

Станіслав Кульчицький

ЧЕРВОНИЙ ВИКЛИК

Книга 2

Станіслав Кульчицький

ЧЕРВОНИЙ ВИКЛИК

Історія комунізму в Україні
від його народження до загибелі

Книга 2

Київ **TEMP
PORA** 2013

УДК 94 (477) «18/19»

ББК 63.3 (2 Ук) 6

К 90

Редактор: Юлія Олійник

Коректор: Ірина Давидко

Дизайн та верстка: Микола Койдан

Кульчицький Станіслав

К 90 Червоний виклик. Історія комунізму в Україні від його народження до загибелі. Книга 2. – Темпора, К., – 628 с.

ISBN 978-617-569-166-3

ISBN 978-617-569-168-7

Книга професора Станіслава Кульчицького досліджує витoki та постання комуністичної доктрини в Європі та Росії XIX ст., природу радянської влади в СРСР, а також соціально-економічні й суспільно-політичні процеси в Україні у XX ст. Автор встановлює зовнішні та внутрішні причини трансформації демократичної революції в комуністичну, аналізує природу національної радянської державності, вивчає здобутки й провали першого комуністичного штурму, замаскованого більшовиками під концепт «воєнного комунізму», а також подає цікаву інтерпретацію причинно-наслідкових зв'язків у подіях, пов'язаних із запровадженням непу.

Центральне місце в книзі відведене другому комуністичному штурму 1929–1938 рр., який призвів до кардинальних зрушень у соціальній структурі та економічному базисі українського суспільства й супроводжувався жакливими репресіями, спрямованими на придушення національно-визвольного руху й опору комуністичним перетворенням. Як підкреслює автор, ці перетворення зупинилися на півдорозі внаслідок об'єктивної неможливості втілити ідею ленінської держави-комуни в реальне життя. Але навіть утіленого було досить, щоб поставити Україну разом з усім «соціалістичним табором» поза рамками світового цивілізаційного процесу.

Завершальні розділи книги містять аналіз кризи командної економіки, нездатної протистояти викликам постіндустріальної революції. Політика «перебудови», якою в Кремлі сподівалися призупинити кризу радянського ладу, призвела до результатів, протилежних очікуванню. Після розпаду Радянського Союзу Україна отримала другий у XX ст. шанс на здобуття реальної незалежності. Однак питання про те, як розпорядитися цим шансом, залишається актуальним і в наші дні.

УДК 94 (477) «18/19»

ББК 63.3 (2 Ук) 6

ISBN 978-617-569-166-3

ISBN 978-617-569-168-7

© Кульчицький С., 2013

© Темпора, 2013

ЗМІСТ

Розділ 7. Доба нової економічної політики (1921–1928)

7.1. Постановка проблеми	5
7.2. Зовнішня політика Кремля	11
7.3. Вихід УСРР на міжнародну арену	19
7.4. Припинення комуністичного штурму	26
7.5. Запровадження непу	36
7.6. Голод 1921–1923 рр.	55
7.7. Утворення Радянського Союзу	65
7.8. Радянська українізація: форма і зміст	81
7.9. Компартійно-радянський апарат у добу непу	98
7.10. ЧК-ДПУ як знаряддя диктатури	120
7.11. Профспілки як «передавальний пас» від влади до мас	133
7.12. Місце і роль комнезамів у системі влади	140
7.13. Ліквідація політичних партій	145
7.14. Неп у «командних висотах» економіки	151
7.15. Доля непманів	172
7.16. Ідея «кооперативного соціалізму»	176
7.17. Кінець непу	195
7.18. Культурна політика на службі доктрини	207

Розділ 8. Сталінський штурм та його наслідки (1929–1939)

8.1. Постановка проблеми	216
8.2. Радянський Союз у «капіталістичному оточенні»	237
8.3. Сталінська диктатура	245
8.4. Фінансові ресурси форсованої індустріалізації	264
8.5. Індустріалізація і робітничий клас	292
8.6. Здійснення колективізації сільського господарства	305
8.7. Економічна катастрофа	333
8.8. «Ответить сокрушительным ударом!»	377
8.9. Голодомор	413

8.10. Кубанський варіант «сокрушительного удара»	458
8.11. Демографічні наслідки Голодомору	476
8.12. Голодомор 1932–1933 рр. у висвітленні української історичної науки за останні 25 років	520
8.13. Стабілізація колгоспного ладу	538
8.14. Підсумки сталінського штурму в промисловості	559
8.15. Державний терор як метод політичної стабілізації	576
8.16. «Культурна революція»	605
Іменний покажчик	618

ДОБА НОВОЇ ЕКОНОМІЧНОЇ ПОЛІТИКИ (1921–1928)

7.1

Постановка проблеми

Зазвичай «круглі дати» привертають увагу до історичних проблем, які в інший час мало хвилюють широку громадськість. У 1971 р. у зв'язку з 50-річним ювілеєм запровадження непу заступник директора Інституту історії СРСР АН СРСР В. Дмитренко організував першу спеціалізовану конференцію, в якій взяло участь немало фахівців. Оскільки моїм колективним консультантом з докторської дисертації був сектор історії індустріалізації в цьому інституті на чолі з проф. А. Митрофановою, то мені довелося бути присутнім на цій конференції, а потім і на деяких наступних, з розривом у п'ять і десять років. Інститут історії СРСР, перейменований у 1991 р. в Інститут російської історії РАН, видав матеріали всіх шести конференцій¹. У мене, як і в багатьох істориків, склалося враження, що розуміння непу кардинально змінюється з кожним новим десятиліттям. Особливо круто воно трансформувалося в роки горбачовської «перебудови». Але тоді взагалі виявилось, що історія СРСР була для нас майже суцільною «білою плямою».

На переламі 80-х і 90-х років я почав друкувати в тодішніх журналах і наукових збірниках матеріали з непівської проблематики, щоб зрозуміти самому і пояснити іншим, де саме, чому і яким чином Радянський Союз зісковзнув зі шляху, яким йшли ті країни, що їх ми звикли називати цивілізованими². Перечитуючи їх тепер,

¹ Див.: Историческое значение новой экономической политики (в связи с 50-летием перехода к НЭПу). – М., 1971; Историческое значение НЭПа. – М., 1990; НЭП. Приобретения и потери. – М., 1994; НЭП: завершающая стадия. Соотношение экономики и политики. – М., 1998; НЭП в контексте исторического развития России XX века. – М., 2001; НЭП: экономические, политические и социокультурные аспекты. – М., 2006.

² Далекий приціл непу / Комуніст України. – 1988, № 11. – С. 46–54; Неп. Погляд крізь час / Під прапором ленінізму. – 1989, № 16. – С. 47–57; № 17. – С. 49–58; № 18. – С. 54–62; Ленінська нова економічна політика та її здійснення в УРСР / Український історичний журнал. – 1989, № 8. – С. 88–93; Неп – наше майбутнє? / Наука і суспільство. – 1990, № 2. – С. 6–8; Нова економічна політика: уроки для сьогодення / Маршрутами історії. – К., 1990. – С. 135–173.

переконаюся в тому, що в ситуації кінця 80-х років неп не міг бути «уроком для сьогодення». Точку неповернення країна пройшла не в 1929 р., коли Й. Сталін, за його власними словами, послав неп «к бісу», а в 1921 р., коли В. Ленін припинив свій комуністичний штурм – проте законсервував його наслідки, а сам штурм замаскував концептом «воєнного комунізму».

Радянським людям у третьому поколінні, чий світогляд формувався в умовах комунізму, було надзвичайно важко об'єктивно оцінити неп. Керівники партії також не становили винятку. У бесіді з О. Ципком, що відбулася в 1986 р., радник М. Горбачова Г. Смирнов говорив: «Не думайте, що Горбачов не розуміє серйозності ситуації. 60 років пішло коту під хвіст. Відвернувшись від непу, партія загубила свій єдиний шанс. Люди страждали даремно. Країну принесли в жертву схоластичним поняттям комунізму, які не мали нічого спільного з реальним життям»³.

Насправді з реальним життям нічого спільного не мала пропагандистська обкладинка комунізму як суспільства, в якому всі люди одержують матеріальні і духовні блага за потребами. Комунізм став усе-таки реальністю, а не сумою схоластичних понять. Коли Ю. Андропов сказав знамениту фразу «Ми не знаємо суспільства, в якому живемо» (понад 400 тис. згадувань у пошуковій системі Яндекс), він, очевидно, не усвідомлював, наскільки глибокою і всеосяжною виявилася ця побіжна ремарка.

Наприкінці 1980-х років радянська інтелігенція була настроєна оптимістично й навіть ейфорично. Здавалося, що спрямовувана з Кремля кампанія десталінізації разом із безсумнівною демократизацією суспільства розв'яжуть усі проблеми і радянська наддержава одним стрибком подолає прірву, яка пролягла між нею і країнами Заходу. В одному з «товстих» літературно-публіцистичних журналів, які тоді читали майже всі, промайнуло попередження: прірву не можна подолати в два стрибки, а тому потрібні найбільш радикальні перетворення. Та Радянський Союз усе-таки ринув у прірву.

Є багато причин розвалу комуністичної економіки, а вслід за нею – партії й усієї радянської імперії – як зовнішньої, так і внутрішньої. Не останню роль серед них відігравало незнання реального минулого. Радянські люди в третьому поколінні не мали об'єктивного уявлення про те, що з ними трапилося в попередні десятиліття, починаючи з 1917 р. М. Горбачов, який озвучував реформаторські думки, назвав свою кампанію перебудови економіки і суспільно-політичних по-

³ Див.: Пристланда Девид. Красный флаг. История коммунизма. – М., 2011. – С. 809–810. Автор посилається на: Ellman M. and Kontorovich V. (eds). The Destruction of the Soviet Economic System: an Insiders History. –New York, 1998.– P. 181.

рядків революційною. Але він не визнавав, що живе при комунізмі, і багатократно повторював: у 1917 р. радянський народ зробив свій вибір на користь соціалізму. Оглядаючись на країни з ринковою економікою, які залишалися в його уявленні капіталістичними, він агітував на XXVIII з'їзді КПРС за перехід до ринку «в умовах нашого соціалістичного ладу, ладу трудящих»⁴.

Так, будівники держави-комуни під керівництвом В. Леніна поділили суспільство на «*трудящих*» і «*нетрудящих*», а потім оголосили «нетрудящих» «колишніми людьми» і вписали в конституцію гасло «Хто не працює, той не їсть!». «Нетрудящі» були знищені або самі вимерли з голоду, а термін «трудящі» залишився в наших головах на довгі десятиліття й живе навіть тепер. Так само ніхто не задумувався, чи можна називати капіталістичною або соціалістичною не економічну систему, що цілком зрозуміло, а цілу країну. Адже **кожна соціально орієнтована система повинна спиратися на функціонування капіталу, бо лише капітал має здатність ефективного самовідтворення, що забезпечує динамічне зростання матеріального добробуту суспільства**. Приходячи до влади після Першої світової війни, західноєвропейська соціал-демократія прагнула досягти в суспільстві соціального миру шляхом удосконалення виробничих відносин, які розвивалися на ринковій основі. **В. Ленін встиг побачити перші результати політики своїх постійних опонентів і змушений був крізь зуби визнати їх**. В одній з останніх праць (березень 1923 р.) він занотував: «Ряд держав, і притому найстаріших держав Заходу, опинилися, внаслідок перемоги, в умовах, коли вони можуть користуватися цією перемогою для ряду неважливих поступок своїм пригнобленим класам, – поступок, які все-таки відтягують революційний рух у них і створюють якусь подобу «соціального миру»»⁵.

Здається парадоксальним, що всі ми, починаючи від М. Горбачова, тоді дивилися на навколишній світ, який сильно змінився за сім десятиліть, очима В. Леніна, а тому бачили свій порятунок у поверненні до непу. «Країну принесли в жертву схоластичним поняттям комунізму», повторювали ми, не задумуючись над тим, що саме поняття «ринковий соціалізм» може стосуватися тільки тих країн, які ми вважали капіталістичними. В умовах *радянського соціалізму, який насправді був не соціалізмом, а комунізмом*, це словосполучення являло собою оксиморон на кшталт «живого трупу» або «гарячого снігу».

Чим же насправді була епоха непу в країні, яка тоді стала називатися Радянським Союзом? Який зміст треба вкладати в поняття «нова економічна політика»?

⁴ XXVIII съезд Коммунистической партии Советского Союза. Стенографический отчет. – Т. 2. – М., 1991. – С. 193.

⁵ Ленін В. І. Повне збір. творів. – Т. 45. – С. 380.

На жаль, історики пострадянських країн мало цікавляться цією проблематикою. Останню, шосту за рахунком теоретичну конференцію на непівську тематику керівник центру «Росія, СРСР в історії XX ст». О. Сенявський провів в Інституті російської історії РАН 11 років тому, у вересні 2002 р. Він не погодився з «непатріотичною» думкою М. Горбачова про те, що «60 років пішло коту під хвіст». Учений заявив, що творчий потенціал непу виявився гранично обмеженим (що відповідало дійсності), після чого зробив такий приголомшливий висновок: «Нова еліта, коли стала біля керма держави, змушена була прагматично розв'язувати сукупність проблем, які об'єктивно стояли перед російською державою незалежно від того, яким політичним силам належала державна влада. І тут історики зіштовхуються з цілим комплексом проблем, яким поки що не приділено належної уваги. Тут і глибинні, соціокультурні умови розвитку країни в 1920-ті роки, і міжнародні умови, які наперед визначали дуже вузький спектр альтернатив, між якими могла обирати влада. А можливо, що тут був вибір тільки між загибеллю і виживанням – причому не тільки самої влади, але й усієї країни...»⁶

Коли вчений хоче підперти фактами народжену у власній голові концепцію, він замовчує вагомі факти й одночасно перетворює дрібні факти на фундаментальні. Цей нехитрий прийом дозволяє в разі потреби зробити причину наслідком, а наслідок – причиною. Нових фактів видумувати не треба, це негарно і навіть небезпечно, можуть схопити за руку. Тому, щоб створити спотворену історичну картину, досить перетасувати те, що вже існує.

У наведеному вище висновку О. Сенявський ухилився від визначення тієї політичної сили, якій належала державна влада. Якби він згадав РКП(б), то від неї потяглася б нитка до Комінтерну, а від нього – до спроб увійти в демобілізовані після Світової війни країни Західної Європи в 1919 і 1920 роках своїми мільйонними арміями. Де ж тут дихотомія «загибель-виживання», та ще й не режиму, а країни? Не виживали, а робили світову революцію. «Мы на горе всем буржуям мировой пожар раздуем!» – невже з пам'яті сучасних провідних у Російській академії наук істориків випали такі вірші?

Зрозуміти долю і значення непу, продовжував О. Сенявський, неможливо, якщо виходити тільки з нього самого і вивчати політичні й економічні процеси 20-х років. Якби це судження було орієнтоване на минуле, тобто на вивчення історичного періоду, який передував непу, з ним треба було б погодитися. Справді, неп став запереченням попередньої політики комуністичного штурму. На цю безсумнівну обставину вказує й назва обраного В. Леніним у 1921 р. економічного курсу. Але

⁶ Сенявский А. С. Новая экономическая политика: современные подходы и перспективы изучения // НЭП: экономические, политические и социокультурные аспекты. – С. 15.

Сенявського не зацікавила попередня політика, яку він усвідомлював за В. Леніним розглядаючи як нав'язану громадянською війною та іноземною воєнною інтервенцією. Його цікавило виправдання тієї політики, яка почалася після непу і здійснювалася замість непу. Він розглядав лише два можливих варіанти розвитку країни: або продовження нової економічної політики з наступним буржуазним переродженням СРСР, або модернізація у формі соціалістичної індустріалізації, яка вимагала істотних матеріальних жертв з боку селянства. І далі, уже вслід за Й. Сталіним, О. Сенявський повторив цю дихотомію іншими словами: «Методологічний ключ до вивчення й оцінки непу – в об'єктивному завданні модернізації, яке стояло перед країною, – в контексті перспектив світового розвитку в 1930-ті – 40-ві роки ХХ століття, майбутньої світової війни, “історичного цейтноту”. По суті, питання стояло не про ідеологічне забарвлення влади і навіть не про суспільну систему в цілому, а про саме існування країни і народів, що населяли її»⁷.

Навіщо перемогу над державами Осі, яка в 1945 р. була досягнута спільними зусиллями Об'єднаних Націй, хоч і при вирішальній участі Радянського Союзу на європейському театрі воєнних дій, пов'язувати з комуністичним ладом? А неминучу поразку цього ладу – з його буржуазним переродженням? Невже комунізм, який дав можливість одній людині зосередити в своїх руках усю повноту влади і знищити або ув'язнити десятки мільйонів людей у мирний час, треба було побудувати для того, щоб такою ціною здобути перемогу над нацистською Німеччиною? А чи не такою надконцентрацією влади треба пояснювати загибель близько трьох десятків мільйонів радянських людей уже в час війни? Для громадян України, на яких припала третина всіх жертв, це болюче питання.

Подібні запитання виникають унаслідок позиції російських та українських істориків, які виводять одержану в 1945 р. перемогу над державами Осі з панівного в Радянському Союзі суспільно-економічного ладу. Стосовно теми непу 1920-х років, з цього приводу можна зауважити лише одне: як можна виводити причину припинення нової економічної політики в 1929 р. з перемоги у війні, що почалася в 1939 р.?

У статті О. Сенявського нема й мови про *штучність* того суспільно-економічного ладу, який більшовики прагнули побудувати методами насильства і пропаганди, щоб підвести фундамент під встановлений ними у 1917 р. режим «пролетарської диктатури». Нема в автора й бажання зрозуміти, що сталінський комуністичний штурм 1930-х, який здійснювався під гаслом модернізації, так само як і ленінський штурм 1918–1920 рр., а також період непу між ними – це ланки одного ланцюга, охарактеризованого ще в 1919 р. в програмі РКП(б). Виводити комуністичну

⁷ Там само. – С. 16.

революцію з Російської революції 1917 р., так само як приписувати мільйонам людей прагнення побудувати комуністичне суспільство, – це марна справа.

У працях світових авторів першої величини, які займаються цією тематикою, – Е. Карра, Р. Пайпса, а також багатьох інших дослідників – політика ленінсько-сталінського керівництва давно дістала свою оцінку. Вона підтверджена новітніми документальними публікаціями. Якщо хтось має іншу точку зору, то необхідно навести свою систему доказів. Коли ж робиться вигляд, що в науковому обігу немає нічого вартого уваги, натомість пропонуються голослівні постулати, опубліковані під грифом РАН, то як можна ставитися до подібних видань?

Нова економічна політика залишилася в історичній пам'яті народу як період лібералізованого політичного життя, у тому числі в національно-культурній сфері, і відносного матеріального добробуту. Ностальгія по непу була особливо гострою у першого покоління радянських людей, які жили в ті часи, і навіть у другого покоління, коли залишалася живою родинна пам'ять про той історичний період. Але позитиви непу відчувалися лише на контрасті з попереднім і наступним лихоліттями.

У радянській історіографії неп розглядався як період нагромадження сил, необхідних для наступного розгортання соціалістичного будівництва. Фактично ж **для керівників партії, яка остаточно стала державною структурою, це був період пошуку виходу з кризи, викликаной результатами ленінського комуністичного штурму.** В Кремлі трималися за завойовані під час штурму «командні висоти» економіки, які стали фундаментом політичної диктатури. Але держава стала залежною від багатомільйонного селянства, яке прагнуло будувати свої відносини з містом на засадах еквівалентності.

Темпи індустріального розвитку залишалися високими *тільки в період відновлення дореволюційного потенціалу.* Курс на індустріалізацію, проголошений XIV з'їздом РКП(б) в грудні 1925 р., одразу наштовхнувся на *брак фінансових ресурсів.* Радянський уряд опинився перед дилемою: або визнати дореволюційні та воєнні борги і компенсувати втрати іноземців, заподіяні націоналізацією підприємств, або залишити все як є і тим самим позбавити себе можливості укладати довгострокові позики й залучати іноземних інвесторів, за рахунок чого здійснювалася дореволюційна індустріалізація. Дискусії на цю тему у вищому партійному керівництві завершилися рішенням *спиратися в модернізації країни на внутрішні ресурси.* З 1929 р. країна потрапила у вир сталінського комуністичного штурму.

7.2

Зовнішня політика Кремля

Після громадянської війни на території Російської імперії з'явилося 13 держав. Стати справді незалежними від колишнього імперського центру спромоглися лише Польща, Фінляндія і три країни Балтії. В інших регіонах утвердилася *диктатура більшовицької партії*. Створена цією партією радянська Росія об'єднала навколо себе сім псевдодержав. Попри формально незалежний статус владні структури національних республік, у тому числі радянської України, фактично являли собою регіональні відгалуження єдиної системи влади.

Конгломерат восьми держав в одній країні існував недовго. Наприкінці 1922 р. з'явилася єдина держава з безнаціональною назвою – Радянський Союз. У неофіційному спілкуванні її сусіди й далі вживали стару назву «Росія», яка більше відповідала реальності.

У березні 1921 р. тривалі переговори радянської Росії та радянської України з Польщею завершилися підписанням Ризького мирного договору. Та становище на кордонах України й Білорусії з Польщею стабілізувалося не відразу. Голова Польської держави Ю. Пілсудський не перешкодив С. Петлюрі продовжувати боротьбу з більшовиками, яка провадилася партизанськими рейдами на Правобережжя. Проте сили виявилися надто нерівні – восени 1921 р. українські війська зазнали поразки.

Після здійснених у 1919–1920 рр. безуспішних спроб ініціювати світову революцію уряд В. Леніна вирішив налагодити мирні стосунки з навколишнім світом. Про такі наміри мало свідчити й багатократне скорочення чисельності Червоної армії. Разом з тим не припинялася спрямовувана Комінтерном діяльність комуністичних партій у країнах Заходу, яка розглядалася панівними колами останніх як деструктивна. На додаток уряди західних країн домагалися повернення власності своїх громадян, яка була націоналізована в радянських республіках, а також визнання ними багатомільярдних боргів дореволюційної Росії. Усе це робило проблему налагодження добросусідських відносин між європейськими країнами і радянською Росією надто складною.

У міру випаровування сподівань на світову революцію В. Ленін почав змінювати ставлення до проблеми боргів закордонним кредиторам. 13 вересня 1921 р. питання про борги іноземним державам було поставлене на політбюро ЦК РКП(б). Партійне керівництво прийняло принципову постанову про можливість «юридичного визнання зобов'язань Росії щодо боргів певним державам, за

винятком воєнних боргів». Визнання зобов'язань ставилося у пряму залежність від зобов'язань іншої сторони щодо радянських контрпретензій, від її бажання надати нові позики і готовності юридично визнати радянські республіки⁸.

У жовтні 1921 р. Наркомат закордонних справ радянської Росії звернувся з нотою до Великобританії, Франції, Італії, США і Японії, в якій містилася пропозиція скликати міжнародну економічну конференцію. На пропозицію відгукнулися тільки європейські держави, та й то не відразу.

Навесні 1922 р. країни Антанти зробили спробу врегулювати проблеми, що існували в їхніх стосунках з Німеччиною і радянськими республіками. Було вирішено скликати в Генуї конференцію голів урядів європейських держав. З існуючих радянських республік до участі в ній запросили тільки Росію. Цим Антанта давала зрозуміти, що не вважає інші республіки повноцінними державами. Партійно-радянське керівництво Росії прийняло запрошення і включило до складу своєї делегації голову українського уряду Х. Раковського. Зобов'язки голови радянської делегації у Генуї виконував нарком закордонних справ Г. Чичерін, оскільки В. Ленін за кордон не виїжджав.

Генуезька конференція закінчилася безрезультатно. Сликана влітку 1922 р. на пропозицію британського прем'єр-міністра Д. Ллойд Джорджа економічна конференція у Гаазі теж провалилася. Ніхто не пішов на поступки, які, зважаючи на вихідні позиції сторін, не могли не бути принциповими.

Однак у Генуї російській делегації вдалося знайти спільну мову з іншим аутсайдером переговорного процесу – Німеччиною. У передмісті Генуї Рапалло 16 квітня 1922 р. було підписано російсько-німецький договір, у відповідності з яким між двома державами відновлювалися дипломатичні відносини. Сторони відмовлялися від взаємних фінансових претензій. Зокрема, Німеччина визнавала націоналізацію власності своїх громадян у Росії і не претендувала на відшкодування довоєнних боргів. Для радянської Росії створювався важливий прецедент: надалі вона могла розраховувати на дипломатичне визнання іншими великими державами безвідносно до неврегульованої проблеми довоєнних і воєнних боргів.

Зацікавленість Німеччини в укладенні Рапалльського договору пояснювалася гострою потребою знайти союзника у ворожій для неї поверсальській Європі. Істотну роль відіграв також дипломатичний хист Х. Раковського. Пізніше один із провідних німецьких дипломатів назвав його «батьком Рапалло»⁹.

Узимку 1922/1923 рр. у Лозанні працювала міжнародна конференція, присвячена близькосхідній кризі. Організатори конференції запросили радянських ди-

⁸ Труш М. И. Внешнеполитическая деятельность В. И. Ленина. 1921–1923. – М., 1967. – С. 31.

⁹ Див.: Волковинський В. М., Кульчицький С. В. Християн Раковський. Політичний портрет. – К., 1990. – С. 215.

пломатів на розгляд тільки одного питання – про статус чорноморських проток. Запрошення дістали три республіки, які мали вихід до Чорного моря, – Україна, Росія і Грузія. Вони утворили єдину делегацію на чолі з Чичеріним, яка стояла на ґрунті закриття проток для військових кораблів і повної свободи судноплавства. Однак Великобританія домоглася від Туреччини згоди на відкриття проток для військових кораблів нечорноморських держав.

У березні 1923 р. Рада послів Антанти після багаторічної затримки сформулювала свій вердикт щодо Східної Галичини. Ця провінція колишньої Австро-Угорщини визнавалася приналежною Польщі. Антанта брала до уваги dokonані факти – окупацію Східної Галичини польськими військами з 1919 р., відмову УНР (за Варшавським договором 1920 р.) і УСРР (за Ризьким мирним договором 1921 р.) від претензій на неї. Та вердикт суперечив проголошеному державами Антанти визнанню права народів Австро-Угорщини на самовизначення. Цілковито ігнорувалася воля населення краю створити власну державу – Західноукраїнську Народну Республіку. Виходило так, що з багатонаціонального населення габсбурзької монархії тільки українцям було відмовлено у праві на власну державу.

Проблема Східної Галичини у радянській історіографії висвітлювалася необ'єктивно. Це й не дивно: ЗУНР розглядалася нею як антинародна вигадка «буржуазних націоналістів». Замовчувалася виявлена В. Леніним у 1920 р. готовність приєднати цей край до радянської Польщі, яка мала постати після очікуваного розгрому військ Ю. Пілсудського. Замовчувалися також протести Х. Раковського проти визнання Антантою анексії Східної Галичини.

Відомо, однак, що на сесії ВУЦВК у квітні 1923 р. Раковський оспорив вердикт Антанти її ж власними попередніми рішеннями. Він згадав, зокрема, про постанову Ради послів Антанти від 25 червня 1919 р., в якій указувалося, що доля Східної Галичини має бути вирішена самим її населенням; про пункт 87 Версальського мирного договору від 28 червня 1919 р., де проголошувалося, що Польська держава повинна утворюватися в межах етнографічної польської території; про Севрський мирний договір від 10 серпня 1920 р., в якому визначалися кордони Східної Галичини як окремої міжнародної території. В інших своїх виступах голова Раднаркому УСРР називав приєднання Східної Галичини до Польщі актом насильства і додавав: історія свідчить, що жоден акт насильства не буває довгочасним.

Справді, включення Східної Галичини в кордони Польської держави послабило внутрішню цілісність останньої. Разом з українськими землями до Збруча, які перебували в складі дореволюційної Росії і були уступлені Польщі за Ризьким мирним договором, галицькі землі утворили новий географічний регіон – Західну Україну.

Сучасні історики прагнуть обійти термін «возз'єднання», коли висвітлюють запрограмовані пактом Ріббентропа–Молотова події вересня 1939 р. Їх можна зрозуміти: якщо «золотий вересень» (як його називали в радянській історіографії) потяг за собою страхітливі репресії, то про яке возз'єднання слід говорити? Та при оцінці вересневих подій 1939 р. не можна не враховувати того, що відбувалося у Східній Галичині після 1918 р. Коли А. Гітлер і Й. Сталін ділили між собою Польщу, останній зробив досить успішну спробу замаскувати свої розбійницькі дії посиланнями на необхідність захисту населення західноукраїнських земель.

У 20-х роках радянське керівництво вважало, що діяльність Комінтерну посилює його міжнародні позиції. Проте відносини, які склалися в нього з іншими великими державами, про це не свідчать. Курс на експорт революції явно не спрацьовував. Найбільш серйозна спроба підняти в Німеччині «пролетарську революцію» за допомогою контрольованої Комінтерном місцевої комуністичної партії мала місце влітку 1923 р. Проте «революція» обмежилася швидко придушеним повстанням у Гамбурзі.

Хоч авантюристична політика Москви істотно погіршила радянсько-німецькі відносини, соціал-демократичний уряд Веймарської республіки прагнув зберегти «дух Рапалло», щоб створити певну протизагостренню тиску з боку країн-переможниць у Світовій війні. Тому в квітні 1926 р. у Берліні було укладено новий договір між Німеччиною та СРСР. Дія Рапальського договору тривала наступні п'ять років. Радянський уряд припинив спроби дестабілізувати становище в Німеччині й пішов на широке розгортання зв'язків по економічній і військовій лініях. Завдяки співробітництву з СРСР Німеччина дістала можливість обійти накладені Версальським мирним договором обмеження у багатьох напрямках військової діяльності.

Відносини СРСР з Великобританією склалися непросто, хоча радянський уряд прагнув уникнути зайвого загострення. У травні 1923 р. міністерство закордонних справ Великобританії надіслало Чичеріну гострий меморандум, який увійшов в історію як «ультиматум Керзона». Нарком зовнішньої торгівлі Л. Красін, який одночасно виконував обов'язки офіційного представника у Великобританії в справах торгівлі, терміново виїхав до Лондона, щоб розв'язати конфліктну ситуацію. Розпочавши в СРСР широку пропагандистську кампанію таврування агресивної політики англійських консерваторів, радянський уряд разом з тим зробив усе, щоб заспокоїти офіційний Лондон. На посаду повноважного представника СРСР у справах торгівлі замість перевантаженого Красіна був призначений Х. Раковський, якого Сталін спромігся усунути з України. Перед ним ставилося завдання досягти дипломатичного визнання СРСР, врегулювати проблему боргів і налагодити економічне співробітництво між двома країнами.

Прихід до влади лейбористів у грудні 1923 р. полегшив Раковському виконання поставлених завдань. У лютому 1924 р. новий англійський уряд визнав СРСР де-юре. Після цього вже у статусі повпреда (посла) Раковський здійснив успішні переговори про надання Радянському Союзу гарантованої британським урядом довгострокової позики. Зобов'язання щодо гарантій фінансової позики іншій державі британський уряд брав на себе вперше. Зі свого боку, радянський уряд зобов'язувався використати частину наданих коштів для виплати сум претензій, пов'язаних з довоєнними боргами. Втрати колишніх власників націоналізованого в СРСР майна з числа британських підданих мали бути компенсовані концесіями. По суті, досягнутими домовленостями виконувалися завдання, які стояли на порядку денному міжнародних конференцій у Генуї і Гаазі. У серпні 1924 р. прем'єр-міністр Великобританії Р. Макдональд та повноважний представник СРСР Х. Раковський підписали загальний і торговий договори між Великобританією та СРСР, після чого договір було внесено на затвердження британського парламенту.

Такий розвиток подій не влаштував британські консервативні кола, які не вірили Москві. У вересні 1924 р. вони посприяли перетворенню «листа Зінов'єва», який від імені Комінтерну був адресований англійським комуністам із закликом готувати повстання в армії, на дипломатичну кризу. Значно пізніше (у лютому 1929 р.) стало відомо, що цей документ насправді був фальшивкою, виготовленою російськими білогвардійцями в Берліні.

Переконавшись у тому, що парламент не підтримає договори з СРСР, Р. Макдональд розпустив його і призначив нові вибори. Виборча кампанія мала яскраво виражений зовнішньополітичний аспект і супроводжувалася антикомуністичною риторикою. Широко використовуючи сюжет з «листом Зінов'єва», консерватори домоглися в новому складі парламенту абсолютної більшості. Новий прем'єр-міністр О. Чемберлен заявив Раковському, що не вважає можливим підписати договори з СРСР.

Так само не просто складалися відносини СРСР із Францією. У 1922 р. В. Ленін заявив іноземному кореспонденту, який брав у нього інтерв'ю: «Всяке зближення з Францією для нас надзвичайно бажане, особливо з огляду на те, що торгові інтереси Росії настійно вимагають зближення з цією найсильнішою континентальною державою»¹⁰. Того ж року відбулася поїздка лідера радикал-соціалістів Е. Ерріо по радянській Росії. Цей впливовий політичний діяч заявив, що буде підтримувати ідею негайного відновлення дипломатичних і торговельних зносин з Росією.

У травні 1924 р. парламентські вибори у Франції принесли перемогу коаліції соціалістичних партій, на чолі якої стояв Е. Ерріо. У його передвиборчій програ-

¹⁰ Ленін В. І. Повне збір. творів. – Т. 45. – С. 226.

мі був пункт про встановлення дипломатичних відносин із СРСР, який знаходив підтримку в суспільстві. Ставши прем'єр-міністром, Ерріо створив комісію для вивчення умов визнання СРСР.

У жовтні–листопаді 1924 р. відбулися попередні переговори Х. Раковського з керівником цієї комісії А. де Монзі. Через рік Раковський був переведений повпредом СРСР до Парижа, щоб продовжити переговори. Вони просувалися нелегко, але Раковському вдалося узгодити умови надання Францією довгострокового кредиту, за рахунок якого СРСР мав задовольнити вимоги дрібних власників дореволюційних російських цінних паперів. Та після приходу до влади влітку 1926 р. Р. Пуанкаре перспектива успішного завершення переговорів зійшла нанівець.

У 20-х роках функціонував уряд УНР у вигнанні. Спочатку він розміщувався у Тарнуві (Польща), потім у Парижі й Празі. Головою УНР був Симон Петлюра. 25 травня 1926 р. його вбив у Парижі агент ДПУ С. Шварцбард. Посаду голови УНР обійняв А. Лівіцький.

Найбільшу активність в українському емігрантському житті виявляли соціал-демократи та есери. Соціал-демократи на чолі з І. Мазепою та П. Феденком співпрацювали з іншими соціал-демократичними партіями в Соцінтерні. Політичними центрами есерів були Відень і Прага. У Відні діяв Український соціологічний інститут, очолюваний М. Грушевським (до 1924 р., коли останній повернувся до радянської України). У Празі провідну роль відігравав М. Шаповал, який разом з В. Винниченком заснував журнал «Нова Україна».

Як соціал-демократи, так і есери були в опозиції до уряду УНР у вигнанні. Посварившись у роки боротьби за незалежність, діячі українського визвольного руху навіть в еміграції не схилилися до об'єднання. Натомість з урядом співпрацювала заснована в 1923 р. у Празі Українська радикально-демократична партія, яка складалася з колишніх есерів.

Стривожені активністю Комінтерну, західноєвропейські держави посилювали увагу до країн, які межували з Радянським Союзом, – Румунії, Польщі, Литви, Латвії, Естонії, Фінляндії. Їх розглядали як «санітарний кордон» на шляху проникнення комунізму в Європу. Особливу увагу приділяли Румунії, яка після анексії Бессарабії зазнавала невпинного тиску з боку СРСР.

Територіальне питання безуспішно обговорювалося на радянсько-румунських конференціях у вересні–жовтні 1921 р. (Варшава), наприкінці 1923 р. (Тирасполь) і в березні–квітні 1924 р. (Відень). Вичерпавши дипломатичні засоби, керівництво СРСР санкціонувало у 1924 р. утворення в межах радянської України Молдавської автономної республіки, територія якої не менш ніж наполовину складалася із земель, населених українцями. Вважалося, що АМСРР є зародком

Молдавської союзної республіки, яка мала бути створена негайно після повернення Бессарабії.

Ідучи назустріч бажанню румунської сторони, Франція уклала в червні 1926 р. договір, за яким фактично зобов'язувалася надати Румунії допомогу в разі радянської агресії. Уряд СРСР заявив протест офіційному Парижу, оскільки цей договір, «гарантуючи Румунії підтримку її територіального статусу, дає їй можливість продовжити незаконну і насильницьку окупацію Бессарабії силою зброї»¹¹.

Британська сторона підштовхнула італійський фашистський уряд теж укласти у вересні 1926 р. договір про дружбу і співробітництво з Румунією. До нього увійшов так званий «бессарабський протокол», що гарантував наявні румунські кордони. Його ратифікація була зустрінута в СРСР добре організованою протестною кампанією. На X Всеукраїнському з'їзді рад у квітні 1927 р. голова Раднаркому УСРР В. Чубар заявив, що справжні господарі – трудящі Бессарабії – свого слова не сказали і свого підпису під таким документом не поставлять. Уважаючи можливим для себе виступити від імені трудящих Бессарабії, Чубар запевнив: «Вони поставлять свій підпис на тому документі, який проголошуватиме утворення в їхній країні робітничо-селянської влади, встановлення влади робітників і селян»¹². Після інспірованого більшовиками у вересні 1924 р. великого повстання в Татарбунарах ці погрози сприймалися на Заході цілком серйозно.

1927 рік у радянській історіографії розглядався як час, коли небезпека збройної інтервенції проти СРСР дійшла апогею. Щоб обґрунтувати цю тезу, називали такі факти, як напад на посольство СРСР у Пекіні, обшук британськими поліцейськими приміщення акціонерного товариства АРКОС у Лондоні, розірвання 27 травня Великобританією дипломатичних відносин з СРСР (після одержання безперечних доказів про розвідувальну діяльність співробітників АРКОСу), вбивство повноважного представника СРСР у Варшаві П. Войкова тощо. Однак перелічені події, не виключаючи здійсненого англійськими консерваторами розриву відносин, не становили для СРСР безпосередньої воєнної загрози. Чудово орієнтуючись у міжнародному становищі, радянське керівництво у 20-х роках не збільшувало асигнувань на воєнні потреби.

Разом із тим в СРСР розгорталася пропагандистська кампанія, в якій головною роль відігравав сюжет про воєнну небезпеку. На XV з'їзді партії в грудні 1927 р. Й. Сталін заявив, що Європа «вступає в смугу нового революційного піднесення, а період “мирного співжиття” відходить у минуле»¹³. Такий спосіб

¹¹ Документи внешней политики СССР. – Т. 9. – М., 1964. – С. 399.

¹² X Всеукраїнський з'їзд Рад. Бюлетень. – № 2. – Харків, 1927. – С. 7.

¹³ Сталин И. Сочинения. – Т. 10. – С. 284.

мислення нав'язувався як зарубіжним комуністам, так і громадянам Радянського Союзу.

Маючи екстремістську програму суспільних перетворень, партія більшовиків могла вирости – і справді виросла! – в грізну політичну силу тільки в умовах війни. Вожді більшовиків чудово розуміли, що стан війни створює сприятливу обстановку для розгортання діяльності комуністичних партій у країнах, на які вони мали намір впливати через Комінтерн. У мирних умовах вони прагнули переконати суспільство в невідворотності війни, створити атмосферу її очікування. Цей політичний курс був притаманний державній партії впродовж усього її існування, хоч у 1956 р. вона змушена була заявити про відсутність фатальної невідворотності світової війни.

У радянській історіографії завжди замовчувалася надто виразна під цим кутом зору резолюція Х з'їзду РКП(б) «Про прийдешню імперіалістичну війну». В ній говорилося буквально таке: «Десятий з'їзд РКП звертається до Виконкому III Інтернаціоналу з пропозицією випустити маніфест до пролетарів усього світу з приводу війни за берег Великого океану, яку протягом останніх років підготовляють імперіалісти і яка загрожує спалахнути найближчим часом»¹⁴. Цей документ не потребує особливих коментарів. Стан очікування війни був інструментом пропаганди.

Ті сили на Заході, які бажали ізолювати СРСР, не випадково домоглися своєї мети, скориставшись «листом Зінов'єва». Західне суспільство повірило білогвардійській провокації, бо методи роботи Комінтерну мало відрізнялися від змальованих у цьому псевдодокументі. Мирним ініціативам радянської дипломатії не вірили, хоч би як вона дистанціювалася від комінтернівського апарату.

СРСР залишався у Європі без друзів і союзників, без довгострокових кредитів. Але керівників державної партії це не обходило. Навпаки, імітація різкого загострення міжнародного становища СРСР допомогла Сталіну відмовитися від непу і перейти до нового комуністичного штурму.

¹⁴ КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК. – Т. 2. – К., 1979. – С. 251.

7.3

Вихід УСРР на міжнародну арену

Існувала сфера, в якій централізований контроль керівників державної партії над квазінезалежними національними республіками з абсолютного перетворювався на відносний – дипломатична діяльність. У цій сфері Кремль не міг впливати на свою периферію з цілком зрозумілих причин: він не контролював зарубіжні країни. Доводилося покладатися на те, що керівники національних республік у відносинах з іншими державами дотримуватимуться курсу, визначеного в Кремлі.

Навряд чи можна стверджувати, що центральне керівництво сумнівалося в лояльності периферійних органів власної партії. Однак активність національних республік навіть у такій обмеженій сфері, як зовнішньополітична, загрожувала, нехай у перспективі, перетворенням формальної незалежності в справжню. Піддавати такій спокусі керівників національних республік В. Ленін не бажав попри весь свій «національний лібералізм» (в чому, як відомо, його звинувачував нарком у справах національностей Й. Сталін). Тому без зайвих слів Москва утримувала «незалежні» республіки від контактів із закордонними дипломатами. Винятки допускалися, коли це було необхідно з точки зору технології переговорного процесу. Але і в таких випадках все обставлялося так, щоб дипломатичне відомство Російської Федерації мало стопроцентний контроль за ходом переговорів. Восени 1922 р., коли західні держави запросили чорноморські країни, в тому числі радянські республіки, на переговори в Лозанну з приводу режиму Проток, Ленін сформував із представників Росії, України та Грузії єдину делегацію на чолі з Г. Чичеріним і розробив для неї детальні інструкції.

На цьому тлі утворення в уряді УСРР Наркомату закордонних справ і його активна робота в 1921–1922 рр. є своєрідним феноменом, який вимагає пояснення. Е. Карр з подивом відзначав, що Україна була єдиною національною республікою, яка широко користувалася дозволом проводити власну зовнішню політику – укладати договори з тими державами, які її визнавали¹⁵. Проте пояснювати своє спостереження патріарх світової радянології не наважився. Тим часом є всі підстави вважати, що походження цього феномена – здебільшого суб'єктивного характеру. На перший план тут висувається колоритна постать Х. Раковського.

¹⁵ Карр Э. История Советской России. – Кн. 1. – М., 1990. – С. 309.

Природжений дипломат, Християн Раковський мав до того ж персональні контакти, інколи тривалістю в десятиріччя, з десятками європейських політиків, у тому числі діями першого ешелону. В. Ленін не випадково доручив йому в 1918 р. відповідальну місію переговорів з урядом УНР про укладення миру, що передбачалося Брестською угодою. Так само не випадково Раковського направили в Україну в 1919 р. Небезпідставно вважалося, що він здатний консолідувати місцевих більшовиків, які загрузли в особистих чварах, а також створити підконтрольний Москві партійно-радянський центр з ворогуючих між собою партій комуністичної орієнтації. Нарешті, не випадково «українця» Раковського включили в 1922 р. до складу російської делегації на переговорах у Генуї, де він відіграв ключову роль.

У тому, що УСРР дістала вихід на зовнішньополітичну арену, відіграли свою роль не тільки дипломатичні здібності Раковського, але й відсутність у нього коренів у місцевому середовищі. Вважаючи цю фігуру в політичному істеблішменті республіки своєю, центр міг не турбуватися про небезпеку пожвавлення українського сепаратизму навіть у комуністичних шатах. Якщо так, то на передній план для нього виступали переваги, а не недоліки самостійних, але скоординованих дій радянських республік на зовнішньополітичній арені. 1 червня 1921 р. Чичерін телеграфував Раковському, якого дуже цінував: «Нам здається, що було б краще, якби УСРР частіше виступала самостійно, одна, виявляючи самостійність своєї зовнішньої політики, і тільки у найважливіших випадках ми могли б надавати дипломатичну допомогу»¹⁶.

Ці слова не можна вважати пустопорожньою декларацією дипломата. Тут потреби в деклараціях не існувало. Однак спроби української сторони реалізувати своє право на зносини із закордоном весь час наштотувалися на перепони в ланках партійно-радянського апарату. Надто багато відповідальних працівників у центрі вважали явно ненормальним, коли периферійна влада виявляла бажання самостійно спілкуватися з країнами світу.

Юридичне право на зносини із зовнішнім світом український радянський уряд одержав тільки після підписання 28 грудня 1920 р. союзного договору між УСРР і РСФРР. Можна дивуватися оперативності Х. Раковського, який встиг уже 31 грудня підписати в Москві першу угоду про мирне співробітництво між УСРР і демократичною (меншовицькою) Грузією. А на початку січня 1921 р. при російському уряді була утворена дипломатична місія УСРР у складі Ю. Коцюбинського (голова), В. Ляха і В. Ауссема. Коцюбинський разом зі спеціаль-

¹⁶ Чирко В. А. Коммунистическая партия – организатор братского сотрудничества народов Украины и России в 1917–1922 гг. – М., 1967. – С. 272.

ним посланником українського уряду Ф. Коном провели в Москві успішні переговори з литовським урядом. 14 лютого 1921 р. було укладено договір УСРР з Литвою про встановлення дипломатичних відносин¹⁷.

Тим часом у Ризі провадилися виснажливі радянсько-польські переговори про укладення мирного договору. Радянську сторону представляли Росія і Україна. Білорусія уповноважила представляти свої інтереси Росію. Делегація під керівництвом А. Йоффе була об'єднаною. Представники України Е. Квірінг і О. Шумський входили до її складу на правах рядових членів.

Квірінг надіслав з Риги на розгляд політбюро ЦК КП(б)У записку «Про дипломатичні представництва УСРР». Як будь-який інший документ принципового характеру, вона в копії була подана до відома ЦК РКП(б) і додатково – наркому закордонних справ Г. Чичеріну. Відзначивши, що Україна стоїть напередодні встановлення дипломатичних, консульських та інших відносин з Польщею і країнами Балтії, а у віддаленому майбутньому це питання постане стосовно інших держав, Квірінг запропонував визначитися з формою представництва. У центральних відомствах панувала майже одностайна думка: російський постпред повинен бути одночасно й представником інтересів національних радянських республік у даній державі. Подібна перспектива не влаштувала навіть підкреслено лояльного щодо центру Квірінга, й цим була викликана поява записки. «Таке розв'язання питання, на мій погляд, – писав він, – не відповідає ні нашій політиці виявлення незалежності і суверенності УСРР, ні тому становищу, яке українське питання займає в міжнародній політиці»¹⁸.

Представник уряду УСРР на переговорах з Польщею (такою тоді була посада Квірінга) вважав, що республіка повинна у перспективі мати самостійні посольства у великих державах (Англія, Франція, США, Німеччина та Італія). Показовою є його аргументація: «Оскільки Україна посідає в політиці великих держав самостійне місце, ми не можемо відмовлятися від самостійних посольств УСРР у великих державах, тому що передача повноважень УСРР російським послам являла б для цих держав показник фіктивності всіх розмов про суверенну Україну, давала б надто сильну зброю усім нашим ворогам»¹⁹.

Квірінг пропонував також відкрити посольство у Варшаві та самостійні консульства у Львові, Тернополі, Станіславові. «Жодною мірою, – зауважував він, – ми не можемо залишатися байдужими до дальшої долі Галичини і захоплених у нас

¹⁷ Кірсенко М. В., Кульчицький С. В., Павлюк О. В. Європейська дипломатія та Україна у міжвоєнний період (1921–1939) // Нариси з історії дипломатії України. – К., 2001. – С. 439.

¹⁸ Україна–Польща 1920–1939 рр.: з історії дипломатичних відносин УСРР з Другою Річчю Посполитою. Документи і матеріали. – К., 2012. – С. 78.

¹⁹ Там само. – С. 79.

Волині та Холмщини»²⁰. Окрім Польщі, Квірінг пропонував заснувати представництва в інших країнах, де були етнічні українські землі або в яких зосереджувалася українська еміграція – Чехо-Словаччині, Румунії, Австрії. Щодо всіх інших країн, то він не заперечував представництва інтересів УСРР російськими послами, а бажав тільки, щоб у відповідних посольствах працювали у ранзі радників або секретарів представники українського НКЗС.

Записка Квірінга була розглянута в Харкові надзвичайно оперативно – через тиждень після відправлення з Риги. ЦК КП(б)У вирішив питання позитивно і навіть потурбувався дати директиву про можливих голів українських представництв, хоч іще було невідомо (за винятком Польщі), коли встановляться дипломатичні відносини з відповідними країнами.

Мирний договір з Польщею було укладено 18 березня 1921 р. За попередньою домовленістю три сторони ратифікували його в середині квітня. На початку жовтня до Варшави поїхав український посол О. Шумський.

У серпні 1921 р. Україна уклала мирний договір з Латвією, а в листопаді – з Естонією. Одночасно проводилися переговори про визнання Росії та України й укладення з ними торговельних угод Чехо-Словаччиною та Італією. 7 грудня представники РСФРР та УСРР у Відні досягли домовленості з урядом Австрії про встановлення дипломатичних відносин. Повноважним представником УСРР у Відні був призначений Ю. Коцюбинський. Одночасно було визнано за доцільне злити в єдине представництво дипломатичну місію УСРР у Росії і повноважне представництво у справах народного господарства на чолі з М. Полозом. Останній залишився в Москві й очолив об'єднаний орган.

У березні 1921 р. Росія підписала договір про дружбу і братерство з Туреччиною. Як відомо, Ленін надавав кемалістам істотну допомогу в модернізації країни в рамках цього договору. Ідучи второваним шляхом, Раковський наприкінці того ж року направив до Туреччини делегацію під керівництвом М. Фрунзе. 2 січня 1922 р. вона уклала аналогічний російсько-турецькому договір про дружбу і братерство. Через півроку в Харкові почало працювати посольство Туреччини.

Дипломатичні зв'язки з іншими країнами були потрібні Раковському, щоб налагоджувати перш за все економічне співробітництво. Він утворив *Наркомат зовнішньої торгівлі УСРР* й окремою постановою Української економічної наради визнав ударність його роботи. З кінця 1921 р. було утворено експортний фонд у 60 млн руб. золотом. Натиснувши на центральні відомства, голова українського уряду домігся істотної самостійності в роботі НКЗТ. У сферу впливу наркомату ввійшли Польща, Чехо-Словаччина, Румунія, балканські країни, Туреччина. До кінця року торговель-

²⁰ Там само. – С. 80.

ні представництва та місії УСРР уже працювали в Берліні, Гамбурзі, Варшаві, Данцигу, Здолбунові, Празі, Відні, Ризі, Римі, Константинополі.

У 1921 р. результати дипломатичної активності УСРР були досить вагомими, якщо взяти до уваги те, що вона починалася з нуля і відбувалася в умовах руїни та голоду. І навпаки, в 1922 р. ініціативи уряду Раковського в галузі зовнішніх зносин рідко закінчувалися результативно через зростаючий опір центру. По-перше, посилювалася тенденція центрального партійно-радянського апарату «автономізувати» незалежні республіки. По-друге, вплив Раковського в центральному керівництві послабився. Будучи вторинним, він завжди залежав від підтримки Леніна і Троцького. Та Ленін серйозно захворів, а Троцький опинився в політичній ізоляції.

Повпред РСФРР в Італії В. Воровський одночасно виконував функції повноважного представника УСРР, бо відкрити в Римі власне представництво Україні не дозволили. Коли ж НКЗТ УСРР заснував в Італії торговельну місію у складі 9 осіб і призначив торгпреда, центральні відомства запротестували. Під їхнім тиском політбюро ЦК КП(б)У в березні 1922 р. засудило такі дії. Наркомат зовнішньої торгівлі не врахував, як зазначалося в його постанові, що функції повпреда і торгпреда України уже виконував Воровський. Ніхто не бажав узяти до уваги, що останній погано виконував навіть функції російського повпреда, оскільки значну частину робочого часу змушений був присвячувати міжнародним конференціям. Надуманим був і аргумент стосовно того, що штати українського торгпредства не потребували розширення, оскільки існувала можливість використовувати співробітників російського представництва в Італії²¹.

На початку квітня 1922 р. український уряд змушений був ліквідувати свою дипломатичну місію в країнах Балтії. Функції представництва у Латвії та Естонії були передані місії РСФРР, і тільки тимчасово залишилося представництво в Литві. Те, що залишилося за рамками протокольної постанови, у подробицях передає адресований Раковському лист повноважного представника УСРР у країнах Балтії Є. Терлецького: «Виїжджаючи сюди, я не передбачав, що буду мати ще одну, найбільш важку і теж дипломатичну роботу – встановлення взаємовідносин з повпредами РСФРР і тов. Ганецьким, членом колегії НКЗС. По простоті своїй розраховував на певне сприяння – передусім політичне, а потім всіяке інше... Але попередлива рука тов. Ганецького, який, імовірно, більш ревно ставиться до своєї справи, ніж я до України, ще до мого в'їзду в Прибалтику потурбувалася про "екстериторіальність" представництв, що він їм протегує. Посли дістали цілий ряд попереджувальних телеграм, приватних листів тощо на тему про те, що від українців

²¹ Якубовская С. Н. Строительство союзного советского социалистического государства. – М., 1960. – С. 133–134.

треба позбавитися, їм нема чого робити, їх необхідно підпорядкувати собі і т. д. Пропонувалися практичні засоби – не давати помешкання і грошей, не надавати можливості надсилати своїм шифром телеграм через єдиний на Москву провід, не здійснювати безкоштовних послуг і таке інше. Мені соромно писати про це, але разом з тим обурливо бачити, куди спрямована увага у керівника прибалтійської політики, коли разом з тим є цілий ряд прорахунків, за заявами тих же повпредів, у важливих політичних запитах»²².

Лист Є. Терлецького доповнюється доповідною запискою заступника повноважного представника УСРР у Москві Я. Чужина в політбюро ЦК КП(б)У. «Відносини з представництвом РСФРР, – писав він 25 березня 1922 р., – найбільш ненормальні. У першій же зустрічі з повпредом т. Давтяном виявилася його точка зору на представництво УСРР як на цілком непотрібну витівку, тому що не тільки Україні, але й Росії в Литві нема чого робити. Цей погляд на наше представництво визначив, по суті, ставлення до нас з боку представництва РСФРР. Незважаючи на те, що ми домовлялися працювати узгоджено, в контакті, весь час відчувалося поблажливо-недбале ставлення до нас. Виявилось, що представництво РСФРР не задовольняється тільки контактом у роботі, а домагається підпорядкування собі цілком, формально і по суті, українського представництва»²³.

Попри все це, українське представництво в Литві виявляло неабияку живучість. 5 квітня 1922 р. у Харкові було підписано, а 13 жовтня ратифіковано додатковий договір між Литовською демократичною республікою і УСРР²⁴.

У травні 1922 р. в Берліні почалися переговори М. Литвинова з німецьким міністром закордонних справ про поширення дії Рапальського договору на Україну і закавказькі республіки. Російський представник хотів бачити в них звичайну формальність. Представник України В. Ауссем поставив вимогу, щоб Німеччина заплатила 400 млн марок, які заборгувала Українській Державі П. Скоропадського. Німці заявили, що ця вимога не відповідає Рапальському договору, який ліквідував взаємні фінансові претензії сторін. Однак гостріше, ніж німці, реагував Литвинов. Він телеграфував до Москви про обурливу вимогу українського представника, яку той поставив за вказівкою Х. Раковського. До Берліна негайно було відряджено Чичеріна. Той дав різку відсіч Ауссему. Одна з німецьких газет з цього приводу писала: «Представник України дістав категоричне попередження з боку Росії, згідно з яким ніщо не дає йому права укладати сепаратний договір

²² Кірсенко М. В., Кульчицький С. В., Павлюк О. В. Європейська дипломатія та Україна у міжвоєнний період (1921–1939) // Нариси з історії дипломатії України. – С. 443.

²³ Там само. – С. 444.

²⁴ Стенографический отчет третьей сессии ВУЦИК VI созыва. 10–16 октября 1922 г. – Харьков, 1922. – Бюллетень № 3–4.

з Німеччиною, а справжнім повноважним представником на цих переговорах є російський делегат (тобто М. Литвинов. – С. К.)»²⁵.

Х. Раковський як голова уряду опинився в незручному становищі в питанні про обмін дипломатичними місіями з Туреччиною, коли після укладення договору про дружбу і братерство минали місяці, а центр не вирішував питання про українську місію в Стамбулі. На початку вересня 1922 р., коли в Харкові вже працювало турецьке посольство, ЦК КП(б)У спромігся на таке «революційне» рішення: «Визнати за необхідне мати в Туреччині українського повноважного представника зі скороченим штатом. Доручити Яковлеву (заступник наркома закордонних справ і фактичний керівник наркомату, оскільки наркомом був за сумісництвом Раковський. – С. К.) про подробиці домовитися з Москвою»²⁶.

Після такого рішучого демаршу в Туреччині з'явилася українська місія. Одновременно за берлінським протоколом у листопаді 1922 р. дія Рапальського договору поширилася на всі радянські республіки. Керівником берлінської місії став М. Левицький.

Проте це вже були досягнення «під завісу». 18 жовтня 1922 р. ЦК КП(б)У прийняв постанову «Про згортання апарату НКЗС». У зв'язку з утворенням Радянського Союзу В. Яковлеву доручалося розпочати переговори з НКЗС РСФРР щодо об'єднання наркоматів. Закордонні представництва України передбачалося тимчасово, на декілька місяців залишити. Як показали наступні події, Раковський плекав надію змінити ситуацію.

23 березня 1923 р. ЦК КП(б)У по доповіді Раковського прийняв рішення просити політбюро ЦК РКП(б) переглянути питання про злиття наркоматів закордонних справ і висловився за перенесення союзного НКЗС з категорії злитих у категорію директивних наркоматів²⁷. Злитими називалися наркомати, що існували тільки в столиці Союзу. У директивних наркоматів місцевий апарат підпорядковувався Москві не безпосередньо, а через відповідний орган уряду союзної республіки, за яким залишилася назва наркомату. Пізніше директивні наркомати одержали назву відомств союзно-республіканського підпорядкування.

Центральне керівництво засудило цю ініціативу ЦК КП(б)У. На нараді в ЦК РКП(б) з відповідальними працівниками національних республік і областей, яка відбулася 9–12 червня 1923 р., Сталін накинувся на Х. Раковського і М. Скрипника, звинувачуючи їх у тому, що замість побудови єдиної держави у формі федерації

²⁵ Конт Ф. Революция и дипломатия. Документальная повесть о Христиане Раковском. – М., 1991. – С. 73.

²⁶ Кірсенко М. В., Кульчицький С. В., Павлюк О. В. Європейська дипломатія та Україна у міжвоєнний період (1921–1939) // Нариси з історії дипломатії України. – С. 444.

²⁷ Там само.

вони бажають творити конфедерацію держав. Якщо у нас є у складі Союзу НКЗС, НКЗТ й одночасно ці наркомати наявні у республіках, – стверджував генсек, – то зникає вигляд Союзу як єдиної держави перед зовнішнім світом²⁸.

У серпні 1923 р. консулати і дипломатичні служби України були злиті з апаратом союзного НКЗС. Апарат НКЗС УСРР остаточно перестав існувати 20 вересня 1923 р.²⁹

7.4

Припинення комуністичного штурму

Вивчаючи вплив економічної політики в добу, яка дістала назву «воєнного комунізму», можна простежити зростаючу дезорганізацію, яка загрожувала цілковитим колапсом господарства і підривом політичної влади РКП(б) в радянських республіках. Умоглядні настанови комуністичної доктрини спростовувалися самим життям. Державний апарат, хоч як його нарошували, не витримував конкуренції з ринком у забезпеченні елементарної життєдіяльності суспільства.

Коли політика доби «воєнного комунізму» припинилася, з'явилася можливість побачити фундаментальні помилки більшовиків, які найкраще охарактеризував М. Бухарін. На IV конгресі Комінтерну в листопаді 1922 р. він заявив: «Будемо говорити відверто: ми спробували взяти на себе організацію всього – навіть організацію селян і мільйонів дрібних виробників... З точки зору економічної раціональності це було безумством»³⁰. Проте до початку 1921 р. керівники партії, у тому числі й Бухарін, у пошуках виходу з економічної і політичної кризи рухалися шляхом заміни регулюючих функцій ринку державним втручанням.

Своєчасно оцінити реальне становище вождям державної партії перешкоджала ідеологічна упередженість. Людям, не засліпленим комуністичною ідеєю, безумство радянської економічної політики було зрозумілим від початку. Досить навести такий уривок з резолюції IX Всеросійської ради есерівської партії (червень 1919 р.) з аналізом перших результатів ленінського комуністичного штурму:

«1) підміна робітничого соціалізму диктаторським, аракчеевським “комунізмом”, витравлюючи із соціалізму саму душу його – свободу, могла привести

²⁸ Четвертое совещание в ЦК РКП(б) с ответственными работниками национальных республик и областей. 9–12 июня 1923 г. Стенографический отчет. – М., 1923. – С. 227.

²⁹ Десять лет советской дипломатии. – М., 1927. – С. 15.

³⁰ IV Всемирный конгресс Коммунистического Интернационала. 5 ноября – 3 декабря 1922 г. Избранные доклады, речи и резолюции. – М., Пг., 1923. – С. 192–193.

й привела до казармено-бюрократичного спотворення і найжорстокішої компрометації високого духу наукового соціалістичного вчення;

2) метод заборон, яким більшовицька влада намагається увігнати все життя в річище комунізму, знищуючи велику промисловість та здорову індустріальну діяльність, веде до відродження найпримітивніших форм дрібної спекулятивної діяльності і, не знищуючи капіталістичних основ життя, відроджує лише найархаїчніші форми за рахунок вищих і досконаліших»³¹. Вражає нещадна точність цих рядків, узятих з документа головного політичного суперника більшовиків.

Більш розгорнута картина наслідків комуністичного штурму міститься в написаних у 1920 р. в Полтаві листах В. Короленка до А. Луначарського. «Ви перемогли капітал, – писав письменник, – і він лежить тепер біля ваших ніг, спотворений і розбитий. Ви не помітили лише, що він з'єднаний з виробництвом такими живими нитками, що, забивши його, ви забили також виробництво. Радіючи своїм перемогам над денікінцями, над Колчаком, над Юденичем і поляками, ви не помітили, що зазнали цілковитої поразки на значно ширшому і важливішому фронті. Ви забили буржуазну промисловість, нічого не створили натомість, і ваша комуна – це величезний паразит, що харчується від цього трупа».

Письменник добре бачив органічні вади комуністичного виробництва і розподілу, які утверджувалися на руїнах ринкової економіки. «Ви зруйнували те, – писав він, – що було органічного у відносинах міста і села: природний зв'язок обміну. Вам доводиться замінити його штучними заходами, “примусовим відчуженням”, реквізиціями за допомогою каральних загонів. Кожний землероб бачить, що у нього беруть те, що він виробив, за винагороду, явно не еквівалентну його праці, і робить свій висновок: ховає хліб у ями. Ви його знаходите, реквізуєте, проходите по селах Росії та України розпеченим залізом, спалюєте цілі села і радієте успіхам продовольчої політики. Проголошуються перемоги комунізму в українському селі, тоді як сільська Україна кипить ненавистю і гнівом, а чрезвычайки вже подумують про розстріл сільських заложників»³².

Аналіз В. Короленка, який стояв осторонь політичної боротьби, був об'єктивним. Фундаментальні прорахунки державної партії він пояснював не злою волею вождів, а глибинними вадами теоретичних засад, на яких ґрунтувалася їхня політика.

Самі вожді, не замислюючись над вадами теорії, змушені були нарешті визнати гостроту становища. Зокрема, М. Бухарін заявив у січні 1921 р.: «Момент, який

³¹ Верстюк В. Ф. «Воєнний комунізм» на Україні // Маршрутами історії. – К., 1990. – С. 117.

³² Короленко В. Г. Письма к Луначарскому // Новый мир. – 1988, № 10. – С. 211, 214.

переживає Республіка, найбільш небезпечний із тих, які будь-коли переживала радянська влада»³³.

Українські партійні працівники республіканського або місцевого рівня знали дійсний стан справ. Розмовляючи по прямому проводу з секретарем ЦК КП(б)У Д. Лебедем, голова Одеського губвиконкому Я. Дробніс 25 лютого 1921 р. заявив, що на порядок денний найближчого пленуму ЦК треба виносити питання про перегляд політики партії. Він мотивував цю заяву тим, що серед робітничого класу назріває найтяжчий відчай³⁴.

Однак ми не знаємо тогочасних відкритих документів КП(б)У з об'єктивною характеристикою становища. Існують тільки пізніші документи, в яких ретроспективно подано оцінку перших місяців 1921 р. Такими є, наприклад, матеріали Всеукраїнської партійної наради, що відбулася в травні 1921 р. Початок року характеризувався в них чорними фарбами: становище у сільському господарстві, що втратило економічні стимули до розширення посівних площ і перетворилося на натурально-споживче, прирікало країну на економічну катастрофу³⁵.

Справді, становище в сільському господарстві України взимку 1920/1921 рр. погіршувалося день у день. Ще не було підписано мирного договору з Польщею (у Ризі провадилися переговори). Армія УНР тримала в напрузі весь західний кордон. У такій ситуації центральний уряд не міг не звернути найпильнішу увагу на повстанський рух в Україні. Ленін, як уже зазначалося, говорив у жовтні 1920 р.: «Ми беремо хліб з Сибіру, беремо хліб з Кубані, але не можемо взяти його з України, бо там кипить війна, і Червоній армії доводиться боротися проти банд, якими вона кишить»³⁶.

6 грудня 1920 р. В. Ленін, як голова російського уряду, підписав постанову РПО про надзвичайні заходи щодо придушення в Україні селянських повстань. У документі підкреслювалося, що «очищення України від бандитизму є питанням життя і смерті для радянської України і питанням надзвичайної ваги для всієї радянської Федерації та її міжнародного становища»³⁷.

До придушення повстанського руху в Україні російський уряд поставився як до відповідальної воєнної кампанії. Загальне керівництво нею покладалося на голову С. Каменєва. Безпосередні операції планувалися і очолювалися

³³ Див.: Коэн С. Бухарин. Политическая биография. – М., 1988. – С. 131.

³⁴ Кульчицький С. В. Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919–1928). – С. 144.

³⁵ Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК. – Т. 1. – С. 134–135.

³⁶ В. І. Ленін про Україну. – Ч. 2. – С. 493.

³⁷ Кучер О. О. Розгром збройної внутрішньої контрреволюції на Україні у 1921–1923 рр. – Харків, 1971. – С. 37.

Х. Раковським та командувачем військ України і Криму М. Фрунзе. Для боротьби з селянськими загонами виділялися найбільш боєздатні частини Червоної армії. У Подільську губернію було перекинуто корпус Червоного козацтва на чолі з В. Примаковим, на Київщину – 25-ту Чапаєвську дивізію, 44-ту стрілецьку дивізію під командуванням І. Дубового, 9-ту кавалерійську дивізію Г. Котовського. В Одеській губернії почала діяти 51-ша Московська стрілецька дивізія, очолювана В. Блюхером. **Використання регулярної армії у боротьбі з селянськими масами ставило під знак питання всі попередні успіхи більшовиків у громадянській війні.**

Для Леніна та його соратників повстанський селянський рух завжди був «куркульським бандитизмом». Керівництво партії не бажало відкрито визнати те, що селяни прагнули господарювати на своїй землі без втручання держави й одержувати за свою продукцію еквівалентну кількість товарів фабрично-заводського виробництва. «Бандитизм» Ленін пробував пояснити причинами, які для першої-ліпшої людини були непереконаливі. У березні 1921 р., коли для всіх стало очевидним, що громадянська війна плавно переросла в селянську війну на величезній території, він не знайшов нічого іншого, як заявити: «Саме демобілізація, кінець громадянської війни означає неможливість зосередити всі свої завдання на мирному будівництві, тому що демобілізація породжує продовження війни, тільки у новій формі. Коли десятки і сотні тисяч демобілізованих не можуть застосувати свою працю, повертаються збіднілі і розорені, звиклі займатися війною і ледь не дивляться на неї як на єдине ремесло, – ми виявляємося втягнутими у нову форму війни, новий вид її, які можна об'єднати словом: бандитизм»³⁸.

Зневажливе визначення «бандитизм» підкреслювало невизнання повноправного статусу за супротивною стороною. А проте до боротьби з «політичним бандитизмом» партійно-радянський апарат поставився, як ми бачимо, з усією серйозністю.

Пам'ятаючи «ефективну» роботу голови ВЧК Ф. Дзержинського та його команди в Україні під час радянсько-польської війни, Раковський на початку лютого 1921 р. звернувся до ЦК РКП(б) з проханням знову відрядити цього діяча на кілька місяців до Харкова «для поліпшення організації роботи військових і цивільних установ щодо боротьби з бандитизмом»³⁹. Однак «бандитизм» поширювався не тільки в Україні, тож Дзержинський мав досить роботи і в Москві. Тоді Раковський виніс це питання на пленум ЦК РКП(б) 7 березня і домігся такого рішення: «Визнати за необхідне участь д. Дзержинського в усіх нарадах, що стосуються України,

³⁸ Ленін В. І. Повне зібр. творів. – Т. 43. – С. 8–9.

³⁹ Владимир Ильич Ленин. Биографическая хроника. – Т. 10. – С. 95.

аж до нового рішення ЦК у майбутньому про роботу т. Дзержинського»⁴⁰. На щастя для українських селян, Дзержинський отримав призначення очолити, окрім ВЧК, ще й Наркомат шляхів сполучення Росії. Адже на транспорті складалася не менш грізна ситуація, ніж у сільській місцевості.

Залізниці зупинялися через відсутність вугілля. Вугілля не було тому, що шахти ледь животіли: не маючи хліба для харчування своїх родин, робітники тікали в сільську місцевість, де майже кожен з них мав родичів або рідних. Щоправда, більшість шахт Донбасу (60%) не припинили роботи. Кам'яновугільна промисловість вважалася ударною і забезпечувалася Наркомпродом у першу чергу. В інших галузях становище було гірше. На початок 1921 р. з 10 773 українських підприємств на державному обліку діючими якоюсь мірою вважалися тільки 4 060⁴¹.

За першу декаду січня 1921 р. українські залізниці одержали 12% паливної норми. У зв'язку з цим Південна залізниця припинила рух на семи ділянках, Катерининська – на чотирьох, Південно-Західна – на двох. На всіх інших ділянках товарно-пасажирський рух відбувався раз на тиждень тільки між великими містами⁴². Господарські вантажі, серед них найважливіший – хліб, затримувалися в дорозі на невизначені строки. Щодня до Донбасу надходило з вантажами 1–2 вагони замість 40–50 за нормою. На підходах до шахт застрягло на початку лютого 1921 р. 1200 вагонів⁴³. С. Косіор у газетній статті відзначив: ми в зачарованому колі: паливо – транспорт – продовольство⁴⁴. Можливо, маючи на увазі саме цей вислів, Ленін казав: «У Донбасі виходить так, як вказував один товариш: хліба немає, бо немає вугілля, вугілля немає, бо немає хліба»⁴⁵.

Централізоване управління народним господарством давало можливість визначати, яких споживачів вважати «ударними», а яких – друкторядними. Мобілізаційна здатність економіки командного типу, як уже підкреслювалося, не йшла в жодне порівняння з економікою, яка цілком спиралася на ринок. Проте ця перевага зводилася нанівець у міру того, як зникала ринкова економіка, яка одна лише була здатна забезпечити природну мотивацію до праці, готовність людини працювати без примусу. Короленко не до кінця мав рацію, вживаючи яскравий образ: комуна, що харчується від трупа. Річ у тому, що ринкові відносини були не знищені, а тільки покалічені всюдисущим апаратом державної партії. **Тільки внаслідок наявності решток ринку в країні ще зберігалася якась подоба економічної**

⁴⁰ В. І. Ленін и ВЧК. Сборник документов. – М., 1975. – С. 437.

⁴¹ Промышленность Украины в 1921 году. – Харків, 1922. – С. 3–4.

⁴² Коммунист (Харків). – 1921, 18 января.

⁴³ Там само. 1921, 9 февраля.

⁴⁴ Там само. 1921, 4 февраля.

⁴⁵ Ленін В. І. Повне зібр. творів. – Т. 42. – С. 350.

активності. Та поступово господарський параліч охоплював галузь за галуззю, і в це зачароване коло потрапляли всі державні та суспільні структури, не виключаючи найсвятіше для державної влади – армію. Попри величезну перевагу в ресурсах, радянська Росія прогала війну з маленькою Польщею, і не в останню чергу через те, що свіжі підкріплення не могли своєчасно потрапити в потрібне місце через параліч залізниць.

Незважаючи на «надударний» статус Червоної армії, господарська руїна перетворювала її підрозділи в некеровану хаотичну масу напівозброєних, напіводягнених і напівголодних людей. Ось картинка з натури, намальована в телеграмі М. Фрунзе від 13 лютого 1921 р. Л. Троцькому (в копії – ЦК РКП(б)):

«З армій та округів надходить ряд донесень, що малюють вкрай тяжку картину становища частин. У цілому ряді пунктів спостерігається буквально голодування. Всюди скаржаться на відсутність обмундирування і взуття. Відзначають посилення епідемії тифу. Вказують на зростаюче озлоблення частин і різке погіршення на ґрунті голодування настроїв найкращих полків. Ревради заявляють, що в разі затягування наявного стану слід чекати серйозних заворушень. Повідомляючи про вищесказане, зі свого боку доповідаю: основною причиною кризи є повний параліч транспорту в Україні. Усі вантажі стоять у дорозі, ні до баз фронту, ні до частин майже нічого фактично не надходить. У самому Харкові гарнізон систематично голодує. Спостерігаються випадки відмови від несення караулів. У зв'язку з наявністю глибокого невдоволення серед місцевого селянського населення, серед якого розквартирована більшість військ, стан частин вселяє особливі побоювання»⁴⁶.

Воєначальник, яким був Фрунзе, міг вважати, що основною причиною кризи є параліч транспорту. Цілком ясно, однак, що не відсутність вугілля на залізницях, так само як не відсутність хліба на шахтах обумовлювала кризу. Це були лише зовнішні прояви господарської розрухи, викликані цілковитим розривом ринкових зв'язків міста і села. Не випадково телеграма закінчувалася вказівкою на залежність настроїв у військах, які склалися в основному з селян, від настроїв селянства. **Саме ця грізна залежність в умовах повстанського селянського руху, що розгортався дедалі ширше, врешті-решт переконала Леніна припинити комуністичний штурм і повернути будовану ним державу обличчям до селянства.**

До весни 1921 р. курс державної партії на побудову комунізму залишався незмінним. Те, що метою була саме побудова комунізму, а не щось інше, засвідчує не тільки відповідність усіх складових елементів цього курсу партійній програмі, але й прямі заяви вождів. Наприклад, на Всеросійській нараді політпрацівників

⁴⁶ Див.: Кульчицький С. В. Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919–1928). – С. 147.

народної освіти в листопаді 1920 р. Ленін заявив: «У чому полягає комунізм? ... Для нас він уже перестав бути програмою, теорією і завданням, для нас це справа сьогоденного фактичного будівництва»⁴⁷.

Через кілька місяців, коли стався крутий поворот у партійному курсі, про такі заяви забули. А на початковий трирічний період радянської історії було накинута маскувальну сітку з двох слів – «воєнний комунізм». Цей неологізм мав запевнити всіх і кожного, мовляв, ніхто й не збирався втілювати в життя офіційну партійну програму в ці перші роки радянської влади. Те, що втілювалося, було нібито не спробою побудови комунізму, а нав'язаною партії зовнішніми обставинами системою тимчасових заходів надзвичайного характеру. У радянських енциклопедіях термін «воєнний комунізм» розкривався таким чином: «Система тимчасових, надзвичайних, викликаних громадянською війною та воєнною інтервенцією заходів, які в сумі визначили своєрідність економічної політики радянської влади 1918–1920 рр»⁴⁸. Текстуальна тотожність визначень у різних енциклопедіях свідчить про наявність формули, яку нікому не дозволено було спотворювати «відсебеньками».

Витоки терміна «воєнний комунізм» ми знаходимо у плані промови про заміну продрозверстки податком, який Ленін підготував у першій половині березня 1921 р.: «Надто поспішний, прямолінійний, невідготовлений “комунізм” наш викликався *війною* і неможливістю ні дістати товари, ні пустити фабрики»⁴⁹. Одночасно із започаткуванням терміна, тобто взятим у лапки словом «комунізм», виникла й схема пояснення причин попередньої політики державної партії: нічого не поробиш, змусила війна! Справді, лапки у слові «комунізм» давали подвійну вигоду. По-перше, визнавалося, що комунізм виявився не справжнім, а липовим. Тобто тінь від справжнього комунізму відводилася. По-друге, вимушене засудження комуністичного штурму, який приніс із собою стільки нещастя для народних мас, підмінялося тезою про вимушеність самого штурму умовами війни.

На X з'їзді РКП(б) у тексті промови про *продподаток*, з якого починалася зміна політичного курсу партії, Ленін не використав сюжету про «комунізм» у лапках. Мотиви цього не зрозумілі, якщо дотримуватися стереотипних для радянської історіографії тверджень, що нова економічна політика була розроблена і затверджена саме на цьому партійному з'їзді. Але чи це дійсно так?

⁴⁷ Ленін В. І. Повне збір. творів. – Т. 41. – С. 388.

⁴⁸ Гражданская война и военная интервенция в СССР. Энциклопедия. – М., 1987. – С. 108; Великий Жовтень і громадянська війна на Україні. Енциклопедичний довідник. – К., 1987. – С. 105.

⁴⁹ Ленін В. І. Повне збір. творів. – Т. 43. – С. 344.

Від курсу, який не витримав перевірки життям, вожді відмовлялися нелегко. До нової економічної політики вони просувалися дрібними кроками, тиждень за тижнем осмислюючи послідовність заходів, які неминуче слідували з факту відмови від продрозверстки. У березні 1921 р. Ленін уперше подивився в обличчя реальності, узявши в лапки слово «комунізм», але він *іще не був готовий до радикальної зміни курсу*. Відповідно не виникало й потреби відкидати стару політику й переконувати суспільство в тому, що відкинута політика була нав'язана партії війною.

Аналізуючи роботу В. Леніна «Про продовольчий податок» (квітень 1921 р.), ми бачимо, що засновник і вождь більшовицької партії *уперше* засуджує в ній – як донкіхотські – спроби знищити ринкову економіку. Корінь зла у попередній політиці він бачив у *передчасності* спроби «заборонити, замкнути зовсім будь-який розвиток приватного, недержавного обміну, тобто торгівлі, тобто капіталізму, неминучий при існуванні мільйонів дрібних виробників». Ленін у цій праці гранично чітко *дистанціюється* від попередньої політики, попереджуючи про її небезпеку для самої партії у виразах, які не допускають кривотлумачення: «Така політика була б дурістю і самогубством тієї партії, яка спробувала б її. Дурістю, бо ця політика економічно неможлива, самогубством, бо партії, які пробують подібну політику, зазнають неминуче краху. Нічого гріха таїти, дехто з комуністів «помислом, словом і ділом» грішив, впадаючи саме в *таку* політику. Постараємося від цих помилок виправитись»⁵⁰.

Було б логічно сподіватися, що у великій за обсягом і призначеній для мас популярній брошурі «Про продовольчий податок» знайдеться місце не тільки для засудження, а й для виправдання попереднього політичного курсу. І справді, в ній *уперше з'явився термін «воєнний комунізм»*, використаний п'ятиразово. Чотири рази він береться в лапки, а в заключній частині брошури подається вже без лапок. Усталене словосполучення «воєнний комунізм» уже могло вживатися без лапок, оскільки самий прикметник «воєнний» віддаляв його від теоретичного, програмного, тобто «справжнього» комунізму. Цей прикметник **чудово маскував невдалий комуністичний штурм, бо відмежовував катастрофічну невдачу трирічного експерименту над населенням від нібито справжнього комунізму, який ще, мовляв, попереду. А власне комуністична ідея лишалася незаплямованою.**

Запровадження в пропагандистський арсенал державної партії терміна «воєнний комунізм» потягло за собою істотну незручність у визначенні хронологічних рамок цього політичного курсу. Виникало два запитання: по-перше, коли

⁵⁰ Там само. – С. 203.

почалася політика «воєнного комунізму», оскільки воєнні дії в радянській Росії розгорнулися тільки з літа 1918 р.; по-друге, чому неп розпочався з весни 1921 р., тобто аж через півроку після укладення перемир'я з Ю. Пілсудським і розгрому врангелівських військ? Якщо затягування непу можна було списати на інерцію політичного курсу, до якого всі звикли, то факт виникнення політики «воєнного комунізму» ще до початку воєнних дій загрожував ідеологічними ускладненнями. **Адже насправді всі усвідомлювали, що саме політика воєнного комунізму і спричинила війну, однак більшовицькому керівництву конче треба було довести протилежне, – що громадянська війна стала причиною запровадження цієї політики.**

Тому в 1921–1922 рр. Ленін інколи підкреслював: мовляв, перші соціально-економічні перетворення початку 1918 р. нагадували за змістом нову економічну політику і мали небагато спільного з політикою, що почалася з літа 1918 р., коли розгорнулися воєнні дії. Однак він робив це вельми несміливо і невиразно, бо ідеї його знаменитої праці «Чергові завдання Радянської влади», написаної навесні 1918 р., не відрізнялися від прийнятої наступного, 1919, року програми РКП(б). Натомість уже в грудні 1921 р., у резолюції XI Всеросійської партконференції незвичний для членів РКП(б) флірт з ринковою економікою було безапеляційно перенесено... у 1918 рік: «Так звана “нова економічна політика”, основні засади якої були точно визначені ще під час першої “передешки”, навесні 1918 р., – говорилося в резолюції, – ґрунтується на строгому обліку економічних сил радянської Росії. Здійснення цієї політики, перерване комбінованим нападом на робітничо-селянську державу контрреволюційних сил російських поміщиків і буржуазії та європейського імперіалізму, стало можливе лише після воєнної ліквідації спроб контрреволюції на початок 1921 р.»⁵¹.

Концепт «воєнного комунізму», як уже підкреслювалося, був суто пропагандистським. Постає запитання, чи спромоглася державна партія на об'єктивну оцінку комуністичного штурму після того, як повною мірою визнала і почала враховувати в своїй політиці ринкові відносини? Так, спромоглася, але на короткий час: *буквально на декілька днів*. Про це свідчить аналіз праць Леніна, датованих жовтнем 1921 р.

У доповіді «Нова економічна політика і завдання політосвіт», яку голова Раднаркому виголосив 17 жовтня, пролунала така сенсаційна фраза: «Наша попередня економічна політика, якщо не можна сказати – розраховувала (ми в тій обстановці взагалі розраховували мало), то до певної міри припускала, – можна сказати, без розрахунку припускала, – що станеться безпосередній перехід старої

⁵¹ КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК. – Т. 2. – С. 296.

російської економіки до державного виробництва і розподілу на комуністичних началах»⁵². Через день, в опублікованій газетою «Правда» статті Леніна «До четвертої річниці Жовтневої революції» ця сама фраза була повторена майже буквально: «Ми розраховували – або, може, точніше буде сказати: ми сподівалися без достатнього розрахунку – безпосередніми веліннями пролетарської держави налагодити державне виробництво і державний розподіл продуктів по-комуністичному в дрібноселянській країні. Життя показало нашу помилку»⁵³. Двічі (а отже, не випадково) і без будь-якого узгодження з нещирим концептом «воєнного комунізму» (який іще не встиг стати усталеним концептом) визнавалася передчасність запровадження державного виробництва і розподілу продуктів по-комуністичному. Інакше кажучи, у виразах, які можна тлумачити однозначно, визнавався і засуджувався факт комуністичного штурму.

Але подивимось, що Ленін сказав усього лише через 12 днів у проблемній доповіді про нову економічну політику на Московській губпартконференції: «При оцінці можливого розвитку ми виходили здебільшого, я навіть не пригадаю винятків, з передбачень, не завжди, може, відкрито виражених, але завжди мовчазно припущених, – з передбачень про безпосередній перехід до соціалістичного будівництва. Я навмисне перечитав те, що писалося, наприклад, у березні і квітні 1918 р. про завдання нашої революції в галузі соціалістичного будівництва, і переконався в тому, що таке передбачення у нас справді було»⁵⁴.

Занотуємо собі, між іншим, що у процитованому тут уривку можна виявити справжню позицію Леніна щодо хронологічних рамок політики, названої «воєнним комунізмом». Тут не простежується перенесення нової економічної політики на весну 1918 р. Політика, що передувала непу, розглядається як цілісна впродовж усього 1918 року, звідки можна зробити висновок, що комуністичний курс був причиною, а не наслідком громадянської війни. Але не про це наразі йдеться! В розглядуваному уривку політика 1918–1920 рр. характеризується як політика соціалістичного будівництва. Про комуністичне будівництво вже нема мови.

Те, що це не випадковість, показує інший уривок з цієї ж доповіді: «На весну 1921 р. виявилось, що ми зазнали поразки у спробі “штурмовим” способом, тобто найбільш скороченим, швидким, безпосереднім, перейти до соціалістичних основ виробництва і розподілу»⁵⁵. Розповідаючи майже тими самими словами про основну помилку більшовиків під час здійснення старої економічної політики, тепер

.....
⁵² Ленін В. І. Повне зібр. творів. – Т. 44. – С. 148.

⁵³ Там само. – С. 143.

⁵⁴ Там само. – С. 189.

⁵⁵ Там само. – С. 196.

Ленін вже уникає формули «виробництво і розподіл на комуністичних началах». Йдеться про *соціалістичні* основи виробництва і розподілу.

Після доповіді Леніна на Московській губпартконференції ми вже не зустрінемо в працях вождів державної партії формулювання «виробництво і розподіл на комуністичних началах». Не важко здогадатися про причини цієї невеличкої термінологічної революції: формулювання не відповідало концепту «воєнного комунізму». На передній план виходив перехідний період до соціалізму. Повний комунізм ставав «світлим майбутнім».

7.5

Запровадження непу

У багатотомній «Истории Коммунистической партии Советского Союза» перенесення дати відкриття X з'їзду партії з 6 лютого на 8 березня 1921 р. пов'язувалося з дискусією про профспілки⁵⁶. Ця суперечка справді роз'єднала на певний час керівництво державної партії і навіть викликала тимчасове охолодження у стосунках між В. Леніним і Л. Троцьким. Однак значення її, а також глибина політичних розходжень між вождями партії у радянській історіографії перебільшувалися. Відстрочка із скликанням з'їзду була викликана набагато серйознішою причиною – необхідністю осмислення соціально-політичної кризи, яку викликав комуністичний штурм 1918–1920 рр. Щоб відвернути війну державних структур з багатомільйонною селянською масою, яка вже починала розгортатися, треба було відмовитися від реквізицій сільськогосподарської продукції. Це означало необхідність припинення штурму.

Запровадження нової економічної політики нерідко пов'язують з повстанням матросів і робітників Кронштадта, яке почалося 28 лютого 1921 р. і проходило під гаслами відновлення вільної торгівлі та скасування комісарської диктатури. В. Ленін теж підкреслював взаємозв'язок цих подій, аргументуючи необхідність відмови від продрозверстки. Справді, неочікуване повстання на військовій базі, яка вважалася символом більшовицької революції, змусувало критично осмислити пройдений з 1917 р. шлях.

Проте рішення про відмову від реквізиційного принципу у взаємовідносинах міста і села визріло у вищих ешелонах влади раніше – протягом січня 1921 р. Ще в грудні 1920 р. Ленін підписував один за одним декрети, які готували скасування товарно-грошових відносин. А 4 лютого 1921 р. конференція

⁵⁶ История Коммунистической партии Советского Союза. – Т. 4. – Кн. 1. – М., 1970. – С. 49.

робітників-металістів у Москві прийняла по його доповіді резолюцію, в якій вимагалось замінити продрозверстку натуральним податком⁵⁷.

Оскільки на продрозверстці трималася вся будована впродовж трьох років економічна система, важливо встановити, за яких обставин керівництво державної партії вирішило відмовитися від неї й тим самим – від негайної реалізації партійної програми. Це питання не є спірним, бо всі публічні виступи й письмові праці В. Леніна опубліковані.

Протягом січня 1921 р. засновник державної партії займався майже виключно кризою у верхах, яка проявилася у формі профспілкової дискусії. Цій кризі було присвячено дві його брошури і кілька виступів. Безсумнівно, Ленін у цей час зважував доцільність відмови від продрозверстки, але з цього приводу не висловлювався.

Така мовчанка тим більш красномовна, що питання про «настрої серед селян» спеціально розглядалось на пленумі ЦК РКП(б) 12 січня. ЦК створив комісію, покликану «обговорити можливі заходи швидкого полегшення становища селян у деяких з найбільш потерпілих від неврожаю і т. п. губерніях»⁵⁸. Як бачимо, партійне керівництво прагнуло запобігти розгортанню громадянської війни паліативними заходами. За рекомендацією комісії стягнення продрозверстки було припинене у 13 губерніях центральної Росії. У цьому регіоні хліба було замало, а селянство опиралося реквізиціям переважно шляхом збройних повстань («антоновщина»).

Болісного сюжету про взаємовідносини з селянством Ленін уперше після VIII Всеросійського з'їзду рад торкнувся у згаданому вище виступі на Московській розширеній конференції металістів 4 лютого 1921 р. Даремно було б шукати у протокольному записі виступу думку про заміну розверстки податком. Запис містив у собі тільки загальні заклики: давайте переглянемо відносини з селянами, ми не проти перегляду цих відносин⁵⁹. Інша річ, що такий перегляд міг відбутися не інакше, як у формі ліквідації розверстки. Альтернативного варіанта просто не існувало.

Теза про заміну розверстки податком не випадково була сформульована тільки у резолюції розширеної робітничої конференції. Немає сумніву в тому, що саме Ленін ретельно відредагував текст цієї резолюції. Йому потрібно було, щоб ключова теза була оголошена від імені робітничої конференції.

8 лютого 1921 р. голова Наркомзему РСФРР Н. Осинський (В. Оболенський) виступив на політбюро ЦК РКП(б) з доповіддю «Про посівну кампанію і становище

⁵⁷ Там само. – С. 47.

⁵⁸ Там само.

⁵⁹ Ленін В. І. Повне збір. творів. – Т. 42. – С. 297–299.

селянства». Доповідача перевели в Наркомзем незадовго до цього засідання із спеціальним завданням: налагодити державне регулювання сільського господарства відповідно до рішень VIII Всеросійського з'їзду рад. Та йому довелося визнати, що доповнення продовольчої розверстки посівною є нереалістичною ідеєю.

Безпосередньо на засіданні політбюро 8 лютого з-під пера Леніна з'явився документ, опублікований пізніше (у 1930 р.) під назвою «Попередній, чорновий на черк тез відносно селянства». Це – *перший документ державної партії щодо нової економічної політики*. У ньому пропонувалося задовольнити бажання селян про заміну розверстки хлібним податком, зменшити розмір податку порівняно з то-рішньою розверсткою і дозволити селянам використовувати лишки продукції після сплати податку в місцевому господарському обороті⁶⁰.

Тези Леніна були схвалені. Політбюро утворило комісію в складі Л. Каменєва, Н. Осинського (В. Оболенського) й О. Цюрупи для підготовки на їх основі проекту постанови ЦК. А з 17 лютого «Правда» почала пропагандистську кампанію, покликану обґрунтувати майбутній поворот у державній політиці.

24 лютого комісія представила пленуму ЦК «Проект постанови ЦК про заміну розверстки натуральним податком». Після обговорення документ було передано в нову комісію в складі О. Цюрупи (голова), М. Муралова і П. Попова⁶¹. 7 березня комісія Цюрупи передала доопрацьований варіант документа на розгляд чергового пленуму ЦК. Після цього документ у черговий раз був переданий «для остаточної розробки» новій, третій за рахунком комісії під головуванням В. Леніна та в складі Л. Каменєва, О. Цюрупи і Г. Петровського. Відредагований цією комісією проект X з'їзду РКП(б) прийняв 15 березня без поправок.

Чому ж цекісти перекидали проект резолюції про заміну розверстки податком з однієї комісії в іншу, ніби гарячу картоплину?

Необхідність скасування розверстки не викликала сумнівів. Члени ЦК розуміли, що зволікання з розв'язанням цього питання *напередодні посівної кампанії призведе до цілковитого краху сільського господарства*. Не кожний селянин був здатний взяти в руки зброю, щоб відстояти право розпоряджатися виробленою продукцією, але кожний міг не засіяти землю, якщо знав, що держава все одно ревізує урожай. Уперше формулюючи перед делегатами X з'їзду РКП(б) ідею податку, Ленін підкреслив у ній найголовніше: «перевести розверстку на податок, щоб дрібний господар міг краще розраховувати своє виробництво і відповідно до податку встановлювати розмір свого виробництва»⁶².

⁶⁰ Там само. – С. 320.

⁶¹ Ленинский сборник. – XX. – С. 57.

⁶² Ленін В. І. Повне зібр. творів. – Т. 43. – С. 26.

Формулюючи для з'їзду проект постанови про заміну розверстки податком, члени названих вище комісій боялися іншого – дозволити селянам вільно розпоряджатися продукцією, яка залишалася після сплати податку. Інакше кажучи, вони боялися відродження ринкових відносин між містом і селом. А точніше – легалізації ринкових відносин, які продовжували існувати у формі переслідуваного властями «мешочництва». Легалізація торгівлі означала смертний вирок для комуністичної системи виробництва і розподілу народногосподарської продукції. А тому, не вдаючись у деталі, Ленін залишив в остаточному варіанті з'їздівської постанови про натуральний продовольчий податок тільки коротке й туманне формулювання про те, що селяни мають право використовувати лишки своєї продукції «у місцевому господарському обороті».

Партійним функціонерам потрібний був час, щоб звикнути до думки про необхідність крутого віражу в економічній політиці. Неп являв собою, як цілком справедливо вказував Е. Карр, серію заходів, не відчутних спочатку, але таких, що виростали один з одного⁶³.

Як зустріло поворот в економічній політиці керівництво КП(б)У? Напередодні X з'їзду партії ЦК РКП(б) складався з 31 особи. Українську партійну організацію в ньому представляли четверо: члени ЦК Х. Раковський і Артем (Ф. Сергєєв) та кандидати в члени ЦК В. Молотов і Г. Петровський. Вони були в курсі справи від початку, але тримали язик за зубами, поки в Москві з ідеєю скасування продрозверстки гралися, ніби з гарячою картоплиною.

Ще 13 лютого ЦК КП(б)У затвердив тези доповіді голови Бюро з відбудови промисловості (Промбюро) В. Чубаря на V Всеукраїнському з'їзді рад. Чубар констатував, що селянське господарство замкнулося в собі і після усунення радянською владою торговця-посередника перестало бути джерелом харчування робітників. Відновлення зв'язків між містом і селом, зазначав він, можливе тільки на ґрунті розвитку фабрично-заводського виробництва, яке дасть змогу посилити постачання селянства промисловими товарами. Кінцевий висновок голови Промбюро заслуговує цитування: «Неможливість швидкого створення необхідних для цієї мети (тобто постачання селянства. – С. К.) матеріальних фондів викликає неминучість застосування засобів примусу для одержання потрібних в теперішній час продуктів сільськогосподарського виробництва»⁶⁴.

Ось так науковоподібно обґрунтовувалася необхідність продрозверстки на весь період до остаточної відбудови промисловості. Заборону приватної торгівлі, що призвела до зникнення зв'язків між містом та селом, Чубар сприймав як

⁶³ Карр Э. Большеви́стская революция 1917–1923. – Кн. 1. – М., 1990. – С. 613.

⁶⁴ Кульчицький Станіслав. Комунізм в Україні (1919–1928). – С. 174.

об'єктивну реальність, хоч вона була не більш як волюнтаристським рішенням державної партії, спрямованим на реалізацію умоглядних уявлень про комунізм.

Не менш показовими є тези ЦК КП(б)У до X з'їзду РКП(б), опубліковані харківською газетою «Коммунист» 15 лютого. У них пропонувалося довести до кінця зосередження в руках держави засобів і знарядь виробництва, проголошувався курс на натуралізацію заробітної плати й масові мобілізації робітників та службовців на засадах трудової повинності.

Не дивно, що керівництво КП(б)У з неприємним подивом зустріло надісланий до Харкова за підписом Л. Каменєва «Проект постанови ЦК про заміну розверстки натуральним податком». Підготовлений першою комісією ЦК РКП(б) під керівництвом Каменєва, цей документ надіслали 18 лютого в усі партійні комітети губерній і національних республік.

Після того, як Ф. Дзержинський у 1920 р. «почистив» КП(б)У, відбулася V конференція, яка обрала новий ЦК й утворила політбюро ЦК в складі В. Молотова (перший секретар ЦК), Д. Мануїльського (нарком землеробства УСРР), Г. Петровського, Х. Раковського і В. Чубаря. Молотов був направлений у Бахмут з посади голови Нижньогородського губвиконкому у вересні 1920 р., щоб очолити Донецький губком КП(б)У. Але вже в листопаді в ЦК була введена посада першого секретаря – і він став першим, хто її зайняв.

Починаючи з 25 лютого 1921 р. в Харкові працював V Всеукраїнський з'їзд рад. На пленум ЦК КП(б)У 27 лютого, який мав обговорити каменєвський документ, В. Молотов запросив усіх присутніх на цьому з'їзді секретарів губкомів партії і голів губвиконкомів. Прийнята постанова з трьох пунктів виявилася запутаною до незрозумілості. Та її загальний зміст не залишав сумнівів щодо ставлення українських цекістів до проекту ЦК РКП(б): *вважати заміну продрозверстки на податок у всеросійському масштабі недоцільною*; стосовно України визнати здійснення проекту неприйнятним; у разі його реалізації в РСФРР усе-таки застосувати його і в Україні. Цей третій, вирішальний пункт постанови пленуму ЦК було прийнято 14 голосами проти 10⁶⁵.

Дискусію з цього питання ЦК КП(б)У обмежив вузькими рамками, розуміючи, очевидно, що проект не здобуде більшості на черговому партійному з'їзді. Українським цекістам уже було відомо, що 24 лютого пленум ЦК РКП(б) прийняв за основу проект про скасування розверстки і передав його для обговорення на з'їзд. Українські газети аж до початку з'їзду партії жодним словом не відреагували на «єретичні» думки. Однак на самому з'їзді доповідь Леніна про заміну розверстки продовольчим податком не зустріла заперечень. Очевидно, кронштадтський урок подіяв навіть на твердолобих.

.....
⁶⁵ Там само. – С. 175.

Доцільно зауважити, що матеріали лютневого 1921 р. пленуму ЦК КП(б)У пішли в небуття. Навіть у 1976 р., коли вийшло друком фундаментальне видання «Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК», визнавалося недоцільним оприлюднити першу реакцію партійно-радянського керівництва України на неп.

Коли новий стратегічний курс здобув схвалення X з'їзду РКП(б), периферійним функціонерам не залишилося нічого іншого, як взяти на озброєння гасла, що стали офіційними. Вони одразу знайшли переконливі аргументи, аби показати партійній масі своєчасність і продуманість рішень з'їзду РКП(б). Всеукраїнська партійна нарада, що відбулася в Харкові на початку травня 1921 р., прийняла після доповіді про діяльність ЦК КП(б)У таку резолюцію: «Перед пролетарською партією стояла двоякого роду можливість: або, не чекаючи допомоги західно-європейського пролетаріату, в обстановці тимчасової міжнародної ізоляваності російської революції, піти на відкриту громадянську війну з масою селянства і покласти весь тягар російської революції на плечі кількісно ослаблого, фізично виснаженого, знекровленого трирічною війною російського пролетаріату, або, пішовши на економічні поступки селянству, зміцнити шляхом угоди з ним соціальну основу Радянської влади і революції... Економічно ця поступка дрібно-власницьким інстинктам селянства була необхідною тому, що без цієї ставки на самодіяльність і почин дрібного селянського господарства не можна було відбудувати занепаде сільське господарство, не можна було збільшити суми матеріальних благ, здатних поліпшити становище робітничого класу. Поступове скорочення посівної площі за час революції, перетворення селянського господарства в господарство натурально-споживчого типу, яке втратило всякий економічний стимул до розширення посіву, повинні були привести країну до економічної катастрофи і до повільного вимирання міста та масового відпливу його робітничого населення на село»⁶⁶. Як бачимо, учасники ленінського комуністичного штурму опинилися перед дилемою: або зробити поступку «дрібно-власницьким інстинктам селянства», або «привести країну до економічної катастрофи».

На відміну від гасел комуністичного будівництва, з якими апаратники (але не суспільство!) зжилися за попередні три роки, втілювати нові гасла в життя було напрочуд легко. Мобілізації, реквізиції та інші форми примусу аж до терору, які були невіддільні від комуністичної організації виробництва і розподілу, відходили в минуле. Але поворот до ринку суперечив партійній програмі й викликав у людей, відданих комуністичній ідеї, глуху опозицію.

⁶⁶ Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК. – Т. 1. – С. 134–135.

Керівники партії боролися з опозиційними настроями як погрозами, так і вмовляннями. У циркулярі секретаря ЦК КП(б)У Ф. Кона, адресованому в 1921 р. місцевим партійним організаціям, наголошувалося на необхідності нещадно викорінювати спроби протесту, особливо якщо вони набирали групової форми або виходили за межі осередку. «Ніякі виступи, – підкреслював Кон, – особливо на безпартійних зборах, з боку окремих товаришів з критикою прийнятого партією курсу економічної політики не можуть бути допущені»⁶⁷. Підбиваючи підсумки дискусії на VII конференції КП(б)У у квітні 1923 р., на якій лунали голоси проти нової економічної політики, Х. Раковський закликав до єдності. «Ілліч був за неп, – умовляв він, посилаючись на авторитети, – усі постанови і резолюції ЦК говорять про це, і нам потрібно як дисциплінованим, добрим товаришам підкорятися, можливо, не завжди усвідомлюючи, в чому полягає ця політика»⁶⁸.

Розібратися у змісті, причинах і перспективах нової економічної політики рядовим партійним функціонерам справді було важко. Це вже потім, з кінця 30-х років виникла концепція, яка пояснювала dokonані факти й події. У ній підкреслювалося, що сутністю непу є встановлення ринкової змички між державною промисловістю і приватновласницьким селянським господарством. У міру перетворення останнього на колективне господарство ринкові форми змички заступає державний план. Уважалося, що остаточно нова економічна політика була вичерпана в середині 30-х років, коли централізоване планування охопило всі галузі народного господарства. Неп розглядався як закономірний стан, властивий кожній країні, яка просувається від капіталізму до соціалізму. Викладена вперше у сталінському короткому курсі «Історії ВКП(б)», ця концепція зберігалася на озброєнні істориків практично до кінця існування державної партії.

Праці В. Леніна та інших вождів РКП(б), партійні документи 1921–1923 рр. дають при аналітичному вивченні досить матеріалу для того, щоб дістатися крізь просочені пізнішою сталінською концепцією історіографічні нашарування до реального минулого. Цілком зрозуміло, що після трьох років комуністичного будівництва партія у 1921 р. змушена була відступити. У працях Леніна про відступ говорилося неодноразово. Він полягав у поверненні, при збереженні контролю над «командними висотами», до ринкових форм зв'язку між містом і селом. Запровадження непу не вело до соціалізму, як стверджувалося у пізнішій історіографії. Воно просто означало припинення спроб побудувати комунізм у країні з переважно селянським населенням.

⁶⁷ Сборник циркуляров ЦК РКП, ЦК КПУ и Донецкого губкома. – Вып. 1. – Бахмут, 1921. – С. 9.

⁶⁸ Кульчицький Станіслав. Комунізм в Україні (1919–1928). – С. 176.

У 1918 р. партія більшовиків, не зупиняючись перед очевидною загрозою громадянської війни, здійснила націоналізацію «командних висот» народного господарства. Перевага в цій війні була їй забезпечена, бо селянство підтримувало ліквідацію буржуазії і поміщиків. У 1921 р. більшовицька партія змушена була зупинитися перед загрозою нової війни в суспільстві, тому що цього разу багатомільйонна селянська маса протистояла їй. **Запровадження нової економічної політики означало капітуляцію державної партії перед селянством**, або, як висловився на X з'їзді РКП(б) Д. Рязанов, «селянський Брест»⁶⁹.

Свої сподівання на вичерпання нової економічної політики Ленін пов'язував з досягненням такого становища, коли вітчизняна промисловість, відбудована або власними силами, або за допомогою західноєвропейського пролетаріату в разі його приходу до влади, стане здатною постачати селянам в обмін на їхню продукцію товари широкого вжитку і виробничого споживання. Єдиною причиною гальмування комуністичних перетворень у 1921 р. Ленін вважав неспроможність держави обійтися без реквізицій селянської продукції. Відбудова промисловості й подальша індустріалізація країни на основі схваленого в грудні 1920 р. плану ГОЕЛРО забезпечували, на його думку, можливість повернутися до перетворень, розпочатих у 1918 р. Таким чином, **Ленін не переглядав партійної доктрини, а тільки призупиняв на певний період запровадження комуністичного виробництва і розподілу**. А впродовж цього періоду держава повинна була налагоджувати обмін продукцією між містом і селом через ринок – тобто здійснювати нову економічну політику.

Тривалість її Ленін визначав цілком конкретно. «Мінімальний строк, – говорив він у березні 1921 р. на X з'їзді партії, – протягом якого можна було б так налагодити велику промисловість, щоб вона утворила фонд для підпорядкування собі сільського господарства, обчислюється в десять років. Цей строк – мінімальний, при нечувано сприятливих технічних умовах. А ми знаємо, що ми перебуваємо в умовах, нечувано несприятливих»⁷⁰. У підготовчих матеріалах до брошури «Про продовольчий податок», яка вийшла друком у травні 1921 р., строки «правильних співвідносин з селянством» визначалися Леніним в інтервалі від 10 до 20 років⁷¹. Отже, поправка на «нечувано несприятливі умови» двічі подовжувала прогнозні строки непу.

Коли на Всеросійській партійній конференції у травні 1921 р. Н. Осинський заявив, що нову економічну політику треба здійснювати «всерйоз і надовго», Ленін підхопив цей вислів і потім не раз його використовував. Але прогноз Осинського

⁶⁹ Десятый съезд РКП(б). Март 1921 года. Стенографический отчет. – М., 1963. – С. 468.

⁷⁰ Ленін В. І. Повне збір. творів. – Т. 43. – С. 89.

⁷¹ Там само. – С. 355.

(25 років) він розглядав як надмірно песимістичний. У резолюції цієї конференції тривалість нової економічної політики визначалася обережно, без конкретних строків: «Цю політику партія визнає встановленою на довгий, рядом років вимірюваний, період часу»⁷². До речі, словосполучення «нова економічна політика» вперше з'явилося якраз у документах цієї конференції, а також у доповіді О. Рикова на IV Всеросійському з'їзді раднаргоспів, який працював у ці дні⁷³.

У радянській історіографії завжди підкреслювалося, що нова економічна політика покінчила з політичною та економічною кризою, яка загрожувала падінням влади. Це справедливо, але вихід з кризи не треба ставити в заслугу «ленінському генію», як це робили радянські історики. Контури економічної політики, яка була названа новою, не являли собою теоретичного відкриття великої ваги. Для інших політичних партій політика, яка відповідала вимогам ринку, була не новою, а нормальною, єдино можливою. Розгляньмо, наприклад, економічну частину декларації фракції РСДРП у Полтавській раді робітничих депутатів, яка була оголошена (але не опублікована) 19 грудня 1920 р.

Замість продрозверстки в декларації пропонувалося запровадження прогресивного натурального податку, норми якого повинні були визначатися за участю вільно обраних представників місцевого селянства. Потрібне державі понад продподаток продовольство вимагалось заготовляти за договірними цінами при застосуванні в найбільш широких розмірах товарообміну (тобто отоварювання заготівель промисловою продукцією). Одночасно полтавські соціал-демократи вважали за необхідне відмовитися від централізованого розподілу і запровадити вільну роздрібну торгівлю товарами на міських ринках. Передбачалося зберегти в руках держави тільки найбільші підприємства (рудники, металургійні заводи, найважливіші галузі металообробної промисловості). На державних підприємствах допускалося використання приватного капіталу, у тому числі повна передача їх в концесію чужоземному капіталу. Інші підприємства фабрично-заводської промисловості повинні були передаватися в оренду кооперативам або у приватні руки, а також попереднім власникам, якщо останні брали на себе зобов'язання відбудувати й організувати виробництво. Дрібну промисловість треба було денационалізувати повністю⁷⁴.

Слід зробити висновок, який проходив повз увагу як радянських, так і зарубіжних дослідників нової економічної політики. А саме: **неп не міг тривати так довго, як на це розраховував Ленін. Державна партія неминуче повинна**

⁷² КПРС в резолюціях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК. – Т. 2. – С. 258.

⁷³ Рыков А. И. Избранные произведения. – М., 1990. – С. 196.

⁷⁴ Кульчицький Станіслав. Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919–1928). – С. 179.

була зійти з курсу на півдорозі, не досягнувши поставленої мети. Адже суть непу (еквівалентність обміну між містом і селом, яка могла бути досягнута тільки в умовах ринкових відносин) перебувала у кричущій невідповідності з поставленою перед ним кінцевою метою (індустріалізувати країну, щоб покінчити з непом і здійснювати надалі обмін між містом та селом без ринку, тобто на комуністичних засадах).

Коли державна партія припиняла політику комуністичного штурму, вона аж ніяк не відмовлялася від комуністичної ідеї, доктрини, програми. Йшлося не про те, щоб назавжди припинити небезпечний експеримент і повернутися на дорогу, якою йшло все цивілізоване людство. Йшлося тільки про *тимчасову зупинку на шляху комуністичного будівництва. Уже здійснені комуністичні перетворення в «командних висотах» економіки залишалися недоторканими, якщо не брати до уваги того, що їх стали називати соціалістичними перетвореннями. Припинявся тільки комуністичний розподіл, тому що в держави не залишилося товарних ресурсів після відмови від продрозверстки.*

Відмова від розверстки повертала селян до ринкових, тобто еквівалентних у своїй основі відносин з державою. Держава до певного часу (впродовж 25 років – за Осинським, від 10 до 20 років – за Леніним) повинна була терпляче терпіти незручну для неї еквівалентність обміну разом із супутніми ринковими відносинами. Цей строк вона мала використати для такої розбудови промисловості, яка дала б можливість більше не повертатися до продрозверстки, а забезпечити надходження селянської продукції в міста шляхом планового, тобто позаринкового постачання в села промислової продукції у достатніх кількостях. Ленін неодноразово стверджував, що продрозверстка – це вимушений захід, бо в своєму розпорядженні держава мала слабо розвинуту з дореволюційних часів і до того ж зруйновану воєнними діями та налаштовану на війну промисловість, яка була нездатна задовольнити селян достатньою кількістю товарів.

Саме таким був хід думок у всіх керівників РКП(б), коли вони відмовлялися від продрозверстки під загрозою виникнення нової фази громадянської війни – війни з селянством. Проте **конструктори непу, починаючи з Леніна, не враховували економічних наслідків того, що вони залишили недоторканими вже здійснені комуністичні перетворення в «командних висотах».** Позбавлена справжнього господаря, націоналізована промисловість не могла працювати ефективно. Вона виявилася нездатною здійснювати розширене відтворення за рахунок нагромаджень, створюваних у собі самій.

Не могла промисловість розраховувати й на чужоземні ресурси, які були одним з головних чинників індустріалізації дореволюційної Росії. Цьому перешкоджало економічне, політичне та ідеологічне протистояння комунізму всьому

іншому світові. **У пошуках коштів для індустріалізації країни з переважно селянським населенням керівники державної партії могли звернути свої погляди тільки на селянство.**

Отже, Ленін даремно розраховував на здійснення індустріалізації в рамках непу. **Політика форсованої індустріалізації, коли для неї надійшла пора, повинна була знищити нову економічну політику.**

Після відмови від політики «воєнного комунізму» В. Ленін завжди старався обґрунтувати її доцільність умовами громадянської війни. Але, як уже згадувалося, один раз він попередив соратників, які бажали повернутися до неї, у несподівано гострих виразах: «Така політика була б дурістю і самогубством тієї партії, яка спробувала б її. Дурістю, бо ця політика економічно неможлива; самогубством, бо партії, які пробують подібну політику, зазнають неминуче краху»⁷⁵. З плином часу це висловлювання почали вважати невдалим мовним зворотом. Комуністичну політику, що передувала непу, стали розглядати услід за Леніним як «комунізм», нав'язаний війною. Як неодноразово підкреслювалося вище, доктринальний комунізм цим намагалися відділити від сумних результатів політики «воєнного комунізму».

У процитованому висловлюванні з ленінської брошури «Про продподаток» йшлося про неможливість постійного опертя створюваного соціально-економічного ладу на продрозверстку. Виникає питання: на що розраховувало партійне керівництво раніше, коли воно консервувало на невизначений час реквізиційний принцип у відносинах з селом?

Для багатьох публіцистів пострадянської доби стало звичним зображати партію більшовиків купкою авантюристів, яка випадково допалася до влади. Не вагаючись, вони погоджуються з твердженням про те, що ця партія була здатна роками проводити неможливу і небезпечну політику. Натомість серйозного історика завжди вражатиме та гнучкість тактики, за допомогою якої Леніну та його наступникам удавалося нав'язувати силоміць комуністичну доктрину населенню, яке складалося переважно з дрібних власників. Тому-то й треба з'ясувати, чим керувався вождь державної партії, коли в 1921 р. він оголосив свій попередній курс економічно неможливим і політично небезпечним.

Аналіз соціально-економічної політики 1918–1920 рр. показав, що метою більшовицької партії була організація виробництва та розподілу сукупного суспільного продукту на комуністичних засадах. Встановлено, однак, що **спроби комунізації селянського господарства і радянізації поміщицького виробництва зазнали в цей час майже повного провалу. Це означало, що сільське господарство ви-**

.....
⁷⁵ Ленін В. І. Повне зібр. творів. – Т. 43. – С. 203.

пало зі сфери одержавленого виробництва. За таких умов треба було або відмовитися від спроб налагодити комуністичний розподіл, який давав партії безмежну владу над суспільством, або базувати його на примусовому вилученні державою селянської продукції. Партія обрала другий варіант. Так народилася продрозверстка.

Від початку було зрозуміло, що будована на реквізиціях селянської продукції соціально-економічна система є нетривкою. Держава не мала засобів, щоб примушувати селян з року в рік виробляти продукцію не на продаж, а для реквізицій. Неважко було передбачити, що селяни рано чи пізно візьмуться за зброю, щоб протистояти продрозверстці.

Чому ж до 1921 р. такий курс не здавався Леніну економічно неможливим і політично небезпечним? Чи існував чинник, який мав перекрити негативні наслідки розверстки?

Так, існував. Це був розрахунок на світову революцію. **Після провалу спроб одержавлення сільського господарства партійне керівництво розраховувало на те, що експропріація буржуазії у високорозвинутих країнах дасть йому достатні ресурси, щоб задовольнити споживчі й виробничі потреби села. Концепція світової революції підштовхувала до розгортання соціального експерименту в радянській Росії.** Проте в пізнішій історіографії прямий зв'язок між цією концепцією і комуністичним будівництвом не прослідковується. Причина проста: світова революція не бажала переростати з концепції в реальність.

Основоположники марксизму обґрунтовували цю концепцію ще в середині XIX ст., коли на Європейському континенті відбувся ряд революцій, спрямованих проти абсолютизму. Вони стверджували, що світова революція ознаменується встановленням диктатури пролетаріату, подібно до того, як попередні революції дали владу буржуазії. Ситуація в Європі під час Світової війни, що тривала з 1914 р., справді була передреволюційною. Перша революція вибухнула в Російській імперії, де стомленість мас багаторічною війною накладалася на давно існуючу соціальну напруженість, яка тільки загострилася після подій 1905–1907 рр. Роком пізніше спалахнули революції в країнах, що зазнали поразки у війні, – Німеччині та Австро-Угорщині. Потім стала розпадатися Османська імперія. Здавалося б, передбачення основоположників марксизму щодо світової революції почали здійснюватися. Однак *жодна з революцій, включаючи Російську в 1917 р., не була комуністичною.* Це й не дивно: гасло ліквідації приватної власності не могло знайти масової підтримки в будь-якому суспільстві. *Щоб забезпечити свій власний прихід до влади, Леніну довелося відмовитися від комуністичних гасел.*

Наскільки глибокою була переконаність у тому, що вслід за Росією спалахнуть революції в Європі, показують дебати навколо Брестського миру. Так звані «ліві комуністи» на чолі з М. Бухаріним відмовлялися укласти мир з кайзерівським

урядом, бо твердо вірили в німецьку революцію. На короткий час їхню точку зору підтримала більшість членів ЦК РКП(б), хоча через відсутність армії загроза німецької окупації була стопроцентною. Більш прагматичному Леніну ціною величезних зусиль удалось змусити партійне керівництво прийняти принизливі умови миру. Але й противники «лівих комуністів» поділяли переконаність у нестривалості кайзерівської влади. IV надзвичайний з'їзд рад, який у березні 1918 р. ратифікував Брестський мирний договір, висловив думку про те, що «міжнародна робітнича революція не за горами»⁷⁶.

Коли ж революція в Німеччині та Австро-Угорщині справді почалася, мало хто з більшовиків сумнівався, що події розвиватимуться за російським сценарієм. Те, що такі розрахунки будувалися не на піску, показує приклад радянських Угорщини, Баварії і Словаччини. Невідомо, як склалися б справи у Центральній Європі, якби радянська Росія змогла подати цим республікам у 1919 р. військову допомогу.

У кожному разі, внутрішня політика Раднаркому з весни 1918 р. почала визначатися поглядами й переконаннями «лівих комуністів», які стояли за негайне прискорення комуністичних перетворень, розраховуючи на співробітництво з очікуваними радянськими республіками Європи. Передчуття перемоги у всесвітньому масштабі, яку обіцяв сплеск революційного руху в Західній Європі, змусило більшовиків поспішити з утворенням Комінтерну та комуністичних партій у різних країнах (на що вони ніколи не шкодували золота). Тверезий політик Ленін цілком солідаризувався з романтиком Бухаріним і практично повністю переніс у затверджену VIII з'їздом РКП(б) в березні 1919 р. партійну програму принципи організації ідеального комуністичного суспільства, викладені роком раніше в бухарінській брошурі «Програма комуністів (більшовиків)». **Відсутність в офіційній програмі відповіді на ключове питання – як без застосування насилля залучити багатомільйонне селянство в комуністичну систему виробництва та розподілу – компенсувалася надією на допомогу західноєвропейського пролетаріату.**

Наївно думати, що більшовики ставили свої плани в залежність від того, чи зважиться світовий пролетаріат на комуністичну революцію. В. Ленін завжди заперечував можливість експорту революцій. Проте, як відомо, найзавзятіше відкидаються ті твердження, яким у глибині душі вірять. А Ленін глибоко вірив у месіанський характер російської революції. У день жовтневого перевороту він заявив: «У Росії ми зараз повинні зайнятися побудовою пролетарської соціалістичної держави. У нас є така сила масової організації, яка переможе все і доведе пролетаріат до світової революції»⁷⁷. Проблема, отже, полягала у «доведенні»...

⁷⁶ Текст цієї заяви належить Леніну. Див.: Ленін В. І. Повне збір. творів. – Т. 36. – С. 117.

⁷⁷ Ленін В. І. Повне збір. творів. – Т. 35. – С. 3.

На що в першу чергу розраховували більшовики: на готовність західноєвропейського пролетаріату до революції чи на «силу масової організації» в Росії, тобто на здатність державної партії цієї країни мобілізувати людські та матеріальні ресурси для вторгнення в Європу? Факти свідчать, що передусім розрахунок був саме на таку силу. Радянські пропагандисти не випадково називали Леніна вождем світового пролетаріату. **Побудувавши державу, яка була здатна мало не з нуля створити в найкоротші строки багатомільйонну армію, Ленін не без підстав розраховував «організувати» за допомогою військової сили революцію в будь-якій країні.** Марш у 1920 р. на Варшаву, за якою вже проглядався Берлін та інші західноєвропейські столиці, доводить це з усією безперечною.

Встановлення в західноєвропейських столицях залежних від Москви режимів надало б більшовикам можливість контролю за ресурсами промислово розвинутих країн. Покладаючись на ці ресурси, вони розраховували створити в Росії позаринкову систему одержавленого виробництва й розподілу, здатну обійтися без постійних реквізицій селянської продукції. Інакше кажучи, «допомога» Заходу зберігала для державної партії всі плюси комуністичної економіки (перш за все – абсолютну владу над суспільством) і позбавляла мінусів (продрозверстки).

Переконаність у близькій революції в країнах Заходу буквально пронизує документи Леніна 1919–1920 рр. Проте пересвідчитися в цьому не так легко. Після провалу двох спроб ввести в Європу червоноармійські дивізії і проявленої європейським пролетаріатом «опортуністичної» байдужості до комуністичних гасел керівництво РКП(б) на чолі зі Сталіним забуло про «світову революцію» і висунуло концепцію «соціалізму в одній країні». У середині 20-х років ця концепція стала офіційно визнаною, і тоді попередні висловлювання засновника партії, що прямо їй суперечили, державні ідеологи постаралися приховати. У так званому «Повному зібранні творів» В. Леніна були збережені всі фальсифікації з попереднього, четвертого видання сталінської доби. Відповідальний за автентичність текстів Інститут марксизму-ленінізму при ЦК КПРС навіть у роки горбачовської перебудови замовчував лакуни. Щоб їх виявити, треба зіставити «Повне зібрання творів» з другим або третім виданням (вони ідентичні). Наведемо два приклади.

Виступаючи 12 березня 1919 р. в Петроградській раді з доповіддю про внутрішню й зовнішню політику, Ленін заявив, що діяльність Раднаркому за попередній рік можна зрозуміти, тільки оцінивши роль рад у масштабі світової революції. А далі, пояснюючи цю тезу, він додав фрази, відсутні в четвертому і п'ятому виданнях його творів: «Справа будівництва цілком залежить від того, як швидко

переможе революція у найважливіших країнах Європи. Тільки після такої перемоги ми можемо серйозно взятися за справу будівництва»⁷⁸.

У промові на розширеному засіданні Московської ради, присвяченому третій річниці Жовтневої революції, 6 листопада 1920 р. голова Раднаркому зробив таке знаменне визнання, звернувшись до історії перевороту: «Ми тоді знали, що наша перемога буде тривкою перемогою лише тоді, коли наша справа переможе весь світ». Ці слова ще не суперечили концепції «соціалізму в одній країні». З метою нейтралізації подібних висловлювань засновника партії Сталін згодом запровадив поняття «остаточна перемога соціалізму», яке пов'язувалося з революціями в кількох країнах. Цим самим «остаточна перемога» відділялася від просто «перемоги». Суть маневру полягала в тому, щоб обґрунтувати можливість побудови соціалізму в СРСР за умов «капіталістичного оточення»⁷⁹. Тому-то сталінські цензори зняли в цитованому вище тексті виступу Леніна наступну «крамольну» фразу: **«В одній країні здійснити таку справу, як соціалістична революція, не можна»**⁸⁰.

Коли саме в Леніна зникли сподівання на успіх «світової революції»? Це можна визначити з достатньою точністю.

13 серпня 1920 р. радянські війська у своєму карколомному наступі на захід упритул підійшли до Варшави. Проте вже наступного дня польські війська перейшли в контрнаступ, а ще через кілька тижнів армії М. Тухачевського і О. Єгорова опинилися аж за Бугом і в Україні. У жовтні було підписано перемир'я з Польщею. Після цього *радянський уряд розпочав демобілізацію*. Навесні 1922 р. Червона армія зменшилася до 1 600 тис. бійців. Понадмільйонні збройні сили, які розміщувалися в Україні, на цей час скоротилися до 270 тис. бійців. XI з'їзд РКП(б) ухвалив здійснити до кінця 1922 р. подальше скорочення збройних сил – до 800 тис. осіб⁸¹. Ці факти безперечно свідчать про повернення державної партії обличчям до внутрішніх справ. «Світова революція» перетворювалася на теоретичну проблему.

Нова ситуація у взаємовідносинах із зовнішнім світом породила термін «капіталістичне оточення». На X з'їзді РКП(б) було винесено доповідь Л. Каменєва, яка так і називалася: «Радянська республіка в капіталістичному оточенні». Формулюючи цю проблему, доповідач висловлювався гранично чітко: «Чи ставив хто-небудь коли-небудь з відповідальних комуністів перед собою завдання – створити господарство соціалістичної Росії, не спираючись на все світове господарство

⁷⁸ Ленін В. І. Соч. Изд. 3. – Т. XXIV. – С. 33. Порівн.: Повне зібр. творів. – Т. 38. – С. 2.

⁷⁹ Сталін І. В. Сочинения. – Т. 7. – С. 117.

⁸⁰ Ленін В. І. Соч. Изд. 3. – Т. XXV. – С. 474. Порівн.: Повне зібр. творів. – Т. 42. – С. 1.

⁸¹ Кульчицький Станіслав. Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919–1928). – С. 186.

в цілому, на його техніку, на його винаходи, на його сировину, на сировину всього світового господарства? Ні, це завдання так поставлено бути не може»⁸². Далі він констатував, що світова революція йде не так швидко, як це було б бажано, а тому доведеться мати справу з чужоземним капіталом і платити йому за відсталість Росії, за запізнення із взяттям влади у передових країнах пролетарями. На закінчення Каменев оптимістично заявляв: «Ми переконані, що чужоземний капітал, який повинен працювати на тих умовах, які ми пропонуємо, несвідомо для себе буде рити собі могилу»⁸³.

В. Ленін теж неодноразово визнавав у своїх промовах 1921 року, що розрахунки на світову революцію не спрацювали. Зокрема в липні на IV конгресі Комінтерну він заявив цілком прямо: «З першого погляду ясно, що в інших капіталістичних країнах, після укладення миру, який би поганий він не був, викликати революцію не вдалося»⁸⁴. Через кілька місяців, на IX Всеросійському з'їзді рад він висловився ще рішучіше: «Виявилось, що на цю пряму дорогу, яка тільки одна справді вивела нас з імперіалістичних зв'язків, з імперіалістичних злочинів та з імперіалістичної війни, яка продовжує загрожувати всьому іншому світові, виявилось, що принаймні так швидко, як ми розраховували, на цю дорогу іншим народам ступити не вдалося»⁸⁵.

Якщо залишити осторонь «антиімперіалістичну» риторичу, то в цих висловлюваннях сформульовано один істотний висновок: партія у своїх планах надалі може розраховувати тільки на внутрішні ресурси. Навіть безвідносно до глибокої суспільно-економічної кризи, яка охопила країну на початку 1921 р., цей висновок вимагав перегляду всієї стратегії подальших перетворень. Такий перегляд і було започатковано X з'їздом РКП(б) у березні 1921 р.

Відділити маскувальну риторичу документів РКП(б) від суті справи у сюжетах, що стосуються «світової революції», завжди важко. Як правило, документи, що вийшли з-під пера В. Леніна, відзначаються особливою обережністю. Характерний приклад – його підхід до перегляду стратегічного курсу партії на X з'їзді.

Ленін розпочав аргументацію з твердження, зрозумілого всім делегатам: тільки в країнах розвинутого капіталізму можливий безпосередній перехід до

⁸² Десятый съезд РКП(б). 8–16 марта 1921 г. Стенографический отчет. – М., 1921. – С. 252. Цих слів нема у виданні, підготовленому Інститутом марксизму-ленінізму при ЦК КПРС. Див.: Десятый съезд РКП(б). Март 1921 года. Стенографический отчет. – М., 1963. – С. 450–465. Доклад Каменева «О Советской республике в капиталистическом окружении».

⁸³ Десятый съезд РКП(б). 8–16 марта 1921 г. Стенографический отчет. – М., 1921. – С. 252–253.

⁸⁴ Ленін В. І. Повне збір. творів. – Т. 44. – С. 34–35.

⁸⁵ Там само. – С. 280.

соціалізму. Росія до таких країн не належала, тож соціалістична революція в ній могла мати остаточний успіх тільки за двох умов: підтримки її соціалістичною революцією в одній або декількох передових країнах і укладення угоди між пролетаріатом та більшістю селянського населення. Звідси випливав висновок: «Тільки угода з селянством може врятувати соціалістичну революцію в Росії, поки не настала революція в інших країнах»⁸⁶. Укладення угоди означало ліквідацію продрозверстки. Проте без продрозверстки державна партія позбавлялася можливості здійснювати подальші соціально-економічні перетворення відповідно до своєї програми. Таким чином В. Ленін виходив на визначення курсу, пізніше названого новою економічною політикою. Перетворення припинялися, але зберігався політичний режим, якому інакше загрожувала війна з багатомільйонним селянством.

У документах КП(б)У і виступах інших керівників іще відвертіше формулюється, по-перше, залежність попередньої економічної політики від сподівань на ресурси західноєвропейських країн і, по-друге, необхідність зміни цієї політики в умовах, коли такі сподівання не виправдалися.

Розглянемо, наприклад, матеріали Всеукраїнської наради КП(б)У, що відбулася в травні 1921 р. У резолюції «Економічна політика найближчого періоду (у зв'язку з постановами X з'їзду РКП)» було прямо сказано, від якої політики партія відмовлялася: «В якнайтяжчих умовах громадянської війни пролетаріат неухильно проводив свою економічну політику, спрямовану на знищення класу капіталістів і капіталістичних форм господарства. Натомість висувалось організоване господарство з повним зосередженням у руках держави всього виробництва і розподілу»⁸⁷. Як бачимо, у створюваному суспільно-економічному ладі не повинно було залишитися місця не тільки для капіталістів, але й для «дрібної буржуазії», за марксистською термінологією, тобто для селян-власників.

Відмова від попередньої політики в документі, що аналізується, пов'язувалася тільки з однією обставиною: зникненням перспективи на «світову революцію». Всеукраїнська нарада КП(б)У наголошувала: «Відсутність достатньої підтримки революційного руху західноєвропейським пролетаріатом затримує зміну економічного становища республік на міжнародному ринку. Це змушує нас встановлювати нові шляхи зміцнення революційних завоювань відповідно до обставин мирного будівництва і необхідності швидкого господарського відродження»⁸⁸.

⁸⁶ Там само. – Т. 43. – С. 51.

⁸⁷ Комуністична партія України в резолюціях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК. – Т. 1. – С. 138.

⁸⁸ Там само. – С. 139.

Доцільно навести також цікаві висловлювання Л. Троцького з його доповіді в Харкові на VII Всеукраїнській конференції КП(б)У 5 квітня 1923 р. – через два роки після запровадження непу вже можна було оцінити зміну партійного курсу з певної відстані. Оцінки практично не змінилися. Неправлена стенограма партконференції, звичка Троцького виступати без підготовленого тексту і притаманна йому прямота висловлювань допомагають зрозуміти найпотаємніші мотиви, якими керувалися вожді, приймаючи рішення про нову економічну політику.

«Звідки узявся цей великий історичний поворот, який ми проробили на X з'їзді? Цей поворот виріс внаслідок повільного темпу світової революції, – говорив Троцький. – Виявилось, що протягом дуже тривалого часу (ось чому ми й сказали: “всерйоз і надовго”) Союзу радянських республік доведеться існувати у капіталістичному оточенні. Пряму й безпосередню допомогу від пролетаріату держав більш високого типу, більшої економічної потужності, ніж ми, ми не скоро одержимо. Ми не знали у 1920 році, про один, два, три чи про десять років іде мова, але ми знали, що перед нами починається епоха серйозної і тривалої підготовки»⁸⁹.

Підбиваючи підсумки обговорення своєї доповіді, Л. Троцький запевнив делегатів конференції: «Якщо пролунає набат із Заходу, то ми, хоч би й загрузли в калькуляції, балансі і непі, відповімо: ми – революціонери, ми ними були, ми ними залишаємося і ми ними будемо до кінця»⁹⁰. Проте це була лише красива фраза. Чисельність Червоної армії скоротилася з 5,5 млн чол. у кінці 1920 р. до 516 тис. на середину 1923 р., тобто більш ніж десятикратно⁹¹. Не маючи армії вторгнення, керівництво державної партії могло розраховувати тільки на підривну роботу Комінтерну. Цього було замало для розгортання «світової революції».

Професор факультету славистики Сорбонни Ф. Конт якось зауважив: є цілком очевидним, що до смерті Леніна теорія революції в одній країні не виникала в умі жодного значного більшовицького керівника⁹². Це твердження здається безсумнівним.

Отже, підіб'ємо підсумки. **Переконані, що перебувають в епіцентрі світової революції, В. Ленін та його соратники бачили своє завдання в тому, щоб сприяти її поширенню на інші країни. Йшлося не тільки про те, щоб «викликати», як висловлювався Ленін, революції у сусідів, але й про те, щоб надати їм комуністичного спрямування. Сусідами були спочатку країни, які виникли**

⁸⁹ Див.: Кульчицький Станіслав. Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919–1928). – С. 189.

⁹⁰ Там само.

⁹¹ Отчет Народного комиссариата по военным и морским делам за 1922–1923 г. – М., 1925. – С. 11.

⁹² Конт Ф. Революция и дипломатия. Документальная повесть о Христиане Раковском. – М., 1991. – С. 27.

на руїнах Російської імперії. У більшості з них, як і в Україні, більшовикам вдалося утвердити свою владу. Дуже розраховували вони й на країни, де внаслідок поразки у світовій війні зберігався колосальний потенціал соціальної напруженості. Для подолання противників у громадянській війні та радянзації сусідів була потрібна колосальна армія. Але організація її не становила важкої проблеми після того, як під контролем державної партії опинилося політичне життя й усі людські та матеріальні ресурси суспільства.

Нестабільний внаслідок запровадження продрозверстки стан економіки вважався тимчасовим. Після радянзації розвинутих країн партія розраховувала на викачування з них промислової продукції. Втрата цієї перспективи по-новому поставила питання про взаємовідносини між містом і селом. Став необхідним непер.

Коли Ленін починав створювати комуністичну систему виробництва та розподілу, він не забував про необхідність технічного оновлення продуктивних сил. Уперше він торкнувся цієї проблеми під практичним кутом зору в січні 1920 р. в листі до Г. Кржижановського. Останньому було запропоновано розробити на найближчі 10–20 років план електрифікації⁹³. Після цього була створена Державна комісія з питань електрифікації Росії (ГОЕЛРО). Тобто в перспективі комуністичне виробництво повинно було забезпечуватися власною індустріальною базою.

План ГОЕЛРО був схвалений VIII Всеросійським з'їздом рад у грудні 1920 р., коли практично визначилася відсутність шансів на революцію у високорозвинених країнах. Ленін негайно переорієнтувався на співробітництво з чужоземним капіталом. Зовнішні і внутрішні джерела фінансування плану електрифікації визначалися в пропорції 1 до 2. З 17 млрд руб. золотом не менше 6 млрд передбачалося покрити концесіями й закордонними позиками⁹⁴. Звертаючись до західних капіталістів, голова Раднаркому заявляв: «Поки ми потребуємо економічної допомоги, ми згодні вам платити»⁹⁵.

В умовах «капіталістичного оточення» передбачався максимальний (до 20 років) строк виконання плану ГОЕЛРО: кредити треба було повертати. Але в цей час Ленін ще не виключав остаточно можливості революції в таких країнах, як Англія, Німеччина, Америка⁹⁶. Тоді строк виконання плану ГОЕЛРО скорочувався.

Співробітництво з чужоземним капіталом виявилось надто проблематичним. Ленін не бажав відмовлятися від націоналізованої власності чужоземних грома-

.....
⁹³ Ленін В. І. Повне зібр. творів. – Т. 40. – С. 60–61.

⁹⁴ Там само. – Т. 42. – С. 328.

⁹⁵ Там само. – С. 69.

⁹⁶ Там само. – Т. 43. – С. 209.

дзя і визнавати дореволюційні російські борги. Під час переговорів у Генуї, коли Г. Чичерін, Х. Раковський і Л. Красін натякнули, що готові йти на поступки в питанні про націоналізовану власність, голова Раднаркому пригрозив зняти їх з посад. Тільки після смерті вождя Раковський дістав певну свободу маневру і спробував укласти з Англією і Францією договори, що передбачали надання Радянському Союзу довгострокових кредитів за умови часткового визнання дореволюційних боргів і компенсації чужоземним власникам за націоналізоване майно. Однак ці країни в кінцевому підсумку відмовилися від укладення договорів з країною, яка за допомогою Комінтерну втручалася в їхні внутрішні справи. Так визначилася ізоляція СРСР на Європейському континенті.

7.6

Голод 1921–1923 рр.

У 1921 р. в основних хліборобних регіонах – Поволжі, на Північному Кавказі й у південних губерніях України сталася жорстока посуха. Її руйнівна дія поєдналася з розрухою в сільському господарстві після семи років майже безперервних воєнних дій. Нарешті, на врожаї позначилося скорочення посівів під впливом продрозверстки. В Україні посівні площі скоротилися з 19 260 тис. дес. у 1916 р. до 17 110 тис. у 1921 р., тобто на 11,2%⁹⁷.

У регіонах, не зачеплених посухою, врожайність у 1921 р. майже не поступалася звичайній нормі. Проте тут посіяли менше, ніж у роки, що передували продрозверстці. А навіть за кращих часів ці регіони не давали багато товарного хліба. Тепер же їм доводилося заступити уражені посухою основні зони товарного хліборобства і навіть узяти на харчування сільське населення цих зон. *Так виникла нерозв'язна ситуація з хлібом, у якій масова загибель людей від голоду була ніби запрограмована.* Йшлося тільки про те, на які регіони держава чинитиме найбільший тиск під час вилучення хліба. У центрі уваги партійно-радянського керівництва опинилася Україна.

Яким же був урожай 1921 р. в Україні? У тодішніх статистичних публікаціях – на диво різні цифри. Найвища належить ЦСУ РСФРР – 633 млн пуд. (середній урожай у роки, що передували продрозверстці, становив близько мільярда пудів)⁹⁸. Центральне статистичне бюро УСРР опублікувало іншу цифру – 276,6 млн пуд.⁹⁹

⁹⁷ Сельское хозяйство Украины. – Харьков, 1923. – С. 64–65.

⁹⁸ Сборник статистических сведений по Союзу ССР. 1918–1923. – М., 1924. – С. 131.

⁹⁹ Год борьбы с голодом. Через делегатов VII Всеукраинского съезда Советов всем трудящимся: отчет Центральной комиссии по борьбе с последствиями голода при ВУЦИКе. – Харьков, 1923. – С. 78.

Наркомзем України І. Клименко на VII Всеукраїнському з'їзді рад у грудні 1922 р. назвав ще меншу цифру – 200 млн пуд.¹⁰⁰ Міжвідомча суперечка про обсяг урожаю могла бути розв'язана елементарною перевіркою первинної статистики. Чому ж український уряд не потурбувався зробити її, хоча знав, що Москва наполягатиме на вивезенні максимальної кількості продовольства?

Якраз про це Раднарком України потурбувався в першу чергу. На пропозицію Х. Раковського політбюро ЦК КП(б)У ще 11 червня 1921 р. прийняло таку протокольну постанову: «Запропонувати губкомам мати нагляд, щоб органи НКЗ, НКП і Статбюро регулярно надсилали відомості про врожай раз на тиждень»¹⁰¹. Не обмежуючись цим, Раковський затвердив постанову Української економічної наради (УЕН) про відрядження у неврожайні губернії комісій для виявлення дійсного стану сільського господарства. Але, як він свідчить у доповідній записці В. Леніну про організацію продовольчої роботи та збирання хліба в Україні від 28 січня 1922 р., ця постанова була скасована «з суто політичних міркувань – не створювати паніки»¹⁰². Очевидно, центральній владі було потрібно зі зрозумілих причин утримати збільшити фактичний рівень українського врожаю.

Здавалося б, після запровадження нової економічної політики з продрозверсткою в Україні було покінчено. Але це не так. В останній декаді березня 1921 р. політбюро ЦК КП(б)У майже щоденно займалося проблемою переходу на продподаток. У кінцевому підсумку було вирішено продовжити стягнення розверстки з урожаю 1920 р. і встановити для урожаю 1921 р. продподаток в обсязі 117 млн пуд. (минулорічна розверстка становила 160 млн пуд.). Волинська, Катеринославська, Харківська і Чернігівська губернії, які виконали найбільший відсоток розверстки, звільнялися від виконання решти. Для восьми губерній обсяг розверстки скорочувався на 20% порівняно зі встановленими у 1920 р. зобов'язаннями. Вони повинні були віддати державі ще 54 млн пуд.¹⁰³

Розверстка залишалася, щоб забезпечити перш за все безперебійне постачання «червоних столиць». У січні 1921 р. з України в Російську Федерацію надійшло 142 тис. пуд. хліба, у лютому – 247 тис. пуд. У березні, коли оголосили «продтижневик», підтриманий відрядженням на село збройних робітничих загонів, відправлення різко збільшилося – до 1114 тис. пуд. У квітні кількість відправленого

¹⁰⁰ VII Всеукраїнський съезд Советов. 10–14 декабря 1922 г. Стенографический отчет. – Харьков, 1922. – С. 42.

¹⁰¹ Кульчицький С. В., Мовчан О. М. Невідомі сторінки голоду 1921–1923 рр. в Україні. – К., 1993. – С. 8.

¹⁰² Голод 1921–1923 років в Україні. Збірник документів і матеріалів. – К., 1993. – С. 84.

¹⁰³ Збірник законів і розпоряджень робітничо-селянського уряду України. – 1921, № 5. – Ст. 154.

хліба знову впала до 132 тис. пуд. ¹⁰⁴ Така динаміка викликала різке незадоволення ЦК РКП(б).

8 травня секретар ЦК РКП(б) В. Молотов (його перевели з Харкова до Москви після X з'їзду партії) повідомив Х. Раковського і наркома продовольства М. Владімірова про постанову партійного керівництва – відправляти не менше 40 залізничних ешелонів з продовольством на місяць у розпорядження Наркомпроду РСФРР¹⁰⁵.

Такої кількості продовольства від України раніше не вимагали. У південних губерніях зима була без снігу, а весна – без дощів, і селяни вже почали відчувати наближення грізного стихійного лиха. Але в Москві були іншої думки про продовольче становище республіки. 18 травня В. Ленін телеграфував М. Фрунзе, Г. Петровському і Х. Раковському: «Тов. Бухарін каже, що врожай на півдні чудовий. Питання життя і смерті для нас – зібрати з України 200–300 мільйонів пудів»¹⁰⁶. Партійно-радянське керівництво УСРР після багатоденних дебатов встановило хлібозаготівельний план на 1921 рік за розверсткою і податком в обсязі 171 млн пуд., а голова російського Раднаркому після розмови з далеким від продовольчих справ Бухаріним готовий був майже подвоїти цю цифру.

Під час обговорення вимог Москви політбюро ЦК КП(б)У вирішило додати до наркомпродівських загонів регулярну армію. Збирати зерно попередніми методами ставало неможливим, бо селяни вже зрозуміли: урожаю не буде, і, щоб вижити, треба зберегти запаси. За допомогою збройної сили у травні вдалося зібрати й надіслати в Росію 522 тис. пуд. хліба¹⁰⁷. Однак травневого завдання Україна не виконала. Раковський дістав по партійній лінії догану «за недостатньо енергійну продроботу»¹⁰⁸.

Не звертаючи уваги на реальне становище, центр вимагав збільшити вивіз хліба, у тому числі з уражених посухою південних губерній. Ось телеграма Миколаївського губвиконкому до Харкова від 22 червня 1921 р.: «У наявності в усій губернії є 1 млн пуд. зерна. Нових надходжень очікувати не можна. Центр вимагає у червні від нашої губернії 1575 тис. пуд. зерна; 500 тис. пуд. уже відправлено. Треба відправити ще 1 млн пуд. Червнєве завдання ми можемо виконати в розмірі 50%. Відправити центру максимум можна 250 тис. пуд. Особком пропонує виконати наряд повністю. Якщо опродкомгуб це виконає, то постачання губернії стає загрозливим. Залишаються тоді без постачання дві дивізії і все населення губернії»¹⁰⁹.

¹⁰⁴ Белый П., Дышлевой П. Единство действий в защиту завоеваний революции. – К., 1988. – С. 69–70.

¹⁰⁵ Кульчицкий С. В., Мовчан О. М. Невідомі сторінки голоду 1921–1923 рр. в Україні. – С. 7.

¹⁰⁶ В. І. Ленін про Україну. – К., 1969. – Ч. 2. – С. 560.

¹⁰⁷ Белый П., Дышлевой П. Единство действий в защиту завоеваний революции. – С. 70.

¹⁰⁸ Кульчицкий С. В., Мовчан О. М. Невідомі сторінки голоду 1921–1923 рр. в Україні. – С. 7.

¹⁰⁹ Голод 1921–1923 років в Україні. Збірник документів і матеріалів. – С. 28.

У липні 1921 р. на півдні вже почалися жнива, а з ними – й продподаткова кампанія. Загроза голоду стала настільки реальною, що селяни зятато опиралися заготівельникам. До працівників центрального наркомпродівського апарату, які діяли в Україні паралельно з місцевим Наркомпродом, підключився безпосередньо Ленін. 6 липня він підписав телеграму ЦК КП(б)У про необхідність відправлення на бази РСФРР не менше 74 вагонів хліба щодоби (згідно з постановою ЦК РКП(б) від 2 липня) і наказав щоденно сповіщати по прямому проводу ЦК РКП(б), Раднарком і Наркомпрод РСФРР про хід виконання цього завдання. Цього ж дня Ленін підписав телеграму наркомпроду М. Владімірову до Харкова з наказом ужити рішучих заходів щодо забезпечення продовольством Донбасу¹¹⁰. Доводячи до місцевих властей зміст телеграми В. Леніна від 6 липня про постачання Донбасу, ЦК КП(б)У зобов'язував їх «прикласти надлюдські зусилля для підняття продзаготівлі і виконання нарядів Наркомпроду навіть на шкоду задоволенню місцевих потреб»¹¹¹.

Одночасно секретар ЦК КП(б)У Д. Лебідь і голова ВУЦВК Г. Петровський у телеграмах керівникам губкомів і губвиконкомів з приводу вивезення в центр встановленої кількості вагонів з хлібом закликали: хоч би що трапилося, а вивозити треба! Наприклад, у телеграмі керівникам Чернігівської губернії зазначалося: «Надзвичайно важкий продовольчий стан пролетарських центрів Росії, червоних столиць Москви і Пітера, зокрема в останні місяці, до нового врожаю зобов'язують радянську Україну прийти на допомогу, урізаючи до останнього ступеня власні потреби»¹¹².

Незважаючи на всі благально-загрозливі телеграми харківського центру, який виконував лише роль передавальної інстанції від справжнього центру в Москві до місцевих властей, заготівлі в липні різко пішли на спад, і з України вдалося вивезти тільки 138 тис. пуд. хліба¹¹³.

Нереальність хлібозаготівельних планів призвела до збереження розверстового методу заготівель. Незважаючи на формальне проголошення продподатку, формування державного хлібного фонду фактично здійснювалося шляхом позаекономічного примусу. Отже, у 1921 р. неп в Україну ще не прийшов.

Як уже зазначалося, війська почали залучатися до стягнення продрозверстки ще в травні 1921 р. з ініціативи місцевих властей. Але масштаби застосування військ не задовольняли В. Леніна, і на початку липня він запропонував мобілізу-

¹¹⁰ Владимир Ильич Ленин. Биографическая хроника. – Т. 10. – С. 648.

¹¹¹ Кульчицкий Станислав. Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919–1928). – С. 195.

¹¹² Кульчицкий С. В., Мовчан О. М. Невідомі сторінки голоду 1921–1923 рр. в Україні. – С. 10, 11.

¹¹³ Белый П., Дышлевой П. Единство действий в защиту завоеваний революции. – С. 70.

вати у Поволжі «молодь до армії в кількості близько 500 тис. штиків». Пропонувалося «розташувати ці 1/2 мільйона на Україні, щоб вони допомогли посилити продроботу, будучи надто зацікавлені в ній, особливо ясно усвідомлюючи і почуваючи несправедливість ненажерливості багатих селян на Україні»¹¹⁴.

Реалізувати цей підступний задум виявилось технічно неможливим через повну дезорганізацію життя в голодуючому Поволжі. Поволзькі селяни самі покидали уражені посухою місцевості і прямували пішки (залізниці були паралізовані) в інші регіони. 439 тис. біженців знайшли притулок в Україні. Якраз ними більш за все й опікувалася створена у липні 1921 р. Центральна комісія допомоги голодуючим (Допгол) при ВУЦВК на чолі з Г. Петровським. Але ця майже півмільйонна армія переселенців не могла допомогти державі вилучити хліб у «ненажерливих багатих селян».

6 серпня Ленін знову, хоча в іншому варіанті, повернувся до ідеї про застосування військової сили. У розмові з М. Владіміровим по прямому проводу він заявив так: «Я думаю, що для успішного збирання податку потрібні військові частини на допомогу цьому збиранню, з тим щоб ці військові частини одержували посилене постачання за рахунок місцевих селян, поки податок не буде сплачений»¹¹⁵. Через кілька днів, 12 серпня, ці міркування матеріалізувалися у постанові Ради праці і оборони (РПО) про застосування *надзвичайних заходів при вилученні продподатку*. В ній йшлося про введення до волостей та сіл, що опиралися наркомпродівцям, військових частин. Останні мали під час збирання податку «негайно вживати найрішучіших заходів примусового характеру»¹¹⁶.

Уникаючи подробиць, урядовий документ не конкретизував «найрішучіших заходів». Виконавці керувалися *підзаконними інструкціями*. Зокрема, в інструкції Вознесенського повітового особкому від 15 листопада зазначено: «Взяти в кожній волості від 15 до 25 чол. заложників з куркульського і середняцького населення. У випадку, коли яке-небудь село відмовляється дати підписку про кругову відповідальність, або ж, давши підписку про виконання продподатку в 48 годин, не виконає, такі села оголошуватимуться ворогами радянської влади. Половина заложників має бути засуджена аж до застосування вищої міри покарання – розстрілу, після чого буде взято наступну групу. Все зерно, незалежно від продподатку, конфіскується»¹¹⁷.

Незважаючи на зростаючу загрозу для життя мільйонів людей, більшовики не зверталися по допомогу до міжнародної громадськості. Вона першою звернулася

¹¹⁴ Ленін В. І. Повне збір. творів. – Т. 44. – С. 63.

¹¹⁵ В. І. Ленін про Україну. – Ч. 2. – С. 590.

¹¹⁶ Голод 1921–1923 років в Україні. Збірник документів і матеріалів. – С. 32.

¹¹⁷ Там само. – С. 51.

до радянських властей, як тільки дізналася про посуху. На початку липня славетний мандрівник, учений і громадський діяч Ф. Нансен запропонував Г. Чичеріну допомагати продовольством населенню Петрограда. Потім до наркома закордонних справ звернувся керівник Американської адміністрації допомоги (АРА) Г. Гувер. Ця позаурядова благодійницька організація діяла в Західній Європі з 1919 р., використовуючи для тих, хто потребував допомоги, нагромаджені на континенті під час війни величезні продовольчі запаси американського експедиційного корпусу.

Голова російського Раднаркому змушений був дати згоду на переговори в Ризі з найближчим співробітником Гувера У. Брауном, хоч ідея допомоги з боку буржуазії йому не подобалася. Щоб збалансувати класову структуру закордонної допомоги, він звернувся 2 серпня 1921 р. до міжнародного пролетаріату і підключив до справи надання продовольчої допомоги Комінтерн. Так виник «Тимчасовий закордонний комітет допомоги Росії», пізніше перейменований у «Міжнародний комітет робітничої допомоги» (Міжробдоп). Починаючи з 20 серпня в Росії розгорнулася благодійницька акція АРА.

Проте в Україну чужоземних рятівників не запрошували. Офіційно вважалося, що її продовольче становище благополучне. Республіка прямо-таки вирувала комісіями допомоги голодуючим – відомчими і територіальними, які діяли під наглядом Центральної комісії Допгол при ВУЦВК. Але вся їхня активність була скерована на біженців і на Поволжя. Через примусові заготівлі й добровільну допомогу хліб з України прямував за її межі.

Тим часом становище на півдні України, який постраждав від посухи одночасно з Поволжям, ставало трагічним. У 21 повіті п'яти південних губерній (Одеської, Миколаївської, Катеринославської, Запорізької і Донецької) селяни не зібрали навіть посіяного насіння. У 10 інших повітах названих губерній чистий збір хлібів не перевищував 5 пудів на душу населення. Цієї кількості вистачало тільки на те, щоб не вмерти голодною смертю. Отже, *третьина території радянської України була голодуючим регіоном.*

Одночасно із закликом про допомогу до закордонного робітничого класу В. Ленін звернувся з листом до українських селян. «Правобережна Україна в цьому році зібрала чудовий урожай, – говорилося в ньому. – Робітники і селяни голодного Поволжя, які переживають тепер лихо, небагато чим слабше, ніж жахливе лихо 1891 року, чекають допомоги від українських землеробів. Допомога потрібна швидко. Допомога потрібна велика. Хай не лишиться жодного землероба, який не поділився б своїм надлишком з поволзькими голодуючими селянами, яким нічим засіяти полів»¹¹⁸.

¹¹⁸ В. І. Ленін про Україну. – Ч. 2. – С. 588.

Якою була справжня картина врожаю на Правобережжі та Лівобережжі? На опублікованій Центральною комісією Допгол при ВУЦВК у 1922 р. карті врожайності 25 повітів Наддніпрянщини позначені як райони без лишків урожаю. Чистий збір хліба становив у них від 5 до 10 пудів на душу, і селяни могли прогодувати тільки себе. Виконуючи розверстку з минулорічного врожаю і сплачуючи натуральний продподаток з урожаю 1921 р., вони віддавали державі чималу частину власного продовольчого запасу. У 46 повітах Наддніпрянщини (25 лівобережних і 21 правобережного), тобто приблизно на половині території республіки чистий збір перевищував 10 пудів на душу сільського населення. Але посівні площі, як уже підкреслювалося, внаслідок продрозверстки скоротилися.

Карта комісії Допгол наочно показує пастку, в якій опинилася Україна в 1921 р.: хлібних лишків з половини території не вистачало, щоб підтримати розміщену в ній армію, власні міста і робітничі селища, біженців з Поволжя, голодуючі південні губернії, міста центральної Росії і, нарешті, голодуюче Поволжя. Центральний уряд розробив систему пріоритетів у цій ситуації. Він потурбувався про забезпечення мінімальної, часом голодної норми споживання для робітничого класу й армії в Україні та поза її межами, якоюсь мірою потурбувався також про поволзьких селян і біженців з Поволжя в Україні. Але про голодуючих українських селян держава постаралася забути. *Газетам було заборонено висвітлювати становище у південних губерніях України.*

Було опрацьовано й техніку замовчування пануючого в Україні голоду. Під час обговорення доповіді М. Владімірова «Про кампанію щодо боротьби з голодом» 4 серпня 1921 р. політбюро ЦК КП(б)У прийняло резолюцію, що не потребує пояснень: «Вказати губкомам, що під час проведення кампанії необхідно розрізняти заклик до боротьби з голодом в Росії від боротьби з неврожаєм в Україні, де допомога районам, що постраждали від неврожаю, може бути цілком надана своїми губернськими або повітовими засобами»¹¹⁹.

Місцеві власті не розуміли причин бездіяльності уряду та інформаційної блокади. Вони закидали Харків і Москву розпачливими телеграмами. У зверненні до ЦК Допгол при ВУЦВК керівники Донецького губвиконкому вказували: «Голод у Донбасі набрав жахливих розмірів. Голодує до 500 тис. чоловік. Селяни у відчаї риють собі могили, не відчуваючи реальної допомоги. Досі з центру не одержано ані зернини»¹²⁰. Якраз у цей час Ленін повідомляв місцеві органи влади, що в Донбас доставлено тримісячний запас хліба, щоб підтримати кам'яновугільну

¹¹⁹ Голод 1921–1923 років в Україні. Збірник документів і матеріалів. – С. 31.

¹²⁰ Там само. – С. 85.

промисловість¹²¹. Проте хлібом постачалися шахти, а не села. З сіл Донеччини його якраз забирали. До 15 січня 1922 р. в губернії було викачано 120 тис. пуд. хліба¹²².

Коли голодуючих селян почала косити смерть, українські більшовики виступили проти політики партійного центру. І тоді виникло цілком природне запитання: чому голод так довго замовчували? Керівники України у відкритих публікаціях не наважилися признатися в тому, що дисципліновано виконували вказівки центрального уряду, аж поки масова смертність у їхній республіці не стала очевидною для всіх. У звіті ЦК Допгол «Рік боротьби з голодом», який підписав Г. Петровський, з'явилось таке хитромудре пояснення: «На Україні внаслідок більш сприятливого врожаю попереднього року, незважаючи на однаковий з Поволжям вплив посухи на врожай 1921 р., гострий продовольчий нестаток дав себе відчутти тільки з пізньої осені. І до початку зими 1921 р. в степах житниці федерації стався той же жахливий кошмар, що холодить кров, в тій же жахливій і моторошній різноманітності його картин, що й на Поволжі»¹²³.

Штучність такої аргументації впадає в око. 1920 рік на півдні України теж був неврожайним. Та на що інше могли вказати українські більшовики? В усякому разі, провину за замовчування голоду вони брали на себе.

Ініціативу в цьому бунті на колінах виявив М. Скрипник. Під час обговорення звіту ЦК, з яким виступив у грудні 1921 р. на VI конференції КП(б)У Х. Раковський, Скрипник заявив: «Хіба це не було очевидно, що ми йдемо до голоду? ЦК затримував це питання. Йшов тиждень за тижнем, місяць за місяцем, і тільки тепер ми бачимо вочевидь помилку, виявлену тут. Ми тоді не насмівувалися казати, що у нас, в нашій благодатній Україні – голод»¹²⁴. Ще різкіше, з наголосом не на «помилці», а на злочині, з мотивуванням причин цього злочину висловився Раковський у листі до Леніна 28 січня 1922 р.: «Я повинен констатувати, що стосовно продовольчих і посівних потреб наших голодуючих губерній ми виявили злочинну недбалість... Це відбувалося тому, що ми в першу чергу мали на увазі Радянську Росію і Донбас»¹²⁵. Правда, Х. Раковський посмілішав тільки через півтора місяця, коли український голод перестав офіційно бути таємницею, та й висловився він не прилюдно, а в листі, що мав довірчий характер.

Після грудневої партконференції в Україні ЦК РКП(б) змушений був визнати реальність українського голоду. На початку січня 1922 р. голові Раднаркому УСРР

¹²¹ Ленін В. І. Повне збір. творів. – Т. 53. – С. 253.

¹²² Кульчицький Станіслав. Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919–1928). – С. 199.

¹²³ Год борьбы с голодом. Через делегатов VII Всеукраинского съезда Советов всем трудящимся. – С. 13.

¹²⁴ Кульчицький Станіслав. Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919–1928). – С. 200.

¹²⁵ Голод 1921–1923 років в Україні. Збірник документів і матеріалів. – С. 79.

дозволили звернутися по допомогу до міжнародних організацій. 10 січня Раковський уклав з АРА угоду, аналогічну угоді РСФРР. 16 січня політбюро ЦК КП(б)У доручило своєму агітаційно-пропагандистському відділу і ЦК Допгол вжити заходів, щоб у пресі з'явилася «якнайбільше відомостей про голод на півдні України». Центральному органу ЦК газети «Коммунист» доручалося надіслати в голодуючі губернії свого кореспондента¹²⁶.

У 1922 р. в Україні було засіяно на 2,7 млн десятин менше, ніж у попередньому році¹²⁷. Величезний недосів у південних губерніях внаслідок господарського розорення селян було перекрито, хоч і не повністю, приростом посівних площ на Правобережжі та Лівобережжі. Але республіка змушена була відрахувати з урожаю 1922 р. понад 10 млн пудів зерна в експортні ресурси¹²⁸. Це – невелика кількість, але й вона могла б полегшити становище голодуючих. Та *центральный уряд зобов'язав українських керівників розпочати перерваний війною експорт хліба, аби дістати валюту*.

Щоб експорт не виглядав аморально, було оголошено, що врожай 1922 р. припинив голод. У жовтні 1922 р. ЦК Допгол при ВУЦВК перейменували в Центральну комісію по боротьбі з наслідками голоду (ЦК Наслідгол). **Як експорт хліба, так і поставки в Росію призвели до того, що голод у південних губерніях протримався протягом всього 1922 р. і продовжувався у першій половині 1923 р.**

Зарубіжна допомога тривала з березня 1922 р. по червень 1923 р. У серпні 1922 р., коли закордонні організації повністю розгорнули свою роботу, вони харчували 1,8 млн жителів неврожайних губерній проти 400 тис., забезпечуваних ЦК Допгол при ВУЦВК. Отже, роль закордонних організацій була вирішальною. У тогочасній пресі високо підносилася роль міжнародної пролетарської солідарності, натомість значення АРА та інших «буржуазних» організацій применшувалася. Однак безстороння статистика ставить роль кожної закордонної організації допомоги на належне місце: за період своєї діяльності Міжробдоп надав голодуючим в Україні 383 тис. пайків, місія Ф. Нансена – 12,2 млн, АРА – 180,9 млн пайків¹²⁹.

Та благодійна допомога до всіх не доходила. В архівах і в тогочасній пресі трапляються численні повідомлення про смертні випадки від голоду впродовж осені

¹²⁶ Там само. – С. 69.

¹²⁷ Стенографический отчет третьей сессии ВУЦИК VI созыва 10–16 октября 1922 года. – Харьков, 1922. Бюллетень № 3–4. – С. 27.

¹²⁸ Отчет о деятельности рабоче-крестьянского правительства УССР с 1 окт. 1922 г. по 1 окт. 1923 г. – Харьков, 1924. – С. 30.

¹²⁹ Кульчицький Станіслав. Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919–1928). – С. 201.

1922 – пізньої весни 1923 рр. І все-таки зима 1922/1923 рр. для селян південних губерній стала набагато легшою, ніж попередня.

Цілком зрозуміло, чому в системі пріоритетів більшовицького центру під час здійснення продовольчої політики одне з найперших місць належало робітничому класу, а останнє – селянству. **Якби державна партія не справилася з наданням хоча б мінімальних пайків багатотисячним робітничим колективам, вони відмовили б їй у підтримці. Голодні й згуртовані робітники для будь-якої диктатури більш небезпечні, ніж розпорошені селяни.**

Але не до всіх селян більшовицький уряд ставився однаково. Факти свідчать про те, що поволзьким селянам надавалася помірна допомога, нерідко за рахунок селян інших регіонів, зокрема України. Мотиви такого політичного курсу не лежать на поверхні. Однак можна запропонувати пояснення, яке ґрунтується на фактах.

Українське село було охоплене антибільшовицьким повстанським рухом. Як стверджувалося у звіті уряду УСРР VI Всеукраїнському з'їздові рад, за 1921 рік у справі «замирення» села було зроблено більше, ніж за весь попередній період. Всеукраїнська ЧК подала відповідну статистику: за 10 місяців було виведено з боротьби різними засобами 444 отамани, серед них: убито в боях – 189, розстріляно – 9, заарештовано – 84, добровільно з'явилася з повинною і було амністовано – 162¹³⁰. Більша частина тих, хто з'явився з повинною, припадає на другу половину року. Чому саме?

Радянська історіографія відповідала на це так: повстанський рух почав спадати, коли селяни відчували благотворний вплив нової економічної політики. Але ж методи хлібозаготівель зовсім не змінилися у розпачливій ситуації голодного року. Переконливіше звучить пояснення, що випливає з досвіду боротьби Н. Махна. Переслідовані кавалерійськими і броньовими частинами Червоної армії, махновці зібралися 21 липня 1921 р. на нараду в селі Ісаївка Таганрозького повіту. Обговорювалося питання: в якому регіоні продовжити боротьбу? «Батько» спробував змінити звичний, але небезпечний через насиченість ворожими йому військами регіон і зробив рейд по донецьких і поволзьких степах. Та в умовах голоду, що наближався, політична активність селянства зменшилася практично до нуля. Ніким не підтриманий, Махно змушений був повернути тачанки на захід. Він перетнув спочатку Дніпро, а потім Дністер і опинився у вигнанні, в Румунії.

Голод виявився фактором, який ефективніше, ніж каральні експедиції, втихомирював повстанців. Збагнувши це, центральний уряд допоміг природному катаклізму справитися з «куркульським бандитизмом», конфіску-

¹³⁰ Див.: Маймескулов А. и др. Всеукраинская чрезвычайная комиссия. 1918–1922. – Харьков, 1990. – С. 282.

ючи злиденні продовольчі запаси навіть у селян південних губерній. У 1921 р. в Україні було вперше запроваджено терор голодом.

7.7

Утворення Радянського Союзу

Авторитетний на Заході дослідник радянського комунізму А. Безансон зробив спостереження, яке дає ключ до розуміння закономірностей трансформації Російської імперії в Радянський Союз. У статті, надрукованій у збірці «Концепт імперії» (Париж, 1980), він зазначив, що в Росії перед світовою війною 1914–1918 рр. були можливості вирішити свої соціально-економічні проблеми, але вона не мала жодних шансів справитися з національним питанням. Ліберальна і модернізаційна політика імперського режиму могла б закріпити за Росією статус великої держави. Проте неминучим її наслідком ставало відродження пригноблених націй, яке підірвало б імперію зсередини.

Тому не слід дивуватися обраним Леніним специфічним формам побудови багатонаціональної держави. Перед ним стояло одне головне завдання: *продовжити існування імперії, що розпалася, по можливості в попередніх кордонах, а якщо вдасться, то й у розширеному вигляді*. У 1917–1922 рр. конгломерат із формально незалежних держав (Росії, України, Білорусії, Далекосхідної Республіки, республік Закавказзя, Бухари і Хорезму) був поєднаний з імперською столицею двома способами: головним – через диктатуру керівної верхівки РКП(б) і додатковим – шляхом прямого підпорядкування кремлівському центру розміщених на периферії силових та економічних структур.

Після XX з'їзду КПРС, коли стали відомі документи В. Леніна, присвячені проблемі створення СРСР, в істориків склалася певна схема. Вона раз у раз відтворювалася під час урочисто відзначуваних ювілеїв і стала стереотипом мислення як для вчених, так і для громадськості.

У цій схемі наявні факти розглядалися як вільний пошук радянськими республіками форм державного об'єднання. Зокрема, засуджувалася позиція Х. Раковського, який нібито пропагував об'єднання у формі конфедерації, а також позиція Й. Сталіна, який стояв за перетворення незалежних держав в автономні республіки Російської Федерації. Вказувалося на те, що Радянський Союз виник на основі плану, запропонованого В. Леніним: на рівних правах незалежні республіки об'єднувалися в єдину багатонаціональну державу.

Утворення СРСР висвітлювалося на основі багаторазово опублікованих фактів. Автентичність їх не підлягає сумніву. Та вони являли собою не більш як складові

елементи ретельно розробленого сценарію. Сценарій передбачав зміст і послідовність подій, що мали відбутися, характер висловлювань політичних діячів, яким доручалося виконати заздалегідь намічену роль, форми і місця «народного волевиявлення», зміст конституції союзної держави тощо.

Після розпаду Радянського Союзу розгляд цієї схеми було відкинуто. Історики перестали займатися популярною раніше темою. У нечисленних статтях зі справами нового бачення проблеми наголошувалося на тому, що союз радянських республік був укладений з порушенням юридичних норм, а тому недійсний від початку. Один з нових історичних міфів звучить так: якби радянська Україна не увійшла в 1922 р. до складу СРСР, вона могла б зберегти суверенітет і уникнути страхітливих трагедій у своїй недавній історії. Такі твердження ґрунтуються на тому ж таки сценарії утворення СРСР, який було розроблено в оргбюро ЦК РКП(б) під керівництвом Й. Сталіна.

Фактично ж у тій системі влади, яку створила державна партія, у 1922 р. не відбулося ніяких трансформацій. **Змінилися тільки зовнішні форми побудови держави. Реальне включення України та інших національних республік до складу радянської Росії відбулося в ході громадянської війни.** У республіках розбудовувалася система установ та органів військової і цивільної влади, яка нічим не відрізнялася від існуючої в Росії. Разом з тим вони визнавалися незалежними, хоч їхні кордони позначалися тільки на географічній карті.

У середині 1919 р. РКП(б) провела через республіканські законодавчі органи постанови про централізоване управління обороною, народним господарством, фінансами, транспортом, працею, поштою і телеграфом. Відповідні управлінські структури в республіках, навіть якщо вони очолювалися наркоматами, юридично підпорядковувалися російським наркоматам. Як правило, фактичне підпорядкування передувало юридичному, бо встановлювалося в міру розбудови управлінського апарату. На суперечність між суверенним статусом республік і прямим підпорядкуванням основних радянських установ російським наркоматам ніхто не звертав уваги.

Підпорядкування російським наркоматам дістало назву «*воєнно-політичного союзу*». Ця назва опосередковано свідчила про те, що керівництво партії визнавало незручність фактичного включення національних республік до складу Росії без конституційного оформлення. Наявність воєнного стану слугувала певним виправданням.

Після утворення «воєнно-політичного союзу» в ЦК РКП(б) стали зважувати питання про доцільність відмови національним республікам у суверенному статусі як такому, що суперечив дійсному стану. Л. Каменев, Й. Сталін та деякі інші керівники висловлювалися за те, щоб перетворити їх в автономні республіки. Проблема відпала, коли білогвардійські війська захопили Україну.

Після громадянської війни угоду про створення «воєнно-політичного союзу» треба було оновити. 9 грудня 1920 р. на пленумі ЦК РКП(б) були затверджені «Політичні директиви ЦК РКП(б) ЦК КП(б)У». Президії ВЦВК і наркомату закордонних справ РСФРР разом з відповідними органами УСРР доручалося знайти нову формулу міждержавних відносин¹³¹.

Доручення було виконане в найкоротші строки. 28 грудня 1920 р. В. Ульянов-Ленін, Г. Чичерін і Х. Раковський підписали «союзний робітничо-селянський договір». За його зразком 16 січня 1921 р. було укладено союзний договір РСФРР з Білорусією, 4 березня – з Бухарою, 21 травня – з Грузією, а також ряд угод з Вірменією. Разом із попередніми угодами (союзний договір з Хорезмом від 13 вересня 1920 р. і договір про воєнно-економічний союз з Азербайджаном від 30 вересня 1920 р.) вони утворили цілісний договірний комплекс – він зв'язував Росію з тими національними країнами колишньої імперії, в яких державній партії вдалося утвердити свою владу. Так виникла друга, після «воєнно-політичного союзу», форма існування формально незалежних радянських республік – «договірна федерація».

Зміна форми не вплинула на суть взаємовідносин між республіками. Реальне становище характеризувалося управлінням з центру всією периферією. Партія, профспілки, господарські й силові відомства були побудовані на однакових засадах «демократичного централізму».

Завершення громадянської війни дало привід керівникам партії знову поставити питання про ліквідацію декларативної самостійності УСРР та інших радянських республік. Вони вважали за необхідне «автономізувати» їх, тобто зрівняти за статусом з автономними республіками, що існували у складі Російської Федерації.

Навпаки, деякі керівні діячі партії у республіках з незалежним статусом бажали для себе більшої свободи дій. Раковського турбувало, зокрема, становище, коли центральні наркомати оминали республіканський рівень управління і напряду зв'язувалися з підвідомчими підприємствами та установами в губерніях. Це ставило під сумнів доцільність харківського управлінського центру.

Обидві тенденції проявилися під час обговорення національного питання на X з'їзді РКП(б). З доповіддю виступив нарком у справах національностей Й. Сталін. Він заявив, зокрема, що живим утіленням тієї форми державного союзу, яка потрібна, є Російська Федерація¹³².

Головним опонентом Сталіна став В. Затонський. Він натякнув на те, що «деякі товариші» плутають необхідність встановлення дійсного централізму зі звичним

¹³¹ Бабій Б. М. Союз РСР і роль України в його утворенні. – К., 1972. – С. 100.

¹³² Десятый съезд РКП(б). Стенографический отчет. 8–16 марта 1921. – М., 1921. – С. 101.

уявленням про єдину і неподільну Росію. На його думку, треба було точніше визначити взаємовідносини між республіками, і не в тому плані, щоб збільшити або зменшити права окремих частин федерації, а для того, щоб усунути плутанину, яка псує добре налагоджену справу. «Нам необхідно, – заявляв він, – витравити з голів товаришів уявлення про радянську федерацію як федерацію неодмінно російську, тому що справа не в тому, що вона російська, а в тому, що вона радянська... Необхідно, щоб увійшло у свідомість широких партійних мас, що їм не треба додержуватися тієї примітивної російської лінії, якої додержується значна частина наших товаришів на шкоду радянській владі і на шкоду радянській федерації»¹³³.

В обговоренні доповіді Сталіна взяли участь лише три делегати з'їзду, хоч записалися на виступ 29. Незважаючи на протест з боку М. Скрипника, з'їзд припинив дебати з цього питання, яке стояло останнім у порядку денному. Наступного дня частина делегатів повинна була виїхати на придушення кронштадтського повстання. Після обговорення доповіді була прийнята резолюція про чергові завдання партії в національному питанні, яка не змінювала існуючого непевного становища з побудовою союзу радянських республік. Але ідея з «автономізацією» національних республік не пройшла. Урешті-решт, доповідач у заключному слові на цьому й не наполягав.

Невизначеність прав національних республік, яку Затонський у виступі на партійному з'їзді назвав «плутаниною», змушувала керівництво УСРР раз у раз повторювати спроби конституційного оформлення «договірної федерації». Судячи з усього, російське керівництво такої незручності не відчувало. В. Ленін не підтримував Сталіна в його спробах «автономізувати» республіки з незалежним радянським статусом, але утримувався від більш чіткого визначення повноважень їхніх партійно-радянських центрів. Очевидно, він задовольнявся існуючим становищем. У всякому разі, події наступного, 1922 року переконливо це засвідчили.

У березні 1921 р., одразу після партійного з'їзду, Раднарком УСРР прийняв постанову про доцільність розробки загальнофедеративної конституції¹³⁴. 6 квітня президія ВУЦВК затвердила М. Скрипника представником УСРР у конституційній комісії, утворення якої після пропозиції з Харкова було санкціоновано ЦК РКП(б). До складу комісії з боку РСФРР увійшли другорядні особи – нарком юстиції Д. Курський і член президії ВЦВК М. Владімірський. Доповіді її час від часу заслуховувалися у вищих радянських і партійних органах обох республік. Однак

¹³³ Там само. – С. 111.

¹³⁴ Чирко В. А. Коммунистическая партия – организатор братского сотрудничества народов Украины и России в 1917–1922 гг. – М., 1967. – С. 230.

розбіжність суджень щодо основних принципів конституційного оформлення «договірної федерації» не дозволила комісії дійти узгоджених висновків.

У звіті ЦК КП(б)У, з яким 10 грудня 1921 р. Х. Раковський виступив на VI Всеукраїнській партконференції, давалася іронічно-негативна оцінка роботі цієї комісії. Раковський відзначив, що питання про конституцію залишилося відкритим і тому знову постане. «Наші державні відносини визначатимуться час від часу, – провадив далі голова уряду. – Наша конституція буде створена на зразок англійської (натяк на те, що Великобританія обходилася без Основного закону. – С. К.). Звичайно, ми можемо розраховувати на те, що наша конституція не буде вироблятися 200–300 років»¹³⁵.

Прагнення партійно-радянського центру УСРР конституційно визначити власне місце в системі влади було зрозумілим. Як правило, центральні органи, користуючись правом безпосереднього управління на всій території «договірної федерації», впритул не бачили України. Прикладів безцеремонного ігнорування республіки було безліч. У принципових випадках керівництву України доводилося опротестовувати свавільні дії в ЦК РКП(б).

Найбільш разючий приклад цієї сваволі показала практика роботи Державної комісії з електрифікації Росії та створеного на її основі Держплану РСФРР. У матеріалах Укрдержплану знаменитий план електрифікації характеризувався таким чином: «План ГОЕЛРО рахувався тільки з півднем Росії, або, говорячи точніше, за винятком Дніпробуду цікавився тільки Донбасом. Інтереси інших частин України, особливо Правобережжя, в ньому не знайшли відображення, причому зовсім не відобразилося ставлення до України як до економічного і політичного організму»¹³⁶.

Один із провідних експертів ГОЕЛРО, а потім Держплану РСФРР, автор проекту Дніпрогесу проф. І. Александров опрацював з групою співробітників схему нового економічного районування країни. Україну він поділив на два економічні райони – Південно-західний з центром у Києві та Південний з центром у Харкові. Обґрунтовуючи цей поділ на засіданні президії ВРНГ 24 жовтня 1921 р., він заявив: «Наша позиція під час створення автономних областей у теперішній час спирається на зовсім новий принцип доцільного поділу держави: на основі раціонально-економічній, а не на пережитках втрачених суверенних прав»¹³⁷. Президія ВРНГ схвалила схему і запропонувала Держплану після обговорення в усіх

¹³⁵ Кульчицький С. В. Форма і суть радянської державності / Політична історія України. XX століття. – Том 3. – К., 2003. – С. 177.

¹³⁶ Материалы Госплана Украины. – Харьков, 1926. – С. 12.

¹³⁷ Якубовская С. Н. Строительство союзного советского государства. – М., 1960. – С. 108, 109.

зацікавлених наркоматах представити її для законодавчого затвердження на Всеросійському з'їзді рад.

Дізнавшись про наміри ВРНГ поділити Україну на дві частини, Х. Раковський негайно звернувся до В. Леніна з протестом і заблокував проходження проекту Александрова у вищих законодавчих інстанціях. Ленін підтримав прагнення «українських товаришів» зберегти УСРР як цілісний район¹³⁸. Комісія з районування під головуванням М. Калініна опрацювала і в квітні 1922 р. затвердила на президії ВЦВК тези, в основу яких було покладено схему Александрова. Але в тезах підкреслювалося: «Залучення республік до утворення економічних областей повинно відбуватися на основі спеціальної угоди»¹³⁹.

Тим часом керівництво України офіційно внесло питання про схему Александрова в ЦК РКП(б) і домоглося такого рішення: «Взяти до відома, що ЦК КП(б) У вважає, що запропонований Держпланом РСФРР план районування фактично порушує союзний робітничо-селянський договір (від 28 грудня 1920 р. – С. К.), розбиваючи Україну на дві частини, самостійно підпорядковані московським центральним органам»¹⁴⁰.

Те, що ЦК РКП(б) без виявлення свого ставлення («взяти до відома») процитував досить гостре заперечення «українських товаришів», подіяло на президію Держплану. За її дорученням Александров улітку 1922 р. здійснив поїздку в Україну і заявив у Харкові керівництву УСРР, що Держплан не наполягатиме на поділі республіки.

Хоча зносили керівників центральних відомств напряму з губерніями і трестами України підривали значення органів влади в Харкові, їхня байдужість теж погано позначалася на республіці. Коли російські наркомати вважали українські підприємства чужими, вони не виділяли асигнування, підтинаючи їх під корінь. Власних асигнувань у «незалежної» республіки не могло бути, бо її позбавили прав на грошову емісію.

У літературі відомий факт прийняття українськими металургами першого в історії радянських республік «соціалістичного зобов'язання». Під час зустрічі у Москві з В. Леніним 7 листопада 1921 р. директор тресту «Південсталь» І. Межлаук випросив державну дотацію для закупівлі сировини й матеріалів та виплати заробітної плати працівникам Макіївського, Петровського і Юзівського металургійних заводів. Ще в жовтні президія ВРНГ прийняла рішення про виділення трестові асигнувань, але гроші не виплачувалися. Голова російського Рад-

¹³⁸ Ленинский сборник, XXXVI. – С. 423.

¹³⁹ Вопросы экономического районирования СССР. – М., 1957. – С. 103.

¹⁴⁰ Якубовская С. Н. Строительство союзного советского государства. – С. 111, 112.

наркомун одержав від Межлаука письмове зобов'язання, назване «комуністичним векселем»: поставити ВРНГ 10 млн пуд. чавуну і катаного металу. Металурги виконали це зобов'язання і до кінця господарського року, тобто до вересня 1922 р. включно виробили 10,4 млн пуд. металу¹⁴¹.

Незабаром після візиту до Москви Межлаука, неузгодженого з безпосереднім начальством у Харкові, В. Чубар поставив питання про роботу УРНГ на політбюро ЦК КП(б)У. Доповідаючи про свої проблеми, голова УРНГ гірко скаржився на те, що з його підпорядкування вилучаються великі підприємства. Як приклад повного ігнорування УРНГ він навів факт надання Межлауку 25 млрд руб. Для всієї української промисловості на 1921/22 господарський рік центр асигнував тільки 40 млрд руб. З цієї доповіді ЦК КП(б)У прийняв безпомічне рішення: доручити Чубарю найближчим часом виїхати до Москви для з'ясування відносин з ВРНГ¹⁴².

Отже, факти свідчать про те, що під час існування «договірної федерації» центральні відомства не задовольнялися підпорядкуванням їм підприємств і установ України через харківський партійно-радянський центр. Кожне з них намагалося безпосередньо управляти найважливішими підвідомчими об'єктами, використовуючи для цього фінансові важелі. Протести з боку харківського центру в такій ситуації були неминучими, але це не означає, що він відстоював суверенітет республіки, її державні права. Йшлося тільки про боротьбу за власне виживання. Будучи органічним елементом системи влади, партійно-радянське керівництво України лише шукало в ній своє місце.

У 1922 р. процес перепідпорядкування найважливіших об'єктів на території України російським наркоматам прискорився. Відповідно почастишали протести з боку ЦК КП(б)У. Архів політбюро ЦК КП(б)У засвідчує, що мало не на кожному засіданні розглядалися конфліктні ситуації, пов'язані з перепідпорядкуванням об'єктів або ущемленням прав республіканського управлінського апарату в іншій формі.

У політичному звіті ЦК КП(б)У VII Всеукраїнській партконференції (квітень 1923 р.) Х. Раковський не міг не торкнутися цього болючого питання. Цікавою є інтерпретація подій, яка містилася у звіті: «У нашій роботі ми стикнулися з непевністю відносин між українськими органами і союзними органами. Та союзна угода, яку було складено наприкінці 1920 р., накреслювала, звичайно, загальну лінію. Вона не могла передбачити всіх випадків і явищ, особливо щодо нової економічної політики. Багату практику за останні два роки, яку набуто на тлі н. е. п., не

¹⁴¹ Гудзенко П. П., Кульчицький С. В., Шаталина Є. П. Трудові почини робітничого класу (1921–1937). – К., 1980. – С. 51–52.

¹⁴² Кульчицький Станіслав. Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919–1928). – С. 281.

вміщено в надто схематичну угоду, і ми повинні були мало не по кожному випадку складати окремі угоди. Якщо ви візьмете постанови політбюро з минулого року, то побачите, яке величезне місце (я не перебільшу, сказавши: одну десяту всіх постанов політбюро) займали постанови, що торкаються різних суперечок та незгод між українськими господарськими, адміністративними та іншими органами й федеральними органами»¹⁴³.

Зауважимо принагідно, що на той час, коли Раковський виголошував свою доповідь, центральні російські органи у Москві стали вже називатися *союзними*, або *федеративними* (*федеральними*). Звичайно, від зміни назви вони не переставали залишатися російськими органами влади. Конфліктні ситуації між російськими й українськими органами влади голова Раднаркому УСРР пов'язував зі схематичністю договору від 28 грудня 1920 р. Справді, договір мав тільки сім коротких статей (майбутній текст договору про утворення СРСР був учетверо більшим). Та конфлікти виникали не через схематизм. Насправді вони були відгомонам **реального процесу утворення СРСР, що розтягнувся на ряд років, починаючи з 1920 р. Цей процес полягав у встановленні прямого підпорядкування найважливіших об'єктів на території національних республік центральним російським відомствам.** Здійснене 30 грудня 1922 р. утворення СРСР за розробленим у ЦК РКП(б) сценарієм лише юридично оформляло перепідпорядкування підприємств та установ.

У 1921 р. в Донбасі відбувся конфлікт між партійною і господарською гілками влади, який зосередився перш за все навколо особи керівника Центрального правління кам'яновугільної промисловості (ЦПКП) Г. П'ятакова. Партійно-радянське керівництво республіки стало на бік Донецького губкому партії і домоглося усунення П'ятакова з посади. Оскільки знайти рівноцінну заміну не вдалося, головою ЦПКП було призначено в грудні 1921 р. керівника УРНГ В. Чубаря. Йому довелося, суміщаючи обидві посади, постійно переїжджати з Харкова в Бахмут і назад. В. Леніну така комбінація не сподобалася. На його думку, П'ятаков як адміністратор був поза конкуренцією. Однак проти заміни він не заперечував, бажаючи покінчити з управлінською кризою в Донбасі. Разом з тим вождь був незадоволений уже другою розправою з П'ятаковим («українські товариші», як пам'ятаємо, в 1919 р. скинули його з посади голови уряду). Виступаючи з політичним звітом ЦК РКП(б) на XI з'їзді партії, вождь кинув з цього приводу кілька саркастичних фраз:

«Україна – незалежна республіка, це дуже добре, але в партійному відношенні вона іноді бере – як би це ввічливіше висловитися? – обхід, і нам як-небудь дове-

¹⁴³ Вісті ВУЦВК. – 1923, 7 квітня.

деться до них добратися, тому що там сидить народ хитрий, і ЦК – не скажу, що обманює, але якось трохи відсувається від нас»¹⁴⁴.

В обговоренні звіту ЦК на з'їзді виступив М. Скрипник. Він зосередив критичну частину виступу на «зміновіхівцях» – емігрантах, які закликали до співробітництва з радянською владою, сподіваючись на те, що остання здатна відродити колишню державну велич Росії. Вістря критики було спрямоване на погляди «зміновіхівців» у національному питанні. Тут емігранти віх не змінювали, підтримуючи гасло білогвардійців про єдину й неділиму Росію. Відчувалося, однак, що Скрипника глибоко хвилювали не статті в емігрантській пресі, а великодержавні тенденції в діяльності центральних російських відомств на території УСРР. Тому він зосередив увагу делегатів на ремарці вождя у справі П'ятова, з якої випливало, що Україна – це все-таки незалежна республіка. «Для мене має деяке показове значення, – говорив Скрипник, – мимохідь кинута заява тов. Леніна, що Україна, між іншим і на щастя, є самостійною державою. Товариші, це мимохідь кинуте зауваження розв'язує життєве питання»¹⁴⁵.

Виступ М. Скрипника на партійному з'їзді переконливо свідчив, що партійно-радянське керівництво України усвідомлювало загрозу «автономізації», яка виходила з партійного центру, і пов'язувало усунення цієї загрози, по-перше, з особистою позицією В. Леніна в даному питанні і, по-друге, зі встановленням нових гарантій незалежного статусу своєї республіки в рамках «договірної федерації». Саме тому з ініціативи Х. Раковського на політбюро ЦК КП(б)У 11 березня 1922 р. була прийнята така резолюція: «Залишаючись на позиціях тез Всеросійської конференції РКП у грудні 1919 р. з національного питання, ЦК КПУ вважає своєчасною необхідність конкретизації взаємовідносин РСФРР і УСРР у розумінні визначення і уточнення прав і обов'язків УСРР, для чого вважає за необхідне скласти спеціальну комісію з членів ЦК РКП і ЦК КПУ для остаточної і точної розробки взаємовідносин РСФРР і УСРР. Цю постанову доручити підтримати на найближчому пленумі ЦК РКП членам ЦК КПУ, які є одночасно членами ЦК РКП»¹⁴⁶.

Незабаром у ЦК РКП(б) надійшла аналогічна пропозиція від партійно-радянського керівництва Білорусії, а в липні – від республік Закавказзя. Питання про розгляд окремої пропозиції ЦК КП(б)У на найближчому пленумі ЦК РКП(б) уже не стояло.

¹⁴⁴ Ленін В. І. Повне збір. творів. – Т. 45. – С. 99.

¹⁴⁵ Одиннадцатый съезд РКП(б) 27 марта – 2 апреля 1922 г. Стенографический отчет. – М., 1922. – С. 64.

¹⁴⁶ Кульчицький Станіслав. Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919–1928). – С. 284.

У радянській історіографії пропозиції України, Білорусії та республік Закавказзя оцінюються як висхідна точка, з якої розпочався безпосередній процес утворення єдиної союзної держави. Але вчитаемся в текст резолюції ЦК КП(б) У: йдеться лише про *уточнення* взаємовідносин двох незалежних держав. *Пропозицій про ліквідацію режиму «договірної федерації» Україна не висувала.*

Саме в Москві виникла ідея скористатися цими резолюціями керівництва національних компартій, щоб покінчити з «договірною федерацією» і втягнути незалежні республіки в кордони Росії. У травні 1922 р. В. Ленін зазнав першої атаки смертельної хвороби і на кілька місяців утратив здатність впливати на події. За його відсутності в ЦК РКП(б) посилося значення затвердженого в квітні на посаду генерального секретаря Й. Сталіна, позиція якого щодо «договірної федерації» була різко негативною.

У серпні 1922 р. було створено комісію оргбюро ЦК РКП(б) для підготовки проекту вдосконалення відносин між республіками. До неї увійшли члени ЦК РКП(б) В. Куйбишев (голова), Г. Орджонікідзе, Х. Раковський, Г. Сокольников, Й. Сталін, а також представники від національних республік. Україну репрезентував голова ВУЦВК Г. Петровський.

Сталін усунув від роботи представників республік і фактично відсторонив від головування свого найближчого соратника по оргбюро ЦК Куйбишева. Він власноручно підготував проект рішення ЦК РКП(б) під назвою «Про взаємовідносини РСФРР з незалежними республіками». Ним передбачалося входження республік у Російську Федерацію на правах автономних утворень.

Розуміючи, що головна опозиція «автономізації» йде з України, генсек поспішив зблизитися з секретарем ЦК КП(б)У Д. Мануїльським. Як пізніше згадував Раковський, він пообіцяв честолюбному Мануїльському місце в ЦК РКП(б) і дуже швидко виконав цю обіцянку: той став членом ЦК на XII з'їзді партії. Мануїльський цікавив Сталіна не тільки як політична фігура, але й як людина високого інтелекту, здатна підвести теоретичну основу під політичні рішення. На початку вересня 1922 р. цей випускник Сорбонни надіслав своєму патрону з Харкова такі міркування з приводу проекту рішення ЦК РКП(б) «Про взаємовідносини РСФРР з незалежними республіками»:

«Утворення на окраїнах самостійних республік зі своїми ЦВК і Раднаркомом відповідало певному етапу нашої революції, який було б неточно називати “національним” етапом, але в період якого пролетарській диктатурі довелося розв'язувати національне питання. Це була неминуча поступка національній стихії, яку революція привела в рух і яка, спираючись на невдоволення селянської маси, могла перетворитися в найсерйознішу “Вандею”. Зміна економічної політи-

ки внесла заспокоєння в село, вибивши ґрунт з-під ніг політичних сепаратистів, які намагалися використати економіку для своїх цілей. Український мужик “національним” питанням не цікавиться і більше брати участь у бандах політичного характеру не хоче. Треба тільки, я вважаю, провести реалізацію цього заходу таким чином, щоб ініціатива виходила від національних з’їздів рад, отримавши своє законодавче затвердження на Всеросійському з’їзді в грудні»¹⁴⁷.

Порада Мануїльського вирішити справу на з’їздах рад незалежних республік запізнилася. Сталін розіслав свій проект резолюції ЦК в національні республіки ще в другій половині серпня. Але пропозиція завершити роботу щодо утворення єдиної союзної держави в грудні 1922 р., коли скликалися республіканські з’їзди рад, уперше була сформульована в письмовому вигляді саме у цьому листі, тобто 4 вересня. Часу залишалося обмаль, і генсек через свої канали прискорив обговорення проекту в національних республіках. Щоправда, він не зміг домогтися будь-якого рішення від України, тому що *Раковський і Мануїльський займали полярно протилежні позиції*.

Під час зустрічей з Леніним у Горках Сталін жодного разу не порушив питання про роботу цієї комісії оргбюро. Він явно розраховував провести потрібне йому рішення про «автономізацію» незалежних республік через пленум ЦК РКП(б) до повернення Леніна.

Можливо, що про хід справи Леніну повідомив Раковський, який мав аудієнцію в Горках ще 25 серпня. Можливо й те, що Раковський узгодив свою тактику відвертого затягування роботи комісії оргбюро з Леніним, повернення якого в кремлівський кабінет очікувалося, залежно від вердикту лікарів, наприкінці вересня або на початку жовтня. У всякому разі, коли Куйбишев надіслав до Харкова телеграму з повідомленням про те, що засідання комісії оргбюро призначається на 23 вересня, Раковський і Петровський звернулися з проханням перенести його на 15 жовтня. Прохання було немотивованим і його, звичайно, відхилили¹⁴⁸.

Існує недатована записка Леніна Сталіну з проханням доповісти, як вирішується в ЦК питання про взаємовідносини між радянськими республіками¹⁴⁹. У відповідь Сталін надіслав 22 вересня лист, у якому ясно простежується його позиція щодо утворення союзної держави:

«Ми прийшли до такого становища, коли існуючий порядок відносин між центром і окраїнами, тобто відсутність усякого порядку і повний хаос, стають нестерпними, створюють конфлікти, образи і роздратування, перетворюють на

¹⁴⁷ Известия ЦК КПРС. – 1989, № 9. – С. 193.

¹⁴⁸ Волковинський В. М., Кульчицький С. В. Християн Раковський: політичний портрет. – С. 189–190.

¹⁴⁹ Ленін В. І. Повне зібр. творів. – Т. 45. – С. 655.

фікцію так зване єдине федеративне народне господарство, гальмують і паралізують усіляку господарську діяльність в загальноросійському масштабі. Одне з двох: *або* справжня незалежність і тоді – невтручання центру, свій НКЗС, свій Зовнішторг, свій Концесійний комітет, свої залізниці, причому питання загальні вирішуються в порядку переговорів рівного з рівним, за узгодженням, а постанови ВЦВК, РНК і РПО РСФРР не обов'язкові для незалежних республік, *або* справжнє об'єднання радянських республік в одне господарське ціле з формальним поширенням влади РНК, РПО і ВЦВК РСФРР на РНК, ЦВК і економради незалежних республік, тобто заміна фіктивної незалежності справжньою внутрішньою автономією республік в розумінні мови, культури, юстиції, впусправ, землеробства тощо...

За чотири роки громадянської війни, коли ми внаслідок інтервенції змушені були демонструвати лібералізм Москви в національному питанні, ми встигли виховати серед комуністів, усупереч своєму бажанню, справжніх і послідовних соціал-незалежників, які вимагають справжньої незалежності в усіх смислах і розцінюють втручання Цєка РКП як обман і лицемірність з боку Москви. Ми переживаємо таку смуту розвитку, коли форма, закон, конституція не можуть бути ігноровані, коли молоде покоління комуністів на окраїнах гру в незалежність відмовляється розуміти як гру, вперто приймаючи слова про незалежність за чисту монету і так само вперто вимагаючи від нас проведення в життя букви конституції незалежних республік»¹⁵⁰.

Процитований документ не потребує жодних коментарів. Він надто відверто показує не тільки особисту позицію Сталіна (щоправда, поділювану центральним партійно-радянським керівництвом), але й *загальну лінію державної партії в національному питанні від 1917 р.* Тому цей лист, на відміну від лєнінських документів у справі утворення СРСР, після XX з'їзду партії не публікувався і зміг побачити денне світло лише у 1989 р.

Наприкінці цитованого тут листа Сталін зробив побіжну ремарку про те, що більшість членів комісії оргбюро підтримує проект резолюції ЦК РКП(б) «Про взаємовідносини РСФРР з незалежними республіками». Щоб ослабити відому Лєніну опозицію Раковського, Сталін додав до листа записку першого секретаря ЦК КП(б)У Д. Мануїльського від 4 вересня.

Комісія під головуванням В. Молотова (Куйбишев пішов у відпустку) 23 і 24 вересня розглянула проект резолюції ЦК РКП(б) і більшістю голосів прийняла його без істотних змін. Характерно, що пропозиція Г. Петровського (який усе-таки на засідання з'явився, на відміну від Раковського) дозволити обговорення при-

.....
¹⁵⁰ Известия ЦК КПСС. – 1989, №9. – С. 198, 199.

йнятих рішень на бюро губкомів партії була відхилена п'ятьма голосами проти чотирьох – представників України, Грузії, Білорусії і Азербайджану. Не будучи впевненим у результатах, генсек не бажав обговорення проекту навіть на рівні губкомів і розраховував на те, щоб застосувати авторитет ЦК РКП(б) для форсованого просування до мети.

За розпорядженням Леніна помічник генсека 25 вересня передав у Горки проект комісії оргбюро, матеріали його обговорення в ЦК компартій республік і протоколи засідань комісії 23 і 24 вересня. Наступного дня вождь написав листа Л. Каменеву для передачі членам політбюро ЦК. Проект Сталіна відкидався. **Замість включення незалежних республік до складу РСФРР на правах автономних утворень вождь пропонував, щоб обидві федерації – Російська і Закавказька – разом з Україною і Білорусією утворили новий союз.** «Ми, – писав Ленін, – визнаємо себе рівноправними з Українською СРР та ін. і разом і нарівні з ними входимо в новий союз, нову федерацію». І далі: «Важливо, щоб ми не давали поживи “незалежним”, не знищували їх незалежності, а створювали ще *новий поверх*, федерацію рівноправних республік»¹⁵¹.

Отже, Ленін стояв за те, щоб, висловлюючись словами Сталіна, і далі продовжувати «гру в незалежність», «демонструвати лібералізм Москви в національному питанні». Щоб не давати поживи «незалежним», під якими Ленін розумів, беручи це слово в лапки, не справжніх незалежників, а Раковського та інших товаришів по партії, він не бачив жертви в тому, що слово «Росія» зникало з назви держави. Справа була не в назві. **Суть, тобто статус республіканських компартій як обласних організацій єдиної партії плюс підпорядкованість найважливіших республіканських наркоматів московському центру, залишалися недоторканими за всіх можливих змін у формі, назві, фасаді.**

Жовтневий пленум ЦК РКП(б) прийняв формулу, яку пропонував В. Ленін, і утворив конституційну комісію в складі Й. Сталіна (голова), М. Калініна, Л. Каменева, Г. П'ятакова, Х. Раковського і Г. Чичеріна, а також представників від незалежних республік. Комісія висловилася за утворення наркоматів трьох типів – *злитих, об'єднаних і автономних*. Злиті наркомати з «безроздільною владою» мали діяти на всій території нової федерації, не зважаючи на республіканські кордони. Такий статус повинні були мати ДПУ, Держбанк і Верховний суд. Об'єднані наркомати відрізнялися від злитих тільки тим, що підпорядковані московській колегії республіканські підрозділи дістали назву наркоматів. Статус самостійних управлінських ланок у республіках зберігали шість наркоматів: юстиції, внутрішніх справ, землеробства, освіти, охорони здоров'я і соцзабезпечення.

¹⁵¹ Ленін В. І. Повне збір. творів. – Т. 45. – С. 201, 202.

Прагнучи переконати власних громадян і зовнішній світ у тому, що об'єднання незалежних республік у єдину багатонаціональну державу не означало втрати їхнього суверенітету, конституційна комісія визнала необхідним зафіксувати у ст. 4 Основного закону таку норму: «За кожною з союзних республік зберігається право вільного виходу з Союзу». Пізніше ця сама норма була зафіксована в конституціях союзних республік.

Цікаво, як на цю голослівну, не підкріплену механізмом упровадження норму відгукнулися дві людини: вождь партії більшовиків і засновник Радянської держави В. Ленін, з одного боку, й український соціал-демократ, автор славнозвісної брошури «Ukraina irredenta» Ю. Бачинський, з другого.

Ю. Бачинський писав: «Ся суверенність поодиноких радянських республік є виразно зазначена в Союзній конституції, а найяскравішим висловом сього є постанова 4-та сеї конституції, яка признає кожній республіці право на вільний вихід із сього Союзу»¹⁵². Він побачив у Конституції СРСР гарантію прав людини і повернувся з еміграції в свою Україну, щоб згинати у сталінській катівні.

Перебуваючи в напівпаралізованому стані, В. Ленін міг тільки спостерігати, як його ідея побудови союзу суверенних республік, від початку поставлена ним же на залізобетонний фундамент компартійної диктатури, одягалася його соратниками в конституційні шати. Його прогноз на майбутнє був невтішним: «Дуже природно, що “свобода виходу з союзу”, якою ми виправдовуємо себе, виявиться пустим папірцем, нездатним захистити російських інородців від навали тієї істинно руської людини, великороса-шовініста, по суті, негідника і насильника, яким є типовий російський бюрократ»¹⁵³.

Далі події розвивалися за сценарієм, ретельно опрацьованим у ЦК РКП(б). 10 грудня 1922 р. у Харкові відкрився VII Всеукраїнський з'їзд рад. Його делегати схвалили декларацію про утворення Союзу РСР і проект основ Конституції СРСР. Вони звернулися до всіх республік із закликом негайно розпочати законодавче оформлення єдиної держави й запропонували скликати загальносоюзний з'їзд відразу після закінчення роботи X Всеросійського з'їзду рад. Останній відкрився у Москві 23 грудня. У ньому взяли участь представники всіх республік, обрані делегатами всесоюзного з'їзду. 30 грудня відбувся I Всесоюзний з'їзд. Він затвердив Декларацію про утворення Союзу РСР і Союзний договір. Було обрано склад ЦВК СРСР, у тому числі чотирьох голів ЦВК, від України – Г. Петровського.

Чужою нотою в цьому бездоганно складеному сценарії став лист Леніна «До питання про національності або про “автономізацію”», написаний у день робо-

¹⁵² Бачинський Юліан. Большевицька революція і українці. Берлін, 1928. – С. 90.

¹⁵³ Ленін В. І. Останні листи і статті. – К., 1989. – С. 17.

ти I з'їзду рад СРСР. Таку «епохальну» з точки зору авторів сценарію подію, як утворення СРСР, виведений хворобою з політичного життя вождь принизив до від'ємної величини. У перших рядках листа Ленін висловив жаль, «що не втрутився досить енергійно і досить різко в горезвісне питання про автономізацію, яке офіційно називають, здається, питанням про союз радянських соціалістичних республік»¹⁵⁴. Важливо відзначити не тільки вжитий епітет («горезвісне питання»), але й *ототожнення «автономізації» незалежних республік з проголошенням СРСР*. Хоч його власну ідею про двоповерхову федерацію партійне керівництво використало без вагань і суперечок, *вождь усвідомлював, що вона має тільки декларативну вартість*. У листі він запропонував розглянути можливість повернення на наступному з'їзді рад до проблеми утворення СРСР з тим, щоб залишити союз тільки для двох відомств – військового і дипломатичного, а в усіх інших сферах життя відновити самостійність республік. Ми не можемо не губитися у здогадках, чому за три місяці сталася така радикальна зміна позиції Леніна. Та це не має істотного значення. Напівпаралізований засновник державної партії втратив вплив на вищі ешелони влади. Його лист так і не побачив тоді денного світла.

Ленін мав рацію, визнаючи за своєю ідеєю про входження існуючих радянських республік на рівних правах у новоутворену державу *тільки пропагандистське значення*. Справа виглядала б інакше, якби поряд з російськими центральними відомствами постали організовані союзними республіками на паритетних засадах нові управлінські структури. Такого, однак, не сталося. **У союзні органи, починаючи від очолюваного самим Леніним Раднаркому, були перейменовані органи російські. А це означало, що вони не тільки фактично (що спостерігалось завжди), але й юридично стали вищими порівняно з органами влади у республіках.**

У січні 1923 р. ЦВК СРСР утворив конституційну комісію, яку очолив М. Калінін. Разом з ЦВК союзних республік вона почала працювати над розробкою фундаментальних положень державного устрою. Працюючи гласно, ця комісія була змушена тільки повторювати все те, що в принципі уже розв'язала конституційна комісія, призначена у жовтні 1922 р. пленумом ЦК РКП(б).

На порядок денний XII з'їзду РКП(б) у квітні 1923 р. востаннє за час проведення партійних з'їздів було внесене національне питання. Дебати у відповідній секції, які проходили під головуванням Й. Сталіна, закінчилися цілковитою поразкою Х. Раковського і М. Бухаріна. За відсутності Леніна, який через хворобу зійшов з політичної арени, депутати з'їзду підтримали Сталіна.

¹⁵⁴ Ленін В. І. Повне зібр. творів. – Т. 45. – С. 339.

26 січня 1924 р. відкрився II з'їзд рад СРСР. Він затвердив першу Конституцію СРСР. Новий текст Конституції УСРР було затверджено у травні 1925 р. на IX Всеукраїнському з'їзді рад.

У Конституції СРСР термін «федерація» згадувався тільки в назвах Російської і Закавказької союзних республік. Це – не випадково. **В країні існувала диктатура державної партії, замаскована під «диктатуру пролетаріату» у формі робітничо-селянської влади рад. Будь-яка диктатура несумісна з побудовою держави у вигляді федерації, бо останню утворює тільки поділ влади між центром та її суб'єктами. Диктатура ж вимагає ієрархічно побудованої системи влади з максимальною централізацією владних повноважень.** На рівні адміністративно-політичного устрою диктатурі відповідає тільки унітарна держава. Проте логіка гасел про демократичність радянської влади змушувала заперечувати унітарність держави і твердити про наявність «соціалістичної федерації».

Росії надавали федеративного вигляду національні республіки, області й округи, утворювані на територіях з неросійським в основному населенням. Але ці «суб'єкти федерації» були безпомічні перед всемогутнім центром і не мали незалежних від нього повноважень. Росія залишалася унітарною державою.

Не існувало справжніх федеративних засад і всередині «договірної федерації», тобто на всій території, контрольованій державною партією. Якщо по радянській лінії можна було говорити про поділ владних повноважень, бо функціонували як підпорядковані центру, так і самостійні управлінські структури, то партійна лінія, де власне й зосереджувалася влада, була монолітною. Тим більше не існувало справжніх федеративних засад у новій двоповерховій конструкції під назвою «Радянський Союз».

Попри свою декларативність, Конституція Радянського Союзу відіграла ключову роль у майбутній долі союзних республік. Зафіксоване в ній право на вихід із Союзу являло собою нібито порожній звук. Та варто було державній партії зійти з історичної арени, як ця конституційна норма набувала змісту. Своєю схемою утворення СРСР В. Ленін заклав бомбу уповільненої дії під організовану його партією багатонаціональну державу.

цими комітетами. Щоб укоренити такий режим у регіонах Росії, вимагалось переформатувати її адміністративно-територіальний устрій, замінити в цих регіонах губернський поділ на національні республіки, організувати в них функціонування компартійних та радянських установ, шкіл й інших закладів освіти і культури мовою місцевого населення, залучити в усі установи, як висловлювався Й. Сталін, «місцевих людей». На його думку, укорінення диктатури партії в Україні, Азербайджані, Туркестані та інших національних регіонах вимагало «перетворення їх у радянські країни, тісно пов'язані з центральною Росією в одне державне ціле». А це було «неможливо без широкої організації місцевої школи, без створення суду, адміністрації, органів влади та ін. з людей, які знають побут і мову населення»¹⁵⁵.

Унікальна здатність радянської влади обертатися своїм обличчям до робітничо-селянських мас, залишаючись максимально централізованим політичним режимом, дозволяла Сталіну називати національні регіони країнами й агітувати за максимально можливе насичення адміністративного апарату цих країн місцевими кадрами і людьми, які знали побут і мову корінного населення. Разом з цим він продовжував називати ці країни «окраїнами». У статті не було навіть натяку на те, що незалежні за статусом радянські республіки залишаться такими ж у майбутньому. Сталін закликав «зміцнювати революційний союз між центральною Росією і окраїнами Росії». Він бачив «окраїни» автономними республіками у складі єдиної і неділимої Росії. Ленінська формула державного союзу у вигляді «федерації другого поверху» більше відповідала інтересам національних республік. Однак відмінність була не принциповою, бо структура радянської влади залишалася незмінною.

Головною темою розглядуваної сталінської статті була розшифровка тези, яку вперше сформулювала резолюція VIII Всеросійської партконференції «Про Радянську владу на Україні»: «Члени РКП на території України повинні на ділі проводити право трудящих мас учитися і розмовляти в усіх радянських установах рідною мовою». Політика, яку озвучував нарком РСФРР у справах національностей, була продуктом колективної творчості компартійного керівництва. Але вона ще не мала назви. Назва з'явилася на першому після утворення Радянського Союзу XII з'їзді РКП(б): *коренізація*.

Після виходу зі смуги війн і революцій 1917–1920 рр. проблема інтеграції соціальних і національних аспектів комуністичного будівництва постала перед керівництвом РКП(б) у новому вигляді. Припиняючи штурмові методи побудови комунізму в 1921 р., партія не відмовилася від свого задуму. Нова економічна політика, як доводив В. Ленін упродовж двох років, була лише етапом накопичення сил, потрібних для повторного комуністичного штурму.

.....
¹⁵⁵ Сталин И. Сочинения. – Т. 4. – С. 359.

Разом із тим керівники партії повинні були знайти формулу інтеграції соціально-економічних і національних аспектів реалізації комуністичної доктрини, придатну для використання в мирних умовах, а не в екстремальній ситуації громадянської війни. Вони будували комунізм у багатонаціональній країні й повинні були підпорядковувати обраній меті зусилля «місцевих людей» (використовуючи термінологію Й. Сталіна). Першим кроком на цьому шляху стало об'єднання радянських республік в єдину багатонаціональну країну. Наступним кроком мусила стати узгоджена з цілями комуністичного будівництва національна політика Кремля.

Йшлося про втягнення в комуністичне будівництво всього неросійського населення СРСР і передусім – про «націоналізацію» загонів правлячої партії в союзних і автономних республіках. Але термін «націоналізація» у значенні втягнення в РКП(б) представників неросійських національностей не міг бути використаний, оскільки його звикли вживати у значенні передачі засобів виробництва «в руки нації», а тут радше йшлося про «націоналізування». Саме тому для означення втягнення у владу, яка будувала комунізм, представників неросійських національностей винайшли термін «коренізація» (у значенні – укорінення). Цей термін став спільним для всіх національних республік. Ним позначався зміст явища: **укорінення в республіках Комуністичної партії – носія диктаторської влади, а також розбудови влади як сукупності взаємопов'язаних вертикалей (партійної, чекістської, радянської).**

Паралельно з узагальнюючим терміном «коренізація» виникли інші – похідні від назви титульної нації в кожній національній республіці (наприклад, «українізація»). Такий нюанс виявився напрочуд вдалим кроком компартійних пропагандистів. Він термінологічно поєднував завдання укорінення радянської влади з процесами національного відродження, які були головною метою демократичних держав, що виникли на руїнах Російської імперії в 1917 р. Для деяких істориків збіг різнопорядкових термінів з одним спільним знаменником – дерусифікацією – став справжнім головним боєм, і вони почали брати в лапки термін «радянська українізація»¹⁵⁶. Та лапки, мабуть, тут не допоможуть. У процесі українізації треба розрізняти форму і зміст. Форма завжди була однаковою: розвиток мови і культури народу, який тривалий час піддавався асиміляційним впливам ззовні. Змісту процесу українізації надавав політичний режим, який його проводив. **Більшовицькі вожді прагнули керувати процесом так, щоб етнічне відродження не переростало в національне, тобто щоб українці втішалися розвитком своєї мови і культури, не претендуючи на здобуття незалежної від центру національної державності.** Але відділити етнічне відродження від

¹⁵⁶ «Українізація» 1920–30-х років: передумови, здобутки, уроки. – К., 2003. – 392 с.

національного було неможливо, і тому вожді уважно сліdkували за процесом, нещадно розправляючись з тими, у тому числі в надрах власної партії, хто надто захоплювався українізацією, перетворюючи її на самоціль. Політичному забарвленню таких розправ завжди надавався класовий, а не національний характер. **Тільки в умовах тяжкої кризи, яка змусила Кремль припинити взимку 1932/1933 рр. черговий комуністичний штурм, Й. Сталін «розщепив» українізацію на дві протилежні за змістом: більшовицьку й «петлюрівську».** Прокладаючи свій курс національної політики між Сциллою великоросійського шовінізму і Харібдою «буржуазного націоналізму», комуністичний центр тоді вперше (але на весь подальший термін свого існування) оголосив «буржуазний націоналізм» – і передусім «український буржуазний націоналізм» головною небезпекою для партії.

Якщо подивитися уважно на радянську українізацію 20-х років, то можна побачити її істотну відмінність від коренізації влади в інших національних республіках СРСР. Ця відмінність простежується особливо виразно на тлі національної політики, яку раніше здійснювали російські імператори.

В імперії Романових ставлення до підкорених народів не було нищівним: інородців до влади не допускали, але їм дозволяли жити власним життям. Крім того, інородність не була пожиттєвим тавром. Варто було людині будь-якої національності перейти у православ'я (це – головне), набути ознак народності (передусім – володіння російською мовою, бажано – опанування російської культури) і нарешті – довести відданість самодержцю, тобто вписатися у знамениту уваровську формулу «православие – самодержавие – народность», як її подальша кар'єра починала залежати передусім від природних здібностей.

З українцями в Російській імперії було, на перший погляд, простіше – влада вважала їх етнографічною гілкою російського народу, а не інородцями. Уявлення про те, що українці були окремим народом, розселеним на тій території, де вони історично проживали і кількісно переважали, мали свою мову й історію, – підривали найбільш глибинні основи російської державності. Тому імперія розглядала українців як росіян у вигляді малоросів і впритул не бачила України на географічній мапі. Одних українців заперечення їхньої самобутньої ідентичності навіть влаштовувало, але інші сприймали його як тиск, дошкульніший від колоніального. Словосполучення «українська інтелігенція» до революції було вибуховим. Здобуваючи вищу освіту, малороси *мусили* переходити на російську мову. Якщо вони відстоювали право свого народу на власну літературну мову, відмінну від російської вітчизняну історію і самобутню культуру, то ставали людьми, які зазіхали на великоросійський державницький міф – привласнену Романовими середньовічну імперію Рюриковичів. Самим своїм існуванням українська інтелігенція утверджувала малоросів як окрему від великоросів на-

цію – тобто як економічно, організаційно і психічно згуртовану спільноту з орієнтацією на власну державність.

Найдійовішим важелем у творенні національної державності в 1917 р. стала українізація. Державні установи, створювані Центральною Радою, повинні були спілкуватися з народом його мовою, діти в школах – учитися рідною мовою, солдати на фронтах – об'єднуватися в українські підрозділи. «Українізація багнета» дозволила Центральній Раді спертися на реальну силу у протиборстві з політичними силами Центральної Росії – від монархістів до соціалістів. Ці сили не визнавали за малоросами права бути українцями, бо українська національна державність підривала підвалини єдиної і неділимої Росії, руйнівню діяла на їхні патріотичні почуття й підривала російську ідентичність.

Здавалося, що керівники партії більшовиків знайшли вихід із цієї квадратури круга. Вони визнали *радянську* державність пригноблених до революції націй. Їхній політичний режим залишався внаслідок партійної диктатури **централізованим, але при цьому намертво пов'язані з партією радянські органи влади давали оманливе відчуття суверенної національної державності**. Більшовики згодні були поділити історичну спадщину Рюриковичів на три частини, оскільки тепер у білорусів та українців існувала національна державність. Нарешті, вони оголошували війну шовінізму панівної, тобто великоруської нації – це не становило проблеми, бо в багатонаціональній державі-комуні *жоден народ не мав реального суверенітету перед партією*, будованою на засадах «демократичного централізму». Так, російська мова мала офіційний статус мови міжетнічного спілкування, а столицею країни була Москва, проте Радянський Союз будувався на засадах *політизації етнічності*.

Варто розглянути значення терміна «політизація етнічності» в конкретних умовах радянської держави-комуні. Без цього ми не зможемо ні оцінити повною мірою таких супутніх понять, як «титульна нація» і «коренізація», ні зрозуміти, чому в радянських офіційних документах, які засвідчували особу, – внутрішніх паспортах (коли вони з'явилися), свідоцтвах про народження й анкетах – фігурували записи про етнічне походження (національність). Щоб здійснювати національну політику, ленінсько-сталінська держава-комуна бажала знати, до якої національності належить кожний її громадянин.

Радянська державність була штучною конструкцією, хоча виявилася доволі живучою, порівняно з відомими людству органічними формами політичного устрою. Наявні в СРСР соціальні верстви, етнічні спільноти і побудовані на засадах «демократичного централізму» організації, у тому числі компартійно-радянська номенклатура й органи державної безпеки, не мали визначального впливу на своїх верховних вождів. Можновладці Кремля могли діяти,

керуючись тільки особистими інтересами, які назовні подавали як національні. Безконтрольність і необмеженість їхніх повноважень забезпечувалися владою, яка не тільки виглядала як робітничо-селянська, але й була нею. У багатонаціональній країні залишалося знайти і створити таку форму робітничо-селянської влади, яка позбавила б неросійські народи сумнівів відносно своєї реальності, але при цьому не обмежувала б диктатури вождів. Якраз з цією метою вони застосовували принцип політизації етнічності.

Етнополітологія, яка в ХХ ст. розвинулася в окрему наукову дисципліну, встановлює, що *принцип політизації етнічності найбільш повно реалізується в етнотериторіальному поділі, коли національно-державним статусом наділяються ті етнічні меншини, які становлять більшість населення на певній території*. Подібний статус мають, наприклад, Шотландія у Великій Британії або Квебек у Канаді. Коли більшовики відтворювали регіон за регіоном колишню імперію, вони не відновлювали дореволюційних губерній, а проголошували національні радянські республіки й наділяли їх державними правами, на перших порах – навіть статусом незалежних і суверенних країн. Від 1923 р. ці країни об'єдналися в «союз нерушимий республік свободних», причому кожна з них одержала конституційне право відкинути «принцип непорушності» і вийти з союзу. Однак народи, чия етнічна територія не мала виходу на державний кордон Радянського Союзу, не одержали прав союзних республік через те, що були позбавлені можливості реалізувати урочисто проголошене право на вихід. Аби їхні національні почуття не були скривджені, вожді надали їм можливість утворювати всередині союзних республік власні автономні регіони, які вже не вважалися державними утвореннями. Керівники більшовиків до середини 30-х років поширювали принцип політизації етнічності на всі меншини, які володіли власною територією розселення – аж до окремо взятої сілради. **Така лінія в національній політиці тільки зміцнювала диктатуру більшовицького керівництва, адже «націоналізування» радянських органів сприяло більшій ефективності управління.**

Оскільки радянські органи користувалися цілком реальними управлінськими повноваженнями, національні меншини повинні були відчутти вагому різницю між своїм становищем у дореволюційні часи і в пореволюційну епоху. Важливо було тільки те, щоб вони брали активну участь у діяльності радянських органів влади на території свого проживання. Звідси виникла гостра необхідність коренізації радянської влади в національних республіках, округах і районах.

Принцип політизації етнічності руба поставив питання про становище утворюваних російським народом органів конституційної влади в кордонах Російської Федерації. Коли загальноросійський центр партійно-радянської влади перетворився на загальносоюзний, виникла необхідність заново утворити центральні

органи влади спеціально для РСФРР як однієї з союзних республік. Не бажаючи створювати рівновеликий загальносоюзному центр влади, ЦК ВКП(б) підпорядкував собі територіальні партійні органи в Росії, а Раднаркому СРСР передав усі варті уваги об'єкти управління на її території. Через це політико-правовий статус Росії як союзної республіки виявився істотно нижчим, ніж статус інших республік. А в 1949 р., коли в оточенні Сталіна розгорнулася конкурентна боротьба між претендентами на високі посади і прозвучало провокаційне звинувачення на адресу діючих і колишніх ленінградських партійних функціонерів про їх намір перетворити Ленінград на столицю Російської Федерації, виникла так звана «ленінградська справа», під час якої були репресовані сотні високопосадовців аж до рівня члена політбюро ЦК ВКП(б).

Вожді більшовиків підкреслювали свій інтернаціоналізм і протягом 20-х років оголошували великоруський шовінізм головною небезпекою для партії і держави. У п'ятиособовому складі політбюро ЦК РКП(б), де сконцентрувалася вся політична влада, у 1921 р. перебував лише один росіянин – В. Ленін. Чи означає все це, що загальноросійський, а з 1923 р. – загальносоюзний центр здійснював свою національну політику, перебуваючи на безнаціональній платформі?

Аби відповідь на це запитання не була суб'єктивним судженням автора, доцільно придивитися до дебатів з національного питання в *пострадянській* Російській Федерації. Ця країна успадкувала від радянської Росії свій етнотериторіальний поділ, але позбавилася диктатури компартійних вождів.

У перші роки після розвалу СРСР автономні республіки Російської Федерації фактично завоювали для себе *національно-державний* статус, яким раніше не володіли. Вказуючи на наявність державного статусу в національних меншин і на відсутність аналогічного статусу в переважної більшості населення країни, деякі політики та політологи пропонували зрівняти за статусом меншість і більшість. Такого зрівняння можна було досягти, як це зрозуміло, за двома протилежними сценаріями: або залишити за автономними республіками лише питання культури і мови, або створити всередині Російської Федерації Російську республіку. Друга пропозиція була несерйозною і навіть провокативною, тому що служила виправданням для урізування прав і повноважень автономних республік та округів. Саме так прореагував на ідею про конституювання Руської республіки відомий у 90-х роках політик Р. Абдулатипов. Твердження про відсутність у росіян¹⁵⁷ своєї державності він назвав

¹⁵⁷ Слово «росіянин» в українській мові після 1991 р. стало двозначним. У традиційному значенні воно перекладається як «русский», а в новому значенні – як «россиянин», тобто громадянин Росії будь-якої національності. Тут це слово вживається в його первинному значенні.

«цинізмом шовіністів»¹⁵⁸. Як відомо, уряд В. Путіна у спробах вдосконалити конструкцію державної влади пішов по шляху урізування повноважень автономних республік.

Подібна дилема не стояла перед керівниками РКП(б)–ВКП(б)–КПРС, оскільки всі владні конструкції по радянській лінії були похідними від партійної диктатури. Тому вони могли дозволити собі заявляти, що є інтернаціоналістами, тобто всі національності для них однаково важливі, націоналізм у будь-яких формах чужий для них і вони перебувають під час розгляду будь-яких питань між націями (лат. *inter* – між). Тому вони виголошували промови про соціалістичний інтернаціоналізм, таврували націоналізм пригноблених націй як «буржуазний» і навіть прилюдно заявляли про небезпеку великоруського шовінізму, яким були просочені колишні буржуазні фахівці, а тепер – радянські чиновники. На ділі, однак, вони від початку обмежували повноваження союзних і автономних республік лише питаннями мови і культури. Всякий раз, коли функціонери або національна інтелігенція виходили за межі цієї проблематики, вони вдавалися до репресій. У всіх вертикалях влади, які контролювали несуперечення населення країни, вони насаджували під пристойними мовними зворотами імперську ідеологію. **Російський народ, як і всі інші, був позбавлений суверенності, але саме його можновладці Кремля розглядали як загальносоюзну титульну націю, тобто опору їхньої держави-комуни.**

У світі сказаного стає можливим виявити відмінність радянської українізації від коренізації в інших національних республіках СРСР. Як і всюди, українізація сприяла подоланню русифікації, зростанню національної самосвідомості народу, його державницьким устремлінням. Це були небажані для Кремля наслідки політики, яка здійснювалася з метою укорінення радянської влади. Але в Україні ці наслідки проявлялися сильніше. За територією, яку українці займали, в тому числі в сусідній Російській Федерації, за кількістю населення, за духовною поєднаністю із співвітчизниками в Польщі, Чехословаччині й Румунії, за поширеністю традицій визвольної боротьби вони не йшли у порівняння з іншими народами тих національних регіонів, які теж змушені були задовольнитися квазідержавністю у вигляді радянської республіки.

Кампанія коренізації була започаткована доповіддю Й. Сталіна «Про національні моменти в партійному і державному будівництві», виголошеною на XII з'їзді РКП(б) 23 квітня 1923 р. Обґрунтовуючи життєву необхідність коренізації, доповідач указував на дві обставини. По-перше, – на кількісне співвідношення між великоросами та пригнобленими раніше національностями в населенні

.....
¹⁵⁸ Независимая газета. – 1994, 22 марта.

Радянського Союзу. Воно становило в круглих цифрах 75 млн осіб проти 65 млн. **Багатонаціональний характер країни зобов'язував керівників правлячої партії здійснювати політику, яка б відповідала інтересам неросійського населення.** По-друге, Сталін вказував на небезпеку, яка виникла, на його думку, при переході до мирного будівництва в умовах непу. «У зв'язку з непом, – підкреслював він, – у внутрішньому нашому житті народжується нова сила – великоруський шовінізм, який гніздиться в наших установах, який проникає не тільки в радянські, але й у партійні установи, який бродить по всіх кутках нашої федерації і веде до того, що коли ми цій новій силі не дамо рішучої відсічі, коли ми її не підсічемо в корені, – а непівські умови її вирощують, – ми ризикуємо опинитися перед картиною розриву між пролетаріатом колишньої державної нації і селянами раніше пригноблених націй, що означатиме підрив диктатури пролетаріату»¹⁵⁹.

Е. Квірінг знав, що в розпочатій XII з'їздом РКП(б) кампанії коренізації є не тільки позитивна для більшовиків сторона (укорінення радянської влади), але й негативна (піднесення національної самосвідомості пригноблених народів аж до появи небезпеки сепаратистських настроїв). Перебуваючи багато років в Україні, він розумів, що найбільша небезпека державній єдності може йти звідси. Він першим, ще на початку червня 1923 р. назвав на ймення цю небезпеку: **здатність комуністичної українізації переростати в петлюрівську**¹⁶⁰.

Великоруський шовінізм не був «новою силою», пов'язаною із запровадженням непу. Він становив постійну загрозу для влади компартійних вождів у словесному оздобленні «диктатури пролетаріату». Відтоді, як більшовики «приватизували» радянську революцію, вони змушені були повсякчасно доводити тотожність «диктатури пролетаріату» робітничо-селянській владі. Для завоювання влади під час громадянської війни їм була потрібна підтримка національного руху пригноблених народів. В умовах мирного будівництва, так само пов'язаного з реалізацією передбачених програмою РКП(б) соціальних реформ, ця підтримка ставала особливо необхідною, і тут Сталін мав рацію. **Після утвердження «диктатури пролетаріату» носіями великоруського шовінізму ставали вже не білогвардійські генерали, а радянські чиновники. Це під корінь знищувало ілюзію народності більшовицької влади в середовищі неросійського, переважно селянського населення.**

Формула коренізації влади була викладена Сталіним у доповіді на XII з'їзді РКП(б) в таких словах (цитуюмо мовою оригіналу, щоб точніше передати

¹⁵⁹ Сталін Й. Твори. – Т. 5. – С. 235–236.

¹⁶⁰ Мартин Терри. Империя «положительной деятельности». Нации и национализм в СССР. 1923–1939. – М., 2011. – С. 119.

особливості вживання російського слова «русский»): «Для того, чтобы Советская власть стала и для национального крестьянства родной, – необходимо, чтобы она была понятна для него, чтобы она функционировала на родном языке, чтобы школы и органы власти строились из людей местных, знающих язык, права, обычаи, быт нерусских национальностей. Только тогда и только постольку Советская власть, до последнего времени являвшаяся властью русской, станет властью не только русской, но и международной, родной для крестьян ранее угнетённых национальностей, когда учреждения и органы власти в республиках этих стран заговорят и заработают на родном языке»¹⁶¹.

Основні положення доповіді Й. Сталіна увійшли навіть текстуально в резолюцію XII з'їзду РКП(б) з національного питання. Тон резолюції був наступальним і рішучим, бо керівництво партії мусило переломити поширені в середовищі компартійно-радянських функціонерів шовіністичні настрої. В Україні вони навіть здобули обґрунтування з ініціативи секретаря ЦК КП(б)У Д. Лебеда у вигляді «теорії боротьби двох культур».

На республіканських партійних конференціях, які передували з'їздам РКП(б), нерідко ставили проблеми, що входили до порядку денного з'їзду. У квітні 1923 р. VII Всеукраїнська партконференція заслухала доповідь заступника голови Раднаркому УСРР М. Фрунзе з національного питання. Доповідач був людиною військовою і не дуже розбирався в темі, а тому основна полеміка під час обговорення його доповіді розгорілася між Лебедем і Раковським.

Лебедь твердив, що російська мова і культура в Україні пов'язані з містом і «найпрогресивнішим» у суспільстві робітничим класом, а українська мова і культура – з селом і «відсталім» селянством. Звідси обов'язком членів КП(б)У, на думку Лебеда, було сприяння «природному процесу» перемоги російської мови і культури. Аргументи секретаря ЦК були вагомими для переважної більшості делегатів конференції. Серед них, як і в самій республіканській партійній організації, було обмаль українців. Відчуваючи настрій аудиторії, Х. Раковський виступив надзвичайно різко. Він заявив, що радянська влада повинна переломити негативні процеси асиміляції, які заохочувалися державою в дореволюційну епоху. Як пролетаріат, що становить лише кілька відсотків серед українського населення, зможе керувати селом, запитував він, коли Комуністична партія не має достатньої кількості людей, які знають мову села? Щоб мати вплив на село, треба розмовляти з ним його мовою, робив він висновок¹⁶².

Критику «теорії двох культур» Х. Раковський продовжив у загостреній формі, виступаючи вже на XII з'їзді РКП(б). Він навіть заявив, що не виключає мож-

¹⁶¹ Сталин И. Сочинения. – Т. 5. – С. 240–241.

¹⁶² Волковинський В. М., Кульчицький С. В. Християн Раковський: політичний портрет. – С. 184.

ливості нової громадянської війни, якщо партія не виявить необхідної чуйності й розуміння національного питання¹⁶³.

У Д. Лебеда було немало однодумців в усіх національних республіках створеного Радянського Союзу, і ЦК РКП(б) відзначив цю обставину в резолюції XII з'їзду з національного питання: «Союз Республік розцінюється значною частиною радянських чиновників у центрі й на місцях не як союз рівноправних державних одиниць, покликаний забезпечити вільний розвиток національних республік, а як крок до ліквідації цих республік»¹⁶⁴. **Заяви керівників партій про «рівноправність» і «вільний розвиток» були спрямовані на подолання великодержавних настроїв серед партійно-радянських чиновників і переконування «місцевих людей» в тому, що встановлена в національних регіонах СРСР влада не є окупаційною.**

Кампанія українзації розгорталася в УСРР досить повільно. У червні 1923 р. Х. Раковський був усунутий з України, після чого *першою особою в компартійно-радянському керівництві республіки став уже не голова уряду, а перший секретар ЦК КП(б)У*. На цій посаді з квітня 1923 р. перебував виходець із поволзьких німців Е. Квірінг. Він не старався подолати тихого саботажу українзації з боку російськомовної більшості в ЦК КП(б)У і губкомах партії, в уряді і губвиконкомах. Компартійно-радянський апарат не виявляв схильності до активних дій у цьому напрямі хоча б тому, що довелося б починати з себе. За даними 1923 р., тільки 797 з 11 826 (менше 7%) відповідальних працівників партійно-радянського апарату УСРР заявили, що знають українську мову¹⁶⁵.

Становище змінилося, коли Квірінг був відкликаний у розпорядження ЦК РКП(б), і на початку квітня 1925 р. в Харкові на посаді генерального секретаря ЦК КП(б)У з'явилася довірена особа Сталіна – Л. Каганович¹⁶⁶. **У боротьбі за владу, яка точилася в Кремлі після відходу В. Леніна з політичної сцени внаслідок хвороби, генеральний секретар ЦК РКП(б) розраховував на підтримку українського суспільства. Каганович мусив забезпечити таку підтримку, і тому дістав карт-бланш на проведення українзації максимально високими темпами.**

Новий український генсек по-чиновницькому ретельно став утілювати в життя постанову XII з'їзду РКП(б). Аби показати приклад, він почав вивчати

¹⁶³ Двенадцатый съезд РКП(б). 17–25 апреля 1923 г. Стенографический отчет. – М., 1968. – С. 576.

¹⁶⁴ КПРС в резолюциях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК. – Т. 2. – С. 422.

¹⁶⁵ Кульчицький С. В. Форма і суть української радянської державності // Політична історія України ХХ століття. – Т. 3. – К., 2003. – С. 190.

¹⁶⁶ Готуючи майданчик для свого висунання, Й. Сталін у березні 1925 р. погодився перетворити посаду першого секретаря ЦК КП(б)У на посаду генерального секретаря ЦК. Вона існувала до 1934 р.

українську мову, якої не знав, хоча народився в українському селі Кабани на Київщині. 30 квітня 1925 р. він створив Всеукраїнську комісію з українізації під своїм головуванням. Активним українізатором став і Д. Лебедь, який з 1924 р. працював головою ЦКК КП(б)У і наркомом Робітничо-селянської інспекції (РСІ) УСРР. У листі Кагановичу від 5 червня 1925 р. він запевняв писав: «Те, що Ви вже почали проводити українізацію, у цьому мене переконує перше засідання комісії з українізації. Все-таки треба мати на увазі, що опір з боку апаратів центральних відомств буде поважним. Нам (він мав на увазі свій наркомат. – С. К.), мабуть, доведеться по перевірці виділити кілька найбільш здійсних випадків бюрократизму, тяганини, опору і використати для спеціального якого-небудь судового або іншого процесу, аби тим самим взяти тон у справі українізації»¹⁶⁷.

Перш за все Л. Каганович звернув увагу на українізацію КП(б)У. У спогадах він підкреслював, що робив це за прямою вказівкою Сталіна¹⁶⁸. Ситуація з національним складом того загону РКП(б), який перебував на території України, справді була невтішною для Кремля. За переєстрацією, проведеною наприкінці 1920 р., в Україні налічувалося 37 958 членів партії, серед них – 61,1% росіян, 20,1% українців, 11,4% євреїв, 2,6% поляків¹⁶⁹. Партійний перепис 1922 р. теж продемонстрував неукраїнський характер КП(б)У: росіяни – 54%, українці – 23%, євреї, поляки та інші – 23%. Невелике збільшення питомої ваги українців пояснювалося тільки тим, що йшла демобілізація Червоної армії, і багато солдат-неукраїнців виїжджало за межі республіки. Зрозуміло, що це були, як правило, росіяни. Але й за переписом 1922 р. майже половина членів партії (48%) перебувала в лавах Червоної армії. Цей же перепис показав, що українською мовою володіло лише 11% членів КП(б)У¹⁷⁰. Посилаючись на звіт Х. Раковського за 1921 р., Б. Кравченко вважав, що українською мовою володіли тільки 2% членів КП(б)У. Для багатьох членів партії питання про мову спілкування (так воно стояло в переписних листах) було тотожним питанням про рідну мову, якою вони вже не володіли¹⁷¹.

На початку 1924 р., тобто до масових наборів у партію, кількість членів КП(б) У порівняно з 1920 р. майже не змінилася (39 884 особи), але масовий відплив у зв'язку з демобілізацією був перекритий прийомом нових членів у самій республіці. Внаслідок цього відбулася певна українізація партії: частка росі-

¹⁶⁷ Борисенко Елена. Феномен советской украинизации. – М., 2006. – С. 170.

¹⁶⁸ Каганович Л. М. Памятные записки рабочего, коммуниста-большевика, профсоюзного, партийного и советско-государственного работника. – М., 2003. – С. 367–368.

¹⁶⁹ Кульчицкий С. Курс – украинизация // Родина. – 1999, № 8. – С. 109.

¹⁷⁰ Всероссийская перепись членов РКП 1922 года. Итоги партийной переписи 1922 г. на Украине. – Харьков, 1922. – С., VII, IX, XII, 178–179.

¹⁷¹ Кравченко Б. Соціальні зміни і національна свідомість в Україні ХХ ст. – К., 1997. – С. 134.

ян скоротилася до 47,1%, а питома вага українців збільшилася до 29,8%. Масові набори в партію, починаючи з ленінського призову 1924 р., докорінно змінили ситуацію. У 1926 р. українці становили 45% від загальної чисельності КП(б)У, а в 1927 р. – 52%¹⁷².

Не менш різкі зміни сталися у національному складі радянського апарату. За переписом 1923 р. питома вага українців у ньому не перевищувала 35%. Особливо незначною вона була в керівних структурах. Основна маса службовців у наркоматах складалася на 40% з євреїв, 37% – з росіян і тільки на 14% – з українців. У колегіях наркоматів налічувалося 47% росіян, 26% євреїв і 12% українців¹⁷³. У 1926 р. картина виглядала по-іншому. В уряді УСРР українці становили 36,3%, росіяни – 31,8%, євреї – 16,8%, інші – 15,1%. Добре володіли українською мовою тільки 23,9% уряду¹⁷⁴.

Тепер за нових призначень на високі посади знання української мови бралось до уваги. У листі до Сталіна від 15 листопада 1925 р. Каганович просив санкцію на призначення Й. Якіра командувачем військового округу й обрання до складу ЦК КП(б) У, додаючи при цьому: «Він знає українську мову, і йому треба лише її трохи “підпрацювати”, щоб виступати на мітингах цілком вільно українською мовою»¹⁷⁵.

Здійснене в 1926 р. Всеукраїнською комісією з українізації обстеження відпівдальних працівників 35 наркоматів та інших республіканських установ показало такі зрушення у володінні українською мовою:

	1925 р.	1926 р.
добре володіють	173	308
посереднє знання мови	323	1 008
погане знання або абсолютне неволодіння мовою	482	227

У червні 1926 р. Л. Каганович поставив на обговорення пленуму ЦК КП(б) У питання про підсумки українізації за рік, що минув від квітневого (1925 р.) пленуму ЦК до обстеження Всеукраїнської комісії. Вони виявилися настільки вагомими, що тези цього пленуму ЦК були опубліковані в ряді національних республік як приклад успішної боротьби за втілення в життя резолюції XII з'їзду РКП(б) з національного

¹⁷² Фролов М. О. Політична система та номенклатурна еліта радянської України 1920-х – 1930-х рр.: особливості та механізми формування і функціонування. – Запоріжжя, 2011. – С. 252.

¹⁷³ Кульчицький С. В. Форма і суть української радянської державності // Політична історія України ХХ століття. – Т. 3. – С. 191.

¹⁷⁴ Фролов М. О. Політична система та номенклатурна еліта радянської України 1920-х – 1930-х рр.: особливості та механізми формування і функціонування. – С. 300.

¹⁷⁵ РДАСПІ. – Ф. 558. – Спр. 738. – Арк. 12.

питання. «За останній рік з часу постановки питання про українізацію на квітнево-му пленумі 1925 р., – говорилося в тезах, – ми маємо великі досягнення в галузі українізації. У державних установах відсоток діловодства українською мовою досяг 65, у той час як на початку минулого року він дорівнював 20. Держапарат у районах і округах працює вже переважно українською мовою. Нижча школа українізована на 80 відсотків (інша частина обслуговує нацменшини). Систематично йде вперед українізація середньої і вищої школи. Незважаючи на всі труднощі, преса українізована на 60 відсотків. У поточному році переведено на українську мову понад половину шкіл політграмоти на селі. Розгортається українізація шкіл політграмоти в місті. Відсоток українців у партії з 37 піднявся до 47, а в комсомолі – з 50 до 61. Посунувся вперед процес українізації профспілок, особливо пов'язаних із селом. Основним досягненням за останній рік слід вважати безсумнівні зрушення у свідомості партійних мас у бік розуміння смислу й необхідності українізації»¹⁷⁶.

Не менш наполегливо здійснювалася політика коренізації в районах України, компактно населених національними меншинами. У жовтні 1924 р. було утворено Молдавську Автономну Республіку. Утворилося 13 національних районів. Працювали сотні шкіл з німецькою, болгарською, єврейською, польською, татарською та іншими мовами навчання.

Використання офіційного курсу на коренізацію в інтересах поширення української мови і прискореного розвитку національної культури було заслугою порівняно нечисленної групи відповідальних працівників КП(б)У, яких прийнято називати *націонал-комуністами*. Вони мали здебільшого боротьбистське минуле й гуртувалися навколо наркомів освіти – О. Шумського (1924–1927 рр.) і М. Скрипника (з березня 1927 р.). Їхня культурницька діяльність спрямовувалася на дерусифікацію, завдяки чому здобула широку громадську підтримку. Кращі представники національної інтелігенції, починаючи від М. Грушевського і С. Єфремова, які в минулому очолювали визвольний рух і будували демократичну державу українського народу, знайшли застосування своїм силам у галузі культури. Завдяки їхнім зусиллям було одержано вагомі здобутки у розвитку освіти, науки, літератури та мистецтва.

Українізація не зачіпала інтересів національних меншин хоча б тому, що ідентичні процеси коренізації відбувалися на території їх компактного розселення. Ситуація з росіянами склалася по-іншому. XII з'їзд РКП(б) заявив, як уже підкреслювалось, що Радянський Союз складається з рівноправних державних одиниць – союзних республік. Трохи згодом це підтвердила Конституція СРСР. **Але ж завдяки компартійній диктатурі конституційна державність усіх со-**

¹⁷⁶ Тезиси Пленума ЦК КП(б)У об итогах украинизации. – Минск, 1926. – С. 6–7.

юзних республік, за винятком РСФРР, являла собою квазідержавність. Унаслідок цього російська мова, не будучи державною за Конституцією, ставала такою під евфемізмом «мови міжнаціонального спілкування» в рамках усього СРСР. Це означало, що статус росіян як титульної нації в рамках РСФРР переростав у статус титульної нації в Радянському Союзі. Іншими словами, росіяни в Україні не відчували себе національною меншиною. Коли ж їх усе-таки трактували як нацменшину, це було незвично для них, а багатьом – навіть неприємно. Немало росіян як в Україні, так і в Росії задавали собі запитання, сформульоване ще в дореволюційні часи: а чи існує взагалі той народ, який вважає себе титульною нацією в Україні? Чи існує його, окрема від російської, мова? Варто процитувати лист М. Горького від 7 травня 1926 р. директору Держвидав-ву України О. Слісаренку з протестом проти скорочення тексту повісті «Мать» при її виданні українською мовою. Письменник-демократ серед іншого висловив і таке міркування (цитуємо мовою оригіналу): «Мне кажется, что и перевод этой повести на украинское наречие тоже не нужен. Меня очень удивляет тот факт, что люди, ставя перед собой одну и ту же цель, не только утверждают различие наречий – стремятся сделать наречие “языком”, но еще и угнетают тех великороссов, которые очутились меньшинством в области данного наречия»¹⁷⁷. Далі М. Горький висловлював жаль з приводу того, що в дореволюційні часи протестував проти утисків над українським словом, бо тепер оці українці провадять примусову українізацію і пригнічують російську культуру.

Лист до Слісаренка тоді не опублікували, але він розійшовся в «самвидаві» серед української інтелігенції і прикро вразив її. Відгукнувся у своєму «Щоденнику» 21 травня й С. Єфремов: «Видно, шага ламаного не варта була ота його маленька ласка, що її кидав він колись українцям, коли не витримала навіть такої легенької проби, як ота славнозвісна українізація. Видно, й справді нема у нас приятелів серед великоросів, ображених у своєму почутті розвінчаних “хазяїнів землі руської” от Карпат і до Камчатки. Можна було висловлювати іноді спочуття, коли воно ні до чого не обов’язувало. А прийшли часи, щоб те спочуття в діло перетворити – і почулися прокльони, вигуки злоби й фарисейські вболівання за культуру, якої ніхто й пальцем не чіпає, але яку тільки ставлять на своє місце і обмежують у праві жити розкішним паразитом на чужому місці. Навдивовижу оскандалилася російська інтелігенція. Але по Горькому я таки того обивательського русопетства не сподівався»¹⁷⁸.

Протилежну реакцію радянська національна політика викликала серед українців західноукраїнських земель. Лідер найбільш впливової в Західній Україні партії

¹⁷⁷ Національні відносини в Україні в ХХ ст. Збірник документів і матеріалів. – К., 1994. – С. 149.

¹⁷⁸ Єфремов Сергій. Щоденники. 1923–1929. – К., 1997. – С. 376–377.

українських націонал-демократів Д. Левицький у лютому 1925 р. писав у газеті «Діло»: «Ми твердо переконані, що однаково як книжковий комунізм, так і само й форма правління радянського устрою є чужими психіці українського народу. Але реєструючи факти, ми не можемо добавувати одні, а нехтувати іншими. І тому ми стверджуємо всім відомий і ніким не оспорюваний факт, що на Радянській Україні росте, міцніє і розвивається українська національна ідея, і разом зі зростом цієї ідеї – чужі рямці фіктивної української державності наповнюються рідним змістом справжньої державності»¹⁷⁹.

Отже, крізь «залізну завісу» на польсько-радянському кордоні Левицький зміг побачити діалектику здійснюваної радянською владою українізації – як важеля в укоріненні цієї влади в Україні і як засобу культурного і державного відродження українського народу. Але ці подвійні наслідки кампанії українізації бачили і Сталін з Кагановичем, коли вони заходилися форсувати її. Яким чином посилювався той бік українізації, який Сталін значно пізніше, у 1932 р. назвав більшовицьким? Як знешкоджувався той її бік, який тоді ж генсек охарактеризував як петлюрівський?

З одного боку, Кремль наважився надати харківському осередку компартійно-радянської влади «вільну руку» у спілкуванні з некомуністичними силами в Західній Україні і навіть виділив для цього певні фінансові кошти. Мотиви такого фінансування розкриваються в доповідній записці Кагановича Сталіну від 7 січня 1927 р. Записка була прикладена до проекту кошторису, розробленого уповноваженим НКЗС СРСР при уряді УСРР О. Шліхтером. Шліхтер просив асигнувати 373 тис. рублів у твердій валюті. Доцільність витрат Каганович обґрунтовував так: «Ми повинні завоювати на свою користь симпатії більшості українського населення шляхом негласної державної підтримки з боку УСРР українського національно-визвольного руху. Необхідно також забезпечити нам вплив через прихильні до нас місцеві організації в культурно-просвітницьких та економічних українських організаціях у Польщі»¹⁸⁰.

З другого боку, Сталін організував викривальні кампанії проти «буржуазних націоналістів» і «націонал-ухильників», щоб зменшити негативні для центру політичні наслідки українізації. Жупел «націонал-ухильництва» використовувався передусім проти відповідальних працівників в КП(б)У, які приділяли підвищену увагу національному питанню. Основною мішенню було обрано наркома освіти і представника ЦК КП(б)У в Комуністичній партії Західної України, у минулому одного з лідерів боротьбистів О. Шумського.

¹⁷⁹ Українська суспільно-політична думка в ХХ ст. – Мюнхен, 1983. – Т. 2. – С. 102.

¹⁸⁰ Кульчицький С. В. Україна між двома війнами (1921–1939 рр.). – К., 1999. – С. 277.

Під час зустрічі Сталіна з делегатами з'їзду КПЗУ, який відбувся в Москві у жовтні 1925 р., О. Шумський запропонував генсеку ЦК РКП(б) замінити Л. Кагановича В. Чубарем. Пропозиція мотивувалася тим, що Каганович на посаді генерального секретаря ЦК КП(б)У виявився грубим і нетерпимим. Сталін відреагував тільки в квітні 1926 р. листом до членів політбюро ЦК КП(б)У, в якому фактично солідаризувався з Кагановичем. У червні 1926 р. відбувся пленум ЦК КП(б)У, на якому Шумського звинуватили в багатьох службових упущеннях. Наркома почали цькувати. Під час обговорення діяльності Наркомату освіти на політбюро ЦК КП(б)У в лютому 1927 р. Шумський заявив про неможливість дальшої роботи. Наркомат очолив М. Скрипник.

До цього часу справа Шумського не виходила за межі персонального конфлікту з Кагановичем. Однак на лютнево-березневому (1927 р.) об'єднаному пленумі ЦК і ЦКК КП(б)У колишнього наркома, який встиг виїхати за межі України, звинуватили вже в націоналістичному ухилі. На захист його став К. Саврич (Максимович) – організатор і перший керівник Компартії Східної Галичини – майбутньої КПЗУ. Услід за Савричем майже всі члени ЦК КПЗУ висловили офіційну підтримку О. Шумському і відкинули звинувачення на його адресу з боку об'єданого пленуму ЦК і ЦКК у лютому–березні 1927 р. Це був гучний ляпас Кагановичу й харківським цекістам. ЦК КП(б)У і ЦК КПЗУ мали формально однаковий статус у Комінтерні. Конфлікт зосереджувався на особі, але мова йшла про приписувані члену ЦК КП(б)У політичні звинувачення у націоналізмі.

Розвиток подальших подій передбачити було неважко. КПЗУ була нечисленною комуністичною групою на утриманні московського більшовицького центру і його харківського філіалу. КП(б)У була частиною ВКП(б), а Комінтерн – продовженням ЦК ВКП(б). Кампанія з викриття «націонал-ухильників» у ЦК КП(б)У розгорталася на пряме замовлення Сталіна, який бажав мінімізувати негативні для центру наслідки українізації.

Каганович повністю скористався можливостями X з'їзду КП(б)У, який працював у Харкові в листопаді 1927 р. Вища в Україні партійна інстанція засудила «націоналістичний ухил Шумського». Останньому інкримінували «розклад КПЗУ на користь фашистської диктатури Пілсудського». Виявлений ухил стали називати «шумськізмом» – персоналізація небажаних ухилів від позиції, яку в даний момент займало партійне керівництво, допомагала більш ефективно розправлятися з інакодумцями.

7.9

Компартійно-радянський апарат у добу непу

З переходом до мирного будівництва воєнно-мобілізаційні методи управління відійшли на другий план, хоч і не зникли повністю. **За нових умов компартійна диктатура настільки тісно переплелася з управлінськими функціями радянських органів, що їх можна вивчати як певну цілісність.** Аналізуючи стосунки між державою і суспільством, варто зупинитися передусім на вершинах влади в Москві і Харкові, а також на апараті, який з'єднував цю владу з населенням.

До теми про компартійно-радянський апарат у роки непу я підійшов ще в книзі «Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919–1928)». Тоді я починав розгляд питання з книги М. Восленського¹⁸¹. Через півтора десятиріччя варто також почати з цього ж дослідження – воно не втратило свою наукову актуальність, хоча відтоді і в Україні, і в Росії з'явилися праці, які мають ґрунтовну архівну базу.

Вважається, що праця М. Восленського зробила переворот у тій сфері політології, яка вивчає радянську дійсність. Спочатку як перекладач (зокрема, на Нюрнберзькому процесі), а потім як експерт у державних і громадських організаціях він пропрацював довгі роки в Берліні, Празі та Відні, здобув у Москві наукові ступені доктора історичних і філософських наук. У 1972 р. М. Восленський після чергового відрядження не повернувся в СРСР і до кінця 90-х років очолював дослідницький центр з вивчення радянської дійсності в Бонні. У 1980 р. він видав свою книгу «Номенклатура» німецькою, а в 1984 р. – англійською мовами. Книга витримала багато видань, перекладена півтора десятками мов. У 1991 р. з'явилося 200-тисячним накладом російське видання, до якого автор додав заключний концептуальний розділ «Місце номенклатури в історії».

«Номенклатура» тримає першість у світовій літературі як найбільш цитована книга про радянський комунізм завдяки вмінню автора розповідати яскравою і зрозумілою для всіх мовою про найбільш складні питання. Відсутність доступу до архівних джерел не завадила М. Восленському намалювати переконливі колективні портрети радянської номенклатури для всіх історичних етапів. На відміну від учених Заходу, відділених від досліджуваного об'єкта «залізною завісою», він перебував усередині радянської реальності й міг підходити до обраної теми без

¹⁸¹ Восленский Михаил. Номенклатура. Господствующий класс Советского Союза. – М., 1991. – 624 с.

упереджень. Складається, однак, враження, що радянські навчальні заклади і на нього наклали світоглядні шори, які так і залишилися до кінця не подоланими. Мені вже доводилося зазначати, що М. Восленський розглядав компартійно-радянську бюрократію як паразитичний клас, що здійснював у Радянському Союзі диктатуру. Радянський лад, який я розглядаю як *реалізовану за допомогою насильства і пропаганди комуністичну утопію* (реалізовану, треба застерегти, не до кінця, оскільки це все-таки утопія), М. Восленський називав реальним соціалізмом і характеризував його як державно-монополістичний феодалізм, генетичні корені якого походили від азійського способу виробництва, тобто від соціально-економічної формації, що була описана К. Марксом, але не визнана в СРСР. Вважаючи, що людство розвивається від рабовласництва до феодалізму і капіталізму, він стверджував, що реальний соціалізм – це зовсім не формація, а метод, пов'язаний не з наявністю будь-якої з перелічених формацій, а з існуванням держави. Зміну формацій він розглядав як основну лінію розвитку людства, а метод тотального одержавлення вважав можливим на всіх етапах історії. Суть концепції Восленського можна викласти одним абзацем з його «Номенклатури»:

«Маркс побоювся визнати, що азійська формація – не азійська і, головне, не формація, а метод тотального одержавлення, тобто якраз той метод, який пропагувався соціалістичними утопіями. Аби уникнути визнання цього факту, Маркс навіть відійшов від свого погляду на історію як на цілісний шлях розвитку людства і проголосив його роздвоєння на “азійський” і “античний” способи виробництва. Потім Ленін і Сталін взагалі вилучили “азійський спосіб виробництва” з марксистського вчення: вони зрозуміли, що реальний соціалізм виявився лише одним із випадків виникнення “азійського способу виробництва”, тобто застосування методу тотального одержавлення на основі існуючої формації. Як завжди, коли застосовується цей метод, пануючим класом у реальному соціалізмі виявилася політбюрократія. Вона назвала себе в даному разі номенклатурою»¹⁸².

Політологічні конструкції М. Восленського досить цікаві, але надто філософські – до абстрактності. У «Номенклатурі» він абстрагується як від аналізу змісту комуністичної доктрини більшовиків, так і від конкретного вивчення комуністичного будівництва в радянських республіках. Зокрема, викликає обґрунтований сумнів спроба Восленського надати обмеженій номенклатурними рамками управлінській бюрократії рис сформованого панівного класу. Комунізм бачився все-таки як безкласове суспільство, в якому за інерцією мислення залишилися назви двох класів, що розрізнялися між собою тільки специфікою праці в певних галузях економіки.

¹⁸² Там само. – С. 609.

Сумнівним є і твердження про те, що радянські номенклатурники розпоряджалися засобами виробництва на правах колективної власності – адже ми не віримо, що селяни справді володіли колективізованим майном колгоспів. Для обґрунтування паразитизму партійно-радянського апарату Восленський знаходить чимало аргументів. Проте сьогодні стає вже загальновизнаною думка про те, що панівні класи дореволюційної Росії відігравали конструктивну роль у процесі розширеного відтворення. То невже треба повертатися до стереотипів радянської пропаганди про паразитизм панівних класів, але цього разу щодо соціальних структур, які виникли після більшовицького перевороту? Нарешті, намір першого дослідника радянської номенклатури розшукати корені комуністичного експерименту в стародавній історії людства не позбавлені інтересу, але наведені аналогії є, безсумнівно, поверховими.

На нашу думку, **радянський партійно-державний апарат становить цілком нове цивілізаційне явище. Каналами управлінської системи, що існувала в СРСР, текла влада високої напруги. Але номенклатурники були тільки її провідниками, а не носіями. Вони користувалися владою, але на правах довірених осіб. У час найвищого піднесення створених В. Леніним партії, держави і соціальної системи партійно-радянський апарат являв собою лише інструмент влади. Справжня влада зосереджувалася в руках обмеженого кола олігархів – вищих функціонерів і вождів.**

Зіставлення радянського ладу з деякими давніми суспільствами некоректне, бо досягнутий людством у ХХ ст. рівень розвитку продуктивних сил не мав аналогів у минулому. Партія більшовиків, яка за допомогою суцільного одержавлення суспільних інститутів почала налагоджувати комуністичне виробництво і розподіл, зустрілася перш за все з проблемою організації влади та управління. **Щоб примусити функціонувати суспільство, в якому мало не кожна людина стала залежною від держави, потрібний був, як з'ясувалося, фантастично розгалужений апарат. Йому доводилося виконувати ширші управлінські функції, ніж ті, що існували в будь-якій іншій державі, бо держава радянського типу покривала собою мало не всі прояви організованого суспільного життя.**

Розв'язуючи проблему створення такого апарату, партія зазнала внутрішньої трансформації. По суті, вона **втратила ознаки політичної партії і перетворилася на нервовий вузол могутньої силової структури.** Хоч це перетворення завершилося тільки на початку 20-х років, його логіку можна досягнути, повернувшись до подій 1917 р.

Організаційні основи побудови («демократичний централізм») дали більшовицькій партії після Лютневої революції істотну перевагу над політичними конкурентами. Згуртованість, дисципліна, «вождизм» допомагали більшовикам

пристосуватися до нових гасел, потребу в яких завжди передбачав В. Ленін. Така увага до актуальних гасел дозволяла партії підтримувати тісний зв'язок з революційними масами і завойовувати від їх імені політичну владу.

Суперники більшовиків боролися за парламентську владу. На відміну від них, більшовики прагнули не демократії, а диктатури. Це прагнення звучало в унісон з природою масових революційних організацій, передусім – рад. Більшовики спромоглися завоювати контроль над більшістю рад і перетворити їх в органи влади. Перебуваючи в радах, ленінська партія почала діяти спочатку як урядова (за наявності в радах представників інших партій), а потім (в умовах однопартійного політичного режиму) – як державна партія.

На лідерів меншовиків та есерів, які могли одразу після повалення самодержавства взяти владу, але прагнули легітимності й тому віддали ініціативу у формуванні Тимчасового уряду політичним діячам Державної Думи, більшовики дивилися як на наївних донкіхотів. У статті «Уроки Жовтня» (вересень 1924 р.) Л. Троцький з подивом зазначав: ці революційні партії розглядали Лютневу революцію не як буржуазну і не як щабель до соціалістичної, а як якусь «демократичну» самоцінність. І додав, щоб його зрозуміли до кінця: «вони захищали не панування того або іншого класу, а “революцію” і “демократію”»¹⁸³. Це здавалося дивним для тих, хто прославляв диктатуру. А проте саме вони вийшли переможцями і сім десятиріч привчали громадян до словосполучень на кшталт «Лютнева буржуазна революція» і «Жовтнева пролетарська революція».

Наскільки російські комуністи були щирі у своїх твердженнях про технічну можливість запровадження диктатури пролетаріату? Відповідь на це питання важлива для розуміння спонукальних причин і мотивів політики РКП(б).

Аналіз теоретичної спадщини вождів більшовизму дозволяє зробити два неспростовні висновки: **по-перше, вони розуміли під «диктатурою пролетаріату» диктатуру власної партії; по-друге, вони стежили за тим, щоб не вживати цей останній термін.**

На XII з'їзді РКП(б) у доповіді про політичну діяльність ЦК і в своїх репліках Г. Зінов'єв намагався бути чесним із самим собою і висловлювався без евфемізмів: **«Ми ніяк цієї диктатури, яку знали досі, змінити не можемо; диктатура партії – це роблять, але про це не говорять; диктатура пролетаріату у формі диктатури нашої партії є абсолютно неминучою необхідністю; ЦК на те й ЦК, що він і для Рад, і для профспілок, і для кооперативів, і для губвиконкомів, і для всього робітничого класу є ЦК. У цьому й полягає його керівна роль, у цьому**

¹⁸³ Троцький Л. Д. К истории русской революции. – М., 1990. – С. 255.

й виявляється диктатура партії»¹⁸⁴. Маючи право запропонувати резолюцію по виголошеній доповіді, він, мабуть, на знак протесту проти партійного лицемірства дав текст, у якому один-єдиний раз за всю історію КПРС проскочило це неприйнятне словосполучення: «диктатура робітничого класу не може бути забезпечена інакше, як у формі диктатури його передового авангарду, тобто Компартії»¹⁸⁵.

У 1924 р. Й. Сталін назвав «диктатуру партії» нісенітницею і додав, що у резолюції XII з'їзду РКП(б) цей термін з'явився через недогляд¹⁸⁶. Останню крапку в розтягнутій на роки полеміці вождів поставив Л. Троцький. У документі, який не повинен був побачити денного світла (це лист до політбюро ЦК РКП(б) від 6 червня 1926 р.), він, посилаючись на Леніна, висловився таким чином: «Зображати справу так, ніби партія тільки вчителька, а диктатуру проводить клас, значить підмальовувати те, що є. Основним знаряддям диктатури є партія. В самому основному клас здійснює диктатуру через партію. Ось чому Ленін говорив не тільки про диктатуру класу, але й про диктатуру партії, у певному розумінні отожднюючи їх»¹⁸⁷.

Вожді не випадково уникали виразів, які адекватно характеризували суть радянської влади. Вони почували себе безпечно лише в затінку радянських органів влади, що в кризових ситуаціях приймали на себе хвилю народного гніву. Радянськими органами керували діячі другого ешелону, які знали, що в разі необхідності їм доведеться брати на себе роль цапа-відбувайла. Чим більше вони засиджувалися на радянських посадах, тим менше мали шансів перейти з розряду виконавців у розряд розпорядників. Зате вони мали більше шансів на виживання. Голова ЦВК СРСР М. Калінін або голова ВУЦВК Г. Петровський на своїх посадах виявилися політичними довгожителлями. Ті, хто займав найвищі посади в партійному апараті, ставилися до них з певною поблажливістю: у боротьбі за владу вони не були конкурентами. Л. Троцький згадував: «При обговоренні питань у Політбюро Ленін не раз звертався з дружелюбною іронією в бік Калініна: “Ну, а що скаже з цього приводу голова держави?”»¹⁸⁸.

Л. Красін на XII з'їзді РКП(б) зауважив: «“Верхи” партії продовжують діяти як підпільна організація»¹⁸⁹. Таке спостереження відповідало дійсності, але сила звички підпільників тут не відігравала жодної ролі. «Верхи» зробили з рад клон своєї

¹⁸⁴ Двенадцатый съезд РКП(б). 17–25 апреля 1923 г. Стенографический отчет. – М., 1968. – С. 47, 53, 228–229.

¹⁸⁵ КПРС в резолюциях... – Т. 2. – С. 390.

¹⁸⁶ Сталин И. Сочинения. – Т. 6. – С. 258.

¹⁸⁷ Архив Троцкого. – Т. 1. – М., 1990. – С. 236.

¹⁸⁸ Троцкий Л. Д. Портреты революционеров. – М., 1991. – С. 235.

¹⁸⁹ Двенадцатый съезд РКП(б). – С. 125.

власної партії, але не бажали демонструвати суспільству, як діє робітничо-селянська влада. Оргбюро ЦК РКП(б) у листопаді 1922 р. спеціальною інструкцією обмежило до мінімуму коло осіб, яким розсилалися витяги з протоколів Центрального і всіх інших партійних комітетів. У діловодстві заборонялося посилалися на постанови партійних органів, які передували ідентичним постановам радянських і профспілкових органів ¹⁹⁰. На початку 1923 р. політбюро ЦК схвалило положення про порядок зберігання секретних постанов ЦК РКП(б), у якому запроваджена оргбюро ЦК норма фіксувалася як обов'язкова. Секретар ЦК РКП(б) В. Куйбишев спеціальним листом повідомив про це партійні комітети всіх рівнів ¹⁹¹.

Диктатура партії була ретельно приховуваним секретом Полішинеля. Проте ніхто з членів багатомільйонної партії диктатором себе не відчував. Побудована на засадах «демократичного централізму» мережа партійних комітетів змушена була делегувати свою владу «верхам». А «верхи» вже вирішували, чи давати їм вільну руку в тому або іншому випадку.

На подібних засадах «демократичного централізму» будувалися всі без винятку організаційні структури радянського суспільства. «Верхи» постаралися, аби їхня воля передавалася кожній людині, вільно або невольно залученій до таких структур.

В організаційному звіті ЦК РКП(б) XII з'їзду партії Й. Сталін показав, яким чином здійснюється керівництво робітничим класом. Щоб здійснити керівництво, говорив він, «авангарду класу, тобто партії, потрібно обкластися широкою сіткою безпартійних масових апаратів, які є щупальцями в руках партії, за допомогою яких вона передає свою волю робітничому класу, – а робітничий клас з розпиленої маси перетворюється в армію партії» ¹⁹².

Щупальця – це був образний вислів. Поряд з ним Сталін тут же знайшов точну назву механізму, за допомогою якого партія (насправді ЦК РКП) поєднувалася з робітничим класом (насправді – з усім радянським суспільством) – «*передавальні паси*». Далі він перерахував їх – профспілки, кооперативи, союзи молоді, делегатські збори робітниць, школи (від шкіл політграмоти до комуністичних університетів у мережі Головополітосвіти), газети і журнали, армія ¹⁹³.

У праці «До питань лєнінізму», яка була опублікована в січні 1926 р., Сталін знову повернувся до сюжету з «передавальними пасами». Якщо на партійному з'їзді він називав приводи і важелі, які пов'язували партію з масами, а тому

¹⁹⁰ Гимпельсон Е. Г. Нэп и советская политическая система. 20-е годы. – М., 2000. – С. 131.

¹⁹¹ Пашин В. П., Свириденко Ю. П. Кадры коммунистической номенклатуры: методы подбора и воспитания. – М., 1998. – С. 99.

¹⁹² Сталин И. Сочинения. – Т. 5. – С. 198.

¹⁹³ Там само. – С. 199–205.

перерахував мало не всі структури, що існували в країні, то в цій праці він звузив перелік, бо відштовхнувся вже не від партії як політичної структури, а від поняття «диктатура пролетаріату» – евфемізму, за яким приховувалася диктатура партійних верхів. У підсумку він назвав п'ять «передавальних пасів»: профспілки, Ради («з їх численними розгалуженнями в центрі й на місцях у вигляді адміністративних, господарських, військових, культурних та інших державних організацій плюс нескінченна кількість самочинних масових об'єднань трудящих»), кооперацію, союзи молоді і, нарешті, партію¹⁹⁴. Отже, роль «передавальних пасів» від верхів до низів відігравали в Радянському Союзі і *партія з її молодіжним філіалом – комсомолом, і сама держава...*

М. Восленський бачив суть «реального соціалізму» в суцільному одержавленні. Західні вчені, коли їм треба визначити суть радянського ладу, часто використовують вираз «партія-держава». Думаю, що всім нам треба прислухатися до того, що говорив генеральний секретар ЦК Комуністичної партії про «передавальні паси». В даному разі він висловлював не суб'єктивну думку, яка могла бути справедливою або помилковою. Він просто називав те, що існувало об'єктивно.

Більшовики прийшли до влади з наміром ущент зруйнувати старі порядки. Тому їм потрібно було створити власний управлінський апарат, який підпорядковувався б залізній дисципліні. Коли управліннями ставали висуванці рад, які належали до інших політичних партій або були безпартійними, перед ними здебільшого виникала дилема: або вступати до лав більшовиків, або покинути посаду. Внаслідок цього радянський апарат став практично тотожним партійному.

РКП(б) інтенсивно абсорбувала вихідців з інших політичних партій, використовуючи їх при потребі на найбільш відповідальних посадах. Зокрема, є дані про партійний стаж і попередню партійну приналежність верхівки партійно-радянського апарату України на середину 1923 р., які ілюструють цю закономірність. Секретарями семи губкомів УСРР були представники елітарного прошарку професійних революціонерів, які закладали основи більшовицької партії. Тільки два губкоми очолювалися вихідцями з інших партій: колишнім меншовиком Б. Магидовим і боротьбистом І. Мусульбасом. 16 секретарів окружних партійних комітетів з 48 (у чотирьох округах на той час ці посади залишалися незайнятими) вступили в РКП(б) з інших партій у 1917–1919 рр. Три чверті з них були вихідцями із загальноросійських партій (меншовики, есери, анархісти, бундівці), чверть – із партій українських соціал-демократів та українських есерів. Така ж ситуація спостерігалася і в радянському апараті. Серед членів українського уряду було троє вихідців з партії меншовиків – М. Гуревич, В. Затонський і Ю. Рудий. Серед дев'яти

¹⁹⁴ Сталин И. Вопросы ленинизма. – М., 1952. – С. 123–124.

голів губвиконкомів нараховувалося двоє «некорінних» більшовиків – колишній боротьбист Г. Грицько і колишній есер К. Федотов. Вихідці з інших партій очолювали три губфінвідділи, сім відділів губнаросвіти і сім губземвідділів¹⁹⁵.

В «ударних» галузях (наприклад, військовій або продовольчій справі) партія керувала через своїх уповноважених – комісарів¹⁹⁶. В інших галузях здійснювалося опосередковане управління – через органи радянської влади. Ця опосередкованість справедливо вважалася перевагою нового політичного режиму. Вона дозволяла державній партії вирішувати все, при цьому не беручи на себе безпосередньої відповідальності за поточні справи. Тому в партійних документах завжди підкреслювалася небажаність злиття партійних і радянських установ.

Інша річ – персональне опанування радянських органів представниками партії більшовиків. В. Ленін у 1921 р. підкреслював: «Як правляча партія, ми не могли не зливатися з “верхами” партійними “верхи” радянські, – вони у нас злиті і будуть такими»¹⁹⁷.

Щоб вказати на залежність радянського уряду від партії, його міністрів, на пропозицію Л. Троцького, назвали комісарами. У 1919 р. Х. Раковський наполог на тому, щоб другий уряд радянської України називали за аналогією з російським – Радою народних комісарів.

Маючи диктаторські повноваження, РКП(б) у внутрішньопартійному житті зберігала залишки притаманного політичним партіям демократизму. Зокрема, делегати на партійний з'їзд визначалися в жорсткій конкурентній боротьбі. Ними ставали партійні працівники, які мали найбільший авторитет у місцевих організаціях. Вибори на з'їзд відбувалися здебільшого в демократичній обстановці. Керівництво РКП(б) готувало черговий партійний з'їзд, і тому могло певним чином впливати на формування нового складу ЦК. Однак цей вплив ще не став вирішальним. З'їзд зберігав значення верховного органу партії, оскільки визначав склад її керівництва. У партії могли відбуватися політичні дискусії. Кожний член РКП(б) мав право на власну думку. Вожді впливали на результат дискусій, але силою свого авторитету, а не за допомогою апаратних комбінацій.

Проте внутрішньопартійне життя в умовах диктатури дедалі більше втрачало ознаки «робітничої демократії». ЦК РКП(б), у руках якого зосередилася реальна влада, прагнув управляти партійним життям за допомогою тих же диктаторських методів, якими управляв життям держави. Кандидатури на ключові посади у периферійних органах партії, які давали повноту влади на місцях, спочатку «рекомендувалися»

¹⁹⁵ Кульчицький Станіслав. Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919–1928). – С. 225.

¹⁹⁶ Термін «комісар» як уповноважений центральної влади на місцях походить з доби Великої французької революції. Уперше в російській практиці інститут комісарів запровадив Тимчасовий уряд.

¹⁹⁷ Ленін В. І. Повне зібр. творів. – Т. 43. – С. 15.

Центральним комітетом, а вже потім формально затверджувалися місцевою парторганізацією, щоб дотримуватися зовнішніх ознак демократизму. Це явище, назване «призначенством», почало визначати кадрову політику в партії.

Такий стан справ викликав зростаюче незадоволення багатьох. Найбільш голосно протестувала фракція «демократичного централізму». Один з українських лідерів «децистів» Рафаїл (Р. Фарбман) виступив на X з'їзді РКП(б) з програмною промовою, в якій вимагав розпочати демократизацію партійного життя. «Цілий ряд негативних явищ, – говорив він, – є результатом найжорстокішого централізму, перетвореного у бюрократизм. Призначенство стало системою, і призначувані товариші не відчували будь-якої відповідальності, не відчували себе зобов'язаними перед широкими масами. Вони були залежні тільки від вищого начальства. Звідси виріс “кар'єризм”»¹⁹⁸.

Підтриманий іншими опозиціонерами, Рафаїл заявив, що треба на ділі проводити в життя прийняту у вересні 1920 р. постанову IX Всеросійської партконференції «Про чергові завдання партійного будівництва». В ній, зокрема, вказувалося на неприпустимість будь-яких репресій проти комуністів за те, що останні мали іншу думку стосовно вже вирішених партією питань¹⁹⁹.

На відміну від царської влади, радянська політична система не мала в собі самій освяченої церквою та історією легітимності. На відміну від представницької демократії, вона не залежала від голосів виборців. Номінальним носієм встановленої в радянських республіках диктатури була партія більшовиків. Від її імені диктатуру здійснював ЦК РКП(б)–ВКП(б), тобто сукупність керівних діячів, кожний з яких відповідав за галузь, ділянку або функцію партійно-державної роботи²⁰⁰:

<i>Партійні з'їзди та їхні дати</i>	<i>Кількість членів ЦК обраних на з'їзді</i>	<i>Кількість членів ЦК, обраних від КП(б)У</i>
X, березень 1921	25	4 (Артем, Г. Петровський, Х. Раковський, М. Фрунзе)
XI, квітень 1922	27	4 (Г. Петровський, Х. Раковський, М. Фрунзе, В. Чубар)
XII, квітень 1923	40	4 (Е. Квірінг, Г. Петровський, М. Фрунзе, В. Чубар)
XIII, червень 1924	53	5 (Е. Квірінг, О. Медведєв, Г. Петровський, М. Рухимович, В. Чубар)

¹⁹⁸ Десятый съезд РКП(б). – 8–16 марта 1921 г. – Стенографический отчет. – М., 1921. – С. 150.

¹⁹⁹ КПРС в резолюциях... – Т. 2. – С. 185.

²⁰⁰ Центральный комитет КПРС–ВКП(б)–РСДРП(б). 1917–1991. Историко-биографический справочник. – М., 2005. – С. 8–16.

XIV, грудень 1925	63	7 (А. Каганович, К. Кіркїж, О. Медведєв, Г. Петровський, А. Радченко, М. Рухимович, В. Чубар).
XV, грудень 1927	71	7 (А. Каганович, Г. Ломов, О. Медведєв, Г. Петровський, П. Постишев, М. Скрипник, В. Чубар).

Кількісний склад ЦК ВКП(б) за роки непу зріс у 2,8 рази. Кількість членів ЦК від КП(б)У збільшилася з чотирьох до семи, тобто тільки в 1,7 рази. Членами ЦК ВКП(б) від української республіканської парторганізації виявилось 14 осіб. П'ятеро з них представляли партійний апарат, восьмеро – радянський і один – профспілковий. Радянських цекістів представляв Г. Петровський, який перебував на своїй посаді всі роки непу, двоє членів уряду (Х. Раковський і його наступник В. Чубар), а також четверо керівників наркоматів та інших республіканських відомств.

Створений більшовиками політичний режим уособлював владу партійної олігархії. Зосередження у верховному органі партії диктаторських повноважень висувало на передній план проблему реального лідерства і спадковості влади. Ці проблеми не могли бути розв'язані конституційним шляхом, бо прийнята в липні 1918 р. конституція не містила в собі навіть згадки про державну партію.

Як правило, диктатура потребує індивідуалізованого носія – диктатора. Тому в олігархічній системі влади, яка є нестабільною за означенням, проблема реального лідерства розв'язується у боротьбі. Проте засновник партії і держави диктатором не був. В. Леніну вистачало морального впливу. Він не потребував застосовувати в колі товаришів по ЦК силові засоби. Це не означає, що він не зустрічав опозиції власним рішенням у партії. Але опозиція була не усвідомленим викликом владі з боку певних осіб або угруповань, а радше матеріалізацією відмінних від здійснюваного курсу позицій або настроїв. Прикладом можуть стати дискусії навколо укладення Брестського миру або запровадження нової економічної політики.

Як уже згадувалося, наприкінці 1920 р. в партії розгорнулася дискусія про профспілки – їхню роль і місце у системі влади. Відбувся гострий обмін думками між Леніним і Троцьким, які письмово виклали свої позиції і звернулися до партійних організацій з вимогою визначитися. Вибори делегатів на X з'їзд РКП(б) проводилися за платформами. На з'їзді при виборі нового складу ЦК Троцький опинився лише на десятому місці. Як показали даліші події, дискусія про профспілки істотно вплинула на еволюцію владних структур.

Стривожений профспілковою дискусією, яка напередодні X з'їзду РКП(б) розколола партію на фракції, Ленін взяв курс на скасування залишків демократизму у внутрішньопартійному житті. «Ми – не дискусійний клуб», – заявив він на з'їзді

й домігся прийняття резолюції «Про єдність партії», якою заборонялися фракції та угруповання.

Ця ленінська резолюція загрожувала суворим покаранням навіть керівникам найвищого рангу. Положенням таємного до певного часу пункту резолюції двом третинам членів Центрального комітету і Центральної контрольної комісії надавалося право виключати інакомислячих із свого складу. Таким чином, X з'їзд РКП(б) випустив зі своїх рук суверенне право партійних з'їздів вирішувати питання про склад ЦК. Це означало перехід реальної влади від з'їзду до ЦК РКП(б).

Після з'їзду політбюро ЦК КП(б)У звернулося до губкомів партії з листом, у якому попереджувало про можливість виключення з партії членів ЦК КП(б)У через ЦК РКП(б). Будучи безгласним відповідно до засад «демократичного централізму» перед лицем центральних партійних органів, політбюро ЦК КП(б)У скористалося резолюцією «Про єдність партій» для утвердження безгласності місцевих партійних організацій перед собою. Це теж впливало із засад «демократичного централізму».

Обраний після VIII з'їзду РКП(б) склад політбюро ЦК залишався без змін упродовж двох років: п'ятеро повноправних членів – Л. Каменєв, М. Крестинський, В. Ленін, Й. Сталін і Л. Троцький, і троє кандидатів із дорадчим голосом – М. Бухарін, Г. Зінов'єв і М. Калінін. Зміни в складі політбюро були пов'язані з результатами дискусії про профспілки. На місце Крестинського у 1921 р. перевели вождя Комінтерну Зінов'єва, а звільнене місце кандидата зайняв переведений з України В. Молотов. Ще через рік, у квітні 1922 р., ЦК РКП(б) поповнив політбюро О. Риковим, якого Ленін зробив своїм заступником по Раднаркому, і М. Томським, який очолив ВЦРПС. У такому складі політбюро проіснувало до червня 1924 р., коли на місце, що звільнилося після смерті Леніна, було обрано М. Бухаріна.

Серед п'яти осіб першого і другого складів оргбюро двоє були одночасно членами політбюро – Крестинський і Сталін. У третьому складі обидві посади суміщав тільки Сталін, в четвертому і п'ятому – Сталін.

Захлинаючись під зливою проблем, ЦК обростав технічним апаратом, яким керував секретар. До утворення субцентрів секретарем ЦК працювала О. Стасова, функції якої були суто технічними.

Після IX з'їзду партії, тобто з квітня 1920 р., було вирішено мати трьох секретарів, у тому числі відповідального. Ним став М. Крестинський. Членство його в політбюро та оргбюро надало посаді відповідального секретаря більше політичного, ніж технічного характеру.

Після X з'їзду партії посаду відповідального секретаря посів В. Молотов. Через рік, у квітні 1922 р., пленум ЦК РКП(б), обраного XI з'їздом, заснував посаду

генерального секретаря. Було визнано доцільним запровадити регулярні засідання секретаріату, їх головною функцією визначалася підготовка матеріалів на розгляд політбюро та оргбюро. **Пленум вирішив також, що рішення секретаріату, які не опротестував ніхто з членів політбюро або оргбюро, набуватимуть сили як рішення Центрального комітету. Інакше кажучи, секретаріат перетворювався на політичний орган.**

Зважаючи на близькість функцій оргбюро та секретаріату і принцип персонального суміщення посад секретарів і членів оргбюро, це рішення не призвело до появи в ЦК РКП(б) третього субцентру, але зміцнило оргбюро. Посилення одного з субцентрів ЦК можливе за рахунок відповідного послаблення іншого. Та суміщення посад внесло корективи у цей очевидний висновок. Приглянувшись до нього, ми можемо визначити, на що саме була спрямована вся політична комбінація.

Якби на посаді генерального секретаря ЦК затвердили колишнього відповідального секретаря В. Молотова, розглядувану ситуацію ще можна було б вважати технічним удосконаленням поточної роботи ЦК. Молотов залишився секретарем, але не генеральним. Генсеком став Й. Сталін – член обох субцентрів ЦК з моменту їх утворення. Це була суто політична акція.

В історії РКП(б) ленінської доби мав місце тільки один випадок, коли делегати партз'їзду під час виборів ЦК забалотували члена політбюро. Цей випадок стався з відповідальним секретарем ЦК М. Крестинським. X з'їзд РКП(б) не обрав, окрім нього, й інших секретарів – Є. Преображенського та Л. Серебрякова. Причина одна: всі вони були пов'язані з Троцьким. Інші члени ЦК, що стояли на троцькістській платформі в дискусії про профспілки, були переобрані (крім І. Смирнова). Проте Троцький цілком позбувся можливості впливати за лаштунками на поточну роботу ЦК.

Й. Сталін став, як раніше Крестинський, членом усіх трьох структурних підрозділів ЦК. Відмінність між ними полягала в тому, що з 1922 р. секретаріат ЦК дістав значно ширші повноваження. Тому, за відомим визначенням В. Леніна, в руках у Сталіна зосередилася «безмежна влада»²⁰¹. Хто ж його висунув на посаду генсека?

Троцький свідчить: «Сталін якраз на десятому з'їзді був намічений – з ініціативи Зінов'єва і проти волі Леніна – в генеральні секретарі. З'їзд був переконаний, що йдеться про кандидатуру, висунуту Центральним комітетом у цілому. Ніхто, втім, не надавав цьому обранню особливого значення. Посада генерального секретаря, вперше на X з'їзді встановлена, могла, при Леніні, мати технічний, а не політичний характер»²⁰².

²⁰¹ Ленін В. І. Повне зібр. творів. – Т. 45. – С. 328.

²⁰² Троцький Л. Д. Моя жизнь. – Т. 2. – М., 1990. – С. 202.

Тут майже все неправильно. З'їзд не обговорював питання про генсека. Перший пленум ЦК, що відбувся наступного дня після завершення з'їзду, затвердив Сталіна генсеком за пропозицією Л. Каменєва. Ленін, який брав участь у роботі пленуму, вніс *власноручно написаний проект постанови* про організацію роботи секретаріату ЦК²⁰³. За свідченням Д. Волкогонова, у протоколі пленуму рукою Леніна зроблено такий запис: «Тов. Сталіну доручається негайно підшукати собі заступників і помічників, які звільнили б його (за винятком принципового керівництва) від роботи в радянських установах»²⁰⁴. Цих фактів досить, щоб встановити, хто стояв за спиною Каменєва, коли той пропонував Сталіна на посаду генсека.

Безсумнівно, що Троцький добре орієнтувався в закулісній стороні справи. Але він свідомо замовчував роль Леніна у висуванні Сталіна на пост, який було задумано як ключовий. Лише в одному він мав рацію: генсек залишався другою особою, поки у політбюро перебували обидва вожді – Ленін і Троцький. Для них обох мало *неабияке значення, чия людина визначатиме порядок денний у роботі найвищого партійного органу*. Троцький про це потурбувався раніше за Леніна, але зазнав поразки у дискусії про профспілки. Результатом цього було ослаблення його ролі в ЦК. Ленін вжив заходів щодо організації поточної роботи ЦК так, як вважав це за потрібне.

Розрахунок Леніна був точним, але втрутилася хвороба. Менш ніж через два місяці, 26 травня 1922 р., він зазнав першого удару. Олігархи зрозуміли, що виникає болюча проблема спадковості влади. Для неконституційного ладу розв'язати цю проблему без жорстокої боротьби було неможливо.

За відсутності Леніна на передній план у партії висувалася фігура Троцького. З метою протидіяти йому Каменєв, Зінов'єв і Сталін об'єдналися в «трійку». Однак обидві сторони не бажали демонстрації суперництва. Коли перед XII з'їздом РКП(б) лікарі попередили про серйозну загрозу життю Леніна, в губком було розіслане написане Троцьким звернення ЦК з повідомленням, що між його членами панує злагода. На VII Всеукраїнській партконференції, яка передувала з'їзду, теж була продемонстрована згуртованість членів «колективного керівництва». Відкриваючи конференцію 4 квітня 1923 р., Г. Петровський заявив: «Поки Володимир Ілліч одужає, ми повинні згуртуватися навколо нашої старої гвардії, з якою Володимир Ілліч збирав нашу партію. Ми повинні згуртуватися навколо тт. Троцького, Сталіна, Зінов'єва, Каменєва»²⁰⁵.

²⁰³ Владимир Ильич Ленин. Биографическая хроника. – Т. 12. – С. 267.

²⁰⁴ Волкогонов Д. Триумф и трагедия. – Кн. 1. – Ч. 1. – М., 1989. – С. 134.

²⁰⁵ Кульчицький Станіслав. Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919–1928). – С. 232.

Тим часом Сталін, Зінов'єв і Каменев не галяли часу. Найбільш непомітний з «трійки» Сталін діяв особливо ефективно, розставляючи підконтрольних йому апаратних працівників у партії і державі. Після відходу Леніна від політичного життя процес узурпації владних повноважень вищими функціонерами партійних комітетів перекинувся й на головний партком державної партії – ЦК. Це добре видно з довірчої записки Г. Зінов'єва і М. Бухаріна їхньому союзнику Сталіну від 10 серпня 1923 р.: «Суть: Ілліча нема. Секретаріат ЦЕКА тому об'єктивно (без злих бажань Ваших) починає відігравати в ЦК ту ж роль, що секретаріат у будь-якому губкомі, тобто *на ділі* (не формально) *вирішує все*»²⁰⁶.

В. Ленін був політиком достатнього масштабу, щоб на порозі смерті зрозуміти: *завойована його партією влада потребує істотних організаційних реформ*. У «Листі до з'їзду», який він продиктував 24 грудня 1922 р., але не дозволяв оголошувати до своєї кончини, містилася пропозиція збільшити кількість членів ЦК до 50–100 осіб, тобто удвоє або вчетверо. На думку вождя, кількаразове збільшення складу вищого партійного органу за рахунок найбільш авторитетних представників робітничого класу могло запобігти розколу, яким у його відсутність загрожувало партії протистояння Троцького і Сталіна²⁰⁷.

23 січня 1923 р. Ленін закінчив диктувати статтю «Як нам реорганізувати Робсельінспекцію» і негайно направив її в газету «Правда». Через два дні стаття була опублікована. В ній пропонувалося перетворити пленуми ЦК, які збиралися один раз на два місяці, у партійні конференції за участю Центральної контрольної комісії. Саму ЦКК пропонувалося з'єднати в одне ціле з основною частиною реорганізованої Робсельінспекції і поповнити її склад довиборами 75–100 нових членів з робітників і селян, які добре проявили себе в контрольній роботі²⁰⁸.

Розширення складу ЦК і ЦКК за рахунок неапаратної частини партії і наділення спільних засідань цих органів правами партійної конференції різко обмежували компетенцію неформальних центрів влади, які утворилися всередині ЦК. За нових умов політбюро, оргбюро та генеральний секретар втрачали б право самостійного розв'язання питань. За ними залишався тільки обов'язок готувати питання на розгляд конференції. Двомісячний інтервал між конференціями дозволяв розв'язувати не тільки проблеми стратегічного значення, як це досі робилося на партійних конференціях і з'їздах, але й поточні питання.

²⁰⁶ Известия ЦК КПСС. – 1991, № 4. – С. 206.

²⁰⁷ Ленін В. І. Повне збір. творів. – Т. 45. – С. 328.

²⁰⁸ Там само. – С. 364.

Не слід доводити, що керівники партії і пов'язані з ними апаратники зустріли нові ідеї вождя без будь-якого ентузіазму. Ось уривок з листа командувача військ Північно-Кавказького округу К. Ворошилова Сталіну від 1 лютого 1923 р.:

«Статтю Ілліча прочитав 4 рази. По суті з Іллічем згодний, боюсь тільки, що багато хто, навіть “старики”, не зрозуміють Ілліча. Конструкція, що висувається І., дещо громіздка і не зовсім струнка, але, очевидно, І. вирішив у корені змінити порядок управління і партією і, частково, державою. Дуже хотів би знати твою думку і думку інших з цього питання. Якщо знайдеш вільну хвилину, черкни про це десяток слів. Т. Зінов'єв, що тут проїжджав, сказав, що він не зрозумів статті І.»²⁰⁹

Критикувати засновника партії ніхто не наважувався, але випускати з своїх рук уже завойовану владу не бажали ні Сталін, ні його суперники. Ідея про збільшення членів ЦК була реалізована, проте замість робітників партійне керівництво поповнилося апаратниками. Як і пропонував Ленін, ЦКК була об'єднана з РСІ і збільшилася у своїй чисельності, але за рахунок апаратників. Пропозиція щодо скликання об'єднаних засідань ЦК і ЦКК РКП(б) теж була втілена в життя, але їх не наділили правами конференцій. Об'єднані пленуми ЦК і ЦКК партії збиралися в основному для того, щоб придушувати опір опозиціонерів. Згідно з резолюцією X з'їзду РКП(б) *«Про єдність партії»*, такі пленуми мали право виключати з партійних лав членів ЦК.

Сталін одразу, щойно посівши посаду генсека, а точніше – з травня 1922 р., почав утручатися в поточні справи периферійних організацій. На цю незвичну увагу центру секретар ЦК КП(б)У Д. Лебедь визнав необхідним вказати у звіті з організаційної роботи за рік, що починався з квітня 1922 р.: «З деякого часу, приблизно з травня – червня ЦК РКП поставив собі завдання керувати організаційно партійною роботою в усіх організаціях, навіть там, де існують національно-обласні комітети»²¹⁰.

Більше десятка губкомів партії, з'єднаних в один кулак – партійну організацію України, завжди привертала до себе особливу увагу партійно-радянського керівництва. Центр бажав бути впевненим у тому, що найбільша національна республіка перебуває під контролем. Цьому нібито суперечать обставини обрання Ф. Кона відповідальним секретарем ЦК КП(б)У після від'їзду Молотова з України. У протоколі засідання політбюро українського ЦК від 22 березня 1921 р. виборам присвячувався один з непершорядних пунктів: «З огляду на обрання Молотова секретарем ЦК РКП відповідальним секретарем призначити т. Кона»²¹¹. Без консультацій з центром і розгляду питання на пленумі ЦК КП(б)У четверо членів

²⁰⁹ Военные архивы России. – 1993, вып. 1. – С. 409.

²¹⁰ Кульчицький Станіслав. Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919–1928). – С. 234.

²¹¹ Там само. – С. 234–235.

політбюро і двоє кандидатів (один з яких – Ф. Кон) за кілька хвилин розв'язали питання про секретаря і перейшли до інших справ.

Пояснення просте: тодішня структура влади ще відрізнялася від тієї, якою вона стане пізніше. Відповідальний секретар ЦК був радше канцелярським начальником, аніж політичною фігурою. На чолі партійно-радянської номенклатури стояв, як і в Москві, голова уряду. Ним був Х. Раковський, якого свого часу Ленін направив в Україну і сказав: ось той, хто тут буде першим. Раковський надійно контролював радянський апарат і партійну організацію республіки. Засідання політбюро ЦК КП(б)У відбувалися там, де йому було зручно, – у приміщенні Раднаркому або безпосередньо в помешканні голови уряду.

Через рік-півтора, коли у складі ЦК РКП(б) вже існував авторитетний секретаріат на чолі з діяльним генсеком, почало змінюватися становище і в Україні. Коли центр вирішив перекинути першого секретаря ЦК КП(б)У Д. Мануїльського на постійну роботу у Президію ЦВК СРСР, він прийняв рішення й щодо кандидатури наступника. Збереглася записка Г. Петровського другому секретареві ЦК КП(б)У Д. Лебедю, з якої видно, що голова ВУЦВК розмовляв зі Сталіним та його заступниками в секретаріаті Молотовим і Куйбишевим з приводу того, ким заповнити вакансію. Останні не погодилися з уже прийнятим рішенням політбюро українського ЦК про призначення Е. Квірінга головою Коопспілки і запропонували його кандидатуру на посаду першого секретаря ЦК КП(б)У²¹². 13 листопада 1922 р. у протоколі політбюро ЦК знаходимо такий короткий запис: «На випадок, якщо ЦК РКП знайде залишення т. Мануїльського неможливим, погодитися з кандидатурою тов. Квірінга на першого секретаря ЦК»²¹³.

За статутом величезна партійна організація України мала не більше прав, ніж звичайний губком партії. Раковський прагнув явочним порядком домогтися для неї більших прав. Це не означало, що голова Раднаркому УСРР піддавав сумніву принцип «демократичного централізму» в структурі влади. На його думку, периферійні ланки партійно-радянського апарату повинні були мати достатні повноваження, бо інакше державна партія потонула б у бюрократизмі.

Таку позицію поділяли й інші периферійні керівники, якщо вони не були маріонетками центрального партапарату. Маріонетки твердили протилежне. У процитованому вище звіті Д. Лебедя після зауваження про те, що секретаріат ЦК РКП(б) поставив своїм завданням керівництво поточними справами республіканських партійних комітетів, ішов такий коментар: «Це цілком зрозуміле і припустиме з точки зору принципів нашого будівництва завдання, і абсолютно необхідне

²¹² Там само. – С. 235.

²¹³ Там само.

в політичному відношенні, тому що політичне керівництво повинне бути максимально централізоване»²¹⁴.

Х. Раковський зробив спробу домогтися «особливих відносин» ЦК КП(б)У з партійним центром ще до кардинальних змін у секретаріаті ЦК РКП(б), які супроводжувалися утворенням посади генерального секретаря. На початку квітня 1921 р. він відрядив до Москви відповідального секретаря ЦК Ф. Кона із завданням проштовхнути проект утворення українського відділу при ЦК РКП(б), аналогічного за статусом постійному представництву уряду УСРР при Раднаркомі РСФРР. Сам факт утворення такого органу мав утверджувати певну незалежність ЦК КП(б)У у відносинах з партійним центром. Український відділ міг би інформувати ЦК РКП(б) про потреби й пропозиції республіканської партійної організації. Сталін, який відігравав ключову роль в оргбюро ЦК РКП(б), спеціальною постановою ЦК відмовив українським комуністам у цьому²¹⁵.

Другу спробу домогтися «особливих відносин» з партійним центром зробив роком пізніше заступник голови уряду України М. Фрунзе (Раковський у цей час перебував на Генуезькій конференції). Політбюро українського ЦК взяло до відома розпорядження ЦК РКП(б) про відкликання до Москви для використання в Комінтерні Ф. Кона, і 10 квітня 1922 р. звільнило його від роботи в республіці (в цей час він займав військову посаду). Цим же рішенням Кон призначався офіційним представником ЦК КП(б)У при ЦК РКП(б)²¹⁶. Тоді Сталін накинувся на Фрунзе і заявив йому, що республіканська організація не може засновувати посаду постпреда при партійному центрі. 28 квітня політбюро українського ЦК прийняло протокольну постанову такого змісту: «Сповістити ЦК РКП, що призначення т. Кона представником ЦК КПУ розумілося тільки так, що на т. Кона як на члена ЦК, близько знайомого з потребами української організації, покладений обов'язок особисто підтримувати клопотання ЦК КПУ перед ЦК РКП»²¹⁷.

У травні 1922 р., коли хвороба змусила Леніна відійти на кілька місяців від активної політичної діяльності, Сталін почав форсувати процес поглинення національних радянських республік Росією. Найбільш рішучу опозицію він зустрів з боку Раковського, але в грудні створення СРСР стало фактом. Раковський продовжував ар'єргардні бої проти фактичної «автономізації» союзних республік під час розробки конституції СРСР у першій половині 1923 р. Але за відсутності Леніна він не зустрів підтримки ні на XII з'їзді РКП(б), ні серед апаратних працівників

²¹⁴ Там само. – С. 236.

²¹⁵ Там само.

²¹⁶ Там само.

²¹⁷ Там само. – С. 237.

КП(б)У, які вже зрозуміли, куди хиляться терези влади. Стурбований власними проблемами, Троцький не надав старому другу і союзнику у внутрішньопартійній боротьбі ефективної підтримки.

Панівна в політбюро ЦК РКП(б) «трійка» у червні 1923 р. прийняла рішення поставити на чолі Раднаркому УСРР В. Чубаря. У квітні 1923 р. Чубар не випадково став членом ЦК РКП(б). Сталін уже тоді готував Раковському заміну. Він мав змогу впливати на організацію виборів верховного органу партії, бо за рік роботи на посаді генсека встиг проштовхнути в делегати XII з'їзду багатьох залежних від себе апаратників.

18 липня 1923 р. Раковський написав листа, адресованого формально Сталіну, а в копії – членам ЦК і ЦКК РКП(б), членам політбюро ЦК КП(б)У. Це була апеляція до партійної верхівки. Повідомлялося, що з початку 1923 р. секретаріат ЦК РКП(б) став здійснювати радикальне перекидання в Україну працівників на керівні посади, що звільнялися від тих, хто співчував Троцькому і Раковському. «В українських губернських організаціях, – писав Раковський, – почалася боротьба проти товаришів, які в суперечках з питання про профспілки стояли на точці зору меншості ЦК. Хоча всілякі угруповання були заборонені X з'їздом, хоча поділ у питанні про профспілки втратив уже давно будь-яке значення, але, тим не менш, його використали як аргумент проти знятих на Україні працівників і, зокрема, проти мене»²¹⁸.

Самим фактом переслідування прибічників Л. Троцького через два роки після X з'їзду РКП(б) Й. Сталін і його тимчасові союзники Л. Каменєв та Г. Зінов'єв відроджували фракційну боротьбу, тобто порушували з'їздівську резолюцію «Проедність партії». Старі поділи, робив висновок Х. Раковський, не забуті, вони відіграють вирішальну роль у внутрішніх відносинах й усуненнях з посад, відводячи на другий план міркування ділового характеру.

Звернення до «колективного керівництва» Раковському не допомогло. Його безпосереднім наслідком стала записка Г. Зінов'єва Сталіну від 31 липня 1923 р. з такою пропозицією: «Україну, на мою думку, треба *серйозно зміцнити* новими великими людьми»²¹⁹. Проте генсек це робив без нагадувань.

Восени 1923 р. Л. Троцький зрозумів, що бездіяльність веде до цілковитої втрати ним політичних позицій у партії. 8 жовтня він звернувся до ЦК і ЦКК РКП(б) з листом, у якому звинувачував секретаріат ЦК у маніпулюванні складом делегатів XII з'їзду партії. 15 жовтня 46 провідних працівників партії, які солідаризувалися

²¹⁸ Кульчицький С. В. Форма і суть української радянської державності // Політична історія України ХХ століття. – Т. 3. – С. 186.

²¹⁹ Известия ЦК КПРС. – 1991, № 4. – С. 200.

з Троцьким, подали заяву в політбюро ЦК РКП(б), у якій давали більш розгорнуту характеристику становищу в партії. Серед тих, хто підписав цю заяву, було немало діячів, які в цей час або раніше працювали в Україні – В. Антонов-Овсієнко, Є. Бош, Я. Дробніс, Г. П'ятаков, Х. Раковський, Т. Сапронов, Рафаїл (Р. Фарбман), Т. Харечко та ін.

У заяві 46-ти вказувалося, що партія все більше поділяється на секретарську ієрархію і «мирян», на призначуваних зверху професійних партфункціонерів і партійну масу, яка не бере активної участі в суспільному житті. Противники Сталіна стверджували, з посиланнями на досвід кампанії по виборах делегатів XII з'їзду, що секретарська ієрархія штучно підбирає склад конференцій та з'їздів, у результаті чого вони перетворюються на розпорядчі наради партапарату ²²⁰.

Проте Троцький та його однодумці апелювали до верхівки, що не співчувала демократизації внутрішньопартійного життя, явно не сумісній з диктатурою партії в суспільстві. Атаки Троцького спрямовувалися проти певної особи, і в цьому теж корінилася вразливість його позиції. Усі розуміли, що він виступив проти Сталіна тільки тому, що побоювався за своє становище в партії. До початку протиборства у «колективному керівництві» Троцького цілком влаштовувало всевладдя партійного апарату, виразником якого тепер виступав Сталін. Ніхто з опозиціонерів не протестував проти бюрократизації партії раніше: наприклад, під час звітно-виборчої кампанії, що передувала XII з'їзду. Вони почали таврувати бюрократизацію тільки з осені 1923 р.

На противагу їм М. Скрипник мав мужність, не ставлячи особистих цілей, викрити тривожні тенденції у внутрішньопартійному житті ще перед з'їздом, у квітні 1923 р., під час обговорення доповіді Д. Лебеда з організаційних питань на VII конференції КП(б)У. Відзначаючи з тривогою бюрократичне закостеніння партії, він указував на причину: «У нас партійні конференції – губернські, повітові та всеукраїнські – все більше й більше об'єднують саме працівників парторганізацій. На Одеській конференції 52% всіх членів губернської партконференції були представниками самого апарату. Таке ж явище на всіх інших партійних конференціях на Україні» ²²¹.

Сталін організував обговорення листа Троцького і «заяви 46-ти» в усіх партійних комітетах, включаючи ЦК компартій національних республік. Метою такого обговорення повинно було стати засудження опозиційних документів. Цього результату секретаріат ЦК РКП(б) досяг без особливих труднощів.

²²⁰ Там само. – 1990, № 6. – С. 190.

²²¹ Кульчицький С. В. Форма і суть української радянської державності // Політична історія України. XX століття. – Т. 3. – С. 187.

22 жовтня 1923 р. в Харкові відбулося розширене засідання політбюро ЦК КП(б)У, на яке запросили наявних у столиці УСРР членів і кандидатів у члени ЦК КП(б)У, членів ЦКК, секретарів деяких губКК, членів бюро Харківського губкому партії та інструкторів ЦК – усього 44 керівних працівників республіканської партійної організації. На порядку денному стояло одне питання: внутрішньопартійне становище у зв'язку з листом Л. Троцького і «заявою 46». У резолюції по доповіді М. Фрунзе, яка адресувалася об'єднаному пленуму ЦК і ЦКК РКП(б), що мав незабаром розглянути документи опозиції, висувалася вимога «найбільш рішучого засудження дезорганізаторських дій члена політбюро т. Троцького і 46 товаришів – як спроби створити кризу в партії і оформитися всередині партії в особливу фракцію». За цю резолюцію було подано 26 голосів, утрималися троє (голосували члени і кандидати в члени ЦК, члени ЦКК КП(б)У). Нарком внутрішніх справ УСРР І. Ніколаєнко вніс ніким не підтриману альтернативну резолюцію, в якій зазначалося: «Питання про незгоду між групою Троцького і політбюро ЦК РКП впливає з особистих зіткнень між окремими членами політбюро, які нагромадилися в процесі революційної боротьби. Відрадженьня в РВРР великої групи найвідповідальніших товаришів²²² ще більше загострить незгоду. Зжиття незгод можливе тільки через партійний з'їзд шляхом персональних комбінацій»²²³.

14 грудня відбулося повторне засідання політбюро з участю членів і кандидатів у члени ЦК, членів ЦКК КП(б)У. Запропонована Е. Квірінгом резолюція із засудженням опозиціонерів була прийнята голосами всіх присутніх проти одного. Заперечував знову Ніколаєнко.

Розправа над цим «троцькістом» була негайною і за обраним методом зухвало цинічною. Через кілька днів ЦКК КП(б)У наклала на нібито всемогутнього наркома, якому підпорядковувалася міліція, партійне стягнення зі звільненням з роботи в НКВС «за появу на вулиці у нетверезому стані і буйство в районній міліції». І. Ніколаєнко був членом ЦК, і тому це рішення 21 грудня розглянуло і затвердило політбюро ЦК КП(б)У²²⁴. Доля наркома, який насмілювався підтримати Л. Троцького, повинна була послужити уроком для решти.

Остаточна поразка Троцького у внутрішньопартійній дискусії визначилася у січні 1924 р. на XIII конференції РКП(б). Конференція кваліфікувала виступ опозиціонерів як «дрібнобуржуазний ухил в партії» і запропонувала ЦК

²²² Наприкінці серпня 1923 р. без узгодження з головою Революційної Військової Ради Республіки (РВРР) Л. Троцьким Сталін увів до складу цієї вищої верховної установи С. Будьонного, С. Данилова, Й. Уншліхта та ін.

²²³ Кульчицький Станіслав. Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919–1928). – С. 239–240.

²²⁴ Там само. – С. 240.

РКП(б) опублікувати таємний пункт резолюції Х з'їзду «Про єдність партії». Як уже зазначалося, цей пункт надавав право об'єднаному пленуму ЦК і ЦКК РКП(б) переводити в кандидати або навіть виключати з партії будь-якого члена ЦК за фракційну діяльність. Було прийнято також рішення посилити вербування в партію робітників з виробництва, забезпечивши цим приплив не менш як 100 тис. нових членів ²²⁵.

Через кілька днів після закінчення роботи конференції помер В. Ленін. Сталін скористався цим, щоб у рамках «ленінського призову» розбавити партію величезною кількістю (242 тис.) мобілізованих серед робітничого класу нових членів.

В Україні ленінський призов дав партії понад 30 тис. нових членів. На початок 1924 р. в народному господарстві України працювало лише 8 685 робітників – членів партії, що становило 15,2% складу КП(б)У. На кінець цього року частка робітників «від верстата», як тоді говорили, дійшла в КП(б)У до 44% ²²⁶.

Масова кампанія залучення робітників у партію повторилася з нагоди 10-річчя Жовтневої революції у листопаді 1927 – січні 1928 рр. Жовтневий призов дав 108 тис. нових членів партії.

Підіб'ємо деякі підсумки. Процес поділу партії на апаратну меншість і основну членську масу, який розпочався відразу після її перетворення в урядову, набрав сили з початку 20-х років. Масовими призовами і регулярно вербувальною роботою партійно-радянський апарат на чолі з генсеком почав створювати «під себе» цілком нову організаційну структуру. Нове поповнення партії істотно відрізнялося від попереднього контингенту за соціальним походженням, життєвим досвідом, культурним рівнем. Державна партія розщепилася на дві, майже не сполучних між собою організації: побудовану у формі середньовічного ордену нечисленну «внутрішню» партію і численну «зовнішню» партію. Рядова членська маса повинна була, відповідно до статутних вимог «демократичного централізму», слухняно виконувати вказівки керівних органів.

Правлячій олігархії «зовнішня» партія була потрібна. По-перше, вона маскувала перетворення РКП(б) в інструмент влади і надавала їй вигляду звичайної політичної партії. По-друге, «зовнішня» партія була першим із «передавальних пасів» від влади до широких народних мас. Без таких пасів диктатура ґрунтувалася б тільки на грубій силі, тобто швидко виродилася б. По-третє, рядова членська маса була резервом, з якого поповнювався партійно-радянський апарат.

²²⁵ Тринадцатая конференция РКП(б). Бюллетени. – М., 1924. – С. 202, 204.

²²⁶ КП(б)У в цифрах. – Харків, 1925. – С. 86.

Поки державна партія залишалася політичною організацією, її периферійні відгалуження мали певну свободу дій. Національні партійні комітети могли враховувати місцеві особливості й у тактичних питаннях здійснювати до певної міри самостійну політику. Спроби центрального керівництва втручатися у владні функції периферійних структур наптовхувалися на опір. **У міру того, як партійний апарат суверенізувався, а членська маса перетворювалася на політично аморфну структуру, відбувався неминучий при диктатурі процес централізації влади. Він збігся у часі з боротьбою за владу в «колективному керівництві» партії.**

Центральний партійний апарат, що потрапив до рук Й. Сталіна, звернув особливу увагу на підпорядкування великої групи губкомів, об'єднаних харківським центром. З часом Сталіна перестав задовольняти на посаді першого (з березня 1925 р. – генерального) секретаря ЦК КП(б)У навіть Е. Квірінг, хоча той добре прислужився йому при усуненні Раковського з України. У квітні 1925 р. українським генсеком став один з найвідданіших співробітників Сталіна Л. Каганович. Найменші прояви опозиційності в українській парторганізації тепер нещадно виполювалися не тільки з Москви, але й з Харкова.

У результаті Сталін дістав цілковиту підтримку КП(б)У в своїй боротьбі спочатку з Л. Троцьким, потім – з «новою опозицією» (Л. Каменєв і Г. Зінов'єв), надалі – з об'єднаною опозицією (Л. Троцький, Л. Каменєв і Г. Зінов'єв). КП(б)У підтримала його і в боротьбі з «правим ухилом» у партійному керівництві (М. Бухарін, О. Риков, М. Томський), яка виникла в 1928–1929 рр. в ході відмови від нової економічної політики. Після цього генсек досяг диктаторської влади в партії і державі. Проблема лідерства в олігархічній системі влади перестала існувати, поки він був здатний здійснювати диктатуру.

Професор російської і європейської політології в Кентському університеті (Велика Британія) Ричард Саква побачив у забороні фракцій і горизонтальних контактів між партосередками скорочення можливостей для дискусій всередині партії більшовиків, що сприяло придушенню опозиції²²⁷. З таким судженням важко не погодитись, але воно – лише вершина айсберга. Слід пам'ятати дві речі: по-перше, партія більшовиків будувалася на сліпій покорі нижчих ієрархічних ланок вищим; по-друге, ця партія була носієм диктатури, внаслідок чого контролювала діяльність усіх побудованих на тих же засадах «демократичного централізму» організаційних структур. Що означала за цих умов заборона парткомам однієї ієрархічної ланки спілкуватися між собою

²²⁷ Sakwa Richard. Communism in Russia. Palgrave Macmillan, 2010. – P. 56.

без відома ланок, які знаходилися вище? Це означало, що всі «передавальні паси» (а не тільки партія як носій диктатури) мусили здійснювати повсякденну діяльність під цілковитим контролем центру, в якому сходилися компартійна і радянська вертикалі влади. Іншими словами, це означало ліквідацію в суспільстві горизонтальних зв'язків, які мусили бути непідконтрольними центру за означенням, тобто в силу своєї природи. Будівництво комунізму в Радянському Союзі навіть при непі, тобто між двома комуністичними штурмами, супроводжувалося руйнуванням тих елементарних частинок громадянського суспільства, які встигли народитися в умовах самодержавної Росії.

Обидві владні вертикалі – сама партія та її клон у вигляді рад – наскрізь прошивали всю товщу суспільства. Вони створювали в ньому структури, цілком залежні від себе, й одночасно руйнували горизонтальні структури, які мали тенденцію виникати спонтанно, шляхом самоорганізації. Потрапляючи в павутиння вертикальних зв'язків, кожна людина позбавлялася права на недозволене центром спілкування. Суспільство атомізувалося.

Радянська держава-комуна не нависала над суспільством подібно тоталітарним державам, які почали виникати після Першої світової війни. Вона «всмоктувала» суспільство в свої оболонки й вертикальні структури. Силове «всмоктування» не могло обійтися без допоміжної владної вертикалі, яка в різні часи називалася по-різному, але завжди була матеріалізованим утіленням диктатури комуністичних вождів. У роки непу ця вертикаль влади називалася просто і скромно: Державне політичне управління, ДПУ.

7.10

ЧК-ДПУ як знаряддя диктатури

Диктатура – це спосіб управління, заснований на насиллі, а крайньою формою насилля є терор. ВЧК та її територіальний відділ – Всеукраїнська надзвичайна комісія для боротьби з контрреволюцією, спекуляцією та службовими злочинами (ВУЧК) – були головним провідником політики, спрямованої на придушення, в тому числі засобами терору, будь-якого опору політичному режиму.

У системі влади ВУЧК її губернські відділи та військові частини (Окремий корпус ВУЧК) посідали особливе місце. Формально органи ЧК входили до складу Наркомату внутрішніх справ, однак вони йому напряду не підпорядковувалися. Так само губернські ЧК вважалися відділами губвиконкомів, але теж не підпорядковувалися їм. Фактичне підпорядкування здійснювалося тільки по відомчій

лінії – до ВЧК включно. Отже, ці органи були своєрідною державою в державі. Використовуючи їх, ЦК РКП(б) здійснював паралельний партійному контроль за ситуацією на периферії.

Специфічна роль органів ЧК в системі партійної диктатури не відображена в опублікованих статутах, положеннях або інструкціях, проте вона стає зрозумілою з конкретних епізодів. Ось один із них: конфлікт, пов'язаний з роботою колишнього міністра продовольства Тимчасового уряду О. Пешехонова в Центральному статистичному бюро України. Показовість цього епізоду посилюється тим, що учасником конфлікту став В. Ленін. 1 лютого 1921 р. вождь, як голова російського Раднаркому, звернувся до заступника наркома продовольчих справ М. Фрумкіна з листом, де висловлював обурення з приводу підбору кадрів в Україні: «Ми одержуємо (і ззовні і зсередини) все більше відомостей про зовсім неприпустиму “самостійність” України в справах НКпроду»²²⁸. Мова йшла про те, що Пешехонов давав нібито занижені дані про виробництво хліба, щоб скоротити вивіз його до Росії. Конкретних фактів щодо цього Ленін не мав (Фрумкіну він писав: «Ви повинні докопатися до ц і л к о в и т о ї правди, яку від нас явно приховують»). Але вождь був переконаний, що колишній міністр не міг поводити себе лояльно.

Не задовольнившись розпорядженням по радянській лінії, Ленін звернувся до голови ВУЧК В. Манцева і заявив йому: «Ми себе не дамо більше одурити». Манцев дістав від нього такі інструкції: «На вашу особисту відповідальність покладаю (під умовою секретних і безпосередніх та акуратних стосунків з Політбюро в Москві):

- (1) встановити цілковитий нагляд за Пешехоновим;
- (2) надіслати сюди підсумки;
- (3) те саме за всіма пешехоновцями, список їх;
- (4) домогтися негайної відставки Пешехонова і відправки до Москви»²²⁹.

Чекісти України повинні були таємно від свого нібито безпосереднього начальства, тобто українського уряду, інформувати ЦК РКП(б) про кадрову ситуацію в республіці. Манцев, очевидно, не знайшов компромату на Пешехонова, інакше Х. Раковському не вдалося б утримати цього всесвітньо відомого статистика в Харкові ще майже цілий рік. Тільки в січні 1922 р. О. Пешехонов втратив посаду, а ще через кілька місяців його вислали за кордон з великою групою професорів – інтелектуальною елітою країни.

Під час громадянської війни органи ЧК стали головною ударною силою в боротьбі з контрреволюцією в тилу, їхнім завданням було придушувати будь-яку

²²⁸ В. І. Ленін про Україну. – Ч. 2. – С. 513.

²²⁹ Там само. – С. 514.

опозицію монополії державної партії на владу. Ця функція залишилася основною і в мирний час, проте вона поширилася й на економічну сферу – адже партія здійснювала не тільки політичну, а й економічну диктатуру. Керівник ВЧК Ф. Держинський був призначений за сумісництвом з квітня 1921 р. на посаду наркома шляхів сполучення, а в 1924 р. залишив цей наркомат, щоб очолити більш важливий – Вищу раду народного господарства СРСР.

Компартійна і радянська вертикалі наскрізь пронизували народну товщу, використовуючи для цього комуністів, комсомольців, державних службовців і дрібних функціонерів, членів різноманітних товариств. Чекістська вертикаль не бажала відставати. Все почалося з цілком гласного, на всю країну, звернення-заклику ВЧК: *кожний комуніст повинен стати інформатором*. Уперше воно прозвучало в серпні 1920 р.²³⁰

Звернення до комуністів виявилися неефективними, оскільки в суспільстві досить презирливо ставилися до філерської роботи ще з дореволюційних часів. Тому чекісти зверталися по допомогу до партійних комітетів. Ось зразок клопотання, адресованого Запорізькою губЧК в губпартком 22 вересня 1921 р.: «За наміченим планом освідомлення кожний член партії – де б він не був – на підприємствах, заводах, установах, кварталах тощо як міста, так і повіту, повинен паралельно із своєю прямою роботою, як обов'язкове правило, виконувати в порядку сумісництва обов'язки чекіста, будучи інформатором, уповноваженим кушча, і безвідмовно підпорядковуючись, виконувати розпорядження і завдання відповідних уповноважених ЧК в межах їхньої роботи»²³¹.

З ініціативи Держинського навесні 1921 р. у профспілках були утворені чекістські групи, на які покладался обов'язок викривати дрібні зловживання на виробництві (господарські керівники й раніше перебували в полі зору органів ЧК). Ці групи складалися з профспілкових працівників та чекістів і мали досить широкі повноваження. Вони могли застосовувати різні міри покарання – від пропагандистських (позбавлення на певний строк виборчих прав або оголошення догани на загальних зборах) до таких серйозних, як арешт. Наприклад, профспілково-чекістська група харківського заводу Гельферих-Саде у 1921 р. розглянула 15 справ і дала санкцію на арешт 18 робітників за звинуваченнями у крадіжках²³².

Хоча нова економічна політика супроводжувалася істотною лібералізацією господарського життя, держава не збиралася втрачати контроль над «команд-

²³⁰ Измозик В. С. Глаза и уши режима: государственный политический контроль за населением Советской России в 1918–1928 гг. – СПб, 1995. – С. 74.

²³¹ Державний архів Запорізької області. – Ф. 6638. – Оп. 1. – Спр. 3. – Арк. 112.

²³² Из истории Всероссийской чрезвычайной комиссии (1917–1922 гг.). Сборник документов. – М., 1958, С. 461–462.

ними висотами» виробництва, підкріплений усією гамою силових засобів аж до терору. У листі Л. Каменєву в березні 1922 р. В. Ленін зауважував: було б величезною помилкою думати, що неп поклав край терору. «Ми ще повернемося до терору і до терору економічного», – зауважував він ²³³.

Через два з половиною місяці у листі до наркома юстиції Д. Курського вождь державної партії і голова російського Раднаркому приділив пильну увагу проблемі теоретичного обґрунтування засобів терору. Вважаючи обіцянки усунути терор самообманом або обманом, він вимагав від наркома розробки й обґрунтування відповідних юридичних норм. У листі підкреслювалася необхідність «відкрито виставити принципове і політично правдиве (а не тільки юридично-вузьке) положення, що мотивує *суть і виправдання* терору, його необхідність, його межі» ²³⁴.

Придушити окремі прояви опозиційних настроїв або прямі виступи проти державної влади – це ще було півділа. Головне завдання чекістів партійне керівництво вбачало у недопущенні самої думки про опозицію владі серед громадян. Тому терор проти тих, хто не бажав підкреслювати свою лояльність до політичного режиму, мав бути показово відкритим і широко популяризованим.

Починаючи з 1921 р. в Україні майже щороку влаштовувалися показові судові процеси. Організований у травні 1928 р. процес над технічною інтелігенцією Донбасу («шахтинська справа») побив усі рекорди за масштабами популяризації засобами преси, кіно- і радіопропаганди. Посилаючись саме на «шахтинську справу», Й. Сталін на пленумі ЦК ВКП(б) у липні 1928 р. обґрунтував тезу про загострення класової боротьби в міру просування країни до соціалізму. Пропагандистські органи постаралися її перетворити на стереотип, над яким не варто було замислюватися.

Використання органів ЧК для встановлення паралельного партійному контролю над суспільством з боку вищого керівництва РКП(б) ставило чекістів у незалежне становище щодо місцевих (включно з республіканськими) органів влади. Незалежність від радянсько-партійних структур на місцях була від початку запрограмована партійним центром, зацікавленням у тому, щоб тримати в руках два різні важелі впливу на периферію. Але для місцевого партійно-радянського апарату самостійність чекістів була явищем небажаним і навіть загрозливим. Кидаючи виклик центру, деякі сміливці намагалися протестувати проти порушення балансу сил усередині офіційних владних структур. Прикладом може бути демарш голови Одеського губвиконкому Я. Дробніса,

²³³ Ленін В. І. Повне збір. творів. – Т. 44. – С. 412.

²³⁴ Там само. – Т. 45. – С. 180.

зроблений у формі заяви в політбюро ЦК КП(б)У і розглянутий на засіданні політбюро 24 червня 1921 р.

Протягом останнього часу, вказував Дробніс, у багатьох містах України і Росії спостерігалася гостра боротьба між органами ЧК і губвиконками. Нескінченні конфлікти, що іноді набирали потворної форми, були явищем не випадковим і не могли пояснюватися поганим підбором керівних кадрів. Коріння зла голова губвиконкому визначав у таких виразах: «ЧК – формально відділ губвиконкому, але є по суті фактичною владою, яка має в своєму розпорядженні необмежені матеріальні засоби, в її безпосередньому віданні значна військова сила, їй надане повне право перерозподілу всередині губернії працівників-комуністів по своїх організаціях, не ставлячи до відома губком, тобто те, чим не користується ні голова губвиконкому, ні президія в цілому».

Дробніс уважав, що партія вступила в смугу зміцнення радянських органів влади. В організацію влади, на його думку, треба було внести більшу точність і ясність, а для цього перш за все підпорядкувати губернську ЧК президії губвиконкому²³⁵.

Політбюро ЦК у складі Г. Петровського, В. Чубаря і М. Фрунзе (Д. Мануїльський і Х. Раковський були відсутні) нібито прислухалося до заяви Дробніса. Порушені в ній питання вирішили поставити на обговорення пленуму ЦК. Разом з тим у протоколі проти цього пункту порядку денного стоїть така ремарка: «Вказати т. Дробнісу, що в теперішній час наша політика щодо ЧК залишається без змін»²³⁶. Це означало, що керівництво КП(б)У не збиралося вступати в конфлікт з партійним центром. На пленум ЦК КП(б)У порушене Дробнісом питання не винесли.

Однак партійний центр з власної ініціативи вирішив реорганізувати чекістські органи. **Задумана реформа торкалася функцій і повноважень ВЧК, а не її становища в партійно-радянській ієрархії.** Політбюро ЦК РКП(б) 1 грудня 1921 р. обговорило доповідь про принципи реорганізації. Під час обговорення В. Ленін сформулював шість пропозицій, які лягли в основу прийнятого політичного рішення:

- звузити компетенцію ВЧК;
- звузити право арешту;
- призначити місячний термін для загального проведення справ;
- посилити суди;
- обговорити питання про зміну назви;

²³⁵ Кульчицький Станіслав. Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919–1928). – С. 255.

²³⁶ Там само.

– підготувати і провести через ВЦВК загальне положення про зміни в розумінні серйозних пом'якшень²³⁷.

Реформа, напрямки якої трималися в таємниці, викликала демобілізаційні настрої щодо ЧК як у партійних організаціях, так і серед працівників ЧК. Знаючи це, Ленін заявив у доповіді на IX Всеросійському з'їзді рад наприкінці грудня 1921 р.: «Без такої установи влада трудящих існувати не може»²³⁸. З'їзд доручив президії ВЦВК переглянути положення про ВЧК та її органи в напрямку звуження їх компетенції і посилення начал «революційної законності»²³⁹. Відразу після цього в Україні, як і в інших радянських республіках, були прийняті декрети про ліквідацію концтаборів і «розвантаження» тюрем.

У відкритих документах визнавалося корисним заявити про ліквідацію ВЧК і покладення завдань боротьби з контрреволюцією на нову установу, створювану при НКВС, – Державне політичне управління (ДПУ). Відповідний декрет ВЦВК від 6 лютого 1922 р. застосував саме такі формулювання. У завжди таємній партійній документації речі називалися своїми іменами. Наприклад, пункти порядку денного засідань політбюро ЦК КП(б)У від 13 і 15 лютого мали такі назви: «Про реорганізацію ЧК», «Про переформування ВУЧК». У першій з цих постанов і в директиві губкомам, яка відтворювала її, стверджувалося, що переформування ЧК викликане підготовкою до Генуезької конференції²⁴⁰. Можна не сумніватися, що автори постанови були переконані у справедливості цього твердження. Міжнародній громадськості, яка так багато чула про жахіття «червоного терору», треба було заявити, що ВЧК – це вже перегорнута сторінка історії революції. Але такі твердження є хибними. Засідання Верховної ради Антанти, на якому прем'єр-міністр Великобританії Д. Ллойд Джордж запропонував скликати в Генуї економічну і фінансову конференцію європейських держав, включно з Російською Федерацією, відбулося тільки в січні 1922 р. А початок реорганізації ЧК датується, як зазначалося, 1 грудня 1921 р.

Постанова ВУЦВК «Про ліквідацію Всеукраїнської надзвичайної комісії і про організацію Держполітуправління» була прийнята 22 березня 1922 р. ДПУ, як і ВУЧК, утворювалося при Наркоматі внутрішніх справ. Голова ДПУ, а ним став той самий В. Манцев, призначався також на посаду наркома внутрішніх справ УСРР. Підпорядкованість органів ДПУ УСРР органам ДПУ РСФРР залишалася абсолютною. Голова ДПУ УСРР вважався повноважним представником

²³⁷ Ленін В. І. Повне зібр. творів. – Т. 44. – С. 547.

²³⁸ Там само. – С. 313.

²³⁹ СУ РСФСР. – 1922, № 4. – Ст. 42.

²⁴⁰ Кульчицький Станіслав. Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919–1928). – С. 256.

ДПУ РСФРР в Україні. Йому підпорядковувалися армійські і транспортні політичні відділи, а також війська ДПУ. Після утворення Радянського Союзу структура органів ДПУ теж не зазнала змін. У 1923 р. змінилася тільки назва ДПУ РСФРР: воно стало називатися Об'єднаним державним політичним управлінням (ОДПУ) СРСР.

Залишимо осторонь структурні й термінологічні аспекти реформи ВЧК і поставимо запитання прямо: чи змінилися повноваження і методи роботи чекістів, коли їхня установа стала називатися по-іншому?

На IX Всеросійському з'їзді рад В. Ленін указав: «Необхідно піддати ВЧК реформі, визначити її функції та компетенцію і обмежити її роботу завданнями політичними»²⁴¹. Ще раніше, як уже згадувалося, він сформулював деякі конкретні положення реформи, зокрема розгляд справ у судовому порядку і обмеження права ЧК затримувати заарештованих громадян, не передаючи справ до суду, місячним терміном. У жвавій дискусії під час підготовки декрету ВЦВК про утворення ДПУ чекісти «ви-торгували» собі удвічі більший строк превентивного арешту, але цю зміну норми не можна розглядати як принципову. В кінцевій редакції декрету про утворення ДПУ вказувалося, що будь-який громадянин, заарештований ДПУ, має бути через два місяці або звільнений, або його справа повинна передаватися до суду²⁴².

Як заяви вождя державної партії на радянському з'їзді, так і конкретні деталі оновленого законодавства на зразок тривалості превентивного арешту мали *показово* засвідчити одне: діяльність ДПУ поставлена в рамки закону. «Советская историческая энциклопедия» так і зазначає: «Функції і компетенція ОДПУ порівняно з ВЧК дещо змінилися: ОДПУ розв'язувало переважно політичні задачі і не мало права позасудових дій»²⁴³.

Проте такі твердження – з галузі легенд. Коли ми облишимо гласні положення про ДПУ і поглянемо на таємні рішення, справжні межі повноважень і компетенції чекістів виглядатимуть інакше.

14 квітня 1922 р. політбюро ЦК КП(б)У по доповіді В. Манцева прийняло таке рішення про повноваження ДПУ в галузі позасудових розправ:

«Надати Д.П.У. право безпосередньої розправи і винесення з відома президії ВУЦВК позасудових вироків, аж до вищої міри покарання, у справах:

- всякого роду злочинах співробітників Д.П.У. і його органів;
- про осіб, викритих у збройних грабунках, карних злочинах і [про] рецидивістів, затримуваних зі зброєю в руках на місці злочину;

²⁴¹ Ленін В. І. Повне зібр. творів. – Т. 44. – С. 314.

²⁴² СУ РСФСР. – 1922, № 16. – Ст. 160.

²⁴³ Советская историческая энциклопедия. – Т. 10. – М., 1967. – С. 455.

– про учасників збройних виступів або контрреволюційних організацій, які мають метою насильницьке повалення радянського ладу»²⁴⁴.

У цьому рішенні політбюро ЦК КП(б)У називаються кримінальні справи організованої злочинності, з якими міліція не була спроможна боротися самостійно, а також будь-які прояви антирадянської активності – тобто весь традиційний склад діяльності чекістів.

Як бачимо, в ДПУ були розв’язані руки. По-перше, тепер чекісти могли за власним вибором спрямовувати справу будь-якого заарештованого громадянина по судовій або позасудовій лінії. Отже, їм дозволялося керуватися не нормами закону, а «революційною законністю»: самочинно здійснювати арешт, проводити слідство, виносити вирок і виконувати його. По-друге, до компетенції чекістів відносилось визначення суті антирадянської активності громадян, аж до створення на порожньому місці різноманітних «контрреволюційних організацій». Найяскравішим прикладом є вже згадувана грандіозна «шахтинська справа», задумана безпосередньо Й. Сталіним і підготовлена чекістами під наглядом генерального секретаря ЦК КП(б)У Л. Кагановича.

В архівних матеріалах Раднаркому УСРР за 1922 р. зберігаються проекти двох постанов ВУЦВК, присвячених регулюванню діяльності ДПУ УСРР. Перший з них – це «Положення про Державне політичне управління УСРР», яке треба було затвердити «в розвиток і доповнення постанови ВУЦВК від 22 березня ц. р.». Положення було прийняте, причому опублікований варіант практично не відрізняється від тексту проекту. Документ характеризував загальні риси побудови та функціонування чекістського відомства і принципово не відрізнявся від положень, присвячених роботі інших відомств. Набагато інформативнішим є другий документ, який має назву «Про засоби щодо здійснення покладених на ДПУ та його органи завдань» і позначений грифом «оголошенню не підлягає». Важко сумніватися в тому, що ВУЦВК його затвердив: налагодити роботу ДПУ тільки за нормами відкрито опублікованого «Положення» було неможливо. Проте сама затверджена постанова зберігається, очевидно, у таких потаємних архівах, які ще не скоро стануть предметом гласності. Нам доводиться послуговуватися лише проектом, підготовленим в апараті українського уряду. Безсумнівно, що цей документ теж має всі ознаки достовірного історичного джерела.

Найбільш інформативною є його перша частина з переліком функцій, покладених на ДПУ:

– збирання інформації та інформування відповідних державних установ щодо політичної та економічної контрреволюції;

²⁴⁴ Кульчицький Станіслав. Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919–1928). – С. 257.

- агентурний нагляд за злочинними або підозрілими особами, групами та організаціями на території УСРР та за кордоном;
- видача дозволів на виїзд за кордон і в'їзд в УСРР чужоземним та радянським громадянам;
- перегляд поштово-телеграфної та іншої кореспонденції, як внутрішньої, так і закордонної;
- здійснення з метою розшуку арештів, обшуків, виїмок; витребування довідок, відомостей, виписок з ділових паперів, звітів і доповідей;
- придушення за допомогою військ ДПУ збройних контрреволюційних і бандитських виступів;
- здійснення дізнань і спрямування справ про розкриті злочинні дії для слухання в судових органах;
- реєстрація викритих і запідозрених у злочинних діяннях осіб; облік неблагонадійного адміністративного і керівного персоналу в державних установах, промислових підприємствах, командного й адміністративно-господарського складу Червоної Армії;
- реєстрація і підсумування ненормальних явищ життя УСРР з метою виявлення їх причин і наслідків²⁴⁵.

Таким чином, чекісти могли вільно використовувати усі можливі засоби контролю за політичною ситуацією, аж до арештів і перлюстрації поштово-телеграфної кореспонденції приватних осіб та установ.

Вимагає певного уточнення пункт про інформування «відповідних державних установ щодо політичної та економічної контрреволюції». Архівні матеріали свідчать, що інформація ДПУ регулярно надходила в ЦК КП(б)У, Раднарком УСРР та президію ВУЦВК, а також персонально – членам політбюро ЦК КП(б)У. Окремі тематичні розробки могли надходити в інші центральні установи республіки, а персонально – членам ЦК КП(б)У. На керівні посади в органах ЧК-ДПУ за життя Ф. Держинського призначалися, як правило, працівники з дореволюційним партійним стажем. Наприкінці 1919 р. ВУЧК очолив член більшовицької партії з 1906 р. В. Манцев, а в 1926 р. його замінив В. Балицький. Головами губернських ДПУ у 1923 р. були: по Волинській губернії – П. Івонін (партстаж з 1917 р.), Донецькій – К. Карсон (1905), Катеринославській – П. Онищенко (1913), Одеській – Л. Заковський (1913), Подільській – І. Леплевський (1919), Полтавській – Е. Лінде (1917), Харківській – С. Западний (1917), Чернігівській – В. Заборенко (1914). Вихідців з інших партій серед названих керівників не знаходимо – це давало додаткову гарантію того, що «караючий меч» революції служитиме інтересам державної партії.

.....
²⁴⁵ Там само. – С. 259.

Проте партійне керівництво було неоднорідним, і питання про те, кому служитиме Ф. Дзержинський з усім своїм відомством, виявилось непростим. Відомо, що Дзержинський підтримав Л. Троцького, коли відбувалася дискусія щодо ставлення партії до профспілок. Однак під час боротьби «трійки» у складі політбюро ЦК з Троцьким він залишився, за свідченням А. Мікояна, на позиціях більшості²⁴⁶.

Серед керівних діячів ДПУ УСРР було немало прибічників Троцького. У них навіть з'явився лідер – Я. Лівшиць, начальник секретно-оперативної частини центрального апарату ДПУ. В. Балицький, який підтримував Сталіна, пізніше згадував: «Особисто довелося в Харкові зустрітися з Лівшицем як з опозиціонером. У нього були досить міцні зв'язки, і з часом становище було таке, що осередки деінде розколювалися, незважаючи на те, що я очолював тоді ДПУ. Довелося навіть деякий час бути в меншості. Тільки згодом нам вдалося трохи цю публіку “заспокоїти, розігнати і розпустити”»²⁴⁷.

В. Балицький одним з перших опинився в таборі Сталіна і не прогадав: з вересня 1923 р. він уже очолював ДПУ УСРР, будучи одночасно повноважним представником ОДПУ по УСРР. Збереглася стенограма його виступу на об'єднаному засіданні колегії ДПУ і бюро комосередку ДПУ УСРР у травні 1927 р. Звертаючись до присутніх, він заявив: «Апарат ДПУ – це той орган, який повинен беззастережно виконувати волю Центрального комітету партії, що передається через його голову. Якщо я накажу стріляти в натовп незалежно від того, хто б там не був, відмовитися – розстріляю всіх. Потрібно беззастережно виконувати мою волю»²⁴⁸.

Після реорганізації ЧК в ДПУ численні функції «караючого меча революції» потребували більшої поінформованості в тому, що робилося в суспільстві. Згідно з наказом по ОДПУ від 14 листопада 1922 р. всілякі відсебенки місцевих структур були заборонені. Інформаційна робота ставилася на потік. Секретні співробітники були поділені на три категорії: агент зовнішнього спостереження (штатний сексот ДПУ по лінії Оперативного відділу); інформатор (завербована або спеціально введена в організацію, установу, контору особа для висвітлення настроїв – по лінії Інформаційного відділу); інформатор (завербована або введена в антирадянську, контрреволюційну організацію особа для висвітлення і добування відомостей по лінії Секретного або Контррозвідувального відділів)²⁴⁹.

²⁴⁶ Мікоян А. И. Так было. Размышления о минувшем. – М., 1999. – С. 264–271.

²⁴⁷ Шаповал Ю., Пристайко В., Золотарьов В. ЧК-ГПУ-НКВД в Україні: особи, факти, документи. – К., 1997. – С. 27.

²⁴⁸ Див.: Окіпнюк В. Т. Державне політичне управління УСРР (1922–1934): історико-юридичний аналіз. – К., 2002. – С. 177.

²⁴⁹ Лубянка: ВЧК-ОГПУ-НКВД-НКГБ-МГБ-КГБ. – М., 2003. – С. 27.

Наприкінці 1924 р. на обліку секретного відділу ОДПУ було 99 080 таємних інформаторів, в основному з членів партії²⁵⁰.

З часом інформаційно-освідомча робота набула потворно великих масштабів: усе суспільство було наскрізь просочене «очима і вухами» режиму. Використовувалися з цією метою не тільки штатні секретні співробітники, робота яких вимагала високої кваліфікації, а й добровольці, а частіше – примусово завербовані сексоти. У кожного з багатьох десятків тисяч оперативних працівників ОДПУ була своя мережа сексотів, яка поставляла необхідну інформацію.

Масштаби цієї роботи можна побачити, гортаючи сторінки «Щоденників» С. Єфремова. Він мав великий моральний авторитет і високу довіру в середовищі української гуманітарної інтелігенції, яку чекісти тримали під безперервним спостереженням. Ось деякі повідомлення²⁵¹:

«20 липня 1925 р. Заходив К. Коломацький – просто з ГПУ. “Тревожили” чисто по-щедринському. Загадали написати свою автобіографію і прийти ще раз. Боїться, що йому запропонують “співробітництво”».

«18 серпня 1925 р. Заходив до мене доктор Крупський і розповідає звичайну тепер історію. Викликали його до ГПУ, витягли його стару справу з висилкою, допитували, як він на се, на те дивиться і нарешті запропонували – “бути консультантом”. Він odmовився, каже: консультантом з акушерства можу, а більш нічого не тямлю. Не повірили. Обіцяли за два місяці ще на розмову тиху-любую покликати. І потерпає тепер бідолаха, не знає, що робити з собою – чи втекти куди, чи смерть собі заподіяти».

«16 лютого 1926 р. Заходив П. Галаган. Оповідав звичайну під цей клятий час історію: кликали, пропонували бути секретним співробітником і, діставши odmову, взяли підписку, що нікому не казатиме. Це вже не перший у моїй практиці випадок “держпідлоти”, кілька чоловік звіялись з тим і попереду. Оповідають, щоб позбутися ваги на душі, щоб комусь “повідати печаль свою”. І жахливі бувають оці наші теперішні оповіді... Жахливі не для тих, що оповідають, бо вони чисті – нечисті не оповідають, – жахливі для держави, що зверху мається миром комунізму, а всередині гірша од гроба повапленого».

«30 березня 1926 р. Кликали Іванця (Г. Іванець – родич А. Кримського – С. К.) до ГПУ, пропонували “допомагати їм”, даючи відомості».

«5 грудня 1926 р. Якусь вакханалію розводить круг Академії ГПУ (чи українізовано – ДПУ). За два тижні п'ять чоловік наших співробітників викликали,

²⁵⁰ Измозик В. С. Глаза и уши режима... – С. 120.

²⁵¹ Єфремов Сергій. Щоденники 1923–1928. – К., 1997. – С. 258, 268, 344, 358, 437, 529, 591, 606, 709.

допитували про Академію, вимагали “давати відомості” надалі, і взявши підписку, що нікому про це не скажуть, пускали. Кажу – п’ятеро, бо стільки приходило до мене на сповідь, а можливо, що не всі приходили».

«24 вересня 1927 р. Схвилювала мене пригода з О. І. Коробцовою. Її арештовано ввечері на вулиці, до ночі видержано в ГПУ, а там після формального допиту запропоновано – зробитись співробітницею. Людина, що ніколи політикою не інтересувалася, нічого не знає – не знала як себе з охранныками тримати, і якісь півобіцянки подала. Тепер страшенно мучиться і вже послала заяву, в якій протестує проти зробленого над нею насильства».

«16 лютого 1928 р. Злоба дня – Одинець і Черняхівський Є. До мене заходить чимало людей – попитати моєї думки, а про останню справу, то й поради (Є. Черняхівський – член РУП, потім український есер, проходив по жандармській справі в 1902 р., партійна перевірка не підтвердила чуток про провокаторство. – С. К.). Розповідаю, що знаю. Виясняється цікава деталь. Року 1925 чи 1926 Черняхівського викликало ДПУ і запропонувало йому зробитись секретним співробітником, бо інакше – судитимемо, мовляв, вас за ту справу в 1902 р. Од співробітництва Черняхівський одмовився, пославшись на долю доктора Цішківського (отруївся, як його примусили в ДПУ дати згоду на співробітництво), а щодо суду, запитав:

– За що ж ви будете мене судити? Що я був “предателем”?

– Ні.

– Я не виконував своїх обов’язків до партії, членом якої був?

– Ні.

– Я був на службі в охранныці?

– Також ні.

– Так за що ж ви судитиме?

– За недостаток геройства.

– Ну, за це можете судити.

Після цієї розмови дали йому спокій, аж поки комусь не скортіло зіпхнути нещасну людину з місця, щоб самому сісти... Гидота! І тим паче, що карають за те, що самі ж роблять і до того ж у сотню раз гірше. Використати людину, як донощика, для себе можемо, і разом з тим за проблематичний донос організуємо цькування. Гіршого лицемірства не може бути».

«2 квітня 1928 р. Викликано до ГПУ Володимира (В. Дурдуківського. – С. К.) й ще одного вчителя. З Володимиром не церемонились і тільки вимучили безконечно довгими і безконечно дурними розмовами, а на того бідолаху просто накинулись, щоб ставав за їхнього шпига. Коли він одмовивсь, загрожували і арештом, і револьвером; кричали, стукотіли, лаялись. ГПУ виявляє все інтенсивнішу діяльність, особливо щодо умовляння собі секретних співробітників».

«14 грудня 1928 р. Знов почалося, тільки з другого боку (мова йде про організоване в пресі чекістами цькування віце-президента ВУАН С. Єфремова – С. К.). Почали випускати “представників од української інтелігенції”. Першим виступив сьогодні в “Пролетарській правді” проф. Олександр Крупський. То ще нічого, що гінеколог навчає мене, публіциста, громадськості. Далеко гірше, що цей Крупський завжди виявляв себе великим моїм поклонником і ще недавно приходив “сповідатись”, як його тягло ГПУ і силувало бути у його співробітником... Видимо, справа у них таки налагодилась...»

Наклавши на суспільство величезну інформаційну сітку з завербованих сексотів, чекісти дістали досить об’єктивну оцінку антирадянських настроїв у суспільстві. Люди з такими настроями не ставали на боротьбу, але становили собою потенціальну загрозу для режиму. З ними було вирішено боротися шляхом організації фантомних антирадянських організацій безпосередньо в кабінетах слідчих. Перша така організація була створена з конкретною метою: заманити в Радянський Союз Б. Савінкова. Останній перейшов у серпні 1924 р. радянсько-польський кордон і був схоплений ²⁵².

У вересні 1928 р. політбюро ЦК КП(б)У розглянуло питання про С. Єфремова у зв’язку з тим, що він опублікував статтю в газеті «Діло» (органі Українського національно-демократичного об’єднання). Було прийнято таке рішення: «Доручити нашій пресі підняти громадську думку проти контрреволюційної діяльності академіка Єфремова і дискредитувати його в очах широких мас радянської інтелігенції. Після проведення цієї роботи визнати за необхідне вислати академіка С. Єфремова за межі України» ²⁵³. За кілька місяців до цього рішення був заарештований М. Павлушков, який мешкав разом з С. Єфремовим і В. Дурдуківським. Його оголосили лідером міфічної «Спілки української молоді» (СУМ). Під тиском він дав свідчення проти Єфремова і, ймовірно, вказав на місце, де академік зберігав свій щоденник. ДПУ не поспішало, збираючи матеріали проти Єфремова. Його заарештували тільки в липні 1929 р. і поставили в центрі ще однієї фантомної організації – «Спілки визволення України».

²⁵² Кульчицький Станіслав. Фантоми нашої історії // Віче. – 1996, № 2. – С. 151.

²⁵³ Пристайко Володимир, Шаповал Юрій. Справа «Спілки Визволення України». Невідомі документи і факти. – К., 1995. – С. 34.

7.11

Профспілки як «передавальний пас» від влади до мас

Всеросійська конференція профспілок, що відбулася в Москві на початку листопада 1920 р., несподівано перетворилася на арену гострого протистояння між вождями державної партії В. Леніним і Л. Троцьким. Політичні наслідки започаткованої на ній дискусії про профспілки вже проаналізовані. У цьому підрозділі слід зупинитися на змісті самої дискусії. Вона виявила присутні в партії принципово різні підходи до ролі і місця профспілок у системі влади.

У Леніна і Троцького не було розбіжностей щодо того, що профспілки повинні бути під контролем державної партії. Цей контроль давав можливість упливати на найбільш організовану частину суспільства – робітників. Але на цьому єдність у позиціях вождів закінчувалася.

Троцький вважав, що в робітничій державі профспілки втрачають функції захисту економічних інтересів робітничого класу і повинні злитися з адміністративно-технічним апаратом, який керує виробництвом. Він висловлювався за зрощення профспілкового апарату з державним, тобто за одержавлення спілок. Будована партією комуністична система виробництва і розподілу суспільного продукту повинна була стерти межу між державою і суспільством. За цієї системи місця для існування самостійних масових організацій не залишалося. Отже, позиція Троцького логічно випливала з перспективи комуністичного будівництва.

Для Леніна така логіка була непереконливою. Глибока економічна і суспільно-політична криза, яка охопила країну внаслідок здійснюваного партією курсу на побудову комунізму, підказувала йому іншу лінію поведінки. За кілька місяців до публічного визнання помилковості негайного запровадження комуністичного виробництва і розподілу Ленін висловився проти профспілкової політики, яка випливала з цього курсу.

У дискусії про профспілки, яка точилася понад чотири місяці, засновник партії виступив не менше трьох десятків разів. Він проаналізував платформу Троцького настільки детально (у тому числі в двох об'ємистих брошурах) і показав її вади настільки опукло, що спромігся переконати у своїй правоті переважну більшість членів партії.

Суть ленінської платформи була простою. Безпосередню участь в управлінні виробництвом брали менше тисячі делегованих профспілками працівників, тоді як уся профспілкова маса налічувала не менше 6 млн осіб. Тому розглядати профспілки як управлінський, додатковий до державного апарат було недоречно.

Позбавлення спілок функції захисту економічних інтересів робітничого класу, завдяки якій вони виникли, означало практичну ліквідацію їх як самодіяльних організацій. Однак тоді державна партія ризикувала опинитися віч-на-віч з неорганізованими робітничими масами, які мали свої специфічні інтереси, що не збігалися з інтересами державними.

Критикуючи Троцького, Ленін заявляв, що той «якраз в основному питанні про роль профспілок, з точки зору переходу від капіталізму до комунізму, випустив з уваги, не врахував того, що тут є складна система кількох зубчастих коліс, і не може бути простої системи, бо не можна здійснювати диктатуру пролетаріату через поголовно організований пролетаріат. Не можна здійснювати диктатуру без кількох “приводів” від авангарду до маси передового класу»²⁵⁴.

Ленін не міг не заявляти, що створена його партією держава є робітничою, а здійснювана нею політична й економічна диктатура – це диктатура пролетаріату. Ці декларації, з яких Троцький в своїй простоті робив практичні висновки, закликаючи до одержавлення спілок, не підлягали перегляду, бо базувалися на комуністичній доктрині. З іншого боку, давно настав час здійснювати політичний курс, який узгоджувався б з реальністю, а не виходив з умоглядних доктринальних засад. Тому Ленін змушений був вдатися до казуїстики, відділяючи «класову» боротьбу робітничого класу за свої права та інтереси від боротьби «некласової». У брошурі «Ще раз про профспілки, про поточний момент і про помилки тт. Троцького і Бухаріна» він стверджував: «Спілки втратили таку основу, як класову економічну боротьбу, але далеко не втратили і довгі роки ще, на жаль, не зможуть втратити таку основу, як некласову “економічну боротьбу” в розумінні боротьби з бюрократичними перекрученнями радянського апарату, в розумінні охорони матеріальних і духовних інтересів маси трудящих шляхами й засобами, недоступними для цього апарату»²⁵⁵.

Вождь наголошував на тому, що профспілки не повинні набувати державних функцій. Головним і специфічним у їхній діяльності має бути не безпосереднє управління, а налагодження зв'язку мас з усіма ланками управлінських структур. Робітників, які виявляли особливу активність і здібності в цій роботі, треба було залучати до керівництва профспілками, приймати в партію, поповнювати ними партійно-радянський апарат. Характеризуючи профспілки, він наголошував: «Це є організація виховна, організація залучення, навчання, це є школа, школа управління, школа господарювання, школа комунізму»²⁵⁶. Отже, Ленін розглядав

²⁵⁴ Ленін В. І. Повне зібр. творів. – Т. 42. – С. 197.

²⁵⁵ Там само. – С. 286–287.

²⁵⁶ Там само. – С. 196.

профспілки як канал зв'язку з масами, знаряддя впливу на них, засіб використання партією енергії та ініціативи мас.

Уже відзначалося, що вождь більшовиків мав здатність у нотатках кількома словами чітко визначати суть думок, які потім розвивав у виступах, У плані доповіді про роль і завдання профспілок, накиданому в грудні 1921 р., є такі короткі, але виразні речення:

«З в'язок з масою.

Жити в гущі.

Знати настрої.

Знати все.

Розуміти масу.

Уміти підійти.

Завоювати її абсолютне довір'я.

Не відірватися керівникам від керованої маси, авангардові від усієї армії праці»²⁵⁷.

Троцький готовий був задовольнитися контролем партії над профспілковим апаратом шляхом простого включення його в державний апарат. **Ленін же конструював значно ефективнішу політичну машину, оснащену надійними «передавальними пасами» від центру влади до периферії, від носіїв влади, які були олігархами, до народної товщі.** Він розглядав профспілки як головний «передавальний пас», здатний забезпечити партійний контроль над кожним залученим до них робітником. Завданням профспілкових організацій була не тільки передача імпульсів від влади до мас, але й, що не менш важливо, постачання інформації «верхам» щодо настроїв і потреб низів. У такому разі партійний центр діставав можливість, якщо цього бажав, своєчасно вносити в свою політику відповідні корективи.

У 1920–1921 рр. організаційна будова профспілок зазнала кардинальних змін. Раніше окремо існували спілки, що об'єднували робітників певної професії незалежно від місця роботи, а також фабрично-заводські комітети на підприємствах і в установах. Відносини між спілками і фабзавкомми залишалися неокресленими. Власне, фабзавкоми навіть не вважалися спілками. За такої організаційної структури встановлення контролю державної партії над профспілковим рухом наражалося на істотні технічні утруднення.

Саме тому профспілки перебудовувалися за *виробничо-галузовим принципом*. Усі працюючі на одному підприємстві або в установі незалежно від професії об'єднувалися в одну галузеву спілку. До кінця 1921 р. в Україні виникло

²⁵⁷ Там само. – Т. 44. – С. 481.

24 галузеві спілки – металістів, залізничників, водників, харчовиків, робітників землі і лісу, медико-санітарної праці, освіти і культури тощо.

Як і державна партія, галузеві спілки створювалися на засадах «демократичного централізму», тобто як централізовані організації, жорстко підпорядковані відповідному ЦК. Статус незалежної республіки, який мала Україна, відобразився в утворенні в кожній спілці Південного бюро ЦК з неістотними прерогативами або призначенні уповноваженого ЦК з іще обмеженішими функціями. У губерніях утворювалися відділи галузевих спілок, у повітах – відділення. У місцях зосередження істотної кількості підприємств даної галузі виникали районні відділення. Місцеві профспілкові органи у спілках виробничого профілю зберегли назву фабзавкомів, на шахтах – шахткомів, у рудниках – рудкомів, на залізницях – ділянкових комітетів. У профспілках невиробничого профілю їх назвали місцевками.

Перебудова спілок здійснювалася під керівництвом відряджених в Україну в грудні 1919 – січні 1920 рр. делегацій ВЦРПС і всеросійських галузевих об'єднань. На їх основі було створене організаційно-інструкторське бюро, з лютого 1920 р. – Південбюро ВЦРПС. У 1921 р. з його підпорядкування були вилучені спілки Криму і Донської області.

Одночасно з побудовою галузевих спілок створювалися міжгалузеві територіальні спілкові органи: губернські ради профспілок (губрадпрофи, пізніше стало вживатися інше скорочення – губпрофради), повітові й районні профбюро. В кордонах усієї України функції спілкового органу виконувало Південбюро ВЦРПС. Щоб не допустити неконтрольованого втручання профспілкових мас у перебудову спілок, Південбюро ВЦРПС у березні 1921 р. прийняло рішення про тимчасову заборону всеукраїнських з'їздів і конференцій ²⁵⁸.

Російському профспілковому центру швидко вдалося поставити (не без допомоги органів ЧК) життя українських спілок під контроль, у зв'язку з чим заборона на скликання конференцій (але не з'їздів) відпала. У січні 1922 р. в Харкові відбулася всеукраїнська конференція, делегати якої представляли 1300 тис. членів спілок. Було прийнято рішення відновити принцип добровільного членства. Раніше всі, хто працював на державних підприємствах, обов'язково зараховувався у профспілку з автоматичним відрахуванням членських внесків під час виплати заробітку. Конференція вперше обрала Південбюро ВЦРПС. Раніше його склад визначався всеросійським профспілковим центром.

На наступній всеукраїнській конференції у травні 1923 р. ряд делегатів поставив питання про приведення будови спілок у відповідність з офіційним статусом України як союзної республіки. Через кілька місяців російський профспілковий

²⁵⁸ Кульчицький Станіслав. Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919–1928). – С. 264.

центр погодився перейменувати Південбюро в Укрбюро ВЦРПС. Проте профспілковий центр України залишався регіональним відгалуженням Всеросійської центральної ради профспілок (ВЦРПС). Тільки у 1924 р., коли Всеросійська рада була перетворена у Всесоюзну центральну раду профспілок (аббревіатура не змінилася – ВЦРПС), її регіональні бюро в союзних республіках стали самостійними органами з точки зору організаційної будови.

У листопаді 1924 р. відбувся II Всеукраїнський з'їзд (попередній мав місце у квітні – травні 1919 р.), делегати якого представляли 1174 тис. членів профспілок. Він обрав Всеукраїнську раду професійних спілок – ВУРПС. Бюро або уповноважені ЦК всеросійських галузевих спілок, які стали всесоюзними, перетворювалися у всеукраїнські комітети – ВУК цих спілок. При ВУРПС створювався постійний дорадчий орган – нарада секретарів ВУК²⁵⁹.

Під час організаційної перебудови профспілковий апарат ґрунтовно оновився. Створення галузевих і міжспілкових органів за принципом «демократичного централізму» забезпечило утворення в ньому порівняно невеликої кількості ключових посад, за допомогою яких стало можливим впливати на все профспікове життя. Як правило, ці посади заміщувалися членами державної партії. У перші місяці 1921 р. ЦК КП(б)У мобілізував на відповідальну профспілкову роботу 506, а губкоми партії – 200 комуністів. ЦК РКП(б) надіслав на профроботу в Україні 623 комуністи²⁶⁰.

Великий вплив у профспілках традиційно мали соціал-демократи. Перебудова профспілкового апарату була використана для того, щоб викоринити цей вплив. У директиві політбюро ЦК КП(б)У від 23 квітня 1921 р. зазначалося: «Зобов'язати Південбюро ВЦРПС приймати меків (меншовиків. – С. К.) з величезною обережністю для роботи їх в центральних апаратах. Роботу меків в нижчих профорганізаціях визнати неприпустимою»²⁶¹.

Директива не означала, що досвідченим професіоналістам з числа соціал-демократів-меншовиків, яких по-домашньому називали меками, треба було створювати належні умови для роботи у віддалених від мас центральних апаратах спілок. Навпаки, саме в цей час більшовики почали добивати своїх колишніх товаришів і конкурентів усюди, де вони виявляли політичну активність, і перш за все – в радах та профспілках. Меншовики могли зберегти свої посади тільки тоді, коли відмовлялися від членства в партії, прилюдно засуджували власне політичне минуле й переходили на становище безпартійних. Якщо посада була відповідальною, то обов'язковою умовою її збереження ставав вступ до партії більшовиків.

²⁵⁹ Очерки истории профессиональных союзов Украинской ССР. – К., 1983. – С. 219.

²⁶⁰ Там само. – С. 197–198.

²⁶¹ Кульчицький Станіслав. Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919–1928). – С. 265.

У профспілковому апараті залишилося багато авторитетних серед робітників безпартійних професіоналістів, здатних налагодити спілкову роботу на належному рівні. Заохочувався також приплив нових працівників, які висувалися робітничою масою. Питома вага комуністів залежала від місця відповідної структурної ланки у профспілковій ієрархії. Зокрема, перші Південбюро ВЦРПС повністю складалися з комуністів. Навесні 1923 р. серед 99 членів президій губпрофрад було 86 комуністів і 13 безпартійних, а серед 1166 членів правлінь губвідділів галузевих спілок – 677 комуністів і 489 безпартійних. Питома вага комуністів у фабзавкомх становила тільки 16,7% ²⁶².

Комуністи у профспілковому апараті гарантували партійному центру цілковитий контроль над робітничими організаціями, чисельність яких неухильно зростала: у грудні 1928 р., коли працював IV Всеукраїнський з'їзд, його делегати представляли 2107 тис. членів спілок ²⁶³. Від членів партії у профспілках вимагалося не тільки ретельне здійснення директив партійного центра, але й налагодження зворотного зв'язку трудящих мас із державою. Як правило, **профспілкові керівники закріплювалися на своїх місцях лише тоді, коли вони виявляли здатність впливати на маси і забезпечувати функціонування профспілок як «передавального пасу» від партії до робітничого класу.** Ця основна вимога чітко зафіксована у резолюції IX з'їзду КП(б)У, який відбувся в грудні 1925 р.: «Вважати за потрібне домогтися зміцнення авторитету членів партії, що працюють у профспілках, насичення досить витриманим партійним кадром профспілок і закріплення тих, хто в своїй роботі проявив здатність і чуйність як до запитів з боку робітничої маси, так і до політики партії, яку вона проводить у відношенні до профспілок» ²⁶⁴.

Правляча партія переконалася в часи «воєнного комунізму», що держава неспроможна забезпечити навіть мінімальних потреб робітників і службовців націоналізованих підприємств. Тому з переходом до нової економічної політики, яка не змінила відносин власності у великій промисловості, профспілкам були надані широкі повноваження в сфері соціальної політики. Вони повинні були стати рівноправними партнерами держави в усьому, що стосувалося використання націоналізованих засобів виробництва і робочої сили. Запроваджений у 1922 р. Кодекс законів про труд встановлював, що кожний громадянин може працювати там, де хоче, на правах найму, а умови праці, норми виробітку, розміри заробітної плати,

²⁶² Отчет ЦК КП(б)У за период с декабря 1921 г. по март 1923 г. VII Всеукпартконференции. – Харьков, 1923. – С. 28.

²⁶³ Очерки истории профессиональных союзов Украинской ССР. – С. 251.

²⁶⁴ Компартия Украины в резолюциях... – Т. 1. – С. 363.

гарантії, компенсації і пільги робітникам повинні визначатися трудовою угодою між профспілкою і госпорганом – колективним договором. У ст. 151 Трудового кодексу УСРР проголошувалося: «Професійні виробничі спілки, які об'єднують громадян, що працюють за наймом у державних, громадських і приватних підприємствах та господарствах, мають право виступати перед різними органами від імені працюючих за наймом як сторона, що укладає колективні договори, а також бути їхнім представником з усіх питань праці та побуту»²⁶⁵.

Перша в Україні масова колдоговірна кампанія відбулася влітку 1922 р. Поступово вдосконалювався механізм укладання договорів, у якому спілкам надавалася провідна роль. Порушення умов договору господарським органом або спілкою розглядалося у спеціально створених для цього установах арбітражного типу. Спірними ситуаціями з розцінками і нормами, які виникали мало не щодня, займалися створені на кожному підприємстві розцінково-конфліктні комісії (РКК).

Надаючи профспілкам «карт-бланш» у принципових питаннях соціальної політики, партійно-радянський апарат звільняв себе від невдячної і рутинної роботи. Звичайно, партійні організації різного рівня змушені були займатися соціальними питаннями як остання інстанція, до якої зверталися конфліктуючі сторони. Але такі звертання розглядалися як брак у роботі комуністів у профспілках або в госпорганах. Ось як реагувала на такі випадки в грудні 1926 р. І Всеукраїнська конференція КП(б)У:

«Зобов'язання щодо колективних договорів госпоргани часто не виконують, особливо в частині заробітної плати, спецодягу та охорони праці. Багато непорозумінь спостерігається в розв'язанні конфліктів, які часто переносяться в партійну організацію, обминаючи встановлену законами інстанцію – РКК, примирні камери, третейські суди. В даному разі партійні органи заміняють профспілкові і господарські органи і тим самим покладають на партію безмірну відповідальність перед безпартійними робітниками»²⁶⁶.

Роки непу були періодом активної роботи профспілок у соціально-культурній сфері. Зокрема, вони надавали допомогу голодуючим і безробітним, на рівних з наркоматами праці та охорони здоров'я займалися питаннями медицини, разом з Наркоматом освіти брали участь у ліквідації неписьменності, розвитку загальноосвітньої та вищої школи, розгортанні професійно-технічної освіти. Вони допомагали розвивати мережу клубів та інших культурно-освітніх установ, шефствували над селом, армією, оборонними та спортивними товариствами, брали участь у розв'язанні проблем житла, відпочинку, дбали про зміцнення робітничої

²⁶⁵ Очерки истории профессиональных союзов Украинской ССР. – С. 226.

²⁶⁶ Компартия Украины в резолюциях... – Т. 1. – С. 429–430.

кооперації тощо. Функції «передавального пасу» від влади до мас вони виконували в цей час належним чином.

7.12

Місце і роль комнезамів у системі влади

Прагнучи ліквідувати приватну власність на засоби виробництва, державна партія не могла не увійти у конфронтацію з селянами – класом, саме існування якого базувалося на цій формі власності. Мільйони дрібних товаровиробників могли знайти місце у будованій більшовиками державі тільки після відмови від власного господарства. Та чекати добровільної згоди на це навіть від пролетаризованих верств села навряд чи доводилося. Розуміючи це, керівництво більшовицької партії робило все можливе, щоб виштовхати селянство на узбіччя політичного життя. Офіційні твердження про робітничо-селянську державу або союз робітників і селян були тільки пропагандистськими штампами.

Державна партія не припускала існування специфічно селянських політичних організацій незалежно від їхніх функцій та орієнтації. Дуже коротке життя створених нею комітетів бідноти переконливо свідчить про це. Винятком були тільки ради селянських депутатів, бо без них у сільській місцевості не існувало б радянських органів влади – тієї основи, на якій трималася диктатура партії.

Будуючи систему влади, більшовики прагнули всіма засобами применшити потенціальну загрозу, яку несли депутати, що обиралися селянами. Розколювання села за майновою ознакою і надання штучних переваг пролетаризованим верствам, маніпуляції з нормами представництва у виборах до рад і багатоступінчастий принцип їхньої побудови, нещадна боротьба з партіями есерівського походження, які претендували на представництво інтересів селян, – усе це допомагало їм тримати ситуацію під контролем.

У сільській місцевості України, де більшовики зовсім не мали коріння, маніпуляції з формуванням рад потрібного складу наражалися на особливо великі труднощі. Цим пояснюється виникнення у 1920 р. *альтернативних рад комітетів незаможних селян* (КНС). З їхньою допомогою партапарат поглиблював соціальну напруженість на селі методом «розкуркулення», придушував «політичний бандитизм», викачував зерно в голодуючій місцевості.

І все-таки комнезами виглядали в політичному ладі чужорідним елементом. Розуміючи необхідність розколювання селянства аж до виникнення на селі стану «соціальної війни», немало керівників партії сумнівалося в тому, що особлива гострота обстановки в Україні після закінчення воєнних дій виправдовує існування

специфічно селянських політичних організацій. Перемогли, однак, прибічники КНС – Х. Раковський і Г. Петровський. У квітні 1921 р. вони домоглися прийняття ВУЦВКом спеціального закону, який проголошував комнезами «організаціями державного значення». Закон закріплював за ними повноваження, явочним порядком відібрані при їх виникненні у законної влади – сільських рад.

У радянській історіографії склалося уявлення, що комнезами представляли інтереси як бідноти, так і середнього селянства. З цього випливало, що їхня соціальна база була значно ширшою, ніж у комітетів бідноти. Таке твердження було продиктоване гаслом, яке з 1919 р. стало офіційним у партійній політиці, – на союз із середняком. Було б дивно, якби партія проголошувала курс на середняка, але створювала і наділяла державними повноваженнями організації бідноти. Власне, і В. Ленін, причетний до створення комнезамів, радив у лютому 1920 р. Д. Мануїльському спиратися під час збирання хліба не на комбіди, а на ради, утворені тільки з бідноти та середняків-незаможників²⁶⁷.

Раковський тоді зробив ставку не на ради, склад яких більшовикам було важко регулювати, а на спеціальні комітети, які дублювали функції рад, не усуваючи їх. До цих комітетів включалися й середняки, які своєю роботою в радах доводили на ділі лояльність політичному режиму. Проте перевага віддавалася декласованій бідноті, яка здебільшого не мала інтересів, пов'язаних із сільським господарством.

Майже відразу після виникнення комнезамів влада почала вибірково чистити їх, звільняючись від недостатньо активних, з точки зору інтересів режиму, селянських представників. Масова кампанія чистки, під час якої КНС втратили половину свого складу, відбулася восени 1921 р. Критерії чистки сформулював Х. Раковський на засіданні політбюро ЦК КП(б)У 30 вересня 1921 р.: «Здійснити основну чистку для того, щоб в комнезамах залишився напівпролетарський і малоземельний елемент»²⁶⁸.

У травні 1922 р. питання про комнезами розглядалося на пленумі ЦК КП(б)У. У довідці секретаріату ЦК з цього приводу зазначалося: «За своїм соціальним складом КНС ще далеко не представляють чистих об'єднань бідняків. Залишилася велика кількість середняків, украй важко відціджуваних, як показала навіть люта подекуди чистка. Особливо це слід сказати про новоспечене середняцтво і про “радянського”, працюю під час революції пов'язаного з радянською владою середняка»²⁶⁹.

Цей текст свідчив про те, які саме соціальні верстви підтримувало керівництво КП(б)У під час «коригування» складу комнезамів. Зокрема, у довідці наводилися

²⁶⁷ Ленін В. І. Повне збір. творів. – Т. 51. – С. 141.

²⁶⁸ Кульчицький Станіслав. Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919–1928). – С. 269.

²⁶⁹ Там само. – С. 270.

цікаві кількісні дані. За статистикою Наркомату внутрішніх справ (дуже неточною, як підкреслюється у джерелі) загальна чисельність членів КНС скоротилася під час чистки з 1557,3 до 757,5 тис. чоловік. Соціальний склад КНС після чистки був такий (по комнезамах, які представили відповідні дані, в тис.):

Наймити	65,4
безземельні селяни	111,8
малоземельні селяни	267,7
трьохдесятинники	111,3
середняки	74,5

Як бачимо, кількість середняків після чистки становила приблизно десяту частину всього складу комнезамів. Це не дає підстав вважати їх середняцькими організаціями.

Травневий (1922 р.) пленум ЦК КП(б)У, до участі в роботі якого були запрошені секретарі губкомів партії, підтвердив доцільність існування комнезамів як «організацій державного значення» і рекомендував партійній організації республіки спиратися на них під час роботи на селі. Тривогу учасників пленуму викликало економічне зміцнення селян-власників в умовах непу. В резолюції пленуму ЦК прогнозувався такий хід подій: «Черговим етапом у розвитку дрібнобуржуазної стихії буде натиск з боку куркульської частини села, прагнення якої будуть спрямовані в бік оволодіння політичною владою, проникнення в ради і витіснення з них біднішої частини села. Розгромлене в повстанському русі проти радянської влади, дезорганізоване новою економічною політикою, яка вибила ґрунт з-під ніг українського бандитизму, куркульство, що знаходить свою ідеологічну оболонку в петлюрівщині, спрямовує свою увагу в бік легального вrostання в радянський апарат, поступового повільного оволодіння ним, кооперацією, школою, освітніми організаціями на селі і господарськими органами та апаратами, зв'язаними з життям українського села. Цьому натискові куркульсько-петлюрівської стихії наша партія зможе вчинити опір тільки в тому разі, якщо вона на селі буде, як і раніше, спиратися на верстви батрацтва і незаможного селянства, якщо вона зуміє в гіршому разі нейтралізувати, а в кращому разі викликати політичні симпатії з боку переважної маси середняцьких господарств»²⁷⁰.

У цій резолюції простежуються основні лінії політики державної партії щодо села. Спираючись на пролетаризовані верстви, вона прагнула попередити прояв політичної активності основної селянської маси в тому, що торкалося будь-яких

²⁷⁰ Компартія України в резолюціях... – Т. 1. – С. 205–206.

сфер місцевого життя. **Надаючи в умовах непу повну економічну свободу селянству, партійний апарат не допускав найменшої можливості самоврядування сільського населення. За цим самоврядуванням він небезпідставно бачив «петлюрівщину», тобто потяг до незалежності України.**

У другій половині 1923 р., коли відступив голод у південних губерніях і почали відчуватися перші результати господарського відродження, у Компартії України знову заговорили про доцільність ліквідації комнезамів. Партійний центр, який терпів цю аномалію в структурі влади як тимчасову, під впливом цих розмов вирішив заново вивчити питання. Х. Раковський, якого «трійка» у складі Г. Зінов'єва, Л. Каменєва і Й. Сталіна встигла усунути з України, більшу частину вже згадуваного листа членам ЦК і ЦКК РКП(б) від 18 липня 1923 р. присвятив захисту свого дітища – комнезамів. Він опротестував прийняту на пропозицію Зінов'єва постанову пленуму ЦК РКП(б) від 4 липня, згідно з якою політбюро ЦК доручалося у погодженні з ЦК КП(б)У здійснити ретельне обстеження комнезамів і доповісти про його наслідки на одному з найближчих пленумів.

Раковський висловлював побоювання, що обстеження негативно позначиться на авторитеті партії серед сільської бідноти. Ліквідаційні настрої щодо комнезамів, які існували в республіканській партійній організації, пояснювалися у листі нерозумінням суті непу. «Розтлумачуючи нову економічну політику не як маневровий рух класової боротьби, а як самостійну мету, – писав колишній голова Раднаркому УСРР, – деякі наші товариші стали проводити точку зору, що в селі ставка віднині повинна бути на заможного селянина, який піднесе сільське господарство і буде платити податки державі»²⁷¹.

Як бачимо, Раковський солідаризувався з переважною більшістю партійних керівників, яка висловлювалася за відновлення в майбутньому тимчасово припинених непом суспільно-економічних перетворень на селі, що випливали з комуністичної доктрини. Він вважав, що економічна стабілізація, досягнута завдяки державній підтримці селян-власників, є справою другорядною.

Оскільки цю точку зору приховано або відкрито поділяла більшість членів політбюро ЦК РКП(б), лист Раковського у частині, присвяченій комнезамам, справив відповідне враження. Партійний центр відмовився втручатися у справу і передав її на розгляд ЦК КП(б)У. Останній знову, через півтора року після першого розгляду, повернувся до оцінки діяльності КНС.

На пленумі ЦК КП(б)У у жовтні 1923 р. доповідь про комнезами зробив голова ВУЦВК Г. Петровський. Він дав їм високу оцінку як «міцній політичній радянській організації, через яку й надалі партія повинна проводити свій вплив на

²⁷¹ Кульчицький Станіслав. Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919–1928). – С. 272.

селянство». Навпаки, перший секретар ЦК КП(б)У Е. Квірінг і нарком земельних справ І. Клименко заявили, що треба взяти курс на скорочення кількості незможників, орієнтуватися на міцного господаря і ліквідувати КНС ²⁷².

Більшість членів ЦК солідаризувалася з Петровським. За основу прийнятої резолюції були взяті головні положення його доповіді. Характерно, що в резолюції наголошувалося на неприпустимості запровадження в КНС кандидатського стажу і членських внесків, які наближали їх до статусу політичної партії. Пленум ЦК наполягав на перегляді складу комісій, які керували роботою КНС, включенні до них нових працівників з місцевих парторганізацій і наданні комісіям губернського, окружного і повітового рівнів більших прав щодо низових органів ²⁷³. Усе це повинно було сприяти перетворенню керівних органів комнезамів у своєрідне продовження партійного апарату й тим гарантувати неможливість виступу їх як самостійної політичної сили.

Як додаток до цих рішень ВУЦВК прийняв 5 грудня 1923 р. декрет «Про пільги, права і обов'язки незможних селян», у якому підтверджував їх статус як організацій державного значення. На цей час у складі КНС налічувалося 582,9 тис. осіб ²⁷⁴.

Навесні 1924 р. XIII з'їзд РКП(б) без ентузіазму оцінив роботу КНС, обмежившись двозначною фразою: «Досвід українських комнезамів в основному виправдав себе в українських умовах» ²⁷⁵. З'їзд у замаскованій формі (перераховуючи рекомендовані форми діяльності) радив партійній організації України повернутися до питання про доцільність існування КНС у владній структурі.

Починаючи з квітня 1925 р., коли генеральним секретарем ЦК КП(б)У став найближчий підручний Сталіна А. Каганович, розмови про специфічність українських умов припинилися. *Каганович прибув до Харкова якраз для того, щоб викоренити будь-яку специфіку.* На відміну від малоавторитетного навіть у республіканській партійній організації Квірінга, він мав за собою цілковиту підтримку партійного центру і швидко зосередив у своїх руках важелі влади.

У липні 1925 р. Каганович підготував пленум ЦК КП(б)У, на якому востаннє розглядалося питання про комнезами. У прийнятій резолюції їхня попередня діяльність як «опори партії на селі» оцінювалася високо. Але пленум дійшов висновку, що в нових умовах, коли партія взяла курс на пошкваллення сілрад і сільських громадських організацій, зосередження у комнезамів адміністративних функцій влади є невиправданим. Тому було вирішено перетворити КНС

.....
²⁷² Там само.

²⁷³ Компартия Украины в резолюциях... – Т. 1. – С. 263–265.

²⁷⁴ Отчет о деятельности рабоче-крестьянского правительства УССР за период с 1 октября 1922 г. по 1 октября 1923 г. – Харьков, 1924. – С. 24.

²⁷⁵ КПРС в резолюциях... – Т. 3. – К., 1979. – С. 76.

з організації державного значення в організацію суто громадську, тобто звільнити їх від адміністративно-господарських функцій, наданих юридично або наявних у них фактично ²⁷⁶.

Це рішення пленуму ЦК КП(б)У було реалізоване в декреті ВУЦВК і Раднаркому УСРР від 16 листопада 1925 р. Позбавлені адміністративних функцій, комнезами за інерцією продовжували існувати, але значення їх у житті села поступово сходило нанівець. Останній спалах їхньої активності припав на осінь 1932 р. Інструкції щодо конфіскації продовольства в українському селі виконували саме вони. Остаточо КНС були ліквідовані у 1933 р.

7.13

Ліквідація політичних партій

На поверхні політичного життя фігурував *конституційний режим прямої демократії*. Суверенним носієм влади визнавалися пролетарські маси. Представники робітників, солдатів і пролетаризованих селянських мас утворювали ради, які на всіх рівнях, від місцевого до загальнодержавного, були наділені повнотою законодавчої влади. Між з'їздами рад законодавча, виконавча і судова влада формально перебувала в руках обраних ними виконавчих комітетів. Виконкоми мали приймати закони і здійснювати поточне керівництво, виходячи з наказів виборців. Саме ці накази, а не партійні інтереси або власна позиція членів виконавчих органів рад мали визначати характер їхньої діяльності. Теоретично виборці могли відкликати кожного депутата в будь-який момент. Формально вони тримали депутатів на короткому повідку, не делегуючи їм обсягу повноважень, властивого представницькій демократії.

У такій системі влади В. Ленін ще у 1905 р. розгледів колосальні можливості для встановлення *незримої диктатури партії*. **Складання наказів, відбирання кандидатів у депутати з'їздів рад, забезпечення їх обрання, визначення кандидатур на посади у виконавчих органах, контроль за діяльністю депутатів та їх відкликання в разі потреби – все це мала здійснювати структура, яка перебувала поза рамками безпосередньої демократії. Без такої структури безпосередня демократія була б нежиттєздатною і вироджувалася б в охлократію або анархію.**

Якби структуру поза рамками безпосередньої демократії представляло дві або декілька політичних партій, конкурентна боротьба між ними призвела б до

²⁷⁶ Компартія України в резолюціях... – Т. 1. – С. 325–327.

паралічу влади. **За фасадом безпосередньої демократії обов'язково повинна була приховуватися диктатура однієї партії. Стабільності радянській владі надавав принцип однопартійності.**

В Україні радянську владу більшовики змушені були встановлювати в союзі з лівоесерівськими партіями українського і загальноросійського походження. Однак у 1920 р. боротьбисти і борбисти мусили прийняти рішення про саморозпуск і входження в КП(б)У за індивідуальними заявами.

У березні 1921 р. самоліквідувалася нечисленна Єврейська комуністична спілка (Комфербанд), яка двома роками раніше оформилася в окрему політичну партію з лівих елементів Бунду. Частину членів Комфербанду було прийнято в КП(б)У за індивідуальними заявами. Після цього в УСРР, окрім КП(б)У, залишилася лише одна політична група – вона мала комуністичну програму і називалася *Українська комуністична партія* (УКП). Ця партія організувалася у січні 1920 р. з незалежників, які відмовилися свого часу вступити в УКП(б).

Розглядаючи інші партії на комуністичній платформі як небажаних конкурентів, більшовики все-таки дозволяли їх діяльність, укладали з ними угоди і приймали без усякої вдячності їхню підтримку. Але *некомуністичні* партії будь-якого спрямування відразу після встановлення на українській території диктатури РКП(б) оголошувалися контрреволюційними. Правим есерам, есерам-синдикалістам, есерам-максималістам, українським есерам, соціал-демократам, як і всім іншим партіям, було відмовлено в легалізації. За апаратними працівниками, які не засуджували програми своїх партій і не просилися в більшовики і на радянську службу, встановлювався ретельний нагляд. Їхні спроби відновити політичну роботу в масах негайно припинялися.

Широкомасштабні репресії проти «дрібнобуржуазних» партій розпочалися в Україні під час виборчої кампанії в ради навесні 1920 р. Досить впливова в південних губерніях ліва фракція правесерівської партії (група «Народ», з жовтня 1919 р. – «Меншість партії соціалістів-революціонерів», скорочено – МПСР) заявила у протесті, адресованому наприкінці травня 1920 р. ВУЦВК: «Свою роботу доводиться вести в надзвичайно тяжких умовах. Місцеві представники влади і місцеві представники правлячої партії нерідко абсолютно паралізують нашу роботу, руйнуючи наші організації, арештовуючи наших представників, реквізуючи наші партійні клуби і приміщення»²⁷⁷.

З особливим страхом більшовики ставилися до своїх колишніх товаришів по партії. «Меншовики – це найгірші вороги соціалізму, бо вони одягаються

²⁷⁷ Кокін С. А., Мовчан О. М. Ліквідація більшовиками правесерівської і меншовицької опозиції в Україні в 1920–1924 рр. – К., 1993. – С. 7.

в пролетарську школу», – зауважував В. Ленін ²⁷⁸. З початку 1920 р. в Україні пройшли показові суди над функціонерами РСДРП, на яких їх звинувачували у співробітництві з денікінським режимом. Найчастіше до суду потрапляли профспілкові працівники, які за всіх режимів намагалися відстоювати інтереси робітників. У ніч на 19 серпня 1920 р. власті провели арешти делегатів Всеукраїнської конференції РСДРП. Після цього ЦК КП(б)У доручив Я. Яковлеву влаштувати показовий процес над меншовиками. Останньому, однак, не вистачило звинувачувального матеріалу, навіть фальсифікованого. Частина заарештованих довелося звільнити, інших вислали в Грузію (де в цей час були при владі соціал-демократи), деяких ізолювали в концтаборах. Соціал-демократичні організації у великих містах були ліквідовані.

Однак розгромлена РСДРП продовжувала нерівну боротьбу. 19 грудня 1920 р. соціал-демократична фракція в Полтавській раді робітничих депутатів виступила з програмною декларацією. В ній вона закликала робітників боротися за вільні вибори, забезпечені свободою голосування, позбавлення рад права виключати окремих депутатів і цілі групи зі свого складу, керуючись політичними мотивами, за відновлення свободи друку, зібрань і союзів, відмову від терору як системи управління, від варварського інституту заложників, адміністративних арештів, за неутручання правлячої партії у справи державного управління ²⁷⁹.

Нова хвиля репресій почалася після X з'їзду РКП(б). «Меншовикам і есерам, як відкритим, так і перефарбованим у безпартійних, місце в тюрмі», – так повчав В. Ленін партійно-радянських функціонерів. Згадуючи наданий у липні 1920 р. Л. Мартову і Р. Абрамовичу дозвіл виїхати геть, він погоджувався, як крайній захід, на висилку інакомислячих за межі країни: «Хай їде за кордон той, хто хоче пограти в парламентаризм, в учреділки, в безпартійні конференції» ²⁸⁰.

Виконуючи такі вказівки Леніна, уряд Х. Раковського 12 березня 1921 р. провів широкі арешти соціал-демократів та есерів по всій радянській Україні. Картина переслідувань і причини їх добре показані у скарзі членів Головного комітету по Україні й Харківського губкому РСДРП на ім'я голови ВУЦВК Г. Петровського: «У першій половині березня організації РСДРП на Україні були піддані небувалому ще в практиці радянської влади розгрому. Заарештовані і кинуті в тюрму сотні членів партії. Партійні організації фактично поставлені у нелегальне становище. Партійні клуби запечатані і закриті... Дійсною причиною нового всеросійського походу проти РСДРП є бажання усунути з політичної арени соціал-демократію

²⁷⁸ Ленін В. І. Повне збір. творів. – Т. 38. – С. 164.

²⁷⁹ Кульчицький Станіслав. Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919–1928). – С. 246.

²⁸⁰ Ленін В. І. Повне збір. творів. – Т. 43. – С. 221.

саме в той момент, коли для всіх з очевидністю виявляється крах економічної і, зокрема, продовольчої політики комуністичної партії., коли комуністична партія силою обставин змушена стати на шлях здійснення тих самих гасел, за які довго вже боролася і бореться соціал-демократія: на шлях угоди з селянством, заміни продрозверстки продподатком і допущення певної свободи обміну»²⁸¹.

Наприкінці березня ЦК КП(б)У визнав за доцільне «утримуватися від арешту неактивних робітників – меншовиків та есерів»²⁸². Каральні органи розгорнули арешти рядової членської маси, і тому тюрми швидко переповнилися. Разом з тим було вказано на необхідність посилити репресії проти функціонерів «дрібнобуржуазних» партій, щоб ліквідувати їхній вплив у кооперативах, радах, профспілках. На початку 1922 р. одним з останніх було ліквідоване правління Катеринославської спілки друкарів, що перебувало під впливом соціал-демократів²⁸³.

Після дев'ятимісячної підготовки у травні 1921 р. в Києві пройшов показовий судовий процес над керівництвом партії українських есерів. Серед звинувачуваних було п'ять членів ЦК УПСР – В. Голубович, І. Лизанівський, Н. Петренко, І. Часник та Ю. Ярослав. Жодних сенсаційних відкриттів не відбулося, але судовий вирок приголомшив: від 5 до 10 років концтаборів. Майже відразу строки були скорочені по амністії, а восени всі засуджені вийшли на волю. З пропагандистських причин влада прагнула поставити тавро на діяльності самої партії, а доля окремих керівників була для неї справою другорядною.

У червні цього року ЦК КП(б)У висловився навіть за те, щоб дозволити керівникам УПСР, які емігрували, повернутися в Україну. Умова була єдина: вихід з партії есерів і засудження її діяльності. В. Затонському доручалося зібрати авторитетних представників української інтелігенції і запропонувати їм звернутися із *закликом до емігрантської професури стати на службу радянській владі*. У газеті, що видавалася російською мовою в Берліні, російський нарком освіти А. Луначарський заявив: «Ми радітимемо, якщо частина еміграції повернеться в Росію і буде співробітничати з радянською владою у справі відбудови Росії, відкинувши думку утворити конкуруючу або незалежну від комуністів партію». Умова, що вимагалася від емігрантів, є досить показовою²⁸⁴.

Масштаб осіб, яким були адресовані пропозиції стати на службу радянській владі, передбачав роботу на відповідальних посадах, що пов'язувалося (за винятком наукової діяльності) з обов'язковим вступом до державної партії. Керів-

²⁸¹ Кульчицький Станіслав. Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919–1928). – С. 247.

²⁸² Там само.

²⁸³ Подболотов П., Спирин А. Крах меньшевизма в Советской России. – Л., 1988. – С. 191.

²⁸⁴ Новый мир (Берлин). – 1921. – 2 декабря.

ники РКП(б) не були такі наївні, щоб розраховувати на ідейне перевиховання інтелектуальної еліти інших партій. Цього не вимагалось. Людині пропонували тільки вийти зі своєї партії, формально визнати історичну правоту більшовизму і стати «гвинтиком» радянської партійно-радянської машини. Наведені вище дані про попередню партійну приналежність апаратної верхівки УСРР підтверджують велику інтенсивність поглинення державною партією інтелектуального потенціалу суспільства.

На рядову членську масу ця закономірність не поширювалася. **Вважалося, що поповнення позаапаратної РКП(б) повинно здійснюватися переважно за рахунок політично недосвідченої пролетаризованої маси населення.** Тому під час «генеральної» чистки, здійснюваної вперше в історії партії за рішенням X з'їзду РКП(б) з серпня 1921 р., повикидали перш за все вихідців з інших партій. До VI конференції КП(б)У, яка в грудні 1921 р. підбила підсумки чотиримісячної чистки, з перевірених 97 321 осіб було виключено 21 430, тобто 22,5%. Питома вага вихідців з інших партій, кожна з яких, зрозуміла річ, була або «дрібнобуржуазною», або «націоналістичною», скоротилася в КП(б)У вдвічі, з 18 до 9%²⁸⁵.

Ставлення властей до представників інтелектуальної еліти, які займали ворожі більшовизму політичні позиції, але не бажали капітулювати або емігрувати, було однозначним: примусова висилка. З ініціативи В. Леніна у 1922 р. з Росії були депортовані десятки інтелектуалів, творчий доробок яких мав загальнолюдське значення. 20 листопада 1922 р. оргбюро ЦК РКП(б) прийняло постанову про депортацію українських професорів. ЦК КП(б)У звернувся до партійного керівництва з пропозицією переглянути її, вказуючи на те, що українських професорів радо приймає і надає їм університетські кафедри чехословацький уряд. Лист закінчувався таким висновком: по-петлюрівському настроєні професори самі прагнуть виїхати за кордон, висилка не є для них карою. Сталін аргументації не прийняв, і депортація була здійснена. Тільки ті професори, які прилюдно заявили про лояльність радянській владі і дістали клопотання з установ, де працювали (підкріплені довідками ДПУ про благонадійність), змогли залишитися в Україні²⁸⁶.

У листі наркому юстиції Д. Курському від 20 лютого 1922 р., який уже не раз згадувався, В. Ленін звелів посилити репресії проти політичних ворогів радянської влади, особливо меншовиків та есерів. Відповідно до цього в Москві було організовано гучний процес над партією правих есерів. Під час слідства до справи залучили 218 чоловік, а перед трибуналом, який очолював Г. П'ятаков,

²⁸⁵ Бюллетени VI Всеукраїнської конференції КП(б)У. 10–13 декабра 1921 г. – Харків, 1921. – С. 61–65.

²⁸⁶ Кульчицький Станіслав. Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919–1928). – С. 249.

стали 34 звинувачувані, у тому числі 14 членів ЦК ПСР. Трибунал виніс смертний вирок 12-м обвинуваченим. Як і передбачалося сценарієм, президія ВЦВК призупинила виконання вироку в частині смертної кари – до перших спроб есерів відновити терор²⁸⁷.

У 1922 р. в Україні були ув'язнені всі ті лідери соціал-демократичного руху, які ще залишалися на свободі. Було ліквідовано молодіжні організації РСДРП. Репресії і провокації ВЧК–ДПУ викликали глибоку внутрішньопартійну кризу. Про вихід з партії оголосили такі відомі лідери, як О. Ерманський, С. Семковський, О. Мартинов. Члени ЦК РСДРП, які у підпіллі продовжували діяльність, змушені були передати повноваження закордонній делегації партії на чолі з Л. Мартовим і Р. Абрамовичем.

Московський процес над лідерами ПСР використали для організації широкої пропагандистської кампанії, спрямованої на підри्व політичних позицій місцевих есерівських організацій. Маючи великий досвід нелегальної роботи, останні досить успішно опиралися каральним органам. Проте у вересні 1922 р. ДПУ спромоглося ув'язнити 59 учасників Всеукраїнського з'їзду ПСР у Києві. Арешти в Одесі, Харкові та інших містах довершили справу. Есерівське підпілля в Україні було знищене.

У березні 1923 р. в Москві відбувся Всеросійський з'їзд колишніх есерів, у якому взяли участь делегати від есерівських організацій з України. Делегатів на цю пропагандистську акцію обирали 864 есери – все, що залишилося від колосальної у минулому партії. З'їзд, який готувався за допомогою і під контролем ДПУ, цілком обґрунтовано заявив, що партія соціалістів-революціонерів зійшла з історичної арени²⁸⁸.

У 1923 р. в радянських республіках пройшла остання ударна кампанія політичної дискредитації соціал-демократів. У їхніх організаціях, які цілком перейшли на нелегальне становище, ДПУ УСРР провело нові арешти. В Ірпіні біля Києва у вересні було заарештовано весь склад установчого з'їзду молодіжної соціал-демократичної спілки. У лютому 1924 р. Всеукраїнський з'їзд колишніх меншовиків, який було влаштовано за сценарієм есерівського з'їзду, заявив про ліквідацію соціал-демократичних осередків у республіці.

УКП як єдина в першій половині 20-х років легальна в Україні політична організація партійного типу не заслуговувала на назву «партія» за критеріями чисельності. У 1920 р. вона налічувала 213 осіб, а під час роботи останнього з'їзду

²⁸⁷ Кокін С. А., Мовчан О. М. Ліквідація більшовиками правоесерівської і меншовицької опозицій в Україні в 1920–1924 рр. – С. 44–45.

²⁸⁸ Известия ВЦИК. 1923. – 21 марта.

в березні 1925 р., який прийняв рішення про саморозпуск, у ній налічувалося менше 300 членів²⁸⁹.

Ця партія складалася в основному з «лідерів», які користувалися найменшою нагодою, щоб десь виступити з оголошенням відмінної від більшовицької політичної позиції. Але ці лідери плазували перед офіційними радянськими посадовцями. Виступаючи після трьох укапів на VI Всеукраїнському з'їзді рад у грудні 1921 р., Д. Мануїльський почав промову з досить уїдливого зауваження: «Люди кажуть, що є розкол в укапівській партії. Але ж вони можуть поміститися на одному дивані, як же вони розкололися?». І потім, реагуючи на критику національної політики більшовиків з боку укапів, додав: «Я помилився, коли сказав, що вся партія поміститься на одному дивані. Я забув про концентраційний табір»²⁹⁰.

Ці ремарки першого секретаря ЦК КП(б)У дають достатнє уявлення про ставлення політичного режиму до галасливої, але невливової групки людей під претензійною назвою – УКП. ЦК КП(б)У дозволяв їй існувати і навіть задовольняв прохання про фінансові субсидії. Це робилося, щоб підкреслити наявність в Україні політичного плюралізму.

Після поглинення інших політичних партій комуністичного спрямування більшовиками, яке завершилося на початку 1921 р., в Україні формально склався **однопартійний політичний режим**. Фактично ж РКП(б), а відповідно, зрозуміла річ, РКП(б) в Україні – тобто КП(б)У, була державною партією з 1917 р. Після придушення есерівського і соціал-демократичного руху на початку 20-х років більшовики позбулися організованих проявів політичної конкуренції.

7.14

Неп у «командних висотах» економіки

Певний час націоналізований сектор народного господарства функціонував за правилами одного великого підприємства, в якому необхідні виробництву елементи, включно з пайками для робітників, розподілялися централізовано в натуральному вигляді. І робітники, й управлінський апарат при звичаїлися, з одного боку, до виконання нескладних конкретних завдань, які завжди забезпечувалися ресурсами, а з другого, – до гарантованої, хоч і мінімальної

²⁸⁹ Курас И. Ф. Торжество пролетарского интернационализма и крах мелкобуржуазных партий на Украине. – К., 1978. – С. 291.

²⁹⁰ Шостий Всеукраїнський з'їзд Рад 14–18 грудня 1921 р. Бюлетень. – № 2. – Харків, 1921. – С. 36.

норми споживання. З переходом до непу держава побажала скинути з себе непосильний, як з'ясувалося, тягар підприємництва, тобто – покласти відповідальність за хід виробництва безпосередньо на заводи і фабрики. Разом з відповідальністю на їх керівників покладался обов'язок обходитися власними ресурсами для забезпечення випуску продукції і постачання робітників. Тобто від них тепер вимагалось вишукувати ресурси, ощадливо витратити їх, піклуватися про піднесення продуктивності праці, пристосовуватися до вимог споживачів, щоб мати гарантований збут продукції тощо. Ці функції, які до націоналізації виконував власник або його довірена особа, при запровадженні умоглядних комуністичних схем організації виробництва були непотрібні. Але реальне виробництво існувати без них не могло і поступово розвалилося.

Вдихнути життя в націоналізований сектор були здатні тільки ринкові відносини, які не могли існувати без системи кредитно-фінансових установ на чолі з національним банком. Тому держава, яка націоналізувала ці установи першими з «командних висот» з метою знищити їх (Народний банк припинив існування в січні 1920 р.), змушена була починати неп із відновлення знищеного. Х з'їзд РКП(б) прийняв спеціальну резолюцію «Про перегляд фінансової політики», в якій урядові доручалося провести необхідні реформи ²⁹¹.

На перших порах партійно-радянському апарату не вдавалося виробити працездатну концепцію ринкової фінансової політики. **В Україні питання про фінансову політику вперше було поставлено тільки в липні 1921 р. Як доповідь В. Чубаря на пленумі ЦК КП(б)У, так і прийнята пленумом резолюція з фінансової політики виявилися професійно безпорадними.** Чубар спромігся лише на абстрактні узагальнення, використовуючи відірвану від радянських реалій лексику марксового «Капіталу». Його висновок про те, що у населення зростає інтерес до грошей як «загального еквіваленту», не мав практичного значення ²⁹². Називати радянські розрахункові знаки гроши-ма було недоречно.

Помічаючи цю безпорадність у найбільш важливій сфері економічної політики, В. Ленін на VII Московській губпартконференції в жовтні 1921 р. скаржився на комуністів-господарників, які були нездатні взятися за державне регулювання комерційних відносин і при цьому гордовито заявляли про те, що їх «в тюрмах торгувати не вчили» ²⁹³. Саме в цей час голова російського уряду розпочав перші кроки у справі реального переходу до ринкової фінансової політики.

²⁹¹ КППС в резолюціях... – Т. 2. – С. 248.

²⁹² Кульчицький Станіслав. Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919–1928). – С. 321.

²⁹³ Ленін В. І. Повне зібр. творів. – Т. 44. – С. 207.

10 жовтня 1921 р. ВЦВК прийняв декрет «Про заходи з упорядкування фінансового господарства» (4 січня наступного року його текст було продубльовано у постанові ВУЦВК під цією ж назвою)²⁹⁴. У декреті засуджувався поширений серед господарників погляд на фінанси як віджиле явище. Радянські і господарські органи закликалися до розробки заходів для збільшення державних доходів і здійснення політики найсуворішої ощадливості у витраті коштів, щоб максимально скоротити емісію радзнаків. 12 жовтня 1921 р. ВЦВК оголосив про заснування *Державного банку* з відділеннями на місцях, у тому числі в Україні. Держбанк повинен був налагодити грошовий обіг, сприяти розвитку народного господарства, оволодіти внутрішнім ринком і торговельним оборотом.

Було вирішено розпочати з 1 січня 1922 р. *деномінацію радзнаків* з розрахунку 1 новий рубль за 10 тис. старих, а також вилучити з обігу старі гроші (думки, керенки тощо). *Нові банкноти стали називати не розрахунковими, а грошовими знаками*. 6 грудня 1922 р. XI конференція РКП(б) оприлюднила рішення партійно-радянського керівництва розпочати роботу з відновлення грошового обігу на металевій (золотій) основі.

Щоб серйозно налагодити фінансову політику, Леніну довелося повністю реорганізувати Наркомфін. Наркомом фінансів з 1918 р. працював М. Крестинський. Перевантажений роботою в ЦК РКП(б), він приділяв фінансовій справі мало уваги. Після профспілкової дискусії його партійна і державна кар'єра перервалася. Формально не звільняючи Крестинського від керівництва наркоматом, Ленін відправив його восени 1921 р. до Берліна повноважним представником Росії, а до роботи в наркоматі залучив члена ЦК партії з 1917 р. Г. Сокольникова, який свого часу керував націоналізацією банківської системи. У травні 1922 р. за дорученням Леніна ЦК РКП(б) відкликав з України і затвердив заступником наркома фінансів М. Владімірова. Призначений на посаду наркома восени 1922 р., Сокольников разом з Владіміровим залучили до роботи в своєму відомстві багатьох видатних фінансистів *безвідносно до їхньої партійної приналежності або політичної позиції*. За допомогою цих фахівців почалася робота щодо стабілізації грошового обігу, організації податкової системи і досягнення бездефіцитності бюджету.

Декретом Раднаркому РСФРР від 25 липня 1922 р. Держбанку було надано право випускати в обіг банкові білети, забезпечені золотом та іншими легко реалізовуваними цінностями. Вони призначалися тільки для кредитування народного господарства і випускалися у прямому співвідношенні зі зростанням потреб господарського обігу в грошах. Перші банкноти вартістю в 10 рублів назвали

²⁹⁴ Див.: Сборник постановлений и распоряжений ВУЦИК Советов VI созыва. – Харьков, 1923. – С. 138.

червінцями через червоний колір купюри. Вони з'явилися у жовтні 1922 р. і використовувалися в оптовому обороті або в розрахунках між державними підприємствами та установами. На цей час дефіцит бюджету ще не було подолано, тому для збалансування доходів і витрат, як і раніше, випускалися радзнаки. Здійснюючи контроль над істотною часткою економіки, держава могла без шкоди для грошового обігу забезпечити *паралельне вживання двох валют*. Так можна було запобігти знеціненню червінця. На початок 1923 р. питома вага червінців у сукупній грошовій масі не перевищувала 3%. Вони використовувалися в цей час не стільки як засіб обміну, скільки як джерело нагромадження цінностей.

У січні 1923 р. була здійснена друга деномінація радзнаків. В обіг увійшли *нові рублі*, рівні за вартістю 100 руб. 1922 року або 1 млн руб. попередніх років. 3 середини 1923 року, коли державні підприємства стали виплачувати заробітну плату в червінцях, нова валюта почала укорінюватися в економічному обміні між містом і селом. У жовтні 1923 р. її питома вага в сукупній грошовій масі підвищилася до 74%.

Грошова реформа завершилася в лютому 1924 р., коли в обіг увійшли *казначейські білети*. Одночасно з ними з'явилася срібна розмінна монета, карбування якої Х. Раковському вдалося організувати на вигідних умовах у Великобританії. Радзнаки після цього було вилучено з обігу.

Для державної влади, генетично націленої на знищення ринку і товарно-грошових відносин, ця реформа була чудовим досягненням. Вона забезпечила успіх непу і показала всьому цивілізованому світові, що втручання держави в ринкові процеси може бути ефективним, якщо здійснюється грамотно, тобто враховує закони ринку. Однак не слід переоцінювати цієї ефективності. Реформа мала в своїй основі директивну установку властей на максимальне обмеження державних витрат. Антиінфляційний курс супроводжувався рішучим звільненням від багатьох націоналізованих підприємств (денаціоналізацією) і заморожуванням заробітної плати в усьому величезному державному господарстві. Матеріальне становище трудящих, зайнятих в сфері освіти і культури, у перші роки непу виявилось просто трагічним. Не менш інтенсивно скорочувалися видатки на фінансування позбавлених власного бюджету національних республік.

Щоправда, фінансова дискримінація України здійснювалася ще задовго до того, як переведений до Москви М. Владіміров почав «підкручувати гайки», щоб створити антиінфляційний бюджет. У 1921 р. трагізм становища «незалежної» УСРР визначався не тільки зруйнованістю матеріально-технічної бази великого виробництва або відсутністю ринкових зв'язків між містом та селом у цивілізованих формах. Ці ознаки економічного колапсу, що наближався, були властиві й іншим регіонам країни, що опинилися в сфері дії комуністичного експерименту. Особливістю України було те, що центр посадив свій власний управлінський

апарат у республіці на голодну фінансову норму. В умовах посухи, що наближалася, українські власті були змушені підтримувати функціонування гіпертрофованого державного господарства не стільки економічними, скільки силовими засобами, що загрожувало цілковитим паралічем влади.

На початку серпня 1921 р. Х. Раковський, Г. Петровський, Артем і В. Чубар, які прибули до Москви, щоб взяти участь у черговому пленумі ЦК РКП(б), зважилися на відчайдушний крок. Вони звернулися в партійний центр з протестом проти політики російського Наркомфіну щодо України. У перших двох абзацах цієї «колективки» подавалася коротка, але обґрунтована вражаючими фактами картина фінансового неблагополуччя республіки:

«Члени ЦК РКП, що працюють в Україні, звертають найбільш серйозну увагу ЦК РКП на важке фінансове становище України. Середня норма, яку Україна одержала за червень і липень – 30 млрд (руб. – С. К.). У липневу норму було дано ще 2 млрд на боротьбу з холерою. Таким чином, Україні дається на місяць на 20 млрд менше, ніж одній Москві з губернією. Між тим з цієї суми Україна повинна постачати не тільки свої центральні установи, включаючи сюди військове відомство і шляхи сполучення, але також і Донецький басейн.

Недостатня кількість грошових знаків в Україні уже зірвала в нас овочеву і фруктову кампанії, від яких ми повинні були відмовитися. Заборгованість губвиконкомів робітникам, службовцям, учителям тощо доходить в деяких губерніях, як, наприклад, в Одеській, до 7 млрд»²⁹⁵.

Цілковитим усвідомлюючи існуючі реалії, українські цекісти відразу після цього подали найбільш переконливий для ЦК РКП(б) аргумент, щоб припинити фінансову дискримінацію: «Зважаючи на ударне завдання, яке покладене на Україну – зібрати від 50 до 57 млн пудів продовольства для однієї Росії, ми заявляємо, що Україна не зможе виконати свого завдання, якщо центр не поставиться з потрібною увагою до її фінансових потреб». У заяві мінімальна сума фінансування на серпень визначалася в 62 млрд руб.²⁹⁶

У світі цього демаршу по-новому оцінюється відомий лист Леніна Раковському від 19 вересня 1921 р.: «Наркомпродом РСФРР переказано вам грош-знаками 20 млрд руб., з них 10 – Київ, 10 – Харків для купівлі хліба та худоби. Найближчим часом передбачається понад українську грошову норму посилати вам систематично кошти в розмірі до 50 млрд на місяць із спеціальним призначенням для купівлі хліба»²⁹⁷.

²⁹⁵ Кульчицький Станіслав. Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919–1928). – С. 325.

²⁹⁶ Там само.

²⁹⁷ Ленін В. І. Повне збір. творів. – Т. 53. – С. 341.

Тривалий час Наркомфін РСФРР не міг в умовах колосальної інфляції скласти річний бюджет і діяти у відповідності з ним. Перший проект загальнофедеративного бюджету на 1922/23 господарський рік було опрацьовано навесні 1922 р. Коли він надійшов у республіки для обговорення, політбюро ЦК КП(б)У підтримало рекомендації УЕН і ухвалило: беручи до уваги значення для РСФРР вугільної і металургійної промисловості України, а також співвідношення обох республік у населенні, наполягати на тому, щоб бюджет УСРР становив не менше 25% загальнофедеративного. Однак Москва затвердила Україні не більше 15% загальних витрат бюджету²⁹⁸.

Восени 1922 р., коли затверджений бюджет почав діяти, керівництво України знову порушило питання про збільшення частки республіки і домоглося обіцянки російського уряду переглянути 15-відсоткову норму в другому кварталі, тобто з початку 1923 р. Однак, як свідчив Раковський, навіть кредити, що відкривалися відповідно до затвердженої норми, не забезпечувалися грошовою масою. Перед поїздкою на конференцію до Лозанни Раковський інструктував Д. Лебеда: нам не треба пільг, слід домогтися тільки, щоб затверджені кредити покривалися з надходжень України²⁹⁹. Виявляється, що **центр спочатку стягував усі доходи з певної території, а потім асигнував їй фінансові кошти.**

На наступний 1923/24 рік Наркомфін УСРР за підтримкою ЦК КП(б)У поставив у Москві питання про збільшення української частки в загальносоюзному бюджеті до 19%. М. Владіміров погодився на це, але фінансові кошти надходили в Україну, як і раніше, нерегулярно. **Надалі союзні відомства взяли під свій контроль основну частку економічного потенціалу України. Цим проблему фінансування було нібито знято. У республіці збереглася під місцевим підпорядкуванням лише невелика частина підприємств і організацій.**

Важливим елементом нової економічної політики був створений у «командних висотах» народного господарства ринок робочої сили.

Комуністична доктрина вимагала будувати суспільство, в якому, за відомим виразом Леніна, «сотні мільйонів людей керуються одним планом». У такому суспільстві не залишалося місця для волевиявлення окремих працівників щодо власного працевлаштування. Будуючи його, державна партія опинилася перед необхідністю постійно придушувати таке волевиявлення єдиною можливим засобом – мілітаризацією праці. І ось одним з перших урядових декретів після X з'їзду РКП(б) було ліквідовано зловісний гавк доби «воєнного комунізму» – Головкомтруд

²⁹⁸ Якубовская С. Н. Строительство союзного советского социалистического государства. – М., 1960, – С. 98.

²⁹⁹ Кульчицький Станіслав. Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919–1928). – С. 326.

з відповідними органами на місцях і мережею таборів для «дезертирів трудового фронту». Процедура наймання «від воріт» і звільнення за бажанням знову стала нормальним методом формування робітничих колективів.

Проте здійснювана в перші роки непу концентрація виробництва ставила на порядок денний протилежну обов'язковій трудовій повинності проблему безробіття. Х. Раковський зауважив у грудні 1921 р., що період зрівняльного комунізму створював, вичерпуючи ресурси, загальну злиденність, але в розподілі запроваджував прийнятний для мас принцип зрівняльності³⁰⁰. Тепер же переведення підприємств, для яких не вистачало ресурсів, у стан консервації виштовхувало з виробництва десятки і сотні тисяч чоловік.

У вересні 1922 р. при УЕН було створено Комітет для боротьби з безробіттям (Комборбез). У губернських і промислових окружних центрах з'явилися біржі праці. Кількість безробітних в Україні на цей час досягала 90 тис. чоловік. У зв'язку з інтенсивним скороченням державного апарату серед них переважала категорія людей розумової праці. Становище в республіці ускладнювалося голодом у південних губерніях, який припинив утечу робітників від безробіття в села й викликав зворотний потік у міста. Надалі в міру введення в дію раніше законсервованих підприємств число безробітних серед робітників почало зменшуватися.

Формування ринкової політики було підпорядковане забезпеченню розширеного відтворення в націоналізованих галузях виробництва. Право власності держави на «командні висоти» народного господарства залишалося, як і раніше, аксіомою, тому що без цього не існувало б економічної диктатури державної партії. Але управління державним господарством в умовах переведення взаємовідносин між містом і селом на ринкові засади повинно було змінитися.

У радянській історіографії утвердження непу в «командних висотах» розглядалося як свідомо спрямовуваний вищою владою процес. Законодавець нібито завжди знав послідовність здійснюваних заходів та наслідки їх запровадження в життя. Власне, такий підхід до висвітлення історичних процесів був запрограмований загальною концепцією «соціалістичного і комуністичного будівництва». Насправді ж центр діяв методами проб і помилок, перебуваючи в постійній розгубленості, причин якої не треба довго дошукуватися. Три роки здійснюваних за вимогами партійної програми перетворень привели до економічного краху. Виходити з цієї кризи треба було без ідеологічного забезпечення, поспіхом переглядаючи положення комуністичної доктрини, які завели в глухий кут.

³⁰⁰ Там само. – С. 327.

Партійно-радянське керівництво вже розуміло, що треба позбавитися помилкових уявлень про соціалізм як гігантську монополію, що керується одним інтересом. У попередні роки Ленін неодноразово повторював таке означення, мобілізуючи свою партію на побудову «командних висот» як супермонополії. Коли ж цей монстр з'явився, то виявилось, що держава нездатна знайти ресурси для його функціонування. Життя не погодилося з концепцією «єдиної фабрики», яка становила один із фундаментальних постулатів комуністичної доктрини. Щоб уникнути колапсу, доводилося ламати мертві конструкції «главкізму», які обплутували і душили націоналізовану промисловість.

Економісти бачили вихід зі становища, яке склалося, у денационалізації підприємств. Однак цей вихід не влаштовував політиків, які стояли за збереження державної власності й погоджувалися тільки на денационалізацію дрібних закладів. Разом з тим політики розуміли, що бюджет повинен позбутися відповідальності за матеріальне постачання державних підприємств, тобто відпустити їх «на волю».

Так з'явилася суперечлива в самій основі концепція комерційного розрахунку (трохи пізніше стали вживати інший термін – господарський розрахунок). Між державним бюджетом і бюджетом державного підприємства запроваджувалася перетинка, внаслідок чого виробництво переставало функціонувати на засадах «єдиної фабрики». Підприємство ставало господарюючим суб'єктом, якому надавалося право самостійно діяти на ринку.

Суперечливість госпрозрахунку полягала в тому, що держава не могла не турбуватися про долю підприємств у державній власності, навіть якщо вони господарювали вкрай погано. Тому налагодити їх ефективну роботу було неможливим у принципі. Ринок, у якому опинялися госпрозрахункові підприємства, був відрізаний від світового ринку монополією зовнішньої торгівлі і майже або цілком монополізований, тобто позбавлений конкуренції підприємств інших форм власності. Отже, він був штучним. Штучним виявився й госпрозрахунок.

Ідея госпрозрахунку носилася в повітрі з того часу, як було вирішено забезпечити сталість грошового обігу й оздоровити державний бюджет. Зокрема, на пленумі ЦК КП(б)У питання про госпрозрахунок (ще без використання цього терміна) вперше було поставлено 21 липня 1921 р. у такому формулюванні: «Про посилення значення госпорганів». Доповідачем виступав В. Чубар. Його промова до нас не дійшла. У протокольному записі є підготовлена доповідателем резолюція ЦК, яка вказувала, що державні підприємства повинні звільнитися від дріб'язкової опіки з боку губкомів, місцевих радянських органів і профспілок. Передбачалися такі заходи щодо фінансового оздоровлення державного сектора: концентрація виробництва; переведення підприємств і галузей на са-

мостійний бюджет, якомога бездефіцитний; регламентація умов задачі другорядних підприємств в оренду³⁰¹.

Ця резолюція свідчить, що партійне керівництво республіки пройшло за півроку велику відстань від принципового заперечення непу до сприяння встановленню в державній промисловості госпрозрахункових відносин. Важко сумніватися в тому, що В. Чубар мав змогу ознайомитися з пакетом законодавчих актів про запровадження в життя основ нової економічної політики у промисловості. Робота над ним у Москві вже наближалася до кінця. Проте це не знижує важливості прийнятих у Харкові політичних рішень, які так явно суперечили комуністичній доктрині.

Першим у пакеті законодавчих актів був наказ Раднаркому РСФРР «Про проведення в життя начал нової економічної політики» від 9 серпня 1921 р. У наказі підкреслювалося, що першочерговим завданням промисловості у зв'язку з переходом до непу є концентрація виробництва. ВРНГ та її місцеві органи повинні були зосередити в безпосередньому управлінні великі й важливі для народного господарства підприємства. Тільки вони повинні були забезпечуватися в першу чергу матеріальними, продовольчими і грошовими ресурсами. Інші підприємства підлягали тимчасовій консервації або передачі в оренду кооперативам та приватним особам. Здійснення жорсткої концентрації Раднарком розглядав як найпершу умову переведення промисловості на госпрозрахунок³⁰².

У постанові РПО «Основні положення про заходи з відбудови великої промисловості і підняття та розвитку виробництва» від 12 серпня 1921 р. вказувалося на те, **що найбільші, технічно устатковані, доцільно організовані й відповідним чином розташовані підприємства зливаються в госпрозрахункові об'єднання. Статус госпрозрахункових об'єднань міг бути наданий, як виняток, й окремим підприємствам. Правління об'єднань або госпрозрахункових підприємств мали підпорядковуватися відповідному главку або безпосередньо ВРНГ**³⁰³. Надання промисловості госпрозрахункових прав докорінно змінювало природу главку і ВРНГ. Ці керівні інстанції переставали бути господарючими суб'єктами і зберігали за собою тільки загальні управлінські функції. Доба «главкізму» відійшла в минуле.

Урядовим декретом від 27 жовтня 1921 р. об'єднання та підприємства поділялися на дві категорії – без державних субсидій або постачання і з державною підтримкою, у тому числі пайками з Наркомпроду для робітників. Більшість

³⁰¹ Компартія України в резолюціях... – Т. 1. – С. 154–155.

³⁰² Решения партии и правительства по хозяйственным вопросам. – Т. 1. – М., 1967. – С. 244–248.

³⁰³ Управление народным хозяйством СССР. 1917–1940 гг. Сборн. док. – М., 1968. – С. 52.

підприємств могла вільно реалізувати продукцію на ринку. Обмежена кількість підприємств (в основному це були найбільш важливі заводи важкої індустрії), яка користувалася державною підтримкою, повинна була здавати свою продукцію відповідним главам. На основі спеціальних угод вони могли дістати дозвіл продавати до половини продукції на ринку ³⁰⁴. Це допускалося з метою поліпшити фінансовий стан підприємств, а також сприяти появі на ринку продукції, без якої було б неможливо забезпечити виробничий цикл у багатьох галузях.

Розглядаючи в донепівський період засоби вдосконалення господарського управління, VIII Всеросійський з'їзд рад визнав доцільним об'єднати окремі підприємства в *галузеві або галузево-територіальні трести*. На початку січня 1921 р. пленум ЦК КП(б)У ухвалив негайно запровадити це рішення на території України. Раднаргоспи забор'язувалися скласти списки підприємств, які підлягали об'єднанню в трести, і передати їх для затвердження в ВУЦВК. **З переходом до непу підготовча робота з трестування була використана в інтересах переведення промисловості на госпрозрахунок, а самі госпрозрахункові об'єднання дістали назву трестів.**

Перші українські трести з'явилися восени 1921 р. Через півроку, у травні 1922 р., в УСРР налічувалося два десятки трестів республіканського масштабу. В губерніях теж відбувалося трестування підприємств з переведенням їх на госпрозрахунок. Концентрація і спеціалізація підприємств значно підвищили ступінь використання виробничих потужностей у переважній більшості трестів (у відсотках до передвоєнного рівня, прийнятого за 100) ³⁰⁵:

	1921/22 р.	1922/23 р.	1923/24 р. (перше півріччя)
Південсталь	3	6	10
Хімвугілля	20	41	62
Південнорудний трест (ПРТ)	7	13	16
Коксобензол	–	40	70
Електротрест	40	45	50
Українліс	30	59	66
Київшкіртрест	50	80	100
Укртекстильтрест	18	39	58
Цукротрест	7	27	42

³⁰⁴ Собрание узаконений РСФСР. – 1921 г., № 72. – Ст. 577.

³⁰⁵ Кульчицький Станіслав. Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919–1928). – С. 331.

Збільшення навантаження потужностей свідчило про успішну відбудову виробництва і поліпшувало його якісні показники, зокрема рівень продуктивності праці й собівартості продукції. Проте діапазон, у якому могли поліпшуватися показники ефективності виробництва, за умов трестівського госпрозрахунку був надзвичайно вузький. Це пояснювалося залежністю трестів від негоспрозрахункових управлінських ланок. Останні від імені держави як власника засобів виробництва приймали рішення, що впливали на результати виробничого процесу, але не несли матеріальної відповідальності за можливі збитки й не одержували нічого від можливого прибутку.

У 1922 р. працювало дві партійно-урядові комісії по трестах: під керівництвом Л. Каменєва (юридичні проблеми) і В. Куйбишева (кадрові проблеми). Перша з них розробила декрет про трести, затверджений урядом 10 квітня 1923 р. У вступній частині декрет проголошував автономію трестів у питаннях поточної діяльності, а в наступних параграфах зобов'язував ВРНГ розглядати й затверджувати виробничі плани, формувати правління і наглядати за «правильним» ходом справ. Дивним чином законодавець не вбачав у цьому суперечностей. Розповідаючи на XII з'їзді партії про роботу трестівських комісій, Г. Зінов'єв повідомив, що ЦК РКП(б) категорично відкинув спробу, що виходила з позапартійних кіл, закріпити у власність за трестами ті засоби виробництва, які в них були. «Наша точка зору, – пояснював Зінов'єв, – що трести є не що інше, як державні установи, які перебувають цілком під контролем держави»³⁰⁶.

У цьому висловлюванні відображено прагнення найближчих співробітників Леніна (серед вищих керівників, мабуть, тільки О. Риков був винятком) бюрократизувати управління виробництвом у його трестівській ланці. Що ж до самого Леніна, то не підлягає сумніву його бажання поглибити неп комерціалізацією управління виробництвом навіть у його вищих ланках.

Зокрема, на початку січня 1922 р. Ленін підготував проект директиви політбюро ЦК РКП(б) про нову економічну політику, в якому містилася вимога максимально велику кількість відповідальних працівників перевести на преміювання за швидкість і збільшення розмірів виробництва і торгівлі як внутрішньої, так і зовнішньої. У першу чергу згадувалися працівники Наркомзовнішторгу, Держбанку, Центроспілки і ВРНГ. У листі членам політбюро ЦК від 3 березня 1922 р. він далі розвинув цю думку, пропонуючи обдумати таке питання: всі наркомати плюс Московська і Петроградська ради зобов'язуються в тиждень строк подати проект постанови про переведення службовців (тих, хто пов'язаний з економікою) на тантьєми з обороту і з прибутку. Видача тантьєм

³⁰⁶ Двенадцатый съезд РКП(б). 17–25 апреля 1923 г. Стенографический отчет. – М., 1923. – С. 24.

членам правлінь і нагородних виплат з прибутку робітникам та службовцям була передбачена ст. 45 декрету про трести від 10 квітня 1923 р. Проте на практиці ця стаття декрету не застосовувалася.

Ще одна нереалізована спроба наблизити трестівський госпрозрахунок до ринкових реалій пов'язана з іменами О. Кисельова і М. Владімірова. Йдеться про процент з капіталу або, за термінологією провалених в СРСР економічних реформ 60–80-х років, – плату за фонди.

Уперше думку про необхідність упровадження процента з капіталу в систему госпрозрахунку висловив голова Малого Раднаркому О. Кисельов у статті «До питання про фінансову політику», опублікованій у газеті «Правда» 30 березня 1922 р. Аналізуючи причини безгосподарності на виробництві, Кисельов вважав за необхідне викоренити елементи формалізму в госпрозрахунку. Для цього, на його думку, треба було обчислити й оцінити в твердій валюті закріплені за підприємствами засоби виробництва, внести в калькуляційні розрахунки амортизаційні відрахування і запровадити принцип процентного обкладення використовуваного у виробництві капіталу.

Проте справжнім автором детально розробленого проекту запровадження процента з капіталу був М. Владіміров. 3 вересня 1922 р. в інтерв'ю кореспонденту газети «Экономическая жизнь» він заявив: «Нам необхідно домогтися точної картини стану промисловості, визначити розміри основного і оборотного капіталів, одержаних нею від держави, внести в доходну частину бюджету певний процент на цей капітал».

При обговоренні в міжвідомчій бюджетній комісії при Наркомфіні кошторису ВРНГ представники Наркомфіну і Держплану визнали за необхідне ввести стягнення до бюджету відрахувань з основних фондів, переданих трестам при переведенні їх на госпрозрахунок. Представник ВРНГ заперечував це, посилаючись на господарську розруху. Владіміров погодився з пропозицією про символічний характер процента з капіталу по збиткових трестах важкої індустрії. 8 вересня 1922 р. він подав до Раднаркому законопроект «Про встановлення процентних відрахувань з основного капіталу підприємств і об'єднань, переведених на господарський розрахунок». Законопроект розглядався в уряді двічі, 14 і 28 жовтня, а в Малому Раднаркомі – 17 жовтня 1922 р.

Керівні працівники ВРНГ при проходженні проекту в урядових інстанціях не лише посилялися на розруху, а й намагалися теоретично заперечити необхідність нового бюджетного платежу: мовляв, відрахування до бюджету збільшать дефіцит промисловості, викличе лише додаткову потребу в бюджетних асигнуваннях, і справа зведеться до перекладання коштів з однієї державної кишені в іншу.

Раднарком такої аргументації не підтримав. У протокольному постанові від 14 жовтня зазначалося, що нарахування на основний капітал, наданий державою тим чи іншим об'єднанням, повинне входити у доходний кошторис держави. Для встановлення порядку надходження до бюджету цих відрахувань утворювалася комісія у складі заступника голови Держплану Г. П'ятова (голова комісії), голови ВРНГ П. Богданова і представника Наркомфіну М. Владімірова. Вона підготувала висновок, у якому йшлося про встановлення однакової, а не диференційованої виплати в бюджет у 5-процентному розмірі вартості використовуваного капіталу, з таким застереженням щодо збиткових підприємств: допустити повне або часткове повернення ними сум, які являють собою означене 5-процентне нарахування, перераховуючи їх на рахунок субсидій підприємствам від казни. Таким чином, комісія підійшла до справи радикальніше, ніж Владіміров, який погодився у своєму первісному проєкті диференціювати процент з капіталу. Адже диференціація не узгоджувалася з природою цієї економічної категорії.

На всіх етапах проходження законопроекту вирішувалося й питання про те, які галузі слід було б охопити цим платежем. У проєкті Наркомфіну від 8 вересня 1922 р. називалися госпрозрахункові підприємства і об'єднання промисловості. У рішенні Малого Раднаркому від 17 жовтня галузі не визначалися, але до подальшої розробки проєкту залучалися керівні працівники Наркомату шляхів сполучення і Наркомзему. Комісія Г. П'ятова висловила за стягнення цього платежу з державних підприємств промисловості, торгівлі та сільського господарства. Нарешті, окремим пунктом постанови Раднаркому від 28 жовтня передбачалося поширити стягнення процента з капіталу на транспорт. Цією постановою затверджувалися пропозиції комісії Г. П'ятова, а Наркомфіну доручалося скликати технічну комісію за участю досвідчених бухгалтерів та юристів фінансового, торгового і промислового відомств з метою вироблення точних формулювань закону про процентні відрахування з основного капіталу.

Оскільки виплачувати процентні відрахування з основних капіталів разом з раніше встановленим промисловим податком (з обороту) підприємства не могли, Наркомфін розробив проєкт нового положення про платежі до бюджету. Промподаток замінювався процентним збором з капіталів. Передбачалося, що за рахунок цього джерела утвориться фонд для розвитку державної промисловості. Обкладення процентним збором природних багатств, що були в розпорядженні трестів (корисні копалини, лісові та земельні ділянки тощо), Наркомфін визнав передчасним³⁰⁷.

³⁰⁷ Детальніше, з посиланнями на архівні джерела див.: Кульчицький С. В. Питання про плату за виробничі фонди в економічній дискусії двадцятих років // Вісник Академії наук УРСР. – 1971, № 1. – С. 61–68.

Одразу запровадити процент з капіталу в систему госпрозрахунку не вдалося переважно через технічні причини. Зокрема, у промисловості запізнювалась інвентаризація основного капіталу із застосуванням однакових для всіх галузей критеріїв та одиниць виміру. Крім того, в умовах розрухи підприємства працювали з неповним завантаженням, і стягнення процента за капітал без урахування цього фактора поставило б багато з них у скрутне фінансове становище.

При здачі справ у грудні 1922 р. В. Ленін поклав відповідальність за роботу комісії з вироблення першого загального положення про трести на заступника голови РНК і РПО А. Каменєва. Коли Раднарком 10 квітня 1923 р. затвердив цей документ, ключовий пункт про виплату до бюджету відрахувань з основного капіталу трестів у ньому був відсутній.

Відмова від цього платежу до бюджету в системі госпрозрахунку означала дальшу бюрократизацію управління виробництвом. Не можна навіть підрахувати, скільки сотень мільярдів рублів випало в наступні десятиліття з внутрішньопромислового нагромадження через ту просту обставину, що не існувало потреби домагатися прибутку, зіставного в певному проценті з використовуваними в процесі виробництва ресурсами. Державній промисловості прописувався пільговий, «ліжковий» режим, якого просто не могло існувати у ринковій економіці. **Замість процента з основного капіталу промисловість стала відраховувати до бюджету промподаток, а в післянепівські часи – податок з обороту.** Вони не мали прямого зв'язку з результатами господарської діяльності й через ціни акумулювали в собі значну частину вартості, утворюваної в інших галузях. **Замість того, щоб розвиватися за рахунок переважно власних нагромаджень, промисловість потрапила в залежність від державного бюджету.**

Не менш переконливо висвітився суперечливий підхід державної партії до трестівського госпрозрахунку в питанні про можливість банкрутств. У ринковій економіці це – необхідне і цілком природне явище. Підприємництво як спосіб організації людської діяльності повинно мати не тільки позитивний, але й негативний результат. У разі, коли негативний результат не завершуватиметься банкрутством, функціонування підприємства означатиме даремне витрачання ресурсів.

У написаному В. Леніні положенні про роботу його заступників по Раднаркому і РПО О. Рикова і О. Цюрупи було вказано: «Дуже важливим є нагляд за роботою держтрестів з метою відокремлення стерпно поставлених від більшості поставлених дуже погано і неухильного закриття цих останніх»³⁰⁸. Виходячи з інтересів як бюджету, так і підприємств, які не повинні були даремно переводити

³⁰⁸ Ленін В. І. Повне збір. творів. – Т. 45. – С. 145.

народногосподарські ресурси, вождь не заперечував принципової можливості банкрутства.

Виявилося, однак, хоч і не відразу, що його точка зору на банкрутство розходилася із судженнями переважної більшості членів партійного керівництва. 30 липня 1923 р. за поданням заступника голови ВРНГ Г. П'якова президія наркомату прийняла рішення припинити виробничу діяльність на «Червоному путіловці», який був символом революційних традицій робітничого класу. З цього приводу газети зчинили великий галас. Через місяць спеціальною постановою РПО рішення президії ВРНГ було скасоване. Підприємство дістало солідне фінансове підкріплення з державного бюджету. Останню крапку в цьому скандалі поставила резолюція XIII конференції РКП(б): «Там, де закриття заводів означало б удар по політичній силі пролетаріату, підривало його основні кадри і вело до їх розпорошення, – там проведення жорсткої концентрації було б неприпустимою політичною помилкою»³⁰⁹.

У цій резолюції простежується політичний підхід до суто економічної проблеми. Важка індустрія діставала від партійного керівництва своєрідну індульгенцію. Їй дозволялося розвиватися незалежно від результатів свого господарювання. **У набагато небезпечнішій формі відновлювалася традиційна російська політика «насадження» фабрично-заводської промисловості за рахунок стягуваних державним бюджетом податків з населення, переважно селянського за своїм складом. Відмінність полягала в тому, що в радянських умовах підвищена увага уряду до галузей, штучно виділених у так звану групу «А» (виробництво засобів виробництва), спотворювала всі народногосподарські пропорції. Адже можливості дореволюційних чиновників обмежувалися об'єктивними законами ринкової економіки. Можливості радянського політичного режиму, як здавалося керівникам державної партії, не обмежувалися нічим.**

Тільки найбільш далекоглядні державні діячі, починаючи з В. Леніна, розуміли відносність своєї всемогутності. Здійснюючи економічну диктатуру, державна партія могла як завгодно перерозподіляти національний дохід, але була неспроможна вплинути на зростання маси прибутку і змусити підприємства господарювати раціонально. Цілком зрозуміло, що раціональне господарювання забезпечувалося не кавалерійськими атаками або пропагандистськими кампаніями. Постанови та інструкції, якими керувалися в своїй діяльності «червоні директори» і чиновники главків та раднаргоспів, повинні були відповідати об'єктивним економічним законам.

³⁰⁹ КПРС в резолюціях... – Т. 2. – С. 499.

14 жовтня 1923 р. голова ВРНГ О. Риков та його заступник Г. П'ятаков звернулися до політичного керівництва з пропозиціями реорганізувати діяльність ВРНГ у напрямку її пристосування до умов ринку. Зокрема, вони наполягали на визнанні інституту банкрутства державних трестів. У разі банкрутства трест підлягав ліквідації. Це означало передачу засобів виробництва і всього майна тим підприємствам, які були здатні використати його найбільш раціонально ³¹⁰. Отже, мова йшла не про закриття заводу, в чому звинувачували П'ятакова під час скандалу з «Червоним путіловцем», а про ліквідацію господарюючого суб'єкта, нездатного до ефективного підприємництва.

У згаданих доповідній записці керівники радянської промисловості в непрямій формі полемізували з гучними фразами партійних документів про розпорощення робітничого класу і підлив його політичної сили, за якими некомпетентні бюрократи приховували страх перед ринком. «Прибутковість, рентабельність підприємства, – підкреслювали вони з притиском, – це не тільки *завдання промисловості*, але й основне ідеологічне правило, керуючись яким тільки й можна внести порядок у систему державних промислових підприємств за умови існування товарного господарства і системи державного капіталізму» ³¹¹.

Уже вкотре ми помічаємо органічно властивий багатьом керівникам державної партії дисонанс між ідеологічними постулатами, які не змінилися, і поточною політикою, яка повернулася обличчям до ринку. Поставлені на ключові посади в народному господарстві, ці більшовицькі революціонери прагнули відмінно робити свою справу. Виявлялося, однак, що у такому разі вони змушені були діяти так, як діяли знищені ними капіталісти. І тоді, посипаючи голову попелом, вони оголошували себе *творцями державного капіталізму*. Тим самим вони викликали зість і відразу у своїх колег – недалекоглядних і обмежених, але представлених у партійному керівництві набагато більшим числом, як це завжди буває. Вони оголосили націоналізовані підприємства соціалістичними за своєю природою і намагалися наблизити день і час, коли б ними можна було управляти не за законами ринку, а так, як це буде для них зручно. Цілком зрозуміло, що висунута Леніним і підтримана його наступником у Раднаркомі Риковим ідея банкрутства державних підприємств була благополучно провалена.

Аналіз трестівського госпрозрахунку буде неповним без висвітлення становища безпосередньо на підприємствах. Виявляється, що трести працювали на засадах «єдиної фабрики». Підприємства, які входили в трест, розміщувалися найчастіше в різних містах, не мали прав юридичної особи, не розраховували

³¹⁰ Рыков А. И. Статьи и речи. – Т. 2. – М., Л., 1928. – С. 160.

³¹¹ Там само. – С. 161.

власних витрат і не знали, який вплив вони здійснювали на економічні та фінансові показники свого тресту.

Х. Раковський виступав з політичним звітом ЦК КП(б)У на VII Всеукраїнській партконференції відразу після поїздки по Донбасу. Він відірвався від заготовленого тексту, щоб порушити проблему, яка його вразила, – про наслідки відсутності внутрішньогосподарського розрахунку в трестах. Доцільно процитувати враження голови уряду від поїздки, як вони з'явилися в офіційній публікації:

«Наш досвід показав, що політика непу спинилась коло воріт трестів, а в трестах у певному розумінні проводиться далі стара главкістська політика: наші окремі заводи, майстерні і т. д. зовсім не поставлено на господарський розрахунок. Коли ви питаєте, як це мені трапилося в Луганську, у керівника паровозобудівного заводу, скільки коштує ваш паровоз – дорожче чи дешевше, ніж до війни, – він відповідає: у мене нема елементів, щоб зробити таку калькуляцію, я не знаю, скільки коштує мій паровоз, бо машинотрест продає паровоз, машинотрест купує сировину, і в мене бракує елементів калькуляції. За таких умов бракує, отже, бажання зробити краще, ніж інші, зникає стимул, зникає можливість у окремих заводів того самого тресту зробити краще, ніж інші»³¹².

Трестівський госпрозрахунок був набагато глибший і досконаліший, ніж госпрозрахунок підприємств у радянській командній економіці 30–80-х років. Звідси походить ідеалізація непу в історико-економічній літературі недавнього минулого: все пізнається у порівнянні. Картинка з натури, подана Раковським, чудово ілюструє цю «досконалість» непу, який був тільки блідим відображенням реальної ринкової економіки.

VII конференція КП(б)У прийняла нібито радикальне рішення з питання, порушеного Раковським. Указувалося, зокрема, що треба різко змінити господарські відносини між трестами і підприємствами шляхом встановлення балансової та оперативної самостійності останніх. Проте в цій резолюції визнавалося необхідним зберегти систему трестів, «спроможних вчинити значно більший опір стихії непу, ніж окремі підприємства»³¹³. Такі «діалектичні» документи використовувалися в партійній практиці, коли треба було визнати існування проблеми, але не вистачало рішучості змінити становище негайно і радикально. Госпрозрахунок підприємств усередині трестів не вийшов зі стадії локальних експериментів. Трестівський госпрозрахунок проіснував майже без змін до кінця непу.

Хоча трести мали певну самостійність на ринку, їхні виробничі програми затверджувалися в раднаргоспах. Це означало, що від характеру планування

³¹² Вісті ВУЦВК. – 1923, 7 квітня.

³¹³ Комуністична партія України в резолюціях... – Т. 1. – С. 250.

залежала якість господарювання і відповідно ефективність виробництва – в тому діапазоні, який дозволяла в принципі малодосконала природа госпрозрахунку. Якщо управлінські ланки, які мали право давати трестам директивні вказівки, розробляли і затверджували плани у відповідності з кон'юктурою, тобто реальною ситуацією на ринку, то тоді планування ставало позитивним елементом виробничого процесу. Якщо ж трестам «спускалися» суто директивні, тобто відірвані від кон'юктури завдання, планування перетворювалося на негативний фактор.

У перші роки непу керівники партії намагалися не протиставляти план ринку. Вони закликали враховувати у плануванні ринкову кон'юктуру, спиратися в управлінні «командними висотами» економіки на закони ринку. Коли за цих умов доводилося згадувати перспективу, яка неодмінно була комуністичною, вони викручувалися за допомогою примітивної діалектики. Типовий зразок таких суджень знаходимо в брошурі Л. Троцького «Нова економічна політика Радянської Росії і перспективи світової революції», підготовленої автором за текстами виступів на IV конгресі Комінтерну:

«Державний план господарства в умовах сучасного періоду не ставить собі утопічного завдання – замінити універсальним передбаченням стихійну роботу попиту і пропозиції. Навпаки, виходячи з ринку як основної форми розподілу господарських благ і регулювання їх виробництва, господарський план сьогодення спрямований на те, щоб сполученням кредитних, податкових, промислових, торговельних факторів забезпечити державним підприємствам максимальне переважання на ринку, внести у взаємовідносини між цими факторами максимальне передбачення та одноманітність і, таким чином, спираючись на ринок, сприяти найшвидшому його подоланню»³¹⁴.

Будучи непересічною людиною, Троцький усе ще вірив або вдавав, що вірить, в «універсальне передбачення», здатне коли-небудь замінити ринкові регулятори виробництва. У процитованих тут гладеньких реченнях не відчувається пульсу життя. Єдине реальне судження про пристосування господарського плану до вимог ринку було вистраждане трирічним досвідом невдалої побудови комуністичної економіки. Але цього вистачало, щоб здійснювати нову економічну політику.

Тимчасово відсунувши свої ідеологічні установки на задній план, керівники партії взяли за реорганізацію на ринкових засадах колосального державного сектора. У роки громадянської війни для створення Червоної армії вони успішно скористалися у своїх інтересах істотною частиною царського офіцерського корпусу, а тепер надійшла черга і до використання

³¹⁴ Див.: Кульчицький Станіслав. Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919–1928). – С. 339–340.

дореволюційних спеціалістів – економістів, статистиків, фінансистів, ко-операторів тощо. Кращі з них домоглися винятково цінних, іноді унікальних теоретичних результатів. Зокрема, макроекономічні дослідження В. Леонтьєва, який пізніше емігрував до США, зробили можливою розробку співробітниками ЦСУ на чолі з П. Поповим першого звітного балансу народного господарства на 1923/24 р. Така робота була пророблена вперше в світі. Міжгалузеві балансові схеми стали основою для опрацювання методів ринкового планування, які давали величезний народногосподарський ефект. Не менш цінними були макроекономічні дослідження М. Кондратьєва та його школи в Наркомземі РСФРР і в Кон'юнктурному інституті.

Завдяки зусиллям спеціалістів світового рівня, яким надали необхідні засоби і певну свободу дій, нова економічна політика матеріалізувалася у багатьох конкретних досягненнях, серед яких треба згадати в першу чергу відродження кредитно-фінансових установ, відмінно проведену грошову реформу, організацію державної торгівлі і кооперації, утворення на руїнах «главкократичного» управління системи трестів, налагодження, незважаючи на гамівну сорочку економічної диктатури, госпрозрахункової діяльності в націоналізованих «командних висотах» економіки тощо.

У цей порівняно короткий період «флірту» властей зі спеціалістами ринкової економіки термінологія партійних резолюцій якісно відрізнялася від попередньої і наступної. Пригляньмося, наприклад, до таких положень резолюції XIII партконференції (січень 1924 р.): «Партія повинна навчитися узгоджувати елементи державного господарства в їх взаємодії як між собою, так і з ринком. Найближчим обов'язком Держплану має стати систематичне вивчення поточної ринкової кон'юнктури і вироблення основних заходів з метою впливу на ринкові відносини, що складаються»³¹⁵.

Тут не вживається завжди популярний у партійній лексиці вираз «ринкова стихія». Підкреслюється, що вплив держави на ринкові відносини має бути досягнутий не звичними силовими засобами, а через вивчення ринкової кон'юнктури. Опосередковано визнається, що партія ще не вміє регулювати ринок, але повинна навчитися цієї нелегкої справи.

Інший приклад – безпосередньо на українському матеріалі. У лютому 1925 р. в ЦК КП(б)У було заслухано й обговорено доповідь голови УРНГ К. Максимова про перший досвід побудови промислового плану України на 1924/25 р. Політбюро ЦК високо оцінило унікальну роботу українських економістів. Було визнано, що зведений план є надійним обґрунтуванням для справді систематичного

³¹⁵ КПРС в резолюціях... – Т. 2. – С. 505.

керівництва промисловістю у відповідності з загальними завданнями радянської влади і з реальним економічним становищем. Центр ваги всієї резолюції містився в її останньому реченні: «Вважати, що промплан, після того як він буде затверджений вищими державними органами, повинен розглядатися не як строго закінчена директива, яка не допускає жодних змін, а як загальна вказівка на пряму і форм здорового розвитку промисловості, і може та повинна коригуватися відповідно до змін загальної господарської кон'юнктури»³¹⁶.

Тимчасовий союз партійно-радянського апарату з безпартійними економістами виявився вичерпаним уже в 1925 р., коли державна влада взяла курс на поступове згортання непу. В аграрно-селянській політиці з цього року розпочався поворот до гасел колективізації. У галузі промисловості поворот пов'язаний з гаслом індустріалізації, проголошенням XIV з'їздом ВКП(б).

Справді, у середині 20-х років відбудовний процес у промисловості підходив до завершення. Динаміка валової продукції державної промисловості по ряду підприємств, підпорядкованих УРНГ, характеризувалася такими показниками³¹⁷:

Показники	1921/22	1922/23	1923/24	1924/25	1925/26
Зростання всієї промисловості у % до 1913 р.	14	21	32	54	91
Зростання всієї промисловості в % до попереднього року.	—	45	50	68	74
Питома вага промисловості УСРР у промисловості СРСР у %	14	14	16	17	20

Надзвичайно високі темпи промислового зростання, особливо наприкінці відбудовного періоду, пояснюються введенням в експлуатацію раніше законсервованих підприємств. Якщо проаналізувати структуру капіталовкладень, то можна прослідкувати неухильне скорочення витрат на капітальний ремонт. У промисловості починався процес розширеного відтворення³¹⁸:

Напрямок капіталовкладень	1923/24	1924/25	1925/26
капітальний ремонт	65	31	19
розширення і переустаткування	35	69	70
новобудови	—	—	11

³¹⁶ Див.: Кульчицький Станіслав. Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919–1928). – С. 341.

³¹⁷ Розвиток народного господарства Української РСР. – Т. 1. – К., 1967. – С. 203, 205.

³¹⁸ Хромов П. А. Промисловість України перед Вітчизняною війною. – К., 1945. – С. 30.

Ще в 1923/24 р. капіталовкладення в українську промисловість не покривали зносу основного капіталу. У 1925/26 р. вони досягли 217 млн. руб., що вчетверо перевищило обсяг позаминулого року³¹⁹. Це дало змогу спрямувати частину коштів на новобудови.

У міру того, як закінчувався відбудовний процес, перед вищим партійним керівництвом усе настійніше поставало завдання визначити пріоритети в соціально-економічній політиці найближчого майбутнього. **Гасло перетворення країни з відсталої аграрної в передову індустріальну дедалі частіше стало з'являтися на газетних сторінках, знаходячи позитивний відгук у масах.** Показово, що Л. Каменев і Г. Зінов'єв, які утворили «нову опозицію», щоб зупинити концентрацію влади в руках Й. Сталіна, виступали з ідеєю форсування темпів капітального будівництва у промисловості. Їм здавалося, що гасло «надіндустріалізації» забезпечить підтримку робітничого класу в боротьбі зі сталінцями.

Суть курсу на «надіндустріалізацію», який відстоювала «нова опозиція», полягала в посиленні податкового і цінового тиску на заможні верстви селянства, щоб знайти додаткові фінансові засоби для капіталовкладень у промисловість. Отже, «нова опозиція» пропонувала порушити ринкову рівновагу, яка більшменш складалася у відносинах між містом та селом і гарантувала сталість грошового обігу та постійне підвищення добробуту населення. Порушення цієї рівноваги з метою прискорення темпів промислового розвитку означало ревізію нової економічної політики і повернення до силових методів впливу держави на макроекономічні процеси.

Не слід думати, що очолювані генсеком противники «новоопозиціонерів» були переконаними прихильниками непу, як це вони намагалися показати. Переважна більшість членів партійного керівництва висловлювалася за активнішу роль держави в економічних процесах. У 1925–1926 рр. ці настрої ще не реалізувалися в поточній політиці, оскільки тривала боротьба за владу. Але вони стали помітні в державних органах, які визначали риси перспективної політики, зокрема в Держплані. Провідні спеціалісти Держплану поділилися на «генетиків» і «телеологів».

«Генетики», які були переважно безпартійними економістами, виводили контури майбутнього з аналізу об'єктивних тенденцій сучасного і минулого. Вони вважали, що планові завдання повинні ґрунтуватися на об'єктивних тенденціях розвитку ринку і підправлятися господарською кон'юнктурою. «Телеологи», які були членами партії, стверджували, що вирішальним фактором у плануванні є мета, яка ставиться державою перед суспільством. Завданням планування, з їх точки зору, була зміна економічної ситуації, що

.....
³¹⁹ Там само. – С. 29.

досягалася вольовим методом. Якщо «генетики» розглядали план як прогноз, то для «телеологів» він був директивою.

Протягом 1926 року комісія під керівництвом С. Струмиліна розробляла детальний проект п'ятирічного плану на 1926/27–1930/31 рр. Як вказувалося у преамбулі, перспективний план повинен був максимально швидко наблизити країну до соціалізму і комунізму³²⁰. Його показники визначалися не об'єктивними критеріями ринку, а постановами директивних органів, у відповідності з якими повинні були перерозподілятися наявні ресурси. Вольовий підхід призвів до багатьох диспропорцій, які автори плану допускали цілком свідомо.

Диспропорції неминуче призводили до інфляції, падіння заробітної плати в її реальному обчисленні, товарного голоду, скорочення видатків на соціальні потреби та інших подібних явищ. Такі наслідки форсування темпів індустріалізації розглядалися плановиками-«телеологами» як невідворотні «тимчасові труднощі» соціалістичного будівництва.

Могутня пропагандистська машина, яка після XIV з'їзду ВКП(б) переключалася на пропаганду політики індустріалізації, не приховувала поточних труднощів і нестатків. Але вона обіцяла в недалекому майбутньому, не більше ніж через п'ять років, побудову економічного фундаменту соціалізму. Виконання цього завдання повинно було нібито забезпечити стрімке зростання народного добробуту. У такий нехитрий спосіб державна партія прагнула забезпечити – і справді забезпечила! – підтримку політики індустріалізації з боку політично активних верств суспільства. Про те, що новий генеральний курс партії означав кінець непу, пропагандисти мовчали.

7.15

Доля непманів

У радянській історіографії неп вважався перехідним періодом від капіталізму до соціалізму. Для перехідної доби наявність товарно-грошових відносин і вільного ринку визнавалася об'єктивно необхідною, оскільки селянське господарство не могло існувати без них. В умовах ринку постійно (за В. Леніним повторювали: щодня й щогодини) народжувалася ворожа пролетаріату буржуазія. Для комуністичних вождів дилема виглядала таким чином: або пролетарська держава справиться з цією відроджуваною буржуазією і поведе за собою ба-

³²⁰ Перспективи развертывания народного хозяйства СССР на 1926/27 – 1930/31 гг. – М., 1927. – С. 1.

гатомільйонне селянство, поступово змінюючи його приватновласницьку соціальну природу на колективістську, або буржуазія захопить контроль над народним господарством і змете лад, встановлений Жовтневою революцією. Ця дилема у працях В. Леніна формулювалася афористично: «Хто – кого?».

Постать приватного підприємця, яка раптово виринула після всіх націоналізацій, реквізицій і конфіскацій доби «воєнного комунізму», набула в політиці державної партії і в історіографії, що відбивала цю політику, справді гротескних рис. Люди, які користувалися наданими непоможливостями вільного підприємництва, розглядалися владою як політично небезпечні й морально неповноцінні. Цей типовий погляд на непмана відбито в досі популярних романах І. Ільфа й Є. Петрова «Дванадцять стільців» та «Золоте теля».

У багатотомній спадщині В. Леніна тільки раз ужито термін «співробітництво» при характеристиці відносин радянської влади з непманами. У статті «Як нам реорганізувати Робсельінспекцію», що входить до політичного заповіту вождя, зазначалося: «Звичайно, в нашій Радянській республіці соціальний лад ґрунтується на співробітництві двох класів: робітників і селян, до якого тепер допущені на певних умовах і “непмани”, тобто буржуазія»³²¹. Але й тут можна побачити тільки умовне визнання співробітництва. Ленін вважав буржуазію соціальним злом, яке до часу не можна було цілком знищити.

Чому з новою буржуазією треба було миритися? Ленін багаторазово пояснював це функціонерам своєї партії, прагнучи утримати їх від перегинів у здійсненні класової лінії. Можливо, найбільш відверто він висловився з цього приводу в політичному звіті ЦК РКП(б) XI з'їздові партії у березні 1922 р.: непмани потрібні, щоб знаходити ринкову змичку з селянським господарством; будувати комуністичне суспільство руками комуністів – це дитяча ідея, тому що комуністи – це крапля в народному морі; комунізм треба будувати некомуністичними руками³²².

Установка на побудову комунізму некомуністичними руками вимагала застосування насильства з боку «краплі» над тими, хто уособлював собою народне море. Марними виявилися сподівання багатьох на те, що нова економічна політика істотно звузить поле застосування найбільш крайньої форми насильства – червоного терору.

Непмани, поряд із заможними селянами-власниками, стали одним з головних об'єктів терору. За місяць до виступу на XI з'їзді РКП(б) голова російського Раднаркому в листі до наркома юстиції Д. Курського так пояснював завдання, що поклали перед владою після запровадження непу: *раніше бойовими органами були*

³²¹ Ленін В. І. Повне зібр. творів. – Т. 45. – С. 367.

³²² Там само. – С. 91–92.

головним чином Наркомат військових справ і ВЧК, а тепер ця роль випадає Наркомату юстиції; для придушення політичної та економічної контрреволюції йому треба провести ряд показових процесів у Москві, Петрограді, Харкові, інших найважливіших центрах ³²³.

Між такими установками і закликом не допускати перегинів нема суперечності. Це – звичайна більшовицька «діалектика». Характерно, що голова уряду наполягав на застосуванні репресій у зверненні до Наркомату юстиції, хоча функціональним завданням цього органу влади вважалося сприяння розробці цілком відсутньої у післяреволюційному суспільстві законодавчої бази. До більшовиків не відразу дійшло, що стабільні юридичні норми з чіткою фіксацією «правил гри» цілком обов'язкові для всіх господарюючих суб'єктів, якщо держава справді хоче домогтися зрушень в економічному житті. Сваюля «революційної законності» дестабілізувала господарство і не давала можливості вийти з економічної кризи. Восени 1921 р., коли з'явився декрет про недоторканність вкладів, одного капіталіста спитали: «Чи понесе тепер буржуазія свої гроші в банк?» Відповідь була такою: «Недоторканність вкладів? А де недоторканність вкладників? Ніхто не понесе!» ³²⁴

У грудні 1921 р. відбулися XI конференція РКП(б) і IX Всеросійський з'їзд рад, які в однакових висловах поставили перед керівництвом націоналізованої промисловості вимогу такого змісту: пристосовуючись до методів ринку, завоювати на ньому панування ³²⁵. Незабаром після цього Ленін зазначив, що перші ознаки піднесення соціалістичного господарства створюють передумови для наступу на приватногосподарський капітал. У резолюції щодо його доповіді XI з'їзд РКП(б) оголосив, що поступки капіталу вичерпуються, відступ припиняється і партія перегрупує свої сили, щоб розпочати широкий наступ ³²⁶.

Наступу, однак, не вийшло. Націоналізована промисловість не могла конкурувати з приватною, хоч мала порівняно з нею досить істотну «фору» – сприяння і підтримку державних органів. Там, де непман знаходив можливості для успішної підприємницької діяльності, очолювані комуністами трести виглядали безпорадно. Абсолютна ринкова неграмотність мобілізованих на господарську роботу функціонерів упала у вічі. Ленін з гіркотою визнавав (на тому-таки XI з'їзді РКП(б), де закликав до наступу на непмана): відповідальні працівники партії не

³²³ Там само. – Т. 44. – С. 380.

³²⁴ Мау В. Реформы и догмы 1914–1929. Очерки истории становления хозяйственной системы советского тоталитаризма. – М., 1993. – С. 120.

³²⁵ КПРС в резолюциях... – Т. 2. – С. 296; Съезды Советов РСФСР в постановлениях. – М., 1939. – С. 225–226.

³²⁶ КПРС в резолюциях... – Т. 2. – С. 302–303.

можуть конкурувати з приватником, бо не тільки не знають торговельної справи, але не знають навіть і того, що цього не знають³²⁷.

Ішлося не тільки про керівників. Мало не весь склад партії більшовиків не відповідав вимогам, що висувалися умовами мирного, нормального життя. Члени державної партії звикли до екстремальних ситуацій громадянської війни, коли вони командували, не відповідаючи за наслідки. Характеризуючи кадри республіканської партійної організації, організаційно-інструкторський відділ ЦК КП(б)У виділяв і таке: «Ще одне зло є у наявному складі партії; його можна охарактеризувати тим, що в партії є групи членів, які, іноді при робітничому або селянському походженні, виховувалися виключно в умовах воєнного комунізму на роботах, що не давали можливості одержати яку-небудь спеціальність, а в сучасних умовах, коли спеціалізація і кваліфікація є основною вимогою, що висувається до члена партії, вони мало або цілком непридатні до використання»³²⁸.

Після смерті Леніна цільова установка на винищення непманів не змінилася. Однак практичні кроки до цього відкладалися з року в рік, тому що держава і кооперація не могли замінити приватника на ринку. Новий голова Раднаркому СРСР О. Риков у червні 1924 р. заявив, що уряд не може допустити, щоб відносини між державною промисловістю та селянством контролювалися приватним капіталом, а тому докладе всіх зусиль для зростання державної торгівлі і кооперації. Він додавав, що це зростання має відбутися на основі нормальної ринкової конкуренції, а не спрямованих проти приватного капіталу адміністративних обмежень³²⁹. Насправді, однак, коли надійшов час, держава вдалася до силових методів.

Наступ на непмана розпочався після переходу до політики індустріалізації. Зростаючі з 1926 р. капітальні вкладення у промисловість створили на ринку цілком нову ситуацію «товарного голоду». У зв'язку з не мотивованими економічно заходами уряду щодо зниження цін, яким мусили підпорядковуватися всі господарюючі суб'єкти, почалося згортання як промислової, так і торговельної діяльності приватного капіталу. Випускати і реалізовувати продукцію за заниженими цінами в умовах товарного голоду могли собі дозволити тільки державні підприємства, збитки яких перекладалися на бюджет.

Непманський капітал почав зазнавати й прямих атак з боку держави. У червні 1926 р. було запроваджено одноразовий податок на непманів. Через деякий час його повторили ще з вищими ставками. Тарифи залізничних перевезень вантажів

.....
³²⁷ Ленін В. І. Повне збір. творів. – Т. 45. – С. 77.

³²⁸ Отчет ЦК КП(б)У за период с декабря 1921 г. по март 1923 г. VII Всеукрпартконференции. – Харьков, 1923. – С. 47.

³²⁹ Рыков А. И. Статьи и речи. – Т. III. – М., Л., 1929. – С. 151.

для приватника було підвищено на 50–100% проти ставок для державних вантажів. Припинилося державне кредитування приватного капіталу.

У 1927 р. наступ на неymanів тривав з неослабною силою. Це призвело до панічної втечі приватного капіталу з усіх легальних форм підприємницької діяльності. Потім за справу взялося ДПУ, яке за допомогою специфічних методів (описаних М. Булгаковим в романі «Майстер і Маргарита») почало вилючати у підприємців валюту та коштовності.

Неyman перестав бути потрібним державі зовсім не тому, що вона сама почала справлятися з налагодженням ринкової змички між містом та селом. Сама ця змичка перестала бути метою державної партії. Розібравшись після тривалої боротьби, котрий з вождів буде при владі, партія стала готуватися до цілковитої зміни економічної політики.

7.16

Ідея «кооперативного соціалізму»

Трирічні спроби більшовиків замінити ринкову економіку комуністичним виробництвом найбільш повно і безповоротно провалилися на селі. Під державний контроль не вдалося поставити навіть поміщицькі маєтки. Селяни змусили державну партію заплатити по передреволюційних векселях і віддати маєтки для зрівняльного поділу. Невдача спіткала й плани одержавлення селянської власності у формі колективізації. Поодинокі комуні виникли переважно в поміщицьких маєтках, врятованих від поділу всілякими ініціативними групами (не завжди селянськими за складом). На VIII Всеросійському з'їзді рад у грудні 1920 р. В. Ленін з гиркотою зауважив: «Мріяти про перехід до соціалізму та колективізації не доводиться»³³⁰. Держава, що не бажала мати справу з ринком, опинилася перед необхідністю застосовувати у відносинах між містом та селом найбільш варварський засіб: *регулярні реквізиції* виробленої в сільському господарстві продукції.

Починаючи з грудня 1920 р. партія спробувала вдатися до принципово іншого, ніж колективізація, засобу державного втручання в сільськогосподарське виробництво: *посівної розверстки*. У країні почала розгортатися мережа посівкомів, які повинні були керувати посівною кампанією 1921 року. Однак економічний колапс і загроза повномасштабної війни з селянством, яке не мирилося з продрозверсткою, змусили В. Леніна припинити комуністичний штурм і капітулювати перед ринком.

³³⁰ Ленін В. І. Повне збір. творів. – Т. 42. – С. 174.

Перехід до нової економічної політики не змінив стратегічних установок партії. Це стосувалося й аграрного питання. На VI Всеукраїнській партконференції у грудні 1921 р. Х. Раковський висловився недвозначно: «Нові відносини на селі треба розглядати цілком певно як поступку дрібнобуржуазній сільській стихії, як доказ нашої нездатності або нашої невмілості розв'язати питання про колективізацію сільського господарства тими шляхами і підходами, які були пануючими в нашій політиці за три роки»³³¹.

Отже, мова йшла про те, щоб здійснювати колективізацію іншими шляхами, але все-таки здійснювати. І тут погляди керівників партії, передусім В. Леніна, звернулися до кооперації. Вони враховували, що селяни вже давно, ще з кінця XIX ст., організовували з власної волі різноманітні сільськогосподарські кооперативи – збутові, постачальницькі, переробні, кредитні.

Усі форми сільськогосподарської кооперації не були пов'язані з відчуженням селянської власності. Учасники кооперативів зосереджували колективні зусилля на виконанні певних операцій або функцій, залишаючись господарями на своїй землі. Колективізм проявлявся через взаємопов'язаність їхніх інтересів на ринковій основі. *Поза товарно-грошовими відносинами кооператив не міг існувати.*

Натомість передбачувані програмою РКП(б) колективні господарства, за якими закріпилася назва колгоспів, мали іншу природу – у них не було нічого спільного з кооперативами. По-перше, колгоспи базувалися на відчуженні засобів виробництва. Якщо форми кооперативів розрізнялися за стадіями виробничого процесу, то форми колгоспів визначалися ступенем відчуження засобів виробництва, яке могло бути цілковитим (у комунах), проміжним (в артільях) і початковим (у товариствах спільного обробітку землі – тсзозах). У колгоспах, які, згідно з комуністичною доктриною, вважалися вищими формами об'єднань (передусім комуна, меншою мірою – артіль), селянин позбавлявся власних засобів виробництва та індивідуальної відповідальності за результати виробництва. У виробничому процесі він займав становище, яке мало відрізнялося від становища найманої робочої сили на промислових підприємствах.

По-друге, економіка колгоспів була натуральною або, принаймні, могла цілком обходитися без *товарно-грошових відносин*. Якщо кооперативи становили елемент ринкової економіки, то колгоспи вписувалися в економіку, засновану на директивному плануванні.

В. Ленін розумів принципову різницю між кооперативами і колгоспами. В його брошурі «Про продовольчий податок» (квітень 1921 р.), присвяченій

³³¹ Див.: Кульчицький Станіслав. Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919–1928). – С. 300.

обґрунтуванню аграрно-селянської політики партії, селянські *кооперативи розглядалися як чужорідне комунізму, а тому негативне явище*. Як писав Ленін, кооперація дрібних товаровиробників «неминуче породжує дрібнобуржуазні, капіталістичні відносини, сприяє їх розвитку, висуває на перший план капіталістичних, їм дає найбільшу вигоду». Інакше не може бути, підкреслював він, «раз є в наявності переважання дрібних хазяйчиків і можливість, а також необхідність обміну»³³². Тобто ленінський негативізм щодо селянської кооперації пояснювався не особливостями її будови або діяльності, а більш глибокими причинами: *залежністю від товарно-грошових відносин і ринку, вторинним щодо цих реалій становищем*. Це треба особливо підкреслити, щоб простежити пізнішу еволюцію поглядів вождя державної партії.

Неприйняття селянської кооперації Леніним як теоретиком не суперечило її схвальним оцінкам з боку того ж таки Леніна-практика. У згаданій тут брошурі він закликав до максимального сприяння кооперативному будівництву на селі, щоб надлишки селянської продукції, що не вилучалися державою через податок, спрямовувалися в русло кооперативного капіталізму, а не надходили до споживача через індивідуальну торгівлю. На його думку, кооперованому селянинові легше було перетворитися на колгоспника, ніж індивідуальному господарю. «Політика кооперативна, – писав він, – в разі успіху дасть нам піднесення дрібного господарства і полегшення його переходу, в невизначений строк, до великого виробництва на началах добровільного об'єднання»³³³.

Отже, хід ленінських думок під час переходу від комуністичної до ринкової політики цілком зрозумілий: **оскільки про колективізацію мріяти не доводиться, треба поки що зосередитися на кооперативному будівництві, яке є «передумовою» колективізації**.

Тривалість непу проголошувалася Леніним максимум на два десятки років. Само собою зрозуміло, що в цих хронологічних рамках, за уявленням більшовиків, повинні були створюватися передумови для добровільної колективізації селянських господарств. Однак **вождь не наважувався називати конкретних термінів утвердження на селі великого виробництва у формах, передбачених партійною програмою**. «Невизначений строк» – ось вираз, якому він віддав перевагу. Це теж треба пам'ятати.

Така обережність щодо проектів партії з приводу одержавлення селянської власності пояснювалася засвоєнням уроків того відчайдушного опору, який чинили селяни політиці колективізації у 1919 р. Коли на IX з'їзді РКП(б) більшість

.....
³³² Ленін В. І. Повне зібр. творів. – Т. 43. – С. 208.

³³³ Там само.

делегатів, які працювали в кооперативній секції, прийняла запропоновану В. Мілютіним резолюцію про одержавлення кооперації, В. Ленін домігся від з'їзду протилежного рішення – «через те, що ми маємо справу з класом, який менш доступний нам і ні в якому разі не піддається націоналізації». «Дух мілютіньської резолюції, – далі вказував вождь, – є дух чекістський, неправильно внесений у господарське питання»³³⁴. Зауважимо, що в цей час (весна 1920 р.) стосовно «більш доступного» робітничого класу провадилася жорстка лінія на всеохоплюючу мілітаризацію праці.

Через два роки так само негативно Ленін поставився до представлених у ЦК РКП(б) тез Є. Преображенського з аграрного питання. У відповідності з партійною програмою Преображенський вимагав «розвивати радгоспи, підтримувати і розширювати пролетарське землеробство на ділянках, наданих фабрикам, заохочувати розвиток сільськогосподарських колективів і залучати їх в орбіту планового господарства як основну форму перетворення селянського господарства в соціалістичне». Ленін передав тези іншим членам політбюро ЦК з негативним відгуком, а в листі до Н. Осинського наголосив на тому, «щоб невмілим втручанням не утруднити успішного розвитку сільськогосподарського виробництва»³³⁵.

Загальний напрям аграрної політики перших років непу справді полягав у тому, щоб «не утруднити» необережними діями господарського піднесення, яке почало відчуватися на селі після скасування продрозверстки. У центрі уваги державної партії вперше опинилися проблеми приватних господарств і створених ними кооперативів.

Ставлення партійного керівництва до колгоспів на початку 20-х років було суперечливим. З одного боку, доктрина вимагала відмови від приватного господарства на користь колективного. З іншого боку, сувора реальність не залишала сумнівів щодо повної нездатності існуючих колгоспів стати державі опорою. Не даючи продукції на сторону, колективісти заявляли, що вони – сіль землі, і постійно вимагали від уряду пільг та субсидій.

Загалом діячі партії, які висловлювалися на цю тему, обрали компромісну точку зору. Піддаючи сумніву доцільність існування колгоспів з максимальним ступенем відчуження власності, які за доктриною вважалися вищим досягненням комуністичного будівництва на селі, вони вітали утворення інших колгоспних форм, особливо артільей.

На V конференції КП(б)У в листопаді 1920 р. Г. Петровський висловив думку, що вищою формою землеробства у майбутньому повинен стати взагалі не колгосп

³³⁴ Там само. – Т. 40. – С. 265.

³³⁵ Див.: Ленін В. І. Повне збр. творів. – Т. 45. – С. 39–43, 125.

і не комуна, яка працює тільки на себе, а радгосп. Е. Квірінг у цей час у газетній статті висловлювався так: «Щоб господарчо зміцнитися, незаможники, крім своєї політичної організації – комнезамів, повинні організуватися у виробничі артілі й товариства. Це аж ніяк не означає – в сільськогосподарські комуни, де все спільне. Ні, хай у кожного залишиться своє господарство, свій будинок і т. д., а для польових робіт складається артіль, яка спільними силами здійснить ці роботи»³³⁶.

В. Ленін у цей час теж вважав, що серед заможних прошарків селянства мають шанс утвердитися не комуни, а форми колгоспів із частковим відчуженням селянської власності. Це засвідчує його телеграма Х. Раковському і М. Фрунзе від 16 жовтня 1920 р. У ній накреслювалася така програма дій для українських незаможників: колективний обробіток, прокатні пункти, завершення аграрної революції («Відібрати землю в куркулів зверх трудової норми, сільгоспзнаряддя куркулів брати на прокат-пункти»). Телеграма закінчувалася рекомендацією: «Всі ці заходи проводити тільки при умові успіху колективного обробітку і під реальним контролем. Комуни поставити на останнє місце, бо найбільш небезпечні штучні лжекомуни»³³⁷. Незабаром після цього, у промові на VIII Всеросійському з'їзді рад Ленін порівнював комуни з богадільнями, а на радісно-наївний рапорт залізничників станції Пролетарська Владикавказької залізниці, які повідомили в січні 1921 р. про влаштування сільськогосподарської комуни, відповідав так: «Без ділового, практичного, господарського успіху я комунам вірю погано і трохи навіть комун боюсь»³³⁸.

Приватне господарство селянина не вписувалося в комуністичну доктрину. З дореволюційних часів воно втратило патріархальні риси і зв'язало себе з ринковою економікою. Своїм незалежним від держави існуванням селянин-власник кидав виклик політичному режиму. Але цієї причини не можна було називати, закликаючи селян до відмови від індивідуального господарювання. Тому більшовики доводили, що колективне господарство економічно ефективніше, ніж індивідуальне. Турбуючись нібито про інтереси самих селян, вони закликали їх добровільно об'єднатися у колективи.

З переходом до непу, коли гасло колективізації було зняте, апіорні твердження про більшу економічну ефективність колгоспів зависли в повітрі. І тепер Ленін з досадою відкидав звичний аргумент про ефективність колективного господарювання, який не витримував перевірки життям, але залишався у пропагандистському арсеналі найупертіших доктринерів. У вищезгаданих тезах Є. Преображенського він звернув особливу увагу на такі рядки: «Що стосується бідніших прошарків

³³⁶ Див.: Кульчицький С. В. Ціна «великого перелому». – К., 1991. – С. 18–19.

³³⁷ Ленін В. І. Повне збір. творів. – Т. 41. – С. 349.

³³⁸ Там само. – Т. 52. – С. 52.

сіл, то, за винятком господарств колективних, тут помічається тенденція не до розвитку, а до падіння продуктивних сил, скорочення посівних площ тощо»³³⁹. На полях тез вождь зробив таке застереження: «Не доведено, що в “колективів” узагалі краще. Не слід дратувати селян брехливим комсамохвальством»³⁴⁰.

Якою ж була загальна лінія державної партії стосовно «капіталістичних» кооперативів і «соціалістичних» колгоспів? Навіть у часи, коли на перший план вийшли інтереси піднесення продуктивних сил, яким так добре відповідали кооперативи і так фатально не відповідали колгоспи, партія не могла, будучи комуністичною, зробити правильний вибір. І вона, якщо проаналізувати циркулярний лист ЦК РКП(б) від 18 березня 1922 р. «Про сільськогосподарську кооперацію», повела себе в цій ситуації прагматично. В циркулярі читаємо: «Робота попередніх років по усуспільненню сільського господарства створила в країні широку мережу колгоспів. Колгоспи ці як найбільш сталі радянські осередки на селі можуть здійснити позитивний і помітний вплив при введенні їх в загальне кооперативне річище»³⁴¹. Партійним організаціям на місцях рекомендувалося сприяти утворенню єдиних колгоспно-кооперативних спілкових об'єднань.

Таким чином, витoki неможливого гібриду у вигляді поняття «колгоспно-кооперативна форма власності на засоби виробництва» сягають 1922 року. Якраз тоді почав формуватися цей оксиморон, що пізніше став однією з категорій політичної економії соціалізму і найбільш стійким стереотипом у спотвореній свідомості радянських людей. У роки, які передували суцільній колективізації, таке парування пояснювалося сподіваннями на те, що процвітаючі кооперативи утримають на поверхні організаційно прив'язані до них колгоспи. Нічого й говорити, що при цьому кооперативи вважалися нижчими формами колективних об'єднань, а колгоспи – вищими.

Наприкінці 1923 р. за дорученням ЦК КП(б)У в Україні було здійснене обстеження стану наявних колгоспів. Кількість колективних господарств усіх форм зростала таким чином (дані на початок жовтня, 1919 р. і 1923 р. – на початок липня):

1919 р.	680
1920 р.	707
1921 р.	1 077
1922 р.	3 003
1923 р.	5 105

³³⁹ Ленинский сборник. Т. IV. – С. 394.

³⁴⁰ Ленін В. І. Повне збір. творів. – Т. 45. – С. 40.

³⁴¹ Директивы КПСС и Советского правительства по хозяйственным вопросам. – Т. 1. – М., 1958. – С. 317.

Питома вага колгоспів у селянському землекористуванні не перевищувала 2–3%. Переважали форми з незначним ступенем відчуження засобів виробництва, частка комун становила тільки 4%. Соціальний склад колгоспників на 70 % був незаможницький. Про економічне становище було сказано ухильно, але все-таки правдиво: «Істотне кількісне зростання колективних господарств, що спостерігається за останні роки, далеко не відповідає зростанню їх господарської могутності»³⁴².

Після вивчення матеріалів зазначеного обстеження з'явилася постанова політбюро ЦК КП(б)У «Про дальшу роботу по колективізації сільського господарства» від 15 листопада 1923 р. У ній вказувалося, що колективізація повинна здійснюватися тільки тоді, коли є впевненість у зміцненні нових колективів. Заборонялося всіляке форсування переходу нижчих форм колективів у вищі. Основною базою колективізації визначалося незаможне селянство. Державні пільги колективам вважалися конче необхідними³⁴³.

Зміст наведеного документа суперечить назві. Як правило, документи з назвою «про дальшу роботу» приймалися партійними комітетами з метою активізувати діяльність у розглядуваному напрямі. Тут же йшлося про те, щоб не прискорювати темпів колективізації, не форсувати відчуження засобів виробництва у колгоспників, не тягнути в колгоспи селян-власників. Обумовлений непом відступ від комуністичної доктрини диктував саме таку політику.

Не підлягає сумніву суто ідеологічна мотивація прийнятого у квітні 1922 р. XI з'їздом РКП(б) рішення про обов'язковість участі сільських комуністів у сільськогосподарських кооперативах і колективах, а в разі відсутності таких – про необхідність виявлення ними ініціативи щодо їх створення³⁴⁴. В опублікованому напередодні VII Всеукраїнської партконференції звіті ЦК КП(б)У визнавалося, що у виконанні цієї директиви за рік були досягнуті «досить незначні результати»³⁴⁵. У зв'язку з цим на конференції Д. Лебедь запропонував приймати селян у комсомол і партію тільки через колгоспи. У заключному слові Х. Раковський відкинув цю пропозицію і відверто заявив: «А ви знаєте, до чого це може привести? Провал колективів позначиться й на партії. Адже у нас тепер 4500 колективів. Якщо їх всі перепустити через сито, то з них, можливо, одна третина або одна чверть є колективами, що розвиваються природно, а три чверті створюються внаслідок

³⁴² Див.: Кульчицький Станіслав. Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919–1928). – С. 305.

³⁴³ Там само. – С. 306.

³⁴⁴ КПРС в резолюціях... – Т. 2. – С. 321.

³⁴⁵ Отчет ЦК КП(б)У за период с декабря 1921 г. по март 1923 г. VII Всеукрпартконференции. – Харьков, 1923. – С. 56.

різних пільг»³⁴⁶. Дискусія на цю тему об'єктивніше показала становище колгоспів, ніж присвячені колгоспному будівництву засідання в ЦК КП(б)У.

Підіб'ємо підсумки. На початку 20-х років теоретичні установки і політичний курс державної партії щодо виробничих об'єднань багатомільйонного селянства визначалися такими основними характеристиками:

- створювані переважно селянами-власниками *кооперативи* вважалися елементом капіталістичної економіки;
- створювані переважно незаможниками *колгоспи* вважалися елементом соціалістичної економіки;
- ставлення партії до існуючих *комун* як вищих, згідно з доктриною, форм селянських колгоспів було негативним унаслідок їх економічної неефективності, але наявна суперечність між теорією і практикою не знаходила пояснень;
- держава сприяла розвиткові кооперативів, вважаючи їх *передумовою* майбутньої широкої колективізації.
- держава *відкладала широку колективізацію* на невизначене майбутнє, але сприяла за допомогою пільг створенню нових колгоспів, вбачаючи в них паросток соціалістичного ладу.

Ці п'ять характеристик треба розглядати в контексті статті В. Леніна «Про кооперацію». У цій своїй роботі Ленін, по-перше, надто обережно формулював думки, щоб не відштовхнути комуністів, вихованих на постулатах програми РКП(б) 1919 р. А по-друге, цю статтю диктувала наполовину паралізована людина, яка формулювала положення безсистемно, інколи не обґрунтовувала їх доказами або навіть губилася в думках. Якщо висловлені в статті положення зіставити з попереднім теоретичним і політичним доробком партії в галузі аграрно-селянського питання, то можна об'єктивно оцінити новизну цього документа: стає очевидною поява в статті **концепції «кооперативного соціалізму»**, **альтернативної комуністичній доктрині**.

У першій половині грудня 1922 р. В. Ленін почав збирати матеріали по кількох темах для виступу на X Всеросійському з'їзді рад (запланованому на кінець грудня). Однією з тем мала бути кооперація. Зберігся план доповіді В. Леніна з написом: «*Центроспівка: її особливе значення*»³⁴⁷. У листі до голови Центроспівки Л. Хінчука вождь просив подати останні дані про діяльність кооперації.

³⁴⁶ Раковский Х. Основные задачи момента. Доклад и речь, произнесенные на VII Всеукраинской партийной конференции КП(б)У. – Харьков, 1923. – С. 59.

³⁴⁷ Ленін В. І. Повне збір. творів. – Т. 45. – С. 418.

Проте 16 грудня стався новий напад хвороби, після чого у Леніна виникли сумніви щодо можливості повернення до політичного життя. Бажаючи висловити останню волю, він домігся у лікарів дозволу щоденно диктувати стенографістці. До 6 березня 1923 р., коли черговий напад перетворив його у розумового інваліда, він встиг надиктувати спочатку три листи до ЦК РКП(б), а потім п'ять статей. Другою з них була стаття на тему, сформульовану так: «Про Центроспільку та її значення з точки зору непу». Текст був надиктований у два прийоми, 4 і 6 січня 1923 р. Н. Крупська передала статтю в ЦК РКП(б) у травні, й 26 і 27 травня текст було надруковано в газеті «Правда» під назвою «Про кооперацію»³⁴⁸.

Суть комуністичної доктрини полягала в запереченні приватної власності, товарно-грошових відносин і ринку. В силу того, що кооперація ґрунтувалася на товарно-грошових відносинах, вона розглядалася більшовиками як елемент капіталістичної економіки. Сільськогосподарська кооперація з цієї причини не могла стати елементом будованого державною партією ладу. Вона вважалася не більше як школою колективізму, засобом переходу селян від приватного дрібного до колективного великого виробництва, передумовою широкої колективізації сільського господарства.

Та вже під час переходу до непу В. Ленін заявив про «економічну неможливість» політики, здійснюваної протягом попередніх трьох років у точній відповідності з вимогами комуністичної доктрини. За ці роки стала очевидною нереальність спроб налагодити облік суспільної праці без опосередкування товарно-грошовими відносинами. *Поєднати інтереси індивідуального виробника з суспільними інтересами іншим, ніж ринковий, механізмом виявилось неможливим.* Це змусило партію повернутися обличчям до ринку, дозволити приватну торгівлю і навіть розпочати розгортання державної торгівлі, щоб пристосувати одержавлений сектор економіки до ринкових умов. За два роки нової економічної політики вдалося досягти істотних успіхів на шляху господарського відродження. Чи варто було за цих умов говорити про майбутнє припинення непу і повернення до політики нищення товарно-грошових відносин, чого вимагала комуністична доктрина?

Стаття «Про кооперацію» давала на це відповідь, хоч і неясну. Автор ухилявся від зіставлення економічного курсу партії до і після 1921 р. Але він сміливо починав з неймовірних для послідовників комуністичної доктрини тверджень: при максимальному кооперуванні населення сама собою досягається соціалістична мета; в непі ми зробили поступку принципів приватної торгівлі, але саме з цього

³⁴⁸ Аналіз цієї статті здійснюється без посилань, на основі тексту, надрукованого у Повному зібранні творів. (Т. 45. – С. 351–358).

випливає (протилежно тому, що думають) гігантське значення кооперації; лад цивілізованих кооператорів – це і є лад соціалізму.

Відчувалося, що автор переосмислив нову економічну політику. Не так давно, 20 листопада 1922 р., Ленін заявляв з трибуни Мосради: «З Росії непівської буде Росія соціалістична». Неп і соціалізм були для нього явищами несумісними. Неп вважався інструментом соціалістичного будівництва, і тільки. Поки він тривав, соціалізму не існувало. Проте вже на початку січня 1923 р. Ленін диктував стенографістці: «Кооперувати в достатній мірі широко і глибоко російське населення при пануванні непу є все, що нам потрібно, бо тепер ми знайшли ту міру поєднання приватного інтересу, приватного торгового інтересу, перевірки і контролю його державою, міру підпорядкування його загальним інтересам, яка раніше була каменем спотикання для багатьох і багатьох соціалістів».

Знаменне визнання! «Камінь спотикання», який став фатальним для політики комуністичного штурму 1918–1920 рр., уособлювало собою все багатомільйонне селянство. Щоб реалізувати програму РКП(б), треба було позбавитися селянства, тобто змінити докорінно соціальну природу кожного селянина, перетворити всіх приватних власників у найману робочу силу в одержавлених колгоспах. Непросте завдання, якщо зважити на питому вагу селян у населенні країни!

Новий погляд на кооперацію, яка здатна існувати тільки в ринкових умовах, виводив державну партію з глухого кута, в який комуністи самі себе загнали. У статті «Про кооперацію» не знайшлося місця для того, щоб згадати про колективізацію і колгоспи. Причина зрозуміла: заявою про те, що «просте зростання кооперації для нас тотожне... із зростанням соціалізму» Ленін знімав з порядку денного задачу відчуження засобів виробництва у селян. Скільки б більшовики не твердили раніше, що майбутня колективізація має бути добровільною, їм не вдавалося знайти наївних людей, готових повірити в те, що селянин-власник здатний добровільно відмовитися від господарства. А в кооперативи селяни йшли з дореволюційних часів. Ленін не дарма попросив стенографістку виділити у статті курсивом найголовнішу думку: кооперація робить перехід до нових порядків «якнайбільш простим, легким і доступним для селянина».

Свого часу вождь державної партії виголосив багато промов із закликами створювати комуні і радгоспи. Програма РКП(б) 1919 року була написана ним особисто від першого і до останнього рядка. Кооперацію він оцінював як торгашеську, в чому зізнавався. І ось тепер, у статті, яка мала значення політичного заповіту, В. Ленін давав відповідь на ключове питання, яке сам поставив і постановка якого здалася б єрессю лише за кілька тижнів до того: «Якими засобами можна і треба зараз же почати розвивати цей “кооперативний” принцип так, щоб усякому і кожному було ясне його соціалістичне значення?»

Зміна точки зору Леніна на кооперацію дала йому змогу прогнозувати тривалість перетворень у сільському господарстві, а не ховатися за виразом про «невизначене майбутнє». Адже під соціалістичними перетвореннями на селі розумілася вже не колективізація, якій селяни люто чинили опір, а кооперування, здійснюване навіть без державної допомоги, з ініціативи самих товаровиробників. «Щоб досягти через неп участі в кооперації поголовно всього населення – ось для цього потрібна ціла історична епоха,— підкреслював Ленін. – Ми можемо пройти в кращому разі цю епоху в одне-два десятиріччя». Інакше кажучи, тривалість створення «ладу цивілізованих кооператорів» визначалася в межах виконання плану ГОЕЛРО.

У попередніх розділах говорилося про те, що до непу державна партія на чолі з В. Леніним йшла нерішучими кроками, лише поступово осмислюючи необхідність пристосування до ринкової економіки. У січні 1923 р. в статті «Про кооперацію» Ленін зробив черговий крок у відступі від комуністичної доктрини, який став вирішальним. Він змінив точку зору на кооперацію. Це означало зміну точки зору на ринкові відносини і на політику, пов'язану з ринковими відносинами, тобто на неп. **Поставити знак рівняння між кооперацією і соціалізмом, між непом і соціалізмом означало відмовитися від комуністичної доктрини, від традиційного для більшовиків розуміння терміна «соціалізм» як першої фази комунізму.** Бажав цього Ленін чи ні, а в своїй останній статті він фактично відмовлявся від лєнінізму, більшовизму, комунізму. Соціалізм, здатний ужитися з ринковими відносинами, ставав схожим на лад, який був ідеалом західноєвропейських соціал-демократів з часів Е. Бернштейна, російських меншовиків, українських соціал-демократів.

Після цього стає ясним значення найбільш загадкового уривка знаменитої лєнінської статті. Ось він: «Тепер ми вправі сказати, що просте зростання кооперації для нас тотожне... із зростанням соціалізму, і разом з цим ми змушені визнати докорінну зміну всієї точки зору нашої на соціалізм».

Історики по-різному інтерпретували зміст процитованого уривка. Аналіз тексту самої статті не дає можливості робити однозначні висновки. Тим більше, що сам Ленін у наступному реченні щось пояснює, насправді, проте, нічого не пояснюючи: «Ця докорінна зміна полягає в тому, що раніше ми центр ваги клали і повинні були класти на політичну боротьбу, революцію, завоювання влади і т. д. А тепер центр ваги міняється до того, що переноситься на мирну організаційну «культурну» роботу».

Тільки зіставлення різних підходів В. Леніна до кооперації і непу дозволяє зрозуміти, в якому напрямку мінялися погляди вождя на соціалізм. Якщо запровадження непу в 1921 р. означало відмову від комуністичної політики, то висунута

в статті «Про кооперацію» концепція «кооперативного соціалізму» означала відмову від комуністичної доктрини.

Концепція «кооперативного соціалізму» залишилася *нереалізованою альтернативою* закладеній у програму РКП(б) схемі стратегічних дій державної партії. Тому про неї важко сказати щось певне. Навіть саме її існування можна довести лише зіставленням неоднакових у різні часи підходів партії до непу і кооперації. Але в світлі того, як розгорталися події після смерті Леніна, концепція «кооперативного соціалізму» становить особливий інтерес.

Цілком зрозуміло, що на схиалі життя В. Ленін відчув наростання негативних тенденцій і явищ у будованій більшовиками системі влади, яка спиралася на диктатуру. Його турбувало й те, що поворот 1921 року в економічній політиці державна партія теоретично не осмислила. У результаті цей поворот ставив на майбутнє більше запитань, ніж давав відповідей.

Висловлена Леніним в останніх листах і статтях політична воля була спотворена, хоча партійне керівництво робило вигляд, ніби воно ретельно виконує конкретні вказівки вождя. Найбільш яскравий приклад цього спотворення дає ідея кооперування.

Можливість спотворення своєї політичної волі полегшив сам Ленін. У статті «Про кооперацію» він не висловив негативного ставлення до колективізації. Про це можна було здогадатися, читаючи текст між рядками, але партія звикла до чітких ідеологічних настанов. А ці настанови залишилися в непорушному вигляді, у тому числі й головна з них – ленінська програма РКП(б). Досвід комуністичного штурму 1918–1920 рр. теж міг би багато сказати про те, як працюють або не працюють у реальному житті програмні схеми організації виробництва. Але під маскувальною покрівлею концепції «воєнного комунізму» (яку теж винайшов Ленін, аби не заплямувати комуністичний ідеал) скласти справжнє уявлення про ефективність комуністичної організації виробництва було неможливо. Тому для партапаратників і рядових комуністів кооперування залишалось передумовою колективізації – і не більше. Дифірамби Леніна на адресу кооперативів вони сприймали тільки в такому руслі.

Незважаючи на мільйонні тиражі в газетах, збірниках і окремих виданнях після першої публікації в центральній партійній газеті, стаття «Про кооперацію» залишалася в партії «непрочитаною». Про це, зокрема, свідчать дебати на жовтневому (1923 р.) пленумі ЦК КП(б)У. Розглядаючи питання про виробничі об'єднання селян, деякі учасники пленуму заперечували можливість колективізації. Більшість, однак, вважала за доцільне не знімати цього гасла з порядку денного ³⁴⁹.

³⁴⁹ Кульчицький Станіслав. Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919–1928). – С. 312.

У резолюції пленуму процеси колективізації і кооперування проголошувалися рівноцінними (!) в утвердженні соціалізму на селі. При загальній переконаності комуністів у тому, що вищою формою є виробниче об'єднання з максимальним ступенем «усуспільнення», тобто відчуження засобів виробництва, одночасне існування кооперативів і колгоспів було не на користь кооперативам. Зрозуміло, що своє вагоме слово тут могли б сказати самі селяни. Але робітничо-селянська держава їх не питала.

Через півроку, у травні 1924 р., VIII конференція КП(б)У знову повернулася до проблеми селянських виробничих об'єднань. Вона підтвердила тезу про однакову важливість кооперування і колективізації. Рівна увага до обох видів виробничих об'єднань пояснювалася тим, очевидно, що колгоспи практично повністю, а кооперативи – на 55% були в руках комітетів незаможних селян ³⁵⁰.

Найбільш упливові члени політбюро ЦК РКП(б) у 1923–1924 рр. були зайняті боротьбою за владу. Вони віддали на відкуп принципові проблеми господарського будівництва діячам другого ешелону – теоретику М. Бухаріну і практику О. Рикову. Останні були найближчими соратниками В. Леніна, знали і поділяли підходи вождя до соціально-економічних проблем, які змінювалися в ході засвоєння уроків непу. Теза про те, що *кооперація стає для радянської держави найважливішим економічним завданням на цілий історичний період*, уперше побачила світ іще в квітні 1923 р., тобто до опублікування статті «Про кооперацію» і навіть до її передачі в розпорядження ЦК РКП(б). Вона з'явилася в резолюції XII з'їзду партії «Про роботу РКП на селі» як буденна й звична фраза, без виділення принципового значення закладеної в ній думки. Далі в цій резолюції підкреслювалася актуальність рішення попереднього з'їзду про обов'язкову участь комуністів у сільськогосподарських кооперативах і колективах, а також необхідність державної підтримки товариств, артіль і комун ³⁵¹.

1924 рік – єдиний, у якому ідеї статті «Про кооперацію» відбивалися на поточній політиці партії у неспотвореному вигляді. XIII з'їзд РКП(б) у травні 1924 р. поставив питання «Про кооперацію» окремим пунктом порядку денного. У відповідній резолюції підкреслювалося, що даліше просування до соціалістичного господарства визначатиметься двома паралельними моментами: по-перше, зрушеннями у розвитку великої державної промисловості, а по-друге, успіхами кооперування населення. Гасло колективізації в рішеннях з'їзду не піднімалося. Вважалося, що кооперування не тільки перетворить дрібні селянські господарства на великі, але й забезпечить їх технічну реконструкцію. Виступаючи у травні 1924 р.

³⁵⁰ Комуністична партія України в резолюціях... – Т. 1. – С. 264.

³⁵¹ КПРС в резолюціях... – Т. 2. – С. 453, 456.

в партійній організації Бауманського району Москви, голова Раднаркому СРСР О. Риков заявив, що кооперування по лінії виробництва, збуту й постачання становитиме більше половини соціалістичної роботи над організацією селянства, а після цього залишиться тільки боротьба за техніку, підготовку кваліфікованих кадрів тощо³⁵².

У директивних документах партії, які приймалися в 1925 р., вже почалася зовні непомітна, але істотна деформація ідеї «кооперативного соціалізму». Дуже показові щодо цього матеріали XIV Всесоюзної партконференції (квітень 1925 р.).

На конференції було заслухано доповідь О. Рикова «Про кооперацію». Доповідач постарався викласти популярною мовою концепцію «кооперативного соціалізму» і спеціально зупинився на питанні про співвідношення кооперативного будівництва і колективізації. «Розвиток різних форм колективних об'єднань на селі треба заохочувати, – сказав він, – і в майбутньому їхня роль зростатиме. Проте основною формою масового об'єднання селянства, головним шляхом організації сільського господарства у наш час є кооперативна організація багатомільйонного селянства як товаровиробників. Не можна й гадати, що ми протягом найближчого року або найближчого ряду років зуміємо створити з колгоспів таку форму виробництва, питома вага якої була б значною в загальній системі нашого господарства. Середняки, тобто основна маса селянства, при нинішній техніці виробництва ще на тривалий час не можуть не залишатися поза колгоспами. А колективна організація кількох селянських господарств, що обробляють землю дерев'яною сохою, аж ніяк не являє собою соціалістичного господарства»³⁵³.

О. Риков не заперечував існування колгоспів, але не надавав їм самостійного значення. Адже основна частина селянства, тобто селяни-власники, не брала участі в колективізації і не збиралася робити це у майбутньому. На думку голови Раднаркому СРСР, просте складання наявних у незаможників жалюгідних засобів виробництва не являло собою соціалістичного господарства. Тільки у кооперативах доповідач убачав соціалістичне майбутнє села.

За встановленим порядком, проект резолюції партійного з'їзду або конференції представляв доповідач. Але від проекту Рикова, від його ідей у резолюції XIV партконференції не залишилося й сліду. Вправною рукою генсека в резолюцію були внесені положення, які перебували у непримиренному протиріччі з ідеєю «кооперативного соціалізму».

Конференція, щоправда, проголошувала, що «кооперативне будівництво набуває тепер надзвичайно важливого значення». Показово, однак, як це

³⁵² Рыков А. И. Статьи и речи. – Т. III. – С. 72–73.

³⁵³ Четырнадцатая конференция РКП(б). Стенографический отчет. – М., Л., 1925. – С. 88, 89.

положення аргументувалося: «В умовах свободи товарообороту й панування дрібного товарного виробництва на селі кооперація є основна суспільно-економічна форма зв'язку між державним господарством і дрібним товаровиробником села»³⁵⁴. Тут відсутня ключова ідея Леніна про те, що зростання кооперації тотожне зростанню соціалізму. Кооперація розглядається не як рівноправна з державною форма власності на засоби виробництва, а як «форма зв'язку» двох протилежних соціально-економічних укладів. **Кооперативний товаровиробник залишався в уявленні Сталіна дрібним товаровиробником. Велике виробництво на селі, створення якого було метою партії, пов'язується не з кооперуванням селянства, а з колективізацією.** Тобто здійснюється повний поворот від статті «Про кооперацію» до попереднього теоретичного доробку державної партії, втіленого в її програмі. Далі по тексту резолюції відбувається реанімація, здавалося б, похованої ленінським заповітом концепції колективізації. Проте поворот малопомітний і формулюється обережною ремаркою: «Колективізації сільського господарства необхідно приділяти більше уваги, ніж це робилося досі»³⁵⁵.

У тому ж таки 1925 р. темпи повороту до положень програми РКП(б) стрімко зростають. Жовтневий (1925 р.) пленум ЦК РКП(б) уже поставив вимогу «всєбічно сприяти будівництву колгоспів (сільськогосподарських комун, сільськогосподарських товариств) маломіщного і середнього селянства»³⁵⁶. Гасло колективізації, яке знову з'явилося на поверхні політичного життя, одразу поширюється на середняків, тобто на селян-власників. Не так давно Ленін говорив, що мріяти про колективізацію селянства не доводиться, і відкладав цей процес на «невизначене майбутнє».

Доречно порівняти резолюції, які готувалися в партійному центрі, з рішеннями партійної периферії. У 1924 р. в документах ЦК КП(б)У вплив статті «Про кооперацію» ще не простежується. У 1925 р., коли ЦК РКП(б) уже свідомо йде на спотворення закладених у статті ідей, периферія з цим запізнюється. У прийнятій IX з'їздом КП(б)У в грудні 1925 р. резолюції «Про господарське будівництво» державне й кооперативне господарства характеризувалися як «соціалістичні елементи нашого будівництва»³⁵⁷. Політичний поворот, обережно здійснюваний у центрі, ще не був усвідомлений територіальними партійними організаціями як директива.

.....
³⁵⁴ КПРС в резолюціях... Т. 3. – К., 1979. – С. 180.

³⁵⁵ Там само. – С. 185.

³⁵⁶ КПРС в резолюціях... – Т. 3. – С. 221.

³⁵⁷ Комуністична партія України в резолюціях... – Т. 1. – С. 346.

Якщо О. Риков ригористично дотримувався положень статті «Про кооперацію», то Й. Сталін з не меншим педантизмом повертав державний корабель на курс, визначений партійною програмою. Ці два члени політбюро ЦК були в різній політичній вазі, що й відобразилося в тексті згаданої резолюції XIV конференції РКП(б). А чи міг хтось інший у партійному центрі відстояти концепцію «кооперативного соціалізму»?

Г. Зінов'єв і Л. Каменев рідко висловлювалися на аграрно-селянську тему, не вважаючи її своїм фахом. У 1925 р. вони готувалися до вирішального раунду боротьби за владу зі Сталіним, своїм колишнім союзником у антитроцькістській «трійці», тож тим більше не цікавилися проблемами, які ще не виходили за межі теорії.

Л. Троцький, хоч і зазнав поразок у боях з «трійкою», все-таки не переставав вважати себе вождем і тому виступав із судженнями на будь-які теми. Виступаючи на загальноміських партійних зборах у Запоріжжі, він заявив: «Поки ми не можемо дати селянству високої техніки, у нас є дві можливості: або застосувати на селі методи воєнного комунізму й затримати цим розвиток продуктивних сил, або ж допустити там розвиток продуктивних сил, хоча б і за допомогою капіталістичних методів, аж доти, поки ми не зможемо засобами нашої промисловості колективізувати сільське господарство»³⁵⁸. Як бачимо, цей вождь партії не прийняв нової точки зору на соціалізм і догматично продовжував розглядати кооперацію як державно-капіталістичну форму власності, а неп – як тимчасовий відступ від «безпосереднього» шляху до комунізму. Важливо, однак, інше: Троцький не бажав колективізації, пов'язаної з неминучим, як він передбачав, застосуванням «воєнно-комуністичних», тобто примусових, силових методів. Саме з цієї причини він стояв за неп і кооперування селянства.

М. Бухарін завзято відстоював курс на кооперування, протиставляючи його колективізації сільського господарства. На початку березня він виступив з цією тезою на всесоюзній нараді представників сільськогосподарських колективів, де заявив: «Ми не можемо почати соціалістичне будівництво на селі з масової організації колективних виробничих підприємств. Ми почнемо з іншого. Стовпова дорога піде кооперативною лінією. Головний шлях – це організація соціалізму через кооперацію»³⁵⁹. У середині квітня Бухарін зробив доповідь «Про нову економічну політику й наші завдання» на партійному активі в Москві, де підкреслив: «Багато товаришів і досі схильні по воєнно-комуністичному переоцінювати роль колективних виробничих об'єднань у справі залучення селянства до соціалізму. Що ми повинні всіляко пропагувати серед селянства об'єднання в колективні

³⁵⁸ Троцький Л. Д. О наших новых задачах. – М., Л., 1926. – С. 19.

³⁵⁹ Правда. – 1925, 6 марта.

господарства, це правильно. Але неправильно, коли стверджують, що це є *стовпова* дорога для просування маси селянства по шляху соціалізму»³⁶⁰.

У партійних колах Бухарін вважався другим після Леніна теоретиком. Здавалося б, він повинен був активно підтримувати ленінську концепцію «кооперативного соціалізму». А з'ясувалося, що ні. Цей теоретик засвоїв у Леніна тільки одну ідею, щоправда, для селянства найбільш важливу: кооперування – це добре, колективізація – це погано. Але це твердження, послідовно пропаговане Бухаріним, не мало ні контексту, ні глибини, ні перспективи.

Як не дивно, Бухарін не розгледів у змісті статті «Про кооперацію» нової концепції, альтернативної комуністичній доктрині. Як і Сталін, він вважав неперехідним до соціалізму і комунізму періодом. Відмінність полягала лише в тому, що Сталіну цей період здавався коротким, і він уже починав готувати партійних функціонерів до нового комуністичного штурму. А Бухарін, як показує його виступ на початку грудня 1925 р. на Московській губпартконференції, стояв за поступовий і розтягнутий у часі перехід до комунізму. Згадавши твердження Леніна про те, що кооперація робить перехід до нових порядків простим, легким і доступним для селянина, він продовжував: «Раніше ми намагалися селян увігнати у комунізм залізною мітлою продрозверстки і воєнно-комуністичною системою, а нова економічна політика, за визначенням Леніна, є така політика, яка з'єднує інтереси суспільні, інтереси будівництва соціалізму з приватногосподарськими. Смісл непу полягає в тому, щоб не примусово тягти селянина у царство комунізму, а в тому, щоб зачепитися за його приватногосподарські інтереси і, взявшись за оцю мотузку, поступово й непомітно для нього самого привести його до комунізму»³⁶¹.

Ми бачимо, що у Сталіна не виявилось серйозних опонентів курсу на колективізацію. На заклик Бухаріна поставити на перший план кооперування він міг відповісти, що партія послідовно виконує заповіданий вождем кооперативний план.

І справді, питання про кооперацію не сходило з порядку денного партійних з'їздів і конференцій. Проводилася велика організаційна робота щодо розвитку всіх форм кооперування дрібних товаровиробників як передумови майбутньої колективізації. Пропагандисти невтомно популяризували статтю «Про кооперацію», хоч її багатовимірність для політиків, у тому числі й для Бухаріна, залишалася таємницею.

У 1926 р. Сталін розпочав серію практичних заходів, безпосередньо спрямованих на відродження уваги громадськості до проблем колгоспів і радгоспів. З його

³⁶⁰ Бухарин Н. И. Избранные произведения. – М., 1988. – С. 142.

³⁶¹ Новая обстановка и задачи партии. Доклад о работе ЦК РКП(б) на XIV Московской губпартконференции А. И. Рыкова. Прения по докладу. – М., Л., 1926. – С. 90.

ініціативи була створена комісія політбюро ЦК ВКП(б) у складі Н. Анцеловича, М. Калініна, Г. Камінського, В. Молотова, О. Свідерського, Я. Яковлєва та ін. Наслідком її роботи стала постанова ЦК ВКП(б) «Про підсумки радгоспного і колгоспного будівництва» від 30 грудня 1926 р. Вона підкреслювала істотну роль колгоспів в організації сільської бідноти. Поряд зі зміцненням артільей і комун рекомендувалося розвивати тсози, машинні товариства та інші прості форми. Підкреслювалося, що будь-який примус при організації колгоспів або штучне форсування переходу від простіших форм до складних завдали б колективному рухові величезної шкоди і затримали б його розвиток ³⁶².

Ця постанова започаткувала цілу серію партійних або партійно-урядових постанов, присвячених колективізації. На відміну від багатьох пізніших, вона не суперечила інтересам селян. У ній йшлося тільки про добровільну колективізацію незаможного селянства, для якого колгоспи із урахуванням податкових та інших пільг, а також прямої державної допомоги нерідко були прийнятним виходом. І справді, нові пільги, як і заохочуване державою пониження ступеня відчуження майна в існуючих колгоспах, сприяли пожвавленню колективістського руху серед незаможників. Кількість колгоспів в Україні зросла з 5 454 у жовтні 1925 р. до 12 042 на початок жовтня 1928 р. Частка тсозів за цей час підвищилася з 6,8 до 71,7%. Відповідно зменшилася частка комун (з 6,8 до 2,7%) і артільей (з 86,4 до 25,6%). Проте переважна більшість бідноти, не кажучи вже про середняків, не поспішала ламати свій уклад життя. **До жовтня 1928 р. в Україні було колективізовано менше 4% площі селянського землекористування** ³⁶³.

У ретельно зважених заявах Сталіна щодо перспектив аграрно-селянської політики партії не було жодного слова про перегляд ленінського кооперативного плану. 9 вересня 1927 р. члени американської робітничої делегації почули від нього, що В. Ленін намітив конкретні шляхи поступового підведення й втягнення основної маси селянства в русло соціалістичного будівництва через кооперацію, яка становить у руках пролетарської диктатури могутній засіб перетворень у дрібно-му селянському господарстві. Разом із тим генсек настирливо цитував позитивні висловлювання Леніна 1918–1919 рр. про колгоспи.

На зустрічі з іноземними робітничими делегаціями, які прибули до Москви напередодні святкування десятирічного ювілею Жовтневої революції, Сталіна запитали: «Як думаєте ви здійснювати колективізм у селянському питанні?». Відповідь була такою: «По лінії організації індивідуальних селянських господарств у кооперацію та по лінії організації селянських господарств, головним чином

³⁶² КПРС в резолюціях... – Т. 3. – С. 407, 408.

³⁶³ Кульчицький С. В. Ціна «великого перелому». – С. 34.

бідняцького типу, у виробничі товариства». Генсек нібито не додавав нічого нового в давно усталену політику щодо селянства. Однак він тут же знайшов необхідним заперечити те, чого в нього ніхто не питав: «До всеосяжної колективізації діло не дійшло і не скоро прийде»³⁶⁴.

Дарма що в цій відповіді термін «всеосяжна колективізація» вживався із запевненнями, що це, мовляв, не проблема сьогодення. Принципове значення мало те, що в політичному словнику державної партії з'явився новий вислів, який вичищував трагічну долю всьому багатомільйонному селянству. Незабаром цей термін у дещо зміненому вигляді («*масова колективізація*», потім – «*суцільна колективізація*») перекочував у партійно-урядові рішення і став метою державної політики.

Перший практичний крок у здійсненні «всеосяжної колективізації» було зроблено буквально через кілька тижнів, у політичному звіті ЦК, з яким Сталін виступив у грудні 1927 р. на XV з'їзді ВКП(б). Указуючи на те, що темп розвитку сільського господарства не можна визнати задовільним, він поставив перед делегатами з'їзду запитання: де вихід для сільського господарства? Може, в уповільненні темпу розвитку промисловості? Не очікуючи незгоди аудиторії, він сформулював «очевидну» відповідь: вихід у перетворенні дрібних і розпорошених селянських господарств у великі об'єднані господарства на основі громадського обробітку землі, в переході на колективний обробіток землі на базі нової, вищої техніки. Під безпосереднім тиском генсека в директиві з'їзду по розробці перспективного плану було закладено високі показники колективізації сільського господарства на кінець п'ятирічки, з охопленням до 20% селянських посівів. Отже, в план закладався практично стопроцентна колективізація бідняцьких господарств.

Не минуло й п'яти років після появи статті «Про кооперацію», як усі її положення було поховано під нескінченні запевнення нових керівників державної партії про величезне значення ленінського кооперативного плану в справі соціалістичного будівництва. Чому так сталося?

Очевидно, не слід забувати про небажання самого В. Леніна сказати комуністам, що закладена в партійну програму доктрина не витримала перевірки життям. Альтернативну колективізацій ідею «кооперативного соціалізму» він виклав настільки замасковано, що не досяг цілковитого розуміння серед найближчих соратників.

Та навіть якби партійне керівництво цілком зрозуміло «кооперативний соціалізм», навряд чи воно побажало б покласти його в основу економічної політики. **Ринкова політика щодо селянства рано чи пізно змусила б партію відновити ефективність народного господарства єдиною можливим шляхом: приватизацією або, в рамках державної власності, – корпоратизацією підприємств.**

.....
³⁶⁴ Сталін Й. Твори. – Т. 10. – С. 219, 233.

В обох випадках це означало добровільну відмову від економічної диктатури і тому ставило під сумнів політичну диктатуру ВКП(б).

Такої перспективи згуртовані навколо Сталіна партапаратники не могли допустити. Вони підтримали сталінську ідею колективізації, яка забезпечувала прискорений розвиток підприємств державного сектора за рахунок перекачування створюваного в сільському господарстві національного доходу і тим самим підводила під існуючий режим надійний економічний фундамент.

7.17

Кінець непу

XIV з'їзд ВКП(б) у грудні 1925 р. проголосив курс на індустріалізацію, але не дав відповіді на те, як її здійснювати. Делегати в основному обговорювали внутрішньопартійне становище. Саме на з'їзді у повний голос заявила про себе «нова опозиція». Тільки після того, як сталінцям удалося приборкати бунт Л. Каменева, Г. Зінов'єва та їхніх однодумців, створилася можливість повернутися до проблем соціально-економічної політики. Головною серед них була проблема коштів для капітального будівництва у промисловості.

Трестівський госпрозрахунок, який державна партія урізувала з усіх боків за для збереження своєї економічної диктатури, не міг змусити промисловість працювати з такою ефективністю, щоб забезпечити розширене відтворення власними коштами. Держава, яка вважала своїх сусідів ворожим «капіталістичним оточенням», не могла розраховувати й на залучення чужоземного капіталу. Отже, **головним джерелом нагромадження залишалося селянство**. На IX з'їзді КП(б)У, який передував XIV з'їзду ВКП(б), В. Чубар відверто заявив: країна не може задовольнитися внутрішніми промисловими нагромадженнями, треба шукати коштів у зростаючому сільському господарстві ³⁶⁵.

На першому післяз'їздовському пленумі ЦК ВКП(б), який зібрався у квітні 1926 р. з метою спеціально обговорити проблему джерел фінансування індустріалізації, кардинальних рішень прийнято не було. Безсумнівно, що це пояснювалося боротьбою за владу, яка тривала. Пленум ЦК дав оптимістичну оцінку перспектив індустріалізації, але торкнувся не стільки конкретних джерел і методів нагромадження, скільки сприятливих умов, у яких це нагромадження повинно було розгортатися в майбутньому: «Експропріація непродуктивних класів (буржуазії і дворянства),

³⁶⁵ IX съезд КП(б)У. Стенографический отчет. – Харьков, 1926. – С. 219.

анулювання боргів, зосередження доходів від промисловості, держторгівлі (внутрішньої і зовнішньої) і всієї кредитної системи в руках держави і т. ін. – самі по собі дають можливість такого нагромадження всередині країни, яке забезпечує необхідний для соціалістичного будівництва темп розвитку індустрії»³⁶⁶.

Тим часом у вищих колах партії вже обговорювалися конкретні об'єкти нового капітального будівництва. Найбільшу активність проявляв Ф. Дзержинський, який з лютого 1924 р. очолював ВРНГ СРСР, не покидаючи при цьому випестуваного ним ОДПУ. Крім загального керівництва наркоматом промисловості, Дзержинський узяв на себе безпосереднє управління найважливішим у його структурі головком – Головметалом. XIV партконференція ще у квітні 1925 р. прийняла по його доповіді резолюцію про металопромисловість, у якій вказувалося на необхідність негайної розробки перспективного плану будівництва нових підприємств. У другій половині цього ж року Головметал склав відповідний план, у якому було вперше названо такі промислові гіганти, як Криворізький металургійний завод і Краматорський завод важкого машинобудування³⁶⁷.

Розгортання капітального будівництва викликало підвищення попиту держави на сільськогосподарську продукцію. Треба було забезпечувати продовольством виплачувану робітникам новобудов зарплату, а також заробляти валюту продажем зерна за кордон, щоб розплатитися за імпортне устаткування. Однак спроби держави істотно збільшити ринкову закупівлю хліба в 1925/26 р. негайно ускладнили кон'юнктуру. За законами ринку ціни при зростанні попиту пішли вгору, бо пропозиція хліба селянами не могла різко зрости. Фінансувати хлібозаготівлі за рахунок інфляційного випуску паперових червінців уряд ще не наважувався. Тож хлібного фонду, адекватного новому плану капітального будівництва, створити не вдалося. У першому році індустріалізації ВРНГ змушений був тричі (!) скорочувати свої плани розгортання промисловості³⁶⁸.

Не маючи можливості залучити у промисловість достатню кількість ресурсів з інших сфер народного господарства, партійне керівництво звернуло особливу увагу на стан використання наявних коштів. На XIV з'їзді партії і на квітневому (1926 р.) пленумі ЦК ВКП(б) було сказано багато гірких слів про неощадливе використання коштів безпосередньо у виробництві та поза його межами. Марнотратство завжди є характерною рисою управлінського апарату як типово бюрократичної структури. Проте, на відміну від інших країн, радянський апарат мав

³⁶⁶ КПРС в резолюціях... – Т. 3. – С. 299.

³⁶⁷ Хромов С. С. Ф. Э. Дзержинский во главе металлопромышленности. – М., 1966. – С. 245–246.

³⁶⁸ Кульчицкий С. В. Внутренние ресурсы социалистической индустриализации СССР (1926–1937). – К., 1979. – С. 119.

незрівнянно більші можливості для марнотратства, бо розпоряджався величезною часткою продуктивних сил суспільства.

25 квітня 1926 р. ЦК і ЦКК ВКП(б) звернулися до трудящих мас з листом «Про боротьбу за режим економії». У зверненні наводилося багато прикладів роздутих штатів, перевитрат палива на одиницю продукції, зустрічних перевезень на залізницях тощо. «Усі ці і подібні до них приклади, – говорилося в цьому документі, – дають наочну картину, як нерозумно, неощадливо і неекономно витрачаються десятки і сотні мільйонів рублів, які могли б бути перетворені в резерви соціалістичного нагромадження»³⁶⁹.

Незабаром по всій країні було організовано комісії для здійснення режиму економії. В Україні до складу центральної комісії увійшли голова РНК УСРР В. Чубар, голова ЦКК КП(б)У і нарком РСІ УСРР М. Владімірський, секретар ЦК КП(б)У І. Клименко, голова ВУРПС А. Радченко та ін. Комісії були створені також при УРНГ та в усіх інших наркоматах, в округах і районах.

Виявилося, однак, що ефект від діяльності величезної кількості комісій поглинався витратами на підтримання їх у діючому стані. На початку 1927 р. ударна кампанія припинилася, комісії були ліквідовані, а відповідальність за здійснення режиму економії покладена на керівників відомств, трестів і підприємств. З 1927/28 р. УРНГ уперше розробила директиви щодо планування раціоналізаторських заходів у промисловості. Відтоді плани з раціоналізації стали складовою частиною виробничих планів. Але на ефективність виробництва вони мало впливали. Радянська промисловість органічно не могла обходитися без залучення ресурсів ззовні.

Для розуміння дальшого ходу подій треба поглянути новими очима на таке явище, як *ринкова змичка міста і села*. У радянській історіографії завжди стверджувалося, що «командні висоти» економіки і дрібнотоварне селянське господарство сполучалися між собою опосередковано, тобто через ринок. Це правда, але не вся.

Не підлягає сумніву, що придбання хліба на ринку різноманітними організаціями, як державними, так і кооперативними (з наступною закупівлею державою більшої частини заготовленої кооператорами продукції) якісно відрізнялася від «заготівлі» за допомогою продагонів. Це справді були ринкові заготівлі, що здійснювалися на основі попиту і пропозиції. Якщо селянина або селянський кооператив не влаштовувала ціна на хліб, вони могли утриматися від продажу і залишити державу без хліба.

.....
³⁶⁹ КПРС в резолюціях... – Т. 3. – С. 311.

Але радянська змичка якісно відрізнялася від нормального ринку. Ця відмінність має навіть кількісні параметри – так звані «ножиці цін». Чудовий знавець методів, за допомогою яких можна було витиснути з селянства максимум коштів на індустріалізацію, Й. Сталін у липні 1928 р. говорив так: «Воно (селянство. – С. К.) сплачує державі не тільки звичайні податки, прямі й опосередковані, але воно ще *переплачує* на порівняно високих цінах на товари промисловості – це по-перше, і більш або менш *недоодержує* на цінах на сільськогосподарські продукти – це по-друге. Це є додатковий податок на селянство в інтересах піднесення індустрії, яка обслуговує всю країну, а також селянство»³⁷⁰.

Будучи практично монополістом у закупівлі селянського хліба, держава могла визначати рівень заготівельних цін. Таке ж становище у виробництві промтоварів дозволяло їй завищувати продажні ціни. *Штучно створюваний перепад у цінах на промислові та сільськогосподарські товари дістав промовисту назву – «ножиці цін»*. «Ножіці» відстригали до половини доходів селян від реалізації продукції на ринку.

Існує три методи перерозподілу національного доходу: паперово-грошова емісія, оподаткування і відхилення ціни від вартості. Останнє з них може бути продуктивним тільки в країні з одержавленими засобами виробництва. Уряд такої країни має змогу перетворити монопольну ціну в потужний насос, який вбирає в бюджет колосальні фінансові ресурси.

Ідею використання економічної диктатури для перерозподілу національного доходу через ціни вперше висунув В. Ленін. Переконавшись у тому, що товарно-грошові відносини повинні зберегтися, він почав роздумувати над тим, як їх використати з максимальною вигодою.

Непрофесіонал у фінансовій політиці, вождь не теоретизував, а давав конкретні практичні вказівки. Зокрема, Ленін запропонував продавати імпортні товари за цінами, встановленими на базі ціни виробництва за кордоном з надбавкою, що йде на субсидію вітчизняного виробництва. У випадках, коли встановлювана в державній торгівлі ціна не була монопольною (це стосувалося товарів народного споживання, у виробництві і реалізації яких брали участь приватні підприємці), рекомендувалося використовувати непрямі податки, які виконували ту саму функцію перерозподілу національного доходу³⁷¹.

Пізніше відхилення цін від вартості радянські економісти спробували обґрунтувати теоретично. Наприклад, С. Струмилін доводив, що в перехідній від капіталізму до соціалізму економіці відповідність ціни вартості продукції не створює

³⁷⁰ Сталін Й. Твори. – Т. 11. – С. 157.

³⁷¹ Див.: Ленін В. І. Повне збір. творів. – Т. 45. – С. 195, 255.

стимулів для зміни народногосподарських пропорцій³⁷². За цією вишуканою формулою приховувалася тривіальна думка про те, що держава може як завгодно маніпулювати цінами, щоб домагатися бажаних їй народногосподарських пропорцій. **Ціноутворення виявилось настільки зручним інструментом поповнення доходної частини бюджету, що радянська держава не відмовлялася від нього до кінця свого існування.**

Уперше в широкому масштабі монопольне становище держави на ринку промислових товарів було використане в інтересах бюджету в 1923 р. Заступник голови ВРНГ Г. П'ятаков 16 липня того ж року видав наказ, де говорилося: «Пропоную всім правлінням трестів і органів ВРНГ вжити всіх необхідних заходів до того, щоб наша держава одержала від своїх підприємств найбільший прибуток, і попереджаю, що накреслене тут керівне начало провадитиметься неухильно, послідовно і з усією рішучістю»³⁷³. Щоб домогтися прибутку, трести пішли найлегшим шляхом підвищення цін на свою продукцію. Це спричинило кризу надвиробництва. Промислова продукція, яку споживачі не могли купувати через надто високі ціни, залишилася на складах. Криза збуту позбавила трести оборотних коштів, і вони не змогли виплатити робітникам заробітну плату. Довелось терміново знижувати ціни.

Уся провина за господарську кризу була покладена на П'ятокова, оскільки той підтримував Троцького в боротьбі за владу. Однак криза збуту почалася ще до знаменитого п'ятаковського наказу і пояснювалася недосвідченістю державного апарату, який ще не навчився користуватися монопольним становищем на ринку з потрібною обережністю. Від використання цінового фактора для поповнення бюджету держава не збиралася відмовлятися. Лютневий (1927 р.) пленум ЦК ВКП(б) характеризував політику цін як вузловий пункт усієї господарської політики, який визначав у кінцевому підсумку темп розвитку промисловості й сільського господарства, а також темп соціалістичного нагромадження, рамки обмеження приватнокапіталістичного нагромадження, купівельну спроможність червінця, реальний рівень зарплати робітників тощо³⁷⁴.

Як уже зазначалося, в 1925/26 р. плани капітального будівництва у промисловості скорочувалися тричі, щоб зберегти рівновагу на ринку. Надалі, однак, радянський уряд почав розширювати обсяг капітальних витрат у промисловості, не турбуючись про рівновагу. Фінансування народного господарства СРСР з державного бюджету зростало таким чином (у млн руб.)³⁷⁵:

³⁷² Струмилин С. Г. На плановом фронте. – М., 1956. – С. 509.

³⁷³ Див.: Швецов С. В. Дискуссия в РКП(б) 1923 года. – М., 1991. – С. 13.

³⁷⁴ КППС в резолюциях... Т. 3. – С. 419.

³⁷⁵ Плотноков К. Н. Очерки истории бюджета советского государства. – М., 1955. – С. 92.

Рік	Народне госп-во в цілому	У тому числі:	
		промисловість	сільське госп-во
1925/26	1224	281	283
1926/27	2085	685	298
1927/28	2815	926	394

Отже, порівняно з першим роком індустріалізації обсяг спрямованих державою у промисловість коштів зріс у 1927/28 р. утричі. Такі темпи зростання фінансових витрат не могли не позначитися на економічній кон'юктурі. В країні почалася «криза непу», як це явище називалося в радянській історіографії. Факти свідчать, що вона не визрівала спонтанно, а свідомо організовувалася вищим партійним керівництвом. Інакше кажучи, **радянський уряд відмовився від курсу на економічну рівновагу, який був фундаментом нової економічної політики.**

Якщо на практиці політика індустріалізації здійснювалася з прискоренням, то в політичних заявах членів партійного керівництва спостерігався різнобій. Л. Троцький, Л. Каменев і Г. Зінов'єв наполягали на тому, щоб масштаб розриву в цінах на промислові і сільськогосподарські товари, або, як тоді говорили, «розхил ножиць», був максимальний. Пам'ятаючи уроки кризи збуту 1923 р., Й. Сталін стояв за помірний «розхил ножиць». М. Бухарін, О. Риков і М. Томський схилилися до введення «відновлювальних цін», які б повністю повертали селянам виробничі витрати.

У жовтні 1927 р. були опубліковані тези ЦК ВКП(б) до XV з'їзду партії. У них засуджувався курс на «надіндустріалізацію» як такий, що загрожував посиленням соціальної напруженості в суспільстві. X з'їзд КП(б)У, який працював у листопаді, солідаризувався з тезами ЦК. XV з'їзд, який працював у грудні 1927 р., ще раз наголосив на тому, що максимальне перекачування коштів із сільського господарства у промисловість призвело б до політичного розриву з селянством і підриву сировинної бази індустрії.

Разом з тим, практика встановлення державою-монополістом завищених цін на промтовари не скасовувалася. У затверджених з'їздом директивах щодо складання п'ятирічного плану на 1928/29–1932/33 рр. передбачалося тільки поступове, аж до останнього планового року скорочення надходжень до бюджету від «ножиць цін».

Селяни, однак, уже взимку 1927/1928 рр. не погодилися на занижені ціни. Вони відмовилися продавати хліб. У країні спалахнула хлібозаготівельна криза. Запаси хліба на державних складах швидко вичерпувалися.

Існувало два шляхи розв'язання кризи. Можна було підвищити ціни на хліб, а цим самим – збільшити платіжнеспроможний попит селянства. Правда, тоді

довелося б обмежити бюджетні витрати на індустріалізацію. Але можна було й не підвищувати цін, а силою змусити селян продавати хліб, чи точніше – здавати.

Після того, як «надіндустріалізаторів» Троцького, Зінов'єва і Каменєва на XV з'їзді партії вивели зі складу політичного керівництва, Сталін та його послідовники самі перехопили ідею «надіндустріалізації». Серед тих, хто йшов за генсеком, були в повному складі члени партійно-радянського керівництва України, в тому числі генеральні секретарі ЦК КП(б)У Л. Каганович (до липня 1928 р.) і С. Косіор, голова РНК УСРР В. Чубар, голова ВУЦВК Г. Петровський.

Покладатися в індустріалізації тільки на «ножиці цін» або посилене оподаткування Сталін не збирався. Ці методи нагромадження не виходили за межі товарно-грошових відносин, хоч і порушували ринкову рівновагу. Не відмовляючись від них на перших порах, генсек бажав іншого: **позбавити селян можливості розпоряджатися вирощеним урожаєм, перетворити їх у найману робочу силу в одержавлених колгоспах. Курс на колективізацію відновлювався з 1925 р. Хлібозаготівельною кризою Сталін скористався для того, щоб проголосити суцільну колективізацію селянства поточним завданням.**

Позиції окремих членів партійного керівництва, публічно заявлені у 1926–1927 рр., на перший погляд виглядали таким чином: ліві (Троцький, Каменєв, Зінов'єв) – стояли за максимальний «розхил ножиць», праві (Бухарін, Риков, Томський) – схилилися до «відновлювальних цін» на хліб, і центр (Сталін). Як праві, так і ліві не бажали відмовлятися від нової економічної політики. Проте справжня позиція Сталіна і сталінців насправді не була центристською – вона взагалі **виходила за рамки непу і мала на меті повернення до політики комуністичного штурму.**

Відразу після XV з'їзду в країні почалися перші зимові хлібозаготівлі, здійснювані за допомогою силових методів. На них політбюро ЦК ВКП(б) мобілізувало істотну частину наявного партійно-радянського апарату. На периферію поїхали й члени політбюро ЦК. Виїхавши в січні 1928 р. у Сибір, Сталін у низці виступів перед місцевими функціонерами виклав таку програму дій:

- зажадати від куркулів негайної здачі всіх надлишків хліба за державними цінами, а в разі відмови – застосувати надзвичайні заходи і конфіскувати надлишки;
- у найближчі 3–4 роки провести часткову колективізацію сільського господарства;
- услід за частковою провести суцільну колективізацію.

Щоб досягти кінцевої мети, якою була «всеосяжна колективізація», Сталін обрав тактику гри на об'єктивно існуючій у суспільстві соціальній напруженості. У провалі хлібозаготівель він звинуватив не все селянство, а тільки «куркулів». Селяни не виявляли бажання продавати хліб за заниженими цінами, а Сталін говорив про куркулів, які не хотіли здавати хліб. «Продавати» і «здавати» – це терміни різних епох і різних економічних політик.

Після «чорного переділу» найзаможніший прошарок села з яскраво вираженою тенденцією будувати господарство не стільки на власній праці, скільки на залученні найманої робочої сили, істотно скоротився. В умовах непу він дістав певні можливості зростання, але податкова політика держави найчастіше зводила ці можливості нанівець. В. Ленін не виключав заможних селян-власників з числа учасників кооперативів. У 1922 р. він пропонував замислитися над тим, «як кооперувати, як обмежувати» куркулів, не припиняючи зростання продуктивних сил»³⁷⁶.

Зойки про «куркульську небезпеку» з боку лівих у партійному керівництві мали корисливу мету: обкласти селянство більшими податками і за його рахунок здійснювати «надіндустріалізацію». Коли Сталін і його послідовники боролися з лівими, вони спокійно ставилися до заможних верств села і не переоцінювали значення соціальної диференціації селянства. Наприклад, на XV з'їзді ВКП(б) В. Молотов спеціально зупинився на тому, кого слід вважати куркулем. Він назвав два критерії для визначення господарств експлуататорського типу – оренда землі і використання найманої праці, – але тут же зробив два істотні застереження. По-перше, як відзначалося в його доповіді, оренда була «у переважній своїй частині середняцькою». По-друге, торкаючись складеної комісією РНК СРСР таблиці соціального розшарування села, Молотов указав на те, що група під назвою «ті, хто наймає сезонних робітників» (7,9% усіх селян), не може бути цілком куркульською, бо до неї входять, за іншими ознаками, не менш як 2–3% середняків. Звідси випливав висновок: визначити питому вагу куркульства «є завданням майже неможливим»³⁷⁷.

У сталінській програмі дій, що була оголошена в січні 1928 р., «надлишки» хліба вважалися такими, що належать куркулеві. Однак Сталін знав, і навіть у своїх працях наводив розрахунки вже тоді відомого статистика В. Немчинова, з яких випливало, що в 1926/27 р. середняки та бідняки мали у своєму розпорядженні 74% товарного хліба, куркулі – 20 %, а радгоспи і колгоспи – 6%. І все-таки саме «куркуля» генсек звинуватив у хлібозаготівельній кризі. Запозичення у політичних противників жупела «куркульської небезпеки» переслідувало ті самі цілі: моральне виправдання тиску держави на селянство. Йшлося про те, щоб примусити селян здавати хліб за невигідними цінами під загрозою перетворення непокірних на ворогів радянської влади – «куркулів». А з ворогами розмова була коротка: надзвичайні заходи, застосування різноманітних санкцій від штрафів до цілковитої конфіскації майна.

³⁷⁶ Ленін В. І. Повне збір. творів. – Т. 45. – С. 43.

³⁷⁷ Пятнадцатый съезд ВКП(б). Декабрь 1927 г. Стенографический отчет. – М., 1961. – Ч. 2. – С. 1181–1184.

Сталін потурбувався про те, щоб зміну політики щодо селянства не розцінили як повернення до політики, засудженої Леніним у 1921 р. У таємному циркулярі до місцевих партійних організацій, розісланому за підписом генсека 13 лютого 1928 р., підкреслювалося з притиском: «Розмови про те, що ми нібито скасовуємо неп, запроваджуємо продрозверстку, розкуркулювання і т. д., є контрреволюційним базіканням»³⁷⁸.

За допомогою грубого тиску на селян у січні – лютому 1928 р. в Україні заготовили 70 млн пудів хліба. Хлібозаготівельну кризу було подолано. Та на партійну організацію республіки надзвичайні заходи «впали як липневий сніг» (так висловився один з уповноважених ЦК КП(б)У по хлібозаготівлях). Деякі учасники червневого (1928 р.) пленуму ЦК КП(б)У мали мужність вказати на падіння авторитету партії в селянських масах. З різким засудженням таких заяв виступив на пленумі ЦК секретар ЦК КП(б)У П. Постишев. Він стверджував, що надзвичайні заходи врятували країну від голоду, бунту в промислових центрах, кризи у промисловості³⁷⁹.

Постишев не розумів, що силовий тиск на селянство заводив у безвихідь. У зимові місяці 1928/1929 рр. хлібозаготівельна криза повторилася, причому в гострих формах, через неврожай в основних житницях країни – Україні та Північному Кавказі.

Недорід у поєднанні з хлібозаготівлями, які здійснювалися силовими методами, призвели у 1928 р. до загострення продовольчого стану в сільській місцевості України. У багатьох районах республіки, в тому числі південних, які на початку 20-х років пережили тяжкий голод, знову почалося голодування населення. У травні й червні політбюро ЦК КП(б)У розглядало «випадки голодування», але обмежалося протокольним дорученням Українській економічній нараді більш детально вивчити питання і виділити кошти для допомоги, «звернувши особливу увагу на райони прикордонної смуги»³⁸⁰. На жаль, в історіографії ця тема й досі залишається «білою плямою».

Тиск на селянство виправдовувався необхідністю досягти найбільших темпів зростання важкої промисловості. У резолюціях XV з'їзду ВКП(б) були повторені зважені формулювання про необхідність досягти збалансованого зростання споживання і нагромадження, промисловості і сільського господарства, важкої і легкої індустрії. У партійних документах пізнішого часу непівська лексика вже не вживалася.

³⁷⁸ Сталін Й. Твори. – Т. 11. – С. 15.

³⁷⁹ Кульчицький С. В. Між двома війнами (1921–1941 рр.) // Український історичний журнал. – 1991, № 8. – С. 13.

³⁸⁰ Кульчицький Станіслав. Комунізм в Україні: перше десятиліття (1919–1928). – С. 354.

Зокрема, з приводу питання про темп господарського розвитку XV з'їзд вказав: «Треба виходити не з максимуму темпу нагромадження на *найближчий рік* або кілька років, а з такого співвідношення елементів народного господарства, яке забезпечувало б *довгочасно* найшвидший темп розвитку»³⁸¹. Це – найпопулярніша цитата зі з'їздівської резолюції «Про директиви по складанню п'ятирічного плану народного господарства». Вона часто наводилася в радянській історіографії, внаслідок чого створювалося оманливе враження про те, що планові органи розробляли п'ятирічний план у відповідності з директивами з'їзду.

Насправді між двома відомствами – Держпланом СРСР на чолі з Г. Кржижановським і ВРНГ СРСР, яку після смерті Дзержинського очолив В. Куйбишев, почалося змагання за прискорення темпів. Кржижановський навіть поскаржився на те, що ВРНГ перехоплює держпланівські функції. Їй треба було б залишатися наркоматом промисловості, говорив він, а не дублювати планову роботу³⁸².

Г. Кржижанівський, керівник Держплану СРСР, мав певний авторитет у партійних колах як колишній голова ГОЕЛРО й особистий друг В. Леніна. Але його політичний вплив дорівнював нулю. Куйбишев твердо проводив сталінську лінію на форсування темпів індустріалізації.

Більш серйозне значення мала опозиція авантюризму в плануванні з боку М. Бухаріна. 30 вересня 1928 р., тобто напередодні нового господарського року, він виступив у газеті «Правда» з великою статтею «Замітки економіста». У ній нібито розгорталася критика «надіндустріалізаторських» поглядів Троцького, а насправді – захищалася нова економічна політика, на яку зазіхали Сталін і Куйбишев. Постійно цитуючи резолюції XIV і XV з'їздів партії, Бухарін закликав домагатися ринкової рівноваги, уникати народногосподарських диспропорцій, створювати під план товарні резерви. Він критикував варіанти планів п'ятирічки, що розроблялися у ВРНГ, як цілком позбавлені резервів і додавав: не можна будувати сьогоднішні фабрики із завтрашніх цеглин³⁸³.

Зайнятий остаточним придушенням троцькістської опозиції, Сталін у 1928 р. не наважувався дати відкритий бій безпосередньо Бухаріну. Але за його командою ідеологічний апарат розпочав кампанію проти «правого ухилу» в партії. В опортунізмі звинувачувалися всі, хто заперечував доцільність затвердження надвисоких темпів індустріалізації на найближчі роки і запровадження надзвичайних заходів проти селян. Зокрема, ЦК КП(б)У у зверненні до республіканської партійної організації з приводу перевиборів партійних органів

³⁸¹ КПРС в резолюціях... – Т. 4. – К., 1980. – С. 32.

³⁸² Информационный бюллетень Госплана СССР. – М., 1928. – С. 29.

³⁸³ Бухарин Н. И. Избранные произведения. – М., 1990. – С. 481.

підкреслював несумісність «опортунізму» з членством у партії. «Ці опортуністичні настрої, – говорилося у відозві, – виявляються в ставленні питання про поміркованіший темп індустріалізації, про зменшення капіталовкладень, про потребу виправити деякі постанови XV з'їзду партії, пом'якшити наступ на глитайські групи села. Партія повинна рішуче боротися проти цього правого ухилу, а також проти всякого примиренства з ним»³⁸⁴.

Характеризуючи представлені на розгляд XV з'їзду ВКП(б) документи з перспективного плану як «чорнову і значно применшену п'ятирічну намітку», Сталін давав зрозуміти спеціалістам з планування, в якому напрямі діяти далі. Об'єктивні дані, які покладалися в основу планування у попередні роки, до уваги не бралися. **Тепер план розглядався як обов'язкова для виконання директива.** На з'їзді Сталін заявив цілком чітко: «Наші плани є не плани-прогнози, не плани-догадки, а плани-директиви, які обов'язкові для керівних органів»³⁸⁵.

У відповідь на численні приклади балансової непогодженості багатьох завдань плану на 1928/29 р., які наводилися у статті Бухаріна «Замітки економіста», з боку ВРНГ СРСР пролунали звинувачення у «фетишизації» самого балансу. Офіційний орган наркомату надрукував статтю «Про диспропорції і метод господарського балансування», в якій стверджувалося: баланс не повинен бути фетишем, у плануванні не можна рівнятися на «вузькі місця», треба докладати зусиль, щоб їх усувати. Господарські диспропорції, як і «тимчасові труднощі» у постачанні населення, оголошувалися неминучими на певний період до побудови економічного фундаменту соціалізму³⁸⁶. Авторитетність тону і лексики цієї статті без підпису свідчили про авторство Куйбишева.

Спеціалісти, які працювали у вищих ланках господарського апарату, зрозуміли, що бажання залишатися на ґрунті економічної науки може завести їх у тюрму або концтабір. Саме в цей час газети почали друкувати звіти із зразково-показового процесу шахтинських «шкідників». С. Струмиліну, який фактично очолював розробку плану першої п'ятирічки, приписується вислів: «Краще стояти за високі темпи, ніж сидіти за низькі». Прагнучи уникнути звинувачень у шкідництві, планові працівники почали готувати такі документи, яких вимагав Сталін.

Середньорічний темп зростання валової продукції великої промисловості у варіантах п'ятирічного плану, що розроблялися в обох союзних відомствах, змінювався так (у відсотках)³⁸⁷:

.....
³⁸⁴ Комуніст (Харків). – 1928. – 10 жовтня.

³⁸⁵ Сталин И. Сочинения. – Т. 10. – С. 297, 324.

³⁸⁶ Торгово-промышленная газета. – 1928. – 12 октября.

³⁸⁷ Розраховано за: Jasny N. Soviet Industrialization 1928–1952. – Chicago, 1961.

Держплан, весна 1927 р.	12,4
ВРНГ, кінець 1927 р.	15,8
Держплан, кінець 1927 р. відправний варіант	13,9
оптимальний варіант	15,8
ВРНГ, серпень 1928 р.	17,3
ВРНГ, листопад 1928 р.	18,6
ВРНГ, грудень 1928 р.	21,8
Держплан, весна 1929 р. відправний варіант	18,6
оптимальний варіант	22,7

XV з'їзд ВКП(б) затвердив у директивах щодо розробки п'ятирічного плану наявні на той час варіанти (за Держпланом – оптимальний), які виходили на майже 16% середньорічний рівень росту великої промисловості. А у квітні 1929 р. XVI партконференція затвердила розроблений Держпланом оптимальний варіант п'ятирічки з майже 23% директивним темпом середньорічного зростання промисловості.

Подібні темпи були можливі в межах відбудовного періоду, коли продукція нарощувалася за рахунок використання раніше законсервованих потужностей. Але країна вже вступала у побудовний період, коли продукція могла зростати тільки внаслідок інтенсифікації виробництва на діючих потужностях або введення до ладу новобудов. Затвердження темпів, які набагато перевищували досягнуті у світовій практиці показники, а також усі задуми вичищених з партійного керівництва «надіндустріалізаторів», свідчили про те, що державна партія відмовлялася від здобутого у 20-ті роки досвіду господарського будівництва.

Попри всі запевнення про незмінність економічної політики партійне керівництво на чолі з Й. Сталіним круто змінювало політичний курс. Починалася доба «великого перелому».

7.18

Культурна політика на службі доктрини

Створений В. Леніним політичний режим спирався на самодіяльні робітничі та селянські (солдатські) організації. Він утвердився при владі тільки тому, що реалізував гасла радянської революції. Лише після того, як влада більшовиків зміцнилася, вони почали здійснювати свою доктрину методами насилья і пропаганди. У міру того, як минав час, у діях режиму все чіткіше проявлявся третій компонент – **виховання підростаючого покоління в комуністичному дусі**.

Безпосередньо пов'язана з функціями пропаганди і виховання сфера культури виявилася в центрі уваги компартійно-радянського апарату. Партія більшовиків, як підкреслював її засновник, мусила здійснювати культурну революцію як невід'ємну складову частину комуністичної революції.

Ефективність пропаганди і виховання забезпечувалася не тільки безсумнівними і навіть вражаючими успіхами в культурному будівництві, але й боротьбою з тими, хто висловлював інші судження з приводу пропагованих владою постулатів і цінностей. **Культурне будівництво перетворилося на культфронт, а працівники культури – на культармійців**. Керівні працівники і рядові виконавці на ниві культфронту мусили керуватися двома логічно пов'язаними між собою закликами: «Хто не з нами, той проти нас!», «Якщо ворог не здається, його винищують!». Перше гасло В. Ленін сформулював під час революції 1905 р. Друге гасло в роки непу виголошене не було, але якраз ним можна було позначити суть діяльності радянських органів безпеки. Спираючись на досвід чекістів, уперше це гасло озвучив у 1930 р. як заголовок газетної статті великий пролетарський письменник Максим Горький.

Намагаючись виправдати свій статус робітничо-селянської влади, радянський режим не шкодував зусиль, аби прилучити народні низи до цінностей загальнолюдської культури. Проте доступ до мас мали тільки ті цінності, які не суперечили комуністичній ідеології. Відбір не був аж надто складним завданням для керівних діячів культурного фронту. Ідеологія комуністів спиралася на біблійні цінності, які впродовж століть служили основою для розвитку культури в усіх країнах євроатлантичної цивілізації.

Активна політика в галузі культури забезпечувала більшовикам підтримку робітничо-селянських мас, які були відірвані в дореволюційні часи від її здобутків. В Україні більшовики користувалися зростаючою підтримкою мас, які

вперше відчули, що влада турбується про розвиток їхньої національної культури і мови. Здобутки урядів Центральної Ради, гетьмана П. Скоропадського і Директорії у розвитку національної культури були вагомими. Але існування цих урядів виявилось надто короткочасним, щоб їх оцінили належним чином.

Кремль узяв курс на підтримку культурницьких форм національного руху при нещадному придушенні його державницьких форм. Однак культурницькі вияви національного життя мали природну тенденцію переростати в державницькі. Керівники партії боролися з цією небезпечною для них тенденцією шляхом *ідеологізації культури*, штучного створення жупела «націонал-ухильництва» в КП(б)У та переслідування «буржуазних націоналістів». Вони вимагали, щоб культурне життя було «національним за формою і соціалістичним за змістом», тобто не суперечило комуністичній доктрині. Політизація культурного процесу аніскільки не приховувалася. **Метою проголошеної «культурної революції» було формування в суспільній свідомості певних стереотипів, які зробили б поведінку населення прогнозованою.**

Однією з найважливіших проблем доби непу була ліквідація неписьменності. «Неписьменна людина стоїть поза політикою», – говорив В. Ленін³⁸⁸. У Росії ще в 1919 р. з'явився декрет, який вимагав, щоб усе неписьменне населення віком від 8 до 50 років навчалось грамоті. Аналогічну постанову у травні 1921 р. видав Раднарком УСРР. Лікнеп вважався пріоритетним напрямком у культурному будівництві. Зрештою, стихійний потяг народу до культури був настільки великим, що спеціальні заохочувальні заходи пропагандистського або примусового характеру застосовувалися не часто.

До кампанії лікнепу залучалися профспілкові та комсомольські організації, комітети незаможних селян, кооперативи, працівники загальноосвітньої школи і культурно-освітніх установ. У 1923 р. виникло добровільне товариство «Геть неписьменність!» на чолі з головою ВУЦВК Г. Петровським. З'явилося урядове рішення завершити кампанію лікнепу до 10-х роковин Жовтневої революції. Сесія ВУЦВК у листопаді 1923 р. встановила два терміни «остаточної ліквідації неписьменності»: для членів сілрад, профспілок, комнезамів та допризовної молоді – до 1 травня 1925 р., для решти працездатного населення – до 7 листопада 1927 р.

Швидко розбудовувалася мережа державних і громадських пунктів лікнепу в містах та селах з диференційованими програмами для різних вікових груп населення: для дорослих – з 6-місячним терміном навчання, підлітків – 7,5-місячним та малописьменних – з терміном від 6 до 9 місяців. У 1925/26 навчальному році

.....
³⁸⁸ Ленін В. І. Повне зібр. творів. – Т. 44. – С. 165.

в УСРР функціонувало 13 350 пунктів лікнепу з навчанням українською мовою, 3 312 – російською, 507 – єврейською (переважно на ідиш), 189 – польською, 172 – німецькою, 60 – татарською, 43 – болгарською³⁸⁹.

Держава забезпечувала безкоштовне навчання в гуртках лікнепу і надавала певні пільги тим, хто навчався. Зокрема, робітники звільнялися на дві години від праці зі збереженням заробітку. Селянам надавалася 20% знижка при обов'язковому страхуванні майна. Було організовано десятки культармійських університетів для подання методичної допомоги активістам лікнепу.

Планове завдання щодо ліквідації неписьменності виявилось нереальним. І все ж, у школах лікнепу до 1927 р. навчилося грамоті понад 2 млн осіб віком до 50 років. Частка письменних у цьому році (порівняно з 1913 р.) зросла у містах з 42 до 70%, а в селах – з 15,5 до 50%. Проте в Україні ще залишалося до 5 млн неписьменних, здебільшого жінок³⁹⁰.

Програма РКП(б), прийнята VIII з'їздом партії у березні 1919 р., приділяла велику увагу розвитку загальноосвітньої школи. «У період підготовки умов, які зроблять можливим цілковите здійснення комунізму, – говорилося в ній, – школа має бути не лише провідником принципів комунізму взагалі, а й провідником ідейного, організаційного, виховного впливу пролетаріату на напівпролетарські та непролетарські верстви працюючих мас з метою виховання покоління, здатного остаточно здійснити комунізм»³⁹¹.

На початку 1921 р. в Україні працювало 22 тис. шкіл з 2 250 тис. учнів. Тим часом кількість дітей шкільного віку становила 4,4 млн. Це означало, що в школі навчалася лише половина всіх дітей. На стан сільської шкільної мережі сильно вплинув голод початку 20-х років. Якщо на території Одеської та Миколаївської губерній у 1920 р. навчалася 330 тис. дітей, то в 1922 р. – лише 100 тис. Восени 1922 р. розпочали заняття тільки 17 тис. шкіл, які охоплювали 1,4 млн дітей³⁹².

Відбудова шкільної мережі вимагала істотного збільшення учительського контингенту. У лютому 1921 р. декретом уряду була запроваджена для педагогічних працівників обов'язкова шкільна повинність. У декреті йшла мова не тільки про примусове залучення педагогів до праці, яка часто ігнорувалася ними внаслідок

³⁸⁹ Данильченко О. П. Ліквідація неписьменності серед національних меншостей півдня України в 20-х рр. ХХ ст. // Український історичний журнал. – 1999, № 3. – С. 80.

³⁹⁰ Новиченко Л. М. «Український ренесанс» 20-х років: пореволюційне національно-культурне піднесення, його суперечності й трагічний обрив // Історія української культури. – Т. 5, кн. 1. – К., 2011. – С. 130.

³⁹¹ Восьмой съезд РКП(б). Март 1919 года. Протоколы. – С. 400.

³⁹² Шевчук Г. М. Культурне будівництво на Україні у 1921–1925 роках. – К., 1963. – С. 152–156.

мізерних заробітків. Вони зобов'язувалися пройти 6-місячні курси «з метою засвоєння обов'язкового мінімуму політичної і педагогічної грамоти»³⁹³.

Шкільний перепис, проведений у грудні 1927 р., показав, що тільки п'ята частина вчителів мала вищу або середню спеціальну освіту. Решта здобула середню або навіть початкову освіту. Проблема учительських кадрів була найгострішою, особливо якщо взяти до уваги необхідність істотного розширення шкільної мережі. Вона розв'язувалася шляхом збільшення кількості педагогічних інститутів і технікумів, скорочення строків навчання в них, зростання системи курсового навчання.

З 1924 р. було взято курс на підготовку до запровадження обов'язкового чотирирічного навчання дітей у віці 8–10 років. За короткий час найбільш поширені дво- і трирічні школи були реорганізовані в чотирирічні. У 1924/25 р. близько 40% дітей шкільного віку не були охоплені школою, у 1928/29 р. – 29%³⁹⁴.

У сфері культури більшою мірою, ніж в інших, політичний режим залежав від чужого йому прошарку людей із дореволюційними дипломами – «буржуазних спеціалістів». Деякі гарячі голови, особливо в лавах створеного партійними функціонерами Пролеткульту, мали намір ослабити цю залежність відмовою від культурних надбань минулого. В. Ленін, однак, підкреслив, що партія більшовиків повинна скористатися всією культурою, яку нагромадило людство, і поставити «буржуазних спеціалістів» на службу радянській владі. Ті, хто переходив на службу, діставали можливість застосовувати свої знання і досвід на різних напрямках комуністичного будівництва.

Проблему, яка виникла перед радянською владою, Ленін чітко сформулював у політичному звіті ЦК РКП(б) XI партз'їзду (березень 1922 р.): «Політичної влади цілком досить... Основна економічна сила – в наших руках... Економічної сили в руках пролетарської держави Росії цілком досить для того, щоб забезпечити перехід до комунізму. Чого ж не вистачає? Ясна річ, чого не вистачає: не вистачає культурності». Звертаючись до делегатів, серед яких було немало москвичів, він повідомив, що в Москві налічується 4 700 комуністів на відповідальних посадах і десятки тисяч «буржуазних спеціалістів», після чого запитав комуністів: «Хто кого веде? Коли правду казати, то не вони ведуть, а їх ведуть»³⁹⁵. Аби змінити становище, треба було, на думку Леніна, взятися, перш за все, за вищу школу: поставити під суворий контроль професорсько-викладацький склад і змінити соціальний склад студентського контингенту.

³⁹³ Культурне будівництво в Українській РСР. Важливіші рішення Комуністичної партії і Радянського уряду 1917–1959 рр. – Т. 1. – К., 1959. – С. 89–91.

³⁹⁴ Шевчук Г. М. Развитие культуры // История Украинской ССР. – Т. 7. – К., 1984. – С. 100, 302.

³⁹⁵ Ленін В. І. Повне зібр. творів. – Т. 45. – С. 89.

Наприкінці 1922 р. з'явився циркулярний лист ЦК КП(б)У «Про боротьбу з буржуазною ідеологією у ВНЗ». У ньому вимагалось запровадити марксистські курси під час вивчення соціально-економічних дисциплін. Партосередкам ВНЗ приписувалося «провадити постійну роботу серед студентства з підриву авторитету немарксистських професорів у їхньому трактуванні суспільних наук»³⁹⁶. У 1922–1923 рр. були організовані секції науковців у профспілці працівників освіти. Це були фактично осередки неоформленої профспілки науковців, серед яких переважав професорсько-викладацький склад ВНЗ. У лютому 1925 р. вони об'єдналися і набули статусу республіканської профспілки, яка захищала матеріально-побутові умови вчених. Водночас полегшувався політичний і організаційний контроль влади за діяльністю наукової інтелігенції³⁹⁷.

Перехід до мирного будівництва давав можливість розгорнути діяльність вищих навчальних закладів. А. Луначарський висловлював побажання, аби «інститути були якнайбільше нагінпнотизовані нашим комуністичним духом»³⁹⁸. Це досягалось двома шляхами: чисткою ВНЗ від молоді непролетарського походження і відданням переваг абітурієнтам з «правильним» походженням при вступі на навчання.

Восени 1921 р. українські виші одержали інструкцію з перереєстрації студентів. Мета перереєстрації формулювалася цілком чітко: «Вияснення особового складу студентів вишів України, їх освітнього цензу і професійного стажу, успішності в заняттях, ставлення до радянської влади, реформи вищої школи, вияснення соціального походження, становища та матеріального забезпечення, а головне – звільнення вищої школи від елементів, які заважають її пролетаризації»³⁹⁹. Виявляти «соціально ворожих» студентів допомагали загони «легкої кавалерії», створювані з комсомольців. Ініціатор цієї форми масового руху М. Бухарін писався тим, що «легка кавалерія» своєю активною діяльністю прискорює процес соціалістичної перебудови країни⁴⁰⁰. Один з активних учасників комсомольського руху, який ламав долі людей, що тільки входили в доросле життя, письменник М. Хвильовий згадував: «То була дійсність, справжня життєва дійсність – хижа й жорстока, як зграя голодних вовків. Але це була й єдина дорога до загірних озер невідомої прекрасної комуни»⁴⁰¹.

³⁹⁶ Касьянов Георгій. Українська інтелігенція 1920-х – 30-х років: соціальний портрет та історична доля. – К., Едмонтон, 1992. – С. 65.

³⁹⁷ Там само. – С. 66.

³⁹⁸ Луначарський А. В. Борьба за душу // Народное просвещение. – 1921. – № 77–78. – С. 3.

³⁹⁹ Рябенко О. Студенти радянської України 1920–1930-х років: практики повсякденності та конфлікти ідентифікації. – Харків, 2012. – С. 136.

⁴⁰⁰ Там само. – С. 156.

⁴⁰¹ Хвильовий М. Я (Романтика). Новели. – К., 2008. – С. 59.

При вступі до вищих навчальних закладів для вихідців з робітничого класу було відкрито «зелену вулицю»: від них не вимагалось свідоцтво про закінчення середньої школи, вони не складали вступних іспитів. Виявилося, однак, що полегшені правила прийому не розв'язували поставленої проблеми оробітничення вищої школи: від студентів вимагалися знання. При ВНЗ почали створюватися робітничі факультети. Перші робітфаки були створені в 1921 р., а в 1923/24 навчальному році в інститути були зараховані 540 їх випускників, у 1925/26 р. – понад 1,7 тис.⁴⁰²

Оробітничення (в ті часи використовувався термін «пролетаризація») з одночасною чисткою студентів пролетарського походження призвело до істотної зміни соціального обличчя студентського контингенту. Між 1921/22 і 1925/26 навчальними роками частка робітників зросла майже втричі – з 6 до 17,4%, частка селян – майже вдвічі – з 10,3 до 19,4%, а частка службовців незначно скоротилася – з 59,1 до 55,1%. Діти спеціалістів, учителів і викладачів ВНЗ мали однакові права при вступі в інститути з дітьми робітників та селян. Категорія «інших» скоротилася з 24,6 до 7,4%⁴⁰³.

У 20-х роках була створена розгалужена система партійно-політичної освіти, до якої входили школи ліквідації політнеписьменності, школи політписьменності двох ступенів, Інститут марксизму в Харкові. При Інституті марксизму і Комуністичному університеті ім. Артема було відкрито аспірантуру.

На початку 1921 р. в Наркомосі було утворено Головний політико-освітній комітет, на який покладалися завдання з розгортання агітаційно-масової і культурно-просвітницької роботи. У містах органи політосвіти проводили цю роботу через клуби, бібліотеки, агітпункти, музеї, театри. У селах цією роботою займалися хати-читальні. Нерідко вони створювалися на базі просвіт.

Після ліквідації (з 1920 р.) університетів наукові дослідження зосередилися переважно в установах Української академії наук (УАН). Установчі збори УАН відбулися ще в листопаді 1918 р., і перші 12 академіків були затверджені указом гетьмана П. Скоропадського. Очолив УАН видатний український і російський учений, основоположник трьох галузей світової науки (геохімії, біогеохімії і радіогеології) Володимир Вернадський.

Після від'їзду Вернадського в Петроград президентом УАН академіки обрали в квітні 1921 р. колишнього міністра в уряді П. Скоропадського й організатора української академічної науки М. Василенка. У червні 1921 р. уряд УСРР схвалив

⁴⁰² Шевчук Г. М. Культурное строительство // История Украинской ССР. – Т. 7. – С. 107.

⁴⁰³ Касьянов Георгій. Українська інтелігенція 1920-х – 30-х років: соціальний портрет та історична доля. – С. 63.

положення, згідно з яким Академія визнавалася найвищою науковою державною установою – Всеукраїнською академією наук.

Відносини ВУАН з керівництвом радянської України були напруженими, оскільки академіки не бажали коритися диктату. Зв'язки з ученими Західної України (з розрахунком на них Академія була перейменована на Всеукраїнську) поступово зійшли нанівець, бо СРСР відгородився «залізною завісою» від довколишнього світу. Повноважень М. Василенка влада не визнала, й академікам довелося в березні 1922 р. обрати іншого президента – О. Левицького. Незабаром, однак, його смерть знову поставила академіків перед необхідністю виборів. У травні 1922 р. президентом став В. Липський.

Від 1923 р. бюджет ВУАН почав збільшуватися. В її системі працювало 35 наукових установ, усі вони були розміщені в Києві. Дійсними членами ВУАН у цей час були 37 науковців, з них 25 працювали в її установах. У 1927 р. у складі ВУАН налічувалося вже понад 70 науково-дослідних установ (кафедр, комісій, кабінетів, інститутів)⁴⁰⁴. Після смерті В. Липського у травні 1928 р. президентом ВУАН було обрано Д. Заболотного, який раніше працював у Ленінграді.

Роки непу характеризувалися бурхливим розвитком української літератури та мистецтва. Національний літературний процес під впливом революційних подій, а згодом – українізації набув широкого розмаху. Виникли численні центри літературної творчості, створювалися об'єднання, гуртки і студії, в яких митці шукали власне місце в громадському і художньому житті.

Так, у Києві сформувалася група неокласиків – представників різних літературних стилів, які прагнули привнести в українську літературу найяскравіші здобутки європейського красного письменства. Неокласики не визнавали низькопробної революційно-масової літератури, створеної для потреб моменту. Їхнім ідейним натхненником був університетський професор, літературний критик і перекладач М. Зеров.

У Харкові, який став у 20-ті роки головним літературним центром, сформувалася спілка селянських письменників «Плут» (1922 р.) і організація пролетарських письменників «Гарт» (1923 р.). У середині 20-х років М. Хвильовий і М. Яловий заснували Вільну академію пролетарської літератури (ВАПЛІТЕ), яка об'єднала понад 20 талановитих письменників і поетів – М. Бажана, О. Довженка, Ю. Смолича, В. Сосюру, П. Тичину, Ю. Яновського та ін.

У 1925 р. в Харкові розгорілася дискусія про шляхи розвитку української літератури. Розпочата як суто літературна, вона незабаром стараннями очолюваного А. Хвилю агітпропвідділу ЦК КП(б)У була політизована. Хвиля зачепився

⁴⁰⁴ Історія Академії наук Української РСР. – Кн. 1. – К., 1967. – С. 97, 102.

за вираз М. Хвильового «Геть від Москви!» і на цій підставі вигадав цілий напрям «ідеології хвильовізму» як прояву впливу української буржуазної культури на пролетарську. Хвильовий насправді не вкладав у цей вираз політичного підтексту і не заперечував необхідності запозичення здобутків російської культури. Він лише застерігав українських митців від некритичного копіювання чужих культурних надбань і закликав виявляти у творчості національні риси, теми і мотиви.

Літературна дискусія завершилася в 1928 р. цілковитим розгромом «хвильовізму». Безпосередню участь у критиці М. Хвильового взяли Й. Сталін, А. Каганович, В. Чубар, Г. Петровський. ВАПЛІТЕ самоліквідувалася. У «буржуазному націоналізмі» були звинувачені й інші талановиті письменники, зокрема М. Зеров, М. Драй-Хмара, Г. Косинка, Т. Осмачка, Є. Плужник, В. Підмогильний, М. Семенко.

Яскравим здобутком українського театрального мистецтва став харківський театр «Березіль», створений у 1922 р. видатним режисером Л. Курбасом. Театр прославився талановитими інтерпретаціями п'єс західноєвропейських і українських драматургів. Чільне місце в його репертуарі посіли твори українського драматурга 20-х років М. Куліша.

Плідно працювали корифеї української сцени М. Садовський і П. Саксаганський. Їхні традиції розвивали молодші віком А. Бучма, С. Ватуля, В. Добровольський, Н. Ужвій, Ю. Шумський, Г. Юра. Європейську славу завоювали оперні співаки Б. Гмиря, М. Гришко, М. Литвиненко-Вольгемут, І. Паторжинський, О. Петрусенко.

У 1919 р. почалося творче життя хорового колективу «ДУМКА», створеного на базі хору Дніпровського союзу споживчих товариств. Державну українську мандрівну капелу (від початкових літер цих слів і походила назва колективу) створив диригент і педагог з Полтавщини Нестор Городовенко. Щороку капела давала до 100 концертів у різних містах Радянського Союзу.

Розвивалися всі види образотворчого мистецтва, представленого художниками старшого покоління – М. Бойчуком, І. Їжакевичем, Ф. Кричевським, К. Трохименком, а також молодшими митцями – В. Касіяном, А. Петрицьким. Художники заснували Товариство ім. К. Костанді, Асоціацію художників Червоної України (АХЧУ).

У 1922 р. було створене на правах тресту Всеукраїнське фотокіноуправління (ВУФКУ). Влада приділяла особливо велику увагу розвитку кіно – найбільш ефективному засобу пропаганди й агітації. У 1927 р. розпочалося будівництво найбільшої в Європі Київської кіностудії, обладнаної досконалим імпортованим устаткуванням. Тут розгорнулася творчість кінорежисера світового масштабу Олександра Довженка. Одним із перших його шедеврів був фільм «Звенигора» (1927 р.).

Вагомий сегмент духовного життя – релігію радянська влада намагалася максимально обмежити. Програма РКП(б) проголошувала одним із завдань партії створення умов для «повного відмирання релігійних забобонів»⁴⁰⁵. Шляхи практичного здійснення цієї постанови розглянув у травні 1921 р. пленум ЦК РКП(б). По доповіді О. Ярославського він прийняв постанову, в якій вимагав «на місце релігійного світорозуміння поставити струнку комуністичну наукову систему». У будованій більшовиками політичній системі не залишалося місця для релігії і церкви.

Однак партійне керівництво розуміло, що ліквідувати церковні громади неможливо, поки є віруючі. Тому створені в партійних комітетах, починаючи від Центрального, антирелігійні комісії активно зайнялися насадженням войовничого атеїзму і підривом існуючих церков, у тому числі шляхом їх розколу.

Створена в 1918 р. Всеукраїнська православна церковна рада (ВПЦР) знайшла у радянської влади підтримку в своїх спробах проголосити автокефалію (незалежність) православних громад на території України. У жовтні 1921 р. було скликано собор, який проти волі глави Російської православної церкви (РПЦ) патріарха Тихона поклав початок Українській автокефальній православній церкві (УАПЦ). Главою її став протоієрей Володимир Липківський, якого майже півтисячі делегатів від духовенства і мирян обрали таємним голосуванням на посаду першого ієрарха – митрополита. У 1924 р. УАПЦ вже мала 30 єпископів, півтори тисячі священників і понад тисячу парафій. Релігійна служба відправлялася в новій церкві українською мовою. УАПЦ швидко завоювала авторитет у віруючих, до неї почали приєднуватися українські парафії в Америці і Європі.

Усе це виявилось несподіваним для компартійних функціонерів, які дозволили діяльність УАПЦ, лише розраховуючи на занепад релігійного життя внаслідок церковних розколів. У 1926 р. проти української церкви розпочався широкий наступ. ВПЦР була розпущена. Митрополит В. Липківський і більша частина священників-служителів високого рангу були звинувачені в українському націоналізмі. Щоб зруйнувати економічну базу УАПЦ, на її парафії держава наклала особливо великі податки. У січні 1930 р. під тиском ДПУ півсотні єпископів і священників оголосили про самоліквідацію УАПЦ.

Ліквідуючи церковні громади і знищуючи храми, партійні функціонери не могли знищити, однак, релігійного життя. Більш успішним виявилось насадження «наукового атеїзму» серед молоді та дітей. Поступово почало формуватися покоління радянських людей, позбавлених в основній своїй масі віри в Бога.

⁴⁰⁵ Восьмой съезд РКП(б). Март 1919 года. Протоколы. – С. 402.

СТАЛІНСЬКИЙ ШТУРМ ТА ЙОГО НАСЛІДКИ (1929–1939)

8.1

Постановка проблеми

Якщо оцінювати неп як підготовчий етап до сталінського штурму, то основним змістом цього історичного періоду треба вважати зміцнення встановленого В. Леніним політичного режиму. Процес зміцнення мав внутрішній і зовнішній бік. **Зовнішній бік справи полягав у знищенні тих горизонтальних зв'язків між людьми, які засвідчували наявність громадянського суспільства, а також у вертикалізації громадських організацій та їх підпорядкуванні компартійно-радянській вертикалі влади, що функціонувала на засадах «демократичного централізму».** Внутрішній бік зміцнення режиму полягав у встановленні «правил гри» та ієрархії між тими політичними діями, які ще в ленінські часи узурпували владу в партійних з'їздів і створюваних ними складів Центрального комітету. Це були члени політичного бюро, сформованого Леніним як кількісно зменшена копія ЦК. За партійним статусом члени ЦК мали рівні права, нечисленні олігархи у складі політбюро ЦК теж були рівні між собою. Проте рівність суперечила диктатурі, встановленій партією більшовиків. У ситуації, що склалася, олігархи могли або домовитися між собою і всім складом ЦК про спільні «правила гри», або висунути зі свого кола одноосібного диктатора. Події, як відомо, розвивалися за другим сценарієм.

Наприкінці 20-х років більшовицьке керівництво згуртувалося навколо генерального секретаря ЦК Й. Сталіна і було готове відновити призупинений В. Леніним комуністичний штурм. «Командні висоти» економіки вже перебували під цілковитим контролем політбюро ЦК, і тепер треба було використати їх, щоб позбавити багатомільйонне селянство приватної власності на засоби виробництва і затягти його в усупільнений сектор народного господарства, який насправді являв собою, послуговуючись ленінською термінологією, державу-комуну. Зрозуміло, що ліквідації селянської власності на засоби виробництва вимагала сама комуністична доктрина. Але **олігархи на чолі з генсеком ЦК ВКП(б) менш за**

все прагнули вести країну до того комунізму, який партійні пропагандисти зображали як суспільство загального благоденства. Їхньою метою було економічне поневолення селянства з тим, щоб здобути ресурси для створення індустрії, здатної забезпечити Червоній армії сучасні види озброєнь.

У характеристиці сталінської епохи спочатку на Заході, а потім у «перебудовному» Радянському Союзі почав домінувати термін «сталінізм». Власне, винахідником терміна в його позитивному значенні був Л. Каганович. Цей сталінський сатрап, який відіграв разом із В. Молотовим особливо зловісну роль в історії українського народу, вважав сталінізм теоретичним внеском Й. Сталіна у вчення К. Маркса, Ф. Енгельса і В. Леніна про комуністичне суспільство як останній і найвищий етап розвитку людства. За життя Сталіна сам термін у такому розумінні не прижився, але країна вщерть заповнилася зображеннями чотирьох профілів «класиків наукового комунізму» на всіх придатних для їх нанесення поверхнях.

На Заході термін «сталінізм» був і залишається персоналізованим заміником поняття «комунізм» і символізує собою все, що пов'язане з Радянським Союзом і політичними режимами, нав'язаними його керівництвом іншим країнам. У пострадянських країнах під комунізмом здебільшого розуміють не той реальний лад, у якому жили радянські люди, а його пропагандистський імідж – суспільство з молочними ріками і кисільними берегами. Тому сталінізм пов'язується в них тільки з масовим терором, яким супроводжувалося будівництво комунізму, осмисленого як соціалізм.

Відмова від ідеологічних цінностей, нав'язаних кільком поколінням радянських людей, на першому етапі відбувалася, як правило (винятки важко знайти навіть серед дисидентів), через протиставлення «поганого» Сталіна «доброму» Леніну. Автор цієї праці теж пройшов подібну еволюцію. Однак **чим більше ми вивчаємо коротку ленінську епоху, тим менше відмінностей знаходимо між нею і нескінченно довгою сталінською добою, хоча персональні характеристики Леніна і Сталіна дуже відмінні.** Властива радянському політичному режиму колосальна концентрація влади давала можливість вождям проявити ті або інші якості своєї натури у всепланетному масштабі. Нема нічого дивного, що термін «сталінізм» закріпився як в історичній пам'яті народів, так і у світовій історіографії.

Треба розуміти, що В. Ленін залишався «добрим» тільки тому, що починав реалізацію комуністичної утопії першим. Він комунізував «командні висоти» економіки, проте припинив спроби будівництва комунізму, коли відчув зростаючий опір селянства. Сталін продовжив справу Леніна з точки, в якій той зупинився, і догматично дотримувався цілей, поставлених програмою РКП(б) 1919 р. Як раніше Ленін, він наразився на колосальний опір селянства, але не зупинився, а протиставив йому небачені з часів раннього Середньовіччя масові репресії. **Маючи**

таку доктрину і таку мету, будь-хто на місці Сталіна мусив би застосовувати репресії, бо йшлося про нав'язування суспільству утопії, в якій воно не могло жити. У кінцевому підсумку Сталіну вдалося створити соціально-економічний лад, який був напівутопією. Колективізоване селянство увійшло в державу-комуна на автономних засадах. Колгоспний лад став частиною комуністичної економіки, але за колгоспниками Сталін змушений був визнати право приватної власності (під іншими, звичайно, термінами) на продукцію, яку вони виробляли у присадибному і колективному господарствах після сплати державі належної частки у вигляді наперед відомого натурального податку.

Сформульовані вище положення мають бути обґрунтовані в цьому розділі на конкретному матеріалі. А ргіогі можна твердити лише те, що жодної відмінності між сталінізмом і ленінізмом не існує. Й. Сталін не вніс нічого нового в план комуністичного будівництва, написаний В. Леніним і затверджений як партійна програма VIII з'їздом РКП(б). Однак уроки ленінського штурму 1918–1920 рр. були враховані Сталіним під час наступу, розпочатого з 1929 р., і він обрав іншу тактику просування до мети, позначеної в програмі РКП(б).

У 2009 р. професор сучасної історії Оксфордського університету Девід Пристланд опублікував ґрунтовну монографію з історії комунізму. Відштовхуючись від поняття сталінізму, він просунувся далі й поділив більшовицьку (тобто комуністичну) революцію на дві окремі – ленінську і сталінську¹. Сталінська модель комунізму, на думку Пристланда, сильно відрізнялася за світоглядними характеристиками і стилем правління від ленінської². Автор не обґрунтував своє твердження про світоглядні відмінності між Леніним і Сталіним (стиль правління у них справді був різним, але ця риса не є характеристикою моделі). Власне, таке обґрунтування й неможливе, бо світогляд обумовлюється доктриною, а комуністична доктрина проста до примітивності: знищення приватної власності. Термін «сталінізм», якщо надавати йому рис ідеології, відмінної від ленінізму, стає просто-таки безглуздом.

Щоб упевнитися в тому, що *сталінський штурм відрізнявся від ленінського лише методами, але не цілями*, треба аналізувати його за трьома головними параметрами:

- якою мала бути державна влада, що здійснювала комуністичне будівництво;
- яким наступники В. Леніна уявляли собі комунізм;
- як враховувалася специфіка комуністичного будівництва в багатонаціональній країні.

¹ Російський переклад: Пристланд Д. Красный флаг. История коммунизма. – М., 2011. – С. 236.

² Там само. – С. 234.

Спираючись на націоналізовані під час ленінського штурму «командні висоти» і на пролетаризовані верстви селянства, влада повинна була ліквідувати власність селян на засоби виробництва й урівняти їх за статусом з економічно залежним від держави робітничим класом. Колективізація індивідуальних господарств позбавляла селянство економічної самостійності і ставила сільськогосподарське виробництво під прямий контроль держави. Такий контроль, своєю чергою, давав державі можливість використовувати ресурси ще сільськогосподарської в основному країни в інтересах прискореної модернізації «командних висот». Підбиваючи підсумки повторного штурму, Й. Сталін цілком справедливо охарактеризував суцільну колективізацію як революційну дію. «Своєрідність цієї революції, – підкреслював він, – полягала в тому, що вона була проведена згори, з ініціативи державної влади»³.

Сплетені між собою партійна і радянська вертикалі влади мусили працювати як годинниковий механізм, передаючи імпульси, що надходили з верхів, у всю товщу суспільства. Але для цього потрібно було, аби верхи діяли узгоджено. Тим часом боротьба за владу в політбюро ЦК ВКП(б) довгий час блокувала узгоджені дії. Після того, як генеральний секретар ЦК ВКП(б) добре попрацював над визначенням складу делегатів на XV з'їзд, він зміг заручитися згодою вищого органу партії на виведення з ЦК Л. Троцького і Г. Зінов'єва. У цей же час, 14 грудня 1927 р., тобто за п'ять днів до завершення роботи з'їзду, коли підтримка сталінського керівництва з боку делегатів цілком визначилася, на місця була розіслана телеграфна директива ЦК з вимогою «добитися найближчим часом різкого перелому в хлібозаготівлях»⁴. Це була перша директива більшовицького керівництва, яка поклала початок надзвичайним заходам, що визначили кінець непу. Щоб остаточно покінути з непом, генсеку ЦК ВКП(б) довелося подолати третю й останню опозицію в політбюро ЦК на чолі з М. Бухаріним. Після цього центр влади став консолідованим і дістав змогу ефективно управляти через «передавальні паси» радянським суспільством.

На зустрічі з делегацією українських письменників у Кремлі 12 лютого 1929 р. Сталін високо оцінив політичну систему, яка дісталася наступникам В. Леніна: «Не було ніколи в історії народів такої великої і потужної за своєю силою, за своїм обсягом держави, як пролетарська диктатура». Не полемізуючи із загальновідомими висловлюваннями основоположників марксизму про відмирання держави при комунізмі, генсек заявив письменникам, що більшовицьке керівництво

³ История ВКП(б). Краткий курс. – М., 1938. – С. 291.

⁴ Данилов В. П. Истоки и начало деревенской трагедии // Трагедия советской деревни. Коллективизация и раскулачивание. Документы и материалы в 5 томах. – Т. 1. – М., 1999. – С. 29.

добиватиметься її відмирання «небаченим посиленням функцій держави в особі низового пролетаріату»⁵.

Буквально через десять днів, у відповідь на лист слухача Інституту червоної професури В. Касаткіна, Сталін знову заявив: «Відмиранню держави в нашої країні передуює період вищого розвитку державної влади (диктатура пролетаріату), яка є найпотужнішою і наймогутнішою владою з усіх державних влад, що існували досі»⁶. Прикриваючись «діалектикою», яка поєднувала непоєднуване, Сталін доводив, що тільки сильна держава – уособлення «низового пролетаріату» – може довести до кінця справу комуністичного будівництва. Він мав рацію в одному: ленінська формула побудови державних і суспільних структур на засадах вертикалізації і «демократичного централізму» втягувала в державну конструкцію десятки мільйонів представників «низового пролетаріату». Вони залишалися безголосими у прийнятті рішень, але забезпечували вплив компартійно-радянського керівництва на суспільство. Вплив цей був дуже специфічним: **не втрачаючи власної ідентичності, держава проникала в суспільство, ставала його кістяком, керуючи ним не згори, а зсередини. Тільки така держава могла якнайдалі просунутися в безнадійному прагненні втілити в життя комуністичну утопію.**

Яким наступники Леніна уявляли комунізм? В історіографії сталінський штурм завжди досліджують за схемою, уперше сформульованою в короткому курсі «Історії ВКП(б)»: індустріалізація, колективізація, культурна революція. Це зручна схема, і нема причин відмовлятися від неї при дослідженні здійсненої в 1929–1939 рр. «революції згори». Але ми повинні досліджувати не тільки параметри суспільства, яке сталінському керівництву вдалося створити за ці десять років, але й виявити контури *нездійсненого*, яке непомітне на поверхні, оскільки виявилось *нездійсненим*. Історики, як уже вказувалося, досліджують тільки те, що відбулося, коли йде мова про природничо-історичний процес. Однак те, що відбулося в Радянському Союзі під час десятирічного сталінського штурму, не можна назвати природним процесом. «Революція згори» являла собою спробу силового насадження в суспільстві умоглядних конструкцій, які склалися в головах вождів Комуністичної партії. Щось вдавалося нав'язати населенню, щось – ні. Полем комуністичного експерименту стала вся країна, і тому невдачі експериментаторів позначалися на долі мільйонних мас населення.

Від першої директиви, яка була розіслана в партійні комітети під час роботи XV з'їзду ВКП(б) і знаменувала собою початок надзвичайних заходів у хлібозаготів-

⁵ Harvard Ukrainian studies. – Vol. XVI. – № 3/4. – December 1992. – P. 374.

⁶ ЦК РКП(б)-ВКП(б) и национальный вопрос. – Кн. 1. – 1918–1933 гг. – М., 2005. – С. 614.

лях, до промови Й. Сталіна на конференції аграрників-марксистів 27 грудня 1929 р. пройшло лише два роки. На цій конференції Сталін вже оголосив про перехід партійного керівництва до політики «ліквідації куркульства як класу». Ліквідуючи господарства найбільш заможних селян, яких таврували як куркулів-експлуаторів, Кремль заштовхував решту в силоміць створювані колгоспи. В країні розпочався, як проголошувалося з усіх трибун, «наступ соціалізму по всьому фронту».

Нагадавши аграрникам-марксистам слова В. Леніна про те, що неп запроваджено всерйоз і надовго, Сталін далі вказав: «Але він ніколи не говорив, що неп запроваджено назавжди... І якщо ми додержуємося непу, то тому, що вона (тобто нова економічна політика. – С. К.) служить справі соціалізму. А коли вона перестане служити справі соціалізму, ми її відкинемо до чортів»⁷.

Кампанія «ліквідації куркульства як класу» і здійснювана з її допомогою суцільна колективізація селянських господарств означали, що Кремль справді відкинув неп «до чортів». Але ж у теорії нова економічна політика розраховувалася на весь перехідний період від капіталізму до позбавленого товарно-грошових відносин та ринку соціалізму. Оголошувати перемогу соціалізму ще здавалося передчасним, і в політичному звіті ЦК XVI з'їзду ВКП(б) 27 червня 1930 р. Й. Сталін змушений був визнати: «Переходячи в наступ по всьому фронту, ми ще не скасовуємо непу, бо приватна торгівля і капіталістичні елементи ще залишаються, товарообіг і грошове господарство ще залишаються, – але ми напевно скасовуємо початкову стадію непу, розгортаючи дальшу її стадію, нинішню стадію непу, яка є останньою стадією непу». Цей текст ми знаходимо як у першому виданні матеріалів з'їзду 1930 р., так і в другому виданні, опублікованому Партвидавом у 1935 р.⁸ Яку інтригу містять у собі ці слова?

Історики ніколи не звертали на них уваги. Не зауважили вони й того, що при підготовці у 1949 р. чергового тому своїх «Творів» Й. Сталін обережно, але істотно відредагував процитований вище уривок. Була перероблена тільки частина однієї фрази: «Ми ще не скасовуємо непу, бо приватна торгівля і капіталістичні елементи ще залишаються, “вільний” товарообіг ще залишається»⁹. Внесені зміни були потрібні, щоб замаскувати позицію Сталіна початку 30-х років щодо товарообігу і грошового господарства. Позиція була, як це зрозуміло, негативістська, у повному узгодженні з програмою РКП(б) 1919 р. Тоді Сталін вважав, що побудованому соціалізму притаманні (на відміну від перехідного періоду, тобто непу,

⁷ Сталін Й. Твори. – Т. 12. – С. 170.

⁸ XVI съезд ВКП(б). Стенографический отчет. – М.-Л., 1930. – С. 37; XVI съезд ВКП(б). 26 июня – 13 июля 1930 г. Стенографический отчет. – М., 1935. – Т. 1. – С. 610.

⁹ Сталін Й. Твори. – Т. 12. – С. 303.

з його товарообігом і опосередкованим грошима розподілом матеріальних благ) продуктообмін і прямий розподіл у натуральній формі. Пізніше, редагуючи текст, він вилучив згадку про грошове господарство, а товарообігу надав іронічного (у лапках) епітета «вільний». Вільний товарообіг не контролювався державою і розвивався за економічним законом попиту і пропозиції.

Розпочатий «наступ соціалізму по всьому фронту» мусив ознаменуватися, як вважали всі компартійно-радянські функціонери (а не один тільки Й. Сталін), ліквідацією товарно-грошових відносин і ринку. Запроваджену в містах і на новобудовах *карткову систему* диференційованого розподілу продовольства серед робітників та службовців вони розглядали не як тимчасовий захід, спрямований на захист заробітків від інфляційних цін вільного ринку, а як провісницю продуктообміну. Об'єднаний пленум ЦК і ЦКК ВКП(б), що відбувся в грудні 1930 р., записав у своїх резолюціях: «Найважливішого значення набуває мережа закритих розподільників на фабриках і заводах, що розгорнулася останнім часом, – як нова, що виправдала себе, організаційна форма класового розподілу продуктів»¹⁰.

Понад 80 років гучні заяви перших осіб в економічних ешелонах влади проходили повз увагу істориків. У 1931 р. вийшла друком книга 28-річного науковця М. Вознесенського, який уже тоді робив стрімку кар'єру в сфері економічного управління. Автор пропонував широко застосовувати трудові одиниці (троди), «готуючись до того часу, коли червінці заміняться трудоднями». Прямий соціалістичний обіг і контроль у трудових одиницях Вознесенський вважав нагальною справою¹¹. Керуючись прийомами сталінської діалектики, переведений з України на посаду наркомфіна СРСР Г. Гринько доводив, що категорії грошового господарства відірвуть одразу після перемоги соціалізму: «Чим міцніше ми організуємо в теперішній час нашу грошову систему, чим краще забезпечимо ми прискорення темпів соціалістичного нагромадження в нашій країні, тим швидше забезпечимо ми побудову соціалістичного суспільства і поховаємо всі і всілякі категорії, які залишилися нам у спадщину від минулого»¹².

Переконаність у тому, що для держави «диктатури пролетаріату» в реальному житті не існує перешкод і перепон (так і співали в пісні: «нам нет преград – ни в море, ни на суше»), охопила практично всіх партфункціонерів на високих посадах. Найбільш яскраво вона проявилася у виступі завідувача агітаційно-про-

¹⁰ КПСС в резолюциях... – Т. 4. – С. 503.

¹¹ Вознесенский Н. А. Хозрасчет и планирование на современном этапе. Детское село, 1931. – С. 12, 16.

¹² Финансы и социалистическое хозяйство. – 1932. – № 8–9. – С. 5.

пагандистського відділу ЦК ВКП(б) О. Стецького на XVII з'їзді партії. Пропагандист № 1 накинувся на тих небагатіх учених, які продовжували вважати, що «в нашій економіці діють якісь від нас цілком не залежні закони». Тавруючи цих економістів як послідовників Бухаріна, він висловив тверду переконаність у тому, що «держава диктатури пролетаріату є тим важелем, який змінює і рухає нашу економіку»¹³.

Переконаність у тому, що вже завтра в Радянському Союзі виникне суспільство, позбавлене таких «буржуазних пережитків», як вартісні інструменти (гроші, ціни, прибуток, ринок, врешті-решт – закон вартості), впливала на практичні дії сталінської команди. Досить навести два приклади, які ще не осмислювалися у світовій історіографії під кутом зору перипетій комуністичного будівництва.

На початку 1930 р. в СРСР розгорнулася суцільна колективізація сільського господарства, яка одразу набула неприйнятної для селян, як це переконливо показали події в українському селі ще в 1919 р., форми комунізації. Наштовхнувшись на шалений опір селян (передусім в Україні), Й. Сталін відступив і надалі здійснював колективізацію в більш прийнятній для селян артільній формі. На відміну від комуни, артільна форма колективного господарювання зберігала за селянами частину засобів виробництва, що дозволяло їм підтримувати якусь подобу продовольчої незалежності, передусім у масштабі власної сім'ї. **Ще через три роки, зустрівшись із некерованим, але абсолютним саботажем в одержавлених колгоспах, Сталін визнав за колгоспниками право власності на продукцію, що вироблялася не тільки у присадибному, але й у колективному господарстві.**

Коли держава обмежила сягненням з колгоспів фіксованої частки виробленої продукції у податковій формі, економічна ситуація в сільському господарстві почала стабілізуватися. Проте, **зберігаючи відданість програмі РКП(б) 1919 р., генсек був широко переконаний у тому, що рано чи пізно радянська влада нав'яже колгоспникам форми господарювання, позбавлені вартісних інструментів, тобто засновані на безгрошовому розподілі вироблених матеріальних благ.** У резолюції XVII з'їзду ВКП(б) «Про колгоспний рух і піднесення сільського господарства» підкреслювалося, що на цій стадії основною формою колгоспу є сільськогосподарська артіль, але висловлювалося припущення стосовно того, що «колгоспний рух може підсилитися до вищої форми – комуни – відповідно до підвищення технічної бази, зростання колгоспних кадрів і культурного рівня колгоспників»¹⁴. На цьому з'їзді Сталін оцінив як позитивний річний досвід

¹³ XVII съезд ВКП(б). 26 января – 10 февраля 1934 г. Стенографический отчет. – М., 1934. – С. 622.

¹⁴ КПРС в резолюциях... – Т. 4. – С. 431.

побудови відносин між державою і колгоспами на засадах натурального оподаткування, але додав: «Це не означає, звичайно, що комуна взагалі не потрібна, що вона не є більше вищою формою колгоспного руху». І далі він запевнив делегатів з'їзду, що «майбутня комуна виникне на базі більш розвинутої техніки й надлишку продуктів»¹⁵.

До кінця життя Й. Сталін догматично дотримувався тих уявлень про радянський комунізм, які успадкував від Леніна. «Щоб підняти колгоспну власність до рівня загальнонародної власності, – писав він у 1952 р., – треба виключити лишки колгоспного виробництва з системи товарного обігу і включити їх у систему продуктообміну між державною промисловістю і колгоспами»¹⁶.

У великій промисловості система продуктообміну вперше була запроваджена ще під час ленінського комуністичного штурму. Тоді більшовики перейменували товари на продукти і замінили гроші в усупільненому секторі нарядами плануючих органів із зазначенням кількості та характеру потрібної продукції. Ця система одержала негативну назву «главкізму», оскільки одразу виявилось, що головний комітет ВРНГ, який відповідав за виробництво того або іншого продукту, нездатний розібратися зі справами своїх підприємств у різних частинах неосязної країни. Нездатність ця була зрозумілою кожному, але глибинна причина колапсу усупільненого сектора на третьому році комуністичного будівництва полягала в іншому. Кожний виробничий колектив виконував наряди абияк, проте для себе вимагав необхідні напівфабрикати і матеріали, які б точно відповідали нарядам постачальника. Про всяк випадок керівники підприємств ще й перестраховувалися, вимагаючи потрібні для виробничої діяльності матеріали і пайки для робітників у завищених кількостях.

Перехід до непу поставив підприємства в іншу ситуацію: вони були об'єднані в трести, які мусили обмежуватися ресурсами, одержуваними від реалізації власної продукції. Але трестівський госпрозрахунок теж був недосконалим. Аби зберігати фінансову рівновагу, трести часто використовували прибутки своїх успішних підприємств для ліквідації збитків менш успішних або зловживали вексельною емісією, перекладаючи свої збитки на державний бюджет. Наприклад, у 1928/29 р. Донвугілля і Південсталь ліквідували напруженість у фінансах, викликану багатомільйонним проривом у собівартості продукції, шляхом вексельної емісії та позапланового одержання авансів на майбутній господарський рік¹⁷.

¹⁵ XVII съезд ВКП(б). 26 января – 10 февраля 1934 г. Стенографический отчет. – С. 29.

¹⁶ Сталин И. Экономические проблемы социализма в СССР. – М., 1952. – С. 93.

¹⁷ Кульчицкий С. В. Внутренние ресурсы социалистической индустриализации СССР (1926–1937). – С. 107–108.

Тому 5 грудня 1929 р. ЦК ВКП(б) прийняв постанову «Про реорганізацію управління промисловістю», яка передбачала організацію внутрішньогосподарського розрахунку безпосередньо на підприємствах. Кожне підприємство мусило наладити облік своїх витрат і звіряти їх з результатами виробничої діяльності, тобто провадити самостійний баланс.

Необхідною передумовою переходу від госпрозрахунку трестів до госпрозрахунку підприємств була кредитна реформа, яка замінила комерційний кредит прямим банківським кредитуванням. Стихійний переплив ресурсів з галузі в галузь каналами вексельного кредиту підривав державний бюджет.

Кредитна реформа почалася з постанови ЦВК і РНК СРСР від 30 січня 1930 р. Вводилося банківське кредитування підприємств без посередників-трестів, які перетворювалися на органи технічного управління. Продаж продукції господарюючими суб'єктами один одному в кредит заборонявся. Всі розрахунки між підприємствами почали здійснюватися за єдиним для поточної господарської діяльності рахунком у Держбанку, внаслідок чого власні кошти й банківські кредити знеособлювалися. Банк негайно оплачував рахунки постачальника, знімаючи кошти з рахунку підприємств, яким поставлялася ця продукція. Якщо власні кошти на рахунку покупців продукції вичерпувалися, постачальники одержували свої гроші вже з банківських ресурсів.

Така побудова кредитування яскраво засвідчувала пануюче в усіх ешелонах більшовицького керівництва презирство до закону вартості. Гроші і ціни залишалися для більшовиків технічно-обліковими категоріями без реального економічного змісту.

Фінансовий параліч 1930 р. в усупільненому секторі не переконав більшовицьке керівництво в утопічності організації праці на комуністичних засадах, але все-таки змусив його вжити оздоровчих заходів. Грудневий (1930 р.) об'єднаний пленум ЦК і ЦКК ВКП(б) прийняв резолюцію, яка вимагала від господарників запровадження найсуворішої фінансової дисципліни і рішучої боротьби «з недооцінкою ролі і значення фінансової системи на даному етапі соціалістичного будівництва»¹⁸. Що мусило бути на наступних етапах, резолюція не згадувала...

Терміново створена комісія на чолі з головою ВРНГ СРСР Г. Орджонікідзе висунула ідею *акцепту*. Постановою РНК СРСР від 14 січня 1931 р. автоматизм розрахунків ліквідовувався. Держбанку пропонувалося сплачувати рахунки постачальників у межах наданого покупцеві ліміту лише за наявності згоди покупця (акцепту рахунку) або за його дорученням (акредитивом). Постановою РНК СРСР від 20 березня 1931 р. ліквідовувався автоматизм кредитування. Держбанку

¹⁸ КПСС в резолюциях ... – Т. 4. – С. 496.

заборонялося покривати збитки госпорганів, встановлювалися кредитні санкції. Нарешті, постановою Ради праці й оборони (СТО) СРСР від 23 липня 1931 р. ліквідувалося знеособлення власних і позикових коштів. Розміри власних оборотних коштів приводилися у відповідність з потребами для забезпечення мінімальних запасів сировини, матеріалів, палива, напівфабрикатів¹⁹.

У перелічених урядових постановах підприємства зобов'язувалися оформляти свої замовлення і поставки шляхом укладення договорів. Установлювалися санкції за невиконання договорів, забезпечувалася матеріальна база у вигляді власних оборотних коштів. У поєднанні з правами на окремий банківський рахунок і кредитування в Держбанку, які були надані постановою від 30 січня 1930 р., це означало, що трестовані підприємства одержали статус юридичної особи і перетворилися на самостійних учасників господарського обороту²⁰. Так була створена остання необхідна умова для виникнення системи господарського розрахунку підприємств.

З усього сказаного треба зробити такий висновок: **партійні функціонери високого рангу, починаючи від генсека ЦК ВКП(б), використовували силові й пропагандистські засоби, аби якомога далі просунутися шляхом комуністичного будівництва (яке вони при цьому називали соціалістичним), але рано чи пізно змушені були відступати і використовувати інструменти, пов'язані з об'єктивно існуючим законом вартості та іншими категоріями ринкового господарювання.** Цікава ситуація виникла під час XVII партконференції (30 січня – 4 лютого 1932 р.). Голова Держплану СРСР В. Куйбишев заявив, що на першій фазі комунізму цілком зберігають своє значення і радянська торгівля, і рубль, і госпрозрахунок. Натомість О. Стецький і секретар Північно-Кавказького крайпарткому Б. Шеболаєв назвали гроші й торгівлю «родимими плямами старого суспільства»²¹.

Переходимо до розгляду третього з поставлених запитань: як враховувалася специфіка комуністичного будівництва в багатонаціональній країні? Якщо в організації державної влади і в уявленнях про комунізм Й. Сталін був лише учнем В. Леніна і його погляди та дії не могли претендувати на оригінальність, то в питання побудови комунізму в багатонаціональній країні генсек ЦК вніс дещо нове. Цим новим було **об'єднання в єдине ціле трьох складових частин національної політики, кожна з яких проявилася ще в ленінські часи: кон-**

¹⁹ Директивы КПСС и Советского правительства по хозяйственным вопросам. – Т. 2. – М., 1957. – С. 226–227, 266–268, 314–315.

²⁰ Венедиктов А. В. Организация государственной промышленности в СССР. – Т. 2. – Л., 1961. – С. 620.

²¹ XVII конференция ВКП(б). Стенографический отчет. – М., 1932. – С. 180, 193, 211.

цепту титульної нації, кампанії коренізації влади в національних республіках і запровадження сумнозвісної «п'ятої граfi» в радянські анкети. У світовій історіографії ці три елементи національної політики Кремля вивчалися ізольовано. Внаслідок цього етнізація політико-адміністративної побудови багатонаціонального Радянського Союзу і курс Кремля на політизацію етнічності не оцінені належним чином.

Розвиток людства йшов шляхом перетворення збудованих на диктатурі багатоетнічних імперій у демократичні національні держави. Всупереч цій історичній тенденції більшовицьке керівництво намагалось перетворити колишню Російську імперію, яка під час революції встигла розпастися на демократичні національні держави, в імперію нового типу, утворену етнореспубліками, підпорядкованими найбільш досконалім з відомих людству диктатур. Ті елементи громадянського суспільства і відповідної йому політичної нації, які встигли народитися до більшовицького перевороту, безжалюньо знищувалися. Напіврозвинуті політичні нації поверталися до попереднього стану етносів, бо *будь-який націоналізм являв собою загрозу диктатурі кремлівських інтернаціоналістів*. Ця диктатура намагалася підпорядкувати кожну людину вертикальним структурам за допомогою простого, але ефективного способу: позбавленням її горизонтальних зв'язків, що утворювали відособлені від центру влади спільноти будь-якого типу – економічні, релігійні, політичні тощо. Такі спільноти, формуючись на базі певного етносу, перетворювали цей етнос у націю, що має тенденцію знаходити баланс свого існування в демократії.

Відраза більшовицького керівництва до націоналізму вимагала шукати іншу підпору для пропаганди патріотизму – почуття, яке мусило об'єднати всіх радянських людей перед зовнішньою небезпекою. Така підпора була запозичена ними з гасла «Маніфесту Комуністичної партії» – «Пролетарі усіх країн, єднайтеся!». На VII Всесоюзному з'їзді рад (лютий 1935 р.) В. Молотов усіляко заперечував зв'язок між патріотизмом і націоналізмом. «Радянський патріотизм зовсім не є ознакою національної обмеженості, – підкреслював голова уряду СРСР. – Він виступає як усвідомлення великого інтернаціоналістичного значення успіхів будівництва соціалізму для трудящих усіх країн»²².

Більшовицьке керівництво завжди послуговувалося інтернаціоналістською фразеологією, тому що знаходилося в багатонаціональній країні, побудованій в оманливій формі співдружності республік-держав. Характеризуючи лінію партії в національній політиці, Й. Сталін у бесіді з німецьким письменником Е. Людвігом зазначав: «Не зміцнення якоїсь національної держави, а зміцнення держави

²² Молотов В. М. Статті и речи. – М., 1937. – С. 91.

соціалістичної, а значить – інтернаціональної, причому всіляке зміцнення цієї держави сприяє зміцненню усього міжнародного робітничого класу»²³.

На перших порах, аж до початку 30-х років головною небезпекою в партії та державі оголошувався великоруський шовінізм. Якби ця небезпека не підкреслювалася, політика коренізації радянської влади в національних регіонах зависала б у повітрі. Від 1932–1933 рр., коли в країні спалахнула криза, викликана сталінським штурмом, політика коренізації була звужена до рівня союзних республік, а на головну небезпеку перетворився «буржуазний націоналізм» тих титульних націй, які утворювали союзні республіки.

Варто ближче розглянути принцип політизації етнічності, до якого вдавався комуністичний режим. Розпочати розгляд проблеми потрібно, мабуть, зі ставлення до етнічного походження громадян, яким радянська влада цікавилася, щойно здобувши контроль над територією і відповідно над населенням. У ленінські часи національність встановлювалася за анкетами, які люди мусили заповнювати, домагаючись якої-небудь посади. Інша ситуація склалася, коли Й. Сталін запровадив внутрішні паспорти – як зашморг на шії тих, кому вони видавалися (жителям міст та новобудов) і як засіб силового утримування селян у сільській місцевості (безпаспортним селянам заборонялося жити в містах). 14 грудня 1932 р. голова комісії із запровадження паспортів А. Єнукідзе зробив доповідь на політбюро ЦК ВКП(б) «Про паспортну систему і розвантаження міст від зайвих елементів». Сталін зауважив, що «слід поспішати з паспортною системою» і уточнив назву постанови ЦК ВКП(б) і РНК СРСР «Про встановлення паспортної системи по Союзу РСР» вагомим доповненням: «і про обов'язкову прописку паспортів»²⁴.

2 квітня 1938 р. головне управління міліції НКВС СРСР видало таке відомче розпорядження: «При видачі паспортів особам, що народилися від батьків різної національності, графу “національність” заповнювати не зі слів опитуваного, а вказувати національність батьків, не вказуючи національності власника паспорта»²⁵. Якщо батько-мати мали різну національність, виникала проблема. Кадрове управління Наркомату військово-морського флоту 22 жовтня 1938 р. розпорядилося діяти таким чином: «У всіх сумнівних випадках національність визначати по матері, вказуючи в дужках національність батька, наприклад, мати єврейка, батько українець, писати: “єврей” (батько – українець). У тих випадках, коли національність, визначена бесідником, буде розходитися з національніс-

²³ Беседа тов. Сталина с немецким писателем Эмилем Людвигом. – М., 1938. – С. 3–4.

²⁴ Данилов В. П., Зеленин И. Е. Организованный голод. К 70-летию общекрестьянской трагедии/ Отечественная история. – 2004, № 5. – С. 107.

²⁵ Верт Никола. Террор и беспорядок. Сталинизм как система. – М., 2010. – С. 266.

тю, вказаною в партдокументах особи ком. і нач. складу, наприклад, товариш по партдокументах числиться росіянином, мати у нього – німкеня, писати в особовій справі: “росіянин” (мати – німкеня)»²⁶.

Особи, які давали неправдиві відомості про свою національність, наражалися на великі неприємності. У довідці «Про перебіг перевірки партійних документів у Миколаївській міській партійній організації станом на 10 серпня 1935 р». читаємо: «Камінський Володимир Вікторович – начальник групи цехів заводу “61”. Обвинувачується у приховуванні своєї національності. Сам поляк, а писав, що українець»²⁷.

Отже, в сталінському Радянському Союзі етнічне походження було однією з основоположних політичних характеристик людини – такою ж, як соціальне походження і соціальний стан. Державні органи мусили знати, як співвідноситься людина певної національності з тією або іншою титульною нацією, а якщо вона мала національність народів зарубіжних країн, особливого значення набували відомості про те, чи були у неї родичі за кордоном.

Концепт титульної нації був запроваджений у науковий обіг наприкінці XIX ст. французьким письменником націоналістичного спрямування Морисом Барресом і згодом знайшов відбиття в конституційному праві. Так назвали ту частину населення, національність якої визначала назву держави. Існують і синонімічні визначення – державоутворююча нація, представлена в назві держави, домінуюча нація у багатонаціональній державі. Проте в Радянському Союзі поняття «титульна нація» мало кардинально інший зміст. Прагнучи представити себе прибічниками найбільш радикального розв’язання національного питання, вожді більшовиків оголосили титульними всі нації, які становили більшість населення у відповідній адміністративно-територіальній одиниці. Внаслідок цього в країні утворилася ієрархія націй, що визначалася політико-адміністративним поділом. На чолі ієрархії опинилися росіяни, які неофіційно визнавалися титульною нацією загальносоюзного масштабу. Титульні нації другого порядку перебували в союзних республіках, третього – в автономних республіках, четвертого – в національних округах, п’ятого – в національних районах. Представники титульних націй, які проживали за межами своїх адміністративно-територіальних одиниць або люди тих національностей, які не мали таких одиниць в СРСР, вважалися національними меншинами.

²⁶ Державний архів Російської Федерації. – Ф. 7523. – Оп. 65. – Спр. 304. – Арк. 9. Доповідна записка про листи, надіслані в Президію Верховної Ради СРСР у питанні про визначення національності осіб, що народилися від батьків різної національності.

²⁷ Державний архів Одеської області. – Ф. П-11. – Оп. 1. – Спр. 434. – Арк. 72.

Найбільш привілейоване становище займали титульні нації союзних республік, тому що формально, тобто за конституцією, вони мали державні права аж до права виходу з Союзу. Однак у будові Радянського Союзу принцип політизації етнічності сполучався з принципом «демократичного централізму», за яким нижчі інстанції будь-яких організаційних структур цілком і завжди підпорядковувалися вищим. Тому становище титульних націй не можна оцінювати у відриві від реальної влади, яка не описувалася конституцією.

Кумулятивний ефект від поєднання принципів «демократичного централізму» і політизації етнічності перетворював Радянський Союз із федерації рівноправних республік на країну імперського типу з найвищим ступенем централізації влади. Олігархічний політичний режим не залежав ні від партії, яку він підім'яв під себе, ні від суспільства, якому залишалося лише безвідмовно обирати в радянські органи влади кандидатів від «блоку комуністів і безпартійних». Не залежав він у сталінські часи й від номенклатури, яку вождь постійно тасував ротаціями або репресіями, аби вона не пускала корені в суспільство, домагаючись певного унезалежнення від більш високої за ієрархією інстанції.

Наявність багатьох титульних націй не підривала привілейованого становища росіян, які не вважали себе національною меншиною в будь-якому регіоні СРСР. Олігархічний центр відбивав у першу чергу російські національні інтереси. Про це свідчили безуспішні спроби уряду УСРР збільшити територію республіки за рахунок прилеглих земель РСФРР з переважно українським населенням. З іншого боку, Російській Федерації не дозволяли розбудувати в Москві партійно-радянський центр, подібний до тих, які мали союзні республіки. Крім того, не варто переоцінювати привілеї росіян в атомізованому як за соціальними, так і за національними ознаками суспільстві. Наявність кількох титульних націй у кожній союзній республіці не дозволяла розвинути природному процесу формування громадянської нації.

Умонтований в будову Радянського Союзу концепт титульної нації вимагав здійснювати кампанію коренізації, що передбачала надання кожній кількісно переважаючій спільноті можливості розвиватися в межах її власної адміністративно-територіальної одиниці. Слід визнати, що кампанія коренізації сприяла розвиткові культури титульних націй, хоча держава в першу чергу розраховувала на укорінення своєї влади. Цей розрахунок виправдався. Радянська влада, яка за 1917–1919 рр. встановлювалася в Україні тричі, втратила окупаційний характер саме через те, що їй вдалося знайти спільну мову з місцевими політичними силами навіть до оголошення офіційного курсу на українізацію.

Коренізація мала певні рамки, що найбільш переконливо засвідчила практика українізації. Постанова ЦК ВКП(б) «Про хлібозаготівлі на Україні, Північному

Кавказі та у Західній області» від 14 грудня 1932 р., яка поклала край українізації Кубані, ввела в політичний обіг дві назви українізації: *більшовицька* і *петлюрівська*. Більшовицька українізація укорінювала режим, а петлюрівська була її небажаним побічним наслідком, який сприяв національному відродженню, тобто діяв усупереч намірам режиму повернути націю в стан етносу.

Спроби українського керівництва возз'єднати з УСРР прилеглі райони Центрально-Чорноземної області й Північно-Кавказького краю з переважаючим, як показав Всесоюзний перепис 1926 р., українським населенням викликали у керівників партії роздратування і підозру. Так само вони реагували на успіхи українізації мало не половини районів Північно-Кавказького краю і прагнення українців Кубані здобути права титульної нації возз'єднанням з УСРР. У Кремлі особливо боялися посилення сепаратистських тенденцій в Україні – розташований на кордоні з Європою республіці з сильними традиціями визвольної боротьби і великим економічним та людським потенціалом. За конституціями Україна мала державні права, які були примарними, поки диктатура партійного керівництва залишалася міцною. *Але вони могли реалізуватися у разі кризи влади в центрі.*

Радянська влада підкреслювала свій інтернаціоналізм, але завжди розрізняла громадян за ознакою етнічності. Ця ознака ставала вагомою не сама по собі, а тільки в поєднанні з приналежністю до титульної нації. Переслідувані в Україні за «буржуазний націоналізм», українці часто рятувалися в Російській Федерації, де переставали бути представниками титульної нації, тобто втрачали свій політичний статус.

Небезпечними для влади були тільки українці зі статусом представників титульної нації. Хоча держава старалася ліквідацією горизонтальних зв'язків перетворити населення країни в атомізовану масу, громадяни УСРР усвідомлювали себе державною нацією. Соціальний вибух першої половини 1930 р. був стихійним, але в ньому постійно звучали гасла Української революції. У 1931–1932 рр. назрівав новий соціальний вибух – незрівнянно небезпечніший для влади, тому що в країні вже починався голод, який набув найбільш гострих форм саме в УСРР. **Створенням ситуації абсолютного голодування Сталін попередив вибух.**

Характерно, що в Україні центральна влада в репресивних діях ховалася за машкару підкресленої українофільії. Сталінський намісник в УСРР П. Постишев, одягнувшись у вишиванку, винищував національну інтелігенцію. Коли місцеві апарати зрозуміли репресії 1932–1933 рр. як кінець кампанії українізації, він негайно припинив їхні спроби обмеження прав титульної нації. Черговою демонстрацією облудної українофільії було переведення у 1934 р. республіканських органів влади з Харкова в національну столицю українського народу – Київ.

Американський українознавець Дж. Мейс сформулював висновок, підтверджений у наш час багатьма документальними публікаціями і монографічними

дослідженнями: сталінський терор в Україні спрямовувався не проти людей певної національності або роду занять, а проти громадян Української держави, яка виникла під час розпаду Російської імперії і пережила свою власну загибель, відродившись у формі радянської держави. Формула про нищення українців як політичного чинника і як соціального організму (*to destroy them as political factor and as a social organism*), тобто як представників нації-держави, а не етнічної групи, містилася у доповіді Мейса на першій у світі науковій конференції по голоду 1932–1933 рр. в Україні, яка відбулася в Монреалі в 1983 р.²⁸

Держава-комуна, яка зливалася з поневоленням суспільством, була багатонаціональною. Як почувала себе в ній титульна нація першої категорії – росіяни? Вони були такою ж опорою режиму, як номенклатурні працівники або бідняцька верства селянства у сільській місцевості. Проте всі вони перебували у підневільному стані, не відрізняючись від інших етносоціальних спільнот.

Усе викладене вище вимальовує ту реальність, яка утверджувалася в роки сталінського штурму. Однак навіть після того, як радянська влада позбавила своїх громадян приватної власності й обплутала їх, мов павутинням, вертикально побудованими зв'язками, вони залишалися живими людьми. Людьми, здатними негайно виявити свою волю, або чекати слушного часу, щоб виявити її. Зокрема, українці в своїй більшості усвідомлювали себе спільнотою з певними традиціями, цінностями та інтересами. У ситуації, яка складалася, вони об'єднувалися в націю без будь-яких організаційних структур, лише власною пам'яттю і свідомістю. Саме цим вони ставали небезпечними для влади, персоналізованої Й. Сталіним. Саме тому вони більшою мірою, ніж представники інших титульних націй, могли бути піддані репресіям. Можливість найжорстокіших репресій забезпечувалася максимальною концентрацією політичної і економічної влади в руках купки олігархів, які перетворилися в цей час у майже безвільне оточення одного-осібного диктатора.

Завершуючи розгляд сталінського штурму в постановочному аспекті, слід замислитися над тим, де і коли була зроблена зупинка в комуністичному будівництві. Адже будівництво комунізму в СРСР зупинилося на півдорозі, що зумовлювалося цілком об'єктивною обставиною: комунізм як соціально-економічний лад є утопією і в чистому вигляді існувати не може.

Подію, яка знаменувала собою зупинку в побудові комунізму, назвати можна. Виявляється, однак, що реальна подія і, відповідно, дата зупинки в побудо-

²⁸ The Famine in Ukraine 1932–1933. Edited by Roman Serbyn and Bohdan Krawchenko. Edmonton, CIUS, 1986. – P. 12.

ві комунізму, які встановлюються методом наукового аналізу, не збігаються з офіційною датою, яку більшовицьке керівництво в особі Й. Сталіна оголосило у доповіді про проект Конституції СРСР на VIII Всесоюзному з'їзді рад 25 листопада 1936 р.

Уже не раз підкреслювалося в цій книзі, що комуністичне будівництво здійснювалося в Радянському Союзі методом проб і помилок. Лише потім, оголошуючи будівництво основ соціалізму завершеним, Й. Сталін у короткому курсі «Історії ВКП(б)» намалював картину реалізації партією і народом під його безпосереднім керівництвом тих послідовних і безпомилкових директив, що випливали з безсмертного і всеперемагаючого вчення Маркса–Енгельса–Леніна. Тимчасом В. Ленін навесні 1921 р. спочатку капітулював перед селянським опором, не усвідомлюючи всього значення переходу від продрозверстки до продподатку, і лише потім, під тиском створеної цим переходом реальності, наважився здійснити подальші кроки, які розвинулися в нову економічну політику. Спочатку вождь назвав відступ тимчасовим, а потім, уже в 1923 р., заговорив про соціалізм з ринковим обличчям.

Подібну еволюцію пройшов і Сталін, але з тією відмінністю, що він *не відступив від затвердженої в 1919 р. програми, а проголосив кінцевою саме ту мету, до якої просунувся наприкінці першої п'ятирічки*. Початковий, ще не осмислений теоретично крок був зроблений під тиском гострої політико-економічної кризи в січні 1933 р., а вже потім, у 1936 р. Сталін оголосив основи соціалізму створеними, внаслідок чого змушений був приймати «конституцію соціалізму, що переміг» (у дужках треба додати, що навіть на початку 1935 р. йшлося тільки про внесення змін у чинну Конституцію). В умовах диктатури будь-які радянські конституції не були варті ламаного шеляга, однак логіка підказувала необхідність упровадження в політичну практику заходів, які раніше оголошувалися елементами «облудної буржуазної демократії».

Досліджуючи розпочатий в 1929 р. сталінський штурм, доцільно зупинитися спочатку на офіційній даті його припинення і лише потім – на тій реальній даті, яка *передувала* офіційній. Адже офіційна дата потягла за собою Великий терор 1937–1938 рр., і нам треба встановити, чому сталася саме така страхітлива кінцівка.

Здається, жодна з тисяч і тисяч публікацій у світовій історіографії про Великий терор не розглядала це унікальне і страшне за всіма параметрами явище в контексті комуністичного будівництва. Автор цієї книги може назвати лише свою публікацію, на яку в історіографії не було жодного відгуку²⁹. Слід сподіватися, що

²⁹ Кульчицький Станіслав. Таємниця Тридцять сьомого року (проблема джерел) // Спеціальні

після появи цієї книги, в якій радянський комунізм аналізується від народження до природного саморозпаду, ця версія приверне увагу науковців.

Великий терор слід пов'язувати з необхідністю оголосити про перемогу соціалізму в Радянському Союзі. Таке оголошення пов'язувалося з необхідністю прийняття демократичної конституції і, відповідно, відмови від недемократичної процедури виборів в органи влади. А для того, щоб радянська людина не почувала себе вільно в кабінці для таємного голосування, аби вона голосувала прогнозовано, їй треба було психологічно «підготувати» до співіснування з новою конституцією. Обійтися пропагандистськими заходами на кшталт геніальної пісні «Широка страна моя родная» в цій ситуації було неможливо. Став потрібний страх, і то тваринний страх.

Великий терор виявився своєрідною «зачисткою території» після спорудження одного на всіх радянських людей величезного комуністичного «палапу». У такому «палаці» з ГУЛАГом у центрі ми всі змушені були жити впродовж двох десятиріч років. А потім – ще три десятиріч років – уже без сотень концтаборів, але із залишковим та вже успадкованим страхом.

Після XX з'їзду КПРС масовий терор став неможливим. Але він уже ставав непотрібним внаслідок майже необоротних і трагічних за своєю суттю змін у психічному складі останніх двох поколінь радянських людей. Стефан Куртуа справедливо зазначив: «Однієї пам'яті про терор було досить, щоб паралізувати волю»³⁰.

Щоб зрівнятися з народами, яким пощастило уникнути радянської повсякденності 30-х років включно з комуністичною пропагандою, треба усвідомити, що сталося з нами усіма.

Повертаючись до питання про дату завершення побудови основ соціалізму, слід згадати, перш за все, коротке повідомлення газети «Правда» про пленум ЦК ВКП(б), який запропонував 5 лютого 1935 р. внести на розгляд чергового VII з'їзду рад СРСР питання про конституційні зміни. Наступного дня зібрався VII Всесоюзний з'їзд рад, який слово в слово повторив рекомендації пленуму ЦК ВКП(б) про те, що Конституція СРСР повинна бути змінена в бік:

«а) дальшої демократизації виборчої системи в розумінні заміни не зовсім рівних виборів рівними, багатоступеневих – прямими, відкритих – закритими;

історичні дисципліни: питання теорії та методики. – Ч. 5; Історіографічні дослідження в Україні. – Вип. 10. – Об'єднаний випуск збірки наукових праць на пошану академіка В. А. Смолія. – К., 2000. – Ч. 1. – С. 378–395. Передрук: Таємниця Тридцять сьомого року // Бахмутський шлях (Луганськ). – 2001, № 3/4. – С. 116–125.

³⁰ Куртуа Стефан. Почему?// Куртуа Стефан. Верт Никола. Панне Жан-Луи, Пачковский Анжей, Бартошек Карел, Марголен Жан-Луи. Черная книга коммунизма. Преступления, террор, репрессии. – М., 1999. – С. 688–689.

б) уточнення соціально-економічної основи Конституції в розумінні приведення Конституції у відповідність з нинішнім співвідношенням класових сил в СРСР (створення нової соціалістичної індустрії, розгром куркульства, перемога колгоспного ладу, утвердження соціалістичної власності як основи радянського суспільства і т. п.)»³¹.

7 лютого 1935 р. сесія ВЦВК СРСР утворила Конституційну комісію на чолі з Й. Сталіним. Комісія опрацювала проект нової Конституції і висунула його на всенародне обговорення. 25 листопада того ж року Й. Сталін доповів про проект Основного закону та результати його обговорення у виступі на надзвичайному VIII Всесоюзному з'їзді рад. Цю доповідь він розпочав з попередження: нова Конституція СРСР і діюча з 1919 р. програма Комуністичної партії – це різні документи, і їх не можна змішувати: «У той час, як програма говорить про те, чого ще нема і що повинне бути ще здобуте та завойоване у майбутньому, конституція, навпаки, повинна говорити про те, що вже є, що уже здобуте та завойоване тепер, сьогодні. Програма стосується головним чином майбутнього, конституція – теперішнього»³². Після цього він заявив, що радянська влада побудувала в основному соціалістичний лад, тобто здійснила те, що марксистки називали першою, або нижчою фазою комунізму: «від кожного – за його здібностями, кожному – за його працею». Затверджений у березні 1939 р. XVIII з'їздом ВКП(б) третій п'ятирічний план розвитку народного господарства СРСР почав вважатися першим перспективним планом на шляху комуністичного будівництва. Виступаючи на цьому з'їзді, Й. Сталін заявив: «Ми йдемо далі, вперед, до комунізму»³³. Під комунізмом, зрозуміло, він мав на увазі лад, панівним принципом якого була формула «від кожного – за його здібностями, кожному – за його потребами»³⁴.

Надійшла черга встановити ту подію, яка зупинила (і то назавжди!) комуністичне будівництво в Радянському Союзі. Тобто треба визначити, на якій меті зупинився Сталін, реалізуючи цілі, накреслені в програмі РКП(б) в 1919 р.

Економічна криза, яка спалахнула внаслідок сталінського штурму, мала подвійну природу. По-перше, вона була наслідком форсованих процесів модернізації економіки: не тільки її «командних висот», де запроваджувалася найсучасніша техніка у провідних галузях промисловості і транспорту, але й у сільському господарстві, де створювалася мережа державних машинно-тракторних станцій. По-друге, щоб знайти кошти для форсованої модернізації,

³¹ Див.: КПСС в резолюциях... – Т. 5. – С. 205.

³² Сталин И. Вопросы ленинизма. – М., 1952. – С. 552.

³³ Там само. – С. 646.

³⁴ Там само. – С. 553.

більшовицьке керівництво істотно збільшило частку нагромадження в національному доході й відповідно скоротило частку споживання. В особли- во тяжкому становищі опинилися селяни, у яких, всупереч усім запевненням, держава впродовж трьох років забирала майже все, що вони виробляли. Вна- слідок фактичного відродження ленінської продрозверстки селяни втратили мотивацію до праці, що призвело до катастрофічного зменшення сільськогос- подарської продукції у розпорядженні держави. Держава була змушена скоро- тити обсяги капітального будівництва у промисловості, обмежити до голодної норми централізоване постачання робітників і службовців продовольством у націоналізованому секторі економіки і скоротити експорт, який давав валюту для закупівлі машин і устаткування. У 1932 р. продовольчі труднощі перерос- ли в голод³⁵, який змусив сталінську команду відмовитися від задуму взяти в свої руки все виробництво та розподіл матеріальних благ у країні, як того вимагала комуністична доктрина.

На січневому (1933 р.) об'єднаному пленумі ЦК і ЦКК ВКП(б) Й. Сталін ого- лосив про припинення політики «підхальостування» у промисловості та в сіль- ському господарстві, яка завела країну в глухий кут. Він заявив, що треба від- мовитися від курсу на прискорені темпи, оскільки головні завдання були, мовляв, виконані. Насправді ж треба було виходити з глибокої кризи, яка загрожувала партії катастрофою. Поворот в економічній політиці на селі озна- менувався заміною розверстки продовольчим податком і дозволом колгоспам та одноосібникам реалізовувати за цінами вільного ринку продукцію, вироблену по- над твердо зафіксовану норму державних поставок.

Перехід від контракційної системи з безрозмірним заготівельним планом до обов'язкової, на засадах натурального податку, поставки певної кількості м'яса і молока був здійснений раніше (23 квітня і 10 грудня 1932 р.). Але у відносинах між містом і селом м'ясо-молочна продукція відігравала другорядну роль. Згадав- ши на пленумі ЦК і ЦКК про постанови щодо м'яса і молока, В. Молотов заува- жив, що на заготівлі у формі податку доведеться переходити й по хлібу. Незабаром, 19 січня РНК СРСР і ЦК ВКП(б) прийняли постанову «Про обов'язкову поставку зерна державі колгоспами та одноосібними господарствами».

Чи могли відносини між «командними висотами» економіки та сільським гос- подарством радикально змінитися після прийняття однієї-єдиної постанови? Мо- гли, і є приклад: рішення Х з'їзду РКП(б) про перехід від продрозверстки до прод- податку. Цим рішенням відкривалася нова економічна політика. А постановою від

³⁵ Тут не йдеться про український Голодомор. Це ще був голод, хоча в Україні він проявився в особливо тяжких формах.

19 січня 1933 р. держава визнавала те, що вирощена в колгоспі продукція належить колгоспам. Визнавалося також, що державі мусить надходити лише частка цієї продукції у вигляді податку, про який колгоспники мали знати ще до початку сільськогосподарського року. Податковий характер зернопоставок означав, що вирощене понад обсяг цих зобов'язань зерно колгоспники можуть використовувати на власний розсуд. Те, що їм було завчасно відомо, скільки зерна треба відвантажити державі як обов'язкову поставку і як плату за послуги МТС у кінці року, створювало зацікавленість у результатах колективного господарювання.

Отже, в січні 1933 р. колгоспи набули того вигляду, який нам запам'ятався. Однією половиною свого обличчя (громадським господарством) вони були обернені до державного сектора економіки, а іншою (присадибним господарством) – до ринку. Внаслідок цього в Радянському Союзі збереглися в урізаному вигляді товарно-грошові відносини і ринок.

Від січня 1933 р. і до 1991 р. радянська система господарювання, як би її не називали – соціалістичною або комуністичною, не зазнала принципових змін. Вона істотно поступалася за ефективністю країнам ринкової економіки, але колосальні ресурси країни, помножені на винятково високий мобілізаційний потенціал директивної економіки, дозволяли Радянському Союзу впродовж багатьох десятиліть змагатися на рівних з іншими великими державами.

Оскільки радянська держава зрослася з суспільством у єдине ціле, економічна криза поширилася на всі сегменти суспільно-політичного життя і почала загрожувати сталінській команді, яка з 1930 року закріпилася на вершині владної піраміди. Щоб утримати свої позиції, ця команда й розгорнула політичні репресії колосальних масштабів.

8.2

Радянський Союз у «капіталістичному оточенні»

Розвиток подій у Європі з кінця 1920-х років визначався небаченою за силою, інтенсивністю і тривалістю економічною кризою, яка дістала назву «Велика депресія». Як і Перша світова війна, Велика депресія була проявом цивілізаційної кризи, в яку потрапило людство внаслідок недосконалості форм організації суспільного життя на якісно новому етапі розвитку техніки та ринкових відносин. Криза вкрай загострила як внутрішні соціальні суперечності, особливо в країнах, що зазнали поразки у Світовій війні, так і міжнародні відносини. Версальська система довела свою неспроможність. У переможений Німеччині ідея

реваншу здобувала все більшу популярність. Реваншистські настрої розпалювалися правими силами, особливо націонал-соціалістичною партією. Веймарська демократична республіка втрачала суспільну підтримку, розхитувана протилежними політичними силами: справа – націонал-соціалістами А. Гітлера, зліва – комуністами Е. Тельмана. VI конгрес Комінтерну у 1928 р. схвалив продиктований Сталіним курс на відмову від співробітництва із соціал-демократами. Останні оголошувалися основними ворогами робітничого класу. Незважаючи на руйнівну діяльність цілком підпорядкованих Москві німецьких комуністів, соціал-демократичний уряд Веймарської республіки продовжував розвивати надзвичайно вигідні йому військові та економічні зв'язки з Радянським Союзом.

Військово-політичне домінування на європейському континенті вимагало від Франції великих ресурсів і тому з кожним роком ставало дедалі обтяжливішим. За цих умов французькі дипломати спробували залучити до європейських справ Сполучені Штати Америки. Ізоляціоністські настрої в США під впливом економічних факторів ставали все менш популярними. Американські капітали широким потоком ішли в Європу. Особливу увагу американських політиків і бізнесменів привертала Німеччина. В. Черчилль у своїх спогадах визнавав, що іноземні (в основному англо-американські) інвестиції в німецьку економіку досягли за міжвоєнний період 2 млрд фунтів стерлінгів, тобто були вдвічі більші за суму репарацій, виплачених Німеччиною країнам-переможцям³⁶.

У квітні 1927 р. міністр закордонних справ Франції А. Бріан запропонував американському уряду укласти договір про «вічну дружбу». Французька ініціатива довго вивчалася в США, аж нарешті в грудні державний секретар Ф. Келлог висунув зустрічну пропозицію: замість франко-американського пакту укласти багатосторонній договір. Французькі дипломати підтримали цю пропозицію, покликану, на їхню думку, законсервувати відносини між країнами, що склалися після Версаля. Версальський мирний договір, який забезпечував юридичні засади французького домінування на континенті, піддавався атакам з боку міцніючої в економічному відношенні Німеччини. Обмежувальні статті договору, які торкалися розробки нової військової техніки і навчання офіцерських кадрів, Німеччина обходила шляхом співробітництва з Радянським Союзом.

У серпні 1928 р. в Парижі представники 14 європейських держав і США підписали пакт Бріана–Келлога. У цьому документі стверджувалося, що його учасники відмовляються у своїх взаємовідносинах від війни як знаряддя національної політики. Суперечки між державами, проголошувалося в пакті, повинні розв'язуватися виключно мирними засобами. У день підписання пакту Бріана–Келлога посоль-

³⁶ Черчилль У. Вторая мировая война. – Т. 1. – М., 1975. – С. 9.

ство Франції в СРСР передало радянському уряду текст цього документа з пропозицією приєднатися до нього. У ноті-відповіді НКЗС СРСР висловлював обурення з приводу того, що «ініціатори Паризького пакту не визнали за потрібне залучити Радянський уряд до участі у переговорах, що передували цьому пакту»³⁷.

Така лінія поведінки європейських держав щодо Радянського Союзу, а також реакція керівників СРСР були характерні для всього міжвоєнного періоду. *Радянське керівництво бажало мати в Європі вплив, що відповідав би економічним та людським ресурсам своєї країни.* Небажання великих європейських держав рахуватися з СРСР сприймалося болюче, хоча причиною цього було передусім налаштування самих же радянських вождів. Адже вони намагалися впливати на становище у європейських країнах не тільки шляхом нормальної дипломатичної діяльності, але й через підривну роботу місцевих політичних партій, підпорядкованих Комінтерну.

Пакт Бріана–Келлога міг вступити в силу лише після ратифікації його парламентами всіх країн-учасників. Якраз на цьому етапі проявилися всі суперечності, що існували між державами. Парламенти великих держав не поспішали з ратифікацією.

Щоб остаточно підірвати формування Малої Антанти, яке стало для англо-французьких дипломатів непосильною справою, радянське керівництво вирішило скористатися утрудненнями з ратифікацією пакту Бріана–Келлога. НКЗС СРСР звернувся до сусідніх країн з пропозицією підписати протокол про найшвидшу ратифікацію пакту і про визнання його таким, що набрав чинності між ними та Радянським Союзом, незалежно від ратифікації іншими учасниками. У лютому 1929 р. в Москві представники СРСР, Естонії, Латвії, Польщі і Румунії підписали такий протокол.

Навесні 1929 р. до влади у Великій Британії знову прийшла коаліція лейбористів і лібералів. Майже відразу новий британський уряд почав готувати відновлення дипломатичних відносин з Радянським Союзом. Р. Макдональд і міністр закордонних справ А. Гендерсон бажали сполучити відновлення відносин з урегулюванням проблем, що існували між Великою Британією і СРСР, – боргів царського уряду, претензій британських підданих щодо власності, націоналізованої після 1917 р., а також припинення комуністичної пропаганди, яка вважалася втручанням у внутрішні справи.

У липні 1929 р. лейбористи офіційно звернулися до радянського керівництва з пропозицією відновити відносини і надіслати свого представника для переговорів. Такий представник незабаром прибув у Лондон, але він мав повноваження

³⁷ Документи внешней политики СССР. – Т. XI. – М., 1966. – С. 495.

обговорювати лише процедурні питання. Сталін бажав відновити дипломатичні відносини без попередніх умов, і лише після цього погоджувався на переговори з усіх питань на базі договору від 8 серпня 1924 р.³⁸

У жовтні 1929 р. в Лондоні було підписано протокол про відновлення дипломатичних відносин між Великою Британією та СРСР, а також про початок переговорів з урегулювання спірних питань. Однак договір 1924 р. так і не набрав чинності внаслідок жорсткої позиції, зайнятої Сталіним у зовнішній політиці. У 1930 р. була підписана лише «Тимчасова торговельна угода між урядом СРСР та урядом Великої Британії».

Під час Великої депресії різко загострилися суперечності між великими державами. Кожна з них здійснювала протекціоністську політику, намагаючись полегшити своє становище за рахунок партнерів у світовій торгівлі. Особливо загострилися суперечності між США і Великою Британією, між Францією та Німеччиною.

США і ряд інших країн запровадили обмежувальні бар'єри проти радянського експорту. Ці обмеження пояснювалися звинуваченнями радянських властей у застосуванні примусової праці та продажу товарів на міжнародних ринках за демпінговими цінами. Обидва звинувачення цілком відповідали дійсності.

Утім, зовнішня торгівля СРСР майже не постраждала. Радянському уряду вдалося використати суперечності між великими державами, щоб укласти вигідні контракти з фірмами Німеччини та Італії. У серпні 1930 р. була підписана угода з Італією про закупівлю продукції італійської промисловості на сотні мільйонів лір. Італійський уряд гарантував своїм фірмам виплату коштів по радянських короткотривалих векселях. У квітні 1931 р. була досягнута угода між ВРНГ СРСР і представниками німецької промисловості про додаткове розміщення в Німеччині радянських замовлень на суму в 300 млн марок із забезпеченням кредитів на строк до 3 років³⁹. Знаходячи нових партнерів для взаємовигідної торгівлі, уряд СРСР скоротив торговельні обороти з країнами, які встановили обмеження на імпорт радянських товарів. У результаті імпорт в СРСР із США скоротився за 1930–1932 рр. більше ніж у 8 разів.⁴⁰

У відносинах з великими державами Й. Сталін завжди віддавав перевагу жорсткому і безкомпромісному тону. В. Молотов зберіг для історії його записку, в якій той з похвалою відгукнувся на витриманий у такому тоні зміст міжнарод-

³⁸ Письма И. В. Сталина В. М. Молотову. 1925–1936 гг.: Сборник документов. – М., 1995. – С. 139–140.

³⁹ Документы внешней политики СССР. – Т. XI. – С. 246–248.

⁴⁰ Внешняя торговля СССР. Статистический сборник. 1918–1966. М., 1967. – С. 13.

ної частини звітної доповіді голови радянського уряду на сесії ЦВК СРСР у січні 1933 р. Вождаь повчально писав: «Вийшло добре. Упевнено зневажливий тон щодо “великих” держав, віра в свої сили, делікатно-простий плювок у казан “держав”, що бундуються, дуже добре!»⁴¹

Культивування постійної напруженості у відносинах з іншими країнами викликалося передусім потребами внутрішньої політики кремлівського керівництва. Така напруженість служила додатковим аргументом для «підхльостування» населення, яке знемагало під тягарем сталінських соціально-економічних перетворень. Коли на зовнішньополітичній арені спостерігалось затишшя, в хід йшли аргументи, штучно сконструйовані всередині країни. Фабрикуючи справу «Промпартії», Сталін інструктував голову ОДПУ В. Менжинського: «Зробити одним із найважливіших вузлових пунктів нових (майбутніх) свідчень верхівки ТСП (Трудової селянської партії. – С. К.), “Промпартії” і, особливо, Рамзіна, питання про інтервенцію і строк інтервенції: 1) чому відклали інтервенцію в 1930 р.; 2) чи не тому, що Польща ще не готова? 3) можливо, тому, що Румунія не готова? 4) можливо, тому, що лімітрофи (самостійні держави, які входили до 1917 р. в Російську імперію. – С. К.) ще не зімкнулися з Польщею? 5) чому відклали інтервенцію на 1931 р.? 6) чому “можуть” відкласти на 1932 р.? 7) і т. д. і т. п.»⁴²

Нагнітання міжнародної напруженості повинне було змусити громадян СРСР повною мірою відчувати небезпеку «капіталістичного оточення» і не протестувати проти постійного відволікання ресурсів на оборонну сферу. У липні 1929 р. політбюро ЦК ВКП(б) у постанові «Про стан оборони СРСР» підбило перші підсумки дворічної роботи державного апарату в умовах офіційно не оголошеного, але енергійно здійснюваного курсу на підготовку до війни. Було зроблено висновок про те, що стан оборони країни залишається незадовільним. Політбюро ЦК відзначило, що:

- а) технічна база збройних сил усе ще дуже слабка і далеко відстає від техніки сучасних армій;
- б) матеріальне забезпечення армії, яка розгортається за діючим мобілізаційним планом, усе ще незадовільне;
- в) матеріальні резерви оборони цілком недостатні;
- г) підготовка всієї промисловості, у тому числі й воєнної, до виконання вимог фронту цілком незадовільна.

Політбюро ЦК ВКП(б) розглянуло п'ятирічний план Наркомату військових та морських справ і схвалило його основну установку: не поступатися за чисельністю військ вірогідним противникам на найголовнішому театрі війни, а за технікою

⁴¹ Письма И. В. Сталина В. М. Молотову... – С. 245.

⁴² Коммунист. – 1990. – № 11. – С. 99–100.

бути сильнішим, ніж противник, у двох-трьох вирішальних видах озброєнь (артилерія, літаки, танки). Виходячи з цієї установки, політбюро ЦК визначило на кінець п'ятирічки чисельність повністю відмобілізованої армії в 3 млн чоловік⁴³.

До кінця першої п'ятирічки було досягнуто якісних зрушень у воєнному потенціалі, у механізації і моторизації Червоної армії. Технічна оснащеність військ швидко зростала, сама армія була істотно збільшена. Якщо в 1929 р. на одного бійця припадало 2,6 механічних кінських сил, то в 1933 р. – 7,7⁴⁴. Виробничі потужності артилерійських заводів збільшилися в 6 разів, випуск літаків – у 4,5 рази. Була заново створена танкова промисловість, здатна виробляти щороку тисячі танків. За 1929–1932 рр. промисловість передала в армію близько 10 тис. танків, танкеток і бронемашин⁴⁵.

Розколюючи за інструкціями Комінтерну робітничий клас, німецькі комуністи фактично розчистили шлях до влади А. Гітлеру. Націонал-соціалісти прийшли до влади в Німеччині легальним шляхом. У січні 1933 р. їхній фюрер був призначений канцлером.

У першій половині 1933 р. економічне та військове співробітництво Німеччини з СРСР ще тривало. Сталіна мало турбували заборона Комуністичної партії Німеччини й арешт десятків тисяч німецьких комуністів включно з їх вождем Е. Тельманом. Він із задоволенням сприйняв ратифікацію нацистами протоколу про відновлення дії Берлінського договору 1926 р., який підтверджував Рапальську угоду. Здавалося, що Третій рейх залишатиметься для Радянського Союзу таким же надійним партнером, яким була у 1922–1932 рр. Веймарська республіка.

Однак досить швидко з'ясувалося, що нацистська Німеччина мала на меті будувати в Європі «новий порядок». А. Гітлер ставив своєю метою досягнення панування на континенті та в усьому світі. У «новій Європі» нацистів не залишалося місця ні для демократичних цінностей західного світу, ні для радянського способу життя. Ставало зрозумілим, що «життєвий простір» (Lebensraum) на Сході є для нацистів не тільки ідеологічним постулатом, запозиченим з гітлерівської книги «Mein Kampf», а й поточною політикою.

Німеччина офіційно поставила перед державами колишньої Антанти питання про ліквідацію статей Версальського договору, які обмежували її суверенітет. У першу чергу йшлося про скасування військових статей договору. Не діставши

⁴³ Симонов Н. С. Крепить оборону Страны Советов. («Военная тревога» 1927 года и ее последствия) // Отечественная история. – 1996, № 3. – С. 160.

⁴⁴ XVII съезд ВКП(б): Стенографический отчет. – М., 1934. – С. 229.

⁴⁵ КПСС и строительство Советских Вооруженных сил. – М., 1967. – С. 174.

згоди, вона у жовтні 1933 р. вийшла з Ліги Націй, покинула Женевську конференцію з роззброєння і почала інтенсивно озброюватися. Імперська рада оборони розгорнула глибоку мілітаризацію німецької економіки.

Агресія Японії в Китаї і крах Веймарської республіки змусили нового президента США Ф. Рузвельта по-новому поставитися до Радянського Союзу. У жовтні 1933 р. між Рузвельтом і головою ЦВК СРСР М. Калініним відбувся обмін листами, в яких підкреслювалося бажання обох сторін нормалізувати свої відносини. Нарком закордонних справ М. Литвинов був запрошений до Вашингтона для конкретних переговорів про встановлення дипломатичних відносин.

США зробили спробу пов'язати встановлення дипломатичних відносин з виконанням Радянським Союзом ряду попередніх умов. Мова йшла про сплату боргів царського та Тимчасового урядів і відшкодування втрат, заподіяних американським громадянам націоналізацією їхньої власності. Литвинов, однак, відмовився обговорювати питання про взаємні матеріальні претензії до нормалізації відносин. У листопаді 1933 р. між СРСР і США була підписана угода про встановлення дипломатичних відносин.

Крах Веймарської республіки змусив переглянути ставлення до СРСР і керівників Франції. Вони зрозуміли, що франко-радянське зближення є необхідною умовою стримування можливої агресії з боку нацистської Німеччини. У грудні 1933 р. під час неофіційних переговорів французька сторона запропонувала обговорити питання про вступ СРСР до Ліги Націй і укладення угоди між двома країнами.

У січні–лютому 1934 р. в Москві відбувся XVII з'їзд ВКП(б), який приділив багато уваги обґрунтуванню докорінного повороту в радянській зовнішній політиці під впливом приходу до влади нацистів у Німеччині. Підвищена увага до СРСР з боку демократичних держав світу розглядалася у виступах багатьох делегатів як свідчення ефективності радянської зовнішньополітичної лінії. Але звіт про роботу делегації ВКП(б) у виконкомі Комінтерну, з яким виступив Д. Мануїльський, назвав речі своїми іменами. Зокрема, Мануїльський заявив: «Німецькі фашисти хотіли підняти всю Європу проти більшовиків, але вони добилися поки що того, що Франція і Польща – молот і ковадло, між якими розпластана фашистська Німеччина, – вимушені повернути перед загрозою небезпеки нової імперіалістичної війни в бік СРСР»⁴⁶.

У вересні 1934 р. члени Ліги Націй звернулися до радянського уряду із запрошенням вступити до неї. Радянський уряд відповів згодою. Після виходу країн-агресорів – Німеччини та Японії – вступ Радянського Союзу в цю міжнародну

⁴⁶ XVII съезд ВКП(б): Стенографический отчет. – С. 313.

організацію означав його зближення з демократичними державами Заходу. Подальшим кроком на цьому шляху стало укладення на початку травня 1935 р. радянсько-французького договору про взаємну допомогу. Згідно з договором у разі нападу на одну зі сторін інша повинна була негайно надати їй допомогу. До договору могли приєднуватися й інші держави.

Такий же договір було підписано через два тижні між СРСР і Чехословаччиною. Надання взаємної допомоги при цьому обумовлювалося одночасним виступом Франції. Керівники Чехословаччини дуже боялися нацистської агресії. Адже Гітлер відкрито претендував на Судетську область, де жила 3-мільйонна німецька національна меншина. Та вони не довіряли й Радянському Союзу, який міг претендувати на території Чехословаччини, населені українцями. Тому в радянсько-чехословацький договір була включена обмежувальна умова про одночасність виступу СРСР і Франції. Як показали дальші події, Чехословаччина даремно поставила власну безпеку в залежність від французьких правлячих кіл.

Виходячи з нової ситуації, Сталін дав керівництву Комінтерну директиву різко змінити тактику. VII конгрес Комінтерну влітку 1935 р. закликав комуністів активно співробітничати з соціал-демократичними партіями і створювати в кожній країні народний антифашистський фронт. Фашизм (під цим терміном розумівся не стільки політичний режим, який встановився в Італії у 1922 р., скільки мало подібний на нього німецький націонал-соціалізм) оголошувався найлютішим ворогом прогресивного людства. Парламентські вибори у Франції, які відбулися після конгресу, принесли перемогу Народному фронту.

У лютому 1936 р. Народний фронт переміг і на виборах в Іспанії. Однак після виборів у цій країні почалася громадянська війна. На боці заколотників, очолених генералом Ф. Франко, виступили Італія та Німеччина. СРСР підтримав обраний уряд, але поставлена в Іспанію радянська військова техніка не становила й десятої частки німецької допомоги військам Франко. Кількість радянських військових спеціалістів не перевищувала двох тисяч чоловік, включаючи політпрацівників та енкаведистів.

Уряди Великої Британії та Франції обрали позицію невтручання і не протидіяли активно агресивним крокам Гітлера. У березні 1938 р. Німеччина захопила Австрію, після чого взяла курс на розчленування Чехословаччини. На конференції голів урядів Німеччини, Італії, Великої Британії і Франції, що відбулася у вересні 1938 р. в Мюнхені, було задоволено вимогу Гітлера про передачу Німеччині Судетської області. Голова англійського уряду Н. Чемберлен заявив, що угода в Мюнхені принесла народам мир. Насправді Європа стрімко рухалася назустріч новій світовій війні.

Мілітаризація народного господарства СРСР у роки другої п'ятирічки (1933–1937 рр.) ще більше поглибилася. У цей час розпочалося форсоване будівництво

науково-дослідних установ, конструкторських бюро і підприємств ВПК. Випуск бойових літаків збільшився в 7,5 рази, артилерійського і стрілецького озброєння – в 4 рази, танків – більше, ніж у 2 рази. У 1938 р. в Червоній армії налічувалося 15 тис. танків. Радянський Союз перетворився на вкрай мілітаризовану державу, яка істотно випереджала інших за кількісними показниками озброєнь⁴⁷.

Однак твердження про загрозу інтервенції і далі було ключовим у радянській пропаганді. Ним аргументувалася не менш поширена теза про невідворотність війни. Наприкінці 1930-х років у виступах, які не підлягали офіційному розголошенню, Й. Сталін став подавати пропагандистам сигнал готувати громадську думку до сприйняття ідеї превентивної наступальної війни. Зокрема, під час обговорення «Короткого курсу історії ВКП(б)» у жовтні 1938 р. він заперечив ототожнення більшовиків з пацифістами, які завжди налаштовані на мир і беруться за зброю тільки в разі нападу. Більшовики, підкреслив він, «самі нападатимуть», якщо війна справедлива, якщо обстановка підхожа, якщо умови сприяють»⁴⁸.

Компартійно-радянська верхівка СРСР не мала наміру приєднуватися до однієї з двох коаліцій, на які розколювалася Європа. Вона провадила свою гру, яка видавалася Сталіну безпрограшною за будь-якого повороту подій у найближчому майбутньому.

8.3

Сталінська диктатура

Після поразки «правого ухилу» в політбюро ЦК РКП(б) Й. Сталін остаточно зайняв вакантне після В. Леніна місце вождя державної партії. У 1920-х роках не було кращого друга українців, ніж Сталін. Найбільшу національну республіку треба було мати за спиною як союзницю, обернувшись обличчям до конкурентів у Кремлі. Проте у 1930-х роках республіка, яка чинила найбільш упорядкований опір комуністичним перетворенням, що поновилися, являла собою грізну небезпеку для влади Сталіна. Диктатор знав тільки один ефективний засіб боротьби з потенційною загрозою сепаратизму – превентивні репресії. На Україну насунувся шквал репресій, які тривали аж до смерті вождя. Пік репресій припав на період створення комуністичного ладу.

⁴⁷ КПСС и строительство Советских Вооруженных Сил. – М., 1967. – С. 183.

⁴⁸ Небезежин В. А. Сталинский выбор 1941 года: оборона или «лозунг наступательной войны»? // Отечественная история. – 1996. – № 3. – С. 60.

Російські історики здебільшого уникають дослідження тем, пов'язаних з національним виміром репресій. Надто часто в публіцистиці колишніх союзних республік відповідальність за репресії покладається на абстрактну Росію. Однак за умов відсутності в СРСР громадянського суспільства, цілковитої політичної і економічної безпорадності мільйонних мас населення, стиснутих сталевими обручами комуністичної диктатури, не можна покладати вини на народ.

Не варто пояснювати репресії тільки особистими рисами генерального секретаря ЦК ВКП(б). Терор був постійним методом державного управління від жовтневого перевороту 1917 р. Його першопричина корінилася у необхідності реалізації комуністичної доктрини, яка суперечила життєвим інтересам більшості населення, хоча зовні виступала принадною для багатьох. Свою принадність для декого вона не втратила й досі.

Мало хто задумувався над природою і механізмом влади в руках Й. Сталіна. Ця влада жодним чином не була схожа на монархічну. Йдеться не про обсяг. У Сталіна обсяг влади був незрівнянно більшим, ніж у монархів, хоча б унаслідок наявності новітніх технічних засобів для реалізації своєї волі.

Сталінська диктатура була персоналізованою – на чолі режиму стояла конкретна особа-диктатор. При цьому це була диктатура партії, яка підмінила собою державу й вросла в народну товщу. А оскільки партія будувалася на засадах «демократичного централізму», то диктаторська влада зосереджувалася у вищій партійній ланці – в Центральному комітеті, а точніше – в політбюро ЦК і була за своєю природою колективною диктатурою політбюро ЦК. Тому персоналізуватися така влада могла тільки через особисті стосунки членів цього партійного органу. До кожного з членів політбюро ЦК у Сталіна був свій «ключ».

Наприклад, його відносили з другою за політичним впливом особою в країні – головою радянського уряду – визначалися силою звички В. Молотова, кар'єрне зростання якого майже від початку забезпечувалося Сталіним, а також неможливістю для Молотова, у тому числі й суто психологічною, діяти в обхід патрона. Коли Сталіну здалося (вже після війни), що Молотов ніби усамостійнюється, він без зайвих слів ув'язнив його дружину.

Таким чином, диктатура партійних олігархів, хоча й була персоналізованою, бо реалізувалася через конкретну особу (диктатора), але, на відміну від монархічної влади, була безособистісною – вона не була легітимно закріплена за конкретною особою. Легітимність її не підтверджувалася історією та релігією. Перспективи такої диктатури заперечувалися досягнутим у XX ст. високим рівнем зрілості політичних інститутів. Історію можна було пере-

писати, церкву знищити, а суспільні організації опанувати зсередини. Ніхто, однак, не міг сказати, як довго вдасться утримувати суспільство в комуністичному морозильнику.

Державні інститути Російської імперії створювалися під одну політичну фігуру. Безвідносно до особистих якостей фігура царя-самодержця утверджувала імперію самим фактом свого існування. Радянська державність, навпаки, була запереченням царської. Вона виникла на гребені народної революційної хвилі, яка знищила імперію. Однак сповнені благородних намірів революціонери побудували не народну демократію, а олігархічний устрій, який підім'яв під себе суспільство. **Поява диктаторського режиму була історично неминучою в умовах народної революції, яка переросла в комуністичну. Ліквідація приватної власності на засоби виробництва позбавила суспільство природної самоорганізації.**

Нервовим центром такого суспільства стала комуністична партія, яка за допомогою створених нею різноманітних організацій підмінила собою всі попередні суспільні структури. Політична влада зосередилася у керівному органі монополюючої партії, який взяв на себе відповідальність за функціонування всіх сфер суспільного життя.

Олігархами були вожді й вищі компартійно-радянські функціонери, які управляли країною від імені ЦК ВКП(б), гуртуючись у неформальному органі найвищого керівництва – політбюро. В. Ленін убачав у політбюро ЦК колегію, в якій вожді визначатимуть все і вся. Він встановив непарний чисельний склад цього органу, щоб у процесі обговорення проблем могла виявитися переважуюча думка. Та після смерті свого засновника ця владна конструкція показала нестабільність, як будь-який інший олігархічний інструмент. Виявлення панівної думки в процесі вільного обговорення є ознакою демократії, а не диктатури. Політбюро ЦК було знаряддям диктатури, і в ньому розгорнулася не дискусія, а тривала боротьба за владу. Учасники боротьби прагнули надати їй ідеологічне забарвлення і благородний політичний зміст. Переможець, однак, завжди діяв однаково: усував суперника і заповнював вакансію в політбюро ЦК людиною зі свого найближчого оточення.

Переможцем завжди виявлявся Сталін. Його становище як вождя зміцнювалося з кожною перемогою над тими, в кому він убачав суперників або конкурентів. Олігархічна природа політичного устрою не змінювалася під час зростання впливу Сталіна в державі, партії і безпосередньо в політбюро ЦК. Разом з тим вістря диктатури все більше звужувалося, аж поки вся влада не зосередилася в руках генерального секретаря ЦК ВКП(б). Це надало олігархічному режиму тієї стабільності, якої він потребував для

завершення розпочатих В. Леніним соціально-економічних перетворень. У 1929 р. ніхто більше не оспорював дій Сталіна в політбюро ЦК. Цей орган влади складався або з діячів, які від початку підтримували майбутнього переможця, або з нового поповнення, яке завдячувало генсеку своєю політичною кар'єрою.

Злам непу і перемога над «правим ухилом» у політбюро ЦК (М. Бухарін, О. Риков, М. Томський) відбулися одночасно. Власне, тривалий альянс М. Бухаріна і Й. Сталіна припинився саме через те, що сталінці у вищому партійному керівництві відмовилися від нової економічної політики і під іншими гаслами відновили розпочатий В. Леніним у 1918 р. і припинений ним же навесні 1921 р. комуністичний штурм. На об'єднаному пленумі ЦК і ЦКК ВКП(б) у квітні 1929 р. Й. Сталін обґрунтував відновлення штурму такою заявою: «Робітники і маломіщні верстви села матимуть повне право спитати нас: яка ми влада, робітничо-селянська чи куркульсько-непманська?»⁴⁹ Керована новим вождем, партія поверталася до згубного курсу ліквідації приватної власності та ринку і згортання товарно-грошових відносин. Цього разу треба було ліквідувати власність десятків мільйонів селян та інших дрібних товаровиробників і налагодити «безпосередній», тобто неринковий обмін між містом і селом.

Вивчаючи механізми сталінської диктатури, не можна обмежитися констатацією факту, що політична влада зосереджувалася в політбюро ЦК ВКП(б) у ті часи, коли не працював партійний з'їзд і не відбувалося засідань членів ЦК у повному складі (пленумів). Політбюро ЦК не існувало як самостійний політичний інститут, хоча було ним у дійсності. Доцільно уважніше вчитатися в повну назву цього партійного органу – політичне бюро Центрального комітету. Ці слова можна скорочувати і передавати аббревіатурою, але жодного з них не варто оминати, якщо ми прагнемо визначити місце, властиве для цього органу в системі влади, що маскувалася під виглядом «диктатури пролетаріату». Якщо Президія ВЦВК та її український аналог – Президія ВУЦВК мали самостійні функції, відмінні від функцій ВЦВК і ВУЦВК, то політбюро ЦК ВКП(б) та політбюро ЦК КП(б)У були *точними копіями у кількісно зменшеному вигляді відповідних Центральних комітетів*. Вони приймали рішення від імені Центральних комітетів, а самі комітети в процесі прийняття рішень були лише дискусійно-штампувальними органами. Інша річ, що реалізація цих рішень завжди здійснювалася не тільки партапаратним шляхом, а й через систему важелів-«передавальних пасів». Найближчим до реального осередку влади важелем якраз і був Центральний комітет, хоч за статутом він вважався

⁴⁹ Сталин И. Сочинения. – Т. 12. – С. 47.

не «передавальним пасом», а органом, в якому зосереджувалася вся повнота влади між з'їздами партії.

Ким були члени Центрального комітету, які контролювали всі апаратні структури і реалізували рішення, що приймалися від їхнього імені вузьким колом політичних олігархів? Мова йде в першу чергу не про прізвища, а про посади. Люди на посадах могли бути різними – харизматичними або безталанними, вони могли прискорити реалізацію прийнятих рішень або провалити їх. Однак від конкретної людини на посаді щось залежало лише в рамках максимально зацентралізованої влади. Не випадково і посади в системі влади, і люди, які їх займають, передаються одним поняттям: *номенклатура*.

Сукупність членів Центрального комітету ВКП(б) являла собою найвищу ланку в системі влади, окрім політбюро ЦК. Під час сталінського штурму 30-х років пройшли три партійних з'їзди, кожен з яких під керівництвом політбюро ЦК та його апаратних підрозділів формував корпус членів ЦК, *виходячи не з персоналій делегатів, а з посад, які мусили бути представлені в Центральному комітеті*. Звичайно, спостерігалися винятки з цього залізного правила, коли членом ЦК ставала людина безвідносно до посади. Вимагалось, наприклад, аби членом ЦК, обраного після XVI з'їзду ВКП(б), була дружина В. Леніна Н. Крупська, незважаючи на її активну участь в опозиції генсеку, організованій Г. Зінов'євим та Л. Каменєвим і всупереч її мізерній посаді – заступника наркома освіти РСФРР. Вимагалось, аби статус члена ЦК не оминув І. Орахелашвілі, який під час роботи XVI з'їзду тимчасово залишався без посади. Він уже перестав бути першим секретарем Закавказького крайкому ВКП(б), але ще не встиг одержати посаду голови РНК ЗСФРР. Тому в списку членів новообраного ЦК ВКП(б) він фігурував з екзотичною посадою: член редколегії газети «Правда». Такі винятки лише підтверджували правило: **членами ЦК ВКП(б) обиралися носії тих посад, які були ключовими у вертикалях влади, що в 30-х роках вибудовувалися сталінською командою**.

Динаміку посадового зрізу членів ЦК ВКП(б) представлено в табл. 1. Вона показує, як формувалася й видозмінювалася система влади під час трьох партійних з'їздів – XVI (липень 1930 р.), XVII (лютий 1934 р.) і XVIII (березень 1939 р.).

Табл. 1.
Посадовий зріз складу ЦК ВКП(б)

№	Посади	1930 р.	1934 р.	1939 р.
I	<i>Партійна вертикаль влади</i>			
1.	Центральний партійний апарат	9	6	7
2.	Керівний склад Комінтерну	3	3	1
3.	Секретарі обкомів, крайкомів, окружкомів	14	18	12
4.	Секретарі компартій союзних республік	2	3	6
II	<i>Радянська вертикаль влади</i>			
1.	Центральний радянський апарат	3	4	2
2.	Керівники армії	1	2	4
3.	Союзні наркоми або їх заступники	7	15	21
4.	Представники інших союзних відомств	13	5	2
5.	Голови урядів союзних республік або їх заступники	3	3	2
6.	Голови ЦВК рад союзних республік, після 1936 р. – президій Верховних рад	1	1	2
7.	Наркоми союзних республік або їх заступники	5	3	1
8.	Керівники профспілок	4	3	2
III	<i>Інші посади в партійній або радянській вертикалях влади</i>	6 (3+3)	4	10 (7+3)
IV	<i>Усього посад</i>	71	71	71

Розраховано за даними: Центральный комитет КПСС-ВКП(б)-РКП(б)-РСДРП(б). 1917–1991. Историко-биографический справочник. С. 17–25.

Графа таблиці «Інші посади в партійній або радянській вертикалях влади» має по три посади в обох вертикалях у 1930 р. та сім партійних і три радянських – у 1939 р. (за умови, якщо керівні посади в органах державної безпеки рахувати в партійній вертикалі всупереч їх офіційному перебуванню серед радянських органів влади). Отже, за 30-ті роки у складі ЦК ВКП(б) реальна кількість партійних посад зросла з 31 до 33, а кількість радянських посад – скоротилася з 40 до 38.

Найбільш численною групою членів ЦК в партійній вертикалі влади були перші секретарі обкомів, крайкомів і окружкомів партії: 14 у 1930 р. і 12 у 1939 р. Менш вагомі територіальні парторганізації були представлені кандидатами у члени ЦК.

Керівники компартій союзних республік здебільшого не входили до складу ЦК ВКП(б). У 1930 р. в ЦК були представлені лише секретарі ЦК КП(б)У, причому одночасно двома функціонерами, і Закавказький крайком ВКП(б). У 1939 р. в ЦК

ВКП(б) увійшли також представники чотирьох інших республік – Азербайджану, Білорусії, Казахстану й Узбекистану. Російська Федерація була представлена, як уже вказувалося, численною групою партійних керівників областей і країв, які безпосередньо підпорядковувалися загальносоюзному центру.

Найбільшу групу функціонерів у радянській частині ЦК ВКП(б) становили члени уряду СРСР – наркоми та їх заступники, представники інших союзних відомств: 20 у 1930 р. і 23 в 1939 р. Величезна перевага у 1930 р. представників союзних відомств над керівним складом наркоматів пояснюється особливостями побудови органів управління. Наприкінці розглядуваного десятиріччя наркомати стали вузькоспеціалізованими, тоді як на початку 30-х років функціонував «наркомат наркоматів» у вигляді Вищої ради народного господарства, яку очолював В. Куйбишев. Членами ЦК були три його заступники (І. Косіор, С. Лобов і М. Томський), а також два члени президії ВРНГ (М. Комаров і Г. Ломов) та засланий у цей наркомат на посаду начальника науково-технічного сектора М. Бухарін.

У радянській частині ЦК ВКП(б) були представлені керівники вищих органів тільки двох республік – РРФСР і УРСР. У 1939 р. це були голови президій Верховних рад О. Бадаєв і Л. Корнієць, а також голови урядів В. Вахрушев і Д. Коротченко. Політичні фігури союзного рівня теж були представлені у 1939 р. в цій частині Центрального комітету лише двома особами – головою РНК СРСР В. Молотовим і головою Президії Верховної Ради СРСР М. Калініним.

Якщо в партійній вертикалі влади найбільш численною групою цекістів були керівники територіальних партійних комітетів, то в радянській вертикалі відповідні їм за рангом керівники не мали взагалі представництва. У 1930 р. виняток було зроблено тільки для радянських керівників обох «червоних столиць» – голови виконкому Ленінградської міськради І. Кодацького і голови виконкому Мособради К. Уханова. У 1939 р. в ЦК ВКП(б) входив голова виконкому Мособради О. Єфремов.

Окрема мова – про представництво РСЧА. У 1930 р. армія була представлена лише наркомвоєнмором та головою РВР СРСР К. Ворошиловим (він врахований у табл. 1 серед союзних наркомів) і начальником Політуправління РСЧА Я. Гамарником. Напередодні Другої світової війни членами ЦК ВКП(б) стали дев'ятеро військових: нарком оборони СРСР К. Ворошилов, його заступники Г. Кулик, Л. Мехліс і Є. Щаденко, заступник наркома Військово-морського флоту СРСР М. Кузнецов (усі вони враховані в графі союзних наркомів або їх заступників), а також командувачі військ Московського військового округу С. Будьонний і Київського військового округу С. Тимошенко, командувач Далекосхідної армії Г. Штерн, начальник політуправління Білоруського особливого військового округу І. Рогов.

Від XVI партз'їзду посада голови органів безпеки гарантувала членство в ЦК ВКП(б). У 1939 р. членами вищого партійного органу стали нарком внутрішніх справ СРСР Л. Берія і начальник ГУДБ НКВС СРСР В. Меркулов. Тоді ж до вищого партійного керівництва увійшли директор Інституту Маркса–Енгельса–Леніна–Сталіна при ЦК ВКП(б) М. Мітін, секретар правління Спілки письменників СРСР О. Фадєєв, Прокурор СРСР А. Вишинський, член Комісії партійного контролю при ЦК ВКП(б) О. Ярославський, секретар партколегії КПК М. Шкірятов, заступник голови Комісії радянського контролю при РНК СРСР Р. Землячка.

Від XVII партз'їзду в переліку посад, які давали підстави для членства в ЦК ВКП(б), з'явився керівник союзного комсомолу. У 1934 р. це був генеральний секретар ЦК ВЛКСМ О. Косарєв, а в 1939 р. – перший секретар ЦК М. Михайлов.

Персональний склад членів ЦК ВКП(б) у 1934 р. мало змінився порівняно з 1930 р.: були переобрані 49 вищих функціонерів з 71 (69%). Інша ситуація склалася в 1939 р.: тоді було переобрано тільки 16 функціонерів з 71 (22,5%). Якщо виключити з цієї невеликої кількості тих, хто став після XVIII партз'їзду членом політбюро ЦК ВКП(б), то одержимо зовсім короткий список переобраних: А. Бадаєв, Л. Берія, М. Каганович, М. Литвинов, Д. Мануїльський, К. Ніколаєва, М. Шверник. Причини катастрофічної чистки вищого партійного керівництва розглянемо далі.

Проаналізуємо більш детально представництво керівних осіб УСРР-УРСР у посадовій структурі ЦК ВКП(б) у 30-ті роки (табл. 2). На початку 20-х років Україна була представлена в ЦК РКП(б) чотирма керівниками (в 1922 р. – Г. Петровський, Х. Раковський, М. Фрунзе, В. Чубар). У 1930 р. кількість їх збільшилася до шести, а в 1939 р. – до семи, хоча загальна кількість членів ЦК збільшилася в 2,6 рази.

Табл. 2

Представництво радянської України в посадовій структурі ЦК ВКП(б)⁵⁰

Посади	1930 р.	1934 р.	1939 р.
Секретарі обкомів, крайкомів, окружкомів	М. Чувирін	М. Хатаєвич	С. Задіонченко П. Любавін
Секретарі компартій союзних республік	С. Косіор П. Постишев	П. Постишев С. Косіор	М. Хрущов М. Бурмистенко

⁵⁰ Див.: Центральный комитет КПСС-ВКП(б)-РКП(б)-РСДРП(б). 1917–1991. Историко-биографический справочник. – С. 17–25.

Голови урядів союзних республік або їх заступники	В. Чубар	В. Чубар	Д. Коротченко
Голови ЦВК рад союзних республік, після 1936 р. – президій Верховних рад	Г. Петровський	Г. Петровський	А. Корнієць
Наркоми союзних республік або їх заступники	М. Скрипник	–	–
Керівники армії	–	Й. Якір	С. Тимошенко
Керівники профспілок	–	М. Чувирін	–

ЦК ВКП(б) формувався як синкліт керівників найбільш важливих союзних відомств і територіальних парткомів. Отже, наявність у ньому секретарів компартій союзних республік, а також голів їх законодавчих та виконавчих структур була нормою, а керівників усіх інших структур – аномалією. Важливо відзначити, що керівники ЦК КП(б)У в кожному новоствореному складі ЦК ВКП(б) були представлені двома особами – першим і другим секретарями.

У 1930 р. підбір складу ЦК ВКП(б) ще не був таким забюрократизованим. Пізніше членство в політбюро ЦК більш строго пов'язувалося з посадою, яку займав той або інший керівник. Якщо відділяти керівні союзні структури в радянській вертикалі влади від російських, то кількість російських керівників у складі Центрального комітету (А. Бубнов, Н. Крупська, М. Кубяк, Д. Лебедь, К. Стрієвський, С. Сирцов) виявляється порівнянною з українськими керівниками. А відділяти потрібно, тому що суперництво між російськими і союзними структурами час від часу проявлялося, незважаючи на всі спроби Кремля придушити його (навіть терористичними засобами).

У 1939 р. з посадової номенклатури ЦК ВКП(б) випала така категорія керівників, як наркоми союзних республік або їх заступники. Натомість у члени союзного ЦК були введені перші секретарі Дніпропетровського і Сталінського обкомів КП(б)У. Це засвідчувало, що Кремль мав намір контролювати найбільш важливі з погляду оборони області УРСР не тільки опосередковано, тобто через ЦК КП(б)У, але й напряму.

Розглянемо табл. 3, яка демонструє динаміку змін у персональному складі політбюро ЦК ВКП(б) між XVI партз'їздом (липень 1930 р.) і XVIII партз'їздом (березень 1939 р.). Після прізвища вказано вік члена політбюро ЦК, а в дужках – стаж його перебування у цьому органі влади. Склад політбюро ЦК подається відповідно на кінець 1930 і 1939 р.

Табл. 3
Склад політбюро ЦК КПРС у 1930–1939 рр.⁵¹

1930 рік	1939 рік
<i>Прізвище, вік, стаж</i>	<i>Прізвище, вік, стаж</i>
1. Й. Сталін, 51 (12)	1. Й. Сталін, 60 (21)
2. К. Ворошилов, 49 (6)	2. К. Ворошилов, 58 (15)
3. М. Калінін, 55 (6)	3. М. Калінін, 64 (15)
4. В. Молотов, 40 (6)	4. В. Молотов, 49 (15)
5. Я. Рудзук, 43 (5)	5. Л. Каганович, 46 (10)
6. В. Куйбишев, 47 (4)	6. А. Андрєєв, 44 (8)
7. Л. Каганович, 37(1)	7. А. Мікоян, 44 (5)
8. С. Кіров, 44(1)	8. А. Жданов, 43 (1)
9. С. Косіор, 41(1)	9. М. Хрущов, 45 (1)
10. Г. Орджонікідзе, 44(1)	

Сталінська команда вищих функціонерів почала формуватися після перемоги генсека над Г. Зінов'євим і Л. Каменєвим на XIV партз'їзді. Обраний цим з'їздом Центральний комітет 1 січня 1926 р. перевів Л. Каменєва з членів у кандидати в члени політбюро ЦК і збільшив кількісний склад політбюро с семи до дев'яти осіб. Дві вакансії були заповнені найближчими співробітниками Сталіна К. Ворошиловим і В. Молотовим. Членом політбюро ЦК став також М. Калінін, який скнів у кандидатах шість років, незважаючи на статус найвищої за Конституцією СРСР посадової особи. Після перемоги Сталіна над об'єднаною опозицією Г. Зінов'єв був виведений з політбюро ЦК у липні, а Л. Троцький – у жовтні 1926 р. На одну з вакансій (друга лишилася незаповненою) був обраний нарком шляхів сполучення і заступник голови РНК СРСР Я. Рудзук, який до 1924 р. працював разом з генсеком у секретаріаті ЦК РКП(б). Після того, як перемогу Сталіна над об'єднаною опозицією підтвердив XV з'їзд ВКП(б), незаповнену вакансію зайняв один з найближчих співробітників генсека, голова ВРНГ СРСР В. Куйбишев.

У 1929 р. позбулися своїх посад вожді «правого ухилу» М. Бухарін і М. Томський. Після перемоги над ними Й. Сталін став повновладним господарем у політбюро ЦК. Партз'їзди 1930-х років займалися тільки питаннями, вже вирішеними у вузькому колі тих, хто гуртувався навколо генсека. За з'їздом, який вважався ви-

⁵¹ Див.: Кульчицький С. В. Керівні органи Центрального комітету КПРС. Персональний склад на кінець кожного року. – С. 28–37.

щим органом партії, залишалося тільки одне суверенне право: вибори членів ЦК таємним голосуванням. Ці вибори готувало оргбюро ЦК попереднього складу, яке прагнуло виключити елемент випадковості. **Але процедура таємного голосування не змінювалася. Будь-яка інша виборча процедура поставила б під сумнів усю систему сконструйованої Ленінінм влади.**

Центральний комітет ВКП(б) у повному складі був парадним органом. Його пленуми ретельно готувалися і тому були позбавлені випадковостей. Повнота влади, якою ЦК формально володів у період між з'їздами ВКП(б), зосереджувалася насправді у виконавчих органах ЦК – політбюро, оргбюро і секретаріаті. Вважалося, що ці органи формуються заново після кожного партійного з'їзду. Проте варто придивитися до процедури виборів, відображеної у стенограмах пленумів ЦК.

Перший пленум ЦК, обраного XVI партійним з'їздом, проходив під головуванням М. Калініна 13 липня 1930 р. На пропозицію В. Молотова головуючий поставив у порядок денний питання про вибори виконавчих органів ЦК. Конкретні пропозиції було доручено «озвучити» керівникові Уральського партійного комітету І. Кабакову. Спочатку присутні без обговорення погодилися з кількісним складом політбюро (10 членів, 5 кандидатів). Далі Кабаков зачитав персональний склад політбюро ЦК, який пропонувалося затвердити. Присутні знали, що склад насправді пропонує не Кабаков, а хтось інший, але про це вголос не говорилося. Члени ЦК затвердили зачитаний список без обговорення конкретних кандидатур відкритим голосуванням. Кандидатів у члени політбюро ЦК, членів секретаріату й оргбюро також затвердили списком.

Потім члени ЦК перейшли до «виборів» генерального секретаря ЦК. Процедура зветься до коротенької репліки Кабакова: «Генеральним секретарем тов. Сталіна? (Голоси: Ясно)». Далі в гру вступив головуючий: «Хто за, прошу підняти руки. Прочу опустити. Хто утримався? Нема. Хто проти? Нема. Прийнято одноголосно».

Уся процедура виборів виконавчих органів ЦК зайняла кілька хвилин. Варто зазначити, що інших питань у порядку денному першого післяз'їздивського пленуму ЦК не було⁵².

Обраний XVI з'їздом Центральний комітет підтвердив повноваження тих членів політбюро з попереднього складу ЦК, які не «випали» з вищого партійного керівництва в період між з'їздами. Були підтверджені й повноваження О. Рикова, бо він ще виконував функції голови РНК і голови РПО СРСР.

⁵² Кульчицький С. В. Форма і суть української радянської державності // Політична історія України ХХ століття. – Т. 3. – С. 206.

Улітку 1930 р. в політбюро не залишалося суперників генсека. Зломленого О. Рикова вже не вважали противником. Термін його перебування на вершинах влади добігав кінця. Під час заповнення вакансій у Сталіна вперше створилася можливість керуватися іншими, ніж боротьба за владу, принципами. Вакансій, виходячи із затвердженого кількісного складу політбюро, було три. Одну з них генсек віддав своєму поплічнику Л. Кагановичу. Місце, яке тимчасово займав О. Риков, він мав намір віддати іншій близькій собі людині – Г. Орджонікідзе (що й було зроблено в грудні 1930 р.). Дві вакансії Сталін заповнив, керуючись уже не особистими, а загальнопартійними інтересами. Вони були передані керівникам найбільших регіональних партійних організацій – генеральному секретарю ЦК КП(б)У С. Косіору і першому секретарю Ленінградського обкому і міськкому ВКП(б) С. Кірову. Отже, з 1930 р. почав діяти принцип включення до компартійно-радянської олігархії регіональних керівників.

Наприкінці 1930 р. Сталін здійснив важливі зміни в керівництві, які підбивали підсумок його боротьби за владу над партією і державою. Суть і аргументацію змін подано в листі Сталіна до Молотова від 22 вересня 1930 р.:

«В'ячеславе!

Мені здається, що треба до осені вирішити остаточно питання про радянську верхівку. Це буде разом з тим вирішення питання про керівництво взагалі, бо партійне і радянське переплетені, невіддільні одне від другого. Моя думка щодо цього:

а) треба звільнити Рикова і Шмідта⁵³ і розігнати весь їхній бюрократично-консультантський секретарський апарат;

б) тобі доведеться замінити Рикова на посаді голови РНК і голови РПО. Це необхідно. Інакше – розрив між радянським і партійним керівництвом. За такої комбінації ми будемо мати повну єдність радянської і партійної верхівок, що безсумнівно подвоїть наші сили»⁵⁴.

Цю комбінацію Сталін здійснив у грудні 1930 р.

За 10 років склад політбюро ЦК оновився наполовину: з нього випало п'ятеро членів. Лише Я. Рудзутак припинив членство за статутними вимогами: у лютому 1934 р. його обрали головою ЦКК ВКП(б) й відповідно призначили на посаду наркома РСІ (Робітничо-селянської інспекції). Інші чотири випадіння були викликані трагічними обставинами: вбивством С. Кірова в грудні 1934 р., смертю В. Куйбишева в січні 1935 р., самогубством Г. Орджонікідзе в лютому 1937 р.,

⁵³ В. Шмідт – у 1928–1930 рр. заступник голови РНК СРСР і Ради праці та оборони.

⁵⁴ Письма И. В. Сталина В. М. Молотову. 1925–1936 гг. – М., 1995. – С. 222.

арештом у травні 1938 р. і наступним розстрілом С. Косіора. На місце, звільнене Я. Рудзутаком, лютневий (1932 р.) пленум ЦК поставив А. Андреева. У лютому 1935 р. членом політбюро ЦК став А. Мікоян. Нарешті, обраний XVIII з'їздом Центральний комітет заповнив решту вакансій у політбюро кандидатурами А. Жданова і М. Хрущова.

Як були представлені в політбюро ЦК ВКП(б) керівники КП(б)У? Перше «проникнення» здійснив Г. Петровський, обраний кандидатом в члени політбюро ЦК 1 січня 1926 р. А. Каганович став кандидатом у липні, а В. Чубар – у листопаді того ж року.

У липні 1928 р. Й. Сталін забрав з України А. Кагановича і відправив туди як генерального секретаря ЦК КП(б)У С. Косіора. Той з 1926 р. працював разом із всесоюзним генсеком у секретаріаті й оргбюро ЦК ВКП(б) і з грудня 1927 р. вже був кандидатом у члени політбюро ЦК ВКП(б). Якраз він і став на XVI партз'їзді першим і єдиним у 30-х роках представником України в політбюро ЦК ВКП(б). В. Чубар був обраний членом політбюро ЦК тільки в 1935 р., коли уже працював у Москві. Г. Петровський залишався кандидатом упродовж 13 років, аж до кінця політичної кар'єри.

Зміни в національному складі членів політбюро ЦК за міжвоєнний період показані в табл. 4. Невелика вибірка (від 5 до 10) і наявність лише семи національностей не дозволяє виявити сталі тенденції, окрім однієї цілком безсумнівної: зростання кількості росіян. По-перше, і це головне: росіяни у складі політбюро ЦК в 1921 р. були представлені тільки В. Леніним, що давало привід до здивованих запитань і навіть анекдотів. По-друге, цей орган влади поповнювався майже виключно представниками центральних відомств, в масі своїй – росіян.

На запитання про пов'язаність членів політбюро ЦК з власним народом доводиться відповідати негативно. Латиш Я. Рудзук не був пов'язаний з Латвією, так само як поляк С. Косіор – з Польщею, тобто державами, які перебували поза межами СРСР. Але й до Грузії у складі СРСР грузини Й. Сталін або Г. Орджонікідзе не мали прямого стосунку, так само як вірменин А. Мікоян – до Вірменії. **Це була справді інтернаціональна команда вищих керівників, яка дбала передусім про власний інтерес: залишатися на вершині влади якомога довше.**

Таблиця 4

Зміни в національному складі членів політбюро ЦК ВКП(б)⁵⁵

Національність	Березень 1921 р.	Травень 1924 р.	Грудень 1928 р.	Грудень 1930 р.	Грудень 1935 р.	Грудень 1938 р.	Грудень 1939 р.
Всього членів політбюро ЦК.	5	7	9	10	10	7	9
З них:							
росіяни	1	3	6	4	3	3	5
євреї	3	3	–	1	1	1	1
українці	–	–	1	1	2	1	1
грузини	1	1	1	2	2	1	1
вірмени	–	–	–	–	1	1	1
поляки	–	–	–	1	1	–	–
латиші	–	–	1	1	–	–	–

Тиранія Й. Сталіна тяжко відбилася на долі його найближчого оточення. Здійснювана партією свавільна влада над суспільством закономірно позначилася на самій партії, у тому числі її керівному ядрі. Але біди перших осіб у вищому союзному керівництві не йдуть у порівняння з трагічною долею членів політбюро ЦК КП(б) У. Незважаючи на те, що український субцентр являв собою клон союзного центру і склад його ретельно добирався в Москві, він був зруйнований, як співалося в гімні більшовиків, «до основанья».

Прослідкуємо за тим, як складалася колективна доля членів політбюро ЦК КП(б)У у першій половині 30-х років (табл. 5).

Табл. 5

Зміни в складі політбюро ЦК КП(б)У між XI (червень 1930 р.)
і XII (січень 1934 р.) партз'їздами⁵⁶

Червень 1930 р.	Січень 1934 р.
1. С. Косіор	1. С. Косіор
2. В. Балицький	2. В. Балицький
3. А. Картвелішвілі	3. М. Демченко

⁵⁵ Розроблено за даними: Кульчицький С. В. Керівні органи Центрального комітету КПРС. Персональний склад на кінець кожного року. – К., 1990.

⁵⁶ Лозицький Володимир. Політбюро ЦК Компартії України: особи, стосунки. 1918–1991. – К., 2005. – С. 299–301.

4. Г. Петровський	4. В. Затонський
5. П. Постишев	5. Г. Петровський
6. Б. Семенов	6. П. Постишев
7. М. Скрипник	7. С. Саркісов
8. К. Сухомлин	8. К. Сухомлин
9. В. Чубар	9. М. Хатаєвич
10. М. Чувирін	10. В. Чубар
11. Й. Якір	11. М. Чувирін
	12. Й. Якір

Десять місяців після того, як політбюро ЦК почало працювати, з його складу випав П. Постишев: Й. Сталін забрав його у власний секретаріат після XVI з'їзду ВКП(б). Вакансію заповнив другий секретар ЦК КП(б)У В. Строганов. У грудні 1930 р. Україну покинув Л. Картвелішвілі, щоб очолити Закавказький крайком ВКП(б). Його місце в політбюро ЦК зайняв Р. Терехов, переведений з посади секретаря Артемівського окрпарткому на посаду секретаря ЦК і першого секретаря Харківського міськкому КП(б)У.

У березні 1931 р. секретар Дніпропетровського окрпарткому Б. Семенов виїхав з Харкова, діставши призначення на посаду другого секретаря Середньозазіського бюро ЦК ВКП(б). Його місце зайняв нарком земельних справ УСРР М. Демченко. У червні того ж року нарком внутрішніх справ УСРР і водночас голова ДПУ УСРР (з 1923 р.) В. Балицький був переведений в Москву на посаду заступника голови ОДПУ СРСР.

Восени 1932 р. Й. Сталін вирішив «зміцнити» українське керівництво, якому перестав довіряти, двома новими функціонерами – І. Акуловим і М. Хатаєвичем. Опинившись у Харкові, перший заступник ОДПУ СРСР І. Акулов був негайно кооптований у члени ЦК КП(б)У і введений до складу політбюро ЦК, після чого став працювати секретарем ЦК КП(б)У по Донбасу. М. Хатаєвич, який з 1928 р. очолював Середньоволзький крайком ВКП(б), після кооптації в члени ЦК і обрання в політбюро ЦК почав працювати другим секретарем ЦК, а в січні 1933 р. очолив Дніпропетровський обком партії.

Щоб поставити в кризовій ситуації український субцентр влади під прямий контроль своїх довірених осіб, Й. Сталін ініціював постанову ЦК ВКП(б) від 24 січня 1933 р. Згідно з нею В. Балицький і П. Постишев поверталися на постійну роботу в Україну, але не позбавлялися своїх посадових прерогатив союзного значення. Фактично Балицький почав господарювати у Харкові з листопада 1932 р. на посаді особливо уповноваженого ОДПУ на Україні, залишаючись до липня

1934 р. заступником голови ОДПУ СРСР. Після своєї другої появи в Україні він був негайно обраний членом політбюро ЦК КП(б)У. Так само П. Постишев опинився на Україні вже в грудні 1932 р., щоб «допомогти» місцевим функціонерам здійснювати хлібозаготівлі. Негайно кооптований у члени ЦК КП(б)У і обраний членом політбюро ЦК, він зайняв посаду другого секретаря ЦК КП(б)У, але залишився до лютого 1934 р. на посаді секретаря ЦК ВКП(б). Зрозуміло, що С. Косіор у присутності «другого першого секретаря», як називали Постишева, втратив весь свій вплив і став майже анекдотичною фігурою.

У лютому 1933 р. В. Строганов і Р. Терехов були звільнені від обов'язків членів політбюро ЦК КП(б)У і відкликані з України у розпорядження ЦК ВКП(б) як такі, що не виправдали довіри. Тоді ж нарком освіти М. Скрипник втратив свою посаду. Наркомосом став В. Затонський, якого негайно було обрано членом політбюро ЦК КП(б)У. Зацькований Постишевим, М. Скрипник 7 липня 1933 р. заподіяв собі смерть...

Остання зміна в цьому складі політбюро ЦК КП(б)У відбулася в листопаді 1933 р. У зв'язку з вибуттям з України І. Акулова, який був призначений на посаду Прокурора СРСР, членом політбюро ЦК КП(б)У став перший секретар Сталінського обкому партії С. Саркісов.

На листопадовому (1933 р.) об'єднаному пленумі ЦК і ЦКК КП(б)У П. Постишев заявив, що в українській партійній організації утворився націоналістичний ухил, який «почав змикатися з інтервенціоністською агентурою на Україні в період боротьби за ліквідацію куркульства як класу». **Саме на цьому об'єднаному пленумі ЦК і ЦКК КП(б)У український націоналізм був уперше названий головною небезпекою в Україні⁵⁷.**

Склад політбюро ЦК КП(б)У, що утворився після всіх карколомних подій 1930–1933 рр., був затверджений без персональних змін у січні 1934 р. пленумом Центрального комітету, обраним XII з'їздом КП(б)У.

Розглянемо тепер зміни, які відбувалися у складі політбюро ЦК КП(б)У в другій половині 30-х років. Табл. 6 показує, що цей орган влади не пережив сталінських репресій.

П. Любченко, який з 1927 р. працював секретарем ЦК КП(б)У, в лютому 1933 р. був призначений першим заступником голови РНК УСРР. У квітні 1934 р. він став головою уряду і членом політбюро ЦК. Обидві посади звільнив для нього В. Чубар, відкликаний у Москву на постійну роботу.

⁵⁷ Постышев П. П. В борьбе за ленинско-сталинскую национальную политику на Украине. – К., 1935. – С. 35, 70.

Таблиця 6

Зміни в складі політбюро ЦК КП(б)У між XII (січень 1934 р.), XIII (червень 1937 р.) і XIV (червень 1938 р.) партз'їздами⁵⁸

Січень 1934 р.	Червень 1937 р.	Червень 1938 р.
1. С. Косіор	1. С. Косіор	1. М. Хрущов
2. В. Балицький	2. М. Гікало	2. М. Бурмистенко
3. М. Демченко	3. В. Затонський	3. Д. Коротченко
4. В. Затонський	4. С. Кудрявцев	4. С. Тимошенко
5. Г. Петровський	5. П. Любченко	5. О. Успенський
6. П. Постишев	6. Г. Петровський	6. О. Щербаков
7. С. Саркісов	7. М. Попов	
8. К. Сухомлин	8. Е. Прамнек	
9. М. Хатаєвич	9. К. Сухомлин	
10. В. Чубар	10. М. Хатаєвич	
11. М. Чувирін	11. І. Шелехес	
12. Й. Якір		

Секретар Донецького обкому КП(б)У М. Чувирін теж покинув межі України, щоб працювати на маловпливовій посаді голови ЦК Ради профспілки робітників електропромисловості. Натомість травневий (1936 р.) пленум ЦК КП(б)У обрав членами ЦК секретаря ЦК КП(б)У М. Попова і заступника голови РНК УСРР І. Шелехеса.

У січні 1937 р. з України виїхав М. Демченко, якого було призначено на посаду першого заступника наркома землеробства СРСР. Членом політбюро ЦК був обраний замість нього перший секретар Київського обкому і міськкому партії С. Кудрявцев. У лютому того ж року М. Гікало, який п'ять років очолював ЦК КП(б)У, був перекинутий з Мінська в Харків на посаду першого секретаря обкому, після чого кооптований до складу ЦК і обраний членом політбюро ЦК.

Знаменна подія сталася у березні 1937 р. Як говорилося в газетних повідомленнях, у зв'язку з обранням першим секретарем Куйбишевського (на Куйбишев була перейменована Самара) обкому ВКП(б) П. Постишев був увільнений від обов'язків члена політбюро і секретаря ЦК КП(б)У. У свій час Г. Костюк присвятив цілий розділ однієї зі своїх книг виявленню причин неласки і наступної

⁵⁸ Лозицький Володимир. Політбюро ЦК Компартії України: історія, особи, стосунки. 1918–1991. – С. 301–303.

загибелі П. Постишева⁵⁹. Як це так, роздумував він, людина вірою і правдою служила Сталіну, прикладала нелюдські зусилля, щоб викоренити націоналістичні настрої в Україні, і аж раптом – така зміна? Але то була звичайна, підтверджена десятками інших прикладів поведінка диктатора: *відвести від себе звинувачення в репресіях, перекласти відповідальність на своїх підручних.*

Долю Постишева розділив В. Балицький – права рука «другого першого секретаря» в організації репресій, що розгорнулися у величезних масштабах з моменту повторної появи їх обох в Україні наприкінці 1932 р. У травні 1937 р. Балицький одержав призначення очолити Управління НКВС по Далекосхідному краю, після чого був заарештований і розстріляний. Тоді ж був заарештований і 12 червня розстріляний Й. Якір.

Обраний XIII з'їздом КП(б)У Центральний комітет затвердив на своєму першому пленумі 3 червня 1937 р. майже той самий склад політбюро ЦК, який сформувався за період між з'їздами. Оскільки С. Саркісов перейшов з посади секретаря Донецького обкому КП(б)У на посаду начальника комбінату «Донбасвугілля», він був затверджений на цьому пленумі кандидатом у члени політбюро ЦК. Посаду, що звільнилася, віддали Е. Прамнеку. Від 1934 р. він працював першим секретарем Горьківського (Нижній Новгород був перейменований у Горький) обкому ВКП(б), а в червні 1937 р. його перевели на ідентичну посаду в Донецьку область.

Починаючи з липня 1937 р. Україну, як і весь Радянський Союз, накрила хвиля репресій, яку в історіографії називали Великим терором. Зі складу політбюро ЦК, який сформувався на XIII з'їзді КП(б)У, уник смерті лише Г. Петровський. Він поїхав у відрядження в Москву і мудро відсиджувався там, прикидаючись хворим, поки керівництво УРСР у Києві агонізувало.

У січні 1938 р. Сталін відкликав С. Косіора з України і призначив його на посаду заступника голови РНК СРСР. Незабаром він був репресований, як і В. Чубар, якого теж призначили на таку посаду у квітні 1934 р. Посаду виконувача обов'язків першого секретаря ЦК КП(б)У Сталін віддав М. Хрущову. Опинившись у Києві, той почав готувати новий з'їзд КП(б)У з метою регенерації командного складу української партійної організації.

XIV з'їзд КП(б)У відбувся у червні 1938 р. і затвердив політбюро ЦК у скороченому складі. У вересні того ж року його склад поповнився головою Президії Верховної Ради УРСР А. Корнійцем. Через місяць нарком внутрішніх справ УРСР О. Успенський перейшов на нелегальне становище, щоб уникнути репресій, але був затриманий (у квітні 1939 р. в Челябінській області) і розстріляний. Грудневий (1938 р.) пленум ЦК КП(б)У поставив останню крапку в кадрових змі-

⁵⁹ Костюк Григорій. Сталінізм в Україні. Генеза і наслідки. – К., 1995. – С. 307–321.

нах. Пленум вивів Успенського зі складу політбюро ЦК і увільнив від обов'язків О. Щербакова. Той замінив М. Хрущова на його попередніх посадах першого секретаря Московського міськкому та обкому ЦК ВКП(б).

Динаміка національного складу членів політбюро ЦК КП(б)У за міжвоєнний період показана в таблиці 7:

Табл. 7

Зміни в національному складі членів політбюро ЦК КП(б)У⁶⁰

Національність	Квітень 1923	Листопад 1927	Червень 1930	Січень 1934	Червень 1937
Всього членів політбюро ЦК	7	9	11	12	11
З них:					
росіяни	2	4	4	3	2
євреї	–	1	1	2	2
українці	3	4	4	5	5
грузини	–	–	1	–	–
вірмени	–	–	–	1	–
поляки	–	–	1	1	1
латиші	–	–	–	–	1
німці	1	–	–	–	–
болгари	1	–	–	–	–

Можна бачити, що керівники України поділялися за національною ознакою на дві нерівні групи. Першу з них становили українці і росіяни. У кожному складі політбюро ЦК знаходилося по кілька представників цих національностей. Друга, цзовсім нечисленна група це поодинокі представники шести національностей. Проміжне становище між обома групами займали четверо євреїв: Л. Каганович (виходець із села Кабани на Київщині), М. Хатаєвич (народився в Гомелі), І. Шелехес (родом із Москви) і Й. Якір (походив з Кишинєва).

Половина представників другої групи (Х. Раковський, Е. Квірінг, С. Косіор) і Л. Каганович були надіслані в Україну, щоб очолити її партійно-радянський центр. У Кремлі не бажали доручати цю відповідальну місію етнічним українцям. Одиначні представники двох національних груп (грузин Л. Картвелішвілі

⁶⁰ Розроблено за даними: Лозицький Володимир. Політбюро ЦК Компартії України: історія, особи, стосунки. 1918–1991.

і вірменин С. Саркісов) походили з союзних республік, двоє інші (латиш Е. Прамнек і поляк С. Косіор) були вихідцями з регіонів, які входили в Російську імперію. Німець Е. Квірінг був родом з німецьких колоністів Поволжя. Чужоземцем виявився тільки болгарин Х. Раковський, за професією – революціонер-інтернаціоналіст.

Розглядаючи співвідношення між українцями і неукраїнцями у вищому керівництві, можна бачити, що українці завжди перебували в меншості. У 20-х роках українці і росіяни були представлені в політбюро ЦК в однакових пропорціях, але з другої половини 30-х представники титульної нації почали переважати.

Аналіз табл. 4 і 7 допомагає зрозуміти, що політичні репресії, в епіцентрі яких Україна перебувала в 30-х роках, не пов'язані з національним складом вищого партійного керівництва в Москві і в українських столицях. Недоречно обтяжувати виною ті народи, представниками яких були функціонери, що планували і здійснювали репресії. Причини репресій пов'язані з необхідністю подолати опір радянських громадян комуністичному штурму. Можливість їх здійснення в пекельних масштабах була закладена статутною побудовою комуністичної партії, яка разом із створеними нею структурами стала внутрішнім кістком суспільства. Але встановлення над суспільством диктатури нікому не забезпечувало в роки сталінщини особистої безпеки. Це засвідчила трагічна доля багатьох членів вищого керівництва ВКП(б) і особливо – КП(б)У.

8.4

Фінансові ресурси форсованої індустріалізації

Програма РКП(б) 1919 р. виявилася небагатослівною, коли формулювала цілі, пов'язані з модернізацією країни. У ній досить детально були розписані завдання партії в галузях загальнополітичній, національних відносин, військовій, судовій, освітній, релігійній, і тільки потім надходила черга до завдань в економічній сфері. Ці завдання формулювалися, виходячи з тієї ситуації, що існувала в 1919 р., в рік затвердження програми: доведення до кінця експропріації буржуазії, поголовне охоплення трудящих професійними союзами, перетворення цих союзів в інструмент управління промисловістю, налагодження за допомогою профспілок «соціалістичної дисципліни праці», використання буржуазних спеціалістів у галузі науки і техніки під пильним контролем робітничих організацій. Проблема модернізації відсталості і зруйнованої війнами економіки була визначена абстрактними, хоч і досить рішучими словами: «Як головне і основне завдання, що визначає собою

всю господарську політику Радянської влади, поставити всемірне підвищення продуктивних сил країни»⁶¹.

У доповідях М. Бухаріна і В. Леніна, які передували обговоренню програми на з'їзді, теж панував поточний момент. Проблема розвитку продуктивних сил не була аж надто актуальною під час глибокої економічної кризи, яку викликав перехід більшовиків до комуністичного будівництва. Тому Бухарін виклав її у формі заперечення звинувачень на адресу більшовиків: «Наші політичні противники докоряють нам, що ми – представники мародерського, солдатського споживчого комунізму, завданням якого є загальна зрівняльна дільба. Це питання дійсно є надзвичайно серйозним і притому програмним питанням. Тому ми вважаємо необхідним підкреслити з особливою ясністю, що ми – прибічники виробничого комунізму. Тобто нашим ідеалом є такий лад, основне завдання якого – не зрівняльна дільба всього того, що було у буржуазії, у меншості і т. п., а розвиток продуктивних сил»⁶².

Коли відбудовний період завершувався і коли XIV з'їзд ВКП(б) оголосив курс на індустріалізацію країни генеральною лінією партії, одразу постала проблема фінансових ресурсів. До революції індустріалізація здійснювалася за кошти іноземного, переважно франко-бельгійського капіталу, оскільки французький уряд прагнув перетворити Росію на свого надійного союзника, який міг би загрожувати Німеччині на її східних кордонах. За 1898–1913 рр. інвестиції іноземного капіталу в промисловість і банки Росії становили 1,5 млрд руб., а в державну позику – 2 млрд руб. золотом. Восени 1917 р. зовнішній борг країни становила фантастичну суму в 10,2 млрд руб.⁶³

Один з найбільш авторитетних російських експертів В. Гриневецький у 1919 р. визначив, що повоєнний індустріальний розвиток можна забезпечити за наявності 15–20 млрд руб. золотом, з яких, однак, всередині країни вдасться відшукати не більше 4–5 млрд. Звідси професор робив висновок, що треба знаходити спільну мову із зарубіжними капіталістами і здійснювати економічну політику, що викликатиме у них довіру⁶⁴. Зрозуміло, про що йшлося: радянський уряд мусив визнати дореволюційний борг і денаціоналізувати підприємства, які належали раніше іноземним власникам. Професор Я. Диманштейн погоджувався з ним, доводячи, що розвиток важкої індустрії неможливий без кредитів з-за

⁶¹ Восьмой съезд РКП(б). Март 1919 года. Протоколы. – С. 402.

⁶² Там само. – С. 42.

⁶³ Сидоров А. Л. Финансовое положение России в годы первой мировой войны (1914–1917). – М., 1960. – С. 519.

⁶⁴ Гриневецький В. И. Послевоенные перспективы русской промышленности. – М., 1919. – С. 201.

кордону, а звідси «вся проблема зводиться до створення умов, що забезпечують приплив іноземного капіталу»⁶⁵.

Реальне нагромадження могло відбуватися за наявності в асортименті продукції, що вироблялася, елементів, призначених для розширеного відтворення. Однак **внаслідок переважно аграрної економіки країни в продукції галузей матеріального виробництва переважали предмети споживання, а не засоби виробництва, а в складі засобів виробництва – предмети, а не знаряддя праці.** Реальне нагромадження і темпи розширеного відтворення мусили визначатися за найбільш вузькою ділянкою – виробництвом знарядь праці. Тому професура вважала залучення іноземних позик і прямих інвестицій з-за кордону справою неминучою. «Не можна на шоколадних фабриках виробляти тканини або на мереживній мануфактурі виплавляти метал, – іронізував харківський професор І. Дашковський. – У цьому мертвому апараті, який дістався нам у спадщину від наших попередників, виявляється влада вчорашнього дня над сьогоднішнім»⁶⁶.

Якими виявилися б перспективи нагромадження, якби радянський уряд узяв за зразок дореволюційну практику відносин з іноземним капіталом? У 1922 р. член комісії з визначення державної заборгованості дореволюційної Росії при Наркомфіні РСФРР С. Воронін зробив відповідний підрахунок. Виявилося, що для збалансування дефіцитного бюджету, проведення грошової реформи і сплати відсотків по довоєнних боргах та нових кредитах треба було б позичати за кордоном упродовж п'яти років до мільярда рублів щорічно. За цим підрахунком, на початок 1928 р. щорічна виплата відсотків і погашень за старими і новими позиками досягла б 450 млн довоєнних рублів⁶⁷. Тобто з ресурсів нагромадження випало б до 900 млн червонних рублів (за своєю купівельною спроможністю червонець удвоє поступався довоєнній золотій монеті вартістю 10 рублів). І тут, слід нагадати, йшлося лише про позики для збалансування бюджету й виплати відсотків по заборгованості, а зовсім не про кошти, які могли бути спрямовані власне на потреби індустріалізації. Порівняємо цю суму з тією, яка реально була спрямована із загальносоюзного бюджету на розвиток союзної промисловості: в 1926/27 р. – 685, а в 1927/28 р. – 926 млн руб.⁶⁸

Радянський уряд іще при В. Леніні відмовився визнавати зовнішні борги царського і Тимчасового урядів, тобто позбавив себе можливості здобути іноземну

⁶⁵ Диманштейн Я. Б. Проблема районирования металлопромышленности в связи с условиями промышленного развития Украины и Союза. – Х., 1927. – С. 146.

⁶⁶ Хозяйство Украины (Харьков). – 1927, № 8–9. – С. 53.

⁶⁷ Кульчицкий С. В. Внутренние ресурсы социалистической индустриализации СССР (1926–1937). – К., 1979. – С. 46.

⁶⁸ Плотников К. Н. Очерки истории бюджета Советского государства. – М., 1955. – С. 92.

допомогу в індустріалізації країни у формі позик та інвестицій. Допомога могла бути одержана тільки у вигляді вексельного кредиту, який мусив погашатися в лічені місяці. Образно кажучи, залишалося продавати на зовнішніх ринках продукцію шоколадних фабрик і мереживних мануфактур, щоб здобути валюту для оплати закуповуваних знарядь праці.

Орієнтація на внутрішні ресурси не віщувала нічого доброго громадянам країни, які досягли за роки непу відносно стабільного матеріального становища. Партиїне керівництво не приховувало, що радянському народу доведеться відчувати «тимчасові труднощі» на шляху до комунізму. Через усі свої «передавальні паси» воно зверталося до робітничого класу із закликом виявити свідоме ставлення до завдань, які стояли перед країною. Зокрема, 1 січня 1929 р. ЦК ВКП(б) звернувся через газету «Правда» до місцевих партійних організацій з листом, у якому вказувалася необхідність активізації боротьби за підвищення продуктивності суспільної праці. «Не отримуючи кредитів від іноземних капіталістів, – говорилося у листі, – ми можемо знайти нові сотні мільйонів, потрібних для побудови і ремонту фабрик і заводів, для нових капітальних вкладень, для важкої індустрії і виробництва засобів виробництва, що вивільнюють нас від залежності щодо імперіалістичних країн, тільки мобілізацією всіх економічних ресурсів країни, підняттям продуктивності праці, знищенням прогулів, утвердженням трудової дисципліни на підприємствах, зниженням собівартості, твердим і рішучим скороченням накладних витрат і раціоналізацією виробництва».

Починаючи з 1929 р., в Радянському Союзі стали практикуватися виступи робітників підприємств, які тематично (за назвою або галуззю) відповідали суті пропонованого ЦК через «Правду» почину. Далі йшли так само продумані перші відгуки на почин, які доручалося організувати партійним і профспілковим осередкам відповідних підприємств. Розтиражовані радіо і газетами почини набували масовості. А далі в дію вступала «важка артилерія» – постанова ЦК ВКП(б), присвячена почину. Після цього почин ставав обов'язковим до виконання, що ретельно відслідковувалося відповідними організаціями. Якщо в робітничому середовищі проявлялася негативна реакція на почин, вона підлягала засудженню широкою громадськістю з відповідним висвітленням у пресі. А при необхідності негативними реакціями займалися органи державної безпеки.

У липні 1929 р. робітнику Пролетарського (така назва!) заводу в Ленінграді на прізвище П. Слободяков було доручено виступити з пропозицією провести в один із неробочих днів всесоюзний суботник – День індустріалізації. Підтримуючи почин, працівники київських заводів «Більшовик», «Ленінська кузня» і залізничних майстерень запропонували збудувати в Києві великий

машинобудівний завод на зароблені робітниками кошти, а для цього щороку до кінця першої п'ятирічки відпрацьовувати один вихідний день⁶⁹.

27 липня 1929 р. ЦК ВКП(б) прийняв постанову «Про День індустріалізації». Уперше він був проведений 6 серпня (в Україні – 2 вересня) і дав у фонд індустріалізації близько 10 млн руб. (в Україні – до 3 млн). Другий масовий недільник був проведений 25 грудня.

Активізувалася діяльність виробничих нарад, до участі в яких під керівництвом фабзавкомів залучалися робітники, техніки, інженери і господарники. У постанові ЦК КП(б)У, опублікованій харківською газетою «Комуніст» 20 вересня 1931 р., зміст роботи виробничих нарад визначався як «боротьба за повне виконання промфінпланів, за найбільш рішуче здійснення госпрозрахунку на всіх ділянках виробництва, за поліпшення якості соцзмагання і ударництва, зокрема за розвиток змагання всередині бригади і застосування на практиці змінно-зустрічних планів, за якість продукції, за оволодіння масами технікою».

У мобілізації ресурсів для фонду нагромадження особлива увага зверталася на економне витрачання сировини та енергії. Організуючи в Харкові загальноміський зліт робітників-ударників, раціоналізаторів та винахідників у грудні 1931 р., секретар ЦК КП(б)У Р. Терехов підкреслив: «Дійсна боротьба за соціалістичне нагромадження йде через бережливе, економне використання металу, вугілля, нафти, енергії». Зліт визначив такі конкретні шляхи в цій галузі: полегшення конструкцій машин, оптимізація технологічних процесів обробки, встановлення жорстких норм на припуски і допуски механічної обробки, заміна дефіцитних металів, зменшення відходів та їх повторне використання⁷⁰.

Радянські газети завжди підкреслювали турботу партії і уряду про матеріальний і культурний добробут робітничого класу. Партійному керівництву доводилося підкреслювати це не тільки словом, а й ділом. У великій промисловості України тривалість робочого дня в 1935 р. становила 7 годин проти 7,6 годин в 1928 р., а кількість днів відпочинку в розрахунку на одного робітника зростає з 57,3 в 1928 р. до 68 в 1936 р. (сюди входять і недільники безоплатної праці). Тривалість відпустки в українській промисловості зростає з 11,9 днів у 1924 р. до 15,7 дня в 1936 р.⁷¹ Ці заходи зменшували обсяг відпрацьованого часу у промисловості, що загрожувало скороченням фонду нагромадження. Щоб компенсувати

⁶⁹ Кульчицький С. В. Участь робітників України у створенні фонду соціалістичної індустріалізації. – К., 1975. – С. 126.

⁷⁰ Терехов Р. Я. За максимальне використання внутрішніх ресурсів у промисловості. – Харків, 1932. – С. 21.

⁷¹ Праця в УРСР. Статистичний довідник. – К., 1937. – С. 102; Соціалістична Україна. Статистичний збірник. – К., 1937. – С. 117–118.

втрати і залучити в індустріальні галузі виробництва працездатне, але безробітне населення, було вирішено збільшити коефіцієнт змінності на підприємствах за провадженням другої і третьої зміни в тих галузях, які раніше працювали в одну зміну, а також здійснити перехід на безперервний виробничий тиждень. «Змінність поряд з дальшим форсуванням переходу на безперервне виробництво, – пояснював В. Куйбишев, – є одним із найважливіших важелів, за допомогою якого ми можемо мобілізувати приховані резерви і добиватися нових джерел для підвищення темпів нашого розвитку»⁷².

«Безперервка» означала запровадження шестиденного робочого тижня з п'ятьма робочими днями і ковзним вихідним замість семиденного з вихідним у неділю. Загальна кількість днів відпочинку при тижні у п'ять робочих днів збільшувалася, і уряд скористався цим, щоб 24 вересня 1929 р. скасувати всі побутові та релігійні свята⁷³.

Безперервний тиждень дав можливість додатково залучити у виробництво сотні тисяч нових робітників. Отже, без будь-яких затрат на капітальне будівництво виробничі потужності промисловості істотно розширювалися. Це було особливо важливо на першому етапі індустріалізації, коли існували великі маси працездатного населення, що не могли застосовувати свою працю в місті (внаслідок безробіття) і на селі (через аграрне перенаселення). В Україні «безперервкою» було охоплено до квітня 1930 р. 72,5% робітників промисловості, що дало можливість збільшити їх кількість протягом двох років на 150 тис. осіб, або на 32,3%⁷⁴. Надалі, однак, внаслідок властивих «безперервці» недоліків в організації праці (знеособлення) і в побуті (відсутність спільного для більшості населення вихідного дня) багато підприємств повернулося до перервного тижня. На початку 1937 р. «безперервка» охоплювала тільки 43,6% робітників великої промисловості України⁷⁵. Її було ліквідовано указом Президії Верховної Ради СРСР від 26 червня 1940 р. «Про перехід на восьмигодинний робочий день і на семиденний робочий тиждень».

Відмова від «безперервки» не позначилася негативно на фонді нагромадження. Коли масштаби капітального будівництва у промисловості зросли, а заходи зі збільшення коефіцієнту змінності охопили достатню частку підприємств, попит на робочу силу почав випереджати пропозицію. Це привело до швидкого розсмоктування безробіття. Перший п'ятирічний план передбачав на останній,

⁷² XVI съезд ВКП(б). Стенографический отчет. – М.–Л., 1930. – С. 499.

⁷³ Питання праці (Харків). – 1929, № 9. – С. 3; № 14. – С. 2.

⁷⁴ Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів і конференцій. – К., 1958. – С. 507.

⁷⁵ Виконання народногосподарського плану УРСР за 1936 рік. – К., 1937. – С. 398.

1932/33, рік залишок безробіття в СРСР не менше півмільйона осіб⁷⁶. Однак уже в другому році п'ятирічки безробіття було практично ліквідоване, а в деяких галузях, особливо в будівництві, почав відчуватися дефіцит робочої сили.

Хоча кількість робочих днів у розрахунку на одного робітника зменшилася, загальний обсяг відпрацьованого в промисловості робочого часу збільшився внаслідок високих темпів зростання кількості робітників. Ріст відбувався за рахунок ліквідації безробіття, втягнення у виробництво жінок, а головне – переходу на роботу у промисловість і на транспорт мільйонних мас селянства через *оргнабір*. Максимуму було досягнуто у 1931 р. Тоді в індустріальні галузі було втягнуто 5 454 тис. осіб, у тому числі по УРСР – 1 050 тис.⁷⁷

Та попри все, обсяг фонду нагромадження більшою мірою залежав від продуктивності, а не від маси застосовуваної праці. У великій промисловості УРСР обсяг основних фондів зріс з 2 163 млн руб. на жовтень 1928 р. до 13 793 млн руб., на кінець 1938 р., тобто в 6,4 раза, а середньорічна чисельність робітників – відповідно з 596 до 1 677 тис., тобто в 2,8 рази. Таке співвідношення в темпах доводить, що приріст основних фондів спрямовувався більше на підвищення фондоозброєності праці, а звідси – на підвищення її продуктивності, ніж на суто екстенсивне розширення промисловості⁷⁸.

У різних країнах паперово-грошова емісія нерідко використовувалася для розв'язання назрілих потреб. Радянський режим у більшій мірі, ніж будь-який інший, міг скористатися такою можливістю для фінансування своїх модернізаційних програм. Тим більше, що керівники партії були переконані: якщо не в першій п'ятирічці, то в другій від товарно-грошових відносин доведеться відмовлятися на користь централізованого продуктообміну. Деякі з них, пам'ятаючи жахливу ситуацію в економіці до грошової реформи 1922–1924 рр., закликали до обережності. «Хіба не ясно, що нагромадження за ковзної валюти є сізіфів труд, – вказував у травні 1926 р. Ф. Держинський, – бо таке нагромадження в грошах наступного дня буде цілком анульоване, тому що станеться знецінення самих грошей»⁷⁹.

І все-таки якраз із 1926 р. політбюро ЦК ВКП(б) стало на шлях заходів, які забезпечували йому вільну руку в управлінні грошовою масою. У 1926–1928 рр. влада застосувала ряд заходів, які в сумі своїй означали встановлення валютної монополії (припинення вивозу червінців за кордон і ввезення їх в СРСР, заборона на перевідні

⁷⁶ Рогачевская Л. С. Ликвидация безработицы в СССР. 1917–1930 гг. – М., 1973. – С. 161.

⁷⁷ Панфилова А. М. Формирование рабочего класса СССР в годы первой пятилетки. – М., 1961. – С. 109.

⁷⁸ Кульчицкий С. В. Участь робітників України у створенні фонду соціалістичної індустріалізації. – С. 30.

⁷⁹ Держинский Ф. Э. Избранные произведения. – М., 1967. – Т. 2. – С. 327.

операції з валютою без відома радянських кредитних установ і т. п.). Після припинення розміну на золото кількість грошей вже не залежала від «золотого мінімуму» в обігу, а приплив у канали обігу зайвої маси грошей не міг викликати зміни ціни на організованому ринку. Валютна монополія гарантувала золоте покриття рубля в зовнішньоторговельних розрахунках, які ґрунтувалися виключно на золоті. Всередині країни сталість рубля забезпечувалася не запасами золота і обмінної на золото валюти, а товарно-матеріальними цінностями у розпорядженні держави.

Використання друкарського верстата для покриття державних витрат допускалося у випадку неочікуваних фінансових проривів, коли виникала загроза невиклати заробітної плати робітникам. Зокрема, так сталося у вересні 1929 р., коли спеціальною постановою РНК СРСР витрати на заробітну плату за другу половину місяця були віднесені на бюджет наступного, 1929/30 господарського року (що починався з 1 жовтня)⁸⁰. Внаслідок допущеного автоматизму в кредитуванні радянська промисловість у 1930 р. перебрала в Держбанку понад мільярд рублів, що теж позначилося на грошовому обігу⁸¹. Структура грошового обігу перших років індустріалізації представлена в табл. 1.

Аналіз даних у табл. 1 показує, що в 1927 р. на кожний рубль грошової маси, яка перебувала в обігу, припадало товарів на 9 руб. 53 коп., а в 1930 р. – на 4 руб. 53 коп. Тільки шоста частина всієї випущеної в обіг грошової маси була пов'язана з обслуговуванням реального товарообігу.

Табл. 1

Структура грошового обігу в Радянському Союзі у перші роки індустріалізації (в млн руб. на кінець року)⁸²

	1927 р.	1928 р.	1929 р.	1930 р.
Роздрібний товарооборот у цінах відповідних років	15 900	17 200	23 000	35 000
Роздрібний товарооборот у незмінних цінах 1927 р.	15 900	16 100	17 700	19 500
Грошова маса в обігу	1 668	2 028	2 773	4 302
Необхідна грошова маса (за незмінних цін і при стабільному обороті)	1 668	1689	1857	2046
Зайва грошова маса	–	339	916	2 256

⁸⁰ Объяснительная записка к отчету НКФ Союза ССР об исполнении государственного бюджета за 1928/29 г. – М., 1930. – С. 15.

⁸¹ Рубинштейн Я. Очерки организации и развития советского кредита. – М., 1958. – С. 41.

⁸² Кульчицкий С. В. Внутренние ресурсы социалистической индустриализации СССР (1926–1937). – С. 132.

Фінансування державних витрат за рахунок емісії збільшувало ресурси держави лише на короткий час, а далі відбувся їх перерозподіл на користь продавців сільськогосподарської продукції на приватному ринку. За орієнтовними підрахунками, які були зроблені в Укрдержплані, в Україні відбулися такі зміни в розподілі грошової маси (на 1 жовтня відповідного року)⁸³:

	1927 р.		1930 р.	
	млн руб.	%	млн руб.	%
Усуспільнений сектор	73	24,1	80	10,0
Робітники і службовці	20	6,6	45	5,6
Інше міське населення	85	28,0	106	13,3
Селянство	125	41,3	566	71,1
Всього грошей в обігу	303	100,0	797	100,0

Створювалася цікава ситуація. Держава розгортала капітальне будівництво у промисловості в більшому обсязі, ніж це дозволяли ресурси, що були в її розпорядженні. Виплачувана робітникам заробітна плата «отоварювалася» (в умовах товарного дефіциту з'явився такий термін) переважно на продовольчому ринку. У селян-продавців продовольчої продукції почала нагромаджуватися рубльова маса, яку вони не могли перетворити в товарну форму. Вона тиснула на ринок, підриваючи стабільність валюти, яка забезпечувалася, як було вказано на грошових купюрах, усіма товарно-матеріальними цінностями в розпорядженні держави. Держава сприймала цей тиск як «куркульську загрозу» і збільшувала оподаткування селянського сектора, щоб вилучити з обігу інфляційні рублі.

Ситуація була розглянута на грудневому (1930 р.) об'єднаному пленумі ЦК і ЦКК ВКП(б). Уряд зобов'язувався посилити роботу всіх фінансових органів, запровадити найсуворішу фінансову дисципліну і режим економії, поставити витрати кожної організації в пряму залежність від виконання нею своїх виробничих і фінансових планів, зміцнювати червонець, боротися з недооцінкою ролі та значення фінансової системи⁸⁴. У зв'язку з цим Наркомфін СРСР розробив програму заходів з оздоровлення грошового обігу. По лінії фінансовій передбачалося таке: різке підвищення податкового обкладення «сільської буржуазії», посилення боротьби з непродуктивними витратами, активізація безготівкових розрахунків, встановлення суворого контролю за використанням фонду заробітної плати. По

⁸³ Там само. – С. 133.

⁸⁴ Див.: КПСС в резолюциях... – Т. 4. – С. 496.

лінії товаропостачання накреслювалися такі заходи: запровадження «класової системи постачання» в містах, преміювання державних заготівель сільськогосподарської продукції, розвиток усупільненої торгівлі. По лінії Державного банку передбачався перехід до касового планування. Касові плани, перший з яких був затверджений на особливий квартал (жовтень–грудень) 1930 р. (що утворився при переході у плануванні від господарських років на календарні), відкривали можливість значного поліпшення оперативного регулювання грошового обігу й економії готівки в обороті.

«Класова система постачання» в містах почала формуватися з 1928 р. Нормативний розподіл товарів за твердими цінами вперше було застосовано з другого кварталу 1928 р. в Одесі, Маріуполі й Херсоні з ініціативи самих робітників. У другій половині 1928 р. продовольчі картки було введено в інших містах України і в Ленінграді, протягом 1929 р. – в усіх містах СРСР⁸⁵. Із запровадженням продовольчих, а потім і промтоварних карток залежність робітників від ринку зменшилася. Питома вага приватного сектора в постачанні робітничих сімей в Україні скоротилася з 40% в 1926/27 р. до 9% в 1929/30 р.⁸⁶ Але державне нормоване постачання за низькими цінами задовольняло лише мінімальний рівень потреб робітників у продовольчих і промислових товарах. При цьому постачання здійснювалося диференційовано: до першої категорії, яка постачалася за найвищими нормами, належали підземні робітники Донбасу і Криворіжжя, робітники гарячих цехів і особливо важкої фізичної праці; друга категорія охоплювала всіх інших робітників у промисловості та будівництві, третя – робітників усіх інших галузей економіки, четверта – службовців, п'ята і шоста – утриманців робітників і службовців.

Наявність «класової системи постачання» захистила частину заробітної плати робітників від інфляції. Купівельна спроможність рубля, що визначалася за цінами державно-кооперативної торгівлі, змінювалася таким чином (у дореволюційних копійках на початок жовтня кожного року)⁸⁷:

рік	промтовари	сільгосптовари	всі товари
1927	51,5	56,8	52,9
1928	51,0	52,6	51,9
1929	49,0	49,3	49,0
1930	48,1	50,0	48,5

⁸⁵ Развитие советской экономики. – М., 1940. – С. 326.

⁸⁶ Господарство України (Харків). – 1930, № 11–12. – С. 142.

⁸⁷ Кульчицкий С. В. Внутренние ресурсы социалистической индустриализации СССР (1926–1937). – С. 135.

Натомість купівельна спроможність рубля, який обертався у приватногосподарському секторі й не мав виходу в сектор усупільнений, швидко знижувалася: до 25 дореволюційних копійок восени 1929 р. і 8 коп. на початку 1931 р. **В останні два роки п'ятирічки реальна вартість паперового рубля в приватногосподарському секторі стала зовсім низькою. Інфляція, локалізована державою в межах цього сектора, знищила паперово-грошові нагромадження тих виробників сільськогосподарської продукції, яких держава називала «експлуататорськими і спекулянтськими елементами».**

Оскільки карткова система захищала лише частину заробітної плати робітників і службовців (різну – залежно від категорії постачання), треба було вирішити, що робити з незахищеною її частиною. Рішення було знайдене в розвитку державної торгівлі за «комерційними цінами». Одна частина товарів народного споживання (у повсякденному житті з'явився і такий термін) розподілялася за картками, а інша, яку назвали «особливим товарним фондом» – за комерційними, тобто підвищеними цінами. Поступово частка комерційної торгівлі у роздрібному товарообігу зростала: з 3% у 1931 р. до 24% у 1934 р.⁸⁸ Рівень цін у ній знижувався: в 1933–1935 рр. вони були знижені по хлібу – наполовину, по цукру – на 73%. У результаті зменшувався розрив у цінах на товари нормованої і комерційної торгівлі. Якщо в 1931 р. ціна набивного ситцю в комерційній торгівлі була в 7,7 рази вищою, ніж в нормованій, то в 1934 р. – лише в 1,4 рази⁸⁹.

У наступних підрозділах ми проаналізуємо кризу, викликану сталінським штурмом, а також економічні й політичні (аж до терору голодом) заходи Кремля, спрямовані на подолання кризи і закріплення досягнутих «завоювань соціалізму». Тут же потрібно лише зазначити, що одним із методів подолання кризи став *вимушений дозвіл держави на колгоспну торгівлю за цінами вільного ринку*. Після цього стало зрозуміло, що єдиний товарообіг між містом і селом доведеться будувати на базі високих цін комерційної торгівлі. Отже, скасування карткової системи, яке відкривало шлях до єдиного товарообігу, визначило наперед необхідність загального зниження масштабу цін, тобто зменшення вартості рубля. Листопадовий (1934 р.) пленум ЦК ВКП(б) ухвалив запровадити по хлібу та іншим продуктам єдині ціни приблизно на середньому рівні між високими комерційними і низькими нормованими, а також підвищити заробітну плату, стипендії і пенсії, щоб компенсувати відповідним категоріям населення зростання цін на хліб⁹⁰. Від

⁸⁸ Государственный банк СССР к VII Всесоюзному Съезду Советов. – М., 1935. – С. 16; Рубинштейн Г. А. Развитие внутренней торговли в СССР. – М., 1964. – С. 295.

⁸⁹ Игнатов И. Цена и развертывание советской торговли // Советская торговля. – 1935, № 5. – С. 10.

⁹⁰ КПСС в резолюциях... – Т. 5. – С. 196–197.

січня 1935 р. скасовувалася карткова система і встановлювалися єдині ціни на хліб, від жовтня того ж року – на інші продовольчі товари, від січня 1936 р. припинявся відпуск за нормованими цінами всіх товарів широкого споживання.

В умовах фактичного зниження масштабу цін було визнано доцільним встановити новий курс рубля по відношенню до іноземних валют і золота. Золотий вміст рубля, зафіксований у жовтні 1922 р. на довоєнному рівні (0, 774 234 г золота), в липні 1937 р. знизився в 4,62 рази (до 0, 167 674 г).

Наведені факти дозволяють зробити такий висновок: **формуючи фонд нагромадження для модернізації країни, більшовицьке керівництво досить обережно поставилося до такого методу перерозподілу національного доходу, як паперово-грошова емісія.** Коли інфляційні гроші почали впливати на зниження добробуту робітників і службовців, воно спорудило над ними захисну парасольку у вигляді централізованої системи постачання за картками. Карткова система не захистила всю заробітну плату, яку працівники одержували від держави, але певний мінімум товарів першої життєвої необхідності був захищений.

Натомість відхилення цін від реальної вартості товарів держава використала максимальною мірою – аж до зниження масштабу цін. Цей метод перерозподілу національного доходу аж ніяк не був винаходом сталінської команди. У листі Й. Сталіну для політбюро ЦК РКП(б) з приводу концесії Л. Уркарту від 4 вересня 1922 р. і в інтерв'ю кореспонденту газети «Манчестер гардіан» В. Ленін вказував, що продавати імпорتنі товари треба за цінами, встановленими на базі ціни виробництва за кордоном з надбавкою, потрібною для субсидування вітчизняного виробництва. У випадках, коли встановлена державою ціна на продукцію вітчизняного виробництва не була монопольною (це стосувалося товарів народного споживання, у виробництві і реалізації яких брали участь неприємства), Ленін рекомендував використовувати непрямі податки, які виконували ту саму функцію перерозподілу національного доходу⁹¹.

У вересні 1930 р. було здійснено реформування системи вилучень (податків, зборів, мит, відрахувань) у фінансові інститути. Підприємства і організації почали вносити в державний бюджет відрахування від прибутку, безпосередньо пов'язані з результатами їхньої господарської діяльності, і так званий податок з обороту, походження якого пов'язувалося з перерозподільчою функцією ціни. Податок з обороту, в якому було уніфіковано 53 раніше самостійні платежі, являв собою твердо зафіксовану частину ціни і надходив в дохід держави в міру реалізації товарів. Він не мав прямого зв'язку з результатами господарської діяльності підприємств і організацій, які сплачували його. Тому невиконання плану по собівартості та інших

⁹¹ Ленин В. И. Полное собр. сочинений. – Т. 45. – С. 205, 268.

якісних показниках не впливало на цю статтю державних доходів. Тим самим досягалася безперервність у фінансуванні капітального будівництва. Але за затримки або неможливості реалізації товарів зарахований уже в дохід держави податок з обороту «омертвлявся» у вигляді кредитів Державного банку СРСР підприємствам роздрібної торгівлі.

Усього за роки першої п'ятирічки (1929–1932) через податок з обороту державний бюджет СРСР одержав 42,3 млрд руб. (за перші два роки п'ятирічки враховані платежі, які пізніше увійшли в податок з обороту). У другій п'ятирічці (1933–1937) бюджет одержав 258,5 млрд руб. податку з обороту, тобто в шість разів більше ⁹². Однак треба мати на увазі, що внаслідок поступового зниження масштабу цін 10-рубльова банкнота середини 30-х років, яку за інерцією ще називали червінцем, втратила значну частку своєї цінності. Крім того, частина податку з обороту йшла на дотацію планово-збитковим підприємствам важкої промисловості (уряд не бажав підвищувати ціну на продукцію згідно з реальною собівартістю). І все-таки зростання податку з обороту було вагомим.

Роль зовнішньої торгівлі в зміні матеріально-речового складу фонду нагромадження була особливо значною на перших етапах індустріалізації, аж до кінця першої п'ятирічки. Коротко, але вичерпно вона була охарактеризована в резолюціях XV конференції ВКП(б): «Здійснення індустріалізації на даній стадії розвитку пов'язане з необхідністю максимального ввозу устаткування, можливість розширення якого залежить від розвитку експорту і звільнення імпорту від тих товарів, які можуть бути вироблені всередині СРСР» ⁹³.

Перебудова радянського імпорту виявилася такою (в %) ⁹⁴:

	1913 р.	1926–1928 рр.	1929–1932 рр.
Промтовари виробничі	39,8	44,2	70,1
Промтовари ширвжитку	20,2	7,5	5,6
Сировина і матеріали	40,0	48,3	24,3
Весь імпорт	100,0	100,0	100,0

Щоб мати можливість імпортувати, треба було розвивати експорт. Постановою Ради праці і оборони від 7 вересня 1927 р. в областях і союзних республіках

⁹² Кульчицкий С. В. Внутренние ресурсы социалистической индустриализации СССР (1926–1937). – С. 186.

⁹³ КПСС в резолюциях... – Т. 3. – С. 379.

⁹⁴ Розраховано за даними: Внешняя торговля СРСР за 1918–1940 гг. Статистический обзор. – М., 1960.

були створені експортні наради. Вони координували роботу з виробництва і заготівлі експортної продукції, вишукували нові види експорту, контролювали якість призначених на експорт товарів⁹⁵. Почалася планомірна спеціалізація окремих районів, фабрик і заводів, колгоспів і радгоспів на виробництві експортної продукції у відповідності із вимогами, які висувалися до конкретного товару тим або іншим зовнішнім ринком.

Зовнішньоторговельні операції СРСР розвивалися таким чином (у млн валютних рублів)⁹⁶:

Рік	Експорт	Імпорт	Сальдо
1929	3219	3069	+ 150
1930	3612	3690	- 78
1931	2827	3851	- 1024
1932	2004	2454	- 450
1933	1727	1214	+ 513
1934	1458	810	+ 648
1935	1281	841	+ 440
1936	1081	1076	+ 5
1937	1312	1016	+ 296

Негативне сальдо торгового балансу могло покриватися тільки золотом або вільно конвертованою валютою. У першій п'ятирічці утворилася велика короткострокова заборгованість по імпорту, викликана світовою економічною кризою 1929–1933 рр. Від кризового падіння цін радянський експорт постраждав набагато сильніше, ніж експорт високорозвинених країн, тому що ціни на сільськогосподарську і промислову сировину впали значно більше, ніж ціни на машини та устаткування. В 1931 р. СРСР вивіз товарів на 46% більше, ніж в 1929 р., а валюти одержав на 12% менше; в 1934 р. товарів було вивезено трохи більше, ніж у рік, що передував кризі, а виручка виявилася наполовину меншою⁹⁷.

Зростання фізичного обсягу експорту викликало збільшення плати за фрахт (радянський торговельний флот спромігся перевезти в 1930 р. тільки 8% зовнішньоторговельних вантажів). У навігацію 1929 р. власникам іноземних суден було сплачено 120 млн руб. золотом, у 1930 р. очікувалися витрати на фрахт у розмірі

⁹⁵ Лецинский И. Г. Республики и края в советском экспорте. – М., 1935. – С. 156.

⁹⁶ Див.: Внешняя торговля СССР за 1918–1940 гг. Статистический обзор. (Валютні рублі по курсу 1950 р.)

⁹⁷ Мишустин Д. Д. Внешняя торговля и индустриализация СССР. – М., 1938. – С. 91, 131.

не менше 200 млн руб.⁹⁸ Джерелом плати за фрахт був усе той же експорт, і це теж зменшувало реальну виручку.

У період індустріалізації країна вступала без істотних золотовалютних резервів. Негативне сальдо торгового балансу за період 1918–1925 рр. у переведенні на золото досягло 422 тонн. Виплата контрибуції Німеччині за Брестським миром і Польщі за Ризьким миром, безоплатна фінансова допомога Туреччині, кошти, які виділялися Комінтерну і, нарешті, покриття дефіциту зовнішньої торгівлі практично вичерпали запаси імперського золота⁹⁹. За 1926–1932 рр. (включаючи останній квартал 1925 р.) імпорт знову значно перевищив експорт, внаслідок чого для збалансування зовнішньоторговельних операцій треба було вивезти з країни понад 389 тонн золота. Борг іноземним фірмам за короткостроковими зобов'язаннями постійно зростав. Багато хто на Заході вже не вірив, що уряд СРСР виплатить заборгованість у встановлені строки, і на валютних ринках з'явилася чорна біржа радянських векселів.

Однак радянські зовнішньоторговельні організації жодного разу не порушили термінів платежів за короткостроковими кредитами, бо прецедент одразу позначився б на надходженні валюти від експорту. Більше того, М. Таутер писав, що доступні йому джерела (зокрема, архів Foreign Office – англійського МЗС) вказували на можливість конфіскації на підставі судових рішень як суден і експортного вантажу в портах, так і взагалі будь-якої радянської власності за кордоном¹⁰⁰. Дотримання термінів виплати заборгованості за відсутності резервів часто досягалося дорогою ціною: за кордон продавалися художні цінності світового значення та історичні реліквії.

Щоб подолати валютні труднощі, вживалися різноманітні заходи. Головним із них було максимальне скорочення імпортного плану. На XVI з'їзді ВКП(б) Г. Орджонікідзе заявив, що ЦКК–РСІ вивчила імпортний план радянської промисловості і знайшла в ньому багато зайвого: за кілька тижнів роботи виявилось можливим зняти з плану не менше 100 млн руб. золотом з іноземних замовлень, бо існували вітчизняні підприємства, здатні виконати їх¹⁰¹.

Кількість таких підприємств збільшувалася з року в рік. Частка імпорту в одержанні машинного устаткування вітчизняною економікою зменшилася з 43,6% в 1913 р. і 30,4% в 1928 р. до 12,7% в 1932 р. У другій п'ятирічці імпорт-

⁹⁸ XVI съезд ВКП(б). Стенографический отчет. – С. 304.

⁹⁹ Осокина Елена. Золото для индустриализации: Торгсин. – М., 2009. – С. 71.

¹⁰⁰ Таутер М. Б. Урожай 1932 года и голод 1933 года // Судьбы российского крестьянства. – М., 1996. – С. 313, 331.

¹⁰¹ Орджоникидзе Г. К. Статьи и речи. – Т. 2. – М., 1957. – С. 205.

на залежність по машинах і устаткуванню була повністю ліквідована ¹⁰². Позитивне сальдо зовнішньоторговельного балансу склалося в сумі, еквівалентній 412,6 тоннам золота ¹⁰³.

У 1927 р. в СРСР було створене Всесоюзне акціонерне товариство «Союззолото». За 1928–1931 рр. держава вклала у розвиток золотодобувної промисловості 500 млн руб. Галузь була наполовину механізована, що дозволило різко підняти рівень видобутку металу. У 1913 р. Росія дала 60,8 тонн золота, а СРСР в 1932 р. – 36,8 тонн, у 1935 р. – 95,5 тонн ¹⁰⁴. Наприкінці 30-х років СРСР вийшов на друге місце за видобутком золота, поступаючись тільки Південній Африці.

Постановою Наркомату торгівлі СРСР у липні 1930 р. була створена Спеціальна контора для торгівлі з іноземцями (Торгсін). У мережі її магазинів товари продавалися за валюту виключно іноземним морякам та туристам. Через кілька місяців Торгсін почав продавати свої товари іноземним спеціалістам і робітникам, які працювали в Радянському Союзі за контрактом і одержували заробітну плату у валюті.

Починаючи з січня 1931 р. в країні стала діяти *єдина централізована система карткового постачання міського населення*. Нею охоплювалися, крім робітничого класу, тільки ті, хто перебував на службі в державних установах. Одночасно із повсюдним запровадженням карток була заборонена торгівля хлібом на приватних ринках. Таким чином, для «колишніх людей», які не підпадали під централізоване державне постачання, виникла важка ситуація. Винахідливий директор Московського універмагу № 1 Є. Курлянд запропонував продавати в Торгсіні продовольство та інші товари всім бажаючим в обмін на побутове золото. Наркомат фінансів СРСР частково підтримав цю ідею і дозволив продавати товари як іноземцям, так і радянським громадянам за золоті монети царського чекану. Політбюро ЦК ВКП(б), однак, не погодилося з такою перебірливістю. Попередні спроби чекістів конфіскувати золотовалютні нагромадження населення закінчувалися, як правило, невдачею. Але в Торгсін позбавлені карток міські жителі понесли б свої золотовалютні цінності цілком добровільно. Тож у Кремлі доручили Наркомзовнішторгу СРСР організувати мережу торговельних пунктів Торгсіну для радянських громадян. 10 грудня 1931 р. доручення було деталізоване спеціальною постановою РНК СРСР «Про надання Всесоюзному об'єднанню “Торгсін” права здійснювати операції з купівлі дорогоцінних металів (золота)». Наближався

¹⁰² Социалистическое строительство Союза ССР (1933–1938 гг.). Статистический сборник. – М., Л., 1939. – С. 28.

¹⁰³ Розраховано за даними: Внешняя торговля СССР за 1918–1940 гг. – С. 13.

¹⁰⁴ Осокина Елена. Золото для индустриализации: Торгсин. – С. 79, 529.

голод, і держава розраховувала в обмін на хліб одержати побутове золото не тільки від невеликої кількості нещасливців і «колишніх людей», а й від багатомільйонного селянства, серед якого в основному осіли вилучені з обігу в 1914 р. золоті монети царського чекану. Буквально за кілька місяців відбулася розбудова мережі магазинів Торгсін. Вони не були схожі на розкішний магазин на Смоленському ринку в Москві, описаний М. Булгаковим у романі «Майстер і Маргарита». Але в них можна було купити буханець хліба за п'ять торгсінських копійок. Щоправда, ці копійки були золотими в буквальному розумінні слова: за них вимагалось віддати золото у вигляді лому або монет царського чекану. На квітень 1934 р. мережа налічувала 1 418 магазинів, у тому числі в Україні – 247 ¹⁰⁵. Майже кожен український магазин мав філіали або пересувні пункти районного масштабу, щоб голодуючі селяни знали про появу такої «послуги» з боку держави і поспішили нею скористатися.

Співвідношення між видобутком золота і золотом Торгсін (лом і чекан) виглядало так (у тоннах) ¹⁰⁶:

	<i>Видобуток</i>	<i>Торгсін</i>
1932	36,8	20,8
1933	50,5	45,0
1934	н.д. ¹⁰⁷	21,3
1935	95,5	11,9

Понад 60 тонн зібраного Торгсінном золота складалося з побутових предметів – прикрас, хрестів, орденів і медалей, годинників тощо. Майже 35 тонн становили монети царського чекану. Як справедливо стверджує О. Осокіна, це було опосередкованим свідченням активної затиженості селянства в торгсінську торгівлю ¹⁰⁸. Український Торгсін, вказує вона далі, в голодному 1933 р. скупив золота на 10,7 млн руб., причому перевага побутового золота (5,9 млн руб.) над чеканом (4,7 млн руб.) була незначною. Елітна Москва й українське село, що помирало з голоду, майже на рівних забезпечили третину золотоскупки 1933 р. ¹⁰⁹

¹⁰⁵ Там само. – С. 541.

¹⁰⁶ Там само. – С. 528–529.

¹⁰⁷ План видобутку золота на цей рік, встановлений політбюро ЦК ВКП(б) для підприємств Наркомату важкої промисловості – 66 тонн.

¹⁰⁸ Осокіна Елена. Золото для индустриализации: Торгсин. – С. 99.

¹⁰⁹ Там само. – С. 98.

Певну роль у формуванні внутрішніх ресурсів для індустріалізації відіграв державний кредит. Його розвиток почався з випусків позик індустріалізації. Досвід показав, що доцільно випускати одну масову позику на рік, призначену для реалізації виключно серед населення, спільну для міста і села. За першою позикою індустріалізації 1927 р. надійшло 198 млн руб., за другою позикою 1928 р. – 517 млн руб., за третьою позикою 1929 р. – 942 млн руб. Різко змінилася географія розміщення облігацій. Якщо по 10-процентній виграшній позиції 1927 р. 60% всієї суми передплати було розміщено у трьох найбільших центрах – Москві, Ленінграді й Харкові, то по першій позиції індустріалізації питома вага цих міст у передплаті скоротилася до 47%, по другій – до 26%, а по третій – до 19% ¹¹⁰.

Фінансові результати радянських позик виглядали таким чином (у млн руб.) ¹¹¹:

	СРСР	УРСР
Перша позика індустріалізації 1927 р.	198	34,2
Друга позика індустріалізації 1928 р.	517	95,6
Третя позика індустріалізації 1929 р.	942	196,0
Позика «П'ятирічка за 4 роки» 1930 р.	1047	225,0
Позика «Третій вирішальний» 1931 р.	2080	405,0
Позика «Четвертий завершальний» 1932 р.	2718	497,7
Позика другої п'ятирічки, 1933 р.	3069	540,8
Позика другої п'ятирічки, 1934 р.	3492	602,4
Позика другої п'ятирічки, 1935 р.	4129	677,2
Позика другої п'ятирічки, 1936 р.	4831	828,5
Позика другої п'ятирічки, 1937 р.	4932	856,5

Під тиском організованої партійними осередками громадської думки робітники і службовці змушені були щорічно давати в борг державі досить значну частину своєї заробітної плати. Головним методом розміщення масових позик стала колективна передплата з тривалим розкладенням платежів. Це забезпечувало можливість придбання облігацій навіть найменш оплачуваними категоріями працівників. В Україні сума передплати дорівнювала у 1931 р. 61% середньомісячної зарплати робітника, в 1934 р. – 74% зарплати. Але немало робітників передплачували облігації на свій місячний заробіток. Соціальний

¹¹⁰ Кульчицький С. В. Участь робітників України у створенні фонду соціалістичної індустріалізації. – С. 129.

¹¹¹ Штукін І., Ентеліс Д., Фаворський І. Досвід позикової роботи в УРСР. – К., 1940. – С. 5.

розріз касових надходжень від позик в Україні був таким (у млн руб. і у відсотках) ¹¹²:

Населення	1927/28 р.		1932 р.		1937 р.	
	млн крб.	%	млн крб.	%	млн крб.	%
Робітники і службовці	21,8	30,7	331,4	71,3	652,4	78,7
Інше міське населення	10,8	15,2	27,0	5,8	36,8	4,4
Селяни	38,5	54,1	106,8	22,9	139,2	16,9

Радянський уряд почав створювати комісії сприяння державному кредиту (комсоди), які складалися з комуністів і комсомольців, ударників праці, представників різних громадських організацій. У травні 1929 р. ЦВК і РНК СРСР затвердили положення про комісії сприяння, в якому уточнювалися їхні функції, форми і завдання. Комісії контролювали діяльність установ державного кредиту, організовували консультації, займалися пропагандою і розповсюдженням позик, притягненням вкладів в ощадні каси.

На початку першої п'ятирічки частими були випадки дострокового погашення державного кредиту. Так, у 1928/29 р. застави і зворотний продаж облігацій їх власниками набули особливо великого поширення. В Україні при касових надходженнях під час реалізації облігацій на 118,8 млн руб. їх зворотний продаж і застави досягли 54,7 млн руб.; коли зважити, що населення республіки, за приблизними підрахунками ЦСУ СРСР, одержало по виграшах і купонах до 18 млн руб., то чистий дохід держави від позик становив тільки 35,8 млн руб., тобто 30,9% обсягу реалізації ¹¹³.

Щоб вирішити проблему забезпечення довгостроковості позик, робітники багатьох підприємств за підказкою своїх партійних осередків стали домовлятися про те, щоб не продавати і не закладати облігацій протягом певного періоду. Так, підтримуючи почин ленінградців, які звернулися в липні 1929 р. до уряду з проханням випустити нову позику індустріалізації, робітники Луганського вагоноремонтного заводу одночасно уклали між собою угоду про те, щоб облігації позики не продавати протягом п'яти років.

У лютому 1930 р. ЦВК і РНК СРСР прийняли постанову про запровадження громадського контролю за продажем і закладанням облігацій масових позик. Здійснення контролю покладалося на комісії сприяння державного кредиту. За

¹¹² Кульчицький С. В. Участь робітників України у створенні фонду соціалістичної індустріалізації. – С. 130.

¹¹³ Там само. – С. 131.

цим законом можна було заставляти чи продавати облігації тільки при наданні відповідного дозволу комісії, яка повинна була визначити справжню потребу позикодержця в цій операції. Після запровадження контролю довгостроковості позик було «забезпечено». Зворотний продаж облігацій по країні зменшився з 53% обсягу реалізації в 1928/29 р. до 5,9% в 1931 р., і при зростанні передплати на позики за ці роки у три рази бюджетний дохід від позик збільшився в шість разів¹¹⁴.

У другій п'ятирічці строки передплати на масові позики значно скоротилися. Так, на Харківському турбогенераторному заводі ввечері 1 липня 1936 р. було передано по радіо постанову ЦВК СРСР про випуск Позики другої п'ятирічки (четвертий рік). На заводі пройшли мітинги під гаслом «Місячний заробіток – у позику!». Масова передплата розпочалась зранку 2 липня і за кілька годин охопила переважну більшість працюючих. 3 липня сума передплати дійшла до 666 тис. руб., що становило 105,2% завдання¹¹⁵.

У 1936 р. була здійснена конверсія раніше випущених позик. 860 млн. облігацій, що перебували в руках у населення країни, потрібно було замінити на 230 млн облігацій позики другої п'ятирічки (випуск четвертого року)¹¹⁶. До кінця 1937 р. в УРСР 6,8 млн. осіб подали на обмін свої облігації на суму 2,4 млрд руб.¹¹⁷ У результаті конверсії вартість державного кредиту істотно зменшилася.

Майже весь фінансовий фонд радянської індустріалізації формувався в каналах державного бюджету, банківського кредиту й установ державного страхування. Вирішальну роль у фінансуванні капітального будівництва в промисловості й на транспорті відігравав державний бюджет.

План першої п'ятирічки передбачав підвищення питомої ваги державного бюджету в національному доході з 24% в 1927/28 р. до 31% в 1932/33 р.¹¹⁸ Фактично ж, за орієнтовними підрахунками С. Струмиліна, бюджет перерозподіляв у 1932 р. 46% національного доходу, а перед війною – більше половини¹¹⁹. Зростання доходної частини бюджету СРСР відбувалося так (у млрд руб.)¹²⁰:

¹¹⁴ Там само. – С. 132.

¹¹⁵ Турбіновелетень (Харківський турбогенераторний завод). – 1936, 4 липня.

¹¹⁶ Плотников К. Н. Очерки истории бюджета Советского государства. – С. 189–190.

¹¹⁷ Рекіс О. Фінансова програма УРСР на 1937 р. – К., 1937. – С. 22.

¹¹⁸ Боголепов М. И. Финансовый план пятилетки. – М., 1929. – С. 42.

¹¹⁹ Див.: Струмилин С. Г. Закон стоимости и измерение общественных издержек производства в социалистическом хозяйстве // Плановое хозяйство. – 1957, № 2. – С. 46.

¹²⁰ Плотников К. Н. Очерки истории бюджета Советского государства. – С. 106. Дані за 1929/30 р. – разом з особливим кварталом 1930 р.

	1928/29 р.	1929/30 р.	1931 р.	1932 р.
Всі бюджетні доходи	7600	17322	23004	34465
У тому числі:				
Податок з обороту	3146	8074	11672	19595
Відрахування від прибутку	557	1825	2158	2023
Податки з підприємств та організацій	162	568	402	791
Податки з населення	1029	1422	1748	2500
Державні позики	725	1636	3269	3922

Ми бачимо, що *доходна частина бюджету з року в рік все міцніше прив'язувалася до народного споживання*. Будучи монополістом в економічному житті, держава могла встановлювати будь-які ціни на кінцеву продукцію, яку суспільство мусило спожити, щоб продовжити свою життєдіяльність. Маса податку з обороту, яка формувалася при реалізації кінцевої продукції, залежала тільки від цього. Натомість *увага до прибутку від економічної діяльності не була для держави пріоритетною*. Прибуток – це показник економічної ефективності виробництва. Зрозуміло, що ті, хто формував державний бюджет, не були байдужими до економічної ефективності. Чим вищою вона була, тим більший прибуток зосереджувався в бюджеті. Але через різноманітні чинники, які часто не залежали від тих, хто встановлював правила гри в економічному житті, прибуток міг обернутися збитком. Саме через це *головна увага в Кремлі надавалася формуванню маси податку з обороту, який виникав внаслідок відхилення цін від вартості*.

Відхилення цін від вартості було звичайною практикою в ринковій економіці, якщо певний виробник здобував у своїй галузі панівні позиції. Тобто ставав монополістом. Слід пояснити, однак, чому цей нехитрий прийом мав такий приголомшливий успіх в економіці командного типу.

«Передавальні паси», починаючи з зовнішньої партії і закінчуючи яким-небудь хорovým гуртком або філателістичним товариством, політично і побутово з'єднували в єдине ціле державу та суспільство. Вони доносили волю можновладців Кремля до кожної людини і слідували за тим, щоб ця воля неухильно виконувалася. Одночасно вони транслювали верхам інформацію про потреби і настрої людей, яка могла бути врахована або проігнорована. Можливість ігнорування верхами забезпечувалася використанням державного терору як засобу управління.

Формуючи фінансовий фонд індустріалізації, сталінська команда ставилася до різних соціально-класових груп у суспільстві вибірково: з елементами патерналізму щодо робітничого класу і з елементами терору – проти сільських виробників. У радянській економіці обмін продукцією між містом і селом

супроводжувався викликаними урядом кризовими явищами навіть в умовах непу («криза збуту», «кризи непу»). Коли ж Сталін відкинув неп «до чортів» і зробив спробу замінити вільний ринок централізованим розподілом у масштабі всієї країни, економічні інтереси робітників і селян почали ставати антагоністичними. Користуючись емісією як додатковим джерелом фінансування капіталовкладень у важку промисловість, влада перетворювала гроші на папірці, придатні хіба що для обліку бюджетних доходів і витрат. Опосередкований грошима вільний товарооборот вона прагнула замінити власними циркулярами і постановами, щоб налагодити примусовий продуктообмін.

Опиняючись між виробниками і споживачами продукції, влада дістала змогу самостійно визначати рівень робітничого споживання і норму вилучення виробленого в сільському господарстві продовольства. Не можна сумніватися, що керівники партії завжди віддавали перевагу об'єднаним у великі колективи, а тому й небезпечним для влади робітникам. Вони легко-важили можливістю зустріти згуртований протест територіально розпорошеного і політично ізольованого селянства.

Це не означає, звичайно, що робітничий клас у добу сталінського штурму насолоджувався життям за рахунок експлуатованого державою «пролетарської диктатури» селянства. Адже кількість робітників, тобто споживачів продовольства, стрімко зростала під час форсованої індустріалізації, і заробітну плату кожного з них влада (а не ринок, як раніше) мусила «отоварювати». Обсяги вилученого в села продовольства розподілялися серед зростаючої кількості робітників. У роки першої п'ятирічки споживання середньостатистичної робітничої сім'ї не збільшувалося, а зменшувалося.

Партійні пропагандисти навіть не намагалися заперечувати цей очевидний факт. Але вони протиставляли йому запевнення в тому, що «тимчасові труднощі» будуть швидко подолані, і намагалися розбудити у робітників гордість за країну, яка стрімкими темпами долала економічну відсталість та індустріально-технічну залежність від високорозвинутих країн світу. Використовуючи взятую на себе роль турботливого постачальника матеріальних благ для міського населення, належним чином організовану пропаганду, а в необхідних випадках – і органи державної безпеки, більшовицькому керівництву вдавалося організовувати у робітничому середовищі масові *господарсько-політичні кампанії*, спрямовані на розв'язання кількісних і якісних завдань п'ятирічного плану. Натомість на селі навіть найбільш винахідлива пропаганда не впливала на колгоспників та одноосібників, тому що держава їх не годувала, а грабувала.

Приступаючи до нового штурму, Й. Сталін, як уже підкреслювалося, відмовився застосовувати силові засоби для мобілізації робітничого класу на виконання

поставлених перед промисловістю завдань. Досвід ленінського штурму 1918–1920 рр. переконував, що робітничий клас треба економічно зацікавлювати у зростанні виробництва. Натомість до селянства у першій п'ятирічці застосовувалися, як буде показано в цьому розділі, найбільш потворні силові засоби. Кремлівським олігархам здавалося, що перехід на колективну працю забезпечить вилучення сільськогосподарської продукції в будь-яких визначених ними масштабах. Дійсність, однак, доводила, що селяни теж мали відчувати свій інтерес у результатах виробництва. Якщо їхня продукція вилучалася без усякої компенсації, у них зникала мотивація для дбайливого вирощування і ретельного збирання та зберігання врожаю. Тут уже територіальна розпорошеність і політична ізольованість селянства не мали жодного значення. Влада опинялася перед грізним привидом стихійного, але масового саботажу сільського населення.

Діючи методом проб і помилок, більшовицьке керівництво прийшло в другій п'ятирічці до розуміння необхідності забезпечити бодай мінімальний рівень споживання як у місті, так і на селі. Зрештою, від обсягу народного споживання залежала маса податку з обороту – найбільш надійного фінансового джерела, яке знаходилося у розпорядженні влади.

Корекція аграрно-селянської політики в другій п'ятирічці (1933–1937 рр.) прямо і безпосередньо позначилася на становищі сільського господарства. Воно вийшло з глибокої кризи, спричиненої конфіскацією основної частки продовольства у колгоспників та одноосібників. Внаслідок цього доходи союзного бюджету, і передусім податок з обороту, почали інтенсивно зростати (в млрд руб.) ¹²¹:

	1933 р.	1934 р.	1935 р.	1936 р.	1937 р.
Всі бюджетні доходи	42567	54037	70026	88678	103985
У тому числі:					
Податок з обороту	26983	37496	52167	65763	75911
Відрахування від прибутку	3350	3090	3258	5269	9294
Податки з підприємств та організацій	1026	1108	1267	1639	2147
Податки з населення	3484	3780	3221	3761	4028
Державні позики	4408	4310	4873	4892	5867

Як показують дані двох останніх таблиць, бюджетні доходи (без доходів бюджету соціального страхування) зросли з 7,6 млрд руб. у 1928/29 р. до 34,5 млрд руб. у 1932 р. і 104 млрд руб. у 1937 р. При цьому централізований чистий дохід держави (податок з обороту і відрахування від прибутку) разом з ресурсами державного кредиту підвищився в бюджеті з 58% у 1928/29 р. до 74% у 1932 р. і 88% у 1937 р.

¹²¹ Плотноков К. Н. Очерки истории бюджета Советского государства. – С. 174.

На відміну від наведених вище загальносоюзних даних офіційної статистики, дані про територіальний бюджет України є величиною розрахунковою. Вона складається з офіційних даних про доходи місцевого і республіканського бюджетів, а також з розрахунку тієї частини доходів союзного бюджету, яка формувалася на території республіки. Загальносоюзні господарські об'єднання частіше за все не турбувалися подавати республіканський розріз своїх фінансових звітів. Однак із наявних розрізаних даних можна зробити висновок про те, що динаміка зростання українських показників мало відрізнялася від загальносоюзної. Доходи територіального бюджету України зросли з 1,6 млрд руб. у 1928/29 р. до 10,6 млрд руб. у 1935 р.¹²²

Бюджет був головним, але не єдиним джерелом фінансування капітального будівництва у промисловості. Процес нагромадження ресурсів для радянської індустріалізації знав і таке джерело, як амортизаційні відрахування, які входять у собівартість продукції, тобто не мають нічого спільного з прибутком. Амортизація, як правило, поділяється на дві більш-менш рівні частини. Одна з них (реновація) накопичується в банках і через ряд років використовується власником підприємства на придбання нового, як правило, більш досконалого і продуктивного устаткування. Фізично спрацьоване і морально застаріле устаткування при цьому списується. Інша частина амортизаційних відрахувань не відкладається, а постійно використовується на поточні й капітальні ремонти устаткування, що експлуатується, з метою підтримування його в робочому стані. Та якщо держава є власником усього і вся, вона завжди може використати реноваційні кошти, утворювані в одній галузі виробництва, наприклад, у цукровій промисловості, для капітального будівництва в іншій галузі, наприклад, металургійній. Цим самим обсяг капіталовкладень у металургію збільшується за рахунок позбавлення цукрової промисловості шансів на технічне переозброєння виробництва. Такий спосіб штучного збільшення фонду нагромадження вважався керівництвом Радянського Союзу цілком раціональним як у період сталінського штурму, так і в наступні десятиліття. «Господарники-комуністи, – говорилося у постанові ЦК ВКП(б) від 8 серпня 1929 р. “Про роботу Південсталі”, – повинні засвоїти ту думку, що гонити виключно за новим та ігнорування належного використання старого устаткування, у той час, як старе може ще певну кількість років прислужитися, завдає шкоду справі індустріалізації країни і зриває темп переходу промисловості на нову, більш високу технічну базу»¹²³.

¹²² Кульчицький С. В. Участь робітників України у створенні фонду соціалістичної індустріалізації. – С. 136.

¹²³ Директивы КПСС и Советского правительства по хозяйственным вопросам. – Т. 2. – М., 1957. – С. 100.

Кредитно-фінансова система (бюджет, державний кредит, державне страхування і соціальне страхування), власні кошти господарських організацій і кооперації, а також кошти громадських організацій утворювали доходну частину зведеного фінансового плану (балансу) СРСР. Ресурси, нагромаджені в ньому за 4 роки і 3 місяці *першої п'ятирічки*, виявилися значно більшими у порівнянні з оптимальним варіантом п'ятирічного плану (в млрд руб.) ¹²⁴:

Фінансові ресурси	План	Фактично
Прибуток і амортизація	29,6	25,4
Податок з обороту	20,9	42,3
Мобілізація коштів населення	17,3	21,5
Платежі соціального страхування	10,1	12,4
Емісія	1,2	4,0
Інші джерела	12,5	14,5
Всього	91,6	120,1

З наведених даних видно, що завдання фінплану були недовиконані по виробничому нагромадженню (прибуток та амортизація) у зв'язку з несприятливою динамікою собівартості продукції в останні роки п'ятирічки. Звертає на себе увагу невелика частина емісійних ресурсів у доходах зведеного фінансового балансу. Прикметно, однак, що емісія планувалася як одне з джерел нагромадження. Не «підкачав» податок з обороту, який зріс більше ніж удвоє і став найважливішим джерелом нагромадження.

Ресурси нагромадження у зведеному фінансовому балансі СРСР за *другу п'ятирічку*, у порівнянні з плановими завданнями мали такий вигляд (у млрд руб.) ¹²⁵:

Фінансові ресурси	план	фактично
прибуток і амортизація		76,9
податок з обороту	254,2	258,5 (212,2)
мобілізація коштів населення	41,1	44,6
платежі соціального страхування	28,0	32,5
кошти на соціально-культурні заходи	10,2	19,8
різні доходи народного господарства	4,3	8,5

¹²⁴ Кульчицький С. В. Участь робітників України у створенні фонду соціалістичної індустріалізації. – С. 137.

¹²⁵ Там само. – С. 138.

інші джерела	22,0,7	41,7
всього	355,5	474,0 (427,7)

У витратній частині балансу за розділом «фінансування народного господарства» проведено витрати на освоєння і позапланові збитки в сумі 46,3 млрд руб. Безперечно, що переважна частина цих збитків зобов'язана своїм походженням заниженим цінам на промислову продукцію. На відміну від першої п'ятирічки, динаміка собівартості у важкій індустрії була сприятливою, і виробничі збитки, що погашалися державною дотацією, в основному мали фіктивний характер. Щоб визначити ресурси, які дійсно перебували в розпорядженні держави, потрібно зменшити на 46,3 млрд руб. доходну і витратну частини балансу, вилучивши у його витратній частині графу «витрати на освоєння і позапланові збитки» і скоротивши в доходній частині на вказану суму податок з обороту. Реальні величини позначені в дужках.

Сумарні доходи господарства у формі виробничого нагромадження і податку з обороту становили в другій п'ятирічці 2/3 ресурсів фінансового балансу. Паперово-грошова емісія взагалі не використовувалася як джерело нагромадження. Значення коштів населення у фінансуванні державних витрат істотно зменшилося, незважаючи на їх більш ніж двократний абсолютний приріст. Однак потрібно ще раз підкреслити, що податок з обороту формувався за рахунок життєдіяльності суспільства.

Розподіл ресурсів у витратній частині зведених фінансових балансів СРСР мав такий вигляд (у млрд руб.)¹²⁶:

	<i>перша п'ятирічка</i>	<i>друга п'ятирічка</i>
капітальні вкладення	50,5	120,9
приріст оборотних коштів	22,5	57,2
господарсько-оперативні витрати	4,3	18,9
соціально-культурні витрати	23,9	112,7
витрати на управління та оборону	9,0	69,8
інші витрати	9,9	94,5 (48,2)
всього	120,1	474,0 (427,7)

На основі наведених даних можна підрахувати, що на збільшення виробничих фондів у народному господарстві (капіталовкладення і приріст оборотних фондів) у першій п'ятирічці було асигновано 60,8% сукупних ресурсів фінансового

¹²⁶ Там само. – С. 139.

балансу, а в другій п'ятирічці – 41,1%. Народногосподарські витрати з урахуванням господарсько-оперативних і з виключенням для другої п'ятирічки «витрат на освоєння» становили відповідно 64,5 і 46,0 %. Таке зниження питомої ваги народногосподарських витрат дозволило підвищити частку соціально-культурних витрат з 19,9% у першій п'ятирічці до 26,3% у другій. Однак посилення воєнної загрози після приходу до влади нацистів у Німеччині зробило необхідним збільшення асигнувань на оборону (в 3,7 рази порівняно з планом другої п'ятирічки)¹²⁷. Питома вага витрат на управління і оборону зросла з 7,5 до 16,3%, тобто більше ніж удвоє. Особливо високими темпами зростали військові витрати в останні роки другої п'ятирічки. З 1932 по 1937 рр. вони збільшилися (разом з витратами на управління) з 2,5 до 24,8 млрд руб., тобто в 10 разів.

Чи можна вірити цифрам, які ми знаходимо у зведених фінансових балансах першої і другої п'ятирічок? Вони дають уявлення про динаміку тих або інших величин, якщо порівнювати тільки ці величини, але не варто зіставляти різні величини. У фінплані другої п'ятирічки зазначено, наприклад, що соціально-культурні витрати (112,7 млрд руб.) істотно переважали витрати на управління і оборону (69,8 млрд руб.). Ми зможемо уявити динаміку обох цих величин, зіставивши їх по роках, але порівнювати їх між собою неможливо: *в дійсності військові витрати багатократно переважали «соціалку»*. Статистика правильно фіксувала витрати в межах кожної галузі, але ці галузі одержували потрібні їм матеріальні цінності за різними цінами, які потім входили у фінансові звіти відповідних відомств. Матеріальні цінності, які реалізувалися серед населення, мали в ціні вагомий додаток у вигляді податку з обороту, але у вартість таких же цінностей, які призначалися для армії, такий додаток не входив. Тому питома вага витрат на оборону, яка не була воєнною таємницею і фігурувала в газетах кожного разу, коли Верховна Рада СРСР затверджувала державний бюджет, не відповідала реальному показнику.

Це не означало, що реальні цифри були відомі сильним світу цього, але свідомо приховувалися від громадян у планах і звітах. *Реальних цифр не існувало* – кожну з них треба було вираховувати, починаючи з моменту розподілу товарно-матеріальних цінностей між галузями та відомствами.

Розглянемо рух норми нагромадження в період форсованої індустріалізації. Офіційні публікації ЦСУ СРСР давали таку динаміку (у відсотках)¹²⁸:

¹²⁷ Второй пятилетний план развития народного хозяйства СССР (1933–1937 гг.). – Т. 1. – М., 1934. – С. 541.

¹²⁸ Талалаев Б. Н. Источники накопления в народном хозяйстве СССР. – М., 1965. – С. 116. Цифра за 1937 р. уперше опублікована головою Держплану СРСР і заступником голови РНК СРСР М. Вознесенським у журналі «Большевик» за 1940 р., № 1, С. 82.

1925/26 – 15,9

1928 р. – 21,3

1932 р. – 26,9

1937 р. – 26,4

Ці дані свідчили про зростання питомої ваги фонду нагромадження в національному доході СРСР за перші роки індустріалізації і в першій п'ятирічці, а також наступне її зниження у другій п'ятирічці. Однак, розраховані в поточних цінах, вони не давали уявлення про точну міру підвищення частки нагромадження в національному доході на перших етапах і зниження її на заключному етапі. Відомо, що рівень цін на товари виробничого споживання підвищувався значно повільніше, ніж на товари широкого споживання (при загальному зниженні масштабу цін). Це обумовлювало уповільнене скорочення частки фонду споживання в національному доході при розрахунках у поточних цінах. Рівень фонду споживання і фонду нагромадження при розрахунках у порівнянних цінах був іншим.

У 1969 р. майже одночасно стали відомі результати незалежних один від одного підрахунків питомої ваги реального нагромадження у використаному національному доході в цінах 1928 р.¹²⁹:

	<i>Дані О. Барсова</i>	<i>Дані А. Вайнштейна</i>
1928	14,3	14,4
1929	17,8	16,9
1930	29,1	27,3
1931	39,8	36,0
1932	44,2	–

Незважаючи на певні розбіжності, викликані різною методикою підрахунків, загальна динаміка норми нагромадження у першій п'ятирічці виявляється цілком виразно. В останньому році п'ятирічки нагромаджувалася майже половина виробленого національного доходу.

У літературі утвердилася думка, що норма нагромадження в роки другої п'ятирічки істотно не змінилася. Розрахована в поточних цінах, вона приблизно однакова і в 1932 р., і в 1937 р. Але потрібно мати на увазі, що динаміка цін на продукцію виробничого і широкого споживання в другій п'ятирічці була в багатьох своїх рисах протилежною тій, яка спостерігалася раніше. У першій

¹²⁹ А. А. Барсов *Баланс стоимостных обменов между городом и деревней*. – М., 1969. – С. 90, 91; Альб. Вайнштейн. *Народный доход России и СССР. История. Методологические исчисления. Динамика*. – М., 1969. – С. 98.

п'ятиріччі роздрібні ціни на продовольчі і промислові товари зростали, а оптові ціни на продукцію галузей групи А стабілізувалися на рівні 1928 р. Навпаки, у другій п'ятиріччі роздрібні ціни знижувалися, а ціни на продукцію виробничого споживання було підвищено. Це не могло не викликати істотного зниження норми нагромадження і відповідного підвищення норми споживання, розрахованих у порівнянних цінах. На жаль, стан джерел не дає можливості зробити для другої п'ятирічки розрахунок норми нагромадження в порівнянних цінах, аналогічний проробленому О. Барсовим і А. Вайнштейном для першої п'ятирічки.

Структура витрат на розвиток економіки СРСР була такою (в млрд руб.) ¹³⁰:

	<i>Перша п'ятирічка</i>	<i>Друга п'ятирічка</i>
Промисловість і будівництво	41,6	115,9 (93,6)
Транспорт і зв'язок	12,5	34,3 (30,2)
Інші галузі економіки	26,2	110,7 (90,8)
Всього	80,3	260,9 (214,6)

Отже, більша частина нагромаджених ресурсів спрямовувалася в індустріальні галузі економіки – промисловість (разом з будівництвом), транспорт і зв'язок. Більше половини фінансових коштів у першій і майже половину коштів у другій п'ятирічках використала промисловість, головним чином важка.

8.5

Індустріалізація і робітничий клас

Соціально-економічні перетворення 30-х років розглядалися в радянській історіографії та пропаганді як найважливіший злет духовної енергії народу, який після повалення самодержавства здійснив у найкоротші строки під керівництвом партії більшовиків кардинальну модернізацію відсталого економіки. У пострадянські часи тема модернізації виявилася перекритою, особливо в українській історіографії, темою репресій сталінського режиму. Однак проблема комуністичного будівництва вимагає вивчення обох цих тем – модернізації та репресій – у комплексі. Комплексність запрограмована самим більшовицьким керівництвом ще в ті часи, коли воно тільки приступало до реалізації завдань ко-

¹³⁰ Кульчицкий С. В. Внутренние ресурсы социалистической индустриализации СССР (1926–1937). – С. 225.

муністичного будівництва, поставлених В. Леніним у «Квітневих тезах». Навесні 1918 р. вождь більшовиків закликав наслідувати першого російського імператора, який «не спинявся перед варварськими засобами боротьби проти варварства»¹³¹.

Індустріалізація країни і колективізація сільського господарства – це паралельні напрями в комуністичному будівництві. Проте між ними існувала докорінна відмінність, обумовлена відсутністю у промисловості і наявністю в сільському господарстві приватної власності безпосередніх виробників на засоби виробництва. Держава виступала перед робітниками не тільки як колективний роботодавець-підприємець, який сплачував їм заробітну плату, сподіваючись, що вони працюватимуть не за страх, а за совість. Вона старалася показати робітникам, що якраз вони і є державою, не шкодуючи зусиль для втягнення їх у партію і профспілки. Вона залучала їх через робітфакти й виші до управління виробництвом, брала на себе турботу про захист заробітної плати від інфляції, викликаної стрімкими темпами капітального будівництва. Використовуючи засоби масової агітації і пропаганди, керівники партії закликали робітничий клас підтримати генеральну лінію на індустріалізацію. Вони **запевняли, що індустріалізація має врятувати країну від повторної воєнної інтервенції, від перетворення її в колонію імперіалістичного Заходу.** Для багатьох людей, у пам'яті яких ще залишилися свіжими спогади про шестирічну смуту воєн, така агітація була, як правило, переконливою.

Поштовхом до розгортання масового виробничого змагання стала публікація газетою «Правда» 20 січня 1929 р. статті В. Леніна «Як організувати змагання?». Заклики редакції молодіжної газети «Комсомольская правда», яка запропонувала 26 січня розпочати в загальнодержавному масштабі змагання за зниження собівартості й поліпшення якості продукції, були підтримані мільйонами.

Протягом перших місяців 1929 р. кількість ударних бригад істотно зросла. Окремі підприємства почали укладати договори про соціалістичне змагання. Ініціаторами першого в Україні договору (31 січня 1929 р.) стали шахтарі Центральної і Північної шахт тресту «Артемвугілля». З ініціативи «Рабочей газеты» змагання шахтарів Донбасу охопило всю кам'яновугільну промисловість країни.

XVI конференція ВКП(б) затвердила завдання першого п'ятирічного плану й прийняла 29 квітня 1929 р. звернення «До всіх робітників і трудящих селян Радянського Союзу» про розгортання масового руху за виконання п'ятирічки. 9 травня з'явилася постанова ЦК ВКП(б) «Про соціалістичне змагання фабрик і заводів», у якій вказувалося, що це не епізодична кампанія, а постійний метод роботи, який треба пов'язувати з виконанням завдань зниження собівартості, підвищення

¹³¹ Ленін В. І. Повне збір. творів. – Т. 36. – С. 284.

продуктивності праці та поліпшення трудової дисципліни. *Організація змагань покладалася на профспілки, а загальне керівництво ними – на партійні комітети*¹³².

У липні 1929 р. делегація Луганського паровозобудівного заводу, яка приїхала в Москву для обміну досвідом змагання, домовилася з представниками робітників столиці про змагання за дострокове виконання п'ятирічки. Так народився лозунг «П'ятирічку – за чотири роки!». Щоб забезпечити розгортання виробничого змагання, ЦК ВКП(б) у постанові від 9 травня 1929 р. висловився за впровадження заходів морального і матеріального заохочення для кращих підприємств і робітників. Раднарком СРСР 11 вересня 1929 р. дозволив утворювати фонд з відрахувань підприємств у розмірі 40% економії, досягнутої в ході змагання¹³³. Встановлювалися також різні заходи громадського заохочення. Постановою ЦК КП(б)У засновувався перехідний Червоний прапор для округи, що дала найкращі показники виконання промфінплану, з цілим рядом заохочувальних заходів для робітників (подорожі кращих ударних бригад за кордон і по СРСР, відрядження на навчання із стипендією, путівки до будинків відпочинку та ін.)¹³⁴.

Ефективність змагань як методу поліпшення кількісних і якісних показників виробництва було доведено вже в 1928/29 господарському році. Якщо в першому півріччі промисловість країни знизила собівартість продукції лише на 1,9%, то друге півріччя (квітень–вересень 1929 р.) дало кращі результати – 6,1%¹³⁵.

На початку першої п'ятирічки трудова дисципліна на підприємствах знизилась через утруднення з постачанням продовольчих товарів і уповільнене зростання реальної заробітної плати. 21 лютого 1929 р. ЦК ВКП(б) звернувся до парторганізацій з листом «Про підняття трудової дисципліни». Всім партійним органам пропонувалося мобілізувати робітничі маси на боротьбу за ліквідацію прогулів, викорінення недбайливого ставлення до устаткування і механізмів, піднесення продуктивності праці. Трудові колективи повинні були звернути особливу увагу на створення обстановки громадської нетерпимості до прогульників і ледарів¹³⁶.

Лист ЦК ВКП(б) започаткував боротьбу за дисципліну праці. Прогульникам оголошувався бойкот, вони позбавлялися путівок у будинки відпочинку, ордерів на товари в робітничому кооперативі, над ними влаштовувалися показові суди. Прізвища п'яниць, ледарів, прогульників заносилися на «чорні дошки» в заводській пресі¹³⁷.

¹³² Решения партии и правительства по хозяйственным вопросам. – Т. 2. – М., 1967. – С. 54.

¹³³ Экономическая жизнь СССР. Кн. 1. – М., 1967. – С. 200.

¹³⁴ Вісті ЦК КП(б)У, 1929. – Харків, № 4–5. – С. 15.

¹³⁵ Год работы правительства. Материалы к отчету за 1928/29 год – первый год пятилетки. – М., 1930. – С. 150.

¹³⁶ Див.: КПСС в резолюциях... – Т. 4. – С. 169, 172.

¹³⁷ «Вісник проффруху України». – 1929. – № 13. – С. 69.

Заходи громадського впливу проти порушників трудової дисципліни доповнювалися адміністративними стягненнями. Постанова РНК СРСР від 6 березня 1929 р. надавала право адміністрації підприємств самостійно накладати на порушників дисципліни стягнення аж до звільнення з роботи¹³⁸. Спочатку звільнення як остання міра покарання, передбачена табелем стягнень, застосовувалося досить рідко, бо стаття 47 Кодексу законів про працю давала право розірвати трудовий договір лише у разі неявки трудівника на роботу більше трьох днів підряд або шести днів на місяць без поважних причин. Постановою ЦВК і РНК СРСР від 15 листопада 1932 р. встановлювалося, що у разі хоча б одного дня неявки на роботу без поважних причин працівник мав бути звільнений з позбавленням його продовольчих і промтоварних карток¹³⁹.

Відразу після введення нового закону спостерігалось багато звільнень за прогули з неповажних причин. Наприклад, на 120 підприємствах машинобудування й електротехнічної промисловості Харківської області в 1932 р. вибуло 62 646 робітників, у тому числі пішло за власним бажанням 17 792, було звільнено за невиконання правил внутрішнього розпорядку 27 225 і з інших причин – 17 629¹⁴⁰. Пізніше трудова дисципліна поліпшилася. Динаміка прогульних днів з неповажних причин у розрахунку на одного робітника в рік у промисловості УРСР змінювалася таким чином¹⁴¹:

Галузі промисловості	1932 р.	1934 р.
Машинобудування	5,1	0,9
Чорна металургія	3,6	0,5
Залізрудна промисловість	8,3	1,7
Кам'яновугільна промисловість	10,6	1,6
Вся промисловість	6,5	1,1

Якісні показники промисловості істотно погіршувалися внаслідок великої плінності кадрів. Нове поповнення робітничого класу складалося в основному з селян, які не звикли до праці на великому виробництві. Важкі житлові та культурно-побутові умови часто змушували їх покидати підприємства

¹³⁸ Директивы КПСС и Советского правительства по хозяйственным вопросам. – Т. 2. – М., 1957. – С. 19.

¹³⁹ Сборник важнейших постановлений по труду. – М., 1938. – С. 33.

¹⁴⁰ Народне господарство Харківської області. Статистичний збірник показників. – Харків, 1933. – С. 229.

¹⁴¹ Праця в УРСР. Статистичний довідник. – К., 1937. – С. 129.

і шукати чогось кращого в іншому місці. Під час ленінського штурму більшовицьке керівництво намагалося розв'язати проблему шляхом мілітаризації праці й оголошення тих, хто покидав роботу, трудовими дезертирами. Приступаючи до нового штурму, сталінська команда визнала право робітників і фахівців працювати там і тоді, де і коли вони бажали. Боротьбу з плинністю кадрів було вирішено проводити за допомогою робітничої громадськості, мобілізованої на цю справу партійними осередками і фабзавкомми.

Набула розмаху кампанія із самозакріплення і самоконтрактації. На початку 1930 р. колектив шахти № 4-21 у Донбасі самозакріпився за своїм підприємством до кінця п'ятирічки. 15 січня 1930 р. Всеукраїнський з'їзд інженерно-технічних секцій профспілки гірників прийняв рішення: делегатам з'їзду підписати договори про самоконтрактацію не менше ніж на три роки. Інженерно-технічна секція тресту «Сталінвугілля» на травень 1930 р. забезпечила закріплення на виробництві 71,5% інженерів і 77,1% техніків¹⁴².

20 жовтня 1930 р. ЦК ВКП(б) прийняв постанову «Про заходи з планового забезпечення народного господарства робочою силою і боротьби з плинністю»¹⁴³. До кінця першої п'ятирічки у промисловості вдалося подолати тенденцію до зростання плинності робочої сили, а надалі значно скоротити її рівень. За даними обслідування великої промисловості України, проведеного в листопаді 1936 р., 1234,8 тис. робітників, майже третина їх, мала більше ніж трирічний стаж роботи на одному підприємстві¹⁴⁴. Зниження плинності кадрів забезпечувало стабільність виробничого процесу, гарантувало успіх у справі зниження собівартості продукції і підвищення продуктивності праці.

5 грудня 1929 р. ЦК ВКП(б) прийняв постанову «Про реорганізацію управління промисловістю», згідно з якою підприємство оголошувалося основною ланкою управління і зобов'язувалося вести самостійний баланс. Передбачалося налагодження обліку витрат по цехах і підприємству в цілому¹⁴⁵. Розпочата цією постановою реформа господарського розрахунку мала на меті форсування темпів нагромадження у промисловості. Переведення фабрик і заводів на госпрозрахунок вимагало перебудови роботи управлінського апарату підприємств, змін в організації виробництва й організації праці. Госпрозрахунковою могла стати будь-яка виробнича бригада, яка мала можливість

¹⁴² Коновалов М. А. Вирішальна сила соціалістичної реконструкції. – К., 1973. – С. 178–180.

¹⁴³ Справочник партийного работника. – Вып. 8. – М., 1934. – С. 348.

¹⁴⁴ Виконання народногосподарського плану УРСР за 1936 рік. – К., 1937. – С. 399.

¹⁴⁵ Див.: Решения партии и правительства по хозяйственным вопросам. – Т. 2. – С. 135.

впливати на зниження собівартості продукції. Коло показників, по яких регулярно відбувався підрахунок економії, було досить широким: випуск продукції, продуктивність праці, витрати основних матеріалів, рівень браку, залежність від бригади, основні витрати. Бригади одержували грошові премії в розмірі від 20 до 60% від досягнутої економії. Щоб спростити нарахування премій, у другій п'ятирічці було застосовано систему преміювання за рахунок відрахувань від фонду заробітної плати¹⁴⁶.

У перші роки другої п'ятирічки виникли нові форми бригадного госпрозрахунку. На початку 1934 р. робітники та інженери Макіївського металургійного заводу ввели бригадно-агрегатний госпрозрахунок. Звичайні форми бригадного госпрозрахунку в умовах металургії часто не давали бажаного ефекту, бо деякі елементи економії, на які могла впливати бригада, безпосередньо з її роботою не пов'язувалися. При бригадно-агрегатному госпрозрахунку обмін економії проводився в цілому по агрегату, а облік роботи – по спеціально розроблених показниках у кожній бригаді¹⁴⁷.

Одночасно робітничий клас був активно включений у раціоналізаторський рух. Ця форма виробничої активності вимагала спеціальних знань і спочатку поширювалася тільки серед інженерно-технічних працівників. Постановою від 26 жовтня 1930 р. «Про становище масового винахідництва під кутом його впливу на раціоналізацію виробництва» ЦК ВКП(б) висловився за активізацію діяльності раціоналізаторів і поклав відповідальність за стан цієї роботи на профспілки та інженерний корпус підприємств¹⁴⁸. На практиці це привело у багатьох випадках до того, що схильних до винахідництва інженерів і техніків силоміць включали в творчі бригади з великим переважанням робітників (для звітності). Внаслідок цього економія від робітничих пропозицій зростала рік у рік: в Україні в 1929/30 р. – 12,5 млн руб., в 1932 р. – 81,5 млн руб.¹⁴⁹

У справі зниження собівартості продукції не могло обійтися без участі робітників у розробці виробничих планів. У кінці липня 1930 р. колектив Ленінградського машинобудівного заводу ім. К. Маркса вперше в країні склав зустрічний промфінплан, більш досконалий, ніж розроблений трестом і заводоуправлінням. З'явилися планово-оперативні групи, які вишукували внутрішні резерви для зустрічного промфінплану. У другій половині 1931 р. на 16 підприємствах чорної

¹⁴⁶ Венедиктов А. В. Организация государственной промышленности в СССР. – Т. II. – Л., 1961. – С. 665.

¹⁴⁷ Социалистическое соревнование в СССР. 1918–1964. Документы и материалы профсоюз. – М., 1965. – С. 108.

¹⁴⁸ Решения партии и правительства по хозяйственным вопросам. – Т. 2. – С. 244.

¹⁴⁹ Питання історії народів СРСР. – Вип. 1., 1965. – С. 54.

металургії і машинобудування України було організовано 4471 групу, в яких працювало 29 087 робітників та інженерно-технічних працівників¹⁵⁰.

Удосконалення внутрішньозаводського планування було пов'язано з реалізацією ідеї працівників Маріупольського металургійного заводу ім. Ілліча про змінно-зустрічне планування. Тут робітники почали аналізувати не тільки річні й квартальні плани, доведені до цеху, але й виробничу програму декади, п'ятиденки і, нарешті, кожного дня, доведену до зміни. Виходячи з конкретних умов роботи, кожна зміна щодня висувала свій зустрічний план. У червні 1931 р. на цьому заводі відбулася республіканська нарада по змінно-зустрічному плануванню, яка підбила підсумки роботи по-новому.

Стрімкі темпи модернізації промисловості не могли не призвести до диспропорції між рівнем використовуваної на виробництві техніки і наявністю технічно освічених кадрів. Кадри доводилося готувати не в школах і училищах, а без відриву від виробництва, безпосередньо на підприємствах. Такий метод підготовки давав вигаш у часі, але протягом досить тривалого періоду супроводжувався втратами та збитками: всюди спостерігалось погіршення якісних показників.

Перш за все, почастишали випадки аварій і поламок машин. На Маріупольському металургійному заводі ім. Ілліча мартенівський цех простояв у травні 1931 р. 2608 год., у тому числі через аварії печей – 1369 год.¹⁵¹ Як видно з постанови ЦК КП(б)У по доповіді керівництва Луганського паровозобудівного заводу від 25 січня 1934 р., ця новобудова стала до ладу з дефіцитом близько 2000 кваліфікованих робітників і значним недоукомплектуванням інженерно-технічними працівниками. У результаті на заводі спостерігалось багато аварій. У жовтні–листопаді 1933 р. завод випустив 5 паровозів «ФД» замість 16–17 за планом¹⁵².

Погіршення якості продукції, поламки устаткування, непродуктивне використання сировини і матеріалів, неповне завантаження робочої сили внаслідок вимушених простоїв – усе це позначилося на рівні продуктивності праці. На багатьох підприємствах і навіть в окремих галузях промисловості зростання продуктивності праці уповільнилося, на деяких підприємствах виробіток зазнав абсолютного скорочення. Так, середньомісячна продуктивність праці робітника в кам'яновугільній промисловості Донбасу зросла з 13 т у 1928/29 р. до 14,8 т у 1929/30 і 1931 рр., але в 1932 р. знизилася до 14,4 т¹⁵³.

¹⁵⁰ Профсоюзы Украины в борьбе за пятилетку в четыре года. – Харьков, 1932. – С. 35.

¹⁵¹ «Ильичевец» (Мариупольский завод им. Ильича). – 1931. – 5 червня.

¹⁵² «Партробітник України». – 1934, № 2. – С. 84.

¹⁵³ Производительность труда в промышленности СССР. – М.–Л., 1940. – С. 170.

ЦК ВКП(б) 5 серпня 1931 р. прийняв постанову «Про технічну пропаганду та її організацію». В ній вимагалось використовувати стаціонарні й тимчасові форми навчання, щоб зробити техпропаганду масовою¹⁵⁴. У розвиток цієї постанови в листопаді того ж року було створене товариство «За оволодіння технікою» (ЗОТ). Воно складалося з робітників та інженерно-технічних працівників, які сприяли підвищенню кваліфікації працюючих і організували обмін технічним досвідом. На кінець 1934 р. в Україні налічувалося 182 тис. членів ЗОТ¹⁵⁵.

2 квітня 1931 р. газета «Комсомолец України» опублікувала відкритий лист робітників механічного цеху харківського заводу «Світло шахтаря». У ньому пропонувалося встановити для кожного робітника певний мінімум технічних знань, зробити справу ліквідації технічної неписьменності загальнодержавним і загальногромадським обов'язком. На цей лист відгукнулися колективи київського заводу «Більшовик», Харківського паровозобудівного заводу та інших підприємств.

Рада праці і оборони в червні 1932 р. прийняла постанову про обов'язкове технічне навчання робітників, що обслуговували складні агрегати, установки і механізми. Починаючи з жовтня, для робітників найважливіших професій встановлювався технічний мінімум знань. У масі було кинуте гасло: «Дати право управляти верстатами тільки тим, хто складе громадсько-технічний екзамен!». Уперше такий екзамен було проведено за допомогою виїзної редакції «Комсомольской правды» на Уралмашзаводі в березні 1933 р.¹⁵⁶ У 1934 р., оголошеному ЦК ВЛКСМ роком походу за техніку комсомолу і молоді, громадсько-технічний екзамен стали проводити сотні підприємств. Це дало можливість із 1935 р. перетворити екзамен на державний, тобто зробити його обов'язковим. У важкій промисловості України кількість робітників, які склали технічний екзамен, зросла з 13,5 тис. у 1933 р. до 205 тис. у 1935 р. і 224 тис. у 1936 р.¹⁵⁷

Немало великих підприємств перетворювалися на навчальні комбінати, в яких застосовувалися всі форми навчання, починаючи з ліквідації неписьменності до вищої освіти. Про масштаби технічного навчання в усіх його формах у великій промисловості України дають уявлення такі дані (у відсотках до загальної кількості робітників на жовтень 1936 р.)¹⁵⁸:

¹⁵⁴ Справочник партийного работника. – Вып. 8. – С. 381–382.

¹⁵⁵ Коновалов М. А. Вирішальна сила соціалістичної реконструкції. – С. 198.

¹⁵⁶ Эскин М. Основные пути развития социалистических форм труда. – Л., 1936. – С. 231.

¹⁵⁷ Культурне будівництво Української РСР. Статистичний довідник. К., 1940. – С. 55.

¹⁵⁸ Виконання народногосподарського плану УРСР за 1936 рік. – К., 1937. – С. 514.

<i>Галузі промисловості</i>	<i>закінчили навчання</i>	<i>вчилися</i>
Кам'яновугільна	59,9 ¹⁵⁹	19,5
Чорна металургія	58,0	29,4
Машинобудування	50,1	27,2
Харчосмакова	29,5	22,4
Швацька	53,5	21,3
Вся промисловість	46,3	25,5

Отже, дві третини робітників наприкінці другої п'ятирічки закінчили технічне навчання або вчилися. Неписьменні й некваліфіковані люди, які сотнями тисяч поповнювали щороку лави робітничого класу, швидко здобувати кваліфікацію.

Досягнення в галузі економії сировини, матеріалів і палива до кінця першої п'ятирічки були досить скромними і жодною мірою не відповідали прогресивним зрушенням у технічному рівні виробництва. У багатьох випадках спостерігалось навіть пряме погіршення технічно-економічних показників. Так, витрати залізної руди на тонну передільного чавуну в південній металургії зросли з 1646 кг у 1928/29 р. до 1717 кг у 1929/30 р. і 1840 кг у 1931 р., а витрати коксу – відповідно з 1113 кг до 1140 і 1165 кг. За першу половину 1929/30 р. перевитрати на виплавці чавуну досягли 125 тис. т залізної руди і 100 тис. т коксу¹⁵⁹.

У другій п'ятирічці перевитрати змінилися зростаючою економією. В електроенергетиці витрати умовного палива в розрахунку на кіловат-годину скоротилися з 954 до 648 г у. п.¹⁶⁰ На передових, технічно досконалих станціях показники економичності роботи були вищими.

Досягнення у використанні основних виробничих фондів на перших етапах індустріалізації теж були досить скромними, тоді як у другій п'ятирічці відбулося істотне поліпшення всіх техніко-економічних показників, що характеризують цей рівень. Так, коефіцієнт використання корисного обсягу доменних печей (у кубометрах обсягу на тонну виплавки чавуну) за роки першої п'ятирічки скоротився тільки на 0,20, а в другій п'ятирічці – на 0,52. У 1937 р. він становив 1,08, тобто був на рівні, характерному для металургії найбільш розвинутих країн (США – від 1,0 до 1,08, Німеччина – від 1,0 до 1,5)¹⁶¹. Середньодобове зняття сталі з квадратного метра площі поду мартенівських печей в українській металургії в першій

¹⁵⁹ На новом этапе социалистического строительства. – Т. 2. – М., 1930. – С. 115.

¹⁶⁰ Народне господарство УРСР. Статистичний довідник. – К., 1940. – С. 20.

¹⁶¹ Народне господарство Української РСР в 1960 році. Статистичний щорічник. – К., 1961. – С. 53; Шевченко А. Ю. Стахановський рух і освоєння техніки в чорній металургії. – С. 48.

п'ятиріччі зазнало погіршення, скоротившись із 2,48 т у 1928 р. до 2,38 т у 1932 р., зате в 1937 р. зросло до 4,77 т¹⁶².

У кризовому 1932 році перед Радянським Союзом постала проблема скорочення індустриального імпорту. За допомогою своїх «передавальних пасів» політбюро ЦК ВКП(б) організовувало рух за здобуття техніко-економічної незалежності країни. Газета «Правда» 2 січня 1932 р. звернулася до робітників із закликом формувати бригади техніко-економічної незалежності.

Прикладом ударної роботи для звільнення країни від техніко-економічної залежності стала діяльність 17-тисячного робітничого колективу Харківського електромеханічного заводу. У ході змагання на заводі виникли десятки бригад «ДИП» (від російського «догнать и перегнать», «наздогнати і випередити»), завданням яких було створення машин і обладнання власної конструкції. Слідом за ХЕМЗом у рух за економію валюти включилися інші великі харківські підприємства – паровозобудівний завод, «Серп і Молот», «Світло шахтаря».

Великого розголосу набула проведена у травні 1932 р. Всеукраїнська конференція по звільненню Донбасу від іноземної техніко-економічної залежності, скликана у травні 1932 р. об'єднанням «Вугілля», Гірничозаводським трестом, профспілками гірників, машинобудівників і електриків, а також редакцією газети «Всеукраїнський пролетар». Конференція виявила потреби і ступінь забезпеченості вугільної промисловості устаткуванням і механізмами конкретно по галузях – постачальникам техніки і визначила шлях освоєння необхідної техніки¹⁶³.

У виключенні з імпорту машин для вугледобувної і гірничодобувної промисловості СРСР відіграли роль робітничі колективи Горілівського заводу ім. Кірова, Дружківського машинобудівного заводу, харківського заводу «Світло шахтаря». 3 червня 1930 р., коли запрацював конвеєр комбайнового цеху на запорізькому заводі «Комунар», було покладено початок радянському комбайнобудуванню як галузі промисловості. Останній рік п'ятирічки, коли у Радянському Союзі було випущено 10 тис. комбайнів (у тому числі на «Комунарі» – 5953), ознаменувався зняттям комбайнів з імпорту¹⁶⁴.

Виникнення тракторобудування як галузі промисловості й ліквідація на цій основі імпортової залежності по тракторах пов'язані зі спорудженням у роки першої п'ятирічки трьох заводів потокового виробництва в Сталінграді, Харкові

¹⁶² Кульчицький С. В. Участь робітників України в створенні фонду соціалістичного нагромадження. – С. 94.

¹⁶³ Промышленность и рабочий класс Украинской ССР в период построения фундамента социалистической экономики. Сборник документов и материалов. – К., 1966. – С. 493.

¹⁶⁴ Народне господарство Української РСР. Статистичний збірник. – К, 1957. – С. 48; Мишустин Д. Д. Внешняя торговля и индустриализация СССР. – М., 1938. – С. 168.

і Челябінську. У жовтні 1931 р. з конвеєра ХТЗ зійшов перший трактор, а в 1932 р. завод випустив 16,3 тис. тракторів ¹⁶⁵. За 1923–1932 рр. СРСР витратив на імпорту тракторів понад мільярд рублів золотом. З перших місяців другої п'ятирічки механізація сільського господарства СРСР почала здійснюватися виключно на основі власного машинобудування ¹⁶⁶.

У ті роки, коли заробітки охоронялися від знецінення картковою системою постачання, матеріальне стимулювання робітників та службовців було в принципі неможливим. Нормоване постачання за низькими цінами охоплювало лише частину заробітків – тим меншу, чим більшими вони були. Поєднана з купонами робітничих розподільників частина заробітної плати була повноцінними грошима. Ті ж самі гроші, але без купонів являли собою маловартісні інфляційні папірці. Про таку особливість в оплаті праці треба пам'ятати, коли заходить мова про найбільш ефективну в теорії відрядну заробітну плату, що будується за принципом «скільки виробив, стільки й заробив». Навіщо було старатися виробляти більше, якщо збільшена зарплата виплачувалася інфляційними папірцями?

До того ж (і частіше за все) найбільш продуктивні робітники-відрядники одержували майже символічну надбавку до середньостатистичної зарплати. У техпромфінплані перед початком операційного року розписувалося, звідки підприємство братиме паливо, електроенергію і напівфабрикати, куди відправлятиме свою продукцію, яким мусить бути фонд заробітної плати. Робітничий колектив міг виконати п'ятирічку за два роки (такі випадки траплялися), але в розписаному на п'ятирічку фонді заробітної плати заборонялося робити перевитрати. Тому рівень заробітків у працівників з різною продуктивністю праці виводився з наявного фонду заробітної плати і був майже однаковим. Таку політику влади в сфері оплати праці робітники презирливо охрестили «виводилівкою». Постійно зростаючий відсоток заощаджень робітників та службовців у загальній сумі передплати на позику був викликаний тим, що лише частина заробітків захищалася картковою системою від інфляції.

Після скасування карткової системи на виробниче змагання вперше почали впливати матеріальні стимули. Прагнучи розгорнути змагання якомога ширше, уряд тимчасово скасував «виводилівку» і побудував відрядну заробітну плату на ринкових засадах. Цим пояснювався приголомшливий успіх виробничого змагання, яке одержало назву *стахановського руху*.

У серпні 1935 р. вибійник шахти «Центральна-Ірміно» Олексій Стаханов виводив за зміну 102 т вугілля, і це при нормі на відбійний молоток в СРСР – 6 т,

¹⁶⁵ За індустріалізацію (Москва). – 1933, 4 листопада.

¹⁶⁶ Мишустин Д. Д. Внешняя торговля и индустриализация СССР. – С. 168.

в Англії – 11, в Німеччині – 14 т¹⁶⁷. Невдовзі після досягнення Стаханова багато вибійників шахти «Центральна-Ірміно», а потім й інших шахт Донбасу перекрили його рекорд¹⁶⁸. Абсолютний світовий рекорд на відбійному молотку – 607 т вугілля за зміну, цілий залізничний ешелон, – встановив на шахті «Кочегарка» 1 лютого 1936 р. ударник Микита Ізотов¹⁶⁹. Такі вражаючі цифри перетворили досягнення шахтарів на багаторічний символ трудових подвигів у радянській історії.

У 1936–1937 рр. зростання стахановського руху тривало. Питома вага стахановців серед робітників залізничної промисловості України зросла з 12,3% у листопаді 1935 р. до 23,7% у серпні 1936 р., у чорній металургії – відповідно з 4,7 до 25,1%, у машинобудуванні й металообробці – з 12,2 до 31,6%¹⁷⁰. У досягненні рекордної продуктивності праці стахановці користувалися різними методами залежно від специфіки галузі: вдосконаленням поділу праці (вугледобувна промисловість, машинобудування), поліпшенням організації робочих місць і раціоналізацією трудових рухів (легка промисловість, машинобудування), інтенсифікацією роботи машин і агрегатів (машинобудування, текстильна промисловість, залізничний транспорт), інтенсифікацією технологічних процесів (чорна металургія) тощо.

Прагнучи ширше скористатися наслідками руху, політбюро ЦК ВКП(б) зобов'язало партійні організації взяти на себе розв'язання його проблем. Зокрема, пленум Дніпропетровського обкому КП(б)У записав у своїх резолюціях 16 грудня 1934 р.: «Пленум зобов'язує всіх керівників підприємств більш рішуче, наполегливо і сміливо на кожній ділянці ліквідувати повністю залишки колективної відрядності (крупнобригадної відрядності), замінюючи їх індивідуальною і дрібногруповою (ланковою) відрядністю, посилюючи елемент прогресивності в ній, що повинно стати стимулом до більш широкого розгортання стахановського руху на всіх ділянках»¹⁷¹.

Найбільш ефективна форма індивідуальної відрядності використовувалася при нарахуванні заробітної плати майже для половини всіх робітників, що працювали за відрядними розцінками¹⁷². Відрядна зарплата особливо збільшилася

.....
¹⁶⁷ Орджоникидзе Серго. О задачах тяжелой промышленности и стахановском движении. – М., 1936. – С. 72.

¹⁶⁸ Стаханов А. Рассказ о моей жизни. – М., 1937. – С. 28.

¹⁶⁹ Петров К. Г. Живые силы. – Донецк, 1971. – С. 26–27.

¹⁷⁰ Соціалістична Україна. Статистичний збірник. – К., 1937. – С. 84.

¹⁷¹ Кульчицький С. В. Участь робітників України у створенні фонду соціалістичного нагромадження. – С. 122.

¹⁷² Виконання народногосподарського плану УРСР за 1936 рік. – К., 1937. – С. 394. Обстеження торкнулося 124 тис. робітників.

у робітників провідних професій. У червні 1937 р. питома вага доплати в заробітках вибійників на вибійних молотках становила 34%, машиністів врубових машин – 32%¹⁷³. Це сприяло зростанню заробітної плати. Денний заробіток вибійника зріс з 13 в 1934 р. до 30 руб. у 1938 р., а машиніста врубової машини – відповідно з 13 до 29 руб.¹⁷⁴

Здійснена в 1934–1936 рр. перебудова заробітної плати потребувала багатомільярдних витрат і супроводжувалась істотним приростом заробітків робітничого класу. Наприклад, у великій промисловості України середньомісячна зарплата робітників (у руб.) зросла таким чином¹⁷⁵:

Галузі промисловості	грудень 1934 р.	грудень 1936 р.
Кам'яновугільна	187	278
Чорна металургія	180	292
Машинобудування	190	286
Харчова	123	173
Вся промисловість	167	247

Витрати на збільшення заробітної плати не лягли додатковим тягарем на собівартість продукції, як це трапилося в першій п'ятирічці. Завдяки тому, що заробітки робітників зростали переважно за рахунок прогресивки, заснованої на твердих нормах виробітку, продуктивність праці підвищувалась випереджаючими темпами, питома вага зарплати в собівартості знижувалася, а частка нагромадження в ціні продукту зростала. Так, при величезному зростанні заробітків робітників Криворіжжя питома вага зарплати в собівартості тонни залізної руди знизилася з 3 руб. 10 коп. у грудні 1935 р. до 2 руб. 58 коп. у червні 1936 р. У першому півріччі 1936 р. Кривбас дав 5,9 млн руб. прибутку проти 2,1 млн руб. за відповідний період 1935 р.¹⁷⁶

За розрахунками Держплану СРСР, при зростанні фонду заробітної плати у важкій промисловості країни за вересень–жовтень 1935 р. на 10% зарплата на одиницю продукції знизилася більше ніж на 5%, а собівартість всієї продукції – більше ніж на 1%¹⁷⁷. Отже, при вмілому застосуванні стимулюючих форм зарпо-

¹⁷³ Отчет ЦК профсоюза рабочих каменноугольной промышленности Донбасса. – М., 1937. – С. 24–25.

¹⁷⁴ Кабалкін А. С. Стахановський рух і продуктивність праці у вугільному Донбасі. – К., 1940. – С. 28.

¹⁷⁵ Праця в УРСР. Статистичний довідник. – К., 1937. – С. 111.

¹⁷⁶ Кривбас к годовщине стахановского движения. – Харьков., 1936. – С. 24, 26.

¹⁷⁷ Народнохозяйственный план на 1936 год. Госплан СССР. – М., 1936. – С. 312.

бітної плати одночасно з підвищенням доходів робітничого класу зростала продуктивність праці, знижувалася собівартість промислової продукції, розгортався процес нагромадження. Саме такий висновок з досвіду стахановського руху зробив Г. Орджонікідзе у доповіді на грудневому (1935 р.) пленумі ЦК ВКП(б)¹⁷⁸.

Рекорди стахановців стали підставою для істотного підвищення у 1936 р. норм виробітку і планових завдань. На підприємствах, які не мали достатніх резервів, це призвело до перенапруження виробничого процесу і неминучих зривів, які розглядалися як шкідництво або саботаж. У 1937 р. в заробітній платі було відновлено граничну межу («стелю»). Короточасний флірт з ринковою економікою припинився. Ефективність стахановського руху різко пішла на спад. Поширилася практика приписок, на підприємствах з'явилася величезна маса липових рекордсменів. У народі їх прозвали «олівцевими стахановцями». Серед стахановців, які стали своєрідною робітничою аристократією, виявилося немало авантюристів, які своєю «ударною», але безграмотною працею спричиняли аварії і псували техніку. Рекордоманія нерідко призводила до порушення нормального ритму виробництва. Дні, а потім тижні та місячники стахановської праці, які профспілки організовували на підприємствах, супроводжувалися подальшим спадом виробництва.

8.6

Здійснення колективізації сільського господарства

Диктаторська влада у всі часи спиралася на принцип «поділяй і володарюй». Радянська влада не була винятком. Під час сталінського штурму нове поповнення партії і комсомолу протиставлялося партійцям-ветеранам, компартійно-радянські апаратники – співробітникам органів безпеки, робітничий клас – інженерно-технічній інтелігенції, працівники промисловості і транспорту – селянам, селяни-незаможники – селянам-власникам. **Здійснюючи примусову колективізацію сільського господарства, влада організовувала за допомогою своїх «передавальних пасів» моральну й організаційну підтримку собі з боку робітників і використовувала хлібозаготівельну політику для внесення розколу між незаможниками і селянами-власниками, на яких припадав весь тягар заготівель.**

Проблема хлібозаготівель загострилася внаслідок неврожаю в Україні у 1928 р. Частка УСРР у державних хлібозаготівелях істотно зменшилася. Хоч заготівлі

¹⁷⁸ Орджонікідзе Г. К. Избранные статьи и речи. 1911–1937. – М., 1939. – С. 466.

тривали і взимку 1928/1929 рр., республіка дала на 1 квітня 1929 р. тільки 27 млн пудів пшениці і жита (з урожаю 1927 р. на 1 квітня 1928 р. вона дала 200 млн пудів). Заготівлі хліба на Північному Кавказі теж зменшилися – вчетверо ¹⁷⁹. Прагнучи врятувати становище, О. Риков вніс на затвердження політбюро ЦК ВКП(б) план імпорту від 80 до 100 млн пудів хліба з виплатою до 200 млн руб. у валюті, але не дістав згоди. Тоді він запропонував імпортувати 50 млн пудів, але йому знову відповіли, що валюта потрібна для індустріалізації. Розповідаючи про це на квітневому (1929 р.) об'єднаному пленумі ЦК і ЦКК ВКП(б), Сталін так пояснював позицію більшості членів політбюро ЦК, яка тепер ішла за ним: «Ми це діло відкинули, вирішивши, що краще натискувати на куркуля і витиснути у нього хлібні надлишки». Риков спромігся домовитися з деякими закордонними фірмами про закупівлю хліба в кредит на пільгових умовах. Проте в розрахунки Сталіна не входило поліпшення становища з постачанням хліба. **Щоб переконати суспільство у необхідності пов'язаних з колективізацією терористичних заходів, у країні мала скластися катастрофічна ситуація з продовольством.** Тому він заявив на цьому пленумі ЦК і ЦКК: «У даний час завдання полягає в тому, щоб проявити нам належну стійкість і витримку, не піддаватися на брехливі обіцянки щодо відпуску хліба в кредит і показати капіталістичному світові, що ми обійдемося без ввозу хліба» ¹⁸⁰.

Підпорядковуючись інструкціям з Кремля, низовий компартійно-радянський апарат пішов в атаку на «куркулів», створюючи на селі неможливо тяжку ситуацію. Тим часом органи державної безпеки вже завершували тривалу операцію з пошуку зброї, яка залишилася у селян від часів війни. Селяни повинні були залишатися організаційно розпорошеними і беззбройними.

Кампанія хлібозаготівель використовувалася для тероризування сільського населення. У червні 1929 р. нарком торгівлі СРСР А. Мікоян говорив про штучно створені труднощі хлібозаготівель як про чинник, який «підхльостував» колективізацію: «Я боюсь, що моя заява виглядатиме єретичною, але переконаний, що, якби не було б хлібних утруднень, питання про потужні колгоспи, машинно-тракторні станції не було б саме тепер поставлене з такою могутністю, розмахом і широтою. Звичайно, коли-небудь ми прийшли б до цього завдання неминуче, але тут питання часу. Якби хліб був у достатку, ми не ставили б перед собою тепер так широко проблеми колгоспного і радгоспного будівництва» ¹⁸¹. Сформульоване А. Мікояном судження було не єретичним, а тільки відвертим. **Штучно створю-**

¹⁷⁹ Кульчицький Станіслав. Голодомор 1932–1933 рр. як геноцид: труднощі усвідомлення. – С.108.

¹⁸⁰ Сталін Й. Твори. – Т. 12. – С. 86, 92–94.

¹⁸¹ Правда, 1929, 27 червня.

ваний завищеними темпами індустріалізації дефіцит продовольства штовхав партію на слизький шлях нового комуністичного штурму.

У 1929 р. склалася та система хлібозаготівель, яка проіснувала до кінця 1932 р. Щоб розібратися в суті цієї системи (а отже, в обставинах, які призвели до голоду 1932–1933 рр. в СРСР), треба її проаналізувати.

28 червня 1929 р. ВЦВК і РНК РСФРР прийняли постанову «Про поширення прав місцевих Рад щодо сприяння виконанню загальнодержавних завдань і планів». 3 липня вона була продубльована ВУЦВК і РНК УСРР. Ці постанови запроваджували обов'язкові планові завдання щодо хлібоздачі з розверсткою на село за принципом *самообкладання*. Появі цих постанов передував об'єднаний пленум ЦК і ЦКК ВКП(б) у квітні 1929 р. На ньому Сталін виступив з обґрунтуванням переваг так званого «уральсько-сибірського методу» хлібозаготівель (названого так за «досвідом» його сибірської поїздки в січні 1928 р.). «Треба організувати хлібозаготівлі, – говорив він. – Треба мобілізувати бідняцько-середняцькі маси проти куркульства і організувати їх громадську підтримку заходам Радянської влади щодо посилення хлібозаготівель. Значення уральсько-сибірського методу хлібозаготівель, здійснюваного за принципом самообкладання, якраз у тому і полягає, що він дає можливість мобілізувати трудящі верстви села проти куркульства, на предмет посилення хлібозаготівель»¹⁸².

«Уральсько-сибірський метод» хлібозаготівель був вигідним для влади у двох аспектах, і Сталін відверто охарактеризував обидва: «По-перше, ми вилучаємо хлібні надлишки заможних верств села, полегшуючи цим постачання країни; по-друге, ми мобілізуємо на цій справі бідняцько-середняцькі маси проти куркульства, освічуємо їх політично і організуємо з них свою потужну багатомільйонну політичну армію на селі»¹⁸³. Перший напрям мав тактичне значення. Головна вада продрозверстки була вже добре відома: селяни переставали виробляти товарну продукцію. Другий напрям був стратегічним: на селі створювалося соціальне напруження, яке було потрібне владі для здійснення суцільної колективізації.

Те, що у 1928 р. здійснювалося як надзвичайний захід, урядові постанови від 28 червня і 3 липня 1929 р. перетворили на звичайну практику. Коли господар ухилявся від поставок зерна, визначеного завданням сільського сходу, сільрадам дозволялося штрафувати його в межах п'ятикратного розміру вартості хліба, який підлягав задачі. Якщо штрафи не вносилися, майно боржників продавалося з торгів. Груповий опір розверстці або ухилення від продажу хліба після штрафних санкцій тягли за собою звинувачення за ст. 57 і 58

¹⁸² Сталін Й. Твори. – Т.12. – С. 88.

¹⁸³ Там само. – С. 88–89.

Кримінального кодексу УСРР, які передбачали ґрунтовніші карі: конфіскацію майна та депортацію засуджених у віддалені райони СРСР. Чверть надходжень від штрафів або продажу майна з торгів перераховувалася у фонди кооперування та колективізації бідноти ¹⁸⁴. Цим забезпечувалася корислива зацікавленість незаможників у нових законах.

Як і Ленін у 1920 р., Сталін був переконаний, що можна встановити безпосередній (а не опосередкований грошима) виробничий зв'язок між містом і селом. У резолюціях XV з'їзду ВКП(б) передбачалося, що товарообіг у міру успіхів будівництва соціалізму дедалі більше перетворюватиметься на продуктообмін, а торговельний апарат буде замінено апаратом «соціалістичного розподілу продуктів» ¹⁸⁵. Розвинута мережа державної торгівлі почала перетворюватися на розподільчий апарат, який постачав хліб та інше продовольство лише тим, кому держава дала картки. Базарна торгівля хлібом була заборонена під приводом її негативного впливу на хлібозаготівлі. Призначені для сільського споживача промтовари були передані до фонду «отоварювання» хлібозаготівель на основі контрактації.

Контрактаційний договір укладався між державою та колективами (передусім – торговельною кооперацією) або одноосібними господарствами. Він містив у собі обов'язкові для селян зобов'язання поставляти державі за договором певну кількість продовольства або сільськогосподарської сировини. Зустрічні зобов'язання держави щодо постачання промтоварів виконувалися в межах наявних товарних фондів. У постанові ЦК ВКП(б) від 26 серпня 1929 р. «Про основні підсумки і чергові завдання в галузі контрактації зернових посівів» перемога над ринком, яка здавалася близькою, була ознаменована невеликою термінологічною революцією: *товари стали називати продуктами*. Контрактаційний договір розглядався як «засіб організації планового продуктообміну між містом і селом» ¹⁸⁶.

Уповноважений Наркомземсправ СРСР М. Юхновський так описував процес складання контрактаційних договорів: «Контрактація й метод доведення (завдань. – С. К.) до двору в своєму практичному застосуванні в деяких селах вилились у бюрократичну суху форму адміністрування. Селяни звуть її розверсткою. Контрактація здійснюється таким чином: округ дає контрольну цифру району, район із деяким додатком (страхує себе) дає контрольну цифру сільраді. Сільрада

¹⁸⁴ Вісті ВУЦВК, 1929, 14 липня

¹⁸⁵ КППС в резолюціях... – Т. 4. – С. 41.

¹⁸⁶ Коллективизация сельского хозяйства. Важнейшие постановления Коммунистической партии и Советского правительства. 1927–1935. – М., 1987. – С. 196–197.

цифру району з додатком (страхує себе), який іноді підвищується на 50%, розкидає по селянських дворах. Селянину дають розписатися в тому, що він повинен здати зазначену кількість продукції, й контракція здійснилася. Оскільки неможливі господарства від неї звільнені, а куркульських не контрактують, то весь удар йде по лінії середняка»¹⁸⁷.

До цього опису треба внести уточнення. Округу теж давали контрольні цифри – з Харкова, а Харкову – з Москви. Ремарку про «деякі села» можна залишити поза увагою, становище було однаковим усяди. Зовсім не обов'язково селянин мав віддати тільки той обсяг зерна та інших продовольчих продуктів, який був записаний у зобов'язаннях з контракції. Якщо виявлялося, що врожай більший, ніж очікувалося, надходили додаткові завдання.

У листі С. Косіора окружним і районним партійним комітетам від 29 жовтня 1929 р. зазначалося, що ЦК КП(б)У розділяє методи підходу до середняцьких господарств і до «заможного-куркульської верхівки села». Встановлювалася частка «верхівки» – у межах 7–10% загальної кількості селянських господарств¹⁸⁸. Цей відсоток свідчив, що влада вийшла за межі декларованого раніше «класового підходу» (негативне ставлення до «куркулів» офіційно пояснювалося тим, що вони були експлуататорами). На цю «верхівку» села припадало від 35 до 40% обсягів хлібозаготівельного плану. Як правило, їй давали «тверді завдання» (звідки виникла назва *твердоздатчики*) на основі експертних оцінок кожного конкретного господарства (звідки виникла назва *експертники*). Експертизу проводила сільрада разом із бідняцько-наймитською частиною села, тобто «громадськість». Держава не вступала у договірні відносини з «куркулями», і тому вони опинилися поза контракцією.

ЦСУ УСРР у 1927 р. провело динамічне обстеження селянських господарств. Із загальної кількості 5114,7 тис. господарств статистики віднесли до числа куркульських за сукупністю соціально-економічних ознак 204,5 тис., тобто менше 4%. Після відмови радянської влади від непу селяни старалися позбутися «ознак», які відносили їх до «куркульського класу». Застосовуючи ту саму методику, статистики ЦСУ зменшили у 1929 р. чисельність господарств «експлуаторського типу» до 73 тис., що становило 1,4% загальної їх кількості¹⁸⁹. За такої кількості господарств стало важко знаходити в кожному селі «куркулів» або «заможного-куркульську верхівку», на яку мала б лягти майже половина обсягу хлібозаготівельного плану. Проте винахідливі експерти завжди знаходили куркуля.

¹⁸⁷ Див.: Кульчицький С. В. Ціна «великого перелому». – С. 85–86.

¹⁸⁸ Голод 1932–1933 років в Україні: причини та наслідки. – С. 348.

¹⁸⁹ Кульчицький С. В. Ціна «великого перелому». – С. 71–72.

Експертні комісії визначали в селах таку кількість «куркулів», на яку можна було покласти потрібну частину хлібозаготівельного плану. У згаданому вище інструктивному листі від 29 жовтня 1929 р. С. Косіор не оминув цього явища, хоч намагався применшити його поширеність: «У ряді місць стали на шлях простої розверстки плану на середняцькі і навіть бідняцькі двори. Це неправильно. В деяких селах на куркульсько-заможну верхівку поклали переважну частину *поселенного* плану (тобто плану на село. – С. К.) – 70–80%, роблячи його виконання наперед нереальним. В інших місцях окремі куркульські господарства обкладали декілька разів, свідомо доводячи обкладення до нереальних розмірів з метою спродування майна. Такий підхід послаблює здавання хліба куркульсько-заможною верхівкою, створюючи у всіх враження, що наша основна мета не одержання товарних надлишків хліба у куркуля, а його розкуркулювання за будь-яку ціну»¹⁹⁰.

С. Косіор повідомив делегатам XI з'їзду КП(б)У кількісні результати «атаки на куркуля» під виглядом хлібозаготівель: восени 1929 р. було «розкуркулено» 15 тис. селянських дворів¹⁹¹. Отже, політбюро ЦК КП(б)У під пильним наглядом Кремля взяло на озброєння «уральсько-сибірський метод» хлібозаготівель.

І в документі М. Юхновського, і в циркулярі С. Косіора від 29 жовтня 1929 р. механізм державних заготівель характеризувався як розверстка. Ці заготівлі справді були розверсткою. Контрактаційний договір не встановлював обсяг відчужуваної продукції у відсотку до виробленої, тобто хлібозаготівлі не мали характеру податку. Держава постачала село тим, що в неї було, не беручи на себе окреслених зобов'язань, і одночасно забирала собі селянську продукцію в розмірах, які визначалися урожаєм. У тієї частини селянства, яка не охоплювалася контрактацією, держава теж забирала вироблену продукцію без рахунку, а коли вона (продукція) виявлялася меншою, ніж свавільно встановлена заготівельниками, «боржники» відповідали за невиконання плану своїм майном.

Отже, держава забирала продукцію в тих, хто її мав, користуючись у цій справі допомогою тих, хто її не мав. Це був той же механізм реквізиції, який застосовували в 1919–1920 рр., але більш досконалий: замість робітничих або чекістських загонів тепер використовувався розгалужений компартійно-радянський апарат, який спирався в конкретних умовах України на комнезами – «опору партії на селі». З 1929–1930 рр. комнезами дістали друге дихання.

Розверстка 1929–1932 рр. відрізнялася від тієї, що була в 1919–1920 рр., ще одним істотним моментом: хлібозаготівельні органи держави тепер мали справу не

¹⁹⁰ Голод 1932–1933 років в Україні: причини та наслідки. – С. 349.

¹⁹¹ XI з'їзд КП(б)У. 5–15 червня 1930 р. Стенографічний звіт. – Харків, 1930. – С.262.

тільки з індивідуальними, але й з колективними господарствами. Останні так само активно чинили опір реквізиціям хліба, як і селяни-одноосібники.

Для компартійно-радянських чиновників ідеальним було таке становище, коли всі селяни «збивалися» у колгосп, в якому мали працювати на державу, але обов'язково під суворим наглядом районного начальства, залишаючи собі тільки мінімум продовольства для напівголодного існування. Типовим прикладом такого підходу були рекомендації, зроблені під час обслідування хлібозаготівельної роботи, яке здійснював у жовтні 1929 р. у семи південно-західних округах УСРР О. Нурінов. Він писав: «У вищих формах колективізації, в комунах і артільях зміцнюється споживчий тип господарства. Значна частина молочної і м'ясної продукції, яка може йти на ринок, використовується в колгоспі». Як видно з контексту, йшлося не про вже ліквідований широкий ринок, а про державні заготівельні організації, покликані постачати продовольство міським споживачам по картках. Чиновника хвилювало, що колгоспники багато їдять, замість того, щоб віддати державі вироблений продукт. Для прикладу він наводив норми щоденних видач продукції по дворах (тобто на сім'ю з 3–5 осіб), які були встановлені комуною «Інтернаціонал» Херсонського округу: по півфунта (200 г) м'яса і капусти, по фунту картоплі, по два фунти хліба. Загальний висновок був такий: «Необхідно, мені здається, провести генеральну чистку колгоспів вищого типу – комун та артілей, вигнати з них куркульство, яке має розкладницький вплив на колгоспи»¹⁹². Описана тут конкретна ситуація стосувалася доколгоспного села. Але це був зародок проблеми, яка пізніше, у 1930–1932 рр., розрослася до апокаліптичних масштабів.

Суть проблеми полягала в тому, що з ліквідацією відносин між селом і містом, заснованих на законі вартості (нехай навіть з такими викривленнями, як «ножиці цін»), ці відносини стали регулювати в ручному режимі чиновники радянського апарату. Відповідно, це давало можливість сталінській державі витискати з колгоспного села по максимуму.

Розпливчастість критеріїв, за допомогою яких окреслювалася «експлуататорська верхівка» села, влаштовувала конструкторів радянського ладу. Вони могли оголосити куркулем кожного більш-менш заможного селянина і розчавити його силовими органами держави. Навіть цілковита незаможність не рятувала тих, хто виступав проти колективізації. Кмітливе начальство таврувало таких протестуючих за допомогою політичного неологізму – як «підкуркульники».

Виникла й інша, протилежна за змістом проблема: що робити з явно заможним селянином, якщо він хоче працювати в колгоспі? Цю проблему підняв М. Калінін на XVI Всесоюзній партконференції. З властивою йому обережністю голова

¹⁹² Голод 1932–1933 років в Україні: причини та наслідки. – С. 350.

ЦВК СРСР не висловив чіткого ставлення до цієї проблеми. «Я думаю, – казав він, – що неправильно було б назавжди закривати куркулю двері до колгоспу». Тут же він додавав: «Життя складне, виникають питання організаційного і політичного порядку: чи не буде куркуль розкладати комуну?»¹⁹³ У відповідь на це перший секретар обкому Центральної чорноземної області І. Варейкіс заявив, що колгоспи засмічуються куркульськими, заможними елементами. «Питання не в тому, – говорив він, – чи можна брати в колгосп. Це дрібниця. Це не той лозунг, з яким треба вилазити на трибуну»¹⁹⁴. Комісія, яка складала резолюцію по доповіді М. Каалініна, не дійшла єдиної думки і на пропозицію С. Косіора передала питання про долю куркуля на розгляд політбюро ЦК ВКП(б). 18 липня 1929 р. політбюро ЦК ВКП(б) прийняло рішення про недоцільність прийняття куркулів у колгоспи¹⁹⁵. Але рішення не давало відповіді на те, що робити з селянами, яких назвали куркулями. Ця непевність разом з непевністю критеріїв, за якими «куркулі» визначалися, робили ситуацію на селі жахливою.

Силове насадження колгоспів держава назвала «народним рухом». Цим терміном ініціативу в колгоспному будівництві віддавали нібито селянам. Насправді ж будівництво колгоспів, так само як радянське, профспілкове або партійне, було одним з різновидів силою насаджуваної згори комуністичної революції. У грудні 1931 р., тобто вже після здійснення суцільної колективізації, німецький письменник Е. Людвіг мав зустріч з генсеком і в досить делікатній формі висловив таке судження: «Мені здається, що значна частина населення Радянського Союзу відчуває страх, боязнь перед Радянською владою, і що на цьому почутті страху до певної міри ґрунтується стійкість Радянської влади». Сталін не погодився, але визнав, що невелика частина населення дійсно боїться радянської влади, і насамперед – незначна частина селянства, тобто куркульство. Він тільки не сказав, що роль куркуля або підкуркульника влада відвела кожному, хто мав мужність виступати проти колективізації¹⁹⁶.

«Колгоспний рух» дав певні результати ще напередодні кампанії розкуркулення. На жовтень 1929 р. кількість колективізованих господарств в УСРР досягла 477 тис. проти 173 тис. у жовтні 1928 р.¹⁹⁷ Як і раніше, свої господарства об'єднували переважно бідняцько-наймитські верстви. Примусити селянина-власника вступати до колгоспу вдавалося тільки здійсненням терористичної по-

¹⁹³ Шестнадцатая конференция ВКП(б). Апрель 1929 года. Стенографический отчет. – М., 1962. – С. 296.

¹⁹⁴ Там само. – С. 334.

¹⁹⁵ Правда, 1929, 19 июля.

¹⁹⁶ Сталін Й. Твори. – Т.13. – С.110, 112.

¹⁹⁷ Комуністична партія України в резолюціях... – Т. 1. – С. 659.

літики. Методом терору виступало *розкуркулення*. 7 листопада 1929 р. в газеті «Правда» з'явилася стаття Й. Сталіна «Рік великого перелому (До 12-ї річниці Жовтня)». Головний висновок статті звучав так: у колгосп селяни пішли «цілими селами, волостями, районами»¹⁹⁸. Стаття відіграла мобілізуючу роль у середовищі компартійно-радянської номенклатури. У місцевих начальників мало створюватися враження відставання від сусідів: мовляв, у них незначний відсоток колективізації, тоді як в інших районах у колгоспи пішов середняк.

Ця стаття була приурочена до пленуму ЦК ВКП(б), присвяченого проблемі форсування темпів колективізації. У відповідності з установками статті пленум ЦК визнав недостатніми накреслені XV з'їздом ВКП(б) темпи усупільнення селянських господарств (20% до кінця п'ятирічки) і проголосив безпосередній перехід до *суцільної колективізації*. Окремим пунктом порядку денного на пленумі ЦК була поставлена доповідь С. Косіора про перспективи колективізації в УСРР. У квітні 1929 р. II Всеукраїнська конференція КП(б)У затвердила, виходячи з рішень XV партз'їзду, підвищений відсоток колективізації - 28. Але листопадовий пленум ЦК ВКП(б) по доповіді Косіора прийняв таку постанову: «Україна повинна протягом найкоротшого строку дати зразки організації великого громадського господарства не тільки на території окремих районів, а навіть на суцільних площах, які охоплюють цілі округи»¹⁹⁹.

Листопадовий пленум ЦК ВКП(б) не розглядав питання про долю найзаможнішого прошарку селянства. Прибічників допуску «куркулів» у колгоспи на ньому вже не виявилось. С. Косіор, наприклад, заявив, що куркуля не можна й на гарматний постріл підпускати до колгоспу. Пленум ЦК солідаризувався з такою думкою, але не роз'яснив, що з ним треба робити. *Питання про долю куркуля було розв'язане не політичним, а апаратним шляхом*. У Центральному комітеті ВКП(б) створили комісію під головуванням наркома землеробства СРСР Я. Яковлева. **Комісія ухвалила перейти у районах суцільної колективізації до політики «ліквідації куркуля як класу»**. У цьому формулюванні, а також у тезі про куркульство як останній і найчисленніший експлуататорський клас, яка незабаром почала пропагуватися, цілком ігнорувалися соціальні наслідки «чорного переділу», проведеного в Росії у 1918 р., а в Україні – в 1920–1923 рр. Уперше цей висновок комісії був оприлюднений Сталіним на Всесоюзній конференції аграрників-марксистів 27 грудня 1929 р.

Розпалювання соціальної напруги несло в собі небезпеку руйнації відновлених під час непу продуктивних сил сільського господарства. Компартійна верхівка

¹⁹⁸ Сталін Й. Твори. – Т. 12. – С. 130.

¹⁹⁹ КПРС в резолюціях... – Т. 4. – С. 347.

йшла на це свідомо, бо її метою було насадження колгоспів як необхідного елементу командної економіки, а не турбота про матеріальний добробут трудящих. Селянин міг змиритися з колективізацією тільки під загрозою втратити все. На думку влади, він мав побачити розкуркуленого сусіда. Тому певна частка селян була приречена на репресії самою логікою колективізації.

У 1919 р. кампанія колективізації провалилася через те, що селянська за складом Червона армія зреагувала на неї як пасивно (масове дезертирство), так і активно (повстання цілих з'єднань). Враховуючи прецедент, *правителі Кремля належним чином підготували армію*. Здебільшого її не використовували для безпосередніх акцій проти селянства. Тільки у місцевостях, де чисельність військ ОДПУ була недостатньою, допускалося використання «надійних, профільтрованих особорганів ОДПУ частин Червоної Армії» у виняткових випадках: в разі виникнення повстання²⁰⁰.

21 січня 1930 р. Сталін виступив у газеті «Красная звезда» зі статтею «До питання про політику ліквідації куркульства як класу». Він заявив, що схвалена XV з'їздом ВКП(б) політика обмеження і витіснення капіталістичних елементів села вже застаріла і слід переходити до нової політики ліквідації куркульства як класу. Контури нової політики були визначені постановою ЦК ВКП(б) від 30 січня 1930 р. «Про заходи з ліквідації куркульських господарств у районах суцільної колективізації».

Ця постанова поділяла селян, які мали бути репресовані, на три категорії. До першої відносився «контрреволюційний актив», який підлягав негайній ліквідації шляхом ув'язнення в концтаборах або розстрілу. Друга категорія означала депортацію у віддалені місцевості СРСР. Ті, хто потрапляв до третьої категорії, залишалися на місці, але повинні були розселятися за межами колгоспних масивів. *Загальна кількість господарств, що підлягали ліквідації, мала становити від 3 до 5% селянських господарств*. Кампанія ліквідації «куркульських» господарств повинна була закінчитися за чотири місяці, з лютого по травень 1930 р. За першою категорією мали бути репресовані 60 тис. осіб (у тому числі по Україні – 15 тис.), за другою – 150 тис. осіб (у тому числі по Україні – від 30 до 35 тис.)²⁰¹.

5 січня 1930 р. ЦК ВКП(б) прийняв постанову «Про темп колективізації і заходи допомоги держави колгоспному будівництву». Україна в цій постанові відносилася до регіонів другої черги, де суцільну колективізацію треба було за-

²⁰⁰ Див.: Красная Армия и коллективизация деревни (1928–1933 гг.). – Наполи, 1996. (російською та італійською мовами). – С. 82.

²⁰¹ Трагедия советской деревни... – Т. 2. – С. 126–127.

вершити восени 1931 або навесні 1932 р. Знаючи настрої в Кремлі, керівники деяких округів негайно після появи постанови висунули зустрічні плани. Зокрема, Шепетівський окружний комітет КП(б)У запропонував уже під час весняної посівної кампанії колективізувати 75% селянських господарств, а до жовтня 1930 р. – усі 100%. Інтенсивне форсування темпів колективізації спостерігалось також у Бердичівському, Криворізькому, Тульчинському та ін. округах. На зібранні партійного активу в Харкові 4 лютого 1930 р. С. Косіор заявив, що треба здійснити суцільну колективізацію степових округів за час весняної посівної кампанії, а восени 1930 р. – в усіх інших округах²⁰². Отже, не пройшло й місяця після постанови ЦК ВКП(б) від 5 січня 1930 р., як республіканська партійна організація висунула зустрічний план.

Керівники державної партії прагнули представити справу таким чином, що розкуркулення є процесом, який нав'язується владі всім ходом масового колгоспного руху. «Куркуль» був зайвим у районах суцільної колективізації і нібито тільки тому підлягав розкуркуленню. Насправді ж розкуркулення було терористичним засобом для розгортання колективізації, і якраз із такого залякування й можна було починати «соціалістичні перетворення» в сільському господарстві. Розгортаючи операцію розкуркулення, місцева влада повинна була скористатися її наслідками, щоб загнати селян у колгоспи. Це не завжди виходило, внаслідок чого виникала небажана ситуація: частину селян розкуркулили, але відсоток колективізованих господарств майже не збільшився. У таких випадках компартійно-радянські центри в Москві та Харкові робили вигляд, що вони є захисниками селян і засуджують ініціативу місцевої влади з розкуркулення. Зокрема, після засідання політбюро ЦК КП(б)У 8 лютого 1930 р., на якому була затверджена розверстка по округах на висилку селян, які належали до другої категорії репресованих – у віддалені місцевості СРСР, у партійні комітети була надіслана телеграма за підписом С. Косіора такого змісту: «У ряді округів директиви про розкуркулення тільки у районах суцільної колективізації, а також про серйозну суспільно-політичну підготовку цього заходу грубо порушуються. Через можливі серйозні наслідки порушення директив ЦК і головотяпського підходу до розкуркулення ЦК попереджає, що до винних застосовуватимуться найрішучіші засоби впливу»²⁰³.

Керівники ДПУ УСРР 25 березня 1930 р. засвідчили, що операція була проведена з 18 лютого до 10 березня й охопила 29 округів УСРР, тобто їх переважну більшість. Було виселено 19 531 господарство загальною чисельністю 92 970 осіб

²⁰² Голод 1932–1933 років в Україні: причини та наслідки. – С. 361.

²⁰³ Там само. – С. 361.

(чоловіків – 32 436, жінок – 28 480, дітей – 32 054). Повідомлялося тут же, що органи безпеки закінчили підготовчу роботу з виселення 15 тис. осіб з 11 прикордонних округів УСРР («контрреволюційний та антирадянський елемент і куркульство»)²⁰⁴.

Відділи пропаганди й агітації парткомів організували в містах масштабну кампанію з роз'яснення нової аграрно-селянської політики партії. Немало робітників сприймали становище на селі так, як їм пояснювали пропагандисти. Але чекісти інформували партійні органи, що в робітничому середовищі поширюються зовсім інші настрої. У доповідній записці заступника голови ДПУ УСРР К. Карасона ЦК КП(б)У від 27 березня 1930 р. наводився такий зріз думок:

Дніпропетровський округ, завод ім. Леніна, робітник інструментального цеху Островський: «На селі зараз немає куркулів, і тому не бачу особливої потреби ходити й слухати доповіді про ліквідацію куркуля, якого не існує. Є просто гарні хазяї. Для того, щоб їх ліквідувати, потрібно, по-перше, створити міцні колгоспи, щоб було на що спертися і щоб місто не залишилося без хліба, якщо раптом новоспечені колективи себе не виправдають».

Криворізький округ, рудник ім. К. Лібкнехта, лопатник Малишев: «Селян всіх порозорювали, та ще й кудись виселяють. Хіба вони цього заслужили за свою працю? Адже вони ніколи не вилазили з гною, завжди поралися на землі як прокляті, й врешті-решт їх, справжніх трудівників, гонять кудись. До них влада ставиться як до буржуїв, навіть гірше. Після цього себе називають соціалістичними ватажками, а діють як бандити».

Одеський округ, Одеська джутова фабрика, робітниця ткацького відділення Приходько: «Куркулів на селі вже нема, куркулем ви називаєте самого працюючого селянина, який працює по 20 годин на день. Неправильно, що ви їх розкуркулили та ще й вислали».

Миколаївський округ, завод ім. А. Марті, робітник котельного цеху Шидловський: «Ось раніше, коли був куркуль, так він свою продукцію сам не поїдав й, безперечно, відвозив її на базар. Ось тоді всім вистачало. Зараз же знищили куркуля й, проводячи колективізацію, ми тим самим зачинимо ринок, забезпечити ж робітника всім необхідним ми не зможемо».

Одеський округ, робітник заводу Рудметалторгу Іван Мургін: «Селянство загине, вся худоба загине, буде голод й дійде до того, що кішок по талонах будуть видавати. Потрібно обов'язково не розкуркулювати, а залучати їх до колективів, оскільки вони мають кмітливість, а інакше все пропаде»²⁰⁵.

²⁰⁴ Трагедия советской деревни... – Т. 2. – С. 336–342.

²⁰⁵ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 3193. – Арк. 38–56.

Одні робітники вкладали в термін «куркуль» те значення, яке надавала йому влада, інші ж заперечували наявність їх в українському селі. Проте наслідки кампанії розкуркулення всі оцінювали однаково: як розорення села, що вело до голоду в місті.

Навесні 1930 р. керівники партії змушені були відступити. Слід проаналізувати причини відступу. Тоді вочевидь стануть більш зрозумілими мотиви страхотливих політичних рішень, прийнятих Кремлем стосовно УСРР і Кубані згодом, на переламі 1932–1933 рр., коли відносини з селянством стали катастрофічно небезпечними для Кремля.

Помилкою всіх радянських і багатьох зарубіжних дослідників колективізації є неуважність до первинних планів конструкторів «держави-комуни». Між тим, їхні плани змінювалися під впливом селянського опору і практики функціонування командної економіки. Сталінський соціалізм народжувався як відступ від комунізму бухарінської брошури 1918 р. і програми РКП(б) 1919 р. – у вигляді *поступок суспільству*.

Поступки робітничому класу були зроблені відразу. Починаючи свою «революцію згори», Сталін визнав за робітниками право працювати там, де вони бажали. З селянами все виявилося не так. Під час «великого перелому» була зроблена замаскована спроба комунізувати село. Кремлівським вершителям селянської долі здавалося, що держава-комуна після десятирічної підготовки зможе це здійснити. Враховуючи досвід колективізації 1919 р., наближення до комуни здійснювалося поступово, через залучення селян спочатку до нижчих за рівнем відчуження приватної власності форм колективів. Коли селянину вдавалося нав'язати товариство зі спільного обробітку землі (тсоз), з ним починали працювати в напрямку зміни статуту тсозу на артільний. Селян, уже залучених до артільної форми господарювання, штовхали далі – в комуну. *Кінцевою метою було переведення кожного села на статут комун.*

Прагнення керівників партії і держави комунізувати село було зрозумілим: колективізація в такій формі сприяла досягненню надвисоких темпів індустріалізації. Не маючи власного господарства, селяни змушені були б постійно працювати в комуні. Держава при цьому мала б можливість розподіляти вироблений продукт на свій розсуд, тобто залишати селянам для внутрішнього споживання стільки, скільки вважала за потрібне – лише незначну його частку. Зрозуміло, що такий перехід від вільного господарювання на своїй землі до практично рабської праці в комуні був нестерпним для селян.

Рішенням листопадового (1929 р.) пленуму ЦК ВКП(б) було створено новий загальносоюзний управлінський орган – Наркомат землеробства СРСР. Наркомом землеробства була затверджена людина з близького оточення Сталіна –

Я. Яковлев (Епштейн). В уряді УСРР колективізацією займався наркомзем О. Шліхтер. Пам'ятаючи досвід першого комуністичного штурму (він працював у 1917–1919 рр. наркомземом і наркомпродом у радянських урядах Росії та України), Шліхтер вважав необхідним зробити перехід до колективного господарювання менш болісним для селян. У квітні 1929 р. він доповів на II конференції КП(б)У про основні параметри розробленого під його керівництвом плану колективізації на першу п'ятирічку. У 1933 р. передбачалося об'єднати в колгоспи 28% сільського населення республіки, причому питома вага тсозів у загальній чисельності колгоспів мала зрости до 80%. Таке співвідношення показників колективізації при одночасному насиченні сільського господарства машинною технікою (зокрема, 42 800 тракторів протягом п'ятирічки) забезпечувало, на думку Шліхтера, цілковиту реальність перетворень у сільському господарстві²⁰⁶.

Коли 7 грудня 1929 р. Наркомзем УСРР і Укрколгоспцентр опублікували Примірний статут товариства спільного обробку землі, в ньому вже відбивалася позиція не Шліхтера, а Яковлева: пропонувалося усуспільнювати не тільки обробіток землі, але й домашню худобу та птицю²⁰⁷.

Компартійно-радянський апарат почав здійснювати колективізацію, керуючись цим документом. Це стривожило С. Косіора, який намагався у межах власної компетенції стримати радикалізм «соціалістичних перетворень» у сталінському варіанті. У директивному листі до місцевих партійних організацій «Про весняну посівну кампанію і чергові практичні завдання в галузі колективізації» від 27 грудня 1929 р. він попереджав: «Щодо усуспільнення тяглової живої сили та худоби треба додержуватися такої лінії: намагатися найскоріше усуспільнити робочу худобу, так само як і засівну площу. Усуспільнену робочу худобу й коні треба зводити в кінні і машинні, машинно-кінні колони, щоб найраціональніше використовувати робочу худобу в усуспільненому господарстві. Щодо усуспільнення продукційної молочної й дрібної худоби, то треба провадити його обережнішим темпом, залежно від місцевих умов: насамперед утворити хоч би яку-небудь кормову базу та організувати на усуспільнених засадах промисловий тип тваринницького господарства, дбаючи про те, щоб під час усуспільнення обов'язково збільшити випуск тваринницької продукції»²⁰⁸.

Центральним пунктом у цьому циркулярі була замаскована теза про нераціональність безоглядного усуспільнення селянської худоби, крім робочої. Примусо-

²⁰⁶ Друга конференція КП(б)У. 9–14 квітня 1929 р. Стенографічний звіт. – Харків, 1929. – С. 187.

²⁰⁷ Піджарий Ф. Д. Діяльність Комуністичної партії України по створенню і зміцненню колгоспного ладу. – Харків, 1973. – С. 57.

²⁰⁸ Історія колективізації сільського господарства Української РСР. – Т. 2. – К., 1965. – С. 210.

ве успішності всього, чим володіли селяни, не тільки загострювало політичну ситуацію на селі, а й призводило до значних економічних втрат. Адже в новонароджених колгоспах не існувало умов для догляду за худобою. Не виступаючи прямо проти комунізації села, Косіор обережно сформульованими порадами прагнув ввести у певні рамки колективізаційний смерч.

Політбюро союзного ЦК 5 грудня 1929 р. створило комісію під керівництвом Я. Яковлєва для розробки питань «про темп колективізації в різних районах СРСР і про заходи допомоги з боку держави». 22 грудня Яковлєв передав у політбюро ЦК проект, в якому містилися такі рекомендації: «Оскільки в округах суцільної колективізації основну частину колгоспів становитимуть середняцькі прошарки села, які впродовж низки років будуть викорінювати риси індивідуального селянина з властивими йому хитаннями, за основну форму організації на даній стадії повинна бути визнана с/г артіль, у якій колективізовані головні засоби виробництва (земля, реманент, робоча худоба, а також товарна продуктивна худоба) при одночасному збереженні за даних умов приватної власності селянина на дрібний реманент, дрібну худобу, молочні корови тощо, що буде обслуговувати споживчі потреби селянської сім'ї. Кожний подальший крок у бік успішності на шляху до комунізму повинен спиратися на безпосередній досвід селян-колгоспників, на зростання в них переконаності у міцності, вигідності і перевагах колективних форм ведення господарства»²⁰⁹.

У комісії Я. Яковлєва перемогла точка зору більш поміркованих, ніж сам союзний наркомзем, членів: представника Колгоспцентру СРСР Г. Камінського, партійних керівників України (С. Косіор), Казахстану (Ф. Голощокін), Середньої Волги (М. Хатаєвич). Така позиція більшості членів комісії підбадьорила завжди обережного С. Косіора, після чого він і звернувся до місцевих парторганізацій з директивним листом, про який йшлося вище.

Проект комісії Яковлєва Сталін передав В. Молотову. Той назвав його невдалим, «місцями з фальшивими нотками». За «фальшиву ноту» Молотов вважав згадане обґрунтування причин утворення артілей замість комун: «оскільки в округах суцільної колективізації основну частину колгоспів становитимуть середняцькі прошарки села, які впродовж низки років будуть викорінювати риси індивідуального селянина з властивими йому хитаннями...»²¹⁰. Сталін погодився з Молотовим. Одночасно член комісії, заступник голови РНК РСФРР Т. Рисулов надіслав у політбюро ЦК зауваження від імені меншості. Меншість членів комісії

²⁰⁹ Трагедия советской деревни... – Т. 2. – С. 63.

²¹⁰ Івницький Н. А. Коллективизация и раскулачивание (начало 30-х годов). По материалам Политбюро ЦК ВКП(б) и ОГПУ // Судьбы российского крестьянства. – М., 1996. – С. 257.

заперечувала можливість збереження у приватній власності дрібного реманенту, молочних корів тощо. «Ця установка, – вказував Рисулов, – об'єктивно спрямована на затягування боротьби з індивідуалістичними прагненнями селянства»²¹¹.

В остаточній редакції постанови ЦК ВКП(б), яка побачила світ 5 січня 1930 р., слова про право селян мати у приватній власності дрібний реманент і молочних корів були зняті. Наркомзем СРСР дістав доручення у найкоротші строки розробити Примірний статут сільськогосподарської артілі «як перехідної до комуні форми колгоспу»²¹². Ця теза про «перехідність до комуні» сильно вплинула на Примірний статут, опублікований Наркомземом СРСР і Колгоспцентром 6 лютого 1930 р. Принципова для селян відмінність між артільною і комунною формами колгоспів у ньому була навмисно стерта. Заява про можливість утворення підсобного господарства виявилася декларацією, бо в статуті не визначалися розміри присадибної ділянки, не унормовувалося право колгоспника на утримання корів та дрібної худоби.

Сталін був налаштований на комунізацію селянства, тобто на цілковиту ліквідацію приватної власності на засоби виробництва. Власне, його плани йшли ще далі: він вважав, що та форма власності, яка дістала назву колгоспно-кооперативної, повинна «перерости» в державну власність. Йшлося навіть не про радгоспи, в яких на державу випадав тягар виплати заробітної плати працюючим. Уже на початку 1930 р. розгорнулися експерименти з укрупненням новоутворених колгоспів. Вони здійснювалися за двома напрямками: по-перше, стали організовуватися кущі колгоспів, які іноді охоплювали цілий район; по-друге, почали виникати аграрно-індустріальні комбінати. У січні 1930 р. Колгоспцентр УСРР затвердив проект організації агроіндустріального комбінату на Херсонщині площею в 160 тис. га. Було затверджено також проект Вовчанського агроіндустріального комбінату на 110 тис. га²¹³. Подібні проекти не лише затверджувалися, а й почали втілюватися у життя. З підвищенням питомої ваги колективізованих господарств процес розорення селян набував усе ширшого розмаху.

Темпи колективізації, якщо їх оцінювати за питомою вагою усупільнення землі, підвищувалися у регіонах УСРР таким чином (у відсотках до всієї орної землі)²¹⁴:

²¹¹ Трагедия советской деревни... – Т. 2. – С. 80.

²¹² Коллективизация сельского хозяйства. Важнейшие постановления Коммунистической партии и Советского правительства. 1927–1935. – С. 259.

²¹³ Історія колективізації сільського господарства Української РСР. – Т. 2. – С. 411.

²¹⁴ Украинское село на путях сплошной коллективизации. Госплан УССР. – Харьков, 1930. – С. 69.

	1.10.1929 р.	1.02.1930 р.	10.03.1930 р.
Полісся	2,8	3,9	31,1
Правобережжя	7,8	30,0	73,8
Лівобережжя	5,7	15,5	62,1
Степ	12,4	39,5	80,3
УСРР	8,6	29,3	70,9

Наведені тут офіційні цифри містять у собі досить великий відсоток так званих «паперових колгоспів». Місцева влада бажала відрапортувати по начальству про «справну цифру», сподіваючись дотиснути неслухняних селян, яких тепер стали називати «одноосібниками». Більшість лютневих колгоспів ще залишалася «паперовими» тільки через те, що вони не встигли організаційно оформитися. І все ж, наведені дані переконливо засвідчують, що в лютому 1930 р. (тобто паралельно з розгортанням чекістської операції з розкуркулення) відбувся якісний стрибок у колективізації. По всій Україні за цей місяць (виняток становило лише Полісся) частка колективізованої землі значно перевищила частку землі одноосібників. Тепер справді можна було твердити, що в колгоспи залучався середняк.

Селяни йшли в колгоспи під шаленим адміністративно-чекістським тиском. Тиск породжував опір, який був неорганізованим, але проявлявся всюди. Селяни однаково реагували в усіх місцевостях на безрозмірні хлібозаготівлі, розкуркулення, усупільнення корів і дрібної худоби, руйнування храмів. Найбільшого поширення набули «баб'ячі бунти». Селянки, яким нічим було годувати дітей, відстоювали право на власну корову, дрібну худобу і птицю. Різко зросли з лютого 1930 р. випадки громадянської непокори і навіть збройний опір, – аж до повстань.

11 лютого 1930 р. в ЦК ВКП(б) відбулася нарада секретарів ЦК союзних республік, а 21 лютого – нарада секретарів крайових і обласних партійних комітетів Росії та України за участі членів політбюро ЦК. На обох нарадах керівники місцевих парткомів говорили про серйозність становища, але не пропонували дати «задній хід» здійснюваним перетворенням. Якщо розглядати по днях перебіг подій, які завершилися публікацією 2 березня в газеті «Правда» статті Сталіна «Запаморочення від успіхів», то слід розпочати з листа, який голова ЦК ВКП(б) і нарком РСІ (Робітничо-селянської інспекції) Г. Орджонікідзе одержав 25 лютого від В. Балицького. Голова ДПУ УСРР ділився враженнями «з питань розкуркулювання, виселення куркульства, практичного здійснення колективізації». У цьому листі наводилися факти про гостру реакцію селян на примусову колективізацію, але висновок був досить оптимістичний: «У нас на Україні справи

складаються благополучно». Рукою Сталіна на першій сторінці документа була зроблена помітка: «Цікавий лист»²¹⁵.

Та 26 лютого 1930 р. в ЦК ВКП(б) прийшла з Харкова панічна телеграма від П. Любченка і Г. Петровського. Українські керівники повідомляли про факти «грубого перекручення партійних директив» на місцях, які викликали «селянський рух» проти колективізації (цей вислів був протилежним усталено-офіційному «колгоспному руху»). Термінологія телеграми («перекручення», «головотяпство» місцевих працівників) була використана у знаменитій сталінській статті «Запаморочення від успіхів». Зміст телеграми описував події, які привели до радикальної зміни політики Кремля щодо селянства. Тому варто навести її хоча б у скороченому варіанті:

«Одержаними з Шепетівки 24 лютого відомостями у прикордонному Плузнянському районі виникло масове заворушення, що охопило 13 сіл. Натовпи, переважно з жінок, під керівництвом куркулів, церковників висувують вимоги: відкриття церкви, ліквідація колективів, повернення громадського реманенту та насіння. В окремих селах натовпи налічували до 400 чоловік, було здійснено побиття активістів... Причина руху – недостатня підготовка в окремих селах колективізації форсованими темпами (усуспільнення реманенту, посівматеріалу у дводенний строк при рішенні зборів, що не мали кворуму); головотяпство комсомольців, які здійснювали збирання вторинної сировини фактично шляхом масових обшуків дворів; закриття церкви в районному центрі Плузному...»²¹⁶

26, 27 і 28 лютого з Алма-Ати, Воронежа і Рязані надійшли аналогічні повідомлення. Опитуванням 28 лютого в протокол засідання політбюро ЦК від 5 березня 1930 р. було внесене таке рішення: «а) Доручити комісії у складі тт. Сирцова, Сталіна, Молотова, Калініна, Рикова, Мікояна, Ворошилова, Яковлєва та Юркіна остаточно вирішити питання про статут колгоспів на основі обміну думками. Скликання за т. Риковим. Строк роботи – 24 години з тим, щоб статут 2 березня був надрукований у пресі; б) Доручити т. Сталіну того ж дня виступити із статтею в газетах»²¹⁷.

У новій редакції *Примірного статуту* була зроблена одна фундаментальна поступка бунтівному селянству: чітко перелічувалося все те, що треба усуспільнювати при утворенні колгоспу або при вступі в існуючий колгосп. Колгоспникам надавалося право тримати корову, дрібну худобу й присадибну ділянку. Разом з тим у цьому документі нечітко прописувалися або були зовсім відсутні положення про права і обов'язки колгоспників, про норми колгоспної демократії, а також права самого колгоспу як юридичної особи. Тому статут не міг перешкоди-

²¹⁵ Трагедия советской деревни. – Т. 2. – С. 833.

²¹⁶ Там само.

²¹⁷ Там само. – С. 270.

ти зосередженню майже безконтрольної влади в руках правління та його голови. Сам колгосп як виробнича одиниця, а також голова колгоспу як службова особа не мали жодної самостійності у відносинах з компартійно-радянським апаратом.

Номер газети «Правда» від 2 березня, де друкувався Примірний статут, містив справді сенсаційний документ – статтю Сталіна «Запаморочення від успіхів». Генсек заявляв без маневрування і обмовок: «Артіль є основною ланкою колгоспного руху, тому що вона є найдоцільнішою формою розв'язання зернової проблеми». У різких виразах говорилося про неприпустимість посилення колгоспного руху засобами адміністрування. «Не можна насаджувати колгоспи силою, – писав Сталін. – Це було б нерозумно й реакційно».

У першій декаді березня 1930 р. жахливий колективізаційний смерч, що заступив собою мало не весь небосхил, застиг на місці.

Органи державної безпеки ретельно відслідковували вплив статті «Запаморочення від успіхів» на робітничий клас. Серед підслуханих висловлювань, які К. Карлсон передав у ЦК КП(б)У 3 квітня 1930 р., були такі:

Рудник ім. Кагановича в Криворізькому окрузі, машиніст лебідки Морозов: «Партія уклепалася на стрімкій політиці з колгоспами, а зараз б'є відбій і наближається до Бухаріна. Всі наші газети брешуть про успіхи в колективізації. На практиці все розвалюється».

Той же рудник, бурильник Кирюхов: «Вірно й гарно пише Сталін, але скоро його назвуть ухильником, як і Рикова. Жалко буде, коли таку людину, як Сталін, викинуть з партії».

Артемівський округ, завод «Червоний хімік», машиніст кисневого відділення Литвинов: «Бач, як Сталін уміє маскуватися, а хто ж раніше давав таку директиву, як не він? Зараз, коли остаточно обібрали, зігнали, як овець до колективів, так тільки тоді він вирішив написати про те, що низи неправильно проводять його директиву у життя».

Сталінський округ, Сталінський металургійний завод, черговий на електростанції Семидотський: «Зараз зрозуміло, що Бухарін був правий, коли він казав, що індустріалізацію і колективізацію на селі такими швидкими темпами не можна проводити. Сталінська політика на практиці не виправдала себе, надто вже він скоро захотів побудувати соціалізм упродовж п'яти років. На практиці виявилось, що це дуже рано. Селяни – не робітники і добровільно до колективів не підуть».

Сталінський округ, Рутченківське шахтоуправління, робітник Масленков: «Це не більше, не менше, як вихватка Сталіна, чомусь він себе вигороджує. А всі неподобства, що кояться на селі, приписуються тільки місцевій владі. А де ж був центр, даючи перші директиви про колективізацію?»²¹⁸.

²¹⁸ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 1. – Спр. 3192. – Арк. 66–74.

Ця невелика добірка висловлювань допомагає зрозуміти, що сталінським інвективам на адресу місцевої адміністрації у робітничому середовищі давалася належна оцінка. Робітникам імпонував «правий ухил», розкритикований і розгромлений сталінською командою в політбюро ЦК ВКП(б).

У світі наступних подій сталінську статтю вважають грою на публіку. Мовляв, генсек відчув катастрофу, яка загрожувала радянській владі, і терміново відступив, але потім своє надолужив. З таким судженням важко погодитися. Треба зважити, від чого відмовлялася і не відмовлялася очолювана Сталіним партія більшовиків. Головною ланкою колгоспного руху ставала артіль. У наступні десятиліття ніхто не згадував про наявність приватної власності у колгоспників. Ця власність (присадибна ділянка, корова й телиця, дрібна худоба і птиця) існувала під виглядом *особистої*. Але насправді вона була приватною.

Приватна власність навіть у таких обмежених масштабах допомагала колгоспнику виживати. Одночасно уламки приватної власності в сільськогосподарському виробництві відігравали роль пом'якшувального чинника у відносинах між містом і селом. Певна частка зарплати, одержуваної працівниками державного сектора, могла «отоварюватися» завдяки продукції з присадибної ділянки колгоспника. Колгоспник одержував за продану на вільному ринку продукцію потрібні йому гроші, адже його праця в громадському господарстві колгоспу майже виключно компенсувалася натурою (якщо взагалі компенсувалася).

Замість сільськогосподарської комуні, яка була органічною частиною комуністичного виробництва, в Радянському Союзі утвердилася артіль – «дволийкий Янус». Одним «ликом» вона була обернена до економіки, що функціонувала тільки завдяки директивам. Другим «ликом» вона оберталася до ринкової економіки, тобто до живого виробництва, яке функціонувало завдяки природній мотивації виробника. Артільна форма колгоспу вимагала наявності товарно-грошових відносин. Причому не тільки в обмеженому полі сільськогосподарського виробництва, але й в усій економіці.

Ринковий «лик» колгоспного ладу пом'якшував диспропорції радянської економіки, які були органічно притаманні плановому регулюванню. Він сигналізував плановикам, де і коли треба вжити заходів, щоб уникнути труднощів з реалізацією виробленої продукції чи, навпаки, справитися з дефіцитом. Поряд з вільним вибором місця праці, яке було надане робітничому класу без зусиль з боку останнього, а внаслідок простого розуміння керівниками партії органічних вад мілітаризації трудового процесу, селянин виборів собі присадибну ділянку. Ці два чужорідні для комуністичної економіки елементи – вільний вибір місця праці й присадибна ділянка – зробили можливим її тривале існування. Комуністична економіка завжди залишалася неефективною порів-

няно з ринковою, але вона давала змогу Кремлю використовувати колосальний мобілізаційний ресурс, який мала від природи. Існувати тривалий час вона могла лише тому, що СРСР володів колосальним людським потенціалом і майже невичерпними сировинними ресурсами.

Ті, хто в 1930 р. зробив другий (після 1921 р.) відступ від програми РКП(б) 1919 р., не усвідомлювали його фундаментальності. У резолюції XVI з'їзду ВКП(б) «Про колгоспний рух і піднесення сільського господарства» підкреслювалося, що на даній стадії основною формою колгоспу є сільськогосподарська артіль, але висловлювалося припущення про те, що «колгоспний рух може підсилитися до вищої форми – комуні – відповідно до підвищення технічної бази, зростання колгоспних кадрів і культурного рівня колгоспників»²¹⁹. Сталін до кінця життя був переконаний, що вимоги програми РКП(б) 1919 р. рано чи пізно увійдуть у життя. «Щоб підняти колгоспну власність до рівня загальнонародної власності, – писав він у 1952 р., – треба виключити лишки колгоспного виробництва з системи товарного обігу і ввести їх у систему продуктообміну між державною промисловістю і колгоспами»²²⁰.

10 березня ЦК ВКП(б) прийняв постанову «Про боротьбу з викривленнями партійної лінії у колгоспному русі». Сама її назва містила в собі дві великі брехні: по-перше, місцеві органи влади не були винні у викривленнях, вони тільки ретельно виконували вказівки центру; по-друге, не існувало селянського колгоспного руху, бо селян заганяли в колгоспи силою. Перекидаючи провину за примусову колективізацію на місцеві органи влади, Кремль тепер орієнтував їх «на рішучу, нещадну боротьбу з викривленням політики партії у колгоспному русі»²²¹.

У межах кампанії з ліквідації «перегинів» були перевірені списки розкуркулених у 309 районах УСРР, де проводилася попередня кампанія розкуркулення. Були розглянуті, зокрема, скарги 10 495 селян, яких вислали на Північ СРСР. Спеціальні комісії встановили, що 943 господарства, тобто 9% від загальної кількості, розкуркулили неправильно. Цим селянам дозволили приїхати на батьківщину, місцева влада мала повернути їм конфісковане майно або сплатити його вартість²²². Такою показовою боротьбою з «перегинами» створювалася видимість законності самого процесу розкуркулення.

Були проведені показові покарання представників місцевих органів влади в районах, де становище виявилось особливо гострим. Разом з тим

²¹⁹ КПРС в резолюціях ... – Т. 4. – С. 431.

²²⁰ Сталин И. Экономические проблемы социализма в СССР. – М., 1952. – С. 93

²²¹ Трагедия советской деревни. – Т. 2. – С. 303.

²²² Кульчицкий С. В. Ціна «великого перелому». – С. 94,96.

компартійні комітети зобов'язувалися: з одного боку, не перешкоджати селянам виходити з колгоспів; з другого – утримати максимально можливий рівень колективізації.

Місцева влада гостро сприйняла несправедливі звинувачення у «переги-нах». Сталін змушений був вдатися до невластивої йому відвертості, щоб пояснити ситуацію. Формою спілкування ЦК ВКП(б) обрав *закритий лист до низових партійних організацій*, що розсилався за списками з вимогою повернути кожний примірник у визначений строк. У листі під назвою «Про завдання колгоспного руху у зв'язку з боротьбою з викривленнями партій-ної лінії» (від 2 квітня 1930 р.) говорилося: «У лютому міс. в Центральний Комітет надійшли відомості про масові виступи селян в ЦЧО, на Україні, в Казахстані, Сибіру, Московській обл. Ці відомості визначили стан, який не можна назвати інакше, як загрозливий. Якби не були тоді негайно вжи-ті заходи проти викривлень партлінії, ми мали б тепер широку хвилю по-встанських селянських виступів, добра половина наших низових робітників була б перебита селянами, була б зірвана сівба, було б підірване колгоспне будівництво і був би поставлений під загрозу наш внутрішній і зовнішній стан. Цим було викликане втручання ЦК, зміна Статуту с/г артілі й опублі-кування за спеціальною постановою ЦК статті т. Сталіна “Запаморочення від успіхів”»²²³.

Текст не вимагає особливих коментарів. Можна звернути увагу лише на дві деталі. По-перше, низових працівників поінформували, що ЦК врятував по-ловину з них від наглої смерті своєчасним втручанням у розвиток подій. Цим твердженням знімалися всі претензії місцевих працівників апарату до верхів партії. По-друге, публікація статті Сталіна, як підкреслювалося в листі, була санкціонована ЦК. Ця згадка про ЦК малопомітна, але яскраво засвідчує ста-новище Сталіна в партії і країні у 1930 р. – він підпорядкував собі політбю-ро ЦК ВКП(б), все політичне життя в СРСР крутилося навколо його фігури. Проте слід пам'ятати, що на початку 30-х років Сталін міг втратити своє становище вождя ще за життя. Диктатором у партії і країні він став тіль-ки після двох переможних для нього війн – з власним народом і з гітлерів-ською Німеччиною.

Наскільки точною була намальована в закритому листі ЦК ВКП(б) апокаліп-тична картина? Дещо пізніше, починаючи чергову кампанію у війні з власним на-родом, Сталін у заключному виступі на лютнево-березневому (1937 р.) пленумі

²²³ Документы свидетельствуют. Из истории деревни накануне и в ходе коллективизации. 1927–1932 гг. – М., 1989. – С.390.

ЦК ВКП(б) згадав події перших місяців 1930 р. і знову підтвердив їх серйозність: «Це був один з найнебезпечніших періодів у житті нашої партії»²²⁴.

Американська дослідниця Лінн Віола присвятила свою монографію аналізу селянського опору насильницькій колективізації в СРСР. У її книзі, що з'явилася у 1996 р., знаходимо регіональну статистику селянських заворушень по місяцях 1930 р.²²⁵:

	Січень	Лютий	Березень	За весь 1930 р.
УСРР	45	200	2945	4098
ЦЧО	57	130	737	1373
Півн. Кавказ	36	56	335	1061
Нижня Волга	27	37	203	1003

Перелічені чотири регіони давали майже весь обсяг товарного хліба. Знищення ринкового господарювання і нав'язуваний радянською владою спосіб життя зустрічав серед сільського населення цих регіонів найбільший опір: тут відбулося 7 535 з 13 754 виступів. Особливо небезпечним для влади були виступи в найбільшій національній республіці Союзу – УСРР, а також на Північному Кавказі. УСРР лідирувала за кількістю виступів, далеко випереджуючи всі інші регіони СРСР.

Незважаючи на намагання місцевих органів влади утримати досягнутий у березні 1930 р. рівень колективізації, за перші сто днів нового курсу Кремля він істотно знизився. Динаміка колективізованих господарств по регіонах України виглядала так (у тис.)²²⁶:

Регіон	На 10.03.1930 р.	На 20.06. 1930 р.	Вийшло з колгоспу за 100 днів
Полісся	147,0	61,8	75,1
Правобережний Лісостеп	1268,6	586,8	681,4
Лівобережний Лісостеп	707,5	357,0	350,5
Степ	1126,2	649,4	476,8
УСРР у цілому	3248,9	1655,1	1593,8

²²⁴ Правда, 1937, 1 апреля.

²²⁵ Lynne Viola. Peasant rebels under Stalin. Collectivisation and the Culture of Peasant Resistance. – New York, Oxford, 1996. – P. 138–139.

²²⁶ Історія колективізації сільського господарства Української РСР. – Т. 2. – С. 448.

Дозволом на вихід скористалася майже половина селян. На грудневому (1930 р.) пленумі ЦК КП(б)У була дана чітка відповідь на питання про те, хто залишився в колгоспах: «У колгоспи втягнуто 30–35 відсотків індивідуальних бідняцько-наймитських господарств, які до вступу майже не брали ніякої участі у продукуванні товарної продукції, їх господарства мали споживацький характер. Ми втягнули бідняцьку масу в колгоспи»²²⁷.

Отже після повторного відступу радянської влади, яка не змогла справитися з селянством навіть після десятирічної підготовки, в колгоспах залишалися тільки ті, хто був у них і раніше, до розгортання кампанії суцільної колективізації. Проте незаможницькі колгоспи не цікавили державу, бо вони не давали товарної продукції.

2 вересня 1930 р. Сталін написав з кавказького курорту В. Молотову: «Треба було б, по-моєму, дати внутрішню директиву обкомам і райкомам... зосередити всю свою увагу на організації припливу в колгоспи... Словом, відкрити відповідну систематичну і наполегливу кампанію в пресі за колгоспний рух як головний і всевишальний нині чинник сільгоспбудівництва»²²⁸.

Молотов вставив у протокол засідання політбюро ЦК ВКП(б) від 25 вересня 1930 р. пункт №17/25 «Про директиву по колективізації» (схвалений опитуванням членів політбюро ЦК 20 вересня). Секретарю ЦК ВКП(б) К. Бауману, нарком землеробства СРСР Я. Яковлеву і голові Колгоспцентру Т. Юркіну доручалося у дводенний строк опрацювати проект директиви у питанні про розгортання колективізації. Вказувалася й причина уваги політбюро ЦК ВКП(б) до цього питання: «У зв'язку з новим потужним піднесенням колгоспного будівництва, що наростає»²²⁹. **Так Кремль розпочав третю спробу колективізації сільського господарства.**

На пленумі ЦК КП(б)У і об'єднаному пленумі ЦК і ЦКК ВКП(б), що відбулися в грудні 1930 р., перед партійною організацією України було поставлене завдання у 1931 р. цілком колективізувати Степ і втягнути в колгоспи не менше половини селянських господарств лісостепової зони²³⁰. Один із пунктів резолюції грудневого пленуму ЦК КП(б)У визначав головний засіб тиску на селян-власників: «Боротьба за колективізацію є насамперед боротьбою проти куркуля, головного запеклого ворога колективізації... Нещадний наступ на глителя по всьому фронту

.....
²²⁷ Голод в 1932–1933 років в Україні: причини та наслідки. – С. 377.

²²⁸ Письма И. В. Сталина В. М. Молотову. 1925–1936 гг. Сборник документов. – М., 1995. – С. 212–213.

²²⁹ Трагедия советской деревни. Коллективизация и раскулачивание. Документы и материалы. – Т. 3. – М., 2001. – С. 54.

²³⁰ Нариси історії Комуністичної партії України. – К., 1977. – С. 427.

(хлібозаготівлі, фінансові заходи тощо), ліквідація куркуля у районах суцільної колективізації, переселення розкуркулених за межі села повинні стати складовою частиною боротьби колгоспних та бідняцько-середняцьких мас одноосібників за здійснення суцільної колективізації»²³¹.

Якраз у цей час ЦВК СРСР затверджував закон про єдиний сільгосподаток на 1931 рік, у якому зробив спробу по-новому визначити ознаки куркульських господарств. За свідченням М. Калініна, спроби не увінчалися успіхом, тому що «старі ознаки куркульства майже відпали, а нові не з'явилися, щоб їх можна було зафіксувати»²³². Однак у ході «організації колгоспного руху» партія **обов'язково повинна була відшукати куркуля, щоб загрозою розкуркулення загнати селян у колгоспи**. «Наступ на глิตая» в резолюції грудневого (1930 р.) пленуму ЦК КП(б)У не обов'язково передбачав розкуркулення. Рекомендувалося наступати хлібозаготівлями і «фінансовими заходами», тобто посиленням оподаткуванням. **Тих, хто не давав згоди на вступ до колгоспів, якраз і оголошували куркулями**. Прихований зміст партійних директив розкривався у документах чекістів, які фіксували дійсність без маскування. У записці інформвідділу ОДПУ про розгортання колективізації від 25 листопада 1930 р. серед різних фактів наводився й такий: «У Бобринецькому районі голова колгоспу “Нове життя” з приводу залучення одноосібників у колгоспи заявив: “На індусів (індивідуальних господарів. – С. К.) треба накласти такий план хлібозаготівель, щоб вони самі просилися у колгоспи. Якщо й це не допоможе, то треба накласти на них таку м'ясозаготівлю, що й останніх корів здадуть – тоді вже кожний до нас побіжить, тільки встигай записувати та приймати”»²³³.

Після гіркого досвіду перших місяців 1930 р. керівники партії виступали «як проти ставки на самоплив у колективізації, так і проти всіх адміністративних перегинів та заскоків» (з резолюції грудневого (1930 р.) пленуму ЦК КП(б)У). Організатори «колгоспного руху» повинні були створювати нестерпні умови для індивідуального господарювання доведеними «до двору» завданнями задачі продукції і податками, а потім чекати від «індусів» цілком добровільно написаних заяв про вступ до колгоспу. Проте завдання і податки ставали ефективними тільки у сполученні із загрозою негайного розкуркулення. Держава-комуна атакувала «твердоздатчиків» та «експертників» під приводом того, що вони були експлуататорами-куркулями.

²³¹ Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК. – Т. 1. – К., 1976. – С. 709.

²³² Див.: Кондрашин В. В. Голод 1932–1933 годов в российской деревне. – Пенза, 2003. – С. 65–66.

²³³ Трагедия советской деревни. Коллективизация и раскулачивание. Документы и материалы. – Т. 2. – М., 2000. – С. 713.

Учасники грудневого пленуму ЦК КП(б)У виглядали розгубленими. Справитися з колективізацією за один рік здавалося їм абсолютно нереальним. Становище врятував секретар ЦК КП(б)У, колишній боротьбист П. Любченко. Суть його промови-інструкції була такою: «Деякі комуністи і навіть окремі партійні організації забули вже про те, що в них на селі є куркуль, і це в першу чергу стосується районів Степу, де ми маємо високий відсоток колективізації. Деяким товаришам здається, що куркулі – це ті, хто був занесений до реєстру весною 1930 р. Їм здається, що коли вони за цим реєстром провели розкуркулення, то в них куркуля вже нема. Вони повторюють заяви тих куркулів, що не потрапили ще під розкуркулення – що, мовляв, наші куркулі на Соловках, а на селі в нас куркулів нема. На декого з наших комуністів напав страх у зв'язку з таким величезним завданням – колективізувати 1,5–2 млн бідняцько-середняцьких господарств. Ми не організуємо наступ на куркуля, а значить, і успішну колективізацію, коли кожний член партії, кожний активіст, бідняк і середняк, не усвідомляють, що куркуль у нас виростає на базі дрібнобуржуазної стихії щодня, щогодини, що куркуль не вичерпується, як я казав, реєстром 1930 року, що куркуль на селі є»²³⁴.

Повторна кампанія розкуркулювання готувалася з урахуванням досвіду 1930 р. Відповідну законодавчу базу забезпечив XII Всеукраїнський з'їзд рад (лютий–березень 1931 р.). У резолюції «Про підсумки та перспективи радгоспно-колгоспного будівництва» він поставив вимогу перед органами радянської влади «рішуче провести ліквідацію куркуля як класу»²³⁵.

Комісія політбюро ЦК КП(б)У на чолі з П. Любченком, яка розробляла план кампанії розкуркулення, поставила перед ЦК ВКП(б) питання про висланні за межі УСРР до 40 тис. селянських господарств (160 тис. осіб). Кремль зменшив ліміт до 30 тис. господарств. Секретар ЦК ВКП(б) П. Постишев 29 травня 1931 р. розіслав у республіки, краї та області виконані на ротаторі типові повідомлення про початок кампанії виселення (в них вписувалися чорнилом прізвище секретаря партійного комітету, регіон виселення і цифра селянських сімей, що підлягали виселенню). Депортація здійснювалася блискавичними темпами. Особливий відділ ОДПУ повідомляв 12 червня, що чотири ешелони з України були вже вивантажені на місці призначення (всі українські «куркулі» вивозилися в Уральську область), а сім ешелонів знаходилися в дорозі. Разом у цих ешелонах перебувало 4 853 сім'ї загальною чисельністю 18 279 осіб. Планувалося вивезти ще 25 тис. сімей орієнтовною чисельністю 100 тис. осіб²³⁶.

²³⁴ Див.: Голод 1932–1933 років в Україні: причини та наслідки. – С. 379–380.

²³⁵ Резолюції Всеукраїнських з'їздів Рад. – Харків, 1932. – С. 352.

²³⁶ Трагедия советской деревни... Т. 3. – М., 2001. – С. 143.

Однак з другої половини 1931 р. масове розкуркулення припинилося. У ньому більше не було потреби. Загальні результати двох чекістських операцій з розкуркулення виглядали таким чином (тис. господарств)²³⁷:

Регіони	1930 р.	1931 р.	Всього
Українська СРР	31 593	32 127	63 720
Північний Кавказ	10 595	27 809	38 404

Значно більшу роль, ніж розкуркулення, в колективізації 1931 р. відіграв податково-пільговий перепад: колгоспники звільнялися від податків, тоді як одноосібників обкладали, не рахуючись ні з якими нормами. Податковий тягар мало хто міг витримати, і тому одноосібники нерідко припиняли господарювання, перебиваючись випадковими заробітками. Але це не допомогло. 28 травня 1931 р. ЦК КП(б)У звернувся до районних партійних комітетів та райвиконкомів з директивним листом такого змісту: «Роз'яснити одноосібникам, що відповідно до постанови ЦВК СРСР від 12 квітня 1931 р. і закону про продподаток податок на одноосібників, а також розрахунок по хлібозаготівлях визначатимуться у розмірах відповідно до минулорічної площі їх засіву. Всю землю, не засіяну в строк, у господарств, які ухиляються від сівби, відібрати і передати колгоспам. Щодо тих одноосібників, які злісно ухиляються від сівби, райвиконкоми мають у примусовому порядку залучати їх коней та інший необхідний реманент для засіву відібраної землі за встановленими райвиконкомаами твердими розцінками. Встановити колгоспам додаткові завдання з сівби пізніх культур, маючи на увазі перекриття можливого недосіву індивідуальних господарств»²³⁸.

Стан колективізації по регіонах у 1931 р. характеризувався такими даними²³⁹:

Регіони	Кількість колгоспів	Кількість господарств у них	
		у тис.	у %
Полісся			
1.03	2438	118	19,3
1.10	3850	239	39,0
Правобережний Лісостеп			
1.03	6595	791	43,6
1.10	7342	1167	65,1

²³⁷ Davies R. W., Wheatcroft Stephen. The Years of Hunger. Soviet Agriculture, 1931–1933. – Palgrave, 2004. – Р. 490.

²³⁸ Кульчицький С. В. Ціна «великого перелому». – К., 1991. – С. 143.

²³⁹ Історія колективізації сільського господарства УРСР. – Т. 2. – К., 1965. – С. 554–555.

Лівобережний Лісостеп			
1.03	6623	458	44,8
1.10	7817	703	70,1
Степ			
1.03	13 956	936	72,1
1.10	12 409	1088	86,6
Молдавська АСРР			
1.03	670	56	47,3
1.10	732	78	68,4
УСРР у цілому			
1.03	30 282	2359	48,5
1.10	32 150	3275	68,0

Частка усупільненої орної землі на селі завжди була більша, ніж частка колективізованих господарств – внаслідок депортації «куркулів» або втечі селян у міста і на новобудови. На березень 1931 р. в Україні було усупільнено 14 127 тис. га орної землі (52,7%), а на жовтень того ж року – 18 702 тис. га (72,0%)²⁴⁰.

У грудні 1930 р. об'єднаний пленум ЦК і ЦКК ВКП(б) дав Україні завдання колективізувати не менше 80% селянських господарств у степовій зоні і не менше 50% – у лісостепових зонах. Як бачимо з таблиці, поставлене завдання ЦК КП(б)У виконав із значним перевищенням. 2 серпня 1931 р. ЦК ВКП(б) у постанові «Про темпи дальшої колективізації і завдання по зміцненню колгоспів» роз'яснив, за якими критеріями повинна визначатися суцільна колективізація: не менше 68–70% селянських господарств з охопленням не менше 75–80% посівних площ. **Виходячи з цього, пленум ЦК ВКП(б) ухвалив вважати колективізованими Степ і Лівобережжя України** ²⁴¹. До кінця 1932 р. в республіці було колективізовано майже 70% селянських господарств з охопленням більше 80% посівних площ. Лише у поліських та прикордонних районах частка одноосібних господарств залишалася значною навіть у перші роки другої п'ятирічки.

²⁴⁰ Там само.

²⁴¹ Коллективизация сельского хозяйства. Важнейшие постановления Коммунистической партии и Советского правительства. 1927–1955. – М., 1957. – С. 399.

8.7

Економічна катастрофа

Комуністичне будівництво здійснювалося терористичними засобами, які пробуджували в людській натурі найтемніші інстинкти. Але навіть сталінський режим, який управляв за допомогою протиставлення людей за соціальною та національною ознаками, мусив виконувати звичайні функції держави щодо забезпечення громадського порядку. Та саме в 1930–1931 рр., коли в СРСР здійснювалася суцільна колективізація, сільська місцевість в Україні виявилася майже цілком відірваною від управлінських центрів. Ця обставина відіграла свою роль у погіршенні становища в сільському господарстві УСРР.

Перша радянська адміністративно-територіальна реформа відбулася в 1923 р. Тоді волості були укрупнені в райони, а повіти – в округи. При підготовці реформи існувала тенденція остаточно покінути з дореволюційним поділом, тобто ліквідувати губернії. Однак цьому перешкодив Х. Раковський, який справедливо вважав, що розширення об'єктів управління до чотирьох десятків округів ускладнить роботу центральних партійних і радянських органів. Наступники Раковського все-таки погодилися на ліквідацію губерній, і з 1925 р. в республіці встановилася *триступенева структура управління* (центр–округ–район).

Суцільна колективізація перетворювала сільський район у найбільш відповідальну ланку адміністративного управління. Ця ланка потребувала зміцнення, передусім стосовно кадрів. Улітку 1930 р., коли відбувався XVI з'їзд ВКП(б), Сталін у політичному звіті ЦК торкнувся проблеми, що стала актуальною. Як завжди, він поставив запитання і тут же відповів на нього: «Що треба зробити.., щоб забезпечити районні організації у всіх галузях нашої роботи достатньою кількістю потрібних працівників? Для цього треба зробити, принаймні, дві речі:

1. Скасувати округи, які перетворюються в непотрібне середостіння між областю і районами і за рахунок окружних працівників, які звільняються, посилити районні організації;

2. Зв'язати районні організації безпосередньо з областю (крайкомом, нац. ЦК)»²⁴².

У Російській Федерації, де поряд із округами існували області, перехід на триступеневу структуру дійсно дозволяв зміцнити кадрами райони. У національних республіках, де областей не створили, прийняте по доповіді Сталіна рішення

²⁴² Сталін Й. Твори. – Т. 12. – С. 332.

XVI з'їзду ВКП(б) про ліквідацію округів *означало перехід на двоступеневу структуру управління* (центр – район). Це рішення було виправданим для невеликих за територією й населенням республік, але не для України. У виступі на з'їзді В. Чубар спробував вилучити Україну з-під дії вже прийнятого рішення. «У нас 580 районів, – говорив він. – Управляти такою кількістю після ліквідації округів неможливо. Ми повинні укрупнити райони, дещо відсуваючи районні центри від села. Відсування на ходу, в процесі сільськогосподарських кампаній мені здається неможливим без зриву роботи. Тому неправильно, що ми повинні негайно ліквідувати округи. Краще відкласти укрупнення районів на більш спокійний період – зиму»²⁴³.

Однак компартійно-радянське керівництво УСРР було змушене виконати рішення XVI з'їзду ВКП(б) буквально і негайно, тобто укрупнити райони і ліквідувати округи. Починаючи з вересня 1930 р. територія республіки була поділена на 503 адміністративні одиниці, керовані з Харкова: Молдавську АСРР, 18 міст центрального підпорядкування і 484 сільські райони. Проте Харків не міг справитися з півтисячею об'єктів управління. У ЦК КП(б)У, Раднаркомі, Укрпрофраді та інших центральних відомствах стали виникати специфічні управлінські структури по групах районів, які здебільшого відповідали ліквідованим округам.

Штати центральних установ стали стрімко збільшуватися. Це не зарадило справі, а тільки призвело до ще більшої дезорганізації. В. Чубар змушений був визнати, що уряд іноді використовував інформаційну мережу органів державної безпеки, щоб розібратися у стані справ на місцях: «Коли ми отримали сигнали про велике простоювання тракторів, то провели по лінії ДПУ перепис їх стану. Туди не всі райони увійшли, бо навіть через ДПУ не докопаєшся до кожного району – що там робиться»²⁴⁴.

У лютому 1932 р. керівники України дістали згоду Кремля на утворення *п'яти областей*, які за територією майже удвоє перевищували колишні губернії – Харківської, Київської, Одеської, Дніпропетровської та Вінницької. У районах Донбасу Харків вважав за потрібне зберегти безпосереднє керівництво центральних установ. 22 червня С. Косіор зустрівся в Москві з Л. Кагановичем і у відповідь на звинувачення про незадовільне керівництво сільським господарством визнав, що центр був відірваним від районів. Тут же він попросив згоди ЦК ВКП(б) на утворення Донецької і Чернігівської областей. Сталін дозволив негайно створити тільки першу з них²⁴⁵. 2 липня 1932 р. була утворена *Донецька область* у складі

²⁴³ XVI съезд ВКП(б). Стенографический отчет. – М.–Л., 1930. – С. 168.

²⁴⁴ Голод 1932–1933 років в Україні: причини та наслідки. – С. 388.

²⁴⁵ Сталин и Каганович. Переписка. 1931–1936 гг. – М., 2001. – С. 188, 197.

17 адміністративно-територіальних одиниць, підпорядкованих центру, а також 13 районів Харківської і 5 районів Дніпропетровської областей. 15 жовтня цього ж року була утворена *Чернігівська область* із 29 районів Київської і 7 районів Харківської областей. Після цього адміністративно-територіальний поділ кілька років залишався без змін.

Проте безладдя в управлінні тривало, бо обласній ланці потрібен був певний час для налагодження роботи. Г. Петровський розповідав на лютневому (1933 р.) пленумі ЦК КП(б)У: «Про елементарні речі, які треба було повідомити в ЦК або в інший радянський орган, тижнями і цілими місяцями ми не могли дізнатися в районі. Наші організовані області далеко не справно працюють. Минулого року в поїзді по Донецькій області я бачив, як обласні організації не охопили ще район стосовно керівництва»²⁴⁶.

Разом з колгоспним ладом народилося й директивне управління колгоспами, при якому той, хто давав настанову, не брав на себе економічної відповідальності за наслідки. «Керівна роль партії» на ділі трансформувалася у дріб'язкове, суперечливе, часто некомпетентне, але за всіх умов диктаторське втручання у виробничу діяльність. Господарства зарегламентовувалися численними постановами, планами і нормативами, які плодилися на всіх рівнях управлінського апарату – від районного до загальносоюзного. Ілюстрацією для такого висновку можуть бути слова С. Косіора: «Методи планування сільського господарства за площами і культурами – проста механічна й бюрократична вправа, внаслідок чого наші працівники нерідко скочуються на позиції командування, нав'язування іноді безглузвих, а іноді навіть шкідливих планів. Мало накреслити загальний план, треба його пристосувати до землі, до господарства, до сівозміни, зважити якість землі... Дуже небагато колгоспів наважуються виправити іноді вже зовсім безглузді вказівки якого-небудь нашого планового органу»²⁴⁷. Розгاردіаши в управлінні нерідко ставав не недолік, а перевагою, тому що перешкоджав тиражуванню «безглузвих вказівок». Самі колгоспи не могли ігнорувати вказівки, не наражаючись на політизовані звинувачення у шкідництві, саботажі, контрреволюційності.

Провідну роль у колективному господарюванні відігравав адміністративно-управлінський апарат колгоспів. За статутом колгоспники могли самостійно обирати на загальних зборах голову й правління. Проте *остаточне слово у визначенні колгоспного керівництва належало районній ланці управління – секретарю райкому, голові райвиконкому і начальнику райвідділу ДПУ*. У формуванні керівних кадрів колгоспного виробництва істотну роль відіграли робітники.

²⁴⁶ Голод 1932–1933 років в Україні: причини та наслідки. – С. 389.

²⁴⁷ Там само.

Усе почалося з рішення листопадового (1929 р.) пленуму ЦК ВКП(б) відрядити на село 25 тисяч робітників, здатних очолити створювані сільськогосподарські колективи. Україна за рознарядкою повинна була дати 7 500 робітників. У лютому 1930 р. ЦК КП(б)У прийняв рішення про додатковий набір 2 тис. робітників. У грудні 1930 р. на керівну роботу в колгоспи було надіслано 2 тис. членів партії, переважно з промислових підприємств. Нарешті, в січні 1932 р. профспілкам було доручено здійснити вербування 1 500 робітників для керівної роботи на селі. Тільки з другої п'ятирічки адміністративно-управлінський апарат колгоспного села став формуватися в основному з селян²⁴⁸.

Історія колективізації має безліч негативних прикладів господарювання двадцятип'ятитисячників. Нерідко трудові зусилля колгоспників зводилися нанівець через некомпетентність, байдужість і корисливість поставленого над ними адміністративно-управлінського апарату.

В силу своєї природи силові органи не могли здійснювати управління, тому управлінські функції були покладені на компартійні комітети різного рівня і на первинні осередки державної партії. У селі, особливо українському, мережа компартійних осередків залишалася малорозвиненою. В резолюції «Про сільське господарство України та про роботу на селі» листопадовий (1929 р.) пленум ЦК ВКП(б) наголосив на важливості забезпечення практичного керівництва колгоспами з боку місцевих осередків і райкомів, але підкреслив неймовірну складність цього завдання через нестачу партійних сил: *на 25 млн осіб сільського населення – 3 тис. осередків і райкомів, а в них – близько 25 тис. комуністів, зайнятих безпосередньо в сільському господарстві*²⁴⁹. Нечисленність сільських організацій КП(б)У накладалася на специфіку їх персонального складу. Переважали ті, хто займав керівні посади, а також фахівці – вчителі, лікарі, агрономи та ін.

Тим часом завдання формування колгоспного ладу ставило на порядок денний питання про *організацію компартійного осередку безпосередньо в артлі*. У лютому 1930 р. Старобільський окружком КП(б)У висловився за перехід від старого, територіального принципу в побудові місцевих партійних осередків до нового, виробничого принципу. Незабаром перебудова сільських парторганізацій за виробничим принципом була проведена у багатьох районах Маріупольського, Одеського, Херсонського та деяких інших округів. Вона стала обов'язковою після прийняття ЦК ВКП(б) у лютому 1931 р. «Положення про осередок ВКП(б) в колгоспах». Якщо в січні 1930 р. в селах України було 2 910 територіальних партосередків, у яких налічувалося 40 тис. членів і кандидатів КП(б)У, то в кінці

²⁴⁸ Кульчицький С. В. Ціна «великого перелому». – С. 163–164.

²⁴⁹ КПРС в резолюціях... – Т. 4. – С. 349.

1931 р. кількість осередків зросла до 7 017, а членів і кандидатів партії в них – до 112 тис. Серед цих осередків до виробничих належало 5 965, з них у колгоспах – 4 767, у радгоспах – 911²⁵⁰.

Коли порівняти кількість колгоспних партосередків (4 767) з кількістю колгоспів (32 150), то можна зробити висновок про те, що вищі органи партії ще не могли дотягнутися до села, використовуючи свій партійний апарат. На початку 30-х років найбільш поширеними були міжколгоспні осередки, які об'єднували по 5–6, а інколи понад 10 артільей. Такі партосередки не мали безпосереднього зв'язку з колгоспною економікою, тобто не відрізнялися від територіальних. Розукрупнити їх було неможливо через нечисленність: у середньому – до 15 членів і кандидатів партії. До того ж безпосередньо у виробництві в кожному з них працювало лише кілька членів партії, переважна їх більшість займала керівні посади у різних сферах громадсько-політичного і культурного життя.

З початком суцільної колективізації прийом селян у партію став більш відкритим. Якщо у 1929 р. членами КП(б)У стали 4 тис. селян, то в 1932 р. – 39,6 тис. Проте гострота становища у сільській місцевості позначилася на настроях членів партії. Багато з них відкрито співчували «правим опортуністам» на чолі з М. Бухаріним. Після генеральної чистки партійних лав усі вони позбулися партквитка. Відсоток вичищених на селі в 1929–1930 рр. удвоє перевищував міський: 16,2 проти 8,8²⁵¹. Масовий прийом з одночасною інтенсивною чисткою створили в сільських парторганізаціях КП(б)У унікальну ситуацію: на початок 1932 р. вони на дві третини склалися з кандидатів у члени партії. Отримуючи обмежену підтримку з боку колгоспних парторганізацій, сільські райкоми могли діяти лише за допомогою прибулих у села на певний час кадрів уповноважених.

Аби колгоспи давали максимум товарної продукції державі, працю колгоспників треба було механізувати. Проблема механізації розв'язувалася через машинно-тракторні станції, які мали перетворитися на інтегральний елемент колгоспного ладу. Рада праці і оборони 5 червня 1929 р. прийняла постанову «Про організацію машинно-тракторних станцій». Розгортання їх мережі відбувалося швидко. Наприкінці 1932 р. діяло 594 МТС, у яких налічувалося 25,6 тис. тракторів, у зоні їх дії перебувала майже половина колгоспів (48,2%). Проте на початку 30-х років вони ще не могли достатньою мірою допомогти колгоспам у налагодженні господарства. Їм доводилося розв'язувати власні виробничі питання, серед яких найбільш складною виявилася проблема освоєння техніки.

²⁵⁰ Нариси історії Комуністичної партії України. – К, 1977. – С. 412–413.

²⁵¹ Кульчицький С. В. Ціна «великого перелому». – С. 153–154.

Проте й більш-менш підготовлений механізатор часто не міг працювати на машинах, які надходили до МТС з вітчизняних заводів. Як розповідав Г. Петровський після поїздки по кількох районах Дніпропетровщини в липні 1932 р., комбайни запорізького заводу «Комунар» через конструктивні недоробки залишали в полі не менше 15% врожаю²⁵².

Народження колгоспного ладу одразу поставило проблему організаційно-господарського стану колгоспів. Мабуть, першою її сформулювала 2 квітня 1930 р. компартійна фракція Миколаївського окрвиконкому, коли рекомендувала зосередити зусилля на вдосконаленні організації праці, виробленні принципів розподілу прибутків і утворенні неподільного фонду²⁵³. 27 травня програму зміцнення внутрішнього стану колгоспів затвердив Могилів-Подільський окружний комітет КП(б)У. В ній передбачалося здійснити розробку норм праці з наступним затвердженням їх на виробничих нарадах і зборах колгоспників, опрацювати систему висування колгоспників на керівну роботу, організувати допомогу колгоспам з боку фахівців, які працювали в окружних установах²⁵⁴.

Розподіл доходів у колгоспах у 20-х роках найчастіше відбувався по їдцях або за кількістю виходів на роботу. Іноді враховувався й розмір майна, переданого колгоспу. Суцільна колективізація повинна була внести в це питання істотні корективи. У ході дискусії, що розгорнулася влітку 1930 р. в Аграрному інституті Комакадемії, представник України С. Ужанський заявив, що вирішальним випробуванням для колгоспної системи стане осінь, коли відбудеться «дільба продуктів»²⁵⁵. Випереджаючи події, Колгоспцентр СРСР у директиві від 6 червня 1930 р. «Про оцінку і облік праці в колгоспах» висловився за впровадження нової економічної категорії – трудовня. Однак ця ідея тоді не знайшла поширення²⁵⁶.

У січні 1931 р. в Москві відбулася Всесоюзна нарада з організації праці в колгоспах. Вона рекомендувала правлінням колгоспів установлювати відрядну оцінку кожної одиниці роботи в *трудоднях*. Головною умовою застосування індивідуальної і групової відрядності називалося правильне нормування сільськогосподарських робіт. Рекомендації наради лягли в основу постанови VI з'їзду рад СРСР «Про колгоспне будівництво» (березень 1931 р.). З'їзд оголосив трудовень єди-

²⁵² Там само. – С.153–154.

²⁵³ Социалистическое строительство на Николаевщине. Документы и материалы. 1921–1941. – Одесса, 1984. – С. 121–122.

²⁵⁴ Історія колективізації сільського господарства Української РСР. – Т. 2. – К., 1965. – С. 453.

²⁵⁵ Основные вопросы сплошной коллективизации. Дискуссия в Аграрном институте Комакадемии. – М., 1930. – С. 53.

²⁵⁶ Бондаренко В. В. Развитие общественного хозяйства колхозов Украины в годы довоенных пятилеток. – К., 1957. – С.152.

ною мірою кількісних і якісних результатів роботи у громадському господарстві й зобов'язав керівників колгоспів забезпечити повсюдне запровадження відрядності. Розподіл продуктів, підкреслювалося в резолюції з'їзду, мав здійснюватися за принципом «хто більше і краще працює, той більше одержує, хто не працює, той нічого не одержує»²⁵⁷.

Вимальовувалася досить логічна система оплати праці, але в реальних умовах вона не спрацьовувала. Перш за все, виявилася тенденція до нарощування управлінських структур і відповідно – витрат на їх утримання за рахунок доходу від громадського господарства. Вивчаючи стан організації праці в колгоспах, Наркомзем УСРР зробив такий узагальнюючий висновок: «Часто при високих нормах виробітку на польових роботах та неправильних розцінках ті, хто працював у полі, виробляли набагато менше трудоднів, ніж обслуговуючий персонал»²⁵⁸.

По-друге, незважаючи на оптимістичні дані про запровадження відрядної оплати праці, які фігурують у статистичних довідниках, у більшості колгоспів панували знеосібка і зрівнялівка. ДПУ УСРР вивчило діяльність 200 колгоспів за 1931 рік. Виявилося, що у 48% колгоспів відрядна оплата праці зовсім не застосовувалася²⁵⁹.

По-третє, і це найголовніше, половина колективних господарств України, за свідченням С. Косіора, у 1931 р. не видала на трудодні абсолютно нічого²⁶⁰. Отже, у половині артіль колгоспники працювали цілий рік безоплатно, здобуваючи собі і своїй сім'ї жалюгідні засоби для існування тільки з невеликих присадибних ділянок. На цих ділянках можна було посадити тільки картоплю і городину. У сільській місцевості основний продукт харчування – хліб – ставав величезним дефіцитом.

Колишній семінарист, Й. Сталін інколи вживав запозичені з Біблії вирази. Найбільш розтиражованим виявився вираз «перша заповідь». Він адресувався селянам і означав, що колгосп повинен спочатку розрахуватися з державою, і лише потім розподілити між працюючими залишок виробленої на трудодні продукції. Дефіцит хліба в сільській місцевості був викликаний, як це зрозуміло, державними заготівлями.

На папері все виглядало гарно. У роз'ясненні за підписами Я. Яковлєва і Т. Юркіна щодо запровадження в життя Примірного статуту сільськогосподарської артілі визначалися норми здачі (у формі продажу за зовсім низькими цінами)

.....
²⁵⁷ Очерки истории коллективизации сельского хозяйства в союзных республиках. – М., 1963. – С.196.

²⁵⁸ Історія колективізації сільського господарства УРСР. – Т. 3. – К., 1971. – С. 37.

²⁵⁹ Голод 1932–1933 років в Україні: причини та наслідки. – С. 393.

²⁶⁰ Більшовик України, 1931, № 11–12. – С. 25.

заготівельним органам зернової продукції. У хлібовиробних регіонах СРСР, у тому числі в Україні, треба було здавати від *чверті до третини валового збору*, виходячи з розрахунку середнього врожаю, а в хлібоспоживчих регіонах – *не більше однієї восьмої частини збору*. «Вся інша маса валового збору, – вказувалося у роз'ясненні, – як у зернових, так і в незернових районах залишається у цілковитому розпорядженні колгоспів»²⁶¹.

Роз'яснення Яковлєва і Юркіна було схвалене політбюро ЦК ВКП(б) 12 квітня 1930 р., коли починалася посівна кампанія. Наступного дня воно з'явилося в офіційному виданні «Сборник законов СССР» (1930, №24, ст. 256) і було розтиражоване всіма газетами. Виходячи з цього, Укрзерноцентр у червні 1930 р. зробив такий розрахунок хлібного балансу на основі видів на врожай (у млн пудів)²⁶²:

- валовий збір зернових культур – 1 355;
- споживання сільського населення (у розрахунку 16 пудів на людину, за наявності 23,5 млн споживачів) – 376;
- посівний, фуражний і страховий фонди, разом – 515;
- резервний фонд – 35;
- хлібозаготівельний план – від 425 до 430.

Укрзерноцентр прорахував види на врожай – вище середніх. Однак він не міг передбачити перипетій сталінської «революції згори». **Продуктивні сили сільського господарства були підірвані новою кампанією розкуркулювання. Багато селян не витримували податкового тиску і відмовлялися від господарювання, залишаючи «хлібозаготівельний фронт». План мусив виконуватися, і влада обтяжувала тих, хто залишався на селі, додатковими завданнями. Колгоспи не могли розрахуватися по трудовнях, а селяни не бажали добросовісно працювати без оплати. Втрати зерна в полі ставали величезними, а різниця між видами на врожай і реальним урожаєм – разючою. Колгоспи мусили виконувати план, здаючи нерідко все, що мали.**

Ось картинка з натури, виписана Петром Григоренком²⁶³:

«Я власними вухами чув, як секретар ЦК КП(б)У Станіслав Косіор – недо-росток, одягнений у прекрасний напрасований костюм, з виголеною до полиску, великою круглою головою – влітку 1930 року давав настанови нам, уповноваже-ним ЦК, які їхали на збирання урожаю: «Селянин вдається до нової тактики. Він відмовляється збирати врожай. Він хоче згноїти хліб, щоб кістявою рукою голоду

²⁶¹ Трагедия советской деревни... – Т. 2. – С. 383–384.

²⁶² Слинко І. І. Соціалістична перебудова і технічна реконструкція сільського господарства України. – К., 1961. – С. 281–282.

²⁶³ Григоренко П. Г. Спогади. – К., 2007. – С. 93–94, 99.

задушити радянську владу. Але ворог прорахувався. Ми примусимо його самого скуштувати, що таке голод. Ваше завдання зірвати цю куркульську тактику саботажу збирання врожаю. Зібрати все до єдиного зернятка і збіжжя негайно вивозити як хлібоздачу...”

Я ще в молоді роки був достатньо підготовлений, щоб сприймати косіорівський інструктаж з певною мірою критицизму. Тому те, що мене чекало в селі, куди я мав прибути як уповноважений ЦК, я собі уявляв досить правильно. Але те, що я побачив, перевершило всі мої найгірші сподівання. Велике, понад 2 000 дворів степове село з тодішньою назвою Архангелка на Херсонщині – у гарячу пору збирання врожаю наче вимерло. Працювала одна молотарка в одну зміну (8 осіб). Решта ж трудової армії – чоловіки, жінки, підлітки – сиділи, лежали, напівлежали в холодку. Я пройшовся селом з кінця в кінець, і мені стало моторошно. Я пробував вступати в розмови. Відповідали повільно, з цілковитою байдужістю. Я намагався переконати:

– Хліб же у валках лежить, а подекуди ще й на пні стоїть. Ну, цей то вже осипався і пропав, а той, що у валках, він же згниє.

– Ну, звісно, згниє, – з неохотою відповідали мені».

Хлібозаготівельний план 1930 р. виявився гумовим. Для України його встановили в розмірі 440 млн, а у вересні збільшили до 490 млн пудів. Керівники республіки не знали, як виконати основний план, а після збільшення геть розгубилися. На півдні врожай ще не був зібраний повністю, і вони відбили телеграфну директиву всім райпарткомам від Одеси до Маріуполя: «Хліб, що лежить на полях, треба врятувати за будь-яку ціну, скориставшись декількома днями гарної погоди. Оголосіть на 2–3 дня постановою РВК обов’язкову громадську кампанію завою хліба всім селом, усіма без виключення засобами, закріпіть цю кампанію рішеннями сільрад, сходів і т. ін. Норми оплати за зведення встановіть самі на місці»²⁶⁴.

ЦК КП(б)У домігся від Кремля у жовтні 1930 р. зменшення плану до 472 млн пудів. Однак темп заготівель падав, бо в селі вже не залишалося резервів хліба. 27 січня 1931 р. політбюро ЦК ВКП(б) розглянуло ситуацію в УСРР і констатувало заборгованість в обсязі 34 млн пудів, переважно по твердих завданнях для заможних господарств. Сталін зменшив заборгованість до 25 млн пудів і зобов’язав ЦК КП(б) У оголосити лютий 1931 р. місяцем ударних хлібозаготівель, щоб цілком виконати план. На початку травня 1931 р. Молотов викликав Косіора в Москву і повідомив, що *план з урожаю 1930 р. повертається до попередньої цифри – 490 млн пудів.* ЦК КП(б)У змушений був оголосити нову кампанію із заготівлі минулорічного хліба з 20 травня по 15 червня 1931 р. С. Косіор і В. Чубар відправили в райони

²⁶⁴ Голод 1932–1933 років в Україні: причини та наслідки. – С. 394.

директиву такого змісту: «Добрий урожай минулого року дав можливість партії намітити хлібозаготівельний план України в розмірі 490 млн пудів... Країна в липні може залишитися без хліба, якщо не буде забезпечено завершення виконання хлібозаготівель. Партійні організації України повинні зрозуміти усю грізність цієї перестороги і стати як один до роботи, у найкоротший час забезпечити виконання хлібозаготівель. Виходячи з цього, ЦК встановив найостаточніші плани для кожного району, у тому числі додаткові плани для районів, які свої попередні завдання виконали, але мають усі можливості заготовити додатково»²⁶⁵.

«Найостаточніші» плани виконані не були, проте після вивезення всіх запасів республіка виконала попередній варіант плану, який у лютому 1931 р. здавався не-досяжним. До 1 червня 1931 р. у селянському секторі було зібрано 393 млн пудів, а загалом по УСРР – 477 млн пудів з урожаю 1930 р. Це становило на 167 млн пудів більше викачаного з України хліба у 1929 р. Державні заготівельні пункти одержали по 4,7 центнера зерна з кожного гектара посівних площ – рекордний показник товарності за всі дореволюційні й пореволюційні роки»²⁶⁶.

На XVI з'їзді ВКП(б) Сталін заявив, що завдяки створенню колгоспного ладу в країні успішно розв'язується зернова проблема²⁶⁷. Він мав рацію – адже тепер держава могла брати собі стільки колгоспної продукції, скільки вважала за потрібне. Тепер це було справою техніки: прямо з колгоспних полів зерно відвозилося машинами МТС на елеватори. Однак у Кремлі не врахували людського чинника. Селян можна було об'єднати в колгоспи і змусити працювати на державу. Але їх не можна було змусити працювати ефективно. *Історія людства свідчить про те, що рабська праця ніколи ефективною не була.*

Хлібозаготівельна кампанія з урожаю 1930 р. тривала до червня 1931 р., поки не почалися нові жнива. 5 червня 1931 р. секретно-політичний відділ ОДПУ підготував для керівників партії доповідну записку «Про підготовку до збирання урожаю хлібів». Вона була тривожною з перших же рядків. Чекісти попереджали про можливість зриву кампанії і загрозу загибелі значної частини врожаю. «Негласною перевіркою стану збирального реманенту в колгоспах України встановлено, – відзначалося в розділі про готовність МТС до жнив, – що наявні машини та реманент внаслідок безгосподарного його зберігання в більшій своїй частині став непридатним або вимагає капітального ремонту». В розділі про підготовку

²⁶⁵ Там само. – С. 395.

²⁶⁶ Слинко І. І. Соціалістична перебудова і технічна реконструкція сільського господарства. – С. 282.

²⁶⁷ Сталин Й. Твори. – Т. 12. – С. 305.

приміщень для приймання врожаю відзначалося, що багато районів України ще не почали підготовку складів у колгоспах і радгоспах. Наведені в усіх розділах факти справді підтверджували висновок, зроблений на початку доповідної записки – про зрив збиральної кампанії²⁶⁸. Україна не становила винятку, становище в усіх регіонах було приблизно однаковим.

Усупереч похмурим прогнозам чекістів держава довела, що може мобілізувати керівний персонал в окремих ланках – МТС, радгоспах і колгоспах. У 1931 р. уряд *теж спромігся організувати збирання врожаю і вивезення хліба з України – мало не кожної зернини.*

Навесні 1931 р. Укрколгоспцентр визначив види на врожай у розмірі 845 млн пудів, тобто на 510 млн пудів менше, ніж у попередньому році. Однак несприятливі види на врожай не вплинули на вимоги, які ставилися перед Україною. Селянському сектору (колгоспи та одноосібники) встановили план у 434 млн пудів, тобто на 41 млн пудів більше фактичних заготівель попереднього року. *Загальний план заготівель на 1931 р. був визначений у 510 млн пудів*²⁶⁹.

На червневому (1931 р.) пленумі ЦК КП(б)У центральне місце зайняла доповідь М. Майорова «Про хлібозаготівельну кампанію». Майоров вказав, що треба дати чітку і ясну відповідь колгоспам і радгоспам щодо зобов'язань перед державою. Розвиваючи цю думку, член ЦК Масленко зауважив: «У минулому році жодної основи не було. Просто рахували, що такий-то район повинен здати стільки-то. А на питання “чому?” ніхто зрозумілої відповіді не давав». Тут його перервав Косіор зауваженням: «І в округах на око рахували». Далі Масленко продовжив: «У цьому році потрібно план будувати більш реально, щоб його виконати по-бойовому, щоб місцеві організації не смикати кілька разів, щоб місцеві організації були впевнені, що план остаточний і що виконання його в такий-то строк обов'язкове»²⁷⁰.

У прийнятому рішенні ЦК зобов'язував Наркомат постачання УСРР зібрати порайонні дані про фактичні посіви по культурах і секторах, наявність поголів'я худоби, кількість населення. Ці відомості разом з цифрами контрольних обмолотів повинні були допомогти у розверстці хлібозаготівельного плану. Передбачалося в кінці липня, коли повністю визначаться види на врожай, провести Всеукраїнську нараду з розверстки плану між районами і закінчити хлібоздачу до 15 листопада. Пленум ЦК вказав, що райкоми партії повинні при визначенні планів дотримуватися індивідуального підходу, тобто враховувати дійсну

²⁶⁸ Трагедия советской деревни... – Т. 3. – С. 139.

²⁶⁹ Бабко Ю., Бортничук М. Третя Всеукраїнська конференція КП(б)У. – К., 1968. – С. 81.

²⁷⁰ Кульчицький С. В. Ціна «великого перелому». – С. 227–228.

врожайність у кожному колгоспі, його господарську спеціалізацію тощо. Вважалося, що це забезпечить усунення минулорічних помилок: необґрунтованого зменшення планів для одних артілей і несправедливого збільшення навантаження на інші. Фактично ж такий підхід підстригав під один гребінець усі господарства. Пізніше П. Любченко признавався, що ЦК КП(б)У один раз міняв плани по 91 району і двічі – по 61 району²⁷¹.

Червневий (1931 р.) пленум ЦК КП(б)У визначився ще з одним, так званим «технологічним» питанням: як організувати косовицю, обмолот і вивіз зерна з поля. Щоб зрозуміти суть питання, треба розглянути деякі аспекти посівної кампанії.

Заступник наркома землеробства УСРР О. Триліський у доповіді на цьому пленумі ЦК зауважив: «Порівняно з минулим роком ми почали сіяти на місяць пізніше (причини запізнення зрозумілі з уже наведеного документа секретно-політичного відділу ОДПУ від 5 червня 1931 р. – С. К.). Засів ще триває. Зокрема, на Поліссі, на Правобережжі ганебно відстають. Присутні знають рішучу директиву тов. Сталіна, щоб у цих районах забезпечити цілковите засіяння завдань (так у стенограмі. – С. К.). На 15 червня засіяно 18 млн гектарів. З тим, що засіяно восени, буде це 28,8 млн. Минулого року збиральна площа становила 26,7 млн. Порівняно із станом засіву 1913 р. маємо більше на 6 млн гектарів, тобто на 25%. Цього року вже затверджено план навесні в 19 млн, а на рік – 30 млн. Ми розуміємо, що це надзвичайно напружений план. Щоб виконати його, треба не тільки розорати усі толоки, а й провести розкорчовування»²⁷².

Розширення посівних площ виправдовувалося низькою врожайністю. Чому ж благодатні українські чорноземи стали неродючими? Пояснення знаходимо у тезах доповіді фахівця з визначення врожайності А. Сліпанського «План агротехнічних заходів до підвищення врожайності на 1931 рік». У цьому документі зазначалося, що в УСРР через забур'яненість полів у 1930 і в 1931 рр. загинуло до 40% врожаю²⁷³.

Чому колгоспи не могли впоратися з бур'янами так, як це робили селяни – кожний на своєму невеликому клаптику землі? Способи боротьби з бур'янами були традиційними: проведення весняної сівби у найкоротші строки, боронування озимини й ярини, механічне та ручне прополювання, своєчасний обробіток просапних культур, застосування чистих ранніх парів, зяблева оранка. Однак ці агротехнічні заходи для колгоспів виявилися непосильними. Сільське господар-

²⁷¹ Там само. – С. 230–231.

²⁷² Там само. – С. 190–191.

²⁷³ Голод 1932–1933 років в Україні: причини та наслідки. – С. 398.

ство потрапило у зачароване коло: щоб мати більше хліба за низької врожайності, треба було забезпечувати значні посівні площі; при розширенні плану засівів не вистачало сил для ведення польових робіт згідно з правилами агротехніки. МТС ще не встигли розгорнути свою роботу, а матеріально-технічна база самих колгоспів була бідною. **Головне ж, знову-таки, інше: небажання колгоспників працювати на державу безоплатно.**

Не можна стверджувати, що партійні організації на селі і в районі, а також партійні органи вищих ланок не бачили небажання колгоспників та одноосібників турбуватися про стан посівів після проведення сівби. І бачили, і старалися вплинути на «несвідомих» різноманітними каральними заходами. Прикладом є питання «Про хід оранки на зяб», яке розглядалося на політбюро ЦК КП(б)У 30 жовтня 1930 р. Мабуть, прийнята постанова була однією з перших «технологічних» постанов. Орган, який претендував на розгляд політичних рішень, змушений був зайнятися зяблевою оранкою. Політбюро ЦК КП(б)У поставило вимогу, щоб в усіх селах та колгоспах обговорили на сходах і загальних зборах колгоспників хід зяблевої оранки та прийняли самозобов'язання щодо використання для цього всього тяглового складу села. Одноосібникам ЦК КП(б)У загрожував репресіями «аж до позбавлення земельного наділу та передачі землі колгоспам»²⁷⁴.

Парадокс полягав у тому, що партія робила спробу навчити хліборобів того, що вони самі чудово знали: як боротися із забур'яненістю полів. Замість того, щоб регулювати відносини між державою та селянством у напрямі пробудження матеріального зацікавлення тих, хто працював у господарстві колгоспів, держава почала втручатися у технологію виробництва.

Сільськогосподарське виробництво мало певні етапи – від сівби і обробітку посівів до збиральної кампанії. Тож повернімося до рішень червневого (1931 р.) пленуму ЦК КП(б)У, пов'язаних зі жнивими. Мова йшла про те, як організувати жнива – «поеlementно» чи «конвеєром»? Якщо спочатку налягали тільки на косовицю, то не встигали з обмолотом скошеного хліба, і валки довго лежали в полі, потрапляючи під дощі. Сподіватися на добру погоду було неможливо, тому що збільшені обсяги засіву відсували завершення посівної кампанії до кінця червня, відповідно зсуваючи на осінні місяці строки вистигання зерна. Якщо налягали на обмолот, то не встигали з косовицею на всій площі засіву. Нескошене, але стигле зерно починало осипатися.

Нарком постачання УСРР М. Майоров вважав за необхідне підкреслити на пленумі ЦК: «Успіх хлібозаготівель буде ще вирішувати збирання та здавання врожаю державі. Ми пропонуємо встановити конвеєрну систему збирання

.....
²⁷⁴ Там само.

й здавання хліба. Особливо потрібно налягти на обмолот. Ви знаєте, що з обмолотом у минулому році вийшла найпотворніша картина. Досі можна побачити, як у Степу в ряді районів лежить необмолочений хліб. Він, звичайно, тепер уже загинув й ні на що не придатний. Нам потрібно цю справу так ув'язати, щоб тут же були збирання, обмолот і здавання хліба державі»²⁷⁵.

Виступ Майорова доцільно зіставити з виступом Т. Юркіна на пленумі ЦК ВКП(б), який теж проходив у червні 1931 р. Голова Колгоспцентру СРСР так визначив суть проблеми: «Я думаю, що в цьому році “конвеєр” може застосовуватися, але з розумом і головою... У минулому році ми кинулися на цей “конвеєр” без розуму і без голови. Якщо конвеєр, так конвеєр, аж поки хліб не загине, зрізай хліб, викошуй, обмолочуй, вези хліб на зсипний пункт, а якщо інший хліб ще не обмолочений, так потім будемо молотити, коли черга підійде на конвеєрі. Ясно, що погода нас не чекала. Дощі нас не чекали. Особливо це помітно позначилося на Україні»²⁷⁶.

Юркін і Майоров не змовляючись дійшли – один у Москві, а інший у Харкові – однакового висновку: *попри втрати треба зберегти конвеєрну систему жнив, за якої хліб не потрапляв у колгоспні комори, а надходив з поля безпосередньо на державні зсипні пункти*. Полемізуючи з Майоровим, І. Мусульбас на пленумі ЦК підняв проблему осипання зерна, яку вважав надзвичайно серйозною. Його свідченню можна довіряти: «Минулого року від чого ми мали найбільші втрати врожаю? Від осипання насамперед. Безвідповідальне ставлення до останніх днів перед жнивими до стану вистигання хліба на окремих ділянках призводить до того, що хліб осипається. В деяких місцях втрати озимини від цього досягали 35%. Досить поїхати по районах і побачити, які восени сходи були від цього осипання»²⁷⁷.

Задавалося, що ЦК КП(б)У спромігся узгодити протилежні позиції тих, хто висував на перший план або втрати зерна від осипання («в деяких місцях» – як обережно висловлювався Мусульбас), або від дощу у скошених валках («у ряді районів», як не менш обережно формулював думку Майоров). 8 червня 1931 р. місцеві органи влади одержали таку директиву за підписами С. Косіора і В. Чубаря: «Щоб перешкодити повторенню втрат урожаю під час жнив, які мали місце у минулому році через те, що частина скошеного хліба довгий час лежала в полі, і з метою попередити перебої в обмолоті через несприятливу погоду – організувати у радгоспах і колгоспах скиртування хліба при обов'язковій умові одночасного проведення обмолоту та відвантаження хліба»²⁷⁸.

.....
²⁷⁵ Там само. – С. 399.

²⁷⁶ Трагедия советской деревни... – Т. 3. – С. 142.

²⁷⁷ Кульчицький С. В. Ціна «великого перелому». – С. 194.

²⁷⁸ Там само. – С. 195.

Рекомендований у цій директиві порядок жнив було узаконено в масштабах усієї країни постановою РНК СРСР і ЦК ВКП(б) від 5 липня 1932 р. «Про збиральну кампанію 1932 р.». Вирішальними заходами у боротьбі з втратами, проголошувалося в цьому документі, є проведення збирання у можливо найкоротші строки на основі використання не тільки складних, але й простіших машин та знарядь при негайному й обов'язковому повсюдному скиртуванні. Своєчасно скошений і заскиртований хліб міг тривалий час зберігатися в полі, чекаючи обмолоту. Вимагалось встановити найсуворіший облік урожаю, організувати згрібання колосків тощо. Отже, рутинні технологічні операції аж до таких, як згрібання колосків, стали темою державного законодавства. Місцевій владі ставилося в обов'язок контролювати відповідність трудових процесів у колгоспах цій постанові. *Сталін навряд чи передбачав, починаючи суцільну колективізацію, що йому доведеться як секретарю ЦК ВКП(б) підписувати постанови про згрібання колосків.*

Документ про посівні площі і врожайність у районі, на основі якого визначався хлібозаготівельний план, підписувався тільки першими особами керівної ланки – секретарем райпарткому, головою райвиконкому, головою районної контрольної комісії, начальником райземвідділу і начальником райвідділу ДПУ. Щоб применшити ці дані й відповідно полегшити тягар продрозверстки, немало районних працівників колективно йшли на фальсифікацію. Слід особливо відзначити солідарність із компартійними і радянськими працівниками, яку виявляли районні керівники ДПУ – організації, яку Кремль використовував для контролю над апаратом.

У кінці жовтня 1931 р. відбувся пленум ЦК ВКП(б), на якому керівники партійних комітетів регіонів доповідали про хід виконання плану хлібозаготівель. Прохання деяких керівників зменшити розверстку, бо інакше не залишиться хліба колгоспникам на їжу (С. Косіор не насмівився наслідувати їм) були проігноровані. Нарком постачання А. Мікоян повчально зауважив: «Питання не в нормах, скільки залишиться на їжу і т. п., головне в тому, щоб сказати колгоспам: “у першу чергу виконай державний план, а потім задовольняй свій план”»²⁷⁹.

*Незабаром після пленуму ЦК ВКП(б) плани були децю зменшені для деяких регіонів – але не для України. 5 грудня 1931р. Сталін і Молотов відправили телеграми, в яких вимагалось, щоб план був виконаний за будь-яку ціну. На колгоспи-боржники вимагалось накладати санкції, включаючи дострокове стягнення всіх кредитів, припинення обслуговування МТС, примусове вилучення наявного зерна, включаючи насіннєвий фонд*²⁸⁰.

²⁷⁹ Кондрашин В. В. Голод 1932–1933 годов в российской деревне. – Пенза, 2003. – С. 72–73.

²⁸⁰ Осколков Е. Н. Голод 1932/1933. Хлебозаготовки и голод 1932/1933 г. в Северо-Кавказском крае. – Ростов-на-Дону, 1991. – С. 18.

23 грудня політбюро ЦК ВКП(б) розглянуло у присутності Г. Петровського, В. Затонського і А. Мікояна стан хлібозаготівель в Україні й визнало його незадовільним: на 1 грудня республіка виконала тільки 74% встановленого плану. В. Молотову доручалося виїхати в Харків «на допомогу ЦК КП(б)У для посилення хлібозаготівель»²⁸¹.

Стан справ в Україні загострювався з дня на день. У довідці ДПУ УСРР від 28 грудня як ілюстрація загальної картини подавалися такі приклади²⁸²:

У селі Вороновка Ново-Українського району до правління артлі прийшла група колгоспників і заявила: «Ми на роботу не підемо доти, поки не дасте хліба. Досить нас обманювати, голодними працювати не будемо».

У Ново-Бродській сільраді група колгоспників (150 осіб) організовано висунула сільраді таку вимогу: «Якщо не дасте хліба, ми вас розгонимо. Змогли забрати наш хліб, мусите й нам дати».

У селі Москалівка Вовчанського району група колгоспників у кількості до 60 осіб, переважно жінки, організовано з'явилася в сільраду і заявила: «Давайте нам хліб, ми голодуємо!»

У селі Нурово Балаклійського району під час відправлення колгоспом «Воля» хліба на зсипний пункт зібралася група до 30 колгоспників, яка перешкодила вивозу, посилаючись на те, що їм доведеться голодувати.

Отже, в грудні 1931 р. хлібозаготівлі в Україні вже пов'язувалися з голодом.

29 грудня у присутності Молотова політбюро ЦК КП(б)У розглянуло стан хлібозаготівель і прийняло відповідну постанову. На цей час встановлений план хлібозаготівель (510 млн пудів) був виконаний на 79%. Членам політбюро ЦК пропонувалося негайно виїхати в райони республіки й організувати виконання плану *впродовж січня 1932 р.*²⁸³

Молотов залишався в Харкові до початку 1932 р., очолюючи акції на «хлібному фронті». Він керував, по суті, надзвичайною хлібозаготівельною комісією, до неформального складу якої увійшли майже всі члени і кандидати політбюро ЦК КП(б)У, керівники центральних відомств. В архівах відсутні документи за його підписом, в яких регламентувалися б методи вилучення хліба. Проте є звіти про дії місцевих керівників, які, згідно з його інструкціями, перетворювали січень 1932 р. на «ударний» місяць хлібозаготівель. Зупинимось на одному з них. Це – телеграма секретаря Зінов'євського (тепер – м. Кіровоград) міськкому КП(б)У Д. Міхеєнка, доставлена Молотову в Харків у закритому пакеті 1 січня 1932 р.

²⁸¹ Трагедия советской деревни... – Т. 3. – С. 217, 218.

²⁸² Там само. – С. 222.

²⁸³ Там само. – С. 227.

Міхеєнко доповідав, що заплановані на ударний місяць заходи ґрунтуються на постанові ЦК КП(б)У від 29 грудня і директивах тов. Молотова, поданих на зборах районного активу. У згаданій постанові ЦК детально розписувалися організація роботи в ударному місяці, завдання щодо стягнення хліба на першу декаду (загалом) і на дві останні декади (по п'ятиденках), а також форми заохочення хлібоздатчиків промтоварами на суму до 70 млн руб.²⁸⁴ Але про методи, за допомогою яких вилучалося зерно, у постанові ЦК КП(б)У не йшлося. Тому описані в телеграмі Міхеєнка способи і методи вилучення зерна слід віднести до усних вказівок голови РНК СРСР В. Молотова.

У телеграмі секретаря Зінов'євського міськкому КП(б)У говорилося, що кожна сільрада на території повноважень Зінов'євського парткомітету не пізніше 1 січня 1932 р. одержить завдання по культурах за п'ятиденками, виходячи із завдань, встановлених ЦК КП(б)У, а кожний уповноважений міськпарткому при сільраді потягом трьох годин після одержання такого завдання розподілить указаний обсяг продукції між колгоспами. Всі уповноважені мали залишатися на селі до повного виконання річного плану хлібозаготівлі. З колгоспів, які не виконали план, упродовж трьох днів вилучався посівний фонд. Уповноважені міськпарткому і секретарі партосередків повинні були очолити роботу з мобілізації (тобто вилучення) «розбазареного, розкраденого в колгоспах хліба, враховуючи, що це необхідно як для виконання річного плану хлібозаготівель, так і для забезпечення посівматом весняної сівби». Уповноважені зобов'язувалися підібрати місцевий актив для здійснення обшуків. Само собою зрозуміло, що вилучався будь-який хліб, який бригади активістів знаходили в селянській садибі, бо він відносився до «розбазареного, розкраденого» – адже на трудові селянам хліба не видавали до виконання зобов'язань перед державою («першої заповіді», згідно зі Сталіним). «Розбазарений» хліб колгоспники одержували за нелегітимними рішеннями правлінь, а «розкрадений» присвоювали: колгоспники – в артілі, одноосібники – у своєму господарстві.

У заходах Міхеєнка передбачався показовий розпуск двох артілей – в Аджамці і Лозоватці «у зв'язку з виявом куркульсько-горлохвотських тенденцій і ворожого спротиву хлібозаготівлям». Розпуск мав супроводжуватися доведенням твердих завдань по хлібозаготівлях і посиленням податковим обкладенням «куркульсько-заможних» господарств²⁸⁵.

На роль головного заготівельника в Україні Сталін призначив винахідливого в цій справі Молотова. Проте короточасність його перебування в Україні і, що

²⁸⁴ Там само. – С. 228–230.

²⁸⁵ Там само. – С. 239–240.

більш важливо, втрата управління периферією внаслідок скасування округів привели до того, що руйнівний наслідок реалізації його директив проявився далеко не всюди. Це був саме той випадок, коли державна воля Кремля була для периферії менш небезпечною, ніж сваволя місцевого начальства.

Ми маємо змогу переконатись, як були реалізовані директиви Молотова. У довідці Наркомзему СРСР, що була підготовлена в лютому 1932 р. для ЦК ВКП(б), вказано: за невиконання хлібозаготівельного плану в УСРР розпущено до 80 колгоспів. При розпуску встановлювався такий порядок, що бідняцькі господарства могли без проблем вступати до найближчої артії, а середняцькі – тільки за умови виконання ними твердих завдань по хлібу і виплати всіх обов'язкових платежів (від такої виплати одноосібники звільнялися після вступу до колгоспу). «В результаті, – вказувалося в цій довідці, – всі середняки невідомо куди поділися». Ліквідацію колгоспів Наркомзем СРСР назвав найгрубішим перекрученням лінії партії і уряду²⁸⁶.

Восени 1932 р., коли Молотов знову приїхав в Україну з надзвичайними повноваженнями, розпуск колгоспів більше не фігурував серед показово-каральних заходів. Виявилося, що цей захід не мав показового характеру, бо не лякав селян, яких загнали туди силоміць.

Хлібозаготівлі з урожаю 1931 р. почалися у серпні–вересні. Практично одночасно з сільської місцевості пішли сигнали про те, що селяни голодують. Збираючи врожай, колгоспи мусили виконувати «першу заповідь», після чого часто виявлялося, що нема хліба для покриття трудоднів. В анонімному листі від 16 вересня 1931 р. хлібороби Одеського району ставили Сталіну гірке запитання: «Чому ми, селяни-хлібороби, працюючи біля хліба, бачачи, скільки ми зібрали зерна пшениці і всіх культур, ми на сьогоднішній день не маємо що їсти? Нам у селі говорять, що цей хліб, точніше сказати, хлібна криза – через те, що весь хліб йде у робітничі райони. Але багато селян, які пішли в місто, пересвідчилися, що й робітники також голодують»²⁸⁷.

Правління артії «Незаможник» у селі Тишківка Гайсинського району 25 листопада 1931 р. повідомляло Г. Петровському, що вони першими, ще у вересні виконали план хлібозаготівель, й одночасно запитували: як далі жити, невже артіль, у якій 700 душ їдців, мусить гинути голодною смертю?²⁸⁸

У цих листах бриніла розгубленість: що з нами буде завтра? Відповіді ніхто не давав, селяни залишалися наодинці зі своєю бідой. Близьче до кінця 1931 року

²⁸⁶ Трагедия советской деревни... – Т. 3. – С. 279.

²⁸⁷ Колективізація і голод на Україні. 1929–1933. – К., 1992. – С. 349.

²⁸⁸ Там само. – С. 366.

пішли вже листи від людей, які стояли на порозі голодної смерті. 26 грудня колгоспники артiлі «Вільний Жовтень» з села Ерделівка Новоархангельського району на Одещині Ф. Мукосій, П. Солопун і К. Солопун написали скаргу до ЦВК СРСР і ЦК ВКП(б). «Прохаємо, – писали вони, – звернути увагу на нашу жалобу: умираючих з голоду целую деревню, котра звертається до Вас за допомогою. Проработавши все лето в колгоспі й отдавши все зерно до фунта по распоряженію райкома, котрий тепер не вірить, що у нас начали пухнуть з голоду і їсти коней, котрі дохнуть без їжі, і ніхто не зверне уваги на нас»²⁸⁹.

Такі листи адресувалися частіше не харківським, а московським властям. Селяни відчували, що столиця України їм не допоможе. І справді, **документи свідчать, що у розпорядженні харківського компартійно-радянського центру не було власних продовольчих ресурсів. Навіть якщо продовольство і зберігалось у складах на території України, ним розпоряджались московські відомства.** Український уряд змушений був звернутися в Комітет заготівель при РПО з проханням розбронювати 178 тис. тонн хліба з недоторканного фонду для задоволення поточних потреб республіки у продовольстві на квітень–травень 1932 р.²⁹⁰ Однак це відомство проводило розбронювання маленькими порціями і з великим затягуванням, створюючи тим самим критично небезпечну ситуацію. 23 квітня 1932 р. політбюро ЦК КП(б)У звернулося безпосередньо до Сталіна з телеграмою, в якій просило прискорити справу: «План постачання Донбасу, металургії, воєнних будов проводиться лише за рахунок розбронювання нефонду, бо ніяких інших ресурсів у нас нема»²⁹¹.

Є можливість подивитися на конкретні результати втілення в життя директив В. Молотова щодо хлібозаготівель, які згадувалися в телеграмі секретаря Зінов'євського міськкому КП(б)У Д. Міхеєнка. У квітні 1932 р. в Зінов'євський район був відряджений заступник наркома землеробства СРСР А. Гриневич з метою ознайомитися на місці з тим, як проходить сівба. У доповідній записці Я. Яковлеву він повідомляв, що район колективізований на 98%, з 1 січня його покинуло 28,3 тис. осіб, у тому числі всі кваліфіковані трактористи (всього в районі проживало до 100 тис. осіб). Ті, хто залишився, здебільшого голодують, хліб у колгоспників вичерпався уже в березні, є випадки опухання від голоду. В районі організовано кілька десятків харчувальних пунктів для дітей колгоспників. Ті, хто працює в полі, має державну допомогу у вигляді 200 г хліба щоденно, трактористи – 400 г. У районних організацій запас продовольства для надання харчової

²⁸⁹ Там само. – С. 374.

²⁹⁰ Трагедия советской деревни... – Т. 3. – С. 361.

²⁹¹ Голод 1932–1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів. – К., 1990. – С.147.

допомоги населенню вичерпується 5 травня. Кінське поголів'я за рік зменшилося наполовину, наявні коні вкрай виснажені, їх дальша експлуатація неможлива. Матеріал для сівби ввезений, на харчування він не розтягується через те, що *в кожній колгоспній бригаді є представник організації з міст* (усього їх прибуло на сівбу до тисячі).

Намальована Гриневичем картина була безрадісною, а його висновки – ще песимістичніші. Заступник наркомзема СРСР вважав: продуктивні сили району підірвані настільки, що він не справиться зі жнивими без допомоги фуражем для худоби і продовольством для колгоспників, без закупок додаткової тягової сили, без поставки тракторів і вантажних автомашин²⁹².

А. Гриневич не згадував про голодні страждання людей, його цікавили виключно економічні показники. Але з його доповідної записки випливало, що здійснена державою взимку 1931–1932 рр. конфіскація всього вирощеного в районі хліба мала довготривалі економічні наслідки, які були вкрай несприятливі для самої держави. Економічна політика Кремля, яка підривала продуктивні сили, була явно недалекоглядною.

Цю недалекоглядність бачили змушені голодувати колгоспники. У ті дні, коли А. Гриневич обстежував Зінов'ївський район, колгоспник Давиденко (Знам'янський район) розмірковував у листі, адресованому Сталіну: «Сказати б недорід, посуха, коли ж ні, урожай був гарний, і коли забирали, то казали, що Радянська влада не дасть загинути колгоспнику... У зв'язку з чим це хліба нема, чи може цей хліб відправили у посушливі райони, чи може для робочих нашого Союзу, чи роблять запас для війни, чи може одвезли за кордон та набрали тракторів, а тепер з тракторами голодними сидить»²⁹³. Різниця між міркуваннями простого українського колгоспника і заступника союзного наркома землеробства полягала тільки в одному: перший думав про людей, а другий – про виробництво. Але за будь-якої організації виробництва, навіть комуністичної, людський чинник залишався вирішальним.

Через півтора місяця після доповідної записки Гриневича Я. Яковлев одержав подібний документ від кореспондента газети «За пищевую индустрию» Ковальова. Записка Ковальова стосувалася двох районів Вінницької області – Уманського і Бабанського.

Ковальов писав, що на середину червня в Уманському районі голодує 36 сіл з 39, а в Бабанському – всі села. Під час заготівель, які тривали до кінця березня, був вилучений весь хліб, у тому числі насіннєвий фонд, а також концентровані корми

²⁹² Трагедия советской деревни... – Т. 3. – С. 363–365.

²⁹³ Голод 1932–1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів. – С. 153.

і сіно. У квітні в райони вже довелося завозити насіння для посівної кампанії і продовольчу допомогу для тих, хто працював у полі. У районах втратили половину тягової сили, населення поїло майже всю худобу, тому що її не було чим годувати, а потім – усіх собак. Траплялися випадки канібалізму. На вулицях Умані щоденно знаходили трупи селян, які приходили в місто в надії знайти допомогу. Опухло від голоду близько третини сільського населення. Невелика кількість картоплі, яку посадили у квітні, була викопана і з'їдена у травні. Уманському району потрібна, вказував Ковальов, продовольча допомога хоча б для того, щоб зберегти 25 тис. га озимини. Голодуюче населення, не чекаючи жнив, знищить більшу частину посівів, як тільки колос почне наливатися. Журналіст додав, що обидва райони повинні бути звільнені у 1932 р. від хлібозаготівель, бо в іншому випадку «багатючі райони стануть убогими»²⁹⁴.

Як бачимо, у цьому описі теж підкреслювалися довготривалі наслідки здійснених за директивами Молотова хлібозаготівель. Через півтора місяця голод заявив про себе вже настільки, що ігнорувати його наслідки стало неможливо. Звичайно, Ковальов міг навести в своїй доповідній записці тільки дані по окремих селах. З Череповодів (800 дворів), писав він, виїхало 85 сімей колгоспників і 90 – одноосібників, а крім того, 152 глави сімей. На кінець травня голодною смертю в селі померло 87 осіб, щоденно вмирало по 4–6 осіб. Налічувалося 250 опухлих від голоду, з них 150 лежачих. У Рижовці (909 дворів) померло голодною смертю 80 осіб²⁹⁵.

Рукотворний голод почав перевертати світогляд вихованого вже радянською владою молодого покоління. В адресованому С. Косіору дуже щирому листі (від 18 червня 1932 р.) 20-річного студента, комсомольця Г. Ткаченка говорилося: «Ви уявляєте, що зараз діється на Білоцерківщині, Уманщині, Київщині і т. ін. Великі площі незасіяної землі, а врожайність посіяного не більше 25–30% відносно тієї, що була в 1925–1928 рр. У колгоспах, в яких було коней 100–150, зараз тільки 40–50 та й ті такі, що падають. Людство страшенно голодає. Я просто не розумію, і коли б мені хто авторитетний доводив хоч як десь в 1927–1928 рр. про те, що при Радянській владі можуть помирати на роботі з голоду, я не повірив би і висміяв би або й зовсім нагнав би його, вважаючи ідіотом, контрреволюціонером і як завгодно»²⁹⁶.

Бездумно виконуючи вказівки Кремля щодо хлібозаготівель, обидва апарати диктатури – компартійно-радянський і чекістський – були зненацька застукані їх

²⁹⁴ Трагедия советской деревни... – Т: 3. – С. 389–390.

²⁹⁵ Там само. – С. 389.

²⁹⁶ Голод 1932–1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів. – С. 184.

потворними наслідками. Змушені реагувати на явище, порівнянне за масштабами з голодом 1921 р., але викликане не посухою й господарською розрухою, а економічною політикою держави, яку вони самі втілювали в життя, ці люди розгубилися. Їхньою першою реакцією було применшення масштабів голоду і перекладання відповідальності за нього на «лівих закрутників» з низового управлінського апарату. Зокрема, С. Косіор писав Сталіну 26 квітня 1932 р.: «У нас є окремі випадки і навіть окремі села голодуючі, однак це тільки результат місцевого головогупства, перекручень, особливо щодо колгоспів. Усілякі розмови про “голод” на Україні слід категорично відкинути»²⁹⁷.

У довідках секретно-політичного відділу ОДПУ, які склалися для ЦК ВКП(б), голод називали словосполученням «продовольчі утруднення». Щодо України у довідці за січень–березень 1932 р. було сказано таке: «В ряді населених пунктів (після чого в дужках зазначалися всі утворені на цей час області. – С. К.) УСРР спостерігаються продутруднення і випадки голодування колгоспних сімей». Попереджаючи про неповноту даних, чекісти наводили кількісні параметри «продутруднень» – 83 випадки опухання від голоду, 6 смертей. Відносно втрат робочої худоби наводилися реальні дані – до 50%²⁹⁸. У спецдовідці за першу половину 1932 р. чекісти характеризували голод в УСРР більш відверто. Вони нарахували «продутруднення» в 127 районах і на всій території Молдавської АСРР. Повідомлялося, що в цих районах є «численні факти уживання в їжу сурогатів і падлини, опухання і смерті від голоду». В деяких районах, як вказувалося, були зареєстровані «випадки людодства і самовбивств на ґрунті голоду»²⁹⁹.

Голодувала вся Україна. Проте під час розподілу продовольчої допомоги, критично необхідної для рятування людей від смерті, ЦК КП(б)У виділив лише чотири області, а в них – 33 райони (у додатку до постанови політбюро ЦК від 21 червня 1932 р.)³⁰⁰.

У згаданих вище доповідних записках наркому землеробства СРСР Я. Яковлеву наводилася жахливо велика кількість селян, які в пошуках продовольства покинули свої оселі. Ті з них, хто добирався тільки до найближчого міста в межах України, частіше за все помирали на вулицях. В українських містах хліб можна було дістати тільки тим, хто мав картки. Ті з селян, кому пощастило виїхати за межі України, могли придбати (купити чи обміняти) хліб і привезти його додому.

.....
²⁹⁷ Там само. – С. 148.

²⁹⁸ Трагедия советской деревни... – Т. 3. – С. 318.

²⁹⁹ Там само. – С. 420.

³⁰⁰ Голод 1932–1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів. – С.187–188.

У листуванні з Кагановичем Сталін 18 червня 1932 р. роздратовано зауважив: «Кілька десятків тисяч українських колгоспників все ще роз'їжджають по всій європейській частині СРСР і розкладають нам колгоспи своїми скаргами і скиглінням»³⁰¹.

За станом на середину липня 1932 р., як вказувалося у довідці Секретно-політичного відділу ОДПУ, з окремих сільських районів України виїхало в пошуках продовольства до половини населення. 21 район, за даними чекістів, покинуло 116 тис. біженців³⁰². Ця орієнтовна цифра у перерахунку на всю кількість сільських районів (484) дає майже 3 млн біженців. Отже, не декілька десятків тисяч, як казав Сталін...³⁰³

У цій же довідці повідомлялося, що біженці з України у великих кількостях осіли в ЦЧО, Ленінградській і Західній областях, Білорусії, Північно-Кавказькому краї та інших регіонах. «Вони, – підкреслювали чекісти, – діяли деморалізуючим чином на колгоспників розмовами: “Ми поїли коней і собак, вам те саме доведеться витримати. У нас був урожай непоганий, але ми раніше вас колективізувалися, і нас взяли в оборот”»³⁰⁴.

Сталін не даремно побоювався впливу біженців на населення суміжних з голодуючою Україною регіонів. У вихованій радянською школою і пропагандою молоді виникали неприємні запитання, з якими вона зверталася в партійні комітети і до редакцій популярних газет. Наприклад, житель села Лобовка Новооскольського району (ЦЧО) Іван Литвинов звернувся до газети «Известия ЦИК СССР и ВЦИК» з листом такого змісту:

«По всьому нашому району кожний день цілими обозами їздять українські голодуючі селяни, колгоспники та одноосібники, за який-небудь кусень хліба вони віддають весь свій мотлох, як то: взуття, одяг і все, що є. Коли їх запитуємо, чому ви голодуєте, вони відповідають: “Урожай у нас був добрий, але Радянська влада до тих пір ‘заготовляла’ наш хліб, до тих пір доводила свої плани і завдання до нас, поки не залишилися без фунту хліба”. Коли їх запитуємо, а хто винний у цьому, вони відповідають: “Радянська влада, яка у нас забрала хліб до зернини, прирікаючи на голод і злидні – гірше, ніж за кріпосного права”. Я сам робітник, комсомолец з 1928 р. і дивуюсь, чи може це бути, щоб Україна голодувала за доброго врожаю? [...] Я звертаю увагу “Известий” на таке явище, тому

³⁰¹ Сталин и Каганович. Переписка. 1931–1936 гг. – М., 2001. – С. 179.

³⁰² Трагедия советской деревни... – Т. 3. – С. 420.

³⁰³ Упорядник мемуарів Д. Гойченка П. Проценко без посилань на джерело вказує: «Уже до літа 1932 р. три мільйони українських селян покинули свої села». Див.: Гойченко Дмитрий. Сквозь раскулачивание и Голодомор. Свидетельство очевидца. – М., 2006. – С. 331.

³⁰⁴ Трагедия советской деревни... – Т. 3. – С. 427.

що “голодні обози” всюди, куди приїдуть, наводять паніку і поширюють ворожі настрої щодо Радянської влади».

Лист Литвинова не був, звичайно, опублікований, але редакція «Известий» включила його як важливе свідчення про настрої населення у політзведення, яке адресувалося до вищих партійних інстанцій (у квітні 1932 р.)³⁰⁵.

Під час хлібозаготівель з урожаю 1931 р. була запроваджена заборона на перевезення приватних хлібних вантажів залізницею і водним транспортом. На ґрунтових шляхах місцеві органи влади встановлювали загородзагони з метою «попередження спекуляції хлібом». Не маючи змоги підтримати голодуюче населення, ЦК КП(б)У не став заважати людям займатися самозабезпеченням. 22 березня 1932 р. обкомам партії була відправлена телеграма з повідомленням прийнятої того дня постанови ЦК про усунення обмежень щодо перевозу окремими особами незначної кількості хліба. В областях мали бути відкликані всі загороджувальні загони³⁰⁶.

Проте в середині травня нарком шляхів СРСР видав наказ про категоричну заборону перевезення ручним багажем продовольчих продуктів більше 10 кг (25 фунтів). Органи залізничного ДПУ на підставі наказу вже почали в деяких місцях проводити масові обшуки в поїздах і конфісковувати хліб, що перевозився понад зазначену норму. С. Косіор звернувся до Сталіна з опротестуванням наказу НКШ СРСР. «За теперішнього важкого становища з продовольством в ряді районів України вважаю, що такий наказ є неправильним», – писав він³⁰⁷. Сталін не заперечував, але через два місяці, коли почалася заготівля хліба з нового, 1932 р., урожаю, він звернувся з чорноморського курорту до Л. Кагановича і запропонував відновити минулорічну заборону на перевезення приватних хлібних вантажів. Каганович наступного дня відповів, що Рада праці і оборони прийняла постанову про обмеження особистого провезення хліба 16 кілограмами³⁰⁸. Наведені документи дають підстави твердити, що Кремль у першій половині 1932 р. не перешкоджав масовим виїздам українських селян в інші регіони країни з метою самостійного придбання продовольства, хоча поява голодуючих селян у більш-менш благополучних у продовольчому відношенні регіонах була неприємною для влади.

Описуючи становище, що склалося в Україні, Косіор у листі Сталіну від 26 квітня 1932 р. старався виказувати оптимізм, але все-таки згадав комуністичною но-

.....
³⁰⁵ Там само. – С. 312.

³⁰⁶ Голод 1932–1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів. – С. 135.

³⁰⁷ Там само. – С. 167.

³⁰⁸ Сталин и Каганович. Переписка. 1931–1936 гг. – С. 239.

вомовою про головну загрозу для влади: «Відсутність хліба, голод є темою, стосовно якої куркуль і його агентура розвивають бурхливу кампанію, пускаючись на всі можливі провокації». Применшуючи руйнівні наслідки хлібозаготівель, він звів їх до неочікуваного (sic!) загострення в Київській області, зокрема, в районах колишніх Білоцерківського й Уманського округів, а потім обережно зауважив: «За розповідями товаришів, які там побували, в цих районах пригнічений, а місцями дуже гострий настрій»³⁰⁹.

Повідомлення про «гострі настрої» стікалися до Кремля звідусіль. У листах, одержаних між 17 і 23 квітня 1932 р. ЦК КП(б)У (агітмасовий відділ ЦК направив відповідну підбірку безпосередньо Сталіну) поряд зі скаргами лунали й погрози.

«У селян таке враження складається, що страшно навіть говорити: коли б тільки що, так зразу повернули б гвинтівки проти. Повідомляє Вас Тарасюк Іван – учень школи ФЗО, станція Долинська. Зараз я працюю в ГПУ по виявленню антирадянських подій»³¹⁰.

«Дорогий товариш Сталін, – писали студенти Дніпропетровського хіміко-технологічного технікуму, – на це треба звернути особливу увагу, бо люд у селі підніме прямо страйк, піде проти Радянської влади і ще трохи так побуде без хліба, голодні, то будуть просто йти і руйнувати колгоспи, розбирати своє власне добро і робити індивідуально, як і раніше робили. Все це примушують робити злидні, убожество, голод, від якого вони тепер пухнуть»³¹¹.

Згадуваний раніше студент Київського рибоводного технікуму Г. Ткаченко у листі до С. Косіора від 18 червня 1932 р. закінчував свої роздуми таким висновком: «Мені здається, що наскільки партія була авторитетна все ж таки серед широких мас, зараз все менше. І тільки внесеться іскра в селянство, то спалахне всюди»³¹².

Великий матеріал про настрої бійців Червоної армії давала перлюстрація листів, здійснювана політуправлінням Українського військового округу. Настрої людей, які мали зброю, особливо турбували владу. Армійські особисти з ніг збилися, виявляючи авторів прокламацій і листів у військові багатотиражки. У скриньку для кореспонденції багатотиражки 153-го стрілецького полку в березні 1932 р. підкинули лист такого змісту: «Горе соціалізму, якщо буде війна в 1932 р. Всього одна іскра – і спалахне нечувана пожежа, а тоді – або Москва пан, а Київ хам, а може і навпаки»³¹³. Начальник полкового штабу у Придніпровській дивізії

³⁰⁹ Голод 1932–1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів. – С. 149–150.

³¹⁰ Там само. – С. 152.

³¹¹ Там само. – С. 158.

³¹² Там само. – С. 185.

³¹³ Там само. – С. 641.

в червні отримав лист без підпису такого змісту: «З'явився ворог усередині країни, що набагато небезпечніший за зовнішнього. З особливою силою він починає працювати на Україні. Ворог цей – голод. Цього ворога породила насильницька колективізація і виростили хлібозаготівлі минулого року, коли примусово у населення вилучили весь хліб майже до фунта, не кажучи вже про останнє поросся, вівцю, корову...»³¹⁴

Ще одним вагомим джерелом інформації про настрої в суспільстві були «політичні зведення» з неопублікованих листів у центральні газети. Як правило, до газет зверталися представники інтелігенції, їхні дописи нерідко мали аналітичний характер. Надзвичайно інформативною виявилася добірка листів у газету «Известия», датована 6 липня 1932 р.

Жахає апокаліптичним передчуттям Голодомору кореспонденція без підпису з Москви: «Голод на Україні – це результат невмілої нашої політики. Щоденно ми кричимо про наші успіхи, тоді як вокзали переповнюються біженцями голодуючих республік. Цілими сім'ями жебрачать по містах. І цей жах за всього бажання не приховаєш. За чутками, на Україні засіяно менше ніж на 50%, а це значить, що знову доведеться голодувати. Я вже пережив один раз весь жах голоду, не можу обійти це питання мовчанкою»³¹⁵.

Ця добірка листів показує, що радянські люди були позбавлені об'єктивної інформації. *У двох регіонах СРСР уже в цей час лютував страхітливий голод, який забирав життя десятків (в Україні) і сотень (у Казахстані) тисяч людей.* Але ті, хто писав в «Известия», знали тільки про те, з чим стикалися на власні очі. Так, казах Косунбек писав: «Прошу пояснити, чому у нас такий голод? Люди один одного різати почали і людським м'ясом торгувати стали»³¹⁶. Дописувач з Москви нічого не знав про Казахстан і питав редакцію: «Чому УСРР так голодує? Чому інші республіки не знають такого жахливого голоду? Чим пояснити, що хліба нема в хлібородній країні, а в Москві на ринку хліба скільки бажаєш? Чому партія не веде рішучої боротьби з голодом? На Україні багато людей вмирає з голоду, але партія не хоче бачити того, що відбувається з населенням України»³¹⁷.

Українським колгоспникам механізм виникнення їхнього голоду був добре відомий, і вони задавали інші питання, не сподіваючись на відповідь: «Якщо далі триватиме така політика, як в 1931–1932 рр., то вийде, що в одному кінці будете будувати, а в іншому буде розвалюватися. Хіба можна було забрати весь хліб і фу-

³¹⁴ Там само. – С. 642.

³¹⁵ Трагедия советской деревни... – Т. 3. – С. 407.

³¹⁶ Голод 1932–1933 років в Україні: причини та наслідки. – С. 408.

³¹⁷ Там само. – С. 408.

раж аж до насіння, щоб потім люди пухли з голоду? Не тільки люди, але й худоба здихає без кормів, поля залишилися незасіяними»³¹⁸.

Людина з Конотопа обурювалася тим, що центральна газета показує життя в СРСР цілком благополучним: «Я ж проїхав від Одеси до Москви і бачив на всіх станціях України тисячі дітей, опухлих від голоду, які тучами обступали пасажирів. І у вас вистачає нахабства в центральному органі запевнювати когось, що у нас все благополучно!»³¹⁹

З 1 січня по 15 липня 1932 р. секретно-політичний відділ ОДПУ нарахував в Україні лише 923 масових виступи проти влади, але зробив висновок, що республіка посідає перше місце серед регіонів СРСР за антирадянськими проявами³²⁰. Чим пояснити, що селянство, в тому числі українське, так пасивно реагувало тепер на ту неможливо тяжку ситуацію, в якій воно опинилося внаслідок дій влади? Масштаби антирадянської активності були незіставно меншими, ніж у першому кварталі 1930 р., тоді як дії влади, котра організувала масовий голод, – незіставно тяжчими для села.

Причина пасивності селян лежить на поверхні: за два роки до того Кремль розкуркуленням вилучив із села людей, які могли б організувати боротьбу з державою. Протестний потенціал села наростав, але не знаходив виходу.

Вибиваючи в українському селі хліб з урожаю 1931 р., в Кремлі одночасно думали над тим, як забезпечити урожай 1932 р. Для цього треба було зібрати насінневий фонд і мобілізувати робочу силу, здатну провести посівну кампанію.

16 лютого 1932 р. В. Молотов і Й. Сталін підписали постанову РНК СРСР і ЦК ВКП(б), у якій зобов'язали партійні, радянські й колгоспні організації «негайно взятися за справу утворення колгоспних насінневих фондів». Ці фонди мали бути створені безпосередньо у регіонах, зокрема, в УСРР – 60 млн пудів. Україна була з добрим врожаєм, і насінневий фонд мусила поповнити з власних ресурсів³²¹. Одночасно Сталін через ЦК КП(б)У звернувся з телеграмою до всіх райпарткомів. У телеграмі він рекомендував для утворення колгоспних насінневих фондів використати «практику громадських самозобов'язань, яка себе добре зарекомендувала на досвіді Середньої і Нижньої Волги». Мова йшла про утворення бригад для збирання насіння до обсягів, які забезпечували повне виконання посівного плану. Бригади повинні були виявляти колгоспи, які мали запас зерна, щоб спрямувати його на допомогу сусідам, а також окремих

³¹⁸ Там само. – С. 410.

³¹⁹ Там само. – С. 409.

³²⁰ Там само. – С. 421.

³²¹ Голод 1932–1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів. – С.115–116.

колгоспників та одноосібників, у яких можна було б взяти зерно на позичковій основі для поповнення колгоспних фондів³²².

Наступного дня С. Косіор і В. Чубар звернулися з директивним листом до партійних комітетів і виконкомів рад з роз'ясненням основних вимог сталінської телеграми. Вони підтвердили, що не може бути й мови про відпуск насіння для України з централізованих фондів, оскільки в республіці є всі можливості мобілізувати насіннєві фонди за рахунок місцевих ресурсів. Вони визнали також, що в розпорядженні ЦК КП(б)У і РНК УСРР нема власних зернових ресурсів, а тому запропонували «припинити які б то не було розмови про насіннєву допомогу з центру і всю увагу партійних організацій колгоспів і радгоспів спрямувати на те, щоб здобути насіння на місці, на організацію взаємодопомоги окремим колгоспам, у яких справді не вистачає насіння»³²³.

Можливо, рекомендована Сталінім «практика громадських самозобов'язань» для утворення колгоспних насіннєвих фондів спрацювала на Волзі. Але в Україні заготівельники під керівництвом В. Молотова так добре попрацювали, що місцевих ресурсів зерна не залишилося. Г. Петровський звернувся до С. Косіора з пропозицією підготувати записку для ЦК ВКП(б), в якій пропонував використати наявні в політбюро ЦК КП(б)У матеріали щодо опису продовольчого становища у сільській місцевості усіх п'яти утворених на той час областей України. Голова ВУЦВК вважав, що треба просити ЦК ВКП(б) звернути особливу увагу на голодуючих дітей і вжити заходів для надання їм продовольчої допомоги з централізованих ресурсів. Пропонувалося також дозволити заготівельникам здійснювати децентралізовані заготівлі хліба за підвищеними цінами в більш благополучних районах з метою надання допомоги важким щодо продовольчого стану районам³²⁴.

Невідомо, в якій формі Косіор довів до Сталіна те, що пропонував Петровський. Але 6 березня генсек ЦК КП(б)У звернувся до партійних комітетів республіки з повідомленням про припинення хлібозаготівельної кампанії. *Усі зусилля партійних організацій повинні були зосередитися на збиранні посівматеріалу. Уповноважені з хлібозаготівель поверталися на постійне місце роботи*³²⁵.

18 березня 1932 р. політбюро ЦК КП(б)У з власної ініціативи передало Зінов'євську 1000 пудів хліба, а Молдавській автономії 1000 тонн кукурудзи на харчування колгоспників. Обсяги допомоги були мізерні, запевнення Косіора про відсутність у керівників республіки власних продовольчих ресурсів не розходи-

.....
³²² Там само. – С. 118.

³²³ Там само. – С. 119.

³²⁴ Там само. – С. 121.

³²⁵ Там само. – С. 123.

лися з правдою. У постанові по Зінов'євську містилася знаменна фраза: «Запропонувати обкому відрядити спеціальних товаришів для організації цієї допомоги, не надаючи їй широкого розголосу»³²⁶. Усунуті від реальної влади союзними відомствами, українські керівники боялися, що голодуючі райони скористаються прецедентом і звернуться до них по допомогу.

Кремль підключився тільки з 21 березня, і це була спочатку виробнича допомога: трактори для МТС, насіння для радгоспів. Тим часом керівники областей бомбардували Харків вимогами надання продовольчої допомоги. Секретар Одеського обкому КП(б)У М. Майоров у листі від 3 квітня запевняв Косіора, що становище в Новомиргородському районі аналогічне Зінов'євському і просив для області допомогу в 2 тис. пудів хліба на місяць. Розповідаючи про голодуюче молдавське село Мартоноща, він знайшов нову форму контрреволюційної роботи куркульства: трупи померлих по декілька днів залишалися незакопаними³²⁷. Політбюро ЦК КП(б)У розглянуло лист і обмежилось одноразовою допомогою в 1000 пудів хліба³²⁸.

19 квітня союзні відомства уперше погодилися виділити зі своїх резервів на всю Україну 3 тис. тонн проса на харчування колгоспників³²⁹. Витрачати недоторканий фонд на поточні потреби, хай навіть на рятування селян від голодної смерті, Сталін не бажав. Тим часом виявилось, що інших резервів не існувало і в союзному центрі.

У кінці квітня і на початку травня Наркомат зовнішньої торгівлі СРСР дістав розпорядження повернути з портів 15 тис. тонн кукурудзи і 2 тис. тонн пшениці. Зняті з експорту кукурудза і пшениця передавалися Україні. У Китаї, Персії та Канаді для Комітету заготівель було закуплено 9,5 млн пудів зерна. Це дало можливість припинити вивіз хліба з України в Закавказзя і перекинути 4 млн пудів зерна з ЦЧО в УСРР³³⁰. У кінці травня за дорученням політбюро ЦК ВКП(б) до надання проддопомоги підключилися трести і об'єднання союзних відомств (здебільшого розташовані в самій Україні), після чого голодуючі почали одержувати консерви, крупи, тюльку та інші продукти.

15 червня Сталін роздратовано написав Кагановичу: «На мою думку, Україні дали більше, ніж треба. Давати ще хліб непотрібно і нема звідки»³³¹. 23 червня

³²⁶ Там само. – С. 134.

³²⁷ Там само. – С. 144.

³²⁸ Там само. – С. 145.

³²⁹ Там само. – С. 146.

³³⁰ Трагедия советской деревни... – Т. 3. – С. 362–363, 365.

³³¹ Сталин и Каганович. Переписка, 1931–1936. – С. 169.

політбюро ЦК ВКП(б) прийняло рішення припинити завіз хліба в Україну³³². Визрівав новий урожай, і Кремль починав готуватися до чергової заготівельної кампанії.

Комітет заготівель при РПО СРСР у першій половині 1932 р. надав регіонам 107 млн пудів насінневої і продовольчої допомоги (насінневої – 81, продовольчої – 26 млн пудів), у тому числі 80,5 млн пудів – у позичковій формі. УСРР, зокрема, одержала 13,1 млн пудів допомоги, з них 9,5 млн – насінневої і 3,6 млн пудів – продовольчої. З цієї кількості колгоспи одержали 8,8 млн пудів хліба, а радгоспи – 4,3 млн пудів³³³. Сталін на короткий час пішов навіть на скорочення хлібного експорту і закупівлю хліба за кордоном. Але це було зроблено заради порятунку посівної кампанії, а не людей.

Економічна криза 1931–1932 рр., яка супроводжувалася голодуванням селянства хлібовиробних регіонів, не переконала сталінську команду в Кремлі відмовитися від продрозверстки і вважати вироблену недержавними підприємствами продукцію їхньою власністю. Хлібозаготівельний план з урожаю 1932 р. формувався на попередніх засадах. Держава не бажала вступати у податкові відносини з сільськогосподарськими артілями як юридичними особами. Вона продовжувала вважати колгоспні поставки хліба «першою заповіддю» колгоспників. Проте критична ситуація в селі змусила державу таки вирішити на користь селян проблему наявності в домашньому господарстві корови – головної продуктивної ланки присадибного господарства.

Проблема, яка здавалася нібито розв'язаною ще в березні 1930 р., знову постала під час завершення суцільної колективізації у 1931 р. У Кремлі поставили завдання створити на селі «соціалістичний» сектор, який взяв би на себе постачання місту не тільки хліба, але й м'ясо-молочної продукції. Це означало, що у створюваних в ході суцільної колективізації артілях треба було *організовувати товарні молочні ферми*. Виконуючи вказівки вищого партійного керівництва, червневий (1931 р.) пленум ЦК КП(б)У поставив на порядок денний питання «Про стан і розвиток тваринництва в радгоспах і колгоспах». Планувалося до кінця 1931 р. довести поголів'я корів у радгоспах до 251 тис., у колгоспах – до 600 тис., у тому числі на молочних фермах – до 150 тис.³³⁴

Слід звернути увагу на те, що партійне керівництво ставило на одну дошку колгоспи і радгоспи у справі створення молочних ферм. Виходило так, що колгоспи повинні були практично безплатно, мабуть, на засадах «другої заповіді» постав-

³³² Голод 1932–1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів. – С. 190.

³³³ Командири Великого голоду. – Поїздки В. Молотова і Л. Кагановича в Україну та на Північний Кавказ. 1932–1933 рр. – К., 2000. – С. 216.

³³⁴ Кульчицький С. В. Ціна «великого перелому». – С. 183.

ляти державним заготівельним органам м'ясо-молочну продукцію. Такий підхід виказував елементарну економічну неграмотність сталінської команди в Кремлі. Товарні молочні ферми в колгоспах утворювалися за рахунок усупільнення селянської продуктивної худоби. Ще можна було сподіватися на те, що колгоспники вирощуватимуть хліб для держави в обмін на дозвіл господарювати на своїй присадибній ділянці. Але на що в Кремлі сподівалися, забираючи у селян останню корову?! Адже ніхто селянам не збирався виплачувати за роботу в громадському господарстві колгоспу заробітну плату.

Зобов'язуючи партійні комітети виконувати *негласну* сталінську директиву, червневий (1931 р.) пленум ЦК КП(б)У у формі критики сучасного стану речей констатував цілком незадовільне використання ініціативи самих колгоспників щодо усупільнення продуктивної худоби, особливо молодняка. Це був недвозначний натяк на те, щоб тиснути на селянство у справі створення товарних молочних ферм. Місцева влада зрозуміла натяк і протягом півроку спроби переведення корів колгоспників у колгоспне стадо відбувалися безперервно і в різних формах.

Хвиля примусових усупільнень призвела до серйозного загострення обстановки на селі. Ставало цілком ясно, що без корови-годувальниці селяни у громадському господарстві просто не працюватимуть. *Сталін відчув, що треба відступити*. 26 березня 1932 р. ЦК ВКП(б) спеціальною постановою «Про примусове усупільнення худоби» засудив практику усупільнення корів і проголосив: «Завдання партії полягає в тому, щоб у кожного колгоспника були своя корова, дрібна худоба, птиця. Дальше розширення й розвиток колгоспних ферм повинно йти лише шляхом вирощування фермами молодняка або закупівлі ними худоби»³³⁵. У документі вказувалося також на необхідність сприяти колгоспникам, які не мали великої рогатої або дрібної худоби, у купівлі й вирощуванні молодняка для особистих потреб. Напруження вдалося зняти, і Сталін у січні 1933 р. так оцінив цей епізод: «У Радянської влади було в недавньому минулому маленьке непорозуміння з колгоспницями. Справа йшла про корів. Але тепер справа з коровою уладнана, і непорозуміння відпало. Ми добились того, що у більшості колгоспників уже є по корові на двір. Мине ще рік, два, і ви не знайдете жодного колгоспника, у якого не було б своєї корови»³³⁶.

Сталін виявив зайвий оптимізм: третина господарств колгоспників залишалася в Україні безкорівною навіть у 1936 р.³³⁷ Але річ не в цьому. Постанова

³³⁵ Трагедия советской деревни... – Т. 3. – С. 298.

³³⁶ Сталін Й. Твори. – Т. 13. – С. 251.

³³⁷ Ткач Н. І. За лєнінським кооперативним планом. – К., 1970. – С. 136.

ЦК ВКП(б) від 26 березня 1932 р. утверджувала право продажу колгоспами засобів виробництва (в даному разі – молочної худоби) членам колгоспу і, відповідно, право купівлі колгоспом худоби у колгоспників. Цим самим визнавався існуючий реально факт відчуження колгоспників від зосереджених у громадському господарстві колгоспів засобів виробництва. Право купівлі-продажу означало як визнання автономності колгоспного ладу в системі командної економіки, так і визнання неможливості існування колгоспного виробництва у нетоварній формі. Від цього вже залишався один крок до відмови будувати взаємовідносини між містом і селом на засадах продрозверстки, яка стала причиною глибокої кризи колгоспного ладу під час його утворення. Сталін не зробив цього кроку. Але з метою зменшення напруги в селі він ініціював постанову РНК СРСР і ЦК ВКП(б) від 6 травня 1932 р. «Про план хлібозаготівель з урожаю 1932 р. і розгортання колгоспної торгівлі хлібом». У постанові визнавалося доцільним «після закінчення виконання цього хлібозаготівельного плану і утворення насінневих фондів, тобто з 15 січня 1933 р. надати колгоспам і колгоспникам цілковиту можливість безперешкодного продажу лишків свого хліба на свій розсуд як на базарах і ринках, так і в своїх колгоспних лавках»³³⁸. Ця постанова про «колгоспну торгівлю» була насправді дозволом на існування вільного ринку за цінами попиту і пропозиції.

Існує документ, який показує, чим керувалася сталінська команда, запроваджуючи «колгоспну торгівлю». Це – схема промови, з якою Л. Каганович виступив на засіданні політбюро ЦК КП(б)У 29 грудня 1932 р. Чорнові записи вперше були опубліковані В. Васильєвим і Ю. Шаповалом у 2000 р. Стосовно «колгоспної торгівлі» в записнику Кагановича маємо такий текст (мовою оригіналу, без пунктуації та із скороченнями, які легко зрозуміти)³³⁹:

«Что руководило нами при объявлении колхозной торговли

- 1) чтобы лучше сеяли
- 2) успокоить бушевавш украинск мужика
- 3) доходность
- 4) коль скоро колхозы нерентабельны, дать доходы кроме трудодней!

Зацепить за интерес, дать ему кроме общ доли, дать дополнительные источники».

Селяни могли «краще сіяти» (тобто сіяти, доглядати за посівами і збирати хліб) тільки за однієї умови: коли вони були впевнені, що держава задовольнить-ся частиною вирощеного врожаю, а не присвоюватиме собі все. Ця нехитра істина вже була підтверджена відмовою В. Леніна від продрозверстки і переходом у 1921 р. на податкові відносини з селом. Тоді це означало, що після розрахунку

³³⁸ Трагедия советской деревни... – Т. 3. – С. 910.

³³⁹ Командири Великого голоду. – С. 337–338.

з державою селянин міг на свій розсуд розпоряджатися частиною врожаю, яка залишилася в нього, у тому числі продавати її на вільному ринку.

Колгоспна торгівля означала, що колгоспи могли продавати на ринку те, що в них залишилося після розрахунків з державою. Виручку вони могли витрачати на внутрішні потреби, у тому числі на розподіл між колгоспниками у вигляді грошової частини трудовня. Торгівля означала також, що колгоспники могли продавати на ринку частину продукції, яку одержували на зароблені трудовні в натуральному вигляді. В обох випадках виручка за реалізовану на ринку продукцію була не додатковим доходом (окрім трудовнів, окрім громадської частки, як твердив Каганович), а перетворенням зароблених селянами трудовнів з натуральної у грошову форму. Колгоспи, як визнавав Каганович, були нерентабельні. Він тільки не додавав, що відсутність доходів була наслідком закупівлі державою продукції у колгоспів за символічними цінами.

Важливо було тільки одне: щоб у колгоспів залишався хліб після виконання державного плану. В іншому випадку вони не могли розраховуватися з колгоспниками по трудовнях. Якраз такої впевненості у трудівників сільського господарства не було, і вони не поспішали радіти. Навесні 1932 р. ніхто не знав, скільки ресурсів для вільної торгівлі залишиться у колгоспів і колгоспників після виконання державних зобов'язань. *Всі розуміли, що постанова з відстроченим на сім місяців строком дії може мати лише пропагандистське значення.*

У 1932 р. весняна посівна кампанія запізнювалася більше, ніж у попередні роки. Голодні селяни не могли працювати з повною віддачею, робоча худоба теж була виснажена.

Щоб розібратися в ситуації на місці, В. Молотов за дорученням Сталіна виїхав 25 травня 1932 р. в Харків на чолі представницької делегації, до якої увійшли нарком постачання А. Мікоян і нарком землеробства Я. Яковлев. Наступного дня на засіданні політбюро ЦК КП(б)У з їх участю було прийнято два рішення. По-перше, українська партійна організація зобов'язувалася за кілька тижнів забезпечити посівну площу ярих культур в обсязі не менше минулорічного. По-друге, вищі керівники республіки мали негайно виїхати в райони для організації сівби і розподілу раніше наданої продовольчої допомоги. Україна одержувала 3,3 млн пудів хліба як додаткову насіннєву позику. Зерно надавалося з фондів Комітету резервів СРСР на території республіки і з найбільш зручних для швидкого транспортування місць – Білорусії і Новоросійського порту³⁴⁰.

Тим часом Г. Петровський і В. Чубар домовилися написати – кожний від себе – листи Молотову і Сталіну про свої враження від поїздки по районах республіки.

³⁴⁰ Там само. – С. 20.

Обидва листи надійшли в Кремль з однаковою датою – 10 червня 1932 р. Петровський спеціально зауважив, що лист він написав у Прилуках і не показував його іншим членам політбюро ЦК КП(б)У, тому що в Харкові нікого не застав³⁴¹. Ця ремарка засвідчила неготовність С. Косіора інформувати центр про справжню ситуацію в українській «глибинці».

Г. Петровський відзначив, що значна частина сіл охоплена голодом. Молотов і Сталін почули від Петровського те, чого не було в офіційних зведеннях ОДПУ щодо «продутруднень»: «На великих зборах по селах мене, звісно, лають на всі заставки, тітки плачуть, а трапляється й дядьки. Іноді критика становища, що скла-лося, заходить дуже глибоко та широко:– навіщо створили штучний голод, адже в нас був урожай; навіщо засівматеріал забирали – цього не було навіть за старого режиму; чому українцям треба у тяжких умовах їхати по хліб у нехлібні краї, а не привозять хліб сюди тощо»³⁴².

У листі Петровського від 10 червня був неприємний для керівників партії висновок: ЦК КП(б)У винен у тому, що без заперечень взявся виконувати надзви-чайно перенапружений план заготівель з урожаю 1931 р. – 510 млн пудів зерно-вих. План виявився настільки завищеним, що його реалізація потягла за собою голодування у багатьох районах республіки, тоді як продовольчий стан інших ре-гіонів країни був незрівнянно кращим. Петровський попереджав, що до нового врожаю залишається ще місяць або півтора, і за цей час голод посилюватиметься, якщо держава не надасть селу додаткову продовольчу допомогу. Характеризуючи стан посівів, голова ВУЦВК відзначив, що селяни висівали за зменшеною нормою і часто використовували недоброякісний посівний матеріал, тому що насінневий фонд майже всюди забрали в хлібозаготівлю. Залишилася незасіяною значна час-тина орних земель. У зв'язку з цим селяни очікували ще важчих хлібозаготівель з урожаю 1932 р., і Петровський погоджувався з такою думкою.

Чубар писав Молотову і Сталіну без емоцій, але не применшуючи трагізму ситуації. Він вважав, що на початок червня як мінімум 100 районів потребують проддопомоги. Через тяжке продовольче становище цих районів посівна кампа-нія в республіці виконувалася незадовільно. Ці ж райони, вважав Чубар, постав-лять під загрозу обробіток посівів і збирання врожаю технічних і зернових куль-тур. Тому він ставив питання про надання республіці допомоги в обсязі не менше 1 млн пудів продовольчих культур. Треба, підкреслював він, відмовитися від кіль-кісного розширення завдань і повернутися обличчям до якісних показників. На-прикінці листа Чубар попереджав, що український уряд офіційно звернеться до

³⁴¹ Там само. – С. 227–228.

³⁴² Там само. – С. 213.

ЦК ВКП(б) і РНК СРСР з пропозиціями внести істотні корективи в плани хлібозаготівель та інших завдань у галузі сільського господарства³⁴³.

Сталін так відреагував на пропозиції Чубаря і Петровського в листі Кагановичу від 15 червня: «Перший розводить “самокритику” – щоб одержати з Москви нові мільйони пудів хліба, другий зображає святенника, який віддав себе в жертву “директиві ЦК ВКП” – щоб добитися скорочення плану хлібозаготівель. Неприйнятним є ні перше, ні друге»³⁴⁴.

Демарш Чубаря і Петровського, так само як відсутність реакції з боку українського генсека («найгірше в цій справі – мовчання Косіора» – зауважував Сталін у листі до Кагановича) глибоко стривожили вождя. З листів українського керівництва він зрозумів тільки одне: у багатьох районах УСРР місцеві керівники, підстраховуючи себе, явно перестаралися з хлібозаготівлями, внаслідок чого й виник голод. Сталін у листі Кагановичу і Молотову від 18 червня звинувачував Харківський центр у тому, що він, не знаючи можливостей районів, неправильно розклав хлібозаготівельний план, викликавши тим самим перенапруження в одних районах і послаблення в інших. Так само районну управлінську ланку він звинувачував у незнанні можливостей кожного окремого колгоспу³⁴⁵.

Листи Сталіна його найближчим співробітникам мали довірчий характер, і з їх змісту можна зробити висновок про те, що він писав, як думав, і вірогідно, діяв, як думав. Тобто його нічого не навчив досвід двох попередніх років продрозверстки. Генсек думав, що суть проблеми полягала у «правильному» доведенні хлібозаготівельного плану до колгоспу, району, області. *Сталіну не спадало на думку, що селяни не бажають обмежитися продукцією, яку вони виробляли на відступленій їм у 1930 р. присадибній ділянці.* Попри запевнення Наркомзему СРСР і Колгоспцентру про здачу державі від чверті до третини валового збору зернових у хлібовиробляючих регіонах, які були підтримані спеціальною заявою політбюро ЦК ВКП(б) від 12 квітня 1930 р., вождь претендував на всю продукцію громадського господарства колгоспів.

До 1932 р. заготівлями сільськогосподарської продукції займалися спеціалізовані радянські органи. Партійні органи здійснювали переважно загальний контроль за всіма сільськогосподарськими кампаніями, діючи, як правило, через уповноважених, які відряджалися в колгоспи на певний строк. **Сталін вирішив покласти персональну відповідальність за виконання хлібозаготівельного плану на перших осіб – керівників партійних організацій областей, країв**

³⁴³ Там само. – С. 212.

³⁴⁴ Сталин и Каганович. Переписка. 1931–1936 гг. – С. 169.

³⁴⁵ Там само. – С. 179.

і республік. У листах Кагановичу і Молотову від 18 і 19 червня він запропонував скликати нараду перших секретарів партійних комітетів основних регіонів СРСР з питань організації виконання хлібозаготівельного плану. В листі Молотову він заявив, що з нарадою треба поспішати, щоб дістати можливість попередити повторення українських помилок у галузі хлібозаготівель³⁴⁶.

Дискусії щодо заготівельного плану почалися з січня 1932 р. Тоді цієї проблеми торкнувся в записці Сталіну голова ЦКК ВКП(б) і нарком РСІ Я. Рудзутак. Він наполягав на тому, щоб колгоспи знали план на початку господарського року. Вони мали б усі підстави боротися за добрий урожай, переконував Рудзутак Сталіна, якби були впевнені, що вироблена понад державне завдання продукція залишиться в них³⁴⁷. Іншими словами, Рудзутак пропонував перейти у відносинах з колгоспами на засади продовольчого податку.

Ця ідея в іншій формі висувалася й Косіором у його записці Сталіну від 15 березня 1932 р. Український генсек пропонував: «Оголосити від імені союзних організацій про порядок хлібозаготівель з майбутнього урожаю, виходячи з того, що чим більшого врожаю досягне колгосп і колгоспник, тим більший фонд повинен бути виділений і розподілений на особисте споживання»³⁴⁸.

Пропозиції Я. Рудзутака і С. Косіора мали одну спільну рису, яка була принциповою: обидва політики вважали, що об'єднані в колгосп селяни є *власниками* тієї продукції, яку вони виробляють, і зобов'язані, як кожний суб'єкт підприємництва, ділитися з державою твердо зафіксованою частиною продукції. Натомість Сталін і його найближче оточення, незважаючи на всі реверанси щодо «колгоспно-кооперативної форми власності», вважали *недержавні сільськогосподарські підприємства такими, в яких держава може вилучати будь-яку частку виробленої ними продукції*. Сталіну здавалося, що невігідно обмежувати претензії держави до колгоспів наперед визначеною цифрою. Він бажав вилучати з сільського господарства максимум продукції і турбувався тільки про те, виходячи з катастрофічного досвіду хлібозаготівель з урожаю 1931 р. в Україні, щоб навантаження на колгоспи розподілялося з урахуванням їх реального потенціалу.

У червні 1932 р. РНК СРСР розробив проект хлібозаготівельного плану, який підлягав затвердженню на партійних конференціях. На початку липня в Харкові повинна була відбутися III Всеукраїнська партконференція. На її порядок денний виносилося тільки одне питання: «Про підсумки весняної посівної кампанії, про

.....
³⁴⁶ Письма И. В. Сталина В. М. Молотову. 1925–1936 гг. Сборник документов. – М., 1995. – С. 241, 244.

³⁴⁷ Ивницкий Н. А. Голод 1932–1933 годов: кто виноват? // Судьбы российского крестьянства. – М., 1996. – С. 336.

³⁴⁸ Там само.

хлібозаготівельну та збиральну кампанії і завдання організаційно-господарського зміцнення колгоспів». У листі Кагановичу і Молотову Сталін 1 липня заявив, що на українську конференцію треба виїхати Кагановичу як секретарю ЦК і Молотову як голові РНК. Перед ними ставилося завдання змусити партійну організацію України прийняти до виконання продиктований з Кремля хлібозаготівельний план з урожаю 1932 р. «Головний удар треба спрямувати проти українських демобілізаторів», – заявив Сталін³⁴⁹.

6 липня, в день відкриття конференції, відбулося засідання політбюро ЦК КП(б)У з участю Молотова і Кагановича. Останні оголосили прийняту того ж дня постанову РНК СРСР і ЦК ВКП(б), згідно з якою поставки України з урожаю 1932 р. визначалися в розмірі 356 млн пудів. Не будучи переконаними в тому, що їм вдасться схилити українських комуністів до схвалення наперед визначеної цифри поставок, Молотов і Каганович поспішили надати їй форму партійно-урядової постанови.

Новий план поставок зменшувався на 40 млн пудів проти попереднього. Проте і в зменшеному вигляді він був явно непосильним для деградуючого сільського господарства республіки. Тому на засіданні політбюро ЦК, яке передувало конференції КП(б)У, Молотову і Кагановичу було заявлено, що план поставок для України непосильний. Посилаючись на недосів зернових в обсязі 2,2 млн га і на загибель озимини на 800 тис. гектарах, політбюро ЦК, включаючи С. Косіора, поставило вимогу зменшити план. Але посланці Сталіна були невблаганні, і політбюро ЦК КП(б)У прийняло коротку резолюцію: «Вважати правильним встановлений ЦК ВКП(б) план хлібозаготівель по селянському сектору обсягом 356 млн пудів і прийняти його до безумовного виконання»³⁵⁰.

Серед 252 делегатів конференції з вирішальним голосом 158 (62,7%) були секретарі сільських і районних комітетів. Вони мусили вже втретє, після хлібозаготівель 1930 і 1931 р., переконувати селян віддавати державі вирощену ними продукцію без міри. Але ці керівники добре знали, що селяни не працюватимуть на державу без оплати, коли ж працюватимуть під примусом, то так, що втрати продукції будуть величезними.

В. Молотов визнав, що «у ряді районів унаслідок помилок, припущених під час хлібозаготівель, утворився важкий харчовий стан». Але в цьому він звинуватив тільки райпарткоми і ЦК КП(б)У. «Тепер, – говорив він, – є намагання затерти хиби роботи в сільському господарстві на Україні, зваливши негативні факти останньої хлібозаготівельної кампанії на “зовнішні” причини, на розмір

³⁴⁹ Сталин и Каганович. Переписка. 1931–1936 гг. – С. 205.

³⁵⁰ Голод 1932–1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів. – С. 194.

хлібозаготівельного плану і т. ін. Треба дати рішучу відсіч цим антибільшовицьким спробам»³⁵¹. Делегати конференції змушені були прийняти «до безумовного виконання» жахливо високу цифру.

У листі Молотову і Сталіну від 10 червня 1932 р. В. Чубар попереджав: «Щоб забезпечити себе на зиму краще, ніж торік, почнуться масові крадіжки хліба. Те, що спостерігається тепер – викопування посаженої картоплі, бурякових вищадок, цибулі тощо – буде відтворюватися в набагато більших розмірах у період визрівання озимини, тому що фондів харчування з відпущених ресурсів пізніше, ніж до 1 липня, не вистачить»³⁵². Йому вторив Г. Петровський: «Допомогу треба надати ще й тому, що від голоду селяни зніматимуть недозрілий хліб, і його багато може загинути даремно»³⁵³. Відпрацьовуючи зі Сталіним, який саме перебував на курорті, постанову ЦК ВКП(б) про жнива в 1932 р., Каганович зауважив, що в Україні «є небезпека розкрадання хліба»³⁵⁴. Масштаби небезпеки були найбільшими в районах масового голодування.

20 липня 1932 р. Сталін написав Кагановичу і Молотову, що законодавство про крадіжки державного, колгоспного і кооперативного майна надзвичайно ліберальне: 2–3 роки тюрми з наступною амністією через 6–8 місяців. Він пропонував прийняти закон, у якому *колгоспне і кооперативне майно прирівнювалося б до державного; крадіжки майна каралися б мінімум десятьма роками ув'язнення, а як правило – смертною карою*. Генсек підкреслив, що без перелічених заходів, які він сам назвав «драконівськими», зміцнити колгоспний лад неможливо³⁵⁵.

У недатованому листі (раніше 24 липня) знаходимо інтерпретацію нового закону, яка прояснює той **план інтегрування колгоспного ладу в «командну економіку»**, що існував від зими 1929–1930 рр. до зими 1932–1933 рр. **Кооперативна, колгоспна і державна власність проголошувалися суспільною власністю, яка ставала «священною і недоторканною» під охороною силових державних структур. Охорона вважалася необхідною, щоб «добити й поховати» не лише капіталістичні елементи, але й «індивідуально-горлохватські звички, навички і традиції»**³⁵⁶.

Якщо накласти ці теоретичні новації на прагнення сталінської команди реалізувати діючу програму РКП(б) 1919 р. (тобто налагодити розподіл матеріальних

³⁵¹ Третя конференція КП(б)У. 6–9 липня 1932 р. – Стенографічний звіт. – Харків, 1932. – С. 117.

³⁵² Командири Великого голоду. – С. 209.

³⁵³ Там само. – С. 214.

³⁵⁴ Сталин и Каганович. Переписка. 1931–1936 гг. – С. 188.

³⁵⁵ Там само. – С. 235.

³⁵⁶ Там само. – С. 240–241.

та культурних благ серед населення без посередництва товарно-грошових відносин), то стає зрозумілою причина відмови Сталіна від побудови відносин між містом і селом на податкових засадах. **Обов'язок колгоспів платити податки означав би визнання державою їхнього права на вироблену продукцію.** Матеріальне зацікавлення, яке сприяло більш ефективній праці селян у колгоспі (на ньому, до речі, з 1930 р. будувалася система державних заходів для організаційно-господарського зміцнення колективів) тепер прирівнювалася до «індивідуально-горлохватських» звичок, навичок і традицій.

Теорія «закону про п'ять колосків» освячувала існуючу в 1930–1932 рр. практику, коли держава намагалася розпоряджатися всією виробленою колгоспниками та одноосібниками продукцією як своєю власною. Щодо одноосібників, то тут виходило неузгодження з теорією, і якщо колгоспи відносилися до суспільної форми власності, то одноосібників («індусів» – на жаргоні сільських активістів) треба було віднести до «індивідуально-горлохватської» категорії сільського населення. Але з існуванням одноосібників уже не рахувалися, у 1932 р. село стало колгоспним.

7 серпня 1932 р. ЦВК і РНК СРСР прийняли постанову «Про охорону майна державних підприємств, колгоспів і кооперації та зміцнення суспільної (соціалістичної) власності». *Мірою судової репресії за розкрадання колгоспного і кооперативного майна обиралася «вища міра соціального захисту» – розстріл з конфіскацією всього майна.* За «пом'якшуючих обставин» розстріл замінювався позбавленням волі на строк не менше 10 років³⁵⁷.

Постанова ЦВК і РНК СРСР від 7 серпня 1932 р. публікувалася в газеті «Правда» двічі – 8 і 9 серпня. Під публікацію редакція «Правди» разом з місцевим компартійно-радянським апаратом організувала в Україні грандіозний рейд для боротьби з крадіжками зерна, в якому з 7 по 17 серпня взяли участь 100 тис. «ударників преси». Але даремно кореспондент «Правди» по Дніпропетровській області закликав: треба шукати! Рейд не дав жодних результатів. «Крадіжки» частіше за все вимірювалися невеликою кількістю колосків. Незрівнянно більших, ніж від «крадіжок», втрат сільське господарство зазнавало від того, що колгоспники намагалися уникнути праці, яка ніким не оплачувалася. Тоді врожай гинув від бур'янів або перестоювання.

Чи можна вважати, що Сталін був непослідовним у спробах побудувати відносини між містом і селом без посередництва товарно-грошових відносин? У березні 1930 р. він погодився на існування колгоспів в артільній формі, а у травні 1932 р. – на колгоспну торгівлю за цінами вільного ринку. Слід визнати, що це були

³⁵⁷ Трагедия советской деревни. – М., 2001. – Т. 3. – С. 453–454.

відступи для заспокоєння селянства. Після них держава завжди переходила в наступ. Наступ на артілі відбувався своєрідно: держава викачувала з села весь хліб, сподіваючись на те, що колгоспники прогосподуються з присадибної ділянки (правда, була зроблена спроба усупільнення селянських корів). О. Хлевнюк, який готував до видання листування Сталіна і Кагановича за 1931–1936 рр., зазначав, що генсек згадував про ринкову торгівлю тільки в контексті боротьби зі «спекулянтами і перекупниками». Натомість Сталіну дуже імпонувало розгортання постачання селу товарів широкого вжитку³⁵⁸. Причину цього легко зрозуміти у світлі його загальних уявлень про побудову відносин між містом і селом. Поставка виробів широкого вжитку в обмін на продовольство і сировину мала здійснюватися на позаринковій основі.

11 серпня 1932 р. Сталін написав Кагановичу лист, який уперше був надрукований «Независимой газетой» (Москва) в 2000 р. і став сенсацією. У 2001 р. він з'явився у збірнику документів «Сталин и Каганович. Переписка. 1931–1936 гг.». (укладачі – О. Хлевнюк, Р. Девіс, Л. Кошелева, Е. Рис, Л. Рогова)³⁵⁹. Неодноразово цей лист друкувався і на Заході.

Суть листа – у двох абзацах, які тут подаємо повністю і мовою оригіналу (виділення ключових слів – в авторському тексті):

«**Самое главное** сейчас Украина. Дела на Украине из рук вон плохи. Плохо по **партийной** линии. Говорят, что в двух областях Украины (кажется, в Киевской и Днепропетровской) около 50-ти райкомов высказались **против** плана хлебозаготовок, признав его **нереальным**. В других райкомах обстоит дело, как утверждают, не лучше. На что это похоже? Это не партия, а парламент, карикатура на парламент. Вместо того, чтобы **руководить** районами, Косиор все время **лавировал** между директивами ЦК ВКП и требованиями райкомов и вот – долавировался до ручки. Правильно говорил Ленин, что человек, не имеющий мужества пойти в нужный момент против течения, – не может быть настоящим большевистским руководителем. **Плохо** по линии советской. Чубарь – не руководитель. **Плохо** по линии ГПУ. Реденсу (Станіслав Реденс від липня 1931 р. по січень 1933 р. – голова ДПУ УСРР. – С. К.) не по плечу руководить борьбой с контрреволюцией в такой большой и своеобразной республике, как Украина.

Если не возьмемся теперь же за выправление положения на Украине, Украину можем потерять. Имейте в виду, что Пилсудский не дремлет, и его агентура на Украине во много раз сильнее, чем думает Реденс или Косиор. Имейте также в виду, что в Украинской компартии (500 тысяч членов, хе-хе) обретается не мало

³⁵⁸ Сталин и Каганович. Переписка. 1931–1936 гг. – С. 131.

³⁵⁹ Там само. – С. 273–274.

(да, не мало!) гнилых элементов, сознательных и бессознательных петлюровцев, наконец – прямых агентов Пилсудского. Как только дела станут хуже, эти элементы не замедлят открыть фронт внутри (и вне) партии, **против** партии. Самое плохое это то, что украинская верхушка не видит этих опасностей. Так дальше продолжаться не может».

У зв'язку з цим *Сталін вирішив здійснити перетасовку вищого керівництва України*. Кагановича він задумав удруге призначити на посаду генерального секретаря ЦК КП(б)У, але із залишенням на посаді секретаря ЦК ВКП(б). Одночасно зі зміцненням компартійної ланки Сталін задумав зміцнити ланку державної безпеки: відрядити в Україну заступника голови ОДПУ В. Балицького, у якого вже був досвід роботи в республіці.

Виклавши Кагановичу свій план кадрових перестановок, Сталін підсумував: «Без этих и подобных им мероприятий (хозяйственное и политическое укрепление Украины, в первую очередь – ее **приграничных** районов и т. п.), повторяю – мы можем потерять Украину»³⁶⁰.

Тут доведеться згадати, що у березні 1930 р. Сталіна особливо стривожили селянські заворушення у прикордонній смузі України, після чого він на півроку припинив колективізаційний смерч. Тепер його знову тривожило становище у «великій і своєрідній» республіці, розташованій на кордоні з Європою.

Листи з сочинського курорту до Кагановича зазвичай призначалися для всіх членів політбюро ЦК, з думкою яких Сталін на початку 30-х років ще рахувався. Проте лист від 11 серпня 1932 р. був адресований тільки Кагановичу, про що Сталін наступного дня спеціально попередив його³⁶¹. Каганович був основою кадрової комбінації і мусив знати її суть. Цим пояснюється незвична відвертість сталінського листа. В усіх інших випадках Сталін був менш відвертим.

Відповідаючи на лист, Каганович погодився з оцінкою становища в Україні й підтвердив, що не тільки в середній ланці, але й у верхівці КП(б)У існує спільна позиція щодо центру: «гнила кругова порука». «Резолюцію своєї конференції, – зауважив секретар ЦК ВКП(б), – вони всерйоз не сприймають».

Їхати в Харків Каганович не бажав зі зрозумілих причин. Він займав друге після Сталіна місце в компартійно-радянській ієрархії і вважав, що так буде й надалі. Тому він поскаржився на здоров'я і висловив невпевненість щодо того, кого «посадити на Москву», проте все-таки заявив, що готовий їхати, тому що знає «країну, економіку та людей»³⁶².

³⁶⁰ Там само. – С. 273–274.

³⁶¹ Там само. – С. 274.

³⁶² Там само. – С. 284.

Наскільки обґрунтованим був у цьому листуванні висновок Сталіна про можливість втратити Україну? Аналіз зовнішнього і внутрішнього становища СРСР у 1932 р., зроблений з урахуванням досвіду наступних десятиліть, підтверджує його. Справді, Сталін боявся союзу петлюрівців і пілсудчиків. Переворот Ю. Пілсудського (12 травня 1926 р.) і вбивство С. Петлюри (25 травня 1926 р.) підозріло збігаються в часі. Якби Пілсудський знайшов спільну мову з багатьма мільйонами громадян Другої Речіпосполитої української національності, то Західна Україна стала б взірцем для УСРР. За Польщею знаходилася дружня Радянському Союзу веймарська Німеччина, але до влади в ній рвалися люті вороги Кремля – націонал-соціалісти. Не виключалося, що вони могли б утворити спільний з пілсудчиками фронт проти СРСР. Сталін брав до уваги таку перспективу, це засвідчила депортація польського і німецького населення з території Правобережжя, здійснювана з 1934 р.

Внутрішнє становище голодуючої України було жахливим. Спостерігачі в один голос твердили про *можливість раптового спалаху антирадянської боротьби*. Республіка, яку Каганович цілком машинально назвав країною (тоді це відповідало дійсності – до Голодомору 1933-го і Великого терору 1937–1938 рр.), могла кинути виклик Кремлю. За період українізації 20-х років у ній розвинулася власна компартійно-радянська еліта, ступінь довіри до якої з боку центру цілком точно охарактеризований у листі Сталіна до Кагановича. **У разі, якби становище Сталіна і його команди в Києві захиталося, – а соціальна й економічна криза в СРСР до того вела, – комуністичний Харків міг би скористатися ситуацією, згадати права, утверджені за ним у радянських конституціях, і перетворитися з червоного на жовто-блакитний.** Видатний український історик Іван Лисяк-Рудницький ще за життя Сталіна (у 1950 р.) опублікував у західно-берлінському журналі пророчу статтю «Проти Росії чи проти радянської системи». У ній містився прогноз, здійснений тільки під час розвалу радянської імперії в 1989–1991 рр.: «Скасування комуністичного устрою в сучасних радянських “союзних республіках”, як і в сателітних державах, являло б собою ніяк не болючий переворот, але, навпаки, радісний і природний поворот до власної національної індивідуальності»³⁶³.

Тим часом у 1932 р. події в Україні розвивалися за несприятливим для Кремля сценарієм. Свій головний вияв це знаходило у *провалі хлібозаготівель*. Сталін знав, що змушує Всеукраїнську партконференцію приймати до виконання явно нереальний план (що не завадило йому в листі Кагановичу від 11 серпня обурюватися цілком зрозумілою реакцією секретарів райпарткомів республіки). Ще

³⁶³ Лисяк-Рудницький Іван. Історичні есе. – Т. 2. – К., 1994. – С. 321.

24 липня у листі Кагановичу і Молотову він заявив, що установка на безумовне виконання хлібозаготівельного плану по СРСР цілком правильна, але доведеться зробити виняток для «особливо постраждалих районів України». Він брав у розрахунок те, що з усіх хлібовиробних регіонів тільки Україна по-справжньому голодувала в першій половині 1932 р., а також прикордонне розташування республіки («спільний кордон з Польщею і т. п.»). Особливо постраждалим районам він пропонував зменшити план наполовину, а одноосібним господарствам – на третину, що становило б, за зробленими підрахунками, від 30 до 40 млн пудів зернових. Оголосити про зниження плану він бажав не одразу, а через місяць, «щоб сімба озимини пройшла більш жваво»³⁶⁴.

Серпневий «наступ» 1932 р. на українське село за участю членів політбюро ЦК КП(б)У дав державі 47 млн пудів хліба. У вересні з селян було вичавлено ще 59 млн, а в жовтні – 23 млн пудів. За станом на 5 жовтня з 23 270 колгоспів тільки 1403 виконали хлібозаготівельний план. С. Косіор направив лист в обкоми партії, де говорилося: «Перша п'ятиденка жовтня дала нове різке зниження хлібозаготівель. У ряді областей, наприклад, у Донбасі, Дніпропетровській, Харківській утворилося зниження, яке говорить про фактичне припинення хлібозаготівель. Усе це породжує тим більшу стурбованість, є тим більше неприпустимим, що ряд областей різко знизили і темпи сіви. Обкоми повинні врахувати, що таке зниження хлібозаготівель, яке відбулося в першій п'ятиденці жовтня, є абсолютно неприпустимим і ставить під загрозу не тільки мінімальні зобов'язання України по вивозу, експорту, але й уже зриває план постачання хлібом наших основних промислових центрів»³⁶⁵.

12 жовтня 1932 р. відбувся пленум ЦК КП(б)У, який розглянув питання «Про перебіг осінньої засівної кампанії, збирання буряків і хлібозаготівлі». Наступного дня Косіор з групою інших керівників знову виїхав у райони на хлібозаготівлі. 17 жовтня за підписом М. Хатаєвича в обкоми була розіслана телеграма політбюро ЦК такого змісту: «Третю п'ятиденку жовтня заготовлено на Україні менше 3 млн пудів хліба, або на 40% менше, ніж у другу п'ятиденку, підсумки якої пленум ЦК визнав ганебними. За всі останні роки Україна ще не мала у вирішальні місяці п'ятиденки показника з таким незначним надходженням хліба. Створено безпосередню загрозу припинення постачання хлібом Донбасу, Харкова, Дніпропетровська та інших промислових центрів України. Донецький, Харківський обкоми звертаються до ЦК з проханнями про термінове завезення хліба, між тим при потрібному ході заготівель вони могли б не тільки забезпечити себе, але й дати хліб на вивіз»³⁶⁶.

³⁶⁴ Сталин и Каганович. Переписка. 1931–1936 гг. – С. 241–242.

³⁶⁵ Кульчицький С. В. Ціна «великого перелому». – С. 278–279.

³⁶⁶ Там само. – С. 260.

Уся республіканська партійна організація в цей час уже була мобілізована на хлібозаготівлі. У села виїхали десятки тисяч партійних, радянських, профспілкових та інших працівників різних рангів, робітників з підприємств, викладачів вищих навчальних закладів тощо. Однак величезні зусилля мали низький коефіцієнт віддачі. У четвертій п'ятиденці жовтня з сільської місцевості надійшло тільки 3,6 млн пудів хліба. Усього з червня до кінця жовтня з селянського сектора було одержано 132 млн пудів зерна. На 25 жовтня 1932 р. було виконано тільки 39% річного плану хлібозаготівель³⁶⁷.

Антиколгоспний рух селянства настільки розвинувся внаслідок спроб держави насадити протиприродні виробничі відносини на селі, що колгоспи почали розвалюватися. Колгоспне село давало державі менше товарного хліба, ніж сільське господарство до суцільної колективізації. Честолюбна програма форсованої індустріалізації, яка базувалася на ін'єкціях з села, почала зависати в повітрі.

За перші 9 місяців 1932 р. середньодобовий видобуток вугілля в Донбасі скоротився на 22 %, а чисельність робітників у вугільній промисловості – на 17% (70 тис. осіб). Нарком важкої промисловості СРСР Г. Орджонікідзе навесні 1932 р. визнав, що радянське керівництво не може достатньою мірою забезпечити продовольче постачання, і робітники почали виїждати з басейну в пошуках їжі і праці³⁶⁸.

Від 1929 р. радянський уряд безперервно нарощував обсяги капітального будівництва у промисловості. У червні 1932 р. Сталін уперше зауважив у листі до Кагановича, що НКВП «захлинається від грошей», і на III квартал йому треба дати менше³⁶⁹. Тоді ж у листі, адресованому Кагановичу, Молотову й Орджонікідзе, генсек заявив, що перегодовування Наркомтяжу створює ненормальне і небезпечне становище у промисловості, не кажучи вже про те, що виникає загроза нових продовольчих утруднень³⁷⁰. Отже, Сталін розумів, що існує прямий зв'язок між «перегодовуванням» важкої промисловості, хлібозаготівлями і голодом. У кінці липня 1932 р. він дав вказівку скоротити капіталовкладення в народне господарство на 500–700 млн руб.³⁷¹

У липні 1932 р. довелося скорочувати також військовий бюджет на 1933 рік – з 7 до 5–6 млрд руб. Коли К. Ворошилов нагадав попередні проекти і обіцянки, Сталін зауважив, що тепер інша ситуація³⁷².

.....
³⁶⁷ Там само. – С. 261, 265.

³⁶⁸ Командири Великого голоду. – С. 33.

³⁶⁹ Сталин и Каганович. Переписка 1931–1936 гг. – С. 187.

³⁷⁰ Там само. – С. 191.

³⁷¹ Там само. – С. 341.

³⁷² Там само. – С. 224.

Розпачливий стан платіжного балансу СРСР став одним з проявів економічної катастрофи, що насувалася. Тільки важка криза змушувала сталінський уряд скорочувати видатки на «священних корів» бюджету – промисловість та армію. Каганович писав Сталіну 14 червня 1932 р., що в Москві посилено працюють над визначенням джерел, які можуть збільшити валютну виручку і зменшити «наш дефіцит і утруднення»³⁷³. Мова вкотре йшла про виставлення на продаж творів світового мистецтва та унікальних предметів антикваріату. Але солідну валютну виручку міг дати тільки хліб за умови його продажу у великих кількостях.

8.8

«Ответить сокрушительным ударом!»

Від 7 до 12 січня 1933 р. в Москві працював об'єднаний пленум ЦК і ЦКК ВКП(б). Він розпочався доповіддю Й. Сталіна «Підсумки першої п'ятирічки», в якій проголошувалася докорінна зміна економічної політики компартійно-радянського керівництва. Генсек визнав, що з 1929 р. партія проводила політику найбільш прискорених темпів, яка викликала істотні труднощі у повсякденному житті. Ця політика обґрунтовувалася таким чином: «Не можна не підганяти країну, яка відстала на сто років і якій загрожує через її відсталість смертельна небезпека. Тільки таким чином можна було дати країні можливість нашвидку переозброїтися на базі нової техніки і вийти, нарешті, на широкий шлях... Ми не могли знати, в який день нападуть на СРСР імперіалісти і перервуть наше будівництво, а що вони могли напасти в будь-який момент, користуючись техніко-економічною слабкістю нашої країни, – в цьому не могло бути сумніву. Тому партія була змушена підхльостувати країну, щоб не прогаяти часу, використати до дна передишку і встигнути створити в СРСР основи індустріалізації, які становлять базу його могутності»³⁷⁴.

Для покоління 20-30-х років, яке пройшло в 1914–1920 рр. через низку зовнішніх та внутрішніх війн і було виховане комуністичними пропагандистами в постійному очікуванні нової інтервенції з боку неназваних імперіалістичних сил, аргументація політики «підхльостування» звучала переконливо. Тим більше, що радянські газети день у день відслідковували боротьбу нацистів і комуністів

³⁷³ Там само. – С. 166–167.

³⁷⁴ Сталін Й. Твори. – Т.13. – С. 183.

у Німеччині, яка вже добігала кінця. Фюрер НСДАП А. Гітлер, який не приховував своєї ненависті до Радянського Союзу, 30 січня 1933 р. став рейхсканцлером.

Так само переконливо звучала теза Сталіна про необхідність форсованого подолання техніко-економічної відсталості СРСР. Масові рухи робітничого класу цілеспрямовано організовувалися наявними у розпорядженні політбюро ЦК ВКП(б) «передавальними пасами», вони були цілком ефективними і забезпечили успішну реалізацію генеральної лінії партії на індустріалізацію країни.

Й. Сталін повідомляв у своїй доповіді, що в результаті дострокового виконання першого п'ятирічного плану під промисловість, транспорт і сільське господарство закладено базу нової сучасної техніки, обороноздатність країни піднято на належну висоту, збудовано сотні нових великих заводів. «Чи варто після цього підхльостувати і підганяти країну?» – запитував він, і тут же давав заспокоїливу відповідь: «Ясно, що тепер немає в цьому потреби»³⁷⁵. Друга п'ятирічка, що починалася з січня 1933 р., оголошувалася п'ятирічкою освоєння нової техніки у промисловості й організаційно-господарського зміцнення колгоспів у сільсько-му господарстві.

Припинення політики «підхльостування» супроводжувалося скороченням майже вдвоє планових темпів середньорічного приросту промислової продукції. Це допомогло ліквідувати диспропорції, які згубно позначалися на повсякденному житті громадян. Більш істотною була, однак, готовність Сталіна визнати за селянами право на розпорядження тією продукцією, яка вироблялася не тільки на присадибних ділянках, але й у громадському господарстві. Без визнання цього права розмови про організаційно-господарське зміцнення колгоспів, які точилися з 1930 р., були пустопорожніми.

Визнання державою права колгоспів на вироблену ними продукцію мало далекосяжні наслідки. Трудівники села могли більше не боятися звинувачень у тому, що вони «крадуть» вирощений ними хліб, хоча прийняте після припинення нової економічної політики карне законодавство залишалося в силі. Буквально за тиждень до оголошеної на цьому пленумі ЦК і ЦКК ВКП(б) відмови від політики «підхльостування» Й. Сталін пригрозив українському селянству застосувати проти нього найбільш одіозну ланку карного законодавства – «закон про п'ять колосків», про що мова піде в наступному підрозділі. Однак ленінсько-сталінська держава-комуна відмовлялася від своїх спроб – не остаточно, як тоді здавалося її керівникам, – замінити товарно-грошові відносини плановим розподілом виробленої продукції. Виробничу змичку між містом і селом партія повинна доповнити змичкою товарною, – заявляв Сталін, додаючи при цьому: «Для розгортання ра-

³⁷⁵ Там само. – С. 184.

дянської торгівлі треба використати всі канали: і кооперативну сітку, і державно-торговельну сітку, і колгоспну торгівлю»³⁷⁶.

Відмова від форсованих темпів індустріалізації країни і продрозверстки в сільському господарстві повинна була допомогти владі справитися з кризою, що вже оберталася в 1932 р. повсюдним голодом, який у Казахський АСРР внаслідок певних причин набув справді апокаліптичних масштабів. Ці заходи, однак, не могли негайно нормалізувати тяжке економічне становище населення і пов'язану з ним політичну кризу. Щоб відвернути загрозу втрати особистої влади, Й. Сталін не зупинився перед застосуванням проти власного народу зброї голоду, яку можна було б назвати зброєю масового ураження в доядерну епоху. Під час роботи січневого (1933 р.) об'єднаного пленуму ЦК і ЦКК ВКП(б) в Україні та на Північному Кавказі починався Голодомор, організований людьми, а точніше – нелюдьми з найближчого оточення генсека. Як же дійшло до цієї страхітливої терористичної акції? Чому вона стала можливою? Яким чином її вдалося настільки замаскувати, що полеміка на тему природи українського Голодомору не припиняється ось уже 80 років? Надійшла черга до розгляду цих питань.

У липні 1932 р. секретно-політичний відділ ОДПУ СРСР підготував для кремлівського керівництва довідку «Основні моменти в політнастрої найбільш уражених районів». Назва довідки була неповною, бо не вказувала, чим були уражені перелічені в ній вісім регіонів СРСР. Голод, жертвами якого стали десятки тисяч українців, фігурував у довідці як «продутруднення». Голодомор, під час якого казачи гинули сотнями тисяч, чекісти назвали «найгострішими продутрудненнями, що прийняли в ряді районів характер голоду»³⁷⁷. Однак автори довідки особливо не переймалися ситуацією в Казахстані, описом якої закінчувалася довідка. Починали вони свою інформацію з України і пояснювали пильну увагу до цієї республіки, не вдаючись, як у випадку з терміном «голод», до інакомовлення: «За масовими антирадянськими проявами Україна стоїть на першому місці»³⁷⁸.

У 1932 р. радянській владі протистояло вже не доколгоспне селянство, яке можна було поділити на ворогуючі групи шляхом застосування «уральсько-сибірського» методу хлібозаготівель, а колгоспники разом з одноосібниками, в яких держава забирала майже все, що вироблялося у господарстві, прирікаючи безпосередніх виробників на голодування. Однаково сильний тиск держави на колгоспників та одноосібників зменшив

³⁷⁶ Там само. – С. 202.

³⁷⁷ Трагедия советской деревни. – Т. 3. – С. 420, 426.

³⁷⁸ Там само. – С. 421.

деформуючий вплив більшовицького поділу селянства на куркулів, середняків і бідняків. Усі, кого раніше поділили за майновою ознакою, почали знову поводити себе, за визначенням проникливого знавця селянської психології Теодора Шаніна, «як соціальна одиниця зі спільними економічними інтересами і власною індивідуальністю, яка виявлялася у специфічних знаннях, способі дій і формах політичної свідомості, що обумовлювали колективну дію»³⁷⁹. І все ж, **піднятися на збройну боротьбу з владою, як це сталося в 1930 р., селянство вже не могло. Найбільш активні протестувальники були вислані як куркулі або підкуркульники. Чекістська операція з вилучення зброї, що залишалася в українському селі з часів війни, вже завершилася.** Останнім акордом цієї операції, що тривала роками, стало вилучення органами ДПУ УСРР за 11 міс. 1932 р. 28,2 тис. одиниць вогнепальної зброї (в тому числі 19,5 тис. – нарізної)³⁸⁰. Однак у селян залишалася не менш грізна зброя для боротьби з державою, яка привласнювала собі плоди їхньої праці, – саботаж.

Описане у спогадах П. Григоренка ставлення селян до праці у громадському господарстві в 1931–1932 рр. стало нормою для всіх регіонів України. Іноземці були вражені масштабами селянського саботажу. Керівник генерального консульства Польщі в УСРР Ю. Каршо-Шедлевські доповідав своєму міністерству закордонних справ, що 27 вересня 1932 р. він здійснив поїздку літаком з Харкова до Одеси з тим, щоб зорієнтуватися, яким є фактичний стан з сільськогосподарськими роботами в Україні. Шестигодиннє перебування у повітрі в безхмарний день переконало його в тому, що було зорано і засіяно не більше однієї шостої орних ґрунтів. Всюди він бачив на полях невелику кількість людей, хоч осінній сезон сільськогосподарських робіт добігав кінця³⁸¹.

Італійський посол у Москві Б. Аттоліко доповідав своєму урядові у червні 1933 р.: «Першопричину теперішнього голоду слід шукати у втраті селянином інтересу до обробітку землі, яка перестала бути його власністю та його спротиві їй небажання віддавати державі плоди своєї праці»³⁸². Висновок, зважаючи на час його появи, є цілком справедливим. Заради коректності треба зауважити, що селян хвилювало визнання державою їхнього права власності на продукцію, яку вони виробляли, а не на землю, за допомогою якої вироблялася ця продукція.

³⁷⁹ Shanin T. Peasants and the Peasant Society. – Oxford, 1987. – P. 329.

³⁸⁰ Розсекречена пам'ять. Голодомор 1932–1933 років в Україні в документах ГПУ-НКВД. – К., 2007. – С. 38.

³⁸¹ Holodomor 1932–1933. Welki Glod na Ukrainie w dokumentach Polskiej dyplomacji i wywiadu. – Warszawa, 2008. – С. 126–127.

³⁸² Листи з Харкова. Голод в Україні та на Північному Кавказі в повідомленнях італійських дипломатів. 1932–1933 роки. Упорядник Андреа Граціози. – Х., 2007. – С. 168–169.

Здається, Й. Сталін просто-таки фізично відчував селянський саботаж. В усякому разі, як помітив Ніколя Верт, він почав називати (у виступах на січневому (1933) об'єднаному пленумі ЦК і ЦКК ВКП(б), у листуванні з письменником М. Шолоховим) взаємовідносини між державою і селянами «тихою війною». **Радянський вождь був марксистом і успадкував якщо не від К. Маркса, то від В. Леніна гостро негативне ставлення до селян-власників, які протистояли комунізму не ідеологічно, а економічно.** Звичайно, В. Ленін і Й. Сталін були політиками, які не бажали сваритися з переважною більшістю населення своєї країни. **Сталін мав намір трансформувати соціальну природу селянства, поділяючи його на три частини, і був налаштований, якщо виявиться необхідним, фізично знищити найбільш успішну верству сільського населення.** Разом з тим він був готовий просуватися до поставленої програмою РКП(б) мети дрібними кроками, з показовими відступами у випадку загострення ситуації: два кроки вперед, крок назад («ленінське танго», як іронізували противники більшовиків).

Коли переважна частина селян опинилася в колгоспах, але не змінила своєї психології і лінії поведінки, розчарований Й. Сталін у листуванні з Л. Кагановичем змушений був *переформулювати мету аграрно-селянської політики Кремля*: «добити й поховати» не лише капіталістичні елементи, а й «індивідуалістично-горлохватські звички, навички і традиції»³⁸³. «На людях», тобто у виступах на об'єднаному пленумі ЦК і ЦКК в січні 1933 р. він цю мету сформулював більш пристойними словами («выразиться прилично» – казав В. Ленін у таких випадках): колгосп є соціалістичною формою власності, але сліпо покладатися на це не варто. Далі він заявив: партія повинна *більшовизувати колгоспи*, і з цією метою створюються політвідділи МТС і радгоспів як специфічна форма безпосереднього управління виробництвом з боку партійних комітетів. На певний час більшовицьке керівництво відступало від залізного правила: парткомам – диктаторські повноваження, без прямого втручання в адміністративно-господарську діяльність, а виконкомам рад – повсякденне управління всіма сферами життя, але з цілковитим політичним підпорядкуванням парткомам.

Уособлювана сталінською командою держава виступала перед робітничим класом як сукупний підприємець, зобов'язаний виплачувати йому заробітну плату і турбуватися за те, щоб на ці рублі можна було прогодуватися. Робітники пов'язували свої надії на хоча б мінімальне харчування в умовах «тимчасових труднощів» з державою, а не з селянством, тому що на вільному ринку ціни на продовольство зашкалювали. Однак у 1931 і особливо в 1932 р. робітники починали

³⁸³ Сталин и Каганович. Переписка 1931–1936 гг. – С. 240–241.

відчувати, що в країні робиться щось не те. Роздуми і застереження лідерів «правого ухилу» в політбюро ЦК ВКП(б) залишалися в пам'яті робітників-партійців, хоча «праві опортуністи» прилюдно покаюлися. Тим часом політика тих, хто викинув М. Бухаріна, М. Томського і О. Рикова з політбюро ЦК, викликала голод не тільки в селах, а й у містах. Тому представники тих верств населення, яких чекісти називали в своїх інформаційних зведеннях «соціально близькими», теж починали становити загрозу для сталінської команди.

Диктаторський режим мусить спиратися на певну критичну масу людей, яких йому вдалося повести за собою переконанням або насиллям. Коли ж ця маса починала робити самостійні висновки, спостерігаючи боротьбу вождів між собою і порівнюючи їхні аргументи й обіцянки з повсякденним життям, то режим зависав у повітрі.

Показовою є листівка під грифом «Робітничої партії», яка поширювалася у Вінницькій області в липні 1932 р. Вона починалася із заяви про те, що мільйони трудівників міста і села приречені зі своїми сім'ями на голодну смерть. Після опису кризи, в якій звинувачувалося «диктаторське керівництво ЦК партії і політбюра», формулювався заклик такого змісту: «Тільки справді “Робітнича партія”, тісно й нерозривно пов'язана з інтересами робітничого класу, виконуюча тільки волю пролетаріату, а не над пролетаріатом, тільки така Робітнича партія, не спекулюючи довірою трудящих, виведе країну з голоду і злиденності. Геть душителей робітничого класу – ЦК партії і політбюра!»³⁸⁴

Не менш показовим є лист М. Живанова С. Косіору, датований 24 грудня 1932 р. Український генсек передав його чекістам з метою встановлення особи автора, а уповноважений секретно-політичного відділу ДПУ УСРР Яхонтов негайно зробив копію і переслав своїм начальникам у Москву. Щоб зберегти стилістику, цитуємо документ мовою оригіналу: «Тов. Коссиор. Откройте глаза на действительность, что вы делаете своей политикой, безмолвные вы рабы Москвы. Вы за два года утробили Украину, сельское хозяйство. Почитайте вы, что пишет большевистская “Правда” о большевистской политике ВКП(б), где колхоз действительно является примером для единоличника. Где партия является не слепым прислужником, безмолвным исполнителем, а где люди с головами взвешивали реальность планов. А вы превратили всю украинскую парторганизацию в стаю попугаев». Далі автор, що підписався прізвищем Живанов, переходив до ситуації в Україні і вказував, чим вона може загрожувати радянській владі. «Я сам партизан, старый член партии, мои отцы проклинали меня за участие в гражданской войне, померли от голода.

³⁸⁴ Голод та голодомор на Поділлі. 1920–1940 рр. Збірник документів та матеріалів. Вінниця, 2007. – С. 326–327.

Украинские коммунисты не знают массовой работы, они жандармы на селе. Они обеспечили все условия для пана и кулака. База для контрреволюции увеличилась до 95%, база партии – 5%. Я выражаю мысль всего здравомыслящего, что есть в нашей партии. Вы не знаете дух и настроения честной, преданной революции части партии, они притиснуты к стенке, не могут рта открыть. Горлохваты, прохвосты и контрреволюционеры правят партией и ведут в пропасть всю страну»³⁸⁵.

Лист цікавий тим, що ілюструє розрив між кремлівським керівництвом і більшовиками, які піднімалися на революцію, керовані принадною для них ідеєю зруйнувати світ насилля і побудувати світле майбутнє для всього людства. Жахлива дійсність перебувала в кричущому дисонансі з їхнім способом мислення, переконаннями й ідеалами. Вони пересвідчилися в тому, що нездатні контролювати своїх вождів, які заводили партію в прірву, побачили свою безпорадність, зрозуміли даремність особистих жертв, принесених з метою зміцнення радянської влади.

Проте лист цікавий не тільки як людський документ, у якому відбита кризова ситуація 1932 р. Він написаний українцем (у процитованому уривку є українізм: «притиснуты к стенке»), який відділяв ВКП(б) від КП(б)У (що теж можна встановити за цим уривком). Звинувачуючи керівників КП(б)У в раболіпному схиланні перед центральним керівництвом партії, він тим самим висловлював свою переконаність у тому, що С. Косіор міг діяти в інший спосіб. Нам це здається дивним, але це – наслідок ефекту, який історики називають презентизмом (накладення на реалії давнього минулого рис, властивих більш пізньому часу або сучасності). За статутом і всіма похідними від нього документами, які унормовували й упорядковували діяльність партії, реальної КП(б)У ніколи не існувало. Проте немало українців, починаючи від М. Скрипника, який дав таку назву партії українських більшовиків, розглядали КП(б)У як окремий від РКП(б)–ВКП(б) політичний організм. Кампанія українізації тільки зміцнила їх у цьому помилковому переконанні. **Якщо кремлівське керівництво бажало перетворити партію разом з усіма її національними загонами на дисциплінованого і безвідмовного виконавця своїх планів, воно мусило ліквідувати ті наслідки започаткованої XII з'їздом РКП(б) кампанії коренізації радянської влади в союзних і автономних республіках, які дістали назву національного відродження.**

М. Живанов звинувачував С. Косіора та інших керівників КП(б)У в тому, що українські колгоспи, на відміну від російських, перебувають у жахливому стані. Можливо, саме тут слід повернутися до вже розглянутого питання про сталінську продрозверстку і накладення на Україну хлібозаготівельного плану, який за розмірами дорівнював сукупному плану всіх інших регіонів товарного землероб-

³⁸⁵ Голод в СССР. Famine in the USSR. 1930–1934. – М., 2009. – С. 75, 76.

ства, разом узятих. **Хлібозаготівельний план цілком міг бути використаний як знаряддя боротьби з небажаними наслідками українізації.**

Хід думок у листі за підписом М. Живанова настільки цікавий, що йому варто було приділити тут увагу. Проте ми знаємо людей, які не обмежувалися листами і роздумами, а діяли. Зокрема, проти кремлівського керівництва виступив із відкритим забралом М. Рютін. Це був колишній секретар Краснопресненського райпарткому – найбільш пролетарського в Москві за складом партійних організацій. Він був обраний кандидатом у члени ЦК у 1927 р. на XV з'їзді ВКП(б) і виведений з партійного керівництва за пропаганду «правоопортуністичних поглядів» у 1930 р. на XVI партз'їзді. З його ініціативи у березні 1932 р. був підготовлений документ «Сталін і криза пролетарської диктатури», а також звернення «До всіх членів ВКП(б)». У серпні 1932 р. з документами були ознайомлені Г. Зінов'єв, Л. Каменєв і колишній секретар Московського комітету ВКП(б) М. Угланов, а також деякі інші відповідальні (в недалекому минулому) партійно-радянські працівники Москви і Харкова, які постраждали під час розгрому «правого ухилу». В цих документах **висловлювалася пропозиція про усунення Й. Сталіна з поста генерального секретаря ЦК ВКП(б).** У «Зверненні» з цього приводу говорилося: «Партія і пролетарська диктатура заведені Сталіним та його клікою в небачений глухий кут і переживають смертельно небезпечну кризу. За допомогою обману, наклепів і обдурювання партійних осіб, за допомогою неймовірного насилля і терору, під прапором боротьби за чистоту принципів більшовизму та єдності партії, спираючись на централізований потужний апарат, Сталін за останні п'ять років відсік і усунув від керівництва всі найкращі, справді більшовицькі кадри партії, встановив у ВКП(б) і всій країні свою особисту диктатуру, розірвав з лєнінізмом, став на шлях найбільш розгнузданого авантюризму і дикої особистої сваволі, чим поставив Радянський Союз на край прірви»³⁸⁶. Жовтневий (1932 р.) об'єднаний пленум ЦК і ЦКК ВКП(б) прийняв постанову про виключення з партії «контрреволюційної групи Рютіна-Слепкова» (О. Слепков був професором Ростовського педінституту). Г. Зінов'єв і Л. Каменєв були викинуті з партії через те, що знали, але не повідомили про документи «контрреволюційної групи». Всього до партійної і судової відповідальності у справі М. Рютіна було притягнуто до 30 осіб³⁸⁷.

Оскільки в цій справі фігурували Г. Зінов'єв і Л. Каменєв, вона набула широкого розголосу в газетах, зрозуміло, у відповідній інтерпретації. Але документи чекістів свідчать, що багато відповідальних працівників компартійно-радянського апарату по-своєму тлумачили боротьбу у верхах партії.

³⁸⁶ О деле т. н. «Союза марксистов-ленинцев» // Известия ЦК КПСС. – 1989, №6. – С. 106.

³⁸⁷ Там само. – С. 107.

У листопаді 1932 р. завідувач оргвідділу Носівського райпарткому (на Чернігівщині) Яременко залишив село Лихачово, в якому працював уповноваженим по хлібозаготівлях, повідомив керівництво райпарткому про свій намір вийти з партії і заявив інформатору ДПУ: «На мою думку, політбюро ЦК ВКП(б) проводить неправильну лінію, внаслідок чого країна зубожіє. Селяни стогнуть від непосильних податків. Верхи не бачать того, що робиться на місцях. Селянам доводять також непосильні хлібозаготівельні плани, і вони налаштовані проти влади. Політбюро проводить явно контрреволюційну лінію, про що говорять факти виходу зі складу політбюро ряду осіб, які в дійсності проводили вірну лінію (Бухарін і Зінов'єв)»³⁸⁸.

Зневіра охоплювала не лише досвідчені кадри, але й виховану партією молодь. Уже згадуваний 20-річний комсомолец із Брусилівського району на Київщині Г. Ткаченко 18 червня 1932 р. писав С. Косіору: «Мені здається, наскільки партія була авторитетною все ж таки серед широких мас, зараз все менше. І тільки внесеться іскра в селянство, то спалахне всюди. Ми під носом не бачимо, а цілий ряд виголошуємо фраз про пауперизацію і зубожіння по капіталістичних країнах. Зараз набирає силу і авторитету теорія т. Бухаріна»³⁸⁹.

У грудні 1932 р. транспортний відділ ДПУ УСРР підготував для московського і харківського керівництва органами державної безпеки зведення про політичні настрої серед робітників та інженерно-технічних працівників – членів партії, які працювали на залізничному транспорті. Доцільно навести коротку вибірку з прилюдних виступів або підслуханих сексотами висловлювань, щоб переконатися в глибині прірви, що утворилася між кремлівським керівництвом і рядовими партійцями.

Машиніст депо П'ятихатки, робітник-ветеран і давній член партії Солодов так висловлювався в своєму колективі: «Що будемо робити далі? З нас деруть останню шкуру. Норму хліба зменшили. На зиму залишилися без хліба, картоплі і палива. Все пропадає в якусь прірву. Лячно стає, коли думаєш про те, чого ми дочекалися, і що нас чекає попереду. Мабуть, загинемо всі, як мухи. Говорити ж ніде нічого не можна».

Слюсар силового цеху Нижньодніпровського вагоноремонтного заводу з 27-річним робочим стажем Є. Мірошніченко: «Довели країну до цілковитого розорення. З таким урядом країна пропаде. Недаремно Троцький казав правду».

Робітник станції Маріуполь-порт С. Під'яблонський: «Через політику Сталіна постраждали такі люди, як Каменев і Зінов'єв. Сталінська кампанія викликає нас на повстання. Хіба що не говорять нам: "Дурні, ви ж з голоду задихаєте"».

³⁸⁸ Голодомор 1932–1933 років в Україні. Злочин влади – трагедія народу. Документи і матеріали. – К., 2008. – С. 229.

³⁸⁹ Голодомор 1932–1933 років в Україні. Документи і матеріали. – К., 2007. – С. 212.

Машиніст депо Ясинувата Кобеляцький, транспортний і партійний стаж з 1924 р.: «Сталін проти Зінов'єва ще молодий. Зінов'єв справді вождь. Він організував Комінтерн, сидів у тюрмах, був більше у засланні, ніж Сталін, а тепер Зінов'єву і Каменеву шиють контрреволюцію».

Коваль фабрично-заводського училища на станції Знам'янка І. Вовкодав: «Щось скоро буде. Так далі жити не можна».

Водій автодрезини на ст. Пологи Пирогов після партійних зборів з приводу виключення з партії групи М. Рютіна говорив у групі робітників: «Робітники і селяни голодують. Все це Зінов'єв, Каменєв та інші бачили, врахували і бажали поліпшити становище робітників, але за це потрапили в опозиціонери. Існуюча політика партії рано чи пізно буде визнана шкідницькою».

На партійних зборах ст. Нікополь під час обговорення рішення ЦКК про виключення групи М. Рютіна з партії монтер депо Кочеров сказав: «Після мого виступу мене назвуть опортуністом. Але це буде невірно. Опозиція права. Ми будуємо важку індустрію і допрацювалися до того, що робітники голодують».

На партзборах ст. Мелітополь з приводу рішень жовтневого (1932 р.) об'єданого пленуму ЦК і ЦКК ВКП(б) про виключення з партії групи Рютіна машиніст Ніколенко, який керував партшколою, сказав: «Ми в корені незгодні з політикою партії у питанні ставлення до селянства. У селян забирають хліб і худобу, вони голодують і їм нічим нас годувати».

Майстер депо Коростень І. Шавинський, транспортний стаж з 1915 р., партійний з 1924 р., сказав з приводу виключення з партії групи М. Рютіна: «Ця група діяла правильно. З ними трапилося те, що з Чичеріним, якого під виглядом хвороби затерли невідомо куди».

Помічник машиніста, робітник з 20-річним стажем у депо ст. Іловайська А. Черенков: «Пишуть і говорять, що робітникам – все, а на ділі нічого нема. Даремно вигнали опортуністів з партії. Вони говорили правду. Якби вони залишилися у керівництва, ми б не зазнавали такої нужди, як тепер. Хліб на полях згнив, а залишок вивезений за кордон».

Робітник вагонного цеху в депо Кременчук Г. Нетяга заявив секретарю осередку: «Ось тобі справи МОДРу і моя кандидатська картка. Більше я в партії бути не бажаю, тому що Радянська влада і партія неправильно роблять, зменшуючи норму хліба. У мене з двох утриманців зняли по 100 г, а матері зовсім нічого не дають»³⁹⁰.

³⁹⁰ Розсекречена пам'ять. Голодомор 1932–1933 років в Україні в документах ГПУ-НКВД. – С. 264–284.

Як можна бачити з наведених висловлювань, робітничий протест проти політики «уряду голоду» мав економічний підтекст. Такий же підтекст мали селянські заворушення. Спираючись на розглянуту вище довідку секретно-політичного відділу ОДПУ «Основні моменти в політнастрої найбільш уражених районів», передану кремлівському керівництву в липні 1932 р., Н. Верт зауважив: «В Україні і на Північному Кавказі, тобто в регіонах, які були головними виробниками зернових і під цим кутом зору являли собою стратегічну важливість для режиму, в 1931–1932 роках було зафіксовано 60% від загальної кількості заворушень»³⁹¹.

Будь-який робітничо-селянський протест у неросійських регіонах країни обов'язково набував національної забарвленості. Кремлівське керівництво враховувало особливу небезпеку для себе кумулятивного поєднання обох форм протесту в розташованій у безпосередній близькості до європейських країн УСРР. Враховуючи, що принцип превентивності був головним у сталінських репресіях, можна вважати, що несподівані хлібозаготівлі здійснювалися в УСРР у 1930–1932 рр. і на Кубані в 1932 р. не тільки в річницю загальносоюзної політики «підхальостування», але й з метою підірвати економічну основу національно-визвольного руху.

Загрозу українського сепаратизму в Кремлі скоріше переоцінювали, ніж недооцінювали. Та й як її можна було недооцінювати, коли час від часу в Україні спалахували іскри того полум'я, яке палахкотило в 1917–1920 рр. Наприклад, 26 лютого 1931 р. у президію XII Всеукраїнського з'їзду рад була подана заява за підписом «Група делегатів і присутніх на з'їзді робітників харківських заводів» такого змісту:

«Треба будувати українську радянську державність, бо вже час наспів. Населення зросло, воно вже мало говорить про поламаний паркан чи про відібрану квартиру, а воно говорить про Державу. Українську радянську державність треба будувати, бо вона тільки розпочата, а у нас до цього часу говорять тільки про мову, культуру, хоча це теж елементи державності»³⁹².

5 серпня 1932 р. секретно-політичний відділ ОДПУ підбив підсумки селянських виступів за сім попередніх місяців. Зверталася особлива увага на зростаючу активність антиколгоспного руху за останні два місяці – червень і липень. Чекісти зафіксували також різке збільшення селянських виступів у 1932 р. порівняно з попередніми роком. На першому місці за кількістю виступів стояла УСРР – 923 з 1630, на другому місці перебував Північно-Кавказький край (173 виступи). Потім – Західно-Сибірський край (119), Нижньо-Волзький (95), Середньо-Волзький

³⁹¹ Верт Никола. Террор и беспорядок. Сталинизм как система. – С. 72.

³⁹² Голод 1932–1933 років в Україні: причини та наслідки. – К., 2003. – С. 426.

край (78), Західна область (59), Центральна чорноземна область (43 виступи)³⁹³. У російських регіонах кількість виступів була на порядок меншою.

З селянським антирадянським рухом солідаризувалася істотна частка місцевих керівників, мобілізованих здебільшого з середовища самих селян в ході кампанії коренізації влади. 22 серпня 1932 р. голова ДПУ УСРР С. Реденс адресував у Кремлю доповідну записку про негативні настрої районного і сільського активу у зв'язку з хлібною розверсткою на врожай цього року. У доповідній наводилися офіційні заяви і підслухані сексотами висловлювання представників низової номенклатури в 73 районах республіки³⁹⁴. Наводимо деякі висловлювання з цього документа, не вдаючись до зворотного перекладу українською:

«Представитель РИКа Редченко по вопросу о хлебозаготовке в кругу членов комиссии по разверстанию районного плана говорил: “План прикончит район. Он, конечно, невыполним и совершенно нереален”» (В.-Лепетиський район Дніпропетровської області).

«Секретарь РПК Волошко в разговоре с местными ответработниками заявил: “План хлебозаготовок непосилен для Носовского района”. Волошко по договоренности с предРИКа Проценко выезжал в Киев добиваться снижения плана, чем затянул принятие плана на бюро РПК и разверстание его по селам на 5 дней» (Носівський район Київської області).

«Председатель РКНС Скальский заявил: “Не знаю, что себе думают наши руководители. План в 2 млн пуд. для нашего района невыполним, а если и выполним, то опять останемся без хлеба. К примеру возьмем В.-Бертинский сельсовет: он должен дать 64 тыс. пуд. хлеба, если учесть, что в этом сельсовете в среднем урожай составляет 40–50 пуд. с десятины, то выходит, что у крестьян заберут весь хлеб и они будут голодать в полном смысле этого слова”» (Цебриковський район Одеської області).

«Председатель РКсоюза³⁹⁵ Приходько по вопросу о хлебозаготовке среди районных работников высказался: “План нереальный, опять у колхозников заберут хлеб и оставят их голодными, для посева не останется семян”» (Близнецівський район Харківської області).

«Председатель артели “Червона воля” Кикоть заявил: “Пусть дают какие хотят планы, но я больше 50 ц хлеба не повезу”» (Новомиколаївський район Дніпропетровської області).

³⁹³ Трагедия советской деревни. – Т. 3. – С. 440–441.

³⁹⁴ Советская деревня глазами ВЧК – ОГПУ – НКВД. 1918–1939. Документы и материалы в 4-х томах. – Т. 3. – Кн. 2. – 1932 – 1934. – М., 2005. – С. 178 – 188.

³⁹⁵ РКсоюз – райколгоспспілка.

«Пред. колхоза “Червоний майдан” Н-Цвильського сільсовета Белявский о плане хлебозаготовок текущего года говорил: “Такого плана мы не выполним, так как в противном случае у нас не останется даже семян. В общем, дело идет к тому, что не нужно сеять, тогда и брать с нас не будут”. Подобные заявления отмечены и в ряде других сельсоветов.» (Городницький район, Київської області).

«Пред. правления артели “Пробуждение”, член партии Игнатенко среди колхозников заявил: “План такой, что надо вывезти все до последнего зерна: не оставив ни семян, ни харчей, кроме кукурузы”» (Антоново-Кодінцевський р-н Одеської області).

«Инструктор МТС Братусь говорил: “В этом году придет конец нашему сельскому хозяйству. Развал хозяйства усугубляется. План хлебозаготовок этого года ликвидирует все. Нужно заблаговременно уезжать куда-нибудь на Кавказ, а то мы подохнем с голоду”» (Межівський район Дніпропетровської області).

Час від часу Сталіну каали на робочий стіл дані про виконання планів осінньої сівби та хлібозаготівель по УСРР і зведення ОДПУ СРСР про протидію заготівлям з боку членів і кандидатів КП(б)У.

Інформація про сільськогосподарські кампанії не замовчувалася, хоча їх результати були невтішними. Наприкінці жовтня 1932 р. посівна кампанія мала вже завершуватися за погодними умовами, але план сівби озимини було виконано тільки на 82,9%. Незважаючи на величезну армію заготівельників, поставки хліба на 25 жовтня становили тільки 39% плану³⁹⁶.

Інформація про настрої людей, які виконували хлібозаготівельний план, була секретною. Висловлювання багатьох функціонерів низової ланки компартійно-радянського апарату явно підпадали під статтю про антирадянську пропаганду. Підсумковий документ про протидію хлібозаготівлям обсягом 68 стор. був підготовлений секретно-політичним відділом ДПУ УСРР за станом на 20 жовтня. Уперше він з'явився у збірнику документів «Голод-геноцид 1932–1933 років в Україні», виданому в Канаді у 2005 р.³⁹⁷ Документи збірника друкувалися без перекладу. Чекисти зареєстрували більше сотні проявів протидії хлібозаготівлям по кожній області. Розглянемо деякі висловлювання з цього зведення:

«План хлебозаготовок мы принимать не будем, так как по своим размерам он невыполним. А пойти на то, чтобы опять оставить людей голодными – преступление. Я лучше сдам сейчас свой партбилет, чем обманом буду обрекать колхозников на голод» (секретар партосередку Єрмак, с. Н.-Сірогози однойменного району Дніпропетровської області).

³⁹⁶ Костюк Григорій. Сталінізм в Україні (генеза і наслідки). – К., 1995. – С. 135.

³⁹⁷ Голод-геноцид 1932–1933 років в Україні. За загальною редакцією Ю. Шаповала. – Кінгстон (Канада), 2005. – С.146–211.

«План нереален, разве что будете людей заготавливать в хлебозаготовку. Все равно придется крестьянству умирать голодной смертью... Видно, что у власти находятся контрреволюционеры или просто безголовые, которые вырабатывают планы так, чтобы их нельзя было выполнить» (з виступу колишнього червоного партизана, кандидата партії, члена сільради С. Шовкопляса на пленумі Ленінської сільради, Білоозерський район Дніпропетровської області).

«Они хотят вас в этом году оставить так же без хлеба, как и в прошлом году. Если вы, дураки, будете молчать, то останетесь без хлеба. Плана хлебозаготовок принимать сейчас не нужно, посмотрим, сколько будет излишков, столько и отдадим» (висловлювання голови артілі ім. 30-ї Іркутської дивізії, члена КП(б)У Бабичева перед загальними зборами, скликаними для прийняття хлібозаготівельного плану, Богданівська сільрада Павлоградського району, Дніпр. обл.).

«Мы ни одного фунта хлеба не дадим, вы нам не угрожайте, мы не боимся, голодная смерть страшнее» (на зборах активу так заявив голова артілі «Путиловець», кол. червоний партизан, кандидат в члени КП(б)У Денисенко. Білоозерський район Дніпр. обл.).

«Я уже живу здесь 4 месяца и до того привык, что не считаю себя уполномоченным райпарткома, а считаю себя здешним колхозником. Наверное, буду жить еще 14 месяцев, но пользы из этого мало, ибо план хлебозаготовок невыполним, так как хлеба нет даже для сева и питания» (уповноважений РПК Передерій, В'юнівська сільрада, Білоозерський район, Дніпр. обл.).

«В этом году план хлебозаготовок как для района, так и совхоза нереален. Для выполнения этих планов нужно будет отдать весь хлеб. Снова придется голодать колхозникам, снова начнется падеж лошадей. Соввласть создала такие условия, что ни в совхозе, ни в колхозе нет возможности работать» (директор радгоспу «Більшовик» Біркін, Новоукраїнський район Одеськ. обл.).

«Это настоящий грабеж со стороны соввласти. В районном и высшем руководстве сидят не правители, а олухи. Сталин, Коссиор и другие не могут управлять страной... Я брошу работу и уеду, не хочу грабить крестьян» (уповноважений РПК в селі Іванівка, голова райКНС Низькоусов, Н-Георгіївський район, Харк. обл.).

«Не могу даже себе представить, что делается в нашем Советском Союзе. Мне кажется, что у власти засела контрреволюция и издевается над народом. Я хорошо знаю, что у крестьян хлеба нет. Уже теперь они питаются суррогатами. Всего сказать нельзя, так как пришьют оппортунизм и исключат из партии. Много таких членов партии, которые работают неохотно, но надо работать» (голова колгоспу в с. Коптієво Постнов, Олішівський район, Чернігівська область).

«В этом году план непосилен, и если его выполним, то доведем Украину до развала и голода» (секретар Словечанського райкому АКСМУ Дубовик, Київська обл.).

Як свідчать підслухані чекістами висловлювання, українські селяни вже передбачали, що саме їх чекає у першій половині 1933 р. Штучно створювана владою неорганізованість селян не зменшувала масовості опору. Ситуація виглядала тим більш грізною для Кремля, що певні елементи організації у протидію владі інколи вносили навіть функціонери низового компартійно-радянського апарату.

* * *

Надійшла черга відповісти на головні запитання, пов'язані з хлібозаготівлями 1930–1932 рр., які викликали в Радянському Союзі економічну катастрофу. Чому особливо гостро реагували на хлібозаготівлі саме українські селяни? Чому ці хлібозаготівлі виявилися непосильними і спричинили уже в 1931 р. майже повсюдне голодування, а в 1932 р. – голод з десятками тисяч жертв?

Почати треба з того, чим відрізнялася продрозверстка від інших форм економічних відносин між містом і селом. На відміну від податку, який являв собою твердо зафіксований відсоток об'єктивно існуючих величин (площа засіяних земель, обсяг одержаного врожаю і т. п.), продрозверстка була величиною довільною. Той, хто розкладав державні завдання на «закупівлю» хліба в часі і просторі, керувався лише одному йому відомими мотивами. Щоправда, регіональна динаміка заготівель безпомилково викриває ці мотиви. Недарма точні дані про статистику хлібозаготівель за три роки в регіональному зрізі (план і фактичне виконання) можна знайти тільки в Президентському архіві Російської Федерації, доступ до якого вкрай обмежений.

Автор вступної статті до другого тому фундаментального збірника документів «Голод в ССРСР. 1929–1934» проф. Віктор Кондрашин знайшов ці дані та опублікував їх, щоправда без аналізу й, зрозуміло, без коментарів, які напрошуються і будуть зроблені у цій книзі. Фактичні заготівлі хліба за 1930–1932 рр. у зіставленні з планами заготівель на 1932 р. виглядають таким чином (у млн пуд.)³⁹⁸:

Регіони	1930 р. Фактично	1931 р. Фактично	1932 р. Первинний план	1932 р. Остаточний план	1932 р. Фактично
Центр, чорноз. область	114,1	136,4	118,0	127,0	125,3
Півн. Кавказ	128,8	161,5	140,0	112,4	119,1
Середня Волга	72,3	68,1	74,0	72,0	98,3

³⁹⁸ Голод в СССР 1929 – 1934. Том второй (июль 1932 – июль 1933). Документы. Отв. ред. – В. В. Кондрашин. – М., 2012. – С. 19–20.

Нижня Волга	84,9	73,0	79,0	80,0	89,4
У підсумку	400,1	439,1	411,0	391,4	432,1
УСРР	436,7	415,4	364,0	260,0	262,6

Ні до революції, ні в роки непу Україна не давала стільки зерна, скільки всі інші хлібовиробні регіони Європейської Росії, разом узяті. Проте в 1930 р. сталінська держава вичавила з республіки рекордну кількість вирощеного врожаю. Наступного року влада взяла з України майже стільки зерна, скільки з чотирьох інших регіонів, разом узятих, чим остаточно підірвала продуктивні сили її сільського господарства. Господарська руїна на селі стала настільки зримою, що держава змушена була істотно скоротити хлібозаготівельний план з урожаєм 1932 р., після чого приклала неймовірні зусилля, щоб його виконати. Але план довелося й надалі скорочувати аж до величини, яку вдалося вичавити з українського села всіма можливими й неможливими засобами. Недобір зерна з України було компенсовано істотним збільшенням хлібозаготівель у поволзьких регіонах.

Бачимо, що державні хлібозаготівлі в основних регіонах товарного землеробства залишалися впродовж трьох років на приблизно однаковому рівні – за винятком України. Тим часом існує закономірність: на другому й особливо на третьому році продрозверстки виробництво продукції різко скорочується. Адже колгоспники так само, як економічно самостійні селяни в 1919–1920 рр., не бажали з відповідним напруженням працювати в полі, бо знали, що держава забере вирощену продукцію без будь-якої матеріальної компенсації. Протягом трьох років більш-менш однакова кількість хліба, вилученого в неукраїнських регіонах, пояснювалася тільки тим, що в них забирали й нетоварне зерно, так само прирікаючи колгоспників на голодування. Однак, на відміну від інших регіонів, в Україні держава забирала майже все зерно від початку суцільної колективізації, тобто з першої колгоспної весни 1930 р.

Щоб зрозуміти, чому на Україну покладалися істотно більші зобов'язання по хлібозаготівлях, треба згадати перебіг суцільної колективізації в 1930–1931 рр. Саме в Україні найбільш запеклий опір колективізаторам. Підвищені хлібозаготівельні плани стали тією зброєю, яка повинна була приборкати бунтівників. Іншими словами, Сталін застосовував хлібозаготівлі в Україні і як політичну зброю.

Такого визначення хлібозаготівель ми не знайдемо в партійно-урядовій документації, все робилося без зайвих слів. Але немало людей бачили кардинальну відмінність у ставленні Кремля до громадян України й Росії. У зведенні голови ДПУ

УСРР С. Реденса, надісланому С. Косіору 22 листопада 1932 р., можна натрапити на такий факт, який відноситься до вересня: в селі Веприк Фастівського району на Київщині службовець лісництва, член КП(б)У Сосновський говорив односельчанам, що «в РСФРР зовсім інша республіка, селяни мають хліб та інше, так само, як ми раніше мали, а Україну так оголили, хоч тікай»³⁹⁹. Українська інтелігенція робила однозначні висновки з подібних фактів. На початку вересня 1932 р. науковий співробітник ВУАН В. Денисенко попросив свого колегу, який поїхав до Москви попрацювати над архівами, передати їхньому спільному вчителю М. Грушевському таке: «Про політичне становище сказати, що на Україні панує справжній голод, вимирають цілі сіла та повіти, особливо підкреслити жахливу смертність серед дітей. Пояснити це як політику, спрямовану на те, щоб остаточно зламати українську націю як єдину національну силу, здатну на серйозний опір. Одні вимруть, інші розпорошаться по безкрайніх просторах Росії»⁴⁰⁰. До Грушевського повідомлення не дійшло, а ми знаємо про цей факт тільки тому, що колега Денисенка виявився сексотом.

Сталін усе ще не розумів, мабуть, що колгоспники не працюватимуть на державу безплатно. Але вождь бачив масовість опору, особливо в Україні, і вважав його тим більше небезпечним, що ряд діячів російського уряду (О. Смирнов, В. Толмачов, М. Ейсмонт) під впливом наростаючої кризи почали розглядати генеральну лінію ЦК ВКП(б) в її сталінському виконанні як загрозову для партії і країни.

27 листопада 1932 р. Сталін скликав спільне засідання політбюро ЦК і Президії ЦКК ВКП(б), на якому поставив питання про групу О. Смирнова. **Заперечуючи свою особисту відповідальність за провал хлібозаготівель, на чому загострювали увагу члени цієї групи, Сталін назвав дві причини невдач: а) проникнення в колгоспи і радгоспи антирадянських елементів з метою організації шкідництва і саботажу; б) неправильний підхід значної частини сільських комуністів до колгоспів і радгоспів.** Він закликав відмовитися від ідеалізації колгоспів та радгоспів і застосувати методи примусу, щоб викоренити елементи саботажу та антирадянських явищ. «Було б нерозумно, – підкреслив генсек, – якби комуністи, виходячи з того, що колгоспи є соціалістичною формою господарства, не відповіли б на удар цих окремих колгоспників і колгоспів нищівним ударом»⁴⁰¹.

Сталінський «**сокрушительный удар**» уже готувався, коли вищий партійний синкліт у складі членів політбюро ЦК і Президії ЦКК ВКП(б) почув від генсека

³⁹⁹ Розсекречена пам'ять. Голодомор 1932–1933 років в Україні в документах ГПУ-НКВД. – К., 2007. – С. 259.

⁴⁰⁰ Там само. – С. 291.

⁴⁰¹ Трагедия советской деревни. – Т. 3. – С. 559.

цей вислів. Репресії проти «саботажників» здійснювалися силами *надзвичайних хлібозаготівельних комісій*. Дві перші були утворені рішенням політбюро ЦК ВКП(б) від 22 жовтня 1932 р.: комісія на чолі з В. Молотовим (до неї увійшли також глава правління Держбанку СРСР М. Калманович, начальник всесоюзного об'єднання «Заготзерно» С. Саркісов, заступник наркома землеробства СРСР О. Маркевич та ін.), яка працювала в Україні, і комісія на чолі з Л. Кагановичем – для роботи в Північно-Кавказькому краї. Персональний склад комісії Л. Кагановича був визначений на початку листопада: М. Чернов (Комітет заготівель СРСР), Т. Юркін (Наркомат радгоспів), А. Мікоян (Наркомат постачання), Я. Гамарник (Політуправління РСЧА), М. Шкірятов (ЦКК ВКП(б)), Г. Ягода (ОДПУ), О. Косарев (ЦК ВЛКСМ). П. Постишев очолив комісію по Нижньо-Волзькому краю (28 листопада)⁴⁰².

У 2007 році Російський державний архів соціально-політичної історії і Гуверівський інститут війни, революції і миру опублікували відкориговану стенограму спільного засідання політбюро ЦК і Президії ЦКК ВКП(б) (розіслану партійному активу) та справжню, яка відбивала те, що в дійсності було сказано 27 листопада. Порівняння обох варіантів текстів дає уявлення про те, що саме Сталін хотів сказати компартійно-радянському активу і що він вважав за доцільне приховати. Як можна висувати з тексту, розісланого парткомам, Сталін оголошував лише про намір влади завдати «сокрушительный удар» по «окремим колгоспникам і колгоспах» – так, ніби напрям удару був невизначеним. Але, як свідчить оригінальний текст документа, насправді Сталін був більш відвертим. У своїй промові перед вищим партійним керівництвом він назвав регіони, в яких діяли надзвичайні хлібозаготівельні комісії, а також конкретних ворогів – білогвардійців і петлюрівців⁴⁰³.

Надзвичайні хлібозаготівельні комісії являли собою орган диктаторської влади Кремля, створюваний у конкретному регіоні на конкретний час. «Вибиваючи» хліб, вони користувалися місцевими апаратами – партійним, чекістським і радянським. Обов'язкові до виконання розпорядження оприлюднювалися від імені місцевих органів влади. Боротьби з саботажем хлібозаготівель надавався широкий розголос за допомогою засобів масової інформації: радіо, газет, кіножурналів. Особливу популярність мали сюжети про знахідки в колгоспах «чорних комор» – прихованих від державного обліку запасів хліба, а також про знайдені на селянських подвір'ях ями з прихованим зерном. Так влада вбивала клин між виробниками хліба і вже голодуючими споживачами в місті.

⁴⁰² Там само – С. 28.

⁴⁰³ Стенограммы заседаний Политбюро ЦК РКП(б)–ВКП(б) 1923–1938 гг. Т. 3, 1928–1938 гг. – М., 2007 – С. 589, 657, 658.

Комісія Молотова приїхала в Харків 29 жовтня 1932 р. і на засіданні політбюро ЦК КП(б)У спільно з першими секретарями обкомів партії повідомила про згоду Кремля на скорочення хлібозаготівельного плану. Попередньо в листах до ЦК ВКП(б) С. Косіор просив знизити план на 50 млн, а М. Хатаєвич – на 70 млн пудів⁴⁰⁴. Сталін погодився на максимальну цифру, і 30 жовтня на політбюро ЦК КП(б)У було прийняте остаточне планове завдання, розподілене по областях, секторах і культурах. УСРР повинна була дати 282 млн пудів, у тому числі по селянському сектору – 261 (колгоспи – 224,1, одноосібники – 36,9), по радгоспах – 21 млн пудів. Зменшені плани треба було виконувати у повному обсязі і негайно.

Молотов одразу виявив, що заскиртованого хліба не вистачить, щоб розрахуватися з державою за зниженням планом. Тому в першу чергу він і зайнявся колгоспними скиртами – треба було поставити їх на облік, взяти під охорону, обмолотити і вивезти зерно.

У голодних і знесилених людей були свої розрахунки на хліб у полі. Залишаючи зерно в снопах, вони ще не втрачали надії скористатися ним у майбутньому. Тому вони працювали вкрай уповільнено. На темпи робіт впливали також відсутність пального для молотарок, коней для перевезення зерна. Хліб псувався, гинув від гризунів, безповоротно втрачався. Навіть у кінці грудня в республіці ще не звели зерно з 390 тис. га⁴⁰⁵.

Перебуваючи в Одеській області, комісія Молотова звернула увагу на те, що в артлі «Червоне козацтво» Фурманівської сільради в роботі парової молотарки враховувався тільки перший сорт пшениці й не враховувався другий сорт, який становив 25–30% обмолоту. Молотов негайно телеграфував у Новоукраїнський райпартком, секретарю Одеського обкому КП(б)У Майорову і Косіору, щоб злочинців негайно віддали під суд і використали цю справу в засобах масової інформації. 5 листопада його комісія розробила інструкції, які лягли в основу постанови РНК УСРР від 12 листопада «Про хиби в організації обмолоту та боротьбу з втратами врожаю зернових культур». У ній головна увага приділялася двом заходам: по-перше, суцільній перевірці якості обмолоту та стану токів, особливо щодо збереження соломи й полови; по-друге, негайній організації переобмолоту і перевіювання полови при виявленні втрат зерна в соломі і полові більше 3%. На кожну працюючу молотарку райпарткоми повинні були виділяти спеціальних контролерів з числа працівників, мобілізованих з міста на хлібозаготівлі для організації обліку зерна і забезпечення його вивозу на заготівельні пункти⁴⁰⁶.

⁴⁰⁴ Трагедия советской деревни. – Т. 3. – С. 515.

⁴⁰⁵ Кульчицький С. В. Ціна «великого перелому». – С. 292.

⁴⁰⁶ Командири Великого голоду. – С. 233–235.

Селяни опиралися переобмолоту не менше, ніж обмолоту, бо солома з половою була єдиним порятунком на випадок, коли вичерпаються мізерні продовольчі і фуражні запаси. Коли ж їх усе-таки змушували до цього, вони старалися так налагодити молотарку, щоб знову побільше зерна відходило в полову. Хоча переобмолот мало допоміг виконанню хлібозаготівельного плану, кількість зерна у відходах все-таки різко зменшилася, і серйозно розраховувати на них як на продовольчий ресурс уже не доводилося.

У протоколі засідання політбюро ЦК КП(б)У від 1–5 листопада за вказівкою Молотова з'явилася директива про посилення допомоги хлібозаготівлям з боку органів юстиції. Судові органи зобов'язувалися поза чергою розглядати справи по хлібозаготівлях, як правило, виїзними сесіями на місці із застосуванням суворох репресій. Адміністративні органи зобов'язувалися швидко проводити в життя всі заходи примусу до боржників по хлібозаготівлях. Центральна і місцева преса повинні були широко висвітлювати судові справи⁴⁰⁷.

Рішення політбюро ЦК КП(б)У знадобилося Молотову, щоб створити умови для широкого використання драконівської постанови ЦВК і РНК СРСР від 7 серпня 1932 р. 5 листопада Хатаєвич і Молотов надіслали секретарям обкомів КП(б)У телеграму такого змісту: «У повідомленнях обласних органів ОДПУ є багато відомостей про розкрадання, злочинне розбазарювання і приховування колгоспного хліба за участю і під керівництвом правлінь колгоспів, і в тому числі деяких правлінців-комуністів, які являють собою насправді куркульську агентуру, що розкладає колгоспи. Незважаючи на це, Центральному Комітету КП(б)У невідомо, що роблять обкоми для боротьби з цими явищами. Відзначаючи неприпустиму бездіяльність судів і прокуратури і пасивність преси щодо відповідних конкретних фактів, ЦК КП(б)У категорично вимагає від обкомів негайних і рішучих заходів боротьби з цими явищами з обов'язковим і швидким проведенням судових репресій та нещадної розправи зі злочинними елементами в правліннях колгоспів на основі відомого декрету про охорону суспільної власності, з висвітленням цих фактів у пресі, винесенням засуджуючих ці факти рішень колгоспних зборів»⁴⁰⁸.

Явочним порядком в Україні утворився надзвичайний орган влади на чолі з Молотовим, який розв'язував найважливіші питання повсякденного життя. Одним з них стало застосування прискореної практики реалізації «зако-ну про п'ять колосків». 21 листопада Молотов, Чубар, Строганов і Калманович звернулися до Сталіна з проханням надати ЦК КП(б)У в особі спецкомісії (генеральний секретар ЦК, голова ДПУ УСРР і представник Центральної контрольної

⁴⁰⁷ Трагедия советской деревни. – Т. 3. – С. 528–529.

⁴⁰⁸ Командири Великого голоду. – С. 236.

комісії) на період хлібозаготівель право остаточного рішення про застосування смертної кари. Спецкомісія ЦК КП(б)У повинна була лише раз на декаду звітувати про свої рішення у такій справі перед ЦК ВКП(б)⁴⁰⁹.

Заходам надзвичайної комісії Молотов надавав, як можна помітити, широкий розголос у засобах масової інформації, щоб представити себе виконавцем народної волі. У цих трагічних подіях якнайповніше проявилася справжня суть радянської влади – народного представництва, цілком підпорядкованого компартійній диктатурі, уособлюваній купкою злочинців на вершині владної піраміди.

Певним елементом діяльності молотовської комісії став давно випробуваний шлях експропріації господарств. З цією метою РНК УСРР 11 листопада 1932 р. прийняла постанову про позбавлення одноосібників, які не виконували зобов'язань по хлібозаготівлях, усього їхнього рухомого майна, а також посівів, присадибних ділянок і будівель. Висунута в цій постанові ідея розкуркулення (мовою селян – «розбарахолоення») була «поглиблена» рекомендаціями застосовувати її до колгоспників і депортувати експропрійованих у віддалені місцевості країни або в концтабори. Циркуляр за підписом С. Косіора був розісланий у райони 27 листопада: «По відношенню до колгоспів, які найбільш вперто саботують хлібозаготівлі, допустили затаєння і розкрадання хліба і не дали досі серйозного зрушення в хлібозаготівлях, обов'язково добитися викриття куркульських та антирадянських елементів – організаторів саботажу, здійснити вилучення цих елементів, організувати в прискореному порядку суд, а вирок суду, а також його виконання опублікувати у місцевій районній пресі»⁴¹⁰.

Такі циркуляри низовий компартійно-радянський апарат виконував дуже неохоче. На засіданні політбюро ЦК КП(б)У 29 грудня Л. Каганович із роздратуванням відзначив, що постанова РНК УСРР від 11 листопада рідко застосовується до тих, хто не здає хліб, і запропонував негайно використати її, щоб прискорити справу. Він дав контрольну цифру на Харківську область – розкуркулити 1000 господарств, на Дніпропетровську – 500. Через день він узяв участь у засіданні бюро обкому і в нараді секретарів райкомів партії в Одесі, де наполіг на тому, щоб у 16 відстаючих районах розкуркулити та депортувати на північ 500 господарств, ув'язнити в концтаборах 500 і виключити з партії 50 осіб⁴¹¹.

Уповноважений ЦК КП(б)У по хлібозаготівлях, голова ЦКК КП(б)У і нарком РСІ УСРР В. Затонський у звіті написав: «Мені розповідали з практики Одеської області, зокрема Нової Українки і Знам'янки (те ж передавав товариш, що приїхав

⁴⁰⁹ Трагедия советской деревни. – Т. 3. – С. 548.

⁴¹⁰ Кульчицький С. В. Ціна «великого перелому». – С. 286.

⁴¹¹ Там само. – С. 287.

до мене з Нікополя), що висланням на північ не так вже й засмучувалися. Ніхто не дезертирував, багато хто йшов з гармошкою, а були навіть випадки “добровольчества”, коли сусіди зверталися з проханням включити їх в партію переселенців»⁴¹². Затонський писав про це з подивом, не розуміючи поведінки селян, тому що був упевнений: «мужик з хлібом». А селяни віддавали перевагу депортації перед голодною смертю. Секретар Краснопілляського райкому партії (Харківська обл.) доповідав у ЦК КП(б)У у грудні 1932 р.: «Нарсуд майже щоденно розбирає хлібні справи на місцях. Після закінчення суду в с. Краснопілля середняк Бесараб Олексій Васильович сказав: “Хай судять та везуть звідціль, так хоч з голоду не вмереш, а вдома, коли залишимося, все рівно помремо”»⁴¹³.

Кожного дня Молотов зв’язувався з секретарями обкомів і райкомів, цікавився перебігом заготівель і вимагав стабільно високих темпів здавання хліба. Він телеграфував 18 листопада секретарю Новоукраїнського райпарткому: «Ваші цифри зростання хлібозаготівель за перші три п’ятиденки листопада можна вітати за темпи, якщо не втратите завойованих позицій. Відповідайте негайно коротким листом, чим пояснюються ці перші ваші успіхи і наскільки вони надійні»⁴¹⁴. Очевидно, голова РНК СРСР бажав використати «досвід» Новоукраїнського райпарткому в інших районах.

В. Молотов і його комісія перебували в Україні до 6 листопада. У цей день голова РНК СРСР виїхав у Москву, щоб узяти участь у торжествах, присвячених 15-річчю Жовтневої революції. Повернувся він у Харків 17 листопада і перебував в Україні до 23 листопада. Перші два дні Молотов просидів у столиці УСРР, відпрацьовуючи, згідно з одержаними від Сталіна інструкціями, партійно-урядові постанови харківського центру щодо посилення хлібозаготівель. Тексти документів він надіслав на узгодження в Кремль⁴¹⁵. Вони були прийняті у вигляді постанови ЦК КП(б)У від 18 листопада і опубліковані у вигляді постанови РНК УСРР від 20 листопада під однаковою назвою – «Про заходи до посилення хлібозаготівель».

У постановах висувалася вимога *повністю виконати план заготівель до 1 січня і створити насінневі фонди до 15 січня 1933 р.* Заборонялося витрачання натуральних фондів, утворених у колгоспах, які не виконали хлібоздачу. Райвиконкоми були зобов’язані негайно організувати перевірку цих фондів і призначити у всіх артілях осіб, відповідальних за їх зберігання. По суті справи, на все засипане зерно накладався арешт. Мета цього екстраординарного заходу розкривалася в наступно-

⁴¹² Голод 1932–1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів. – С. 341.

⁴¹³ Там само. – С. 289.

⁴¹⁴ Командири Великого голоду. – С. 238.

⁴¹⁵ Там само. – С. 36, 239.

му пункті: надати райвиконкомам право *перераховувати до фонду хлібозаготівель усі натуральні фонди колгоспів*. Артіль-боржники, які видавали натуральні аванси у рахунок трудовнів або для громадського харчування понад встановлені норми (15% від фактичного обмолоту), повинні були негайно організувати повернення «незаконно розданого хліба» з тим, щоб спрямувати його на виконання плану. Райвиконкоми зобов'язувалися «організувати вилучення у колгоспів, одноосібників і робітників радгоспів хліба, що його розікрали під час косовиці, обмолоту і перевезення»⁴¹⁶. Цей зловісний пункт на ділі означав, що держава санкціонує масові обшуки з негайною конфіскацією всіх запасів зернових, бо відрізняти «вкрадене» зерно від будь-якого іншого ніхто не збирався.

Щоб придушити саботаж в управлінських ланках, ставилась вимога притягати до суду на підставі постанови ЦВК та РНК СРСР від 7 серпня 1932 р. як розкрадачів державного та громадського майна – бухгалтерів, рахівників, комірників, завгоспів, вагарів, які приховали хліб від обліку⁴¹⁷.

Постанова РНК УСРР від 20 листопада 1932 р., прийнята під диктовку Молотова, містила в собі пункт 9, який мав безпосередній стосунок до організації Голодомору в Україні 1933 р.: «До колгоспів, що припустили розкрадання колгоспного хліба і зісно зривають план хлібозаготівель, застосувати натуральні штрафи у вигляді додаткового завдання з м'ясозаготівель у розмірі 15-місячної норми здачі даним колгоспом м'яса як усупільненої худоби, так і худоби колгоспників. Райвиконкоми застосовують ці штрафи з попереднього дозволу в кожному окремому випадку облвиконкомом. Розмір штрафів (у межах 15-місячної норми м'ясоздачі) і термін сплати цих штрафів РВК встановлює відповідно до господарського стану кожного окремого колгоспу. Накладання штрафів не звільняє колгосп від виконання повністю встановленого плану заготівель. Дозволити РВК у випадках, коли колгоспи вживають справжніх заходів для забезпечення виконання плану хлібозаготівель у встановлені терміни, ці штрафи скасовувати. Санкціонувати ці штрафи можна з попереднього дозволу облвиконкому»⁴¹⁸.

Постанова ЦК КП(б)У, прийнята на два дні раніше, 18 листопада 1932 р., починалася з розділу «Про мобілізацію робітників-комуністів на хлібозаготівлі». У ній ішлося про відрядження з промислових центрів на допомогу райпарткомам 600 робітників з досвідом проведення ударно-політичних кампаній. Мобілізованих треба було спрямувати бригадами у складі 3–4 осіб у 40–50 вирішальних для заготівель районів (по 2–4 бригади на район) для роботи в селах, «де

⁴¹⁶ Колективізація і голод на Україні. 1929–1933. – С. 548.

⁴¹⁷ Там само. – С. 549.

⁴¹⁸ Там само.

куркульський саботаж і неорганізованість партійної роботи набрали найбільш гострого характеру»⁴¹⁹. Виходячи з того, що в постанові ЦК КП(б)У текстуально повторювалися всі завдання, що покладалися на радянський апарат постановою РНК УСРР, то головною метою мобілізованих з міста комуністів ставала організація обшуків селянських садиб на предмет виявлення «неправильно виданого» і «розкраденого у колгоспів і радгоспів» хліба. Звертає на себе увагу та обставина, що в Харкові були поінформовані про одну з головних несправедливостей повсякденного життя в колгоспах – сваволю при нарахуванні трудоднів для місцевих начальників і рядових колгоспників.

Держава відчула себе обійденою, бо вважала вирощене зерно своєю власністю. Тому окремим пунктом партійної постанови було зазначено, щоб голів колгоспів – як безпартійних, так і комуністів, які не справилися з виконанням плану заготівель, «притягати до суворої відповідальності за розтрату колгоспного хліба з вилученням неправильно виданого хліба, у першу чергу у членів правління колгоспів і адміністративно-службового персоналу (рахівників, комірників, полеводів тощо)»⁴²⁰.

Партійна постанова повторювала 9-й пункт урядової, в якому йшлося про вилучення індивідуальної худоби колгоспників як натуральних штрафів, але «збагачувала» її таким доповненням: **«У колгоспах, що незадовільно виконують план хлібозаготівель, стосовно колгоспників, які мають посіви зерна на присадибних землях, повністю зарахувати все одержане ними з присадибних ділянок зерно в залік натуральної видачі по трудоднях з вилученням лишку виданого хліба на виконання плану хлібозаготівель»**⁴²¹.

Постанова ЦК КП(б)У містила ще один важливий пункт, якого не було у значно коротшій за обсягом урядовій постанові: одноосібників, які не виконували хлібоздачу (по контракції або «самозобов'язанням»), дозволялося штрафувати встановленням додаткових завдань не тільки по м'ясозаготівлях (у розмірі 15-місячної норми), але й по картоплі (в розмірі річної норми здачі)⁴²².

Запроваджені з особистої санкції Сталіна молотовські партійно-урядові постанови від 18 і 20 листопада 1932 р. робили колгоспників відповідальними за невиконання колгоспами встановленого державою хлібозаготівельного плану. Боржники повинні були відповідати продукцією, вирощеною у присадибному господарстві. Одноосібники відповідали за нездачу зерна іншою продукцією, а конкретно – худобою в живій вазі або м'ясом (салом) і картоплею.

⁴¹⁹ Голод 1932–1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів. – С. 250–251.

⁴²⁰ Там само. – С. 254.

⁴²¹ Там само.

⁴²² Там само. – С. 257.

Виявлення продовольчих запасів, вироблених у присадибному господарстві колгоспника або в господарстві одноосібника, могло бути здійснене різними способами, але за логікою головним ставав *обшук*.

У постанові ЦК КП(б)У містилася сором'язлива ремарка: не допускати застосування масових обшуків у колгоспників та одноосібників⁴²³. Більш детально ця тема розгорталася у розпорядженні Наркомюсту УСРР від 25 листопада, яке адресувалося прокуратурам. Наркомюст давав прокурорам таку настанову: «У питанні повернення незаконно розданого хліба й вилучення у окремих колгоспників та одноосібників розкраденого хліба – пояснюється: а) в цій роботі треба обов'язково спиратися на кращих колгоспників-ударників, вживаючи всіх заходів до того, щоб без масових трусів й адміністрування на основі самоперевірки досягти ефекту як щодо кількості виявленого й поверненого хліба, так і у виявленні фактичних зривачів з керівництва колгоспами й ледарів та рвачів, що хоча не мають трудовнів, проте мають запаси хліба; б) треба найширше поставити й використати агентурні можливості з тим, щоб найбільше запобігти зайвих дій, які не дають жодних наслідків»⁴²⁴.

Виходячи з продиктованих Сталіним і Молотовим постанов харківського компартійно-радянського субцентру влади, можна твердити, що в цих постановах містилися пункти, які вели до переростання вже пануючого у Радянському Союзі (в тому числі й насамперед – в Україні) голодування міського і сільського населення у жахливий Голодомор. Мова йде про натуральне штрафкування господарств колгоспників та одноосібників, які вважалися боржниками по хлібозаготівлях. Такий спосіб покарання державою «боржників» нічого спільного із хлібозаготівлями не мав.

Вказані постанови і розроблені на їх основі підзаконні акти містили певні обмеження щодо процедури обшуків і набору продовольчих продуктів, які підлягали конфіскації.

Переростання хлібозаготівель, здійснюваних силовими засобами, у терор голодом, який маскувався під заготівлі, відбувалося поступово. Цей процес переростання можна ретельно відстежити (за період від грудня 1932 р. до лютого 1933 р.) при аналізі дій заготівельників, які керувалися як вказаними постановами, так і усними інструкціями. Але вже тут треба зафіксувати найголовніший результат діяльності надзвичайної хлібозаготівельної комісії під керівництвом Молотова в УСРР: створення законодавчої основи для терору голодом.

⁴²³ Там само. – С. 254.

⁴²⁴ Колективізація і голод на Україні. 1929–1933. – С. 550.

Один із найбільш авторитетних російських спеціалістів з селянського питання М. Івницький опублікував у 2009 р. книгу «Голод 1932–1933 годов в СССР». Він досліджував цю трагедію на матеріалах семи регіонів, у тому числі УСРР. Досить детально проаналізована й постанова політбюро ЦК КП(б)У від 18 листопада 1932 р., як підкреслює М. Івницький – «цілком виняткова за своїм впливом на колгоспи і селян»⁴²⁵. Однак автор не розвиває тему, і натуральні штрафи фігурують у нього тільки як поняття, що містилося в постанові політбюро ЦК КП(б)У. Та й авторство постанови з пунктами про натуральні штрафи М. Івницький приписує політбюро ЦК КП(б)У, додаючи лише, що вона складалася «з участю Молотова».

У зв'язку з цим треба зробити два зауваження. По-перше, якими могли бути повноваження глави радянського уряду, коли він приїхав з мандатом Сталіна в Харків як голова надзвичайної хлібозаготівельної комісії? Невже ці повноваження полягали в тому, щоб бути присутнім і спостерігати? По-друге, в 2001 р. в Києві були опубліковані мовою оригіналу (російською) матеріали надзвичайних комісій Молотова в УСРР і Кагановича на Північному Кавказі. У книзі «Командири Великого голоду» викладено всі матеріали, які передували появі постанови політбюро ЦК КП(б)У від 18 листопада 1932 р. З них можна бачити, кому належить авторське право на цей документ.

Сталінський «сокрушительный удар» не міг здійснюватися тільки силами чекістів, як це було з кампанією розкуркулювання. Йшлося не про 3–5% сільського населення, а про *українське селянство в цілому*. До репресивної кампанії в Україні мусив підключитися місцевий компартійно-радянський апарат. Ті, хто погоджувався виконувати брудну роботу, залишалися на своїх місцях і користувалися разом з сім'ями тими привілеями у постачанні продовольством, які держава-комуна запровадила для своїх функціонерів у ситуації загального голоду. Ті, хто власною пасивністю саботував вказівки центру, мусив бути позбавлений посади, вичищений з партії і репресований.

У сталінсько-молотовській постанові ЦК КП(б)У «Про заходи до посилення хлібозаготівель» від 18 листопада 1932 р. з цього приводу говорилося: «Оскільки в ряді сільськопарторганізацій, особливо в період хлібозаготівель, виявилось змикання цілих груп комуністів і окремих керівників партосередків з куркульством, петлюрівщиною і т. п., що на ділі перетворює такого роду комуністів і партосередки в агентуру класового ворога і є наочним доказом цілковитого відриву цих осередків і комуністів від бідняцько-середняцьких колгоспних мас, – ЦК і ЦКК КП(б)У ухвалюють негайно провести чистку ряду сільських парторганізацій, що

⁴²⁵ Івницький Н.А. Голод 1932–1933 годов в СССР. – М., 2009. – С.157–158.

явно саботують виконання плану хлібозаготовок»⁴²⁶. Мова йшла про Снігурівський і Фрунзевський райони Одеської області, Солонянський, Василівський і Великолепетиський райони Дніпропетровської області. Як і слід було чекати, чистка перетворилася на розгром партійних кадрів. У Великолепетиському районі з 300 членів партії було виключено 80 (27%). Вигнали з роботи і з партії і вислали за межі республіки керівників у більшості сіл району. Зокрема, з 25 секретарів партосередків було репресовано десятеро. Погром, однак, не дав жодних зрушень, як це було визнано у постанові ЦК КП(б)У від 20 грудня «Про хід чистки Василівської, Солонянської, Фрунзевської, Велико-Лепетиської й Снігурівської райпарторганізацій»⁴²⁷.

Варто було Молотову виїхати з України, як низовий компартійно-радянський апарат різко послабив темпи хлібоздачі. Показова чистка кількох райпарткомів не справила належного враження. Політбюро ЦК КП(б)У прийняло 27 листопада «перестраховочну» постанову, в якій зазначалося, що п'ята п'ятиденка листопада дала в основних хлібовиробних областях (Дніпропетровській, Київській, Харківській і Одеській) зниження на 574 тис. пудів. У зв'язку з цим обкоми КП(б)У і ДПУ УСРР зобов'язувалися взяти під безпосередній контроль вжиття заходів для подолання «куркульського саботажу»⁴²⁸.

Тим часом чекісти, яких відрядили для допомоги в організації чистки ряду районів Дніпропетровської області, виявили, як вони заявили, що керівники Оріхівського району роздали колгоспникам хліб замість того, щоб здати його державі. Матеріали про порушення партійно-радянських постанов про хлібозаготівлі були направлені в обком партії. Партколегія обкому оголосила керівникам району догану і зняла їх з посад.

Суть справи полягала в тому, що хлібозаготівельний план для району був встановлений у розмірі 21 440 тонн, у той час як весь валовий збір дорівнював 27 500 тонн. Місцеве керівництво побачило, що виконання плану призведе до масового голоду з багатьма людськими жертвами. Секретар Оріхівського райпарткому В. Головін і голова райвиконкому М. Паламарчук звернулися до обласного керівництва з проханням зменшити план, але він уже був розверстаний по всіх районах, і зменшити його можна було тільки відмовою обкому КП(б)У від виконання плану в повному обсязі⁴²⁹. Після цього районні керівники взяли відповідальність на себе і роздали колгоспникам частину зерна замість того, щоб здати його

⁴²⁶ Голод 1932–1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів. – С. 256.

⁴²⁷ Кульчицький С. В. Ціна «великого перелому». – С. 282–283.

⁴²⁸ Голод 1932–1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів. – С. 264.

⁴²⁹ Оріхівська справа 1932 року. Документи та матеріали. – К., 2011. – С. 20.

державі. Коли це стало відомо, вони втратили свої посади, і обком потурбувався відправити їх подалі від Оріхова. В. Головін ще перебував без посади в розпорядженні обкому, М. Паламарчук почав працювати директором МТС у Великій Лепетисі, колишній голова районної контрольної комісії Ф. Ордельян – контролером у радгоспі «Птахопродукт» у Синельникові, а колишній голова райколгоспспілки І. Пригода – заступником директора радгоспу на Криворіжжі.

29 листопада Й. Сталін послав шифрограму регіональним відділенням ДПУ з пропозицією «негайно вислати в секретний відділ ЦК ВКП(б) копії тих допитів і повідомлень про саботаж хлібозаготівель, шкідництво в колгоспах і радгоспах та розкрадання суспільного й державного майна в колгоспах і радгоспах, які становлять інтерес під кутом зору здобуття повчальних висновків»⁴³⁰. Голова ДПУ УСРР С. Реденс негайно передав за вказаною адресою матеріали «оріхівської справи».

Недотримання вимог хлібозаготівель на рівні районного керівництва було якраз тим сюжетом, який варто було витягти і продемонструвати на загальносоюзному рівні. Дізнавшись про те, що керівники Оріхівського району дозволили собі створити страховий фонд і віддати селянам зерно на посів, Сталін розіслав 7 грудня 1932 р. присвячений цій справі лист за широким колом адресатів: членам і кандидатам у члени ЦК і ЦКК ВКП(б), секретарям обкомів, крайкомів, ЦК національних республік, секретарям райкомів і головам райвиконкомів, членам колегії Наркомзему СРСР. Як додаток до листа були розіслані слідчі матеріали про саботаж хлібозаготівель в Оріхівському районі України. У листі Сталін робив такий висновок: «Організаторами саботажу є в більшості випадків “комуністи”, тобто люди з партбілетом у кишені, які уже давно переродилися і розірвали на ділі з партією». Він вимагав негайно заарештувати керівників району і дати від 5 до 10 років тюремного ув'язнення кожному⁴³¹.

Оріхівський район, як і сусідній з ним Гуляйпільський, був у свій час центром махновського руху. Секретар Дніпропетровського обкому партії В. Строганов 11 грудня поспішив заявити, що колишні керівники району заарештовані, а облКК переглянула своє рішення від 29 листопада і виключила їх з партії. У кінці грудня в Оріхівському міському кінотеатрі було проведене виїзне засідання обласного суду. Головний агроном райземуправління І. Аністрат був засуджений до розстрілу, а В. Головін, М. Паламарчук Ф. Ордельян, І. Пригода, завідувач райземуправління І. Луценко – до 10 років ув'язнення⁴³².

⁴³⁰ Кондрашин Виктор. Голод 1932–1933 годов: трагедия российской деревни. – М., 2008. – С. 148.

⁴³¹ Голод 1932–1933 років в Україні: причини та наслідки. – К., 2003. – С. 623.

⁴³² Оріхівська справа 1932 року. Документи і матеріали. – С. 21.

Оріхівська справа була переглянута в 1964 р. Свідки, які фігурували в ній, або відмовилися від своїх показань, або заявили, що написані від їх імені свідчення брехливі від початку до кінця, або твердили, що взагалі не давали показань на попередньому слідстві. Тобто справа була сфабрикована чекістами з пропагандистською метою. Вона справді відіграла свою роль, *паралізуючи прагнення тих керівників районної ланки, які були схильні допомогти приреченим на голодування селянам.*

Та незважаючи на те, що Кремль знаходив різні способи залякування апаратних працівників, більшість їх бачила на власні очі трагізм ситуації у сільській місцевості. Тодішній другий секретар ЦК КП(б)У, секретар Харківського обкому і міськкому партії Р. Терехов (один із небагатьох представників компартійно-радянського керівництва УСРР, який пережив сталінщину і помер власною смертю) на початку грудня 1932 р. зустрівся зі Сталіним і розповів йому, що в Україні починається голод. Як згадував він у 1964 р., генсек не дослухав його до кінця й різко обірвав гнівною тирадою: «Нам говорили, що Ви, товаришу Терехов, добрий оратор. Виявляється, що Ви добрий розповідач – вигадали таку казку про голод, думаете нас залякати, але – не вийде! Чи не краще Вам залишити пости секретаря обкому і ЦК КП(б)У і йти працювати до Спілки письменників – будете казки писати, а дурні будуть читати»⁴³³. Терехову ще пощастило: заступництво за голодуючих селян коштувало йому тільки посади. Пізніше, вже в січні 1933 р., Сталін відкликав Терехова в Москву і поставив на його місце П. Постишева.

Темпи хлібозаготівель знижувалися від п'ятиденки до п'ятиденки. У відповідь на грізний запит Сталіна С. Косіор 8 грудня 1932 р. підготував детальний звіт про стан справ після від'їзду Молотова з України (тобто з 23 листопада). У звіті вказувалося, що обмолот скирт у переважній більшості районів закінчився. З цього Косіор робив висновок, що українська парторганізація повинна перебудувати свою роботу «на виявленні прихованого, неправильно виданого і розкраденого хліба». Український генсек підкреслював, що «робота щодо організації суворої перевірки справжнього врожаю і ресурсів колгоспів, які не виконують план хлібозаготівель, тільки починається». Вона повинна була розгортатися, на його думку, у кількох напрямках: відбирання розкраденого хліба в колгоспників, які не мають трудоднів, і в одноосібників; повернення неправильно виданого на трудодні хліба; вилучення створених у колгоспах фондів (за винятком насіннєвого фонду, який не підлягав вивезенню в рахунок хлібозаготівель)⁴³⁴.

На виконання плану хлібозаготівель за рахунок «неправильно створених фондів» (головним чином – продовольчого і фуражного) Косіор не покладав

⁴³³ Правда, 1964, 26 мая.

⁴³⁴ Голод 1932–1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів. – С. 282.

великих надій, бо вони вже були в основному вивезені з колгоспів. *Головні надії покладалися на хліб, який був у колгоспників та одноосібників.* Цей хліб можна було відібрати або обшуками, або репресіями. Незручність обшуків полягала в непрогнозованості результату: хліб могли й не знайти. Тому Косіор схилявся до застосування репресій.

Що могло змусити селян віддати державі прихований хліб, який рятував їх від голодної смерті (у тому разі, зрозуміло, якщо він узагалі був і його вдалося приховати)? **Держава в особі Молотова і Кагановича винайшла два способи репресивного впливу на селян: натуральні штрафи і «чорну дошку».**

На вираз «чорна дошка» вперше ми натрапляємо в щоденнику Кагановича під час його поїздки на Північний Кавказ. На засіданні бюро крайкому 1 листопада він заявив про намір поставити на «чорну дошку» від 3 до 5 станиць, у яких заборонити торгівлю і провести чистку від контрреволюційних і куркульських елементів⁴³⁵. Ідея була підхоплена і в Україні. 6 грудня постановою ЦК КП(б)У і РНК УСРР на «чорну дошку» були занесені села, які тривалий час не могли розраховуватися з державою. Першими ця доля спіткала Гаврилівку Межівського і Вербки Павлоградського районів Дніпропетровської області, Лютенку Гадяцького і Кам'яні Потоки Кременчуцького районів Харківської, Святотроїцьке Троїцького і Піски Баштанського районів – Одеської. Що це означало?

Коли подивитися на опубліковану 8 грудня 1932 р. в газеті «Вісті ВУЦВК» постанову про статус «чорної дошки», то не побачимо нічого особливого: припинення кооперативної і державної торгівлі в цих селах, заборона колгоспної торгівлі, припинення кредитування і дотермінове стягнення кредитів, чистка органами РСІ кооперативних і державних апаратів «від всіляких чужих і ворожих елементів» (ніби в інших, не «чорнодошкових» селах «ворожим елементам» у компартійно-радянському апараті дозволялося функціонувати!), вилучення з колгоспів у цих селах організаторів зриву хлібозаготівель (ніби з інших сіл вони не вилучалися!)⁴³⁶. І все! Що ж залишалося за кадром?

Допитливі італійці ще тоді зацікавилися цим питанням, і посол Італійського королівства в Москві передав до Рима 9 травня 1933 р. текст доповіді віце-консула Л. Сіркани, в якому детально описувалося становище в сільському господарстві «на основі газетних повідомлень і прямого спостереження». Л. Сіркана так описував ситуацію: «Внесення цілих сіл та колективних сільськогосподарських підприємств у так звану “чорну дошку” тягне за собою суворі санкції, наприклад: припинення будь-якого постачання і вилучення навіть тої незначної кількості то-

⁴³⁵ Командири Великого голоду. – С. 315.

⁴³⁶ Голодомор 1932–1933 років в Україні. Документи і матеріали. – С. 449.

варів, яка вже була в кооперативах; абсолютна заборона покидати межі села або сільськогосподарського підприємства; обшуки і конфіскація продуктів»⁴³⁷.

«Чорнодошкові» села насправді були генеральною репетицією сталінського «сокрушительного удара». Тотальна блокада – і «замуровані» у своїх селах, і позбавлені всякої їжі жителі гинули голодною смертю. Велике село Гаврилівка вимерло повністю, Вербки – наполовину⁴³⁸.

Наприкінці 1990 р. у Вашингтоні було опубліковано тритомний збірник спогадів громадян США і Канади, які проживали до Другої світової війни в УСРР. У 2008 р. він був передрукований у Києві. Серед свідчень є розповідь Василя Шумка, який учителював у селі Вербки. Він, зокрема, сказав: «Це село занесене на чорну дошку. То не всі села були занесені. Але, значить, це, може, наше село, ще інші, що занесені на чорну дошку, більше пережили, але ми близько міста жили – Павлоград, то люди старалися тікати. Але місто було оточене, село оточене – не випускали. Не випускали ні в село, ні з села. А то, значить, чорна дошка. Такий стовб і напис “Бойкот...” Приїхав секретар Дніпропетровської області – Хатаєвич, і він був заступник першого секретаря України комуністичної. Він каже: То чому в вас тут трупи? Беріть усі! То як же? – йому кажуть. – Не можемо ховати, та як ми ховатимемо? Ні дощок, нічого нема. А, каже, так зробіть: Візьміть усіх у криницю – ті криниці, що осталися, – закиньте їх і загорнути їх»⁴³⁹.

За прикладом харківського центру пішли області. У листі Сталіну від 8 грудня Косіор повідомляв, що області занесли на «чорну дошку» до 400 сіл. Однак український генсек був невисокої думки про ефективність «чорної дошки», хоча висловлювався обережно: результати цих репресій не враховані⁴⁴⁰. Блокада сіл мало впливала на хід заготівель. Якщо у селян справді не було прихованого хліба, щоб «відкупитися» від держави, вони повинні були довести це власною смертю від голоду. Навпаки, натуральні штрафи Косіор вважав більш ефективним засобом «стимулювання» хлібозаготівель. У своєму звіті Сталіну він це підкреслював кілька разів: «найбільший результат дає застосування натурштрафів, за корову і свиню тепер колгоспник і навіть одноосібник міцно тримаються»; «найбільш добрі результати з репресій дають натурштрафи і позбавлення присадибної землі»⁴⁴¹.

⁴³⁷ Листи з Харкова. Голод в Україні та на Північному Кавказі в повідомленнях італійських дипломатів. 1932–1933 роки. – Харків, 2007. – С. 145, 147.

⁴³⁸ Кульчицький С. В. Ціна «великого перелому». – С. 283–284.

⁴³⁹ Великий голод в Україні. Свідчення очевидців для комісії Конгресу США. – Т. 2. – К., 2008. – С. 269, 270.

⁴⁴⁰ Голод 1932–1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів. – С. 284.

⁴⁴¹ Там само. – С. 284, 286.

Натуральний штраф так швидко й міцно увійшов у повсякденне життя села, що його стали називати у скороченій формі – натурштраф. Логіка звіту, що тут аналізується, дає підстави твердити: **саме натуральне штрафкування Косіор розглядав як засіб «стимулювання» хлібозаготівель. Це дуже важливо усвідомити, тому що лише через кілька тижнів натуральне штрафкування відірвалося від своєї основи – хлібозаготівель – і стало застосовуватися просто як репресія.**

10 грудня 1932 р. на політбюро ЦК ВКП(б) були викликані керівники КП(б)У, Північно-Кавказького крайкому і Західного обкому ВКП(б). Сталін у різкій формі критикував їх за лібералізм і м'якотілість у боротьбі з саботажниками. Особливо дісталось С. Косіору і М. Скрипнику (останньому – за зв'язок з «націоналістичними елементами»). Для опрацювання проекту постанови про перебіг хлібозаготівель була створена комісія політбюро ЦК, до якої від УСРР увійшли С. Косіор і В. Строганов. 14 грудня постанова «Про хлібозаготівлі на Україні, Північному Кавказі та у Західній області» була ухвалена опитуванням членів політбюро ЦК ВКП(б). *Строк завершення плану хлібозаготівель для України відсувався в ній до кінця січня 1933 р.*⁴⁴²

Через п'ять днів, 19 грудня, з'явилася ще одна постанова ЦК ВКП(б) і РНК СРСР, присвячена хлібозаготівлям в Україні. Сталін вирішив, що не варто розраховувати на КП(б)У та її керівників у боротьбі за виконання плану. *В Україну мали терміново виїхати Каганович і Постишев «на допомогу ЦК КП(б)У і Раднаркому України, засісти у вирішальних областях України в ролі особоуповноважених ЦК ВКП(б) і Раднаркому Союзу РСР, розділивши труд з Косіором, Чубарем і Хатаєвичем»*⁴⁴³.

Каганович і Постишев були в Харкові вже буквально через добу – 20 грудня. О 10-й годині вечора почалося засідання політбюро ЦК КП(б)У, яке тривало, судячи зі щоденника Кагановича, до четвертої години ранку. На засіданні обговорювалося тільки одне питання: ситуація з хлібозаготівлями.

Косіор поділився враженнями від поїздки по Дніпропетровській області. Він зазначив, що в області йдуть повальні обшуки, але вони дають по декілька кілограмів зерна на один двір. Хатаєвич доповів про результати поїздки в Одеську область, яка повинна була для виконання плану здати 26 млн пудів хліба. По області залишався немолочений урожай з близько 200 тис. га зернових, що давало не більше 8 млн пудів хліба. «Залишок (а це – 18 млн пудів. – С. К.) доведеться збирати розкриттям ям і “чорних комор”, – заявив Хатаєвич. – Поки майже в кожному

⁴⁴² Там само. – С. 291.

⁴⁴³ Там само. – С. 295.

районі знайдено прихованим 2–3 тис. центнерів хліба. Але це – лише незначна частина прихованого і розкраденого»⁴⁴⁴.

На початку грудня в Харків був відряджений у складі групи чекістів В. Балицький. Сталін призначив його *особоуповноваженим* ОДПУ СРСР по УСРР, залишивши С. Реденса на певний час головою ДПУ УСРР. На цьому засіданні політбюро ЦК Балицький вказав, що за два тижні грудня обшуками виявлено в республіці 7 тис. ям і 100 «чорних комор», в яких знайдено 700 тис. пудів хліба⁴⁴⁵. З цієї інформації можна було зробити два висновки: а) селяни справді ховали від держави рештки врожаю; б) *розміри прихованого хліба були настільки мізерні, що виконати план за рахунок викриття «чорних комор» було неможливо*. Косіор підтвердив другий висновок, який просто-таким напрошувався, але Хатаєвич вважав, як бачимо, що чекістам удалося виявити лише незначну частину «прихованого і розкраденого» хліба. Позиція Хатаєвича була співзвучною з лінією у хлібозаготівлях, яку обрав посланець Сталіна – Каганович: *за всяку ціну знайти в Україні «прихований і розкрадений хліб»*.

Заслуговує на увагу в світлі дальших подій зіставлення свідчень В. Чубаря і С. Косіора. Чубар говорив, що штрафи в натурі не стягують, вважаючи це недоліком хлібозаготівель. Косіор говорив про повальні, але малоефективні обшуки⁴⁴⁶. Звідси можна висувати, що на час наради, тобто в *третьій декаді грудня, натуральні штрафи і обшуки ще не поєднувалися між собою в одну репресивну акцію*.

На засіданні політбюро ЦК КП(б)У 20 грудня Каганович з санкції Сталіна вніс корективи у постанову ЦК КП(б)У від 18 листопада. Постанова дозволяла райвиконкомам викачувати з артілей створені в них натуральні фонди, але містила застереження: *насінневий фонд вилучався тільки з санкції облавиконкомів у кожному окремому випадку*. На додаток до цієї постанови ЦК КП(б)У 29 листопада розіслав за підписом С. Косіора інструктивний лист обкомам і райкомам, у якому зазначалося: «Просто і механічно вивозити усі фонди у хлібозаготівлю є зовсім неправильним і неприпустимим. Особливо це стосується насінневого фонду. Вилучення колгоспних фондів та їх перевірка повинні здійснюватися не огульно, не повсюдно. Треба вміло обирати колгоспи з таким розрахунком, щоб там дійсно знайти зловживання та схований хліб. Вивіз хоча б частини посівного матеріалу повинен допускатися тільки в особливо виняткових випадках з дозволу обкомів партії і з одночасним вжиттям заходів, які дійсно забезпечують поповнення цього фонду з інших внутрішньоколгоспних джерел»⁴⁴⁷. Як бачимо, інструктивний лист

⁴⁴⁴ Командири Великого голоду. – С. 315.

⁴⁴⁵ Там само. – С. 316.

⁴⁴⁶ Там само. – С. 317.

⁴⁴⁷ Кульчицький С. В. Ціна «великого перелому». – С. 273.

фактично скасовував пункт постанови ЦК КП(б)У від 18 листопада про вивіз насінневих фондів. Саме так його оцінював Каганович, і тому він змусив політбюро ЦК відкликати цей документ.

На засіданні політбюро ЦК Балицький доповів, що за 4 місяці від початку заготівель було заарештовано у цій справі 11 тис. осіб, а за один наступний місяць, тобто до 15 грудня – 16 тис. осіб, серед них – 409 голів колгоспів і 107 голів райвиконкомів. Трійка винесла 108 смертних вироків, на розгляді перебувало ще 100 справ такого характеру⁴⁴⁸. Каганович схвалив ініціативу чекістів і поставив завдання *репресувати уповноважених у районах*, які найгірше себе показали, щоб вдарити й по цій ланці відповідальних за хлібозаготівлі.

21 грудня, після короткої перерви, засідання політбюро ЦК КП(б)У відновилося. Тут з'ясувалося, що Р. Терехов, як було занотовано у щоденнику Кагановича, «вперто не бажав давати прізвищ»⁴⁴⁹. Другий секретар ЦК КП(б)У вважав, що відряджені ним на цю кампанію керівники обласного масштабу не повинні ставати жертвами показових репресій, бо ступінь виконання плану хлібозаготівель у районах залежав не від їхньої роботи, а від багатьох чинників, починаючи з напруженості самого плану.

Член партії більшовиків з 1912 р. Роман Терехов зробив ще один гідний подиву вчинок. Виступаючи 23 грудня на обласній нараді в Харківському обкомі КП(б)У, він так відповів на запитання про відкликаний інструктивний лист ЦК від 29 листопада: «Ми не повинні забувати про майбутню посівну кампанію, про її труднощі. До питання про насіння треба гнучко підходити. Ми не можемо тепер записати, щоб узяти насінневий фонд, але ми не можемо також записати, щоб не брати насінневого фонду»⁴⁵⁰. Виходить так, що навіть у тому диявольському коловороті, коли кожному відповідальному працівнику, звинувачуваному в саботажі та зраді партії, загрожувала ВМН (вища міра покарання, від російського «высшая мера наказания»), можна було втриматися в рамках людської поведінки.

Після марафонського засідання політбюро ЦК КП(б)У 20–21 грудня 1932 р. його учасники роз'їхалися по областях працювати над виконанням хлібозаготівельного плану. П. Постишев, С. Косіор і С. Реденс узяли на себе Дніпропетровську область, А. Каганович, М. Чернов і В. Балицький – Одеську, В. Чубар – Чернігівську, М. Хатаєвич – Харківську. 23 грудня Каганович і уповноважений по хлібозаготівлях в Одеській області Ю. Коцюбинський провели на-

⁴⁴⁸ Командири Великого голоду. – С. 316.

⁴⁴⁹ Там само. – С. 319.

⁴⁵⁰ Кульчицький С. В. Ціна «великого перелому». – С. 274.

становчу нараду районного керівництва в Кривому Озері. Коцюбинський вимагав, щоб заготівельники були такими ж винахідливими у розкритті прихованого зерна, як колгоспники – у приховуванні: вони примудрялися ховати хліб навіть під посівами. Каганович визначив програму подальших дій, беручи до уваги вивіз із колгоспів у рахунок заготівельного плану насіннєвого фонду після скасування рішення ЦК КП(б)У від 29 листопада. Варто навести найголовніший уривок з його короткого виступу мовою оригіналу, оскільки він зробив спробу бути «своїм» у середовищі українців, використовуючи з цією метою звороти української мови:

«Значит ли это, что мы не должны собирать семена? Нет. Семена нужно собирать, но после выполнения плана хлебозаготовок. За семена нужно драться. И, возможно, придется пойти на путь самообложения колхозников. Но это гораздо целесообразнее делать именно для семян, а не для хлебозаготовок идти и “побираться” у колхозников по полпудика. У многих секретарей нет ясности – чего можно и чего нельзя. Их с прошлого года “мамка на перегибах ушибла”. И вот боятся “перекручивания”. Украинская пословица говорит: “Крути, да не перекручивай”. А они решили “зовсим не крутить”. В морду бить никогда не следует. Но умело проведенные обыски, и не только у единоличников, но и у колхозников, рабочих, коммунистов, – это не перегиб. Нужно село взять в такой “штосс”, чтобы сами крестьяне раскрыли ямы»⁴⁵¹.

Цей безмежно цинічний виступ Кагановича, одного з першорядних за значенням керівників держави-комуні з **максимально можливою переконливістю показував усю небезпеку принадної зовні комуністичної ідеї, коли вона стаала програмою практичних дій. Партія з великими традиціями революційної боротьби стала іграшкою в руках купки карних злочинців. Такою ж іграшкою стали народи опанованої більшовиками країни. Українських селян, які відвернулися від керівників УНР і пішли за більшовиками, через півтора десяти років брали у «великий штосс».**

Невже М. Хатаєвич і Л. Каганович не розуміли, на відміну від С. Косіора, що план хлібозаготівель не можна виконати за рахунок розкриття ям? Звичайно, розуміли, тому розбіжність у судженнях дозволяє безпомилково визначити коло тих, хто був утаємничений у сталінський задум, схований за виразом «сокрушительный удар». С. Косіор, як не старався, не міг завоювати довіру всесоюзного генсека. Він мислив категоріями лише хлібозаготівель, тобто явно не був у контексті загального курсу. Натомість ті, хто висував перед журналістами і кінодокументалістами тезу про селянський опір у формі приховування від державного обліку величезної частини врожаю 1932 р., створювали політичне прикриття для сталінського «сокрушительного удара».

⁴⁵¹ Командири Великого голоду. – С. 323–324.

Як показано в цьому підрозділі, про намір завдати цей «удар» Й. Сталін оголосив 27 листопада 1932 р., тобто значно пізніше після того, як практично почалася підготовка цього «удару», в тому числі засобами законодавства. Як буде показано в наступному розділі, «удар» був завданий 1 січня 1933 р. Мабуть, не випадково одночасно з «ударом», того ж 1 січня 1933 р. в газеті «Правда» з'явилася велика кореспонденція з села Кринички на Дніпропетровщині. Як писав журналіст, у селі діяло 50 уповноважених по хлібозаготівлях з району та області. Вони повинні були забезпечити надходження в середньому за день тисячі центнерів зерна, але вичавлювали з селян не більше 15 центнерів. Кореспонденція закінчувалася так: «Треба шукати, адже є ціле «підземне пшеничне місто». Проте тільки зрідка зусиллями окремих передовиків знаходять одну-дві ями».

Автори тези про «підземне пшеничне місто» використовували хлібозаготівлі як зручне прикриття запланованої каральної акції. Зміст «сокрушительного удара», як показали події найближчого майбутнього, полягав у поєднанні натуральних штрафів та обшуків. А під приводом пошуків прихованого зерна у «селян-саботажників» передбачалося конфіскувати всю їжу. Страшний парадокс полягає в тому, що ця акція була нелюдською, але цілком конституційною. Прийнята в березні 1919 р Конституція УСРР містила статтю 28, у якій говорилося: «УСРР визнає працю обов'язком усіх громадян Республіки і проголошує лозунг: “Хто не працює, той не їсть”». Ця стаття була калькою ст. 18 Конституції РСФРР, яку прийняв у липні 1918 р. V Всеросійський з'їзд рад⁴⁵².

На Першому всесоюзному з'їзді колгоспників-ударників 19 лютого 1933 р., коли на просторах УСРР і Північно-Кавказького краю РСФРР лютував Голодомор як наслідок сталінського «сокрушительного удара», генсек повчав своїх слухачів:

«Ленін, наш великий учитель, говорив: “Хто не працює, той не їсть”. Що це значить, проти кого спрямовані слова Леніна? Проти експлуататорів, проти тих, які самі не працюють, а примушують працювати інших і збагачуються за рахунок інших. А ще проти кого? Проти тих, які самі ледарюють і хочуть за рахунок інших поживитися. Соціалізм вимагає не ледарювання, а того, щоб усі люди працювали чесно, працювали не на інших, не на багатіїв і експлуататорів, а на себе, на суспільство. І якщо ми будемо працювати чесно, працювати на себе, на свої колгоспи, – то ми доб'ємося того, що за які-небудь 2–3 роки піднімемо всіх колгоспників, і колишніх батраків, і колишніх середняків, до рівня заможних, до рівня людей, які користуватимуться достатком продуктів і вестимуть цілком культурне життя»⁴⁵³.

⁴⁵² Історія Радянської Конституції в декретах і постановах Радянського уряду. 1917–1936. – К., 1937. – С. 75, 118.

⁴⁵³ Сталін Й. Твори. – Т. 13. – С. 248–249.

«Сокрушительный удар» по селянах, які відповіли стихійним, але одностайним саботажем на спроби сталінської команди привчити їх до рабської праці, був здійснений у вигляді, як буде доведено в наступному підрозділі, конфіскації всього наявного продовольства з одночасною блокадою покараних у їхніх селах.

Хто здійснив цей удар? Не так складно визначити тих, хто був організатором цієї нелюдської акції. Це були ті, хто твердив про наявність величезних затаєних селянами запасів зерна з урожаю 1932 р. Ті, хто вигадав легенду про «підземні пшеничні міста», створені «куркулями-колгоспниками» з метою задушити голодом робітничий клас і повалити радянську владу. Давня мудрість «хто не працює, той не їсть», першовитоки якої сягали біблійних часів, була використана колишнім семінаристом Сталіним з метою посіяти розбрат між містом і селом. Голодуючих незаможників і «активістів» сталінська команда використала як зброя для здійснення каральної акції одночасно на всій величезній території УСРР і Північного Кавказу.

Тих, хто, рятуючи свою владу, під примарною покрівлею хлібозаготівель штучно створив ситуацію абсолютного голоду й тим самим звів до нуля повстанський потенціал голодуючого другий рік поспіль українського селянства, можна порахувати на пальцях однієї руки. Це – генеральний секретар ЦК ВКП(б) Й. Сталін, секретарі ЦК ВКП(б) Л. Каганович і П. Постишев, голова Раднаркому СРСР В. Молотов, заступник голови ОДПУ і голова ДПУ УСРР В. Балицький. Решту вищих функціонерів компартійно-радянського апарату вони використовували, висловлюючись чекістським жаргоном, «утемну».

8.9

Голодомор

У радянській Україні термін «голодомор» у розумінні мору, викликаного голодуванням, прищепився завдяки письменникам. Першим його вжив через кілька тижнів після зняття заборони на згадування у повсякденному спілкуванні голоду 1932–1933 рр. Олекса Мусієнко⁴⁵⁴. У численних політичних виступах Івана Драча, який свого часу проявився як яскравий лідер українського національно-визвольного руху, слово «голодомор» зазвучало набатом.

⁴⁵⁴ Громадянська позиція літератури і перебудова. Доповідь О. Г. Мусієнка на партійних зборах Київської організації Спілки письменників України // Літературна Україна, 1988, 18 лютого.

Голодомор був неминучим наслідком сталінського «сокрушительного удара». У цьому підрозділі маємо розкрити його механізми, які стали предметом політичних суперечок у часи горбачовської «перебудови» і залишаються не до кінця проясненими й у наші дні. На український Голодомор треба дивитися не ізольовано, а в контексті комуністичного будівництва. Тоді відпадає найбільш дискусійне питання: хто був жертвою – селянин чи українець? Тоді стає зрозумілим і без пояснень з боку Сталіна (який не залишив нам щиросердних мемуарів), чому вождь наважився на той «сокрушительный удар», що спричинив повільну жахливу смерть мільйонів людей від голоду. І, нарешті, всі ми маємо усвідомити, що в історії українського народу комуністична доктрина, попри зовнішню принадність, виявилася більш небезпечною, ніж примітивний у своєму людоненависництві націонал-соціалізм.

Елементи здійснення «сокрушительного удара» були неодноразово випробувані Й. Сталіним у його попередній політиці. Одним із таких елементів було використання «втемну» всіх виконавців волі вождя. Саме так використовувалися і найвищі представники компартійно-радянського апарату (наприклад, С. Косіор), і відряджені на хлібозаготівлі міські робітники та службовці, і сільські комнезамівці. Легенда про «підземні пшеничні міста» давала мотивацію міським заготівельникам не виявляти жалю до «українських куркулів» у колгоспах, які, мовляв, стали причиною скорочення їхньої хлібної пайки до жалюгідних розмірів. А сільські комнезамівці, які не мали добре налагодженого присадибного господарства, а тому були голоднішими за своїх успішніших односельчан, взагалі не потребували жодної мотивації. Вони мов пирососом очистили в лічені дні від усякої їжі селянські садиби саме через те, що самі були голодні. Чекісти надали їхнім діям організованості, а правоохоронні органи – легітимності завдяки прийнятим у 1932 р. законам про охорону суспільної та державної власності і про натуральні штрафи, що накладалися на боржників по хлібозаготівлях.

Абсолютна інформаційна блокада, доповнена фізичним блокуванням голодуючого селянства України, Північного Кавказу і Нижнього Поволжя допомогла розмити жахливі наслідки «сокрушительного удара» у свідомості суспільства. Тим більше, що влаштовані руками державної влади голодомори в цих регіонах *маскувалися ситуацією загальносоюзного голодування*, викликаного сталінською соціально-економічною політикою «підхльостування».

В останні місяці 1932 р. Й. Сталін усвідомив неможливість прямого вклюдження колгоспного ладу в державу-комуну, а тому одночасно з припиненням політики «підхльостування» відмовився від ідеї влаштування економічних зв'язків між містом і селом на засадах продуктообміну. Однак органам державної безпеки доручалося довести, що саботаж посівної і збиральної кампаній

був не природною реакцією селян на намір держави відмовитися від товарообороту і ринку, а організованою акцією контрреволюціонерів. Найменша спроба представників місцевого компартійно-радянського апарату захистити селян від наслідків сталінського «сокрушительного удара» починала сприйматися в цій ситуації як змикання з контрреволюцією. Л. Каганович, який завжди повторював тільки те, що чув від свого патрона, писав Сталіну з Краснодару 5 листопада 1932 р.: «Головне завдання тут тепер – зламати саботаж, без сумніву, організований і керований з єдиного центру»⁴⁵⁵.

Посилаючи у листопаді 1932 р. в Україну В. Балицького як особоуповноваженого ОДПУ, Сталін поставив перед ним завдання, які той незабаром озвучив в оперативному наказі по ДПУ УСРР №1 від 5 грудня 1932 р. Наказ починався з твердження про те, що в Україні існує «організований саботаж хлібозаготівель та осінньої сівби, організовані масові крадіжки у колгоспах і радгоспах, терор щодо найбільш стійких і витриманих комуністів та активістів на селі, перекидання десятків петлюрівських емісарів, розповсюдження петлюрівських летючок». Перераховуючи всі ці явища, Балицький робив висновок про «безумовне існування на Україні організованого контрреволюційного повстанського підпілля, яке пов'язане із закордоном та іноземними розвідками, головним чином польським генеральним штабом». Закінчувався наказ Балицького постановкою завдання: «Основне та головне завдання – нагальний прорив, викриття та розгром контрреволюційного повстанського підпілля та нанесення рішучого удару по всіх контрреволюційних куркульсько-петлюрівських елементах, які активно протидіють і зривають основні заходи Радянської влади та партії на селі»⁴⁵⁶.

Наказ тільки на перший погляд видається дивним: апарату наперед видавалася версія (з усіма її відгалуженнями аж до польського генерального штабу), яку він мав не тільки підтвердити слідчими діями, але й матеріалізувати у вигляді контрреволюційних організацій з уже заарештованим членським складом. Проте такими були рутинні дії чекістів.

В оперативному наказі В. Балицького по ДПУ УСРР №2 від 13 лютого 1933 р. підбивалися підсумки діяльності ударно-оперативної групи, створеної з метою «нагального прориву і викриття контрреволюційного підпілля». Ударно-оперативна група, як указувалося у преамбулі до наказу №2, виконала те, чого від неї очікували: «Викрито контрреволюційне повстанське підпілля на Україні, що охопило до 200 районів (sic! – С. К.), близько 30 залізничних станцій і депо, ряд пунктів прикордонної смути. В процесі ліквідації встановлено зв'язок підпілля із

⁴⁵⁵ Сталин и Каганович. Переписка. 1931–1936 гг. – С. 299.

⁴⁵⁶ Шаповал Ю. І., Золотарьов В. А. Всеволод Балицький. Особа, час, оточення. – К., 2002. – С. 189.

закордонними українськими націоналістичними центрами (УНР, УВО і УНДО) і польським Головштабом». Підбиваючи підсумки, Балицький запевняв, що чекістам вдалося попередити негативний розвиток подій, якого побоювався Сталін: «Аналіз ліквідованих за цей час справ говорить за те, що в даному випадку ми зіткнулися з єдиним ретельно розробленим планом організації збройного повстання на Україні навесні 1933 року з метою повалення Радянської влади і встановлення капіталістичної держави – так званої Української незалежної республіки»⁴⁵⁷.

Аналізуючи обидва накази Балицького як певну сукупність, ми бачимо в них зображення, протилежне реальному. Проте це не означає, що чекісти будували відірвані від реальності повітряні замки. Накази Балицького треба читати, так би мовити, з дзеркалом у руках, і тоді ми побачимо, як причини стають наслідками, а наслідки – причинами. Сталін справді дуже боявся втратити Україну, як він признавався у листі до Кагановича від 11 серпня 1932 р. Тож між груднем 1932 р. і лютим 1933 р. вождь завдав попереджувального удару жажливої сили, який цілком унеможливив розвиток подій по шляху, що міг призвести до появи «Української незалежної республіки». Це був той самий «сокрушительный удар», про який він попереджав на об'єднаному засіданні політбюро ЦК і Президії ЦКК ВКП(б) 27 листопада 1932 р.

Від грудня 1932 р. чекісти працювали не тільки над створенням фіктивних центрів організованого спротиву радянській владі, але й над результатами діяльності цих центрів. У першу чергу йшлося про розкрадене або приховане зерно з урожаю 1932 р. Приписуючи контрреволюції відповідальність за глибоку кризу колгоспного ладу, яка виявлялася передусім у колосальних втратах урожаю, керівники партії і уряду відводили удар від себе. На відміну від міфічних контрреволюційних організацій, для створення яких завжди можна було підібрати «учасників», ті ями й «чорні комори», з яких складалися підземні «пшеничні міста», мали бути реальними. Кинувши всю сільську міліцію, уповноважених по хлібозаготівлях, членів КНС на виконання цього завдання, Балицький не досяг істотних результатів. У складеній у кінці січня 1933 р. довідці ДПУ УСРР зазначалося, що за період від 1 грудня до 25 січня було знайдено 14 956 ям, 621 «чорна комора» і 1359 інших таємних сховищ, з яких вилучено 1718,5 тис. пудів хліба. Щоб зробити сумарну кількість зерна більш вагомю, в названу тут цифру включили й хліб, знайдений у так званих «озадках»⁴⁵⁸, а також конфіскований у «перекупників»⁴⁵⁹. Та все одно підземного «пшеничного міста» чекісти не знайшли, розраховувати на нього не випадало.

⁴⁵⁷ Там само. – С. 673.

⁴⁵⁸ Озадки – солома з залишками зерна, яка залишалася після обмолоту.

⁴⁵⁹ Кульчицький Станіслав. Голодомор 1932–1933 рр. як геноцид: труднощі усвідомлення. – К., 2007. – С. 299.

Це стало зрозуміло вже в грудні 1932 р., як опосередковано визнав уповноважений ЦК КП(б)У по хлібозаготівлях в Одеській області, голова ЦКК КП(б)У і нарком РСІ В. Затонський. У звіті для політбюро ЦК, датованому 22 січня 1933 р., Затонський писав: «Був час, коли ДПУ проголосило, що їхні уповноважені, не так як інші, все розвідають, організують. Без сумніву, включення ДПУ (до грудня вони по хлібу фактично “інформували про настрої”) дало певний ефект. Без сумніву, їхні працівники організованіші, а часто й більш тямущі від багатьох інших (це тобі не “червоні професори”). Але й ДПУ дещо розкрило спочатку, а потім залишилося з настроями, а мужик – з хлібом»⁴⁶⁰.

Отже, Затонський не заперечував офіційну легенду про «пшеничне підземне місто», хоча насправді знав, що його твердження про «мужика з хлібом» не відповідають дійсності. Свідчення про те, що ДПУ не знайшло прихованих запасів зерна і «залишилося з настроями», дуже важливе. Воно дозволяє стверджувати, що Сталін у кінці грудня твердо знав, що не можна покладатися у виконанні хлібозаготівельного плану на селянське «пшеничне місто». Якщо вже й чекісти з усією своєю агентурою на селі не знайшли хліба, то це означало, що його й не було в кількостях, цікавих для влади. І варто ще раз наголосити – Сталіну про це було відомо ще в кінці грудня.

Проте 1 січня 1933 р. керівники УСРР у Харкові одержали за підписом секретаря ЦК ВКП(б) Й. Сталіна телеграму такого змісту:

«Повідомляється постанова ЦК від 1 січня 1933 р.:

Запропонувати ЦК КП(б)У і РНК УСРР широко сповістити через сільради колгоспи, колгоспників і трудящих одноосібників, що:

а) ті з них, які добровільно здають державі раніше розкрадений і прихований хліб, не репресуватимуться;

б) щодо колгоспників, колгоспів та одноосібників, які вперто продовжують приховувати розкрадений і прихований від обліку хліб, застосовуватимуться найсуворіші заходи покарання, передбачені постановою ЦВК і РНК СРСР від 7 серпня 1932 р. (про охорону майна державних підприємств, колгоспів і кооперації і зміцнення суспільної соціалістичної власності)»⁴⁶¹.

Якщо розглядати цей документ поза часом і простором, ми не відчуємо в ньому вибухової сили. Упорядники документального збірника з Інституту історії партії при ЦК Компартії України, які вперше в 1990 р. опублікували цю сталінську телеграму, не проігнорували її, бо не так багато документів ішло в столицю радянської України за підписом генсека. Крім того, вони, мабуть, оцінили унікальність

⁴⁶⁰ Голод 1932–1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів. – С. 336.

⁴⁶¹ Там само. – С. 308.

телеграми, яка адресувалася прямо селянам через голову всіх інстанцій, хоча й не зрозуміли її реального змісту. Вони навіть спробували пояснити причини звернення Сталіна до українського селянства і зробили таку примітку до документа: «За свідченням секретаря ЦК КП(б)У М. М. Хатаєвича у 1932 р. приховуванням зерна займалися від 85% до 90% колгоспників».

Телеграма Сталіна має лише один сюжет – розкрадання урожаю. Примітка упорядників доповнює сталінську телеграму даними про поширеність крадіжок хліба, але не дає уявлення про їх обсяги. Так, ми можемо уявити ступінь розлюченості міського населення, яке перед новим, 1933 роком стало одержувати зменшену норму мізерної хлібної пайки внаслідок того, що «українські селяни розікрали урожай». Так, ми можемо оцінити й майстерність сталінської режисури, яка гротескно перебільшувала масштаби «вкраденого» і обтяжувала виною за голод у Радянському Союзі саме українських селян. Однак не варто забувати про те, чого не знали громадяни СРСР, яких держава-комуна годувала одержаним по заготівлях хлібом, – що селяни «крали» хліб кілограмами й колосками, а «вкраденого» виявилося замало, щоб вижити. Але кого тоді цікавила смертність в українському селі?

У цієї проблеми існує ще один вимір: хто у кого «крав»? Сама держава в опублікованих нею законах урочисто обіцяла брати у селян тільки частину вирощеної продукції. Зокрема, 12 квітня 1930 р. політбюро ЦК ВКП(б) схвалило, а 13 квітня ЦВК і РНК СРСР прийняли закон, за яким для колгоспів незернових регіонів встановлювалася здача (продаж) товарного хліба за нормою, що не перевищувала однієї восьмої частки валового збору зерна; у зернових регіонах, у тому числі в Україні, ця норма становила від чверті до третини валового збору⁴⁶². Однак у 1930–1932 рр., як було показано, держава забиравала в Україні майже все, включаючи насіннєвий, фуражний і продовольчий фонди. Тільки 19 січня 1933 р. РНК СРСР і ЦК ВКП(б) прийняли іншу постанову – «Про обов'язкову поставку зерна державі колгоспами та одноосібними господарствами». Ця постанова формально обмежувала претензії держави на врожай певним, наперед визначеним відсотком, але вона стосувалася врожаю 1933 р.

Повертаючись до сталінської телеграми, можна сказати так: вона розкривається в своєму жахливому змісті лише при її аналітичному вивченні, у зв'язку з контекстом, в якому стала можливою її поява. Контекст уже охарактеризований вище. Треба наголосити на головному: **Сталін не розраховував на одержання хліба, який «розікрали», бо знав, що його нема.**

Перший пункт телеграми був попередженням: здавайте хліб, бо буде погано. Здавати вимагалось *весь* необлікований хліб, а не тільки зерно, яке вважалося

⁴⁶² Сборник законов СССР. – 1930. – № 24. – Ст. 256.

«вкраденим» (наприклад, виявлене при повторному обмолоті «озадків»). Другий пункт телеграми стає зрозумілим тільки у зіставленні з першим – він адресувався селянам, які проігнорували попередження. Але таких селян треба було якось виявити. Як? Досі не придумали нічого більш ефективного, ніж обшук. Отже, **сталінська телеграма українським селянам була сигналом до масових обшуків.**

У ході обшуків хліб могли знайти або не знайти. Коли знаходили, все було ясно: швидкий суд на основі закону від 7 серпня 1932 р. Про це телеграма попереджала. А які дії Кремль передбачав, коли хліб не знаходили? Про це в телеграмі не повідомлялося. Однак селяни вже знали й це: **ще з листопада 1932 р. (тобто вже два місяці) на тих, у кого при обшуках не знаходили хліб, накладали натуральні штрафи** (за постановою українського уряду, прийнятою під диктовку В. Молотова). Звідси випливав логічний і зрозумілий як селянам, так і заготівельникам висновок: **у кого не знайдуть хліб, заберуть у вигляді штрафу все продовольство.**

Натуральне штрафування вважалося ефективним засобом впливу на тих, хто приховував хліб. Та чи могло воно подіяти на тих, хто не мав хліба, щоб здати державі? У листопаді і грудні 1932 р. до масових трусів в українському селі звикали, але натуральне штрафування, як свідчать джерела, ще не стало масовим, хоча теж було звичним. **Поєднання обшуків з натуральним штрафуванням, що стало наслідком телеграми Сталіна від 1 січня 1933 р., якраз і було сталінським «сокрушительним ударом».**

Найбільш важливим є питання: яке продовольство забирали у селян хлібозаготівельники, якщо не знаходили хліба? У прийнятих органами радянської влади постановах ішлося про м'ясо, у тому числі в живій вазі, а також про «другий хліб» – картоплю. Однак ця сталінська **«хлібозаготівельна» акція була спрямована на вилучення ВСЬОГО продовольства, щоб у такий жахливий спосіб ускладнити ситуацію в голодуючому селі. Тож заготівельники не повинні були обмежуватися постановами про натуральне штрафування.**

Ми не покажемо громадськості документ, у якому керівники радянської держави давали б розпорядження **конфіскувати все продовольство в селянських господарствах з метою створити їх власникам умови, несумісні з життям.** Такий документ зі зрозумілих причин існувати не може. Який уряд зважився б зафіксувати на папері намір позбавити життя певну сукупність громадян своєї країни, включно з малими дітьми й вагітними жінками, і то в такий жахливий спосіб? Причому тут ішлося вже не про окреме село, поставлене на «чорну дошку» через те, що не виконало хлібозаготівельний план. **Ішлося про намір купки кремлівських можновладців виморити голодом сільську місцевість у союзній республіці.** Звичайно, не на всі сто відсотків. Для забезпечення посівної

кампанії 1933 р. зерно – насіннєве, фуражне і продовольче – вже було приготовлене в тій же Україні, щоб уникнути проблем з транспортуванням. Однак на самому початку 1933 р., ще до початку посівної кампанії вимагалось створити в українському селі на кілька тижнів ситуацію абсолютного голодування, щоб потім під фанфари налагодити державну продовольчу допомогу голодуючим.

Про наявність *усних інструкцій* конфісковувати під час обшуків усе продовольство свідчить чітка узгодженість дій місцевої адміністрації в межах усієї України. Про такі дії розповідали свідки Голодомору комісії Конгресу США на чолі з її виконавчим директором Дж. Мейсом. Ось невелика підбірка свідчень:

Анонімний свідок, 1903 р. народження, село Осича Балка, Звенигородський район: «Одна жінка в нашій селі, вона бідна дуже жінка, стара діва, поля в них не було, а город був, в неї може було півгектара городу, то вона там собі трошки щось посадила, то того жита трошки посіяла, то вона закопала відро жита і посадила зверху вишню. Знайшли, хтось підглянув чи так найшли, та й відро жита забрали, все в хаті забрали й її на заслання вислали, на Колиму»⁴⁶³.

Дмитро Корнієнко, 1918 р. народження, хутір у Понорницькому районі на Чернігівщині: «Маму нашу судили на початку 1933 р. на 8 років в'язниці. Її арештували. Сестра моя 27-го року народження, і ми осталися ще ніби в своїх стінах, і тому покійна бабця вирішила нами заопікуватися, бо не було кому. Я пригадую такий епізод. Зайшла бригада, яка так називалася – по викотці хлібозаготівлі. Ну й покійна бабця принесла нам, можливо, вона позичила в своїх синів, півстакана пшона зварити нам кашу на вечір. То була пообідня пора. І вони найшли ту склянку з тим пшоном. Їх було десь може п'ятеро, переважно були чужинці, зауважив тільки два наших у тій бригаді. То один тільки як найшов: – Ага, пшоно. – І питався до решти: – Хто має торбу з пшоном, щоб висипати то з стакана. І оставили нам той стакан пустий. Коли вони оставили наше помешкання, то ми були абсолютно без жадної їжі»⁴⁶⁴.

Федір Капуста, 1900 р. народження, село Горби, Кременчуцький повіт, Полтавщина: «21 січня чи то 21 листопада були організовані бригади в кожному селі, де була сільрада – і ходили ці бригади до колгоспників і до індивідуальників і забирали все чисто, що не є. Що знайшли – жменю пшона – забрали, що знайшли – жменю гарбузів – забрали. І в погребях – де капуста була, буряки квашені, картопля була – і там забирали все до чиста. Чому вони це забирали? Це така була директива

⁴⁶³ Великий голод в Україні. Свідчення очевидців для комісії Конгресу США. – Т.1. – К., 2008. – С. 362. Нині село Лисича Балка, центр сільради Катеринопільського району Черкаської області. Цілком можливою є помилка в назві села при записі свідчень.

⁴⁶⁴ Там само. – С. 538.

тих уповноважених, що робили це. А їм залишалося, оцим, хто приймав участь у хлібозаготівлях – їм залишалося 25% і вони старалися якнайбільше збирати, розумієте, бо їм же 25%. Вони також не мали хліба, також голодні були»⁴⁶⁵.

Григорій Мороз, 1920 р. народження, село Миколаївка Буринського району на Сумщині: «Брали що попало. Особливо такі були ці активісти, що навіть жінки, які були між ними, то в печі щось там зварене, то перекидали. Як ніби ненарошне. Перекине, щоб те вилилося і тоді:

– Ну, чим ти живеш?

– Нема нічого.

– Ну чим ти живеш?

– Ну та як, та живу.

– Чого ж ти не здох?»⁴⁶⁶

Теодора Сорока, по чоловікові Трипняк, 1924 р. народження, хутір Лозуватка Царичанського району на Дніпропетровщині: «... Голодівка почалася на весні в 33-му році. Уже десь так під кінець лютого. Уже почалася страшна голодівка, бо викачували навіть як людина пішла десь щось дістала, то так уже зараз то забрали. Навіть як десь пшона жменьку здобув хтось і вкинув у воду – варив у горшку, то навіть той горшок розбивали, викидали на двір»⁴⁶⁷.

Олекса Сонипул, 1915 р. народження, Сосницький район на Чернігівщині, села не назвав, бо мав рідню: «... В 33-м році перед самим Різдвом в нашому селі ходили бригади по викачці хліба. Забирали все що можна їсти. У той день і знайшли й нашу картоплю, що закопали на дядьковому городі. І через те в той день у дядька забрали все, і ті вузлики, що баба назбирала на насіння на другу весну. А на завтра, на перший день Різдва, приїхали до нас, відірвали вікна, двері й відвезли до колгоспу. Батько в ту ніч не спав удома, а мати уже померла. Нас було тоді шестеро – найменша сестра чотири роки. І дядько нас забрав у свою хату. То наавтра прийшли з сільради й сказали, щоб за 24 години нас у дядьковій хаті не було»⁴⁶⁸.

Тритомник свідчень, виданий комісією Дж. Мейса, вщерть переповнений такими свідченнями з усіх регіонів України. Такі ж свідчення містяться у виданнях діаспори, а з 1989 р. – у багатьох книгах, опублікованих в Україні.

Є такі факти в тогочасних районних газетах (цензура вважала, що вони можуть бути опубліковані – з виховною метою: хто не працює, той не їсть), а також в архівах. У документальному збірнику, виданому Центральним державним архівом

.....
⁴⁶⁵ Там само. – С. 180.

⁴⁶⁶ Там само. – Т. 2. – С. 264–265.

⁴⁶⁷ Там само. – Т. 3. – С. 221.

⁴⁶⁸ Там само. – С. 281.

громадських об'єднань України (колектив упорядників – В. Лозицький, О. Бажан, С. Власенко, А. Кентій), натрапляємо на жахливе свідчення, що містилося в адресованому С. Косіору зведенні Наркомату юстиції УСРР від 19 січня 1933 р.⁴⁶⁹:

«Чернігівська область, Бахмацький район, с. Івангород. Під час вилучення хліба в середняка Болоховця останній повісився. Завдання ж на 16-те грудня виконав добровільно. Поскілки в дальнішому він завдань не виконував, до нього з'явилася бригада. У норах під піччю виявлено картоплю, яку бригада намагалася забрати. Тоді Болоховець з родиною підняв галас, вибігли на вулицю і, стягнувши з коней віжки, намагався повіситись, але бригадир йому в цьому перешкодив. Тоді Болоховець, скинувши піджак, заліз у клуню і повісився там. Вилучено у Болоховця: збіжжя – 116 кг, картоплі – 19 кг, вики – 4 кг, проса – 1 кг, квасолі – 3 кг, соняшнику – 10 кг та 10 головок маку».

Наведені тут свідчення показують головне – під виглядом хлібозаготівель у селян забирали всю їжу з єдиною метою: змусити їх померти з голоду. Розпочата новорічною телеграмою Сталіна винищувальна акція поширювалася на всю Україну.

Сьогодні намір Кремля знищити частину українського населення має солідну доказову базу у свідченнях сотень людей, яким дивом удалося вижити. Знаємо ми й про об'єктивні наслідки цієї сталінської акції: загибель від голоду мільйонів людей в УСРР і на Кубані.

Конфіскація продовольства здійснювалася в УСРР і раніше, зокрема під час зимових хлібозаготівель 1931–1932 рр., а також у листопаді – грудні 1932 р. Але тоді ці випадки не мали характеру каральної акції, а являли собою «стимулюючий» захід у заготівлях. У січні 1933 р. Й. Сталін вже знав, що в українському селі не залишалося зерна в кількостях, вагомих для держави. Це означає, що започаткована новорічною телеграмою вождя акція була каральною і не була пов'язана із хлібозаготівлями. У чому ж тоді полягала її мета?

Документальних свідчень про мотиви ми не знайдемо. Тому ми повинні реконструювати ту реальну дійсність, яка спонукала Й. Сталіна діяти так, як він діяв. Частково така реконструкція (на стадії до телеграми від 1 січня 1933 р.) вже була здійснена в попередньому підрозділі. Продовжуючи її, треба зупинитися на питаннях про масштаби і техніку виконання «сокрушительного удара».

Люди, які в різних місцевостях УСРР пережили голод, говорили про *конфіскацію всієї їжі*. Якщо зібрати розповіді свідків з різних місцевостей і нанести ці села на карту, то можна наочно переконатися в тому, що каральна акція охопила всі області і значну кількість районів (робота над створенням такої карти триває

⁴⁶⁹ Голодомор 1932–1933 років в Україні: злочин влади – трагедія народу. – К., 2008. – С. 301.

в Гарвардському університеті в 2012–2013 рр.). Акція не зачепила лише колгоспи на державному кордоні з Румунією та Польщею, а також глухі місцевості Полісся та невелику кількість колгоспів, що виконали план хлібозаготівель (станом на жовтень 1932 р. таких виявилось 1 403 з наявних у статистичній вибірці 23 270 колгоспів – 6,15%)⁴⁷⁰.

Вивчаючи спогади тих, хто вижив, ми не зможемо встановити, коли точно проводилася каральна акція: у пам'яті людей залишилася тільки важка зима 1932–1933 рр. Зачіпкою у розслідуванні може бути свято, з яким деякі свідки голоду пов'язували каральну акцію – Різдво (за православним календарем воно випадало на 6 січня). У документах, де згадується каральна акція, теж фігурує січень. Варто було б провести трудомістку роботу з суцільного перегляду районних газет за грудень 1932 р. і січень–лютий 1933 р. Перегляд газет за грудень 1932 р. і лютий 1933 р. мусить бути контрольний. Конфіскація їжі в грудні 1932 р. здійснювалася тільки в деяких «чорнодошкових» селах (тільки через це є підстави датувати український Голодомор двома роками – 1932–1933). А вже 8 лютого 1933 р. політбюро ЦК ВКП(б) прийняло перше з низки рішень про надання продовольчої допомоги голодуючим областям УСРР (Дніпропетровській і Одеській)⁴⁷¹. Зрозуміло, що відбирання їжі та надавання продовольчої допомоги – це дві взаємовиключні дії, тож вони не могли збігатися в часі. **Усе вказує на те, що «сокрушительный удар» здійснювався протягом перших п'яти тижнів 1933 р. і він був прямим наслідком новорічної сталінської телеграми.**

Можна припустити, що у багатьох селян залишалася картопля та інше продовольство, одержане з присадибної ділянки. Це допомагало вижити без конфіскованого або не одержаного від колгоспу зернохліба. Тобто не можна стверджувати, що обшуки з конфіскацією всієї їжі на практиці охоплювали всі без винятку селянські садиби. Контроль Кремля за виконанням директив не був всюдисущим. Та й здійснювати обшуки сталінська телеграма вимагала не відкритим текстом, а замасковано. Подекуди використовувалися й інші, окрім обшуків, способи знайти у селян «розкрадений і прихований хліб». Органи державної безпеки мали на селі розвинуту мережу інформаторів і користувалися її послугами. У спогадах очевидців є навіть розповіді про вчителів (звичайно ж, інформаторів), які повинні були розпитувати дітей, хто з них їв перед уроками хліб.

Комплекс проаналізованих досі документів указує на те, що **новорічна телеграма Сталіна українському селянству послужила запальною іскрою для організованої чекістами каральної операції, суть якої полягала**

⁴⁷⁰ Кульчицький С. В. Ціна «великого перелому». – С. 258–259.

⁴⁷¹ Голод в СССР. Famine in the USSR. 1930–1934. – М., 2009. – С. 83.

у вилученні в сільській місцевості України *всіх* запасів продовольства. Автор вдячний проф. В. Кондрашину за те, що цей доказовий матеріал був опублікований без жодних купюр у книзі, яка вийшла під його редакцією⁴⁷². Однак не можна не згадати, що у вступній статті до т. 2 документального збірника «Голод в СССР. 1929–1934» В. Кондрашин подає зовсім іншу інтерпретацію сталінської телеграми. Посилаючись на знайдений ним у Президентському архіві РФ лист, який секретар ЦК КП(б)У М. Хатаєвич написав 27 грудня 1932 р. Сталіну, Кондрашин підкреслив, що в цьому документі міститься інформація про можливість виконати хлібозаготівельний план за рахунок вилучення у селян 67 млн пуд. «прихованого, розкраденого і неправильно розданого хліба». І далі Кондрашин стверджує: «Керуючись інформацією від своїх українських емісарів і Косіора, Сталін санкціонував операцію по вибиванню з українського села наявних зернових ресурсів рішенням Політбюро ЦК ВКП(б) від 1 січня 1933 р.»⁴⁷³ Отже, оприлюднений Сталіним 27 листопада 1932 р. «сокрушительный удар» та всі підготовчі заходи до його реалізації, починаючи з утвердження 22 жовтня надзвичайної хлібозаготівельної комісії В. Молотова, ніби розчиняються у повітрі.

Було б несправедливо, однак, звинувачувати В. Кондрашина у відбілюванні вождя. Через кілька абзаців після акуратної згадки сталінської телеграми знаходимо твердження, яке все ставить на свої місця: «У січні 1933 р. вивіз насінневих фондів, переобмолот зерна, поголовні обшуки, натуральні штрафи, вилучення всіх продуктів у «саботажників хлібозаготівель» дозволив зібрати по СРСР 41,9 млн пудів зерна. З них частка України складала 15,3 млн пудів замість 67 млн пудів за підрахунками Хатаєвича. Ці цифри спростовують сталінський міф про «розкрадання» селянами урожаю 1932 р. і покарання його за це примусовими хлібозаготівлями. Селяни не могли його «розкрасти» хоча б тому, що за ними приглядала величезна бюрократична і репресивна машина. Масштаби крадіжок були непорівнянні з втратами зерна через низьку агрокультуру сталінських колгоспів і радгоспів разом із несприятливими погодними умовами. Урожай був вирощений, але не зібраний. А те, що вдалося зібрати, пішло на державні потреби»⁴⁷⁴. Як бачимо, міф про «підземні пшеничні міста» створив не пішак Хатаєвич, а сам вождь. Не варто лише погоджуватися з тезою про несприятливі погодні умови в 1932 р. Це твердження не раз заперечував сам Сталін.

⁴⁷² Кульчицкий С. Украинский голодомор как геноцид // Современная российско-украинская историография голода 1932–1933 гг. в СССР. – М., 2011. – С. 107–194.

⁴⁷³ Голод в СССР. 1929–1934. – Том второй. – С. 18.

⁴⁷⁴ Там само. – С. 20.

Важливо відмітити, що після січневої акції чекістів в Україні практично припинилася базарна торгівля продовольством. Залишилася тільки послужливо просунута державою в сільські райони мережа магазинів Всесоюзного об'єднання «Торговля з іноземцями» (Торгсін). Комісія Конгресу США з українського голоду 1932–1933 рр. поставила тему магазинів Торгсину окремим пунктом під час опитування свідків Голодомору. Тема справді варта уваги. Ось анонімне свідчення колишнього козака зі станиці Незлобна Краснодарського краю, 1920 р. народження:

«Батько, як служив для царя козаком, то мав хрести золоті, срібні годинники, золоті годинники, якась нагорода, то що я знаю. Я тільки чув, що батько був на турецькому кордоні. При царю, а при революції – не знаю. То вона (мати. – С. К.) занесла ото, оті всі хрести, годинники золоті до торгсину. Держава відкрила торгсин, де продавали першокласний риж, першокласну муку для печива, хліба, чи що і там ще якусь крупу. І то все за золото. Хто мав зуби золоті чи що, витягали, чи обруччя того, золоте, то витягали, віддавали. Так»⁴⁷⁵.

Євфрозина Зоря, 1906 р. народження, народилася на хуторі Крутлик біля Гадяча:

«Я чотири чашки за сережки, витягла і за сережки віднесла, і чотири чашечки пшениці принесла. Все. Торгсин в Гадячі був, Торгсин. І я туди пішла. То в матері були ці сережки. Вони кажуть: – Як твої сережки є, як ти зможеш дійти в Гадіч, візьми і проміняй. То ми тиждень – чотири душі жили за те, що я сережки заміняла, чотири чашечки. Там то того нащіпаю, десь як весною, то того то трави різної, то і є такий кулішик маленький з того ж. І не так, що наїсися. А то вже мати розділя – собі вже скільки менше, а дітям дасть, щоб видержали, як-небудь. Там вже не наїстися, хоч кишки поміє. Страшне було, страшне!»⁴⁷⁶

Анонімний свідок, 1906 р. народження, жила у повітовому місті Полтавської губернії (міста не назвала):

«Ми чим вижили – торгсином. Повідкривали торгсини. Це ми персні свої повіддавали, сережки. В мене були там пару браслетів, пару колець було таких других. То каміння повикидали, а золото важили й давали пшоно, давали там хліб печений. Що ще можна було? Там можна було все брати. Там можна було м'ясо брати, а ми того не брали, бо нам треба, щоб хватило купити хлібу. То ми завдяки тому вижили. А так би не вижили, бо де його взяти що-небудь?»⁴⁷⁷

Анонімний свідок, 1916 р. народження, село Вороньків Бориспільського району на Київщині:

⁴⁷⁵ Великий голод в Україні. Свідчення очевидців для комісії Конгресу США. – Т.1. – С. 127–128.

⁴⁷⁶ Там само. – С. 336–337.

⁴⁷⁷ Там само. – С. 507.

«І коли люди несли золото, моя мати сережки віднесла, отримала півтора пуда муки. Такі були в неї кульчики, великі, золоті. О, ну й хто приносив золото, так його вже фотографували й брали й дивилися на автобіографію, тоді арештовували, садили у в'язницю в Лук'яновку і таким людям переважно казали: – Віддай золото, де воно в тебе закопане? – Бували такі тортури, що цими людьми набивали повну камеру, давали оселедця їсти, соленого, а потім води не давали. І так мордували людей, щоб вони здихали й пропадали. Це в цих торгсинах»⁴⁷⁸.

Цілком ясно, що система магазинів Торгсіну була розбудована у сільській місцевості спеціально для того, щоб скористатися голодом для поповнення державних золотовалютних резервів. Цей корисливий інтерес держави допоміг врятуватися від смерті тільки тим, хто мав побутове золото. Але горе було тим, кого чекісти вважали власниками великої кількості валюти або золота. В опублікованому комісією Конгресу США тритомнику свідчень можна знайти не одне твердження про переслідування «підпільних мільйонерів».

Торгсінівська операція, зрозуміло, не була благодійністю. Міжнародна комісія юристів з розслідування голоду 1932–1933 рр. в Україні вважала за необхідне заявити: «Той факт, що склади Торгсіну угиналися від продовольства, тоді як кількість жертв голоду була величезною, свідчить про відмову властей надати допомогу голодуючим»⁴⁷⁹.

Конфіскація всієї їжі проводилася не тільки в Україні. Проте існує цікава особливість: законодавство УСРР дозволяло стягувати натуральні штрафи тільки м'ясом, салом і картоплею, але конфіскація іншого продовольства *офіційно не декларувалася* і була наслідком якщо не місцевої ініціативи, то усних вказівок високого начальства. Тимчасом, досліджуючи картину голоду в російському селі, В. Кондрашин знайшов і опублікував *офіційні* документи про конфіскацію *всієї* їжі. Зокрема, Старомінський райком ВКП(б) Північно-Кавказького краю санкціонував такі заходи у станиці Новосільська: «Застосувати найбільш суворі заходи впливу і примушування, здійснюючи вилучення всіх продуктів харчування». У листопаді 1932 р. в листі до М. Хатаєвича В. Молотов лицемірно назвав цю позицію «небільшовицькою» і такою, що випливала з «відчаю, до чого ми не маємо жодних підстав, оскільки партія виступає проти практики місцевих властей брати будь-який хліб і де завгодно, не рахуючись і т. п.»⁴⁸⁰.

В. Кондрашин називає цей лист глави радянського уряду фарисейським і має для цього всі підстави. Особливо розчулює молотовська недоволка «і т. п.», за

⁴⁷⁸ Там само. – Т. 2. – С. 330.

⁴⁷⁹ Международная комиссия по расследованию голода на Украине 1932–1933 годов. Итоговый отчет. 1990 г. – К., 1992. – С. 55.

⁴⁸⁰ Кондрашин Виктор. Голод 1932–1933 годов: трагедия российской деревни. – М., 2008. – С. 216.

якою стоїть смерть від голоду. За діями Молотова в різних регіонах країни тягнувся довгий шлейф смертей. «Є величезна кількість свідчень, – вказує В. Кондрашин, – конфіскації вирощених на присадибних ділянках колгоспників та одноосібників продукції, а також законсервованих дарів природи як покарання за невиконання державних зобов'язань»⁴⁸¹. І далі вчений наводить приклади конфіскації всієї їжі як карального заходу за невиконання того, що він називає «державними зобов'язаннями».

Оцінка, яку В. Кондрашин разом зі своїми старшими колегами дає практиці застосування натуральних штрафів під час українського Голодомору, міститься в статті чотирьох авторів⁴⁸² і виглядає таким чином: «Звичайно, керівництво партії не санкціонувало вилучення всіх продовольчих запасів з комор та льохів колгоспників та одноосібників, але те, що воно не зупинило його своєчасно і не вжило необхідних заходів з виправлення допущеного беззаконня, не знімає з нього відповідальності за смерть від голоду тисяч селян»⁴⁸³.

Слід усе-таки назвати речі своїми іменами. Про яке беззаконня можна говорити, коли існував закон ЦВК і РНК СРСР від 7 серпня 1932 р. «Про охорону майна державних підприємств, колгоспів і кооперації та зміцнення суспільної (соціалістичної) власності»? Хіба це було беззаконня з боку місцевих «активістів», коли в селянських сім'ях на підставі прийнятих у тому ж році партійно-урядових постанов про натуральні штрафи посеред зими позабирали всю їжу – не тільки з льохів, але і з печі під час обшуку, тим самим прирікаючи їх на голодну смерть? Тут не може бути двох різних думок – це було санкціоноване державою вбивство. Те, що вища влада ховалася за діями місцевих властей – це теж є очевидним, починаючи ще зі сталінської статті «Запаморочення від успіхів». Кому з людей, які виходили на центральну трибуну Мавзолею В. Леніна під час урочистих демонстрацій на Красній площі, хотілося бути звинуваченим у безкровній смерті селян від голоду (такий же безкровній, як спалення єретиків на вогнищі в часи Середньовіччя)? Вони віддавали перевагу висловам на кшталт молотовського «і т. п.». Тому, власне, й немає прямих письмових санкцій більшовицького керівництва на конфіскацію у боржників по хлібозаготівлях всієї їжі. Але відсутність таких документів не знімає з кремлівських можновладців вини за загибель не тисяч, як твердить В. Кондрашин, а мільйонів селян. Цю вину не можна перекладати на голодних незаможників, хоча саме їхніми руками здійснювалися конфіскації. Після того, як настав Великий

⁴⁸¹ Там само. – С. 216–217.

⁴⁸² Зеленин І. Е., Івницький Н. А., Кондрашин В. В., Осколков Е. Н. О голоде 1932–1933 годов и его оценке на Украине // Отечественная история. – 1994, №6. – С. 258–260.

⁴⁸³ Кондрашин Виктор. Голод 1932–1933 годов: трагедия российской деревни. – С. 218.

голод, багато тих незаможників теж загинуло, а на початку березня 1933 р. були ліквідовані й комнезами, які стали непотрібні владі: маври зробили свою справу...

Фундаментальна монографія В. Кондрашина є блискучим завершенням теми, якою вчений займався з кінця 80-х років. Скажемо так – непопулярної в сучасній Росії теми. Положень, з якими хотілося б посперечатися, в ній небагато, і всі вони стосуються не наукових, а політичних оцінок.

Торкаючись теми конфіскації їжі, як вона виглядає у В. Кондрашина, слід зупинитися на таких міркуваннях автора: «Використання можливостей особистого подвір'я (саду, городу), збирання трав, консервування грибів, ягід було важливим засобом рятування голодуючих, тому що дозволяло створювати мінімальні продовольчі запаси для збереження життя в умовах голоду. Але в 1933 р. в голодуючому радянському селі державна влада послабила своїм втручанням і цей перевірений віками засіб виживання. Був встановлений контроль за всіма продовольчими запасами селянської сім'ї, у тому числі особистими, що ще більше обтяжило становище»⁴⁸⁴. Тут з усім можна погодитися, навіть зі встановленням «контролю за всіма продовольчими запасами» (ох, ця езопова мова!), але варто цьому твердженню протиставити хоча б, наприклад, кілька речень з книги колишнього радянського дисидента О. Бабьонішева, який став професором Гарвардського університету і публікував свої праці під псевдонімом Максудов, запозиченим у М. Булгакова: «Обшуки в будинках і дворах (однаково – колгоспників чи одноосібників) з метою знайти сховані продукти були явищем звичайним... Обшуки нерідко супроводжувалися тортурами і знущанням. Свідки вказували й випадки прямого знищення знайдених продуктів у хаті селянина: забираючи зерно і картоплю, "помічники" (Бабьонішев так називає членів «буксирних бригад», надісланих з міста на допомогу хлібозаготівельникам. – С. К.) заливали гасом бочки з квашеною капустою та огірками»⁴⁸⁵.

Ми втрюх – автор, Кондрашин і Максудов – не раз зустрічалися на міжнародних конференціях, будучи згідними щодо наукових аспектів теми Голодомору і незгідними в її політичних оцінках. Мені доводилося не раз пересвідчуватися в тому, що коріння непорозумінь між нами у питанні про Голодомор, де на перший план завжди виходять емоції, нерідко пов'язуються з неоднаковим розумінням термінів. Явище, яке позначається одним терміном, може бути багатоплановим і обертатися до різних дослідників різними гранями. Наразі йдеться про термін, який у цій книзі виступає у вигляді сталінського виразу «сокрушительный удар». Постійне вживання такого терміна виявилось потрібним, щоб прослідкувати витоки

⁴⁸⁴ Там само. – С. 215–216.

⁴⁸⁵ Максудов. Потери населения СССР. Chaldize publication, 1989. – С. 59.

Голодомору і розглянути, як діяла технологія суцільного позбавлення їжі, тобто технологія уповільненого вбивства на різних етапах сталінського комуністичного штурму і в різних регіонах.

Не викликає сумніву те, що позбавлення їжі було формою жорстокого вбивства. У практиці хлібозаготівель воно вибірково використовувалося в різних регіонах як терористичний засіб. Доля його жертв повинна була виступати засобом залякування всієї селянської громади, щоб полегшити владі вилучення хліба в надмірних кількостях. Подібно до того, як сумна доля покараних державою «куркулів» (у межах 3–5% від загальної чисельності сільського населення) примушувала решту селян вступати в колгоспи, – так і доля селян, у яких відбирали всю їжу, змушувала решту тягнути непосильний хлібозаготівельний план. Для такої практики хлібозаготівель цілком підходив винайдений Р. Конквестом термін: терор голодом. Отже, до появи поняття «сокрушительный удар» технологія позбавлення їжі використовувалася як «стимулюючий» засіб у кампанії хлібозаготівель.

Суть усякого терору (якщо мова йде про державу) або тероризму (коли йдеться про терор з боку індивідуума або недержавної організації) одна: руйнівний вплив (аж до фізичного знищення) на окрему особу або на певну меншість людей з метою залякування більшості, щоб досягнути в такий спосіб бажаної лінії поведінки більшості⁴⁸⁶. Коли ж ми бачимо, що позбавлення їжі було орієнтоване на всю сукупність людей (як засвідчила сталінська телеграма – на українське селянство), і то – з метою нав'язати цій сукупності певну лінію поведінки, то перед нами постає щось більше, ніж терор голодом. Щось таке, чому ще нема назви. Тому доводиться використовувати термін – «сокрушительный удар».

Натхненник і організатор цього небаченого в історії злочину-геноциду зрозумів, як уже було показано, що боротися з саботажем селян у всесоюзному масштабі можливо тільки визнанням їхнього права власності на сільськогосподарську продукцію. Ми бачимо, що Сталін не тільки зрозумів це, але й ініціював 19 січня 1933 р. постанову РНК СРСР і ЦК ВКП(б) «Про обов'язкову поставку зерна державі колгоспами та одноосібними господарствами». Знав він також, що в українському селі на початку 1933 р. не залишилося запасів хліба у кількостях, які могли б становити інтерес для держави. І все ж, *маскуючись під хлібозаготівлі, він завдав той «сокрушительный удар», наслідком якого і став Голодомор*. Це означає, що мотивом удару була не політика «підхальостування», яка в сільському господарстві набувала форми безрозмірної продрозверстки, а щось зовсім інше.

⁴⁸⁶ Див.: Політичний терор і тероризм в Україні XIX–XX ст. Історичні нариси. Під ред. В. Смоля. – К., 2002. – 952 с.

Продовольчі утруднення, що переростають у голод, здатні підняти населення проти влади. Антиурядові виступи особливо небезпечні у робітничому середовищі, яке є організованим унаслідок власне самого процесу виробництва. Але антиурядові виступи можуть бути небезпечними і в селянському середовищі – як показали події першої половини 1930 р., коли Сталіну довелося на півроку припинити примусову колективізацію селянських господарств. Тоді доведені до відчаю селяни без усякої організації починали діяти проти влади як одне ціле.

Голодуюча другий рік поспіль Україна стояла на межі колосального соціального вибуху. Сталін це знав краще за інших, адже саме він затверджував хлібозаготівельні плани й накладав на українських селян такий самий тягар, як на селян решти регіонів товарного виробництва, разом узятих. Поза будь-яким сумнівом, він усвідомлював і те, що внаслідок соціального вибуху в Україні він позбудеться посади генерального секретаря ЦК ВКП(б). Але з попередньої практики голоду в південних губерніях України в 1921 р. Сталін знав й інше: ефективно боротися з «куркульським бандитизмом», тобто з власником, можна шляхом штучного поглиблення голодування – аж до переступу критичної межі.

Справді, бунтівний потенціал селянства визначався ступенем голодування. Маючи в господарстві певний, хоч і мізерний, запас їжі, селянин був готовий до протесту. Коли ж він не знав, що буде їсти його сім'я завтра і післязавтра, всі його помисли зосереджувалися на пошуках продовольства. У 1921 р. повстанський рух втратив підтримку селянства навіть на батьківщині Нестора Махна, який змушений був припинити боротьбу й емігрувати. З'ясувавши в 1921 р. *залежність повстанського руху від продовольчого становища*, радянські функціонери почали вибивати продподаток силовими засобами навіть у голодуючих південних губерніях.

Конфіскація всієї їжі, якщо вона здійснювалася в широких масштабах, перетворювала давно голодуючих і готових боротися з владою селян в інертну масу. Це ілюструє, наприклад, таке повідомлення керівника Сталіндорфського райкому КП(б)У Кіпера М. Хатаєвичу (від 25 лютого 1933 р.): «Вчора обслідували Ворошилівську сільраду, де померло за останній час 11 осіб, про що складено акт... У Ворошилівській сільраді відчай колгоспників дійшов крайньої межі: люди перестали просити допомогу, лежать в холодних неопалюваних хатах і чекають смерті»⁴⁸⁷. Голова польського розвідцентру в Києві В. Міхневич доповідав у посольство 2 червня 1933 р. про становище в селах Київщини: «Смерть з голоду

⁴⁸⁷ Голодомор 1932–1933 років в Україні. Документи і матеріали. – С. 699.

є постійним явищем. Канібалізм на порядку денному. Політичні настрої – нема про що говорити, єдине бажання – дістати хліба»⁴⁸⁸.

Паралізуючий вплив на людську волю ситуації абсолютного голодування давно був помічений одним із найбільш проникливих дослідників радянського села І. Зеленіним. У 1994 р. він писав: «Поки що не зовсім ясно, чи є голодомор 1932–1933 рр. завчасно запланованою і вміло організованою Сталіним акцією або ж наслідком його злочинної антиселянської політики. Поза сумнівом, однак, що “терор голодом” (термін Конквеста) обумовив значне послаблення і зміну характеру селянського спротиву, що не могло не входити в розрахунки Сталіна та його оточення»⁴⁸⁹.

«Сокрушительный удар» не обмежувався конфіскацією їжі. Окрім цього, до програми дій сталінської команди входила блокада – фізична та інформаційна. Мільйони українських селян у першій половині 1932 р. зняли-ся з місць і кинулися в Росію та Білорусію, щоб купити чи обміняти хліб для своєї родини. Радянський уряд не перешкоджав «великому переселенню», хоча сприймав це явище гостро негативно. Тоді у влади не було наміру нищити селян голодом, і їм дозволяли повертатися додому з продовольством. Більше того, уряд закупив хліб за кордоном, щоб надати продовольчу допомогу голодуючій Україні.

Зовсім інша картина спостерігалася на початку 1933 р. У документальному збірнику «Трагедия советской деревни» надруковано три документи, які дають вичерпне уявлення про заходи, запроваджені Сталіним з метою припинення втеч від голоду. Відповідальний редактор третього тому збірника І. Зеленін у вступній статті відзначив, що **основний документ – директивний лист ЦК ВКП(б) і РНК СРСР від 22 січня 1933 р. був написаний Сталіним власноручно (автограф зберігся), і тільки у передрукованому примірнику з’явився підпис голови уряду В. Молотова**⁴⁹⁰.

Директивний лист, якщо його аналізувати в комплексі з новорічним зверненням Сталіна до українського селянства й усіми інструкціями про конфіскацію будь-якого продовольства, документально засвідчує намір володаря Кремля організувати в сільській місцевості України абсолютний голод. Варто повністю навести вступну частину цієї шифровки, в якій аргументувалася необхідність запропонованих заходів:

⁴⁸⁸ Holodomor 1932–1933. Wielki Glod na Ukrainie w dokumentach Polskiej dyplomacji i wywiadu. – S. 299.

⁴⁸⁹ Зеленін І. Е. «Революция сверху»: завершение и трагические последствия // Вопросы истории. – 1994, №10. – С. 38.

⁴⁹⁰ Трагедия советской деревни. – Т. 3. – С. 32.

«До ЦК ВКП и Совнаркома дошли сведения, что на Кубани и Украине начался массовый выезд крестьян “за хлебом” в ЦЧО, на Волгу, Московскую обл., Западную обл., Белоруссию. ЦК ВКП и Совнарком ССР не сомневаются, что этот выезд крестьян, как и выезд из Украины в прошлом году, организован врагами Советской власти, эсерами и агентами Польши с целью агитации “через крестьян” в северных районах СССР против колхозов и вообще против Советской власти. В прошлом году партийные, советские и чекистские органы Украины прозевали эту контрреволюционную затею врагов Советской власти. В этом году не может быть допущено повторение прошлогодней ошибки. [...]»

ЦК ВКП и Совнарком предписывают ПП⁴⁹¹ ОГПУ Московской обл., ЦЧО, Западной области, Белоруссии, Нижней Волги и Средней Волги арестовывать пробравшихся на север “крестьян” Украины и Северного Кавказа и после того, как будут отобраны контрреволюционные элементы, водворять остальных в места их жительства»⁴⁹².

Цей лист започатковував *блокаду*. Заборонявся масовий виїзд селян з Північного Кавказу в інші регіони і вїзд у межі краю з України. Так само не допускався масовий виїзд селян з України в інші регіони і вїзд в Україну з Північного Кавказу. Уже наступного дня, 23 січня, з'явився ідентичний документ за підписом М. Хатаєвича і В. Чубаря, а 25 січня – постанова бюро Північно-Кавказького крайкому ВКП(б) за підписом Б. Шеболдаєва. Постанова бюро Північно-Кавказького крайкому досить деталізована, і тому доцільно зупинитися на її аналізі, щоб дістати уявлення про характер блокади. По-перше, сільрадам заборонялася видача дозволів на виїзд за межі краю, а також у національні райони краю, де голоду взагалі не було. По-друге, заборонялася видача проїзних квитків на залізничному і водному транспорті без посвідчень сільрад. По-третє, створювалися на залізничних виходах з краю оперативні заслони, оперманеврені групи і фільтраційні пункти. По-четверте, чекісти, міліція і місцеві активісти брали під контроль шляхи за межами поселень⁴⁹³.

За даними ОДПУ, які наводить М. Івницький, упродовж 50 днів після появи директиви було затримано 219,5 тис. селян, у тому числі в УСРР – 38 тис., на Північному Кавказі – 47 тис., в ЦЧО – 44 тис., у Західній обл. – 5 тис., на залізницях – 65 тис. З числа затриманих 186,5 тис. були відправлені додому під конвоєм, майже 3 тис. – засуджені, а решта чекала суду або перебувала під слідством у фільтраційних таборах⁴⁹⁴.

.....
⁴⁹¹ Повноважні представництва

⁴⁹² Там само. – С. 635.

⁴⁹³ Там само. – С. 637.

⁴⁹⁴ Івницький Николай. Хлебозаготовки 1932–33 годов и голод 1933 года // Голод-геноцид 1933 року в Україні: історико-політологічний аналіз соціально-демографічних та морально-психологічних наслідків. Міжнародна науково-теоретична конференція. Київ, 28 листопада 1998 р. Матеріали. – К., 2000. – С. 114.

Комісія Конгресу США, яка розслідувала обставини організації Великого голоду 1932–1933 рр. в Україні, під час опитування свідків звертала особливу увагу на деталі, пов'язані з фізичною блокадою голодуючих. Свідок з Полтавщини 1910 р. народження, який не бажав розкривати своє прізвище і село, де він жив, бо побоювався за рідних, які залишилися в Радянському Союзі, розповідав комісії Дж. Мейса:

«Везли, знаєте, такі гарні вишивані сорочки, рушники, запаски, килими. Мінчали. Але, знову, це на перших початках вдавалося людям проскочити, а тоді появилася дуже сильно стисла контроля. Відберуть у потязі все – і хліб, і то – і завернуть додому. Їдъ додому, в Україну, тобто на “место жительства”. Туди, де ти мешкаєш. Що може було найлегше. А багато таки мужчин здорових чи що, їх затримали в дорозі й в концтабір відсилали. Як вони кажуть, почайте: – “Праздношатающиеся”»⁴⁹⁵.

У прикордонних з Росією місцевостях колгоспники намагалися врятуватися від голодної смерті на російській території. У вже згадуваного Дмитра Корнієнка, який жив на Чернігівщині, запитали: «А коли у вас з'явилися ті, що йшли з півдня? Ви казали, що українці переходили через Ваше село». Той відповів: «У нас ці переходячі появилися на початку 33-го року. Зимою. Найбільше їх появлялося зимою. І, безперечно, були вони голодні, виснажені й шукали за кавалком хліба. Вони всі йшли з півдня на північ. І тому в нас їх було дуже багато поховано. Не наших. Наших, я ще раз кажу, може 20 таких, може більше, але чужих кожного дня збирали і закопували, збирали і закопували»⁴⁹⁶.

Голодуючих відганяли від залізниць. Якщо не було надії дістатися до Росії пішки, йшли в найближче місто і там умирали. Олексій Кейс, 1912 р. народження, розповів комісії Дж. Мейса таку історію:

«Але був такий випадок: ідемо ми з братом по Єнакієво, по вулиці Туртіна, чи Туртіна, забув як, і дивимось – під парканом лежить жінка. І вона так не лежить, а так напівсидить, напівлежить. Мертва. Ми підійшли й біля неї дитинка. І жінка мертва, а дитинка жива. І вона така до одного року. Може один рік, може трошки менше, може трошки більше. Тяжко, але так приблизно один рік дитинка. І воно витягло в мамі груди і смоче. А мати ж мертва. Ну і ми з братом стали і плачемо. Значить, не так нам шкода тієї мами, як шкода тієї дитини, що вона не знає. Смокче й не розуміє, що там же ж нема нічого. І тут їде санітарна машина, яка підбирає ті трупи. А вони там ходили постійно, бо дуже багато було трупів, лежало. І вони хапають, то зскакують два чоловіка там за ноги ту жінку, на гору, то дитину туди, де мертві лежать. Повезли туди на звалку, на цвинтар отак. То була картина, я Вам скажу. Жінку й дитину»⁴⁹⁷.

⁴⁹⁵ Великий голод в Україні. Свідчення очевидців для комісії Конгресу США. – Т. 1. – С. 490–491.

⁴⁹⁶ Там само. – С. 540.

⁴⁹⁷ Там само. – Т. 2. – С. 716.

У вступній статті до третього тому документального збірника «Трагедия советской деревни» І. Зеленін приділив багато уваги інтерпретації директиви від 22 січня 1933 р. Висновок його варто навести в повному обсязі:

«Отже, в наявності є певний ланцюг взаємопов'язаних і взаємозалежних сталінських акцій (цілком або не цілком усвідомлених) по організації “великого голоду”. У хронологічному переліку це: закон від 7 серпня 1932 р. – дітище вождя; його виступ на об'єднаному засіданні Політбюро ЦК і Президії ЦКК ВКП(б) 27 листопада 1932 р. (якесь теоретичне обґрунтування репресій проти всього селянства і одночасно програма дій – “відповісти нищівним ударом”); постанова про паспортну систему 27 грудня 1932 р.; і, нарешті, лиховісна директива від 22 січня 1933 р. Коло замкнулося: основні (об'єктивні) передумови для загальноселянської трагедії були створені»⁴⁹⁸.

І. Зеленін був найбільш авторитетним, поряд з В. Даниловим, фахівцем з аграрної історії радянської доби. У цій статті він назвав директиву від 22 січня 1933 р. одним із небагатьох (після закону від 7 серпня 1932 р.) документів, які засвідчували безпосередню практичну участь Сталіна (не будемо сперечатися, усвідомлену чи не усвідомлену) в організації масового голоду 1932–1933 рр. Зеленін дав також свою версію причин: «Виникає все-таки запитання – якими цілями при цьому керувався генсек – бажанням покарати селян за “італьянку” – спробу залишити без хліба робітників і Червону Армію, чи за будь-яку ціну “взяти хліб” для здійснення програми індустріалізації, зміцнення оборони країни. На мій погляд, мало місце і перше, і друге»⁴⁹⁹.

У чому полягають сила і слабкість двох процитованих уривків зі статті І. Зеленина? Сила полягає в тому, що вчений встановив ланцюг взаємопов'язаних сталінських акцій. А також і в тому, що Зеленін визнав: Сталін бажав викликати в селянському середовищі смертоносний голод.

Питання про те, навіщо Сталін нищив селян (покарання за «італьянку» чи бажання «взяти хліб») тут є другорядним. Більше важить визнання Зелениним того, що наперед сплановані дії Кремля мали своїм наслідком винищення певної частини селянства. Конвенція ООН «Про попередження злочину геноциду і покарання за нього» не цікавиться мотивами геноциду. Міжнародний закон кваліфікує його суть: «намір знищити повністю або частково будь-яку національну, етнічну, расову або релігійну групу як таку».

У процитованому тут визначенні геноциду нас повинен цікавити не перелік груп. Селянство відноситься до не передбачених Конвенцією ООН соціальних

⁴⁹⁸ Трагедия советской деревни. – Т. 3. – С. 33.

⁴⁹⁹ Там само. – С. 32.

груп, і тому позиція І. Зеленіна не може бути аргументом у справі визнання голоду 1932–1933 рр. геноцидом. Для нас наразі важливо тільки те, що Зеленін визнав намір Кремля нищити людей, що є однією з визначальних ознак геноциду в Конвенції ООН.

Зупинимося тепер на слабких сторонах аналізованої позиції, залучивши до розгляду й спільну статтю В. Данилова та І. Зеленіна, опубліковану в 2004 р. журналом «Отечественная история». Ця стаття написана після обговорення в Москві книги українських учених «Голод 1932–1933 років в Україні: причини та наслідки». Книга була видана Інститутом історії України НАН України до 70-ї річниці Голодомору. 30 авторів створили том великого формату – 888 сторінок, плюс зошит ілюстративного матеріалу в 48 сторінок.

Інститут історії України налагодив тісне співробітництво з Інститутом загальної історії РАН, а через нього – з фахівцями інших установ РФ у рамках Українсько-російської комісії істориків. Кілька примірників підсумкового дослідження українських істориків про голод 1932–1933 рр. були заздалегідь переправлені в Москву, і 9 березня 2004 р. в Інституті загальної історії відбулося обговорення за участю багатьох відомих російських фахівців з аграрної історії. Однак аргументи українських учених, які ототожнювали Голодомор-33 в Україні з геноцидом, не переконали російську сторону. Не заперечуючи того, що Сталін нищив селян, вони не могли погодитися з тим, що знищувалися передусім українські селяни. В. Данилов і І. Зеленін писали у згаданій тут статті в журналі «Отечественная история»: «Якщо вже характеризувати голодомор 1932–1933 рр. як “цілеспрямований геноцид українського селянства”, на чому наполягали деякі історики України, то треба мати на увазі, що це був геноцид рівною мірою й російського селянства»⁵⁰⁰. Прізвища авторів статті журнал узяв у траурні рамки. Наших опонентів незабаром після зустрічі не стало. Це велика втрата для російської історичної науки, для всіх нас. Тим більше, що перспективні російські історики молодшого покоління не поспішають братися за роботу «важких проблем».

Повернемося, однак, до аналізу аргументів І. Зеленіна стосовно загально-селянської трагедії, повторених з буквальною точністю в його спільній з В. Даниловим статті. Безумовно, закон від 7 серпня 1932 р. й обіцянка відповісти на саботаж «сокрушительным ударом» стосувалися всього радянського селянства. Паспортну систему не варто розглядати в контексті голоду 1932–1933 рр., але про це поговоримо окремо. А тепер слід задуматися: **проти кого конкретно було**

⁵⁰⁰ Данилов В. П., Зеленин И. Е. Организованный голод. К 70-летию общекрестьянской трагедии // Отечественная история. – 2004, №5. – С. 109.

спрямовано «сокрушительный удар»? Відповідь дає сталінська директива від 22 січня 1933 р. – проти УСРР і Кубані. 16 лютого директива була поширена на Нижньо-Волзький край⁵⁰¹.

Ланцюг сталінських акцій І. Зеленіна мав одну хибу – він не містив у собі найважливішої ланки: новорічної телеграми Сталіна українським селянам. Це й не дивно, адже телеграма вождя була пов'язана з акцією, яка не мала документального підтвердження: запровадження суцільних обшуків селянських садиб з конфіскацією всього наявного продовольства. Репресії під час обшуків мали певну «правову» основу у вигляді закону від 7 серпня 1932 р. і постанов про натуральне штрафування м'ясом та картоплею. Тільки завдяки свідченням тих, кому пощастило вижити, стало очевидним, що репресії вийшли далеко за межі, дозволені тогочасним карним законодавством, і перетворилися на акцію, яка позбавляла селян усякого продовольства, – тобто створювала умови, несумісні з життям, прирікала на смерть.

Професор університету в Білефельді (ФРН) Штефан Мерль відмовився підтримати висновок Р. Конквеста і Дж. Мейса про геноцид, який вони обґрунтовували свідченнями українських емігрантів про перекриття українсько-російського кордону. Він не піддавав сумніву свідчень, але твердив, що примусова висилка селян у їхні власні села стосувалася всіх радянських селян і була зумовлена постановою ЦВК і РНК СРСР про запровадження паспортної системи від 27 грудня 1932 р.⁵⁰²

Ймовірно, Мерль, як і Конквест, міг не знати сталінської директиви від 22 січня 1933 р., яка перекривала українсько-російський кордон. Проте свій висновок німецький учений сформулював у 1995 р., а зміст згаданої директиви повторювався у листі ЦК КП(б)У та РНК УСРР від 23 січня 1933 р., відомому дослідникам з 1990 р. (він опублікований у книзі «Голод 1932–1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів»). Залишається питання: чи могла вплинути на блокаду України постанова про запровадження паспортної системи, що була опублікована усього лише на місяць раніше, ніж директива від 22 січня 1933 р.?

Запровадження системи внутрішніх паспортів з пропискою для населення міст і новобудов мало на меті створити правову основу для закріплення сільського населення в місцях його проживання. І. Зеленін вказував, що голова комісії з паспортизації населення А. Єнукідзе так обґрунтовував основне призначення внутрішнього паспорта: «Необхідно попередити неконтрольоване переміщення по

⁵⁰¹ Трагедия советской деревни. – Т. 3. – С. 644.

⁵⁰² Мерль Штефан. Голод 1932–1933 годов – геноцид украинцев для осуществления политики русификации? // Отечественная история. – 1995, №1. – С. 54, 56.

країні величезних мас сільського населення»⁵⁰³. Проте на конкретну ситуацію, що склалася в перші місяці 1933 р., введення паспортів не вплинуло.

В англomовному варіанті своєї книги про селянську війну в СРСР Андреа Граціозі зауважив, що паспорти на законній підставі позбавляли селян можливості врятуватися втечею з охоплених голодом районів. Перевидаючи книгу російською мовою, вчений залишив ці слова, але в примітці визнав свою неправоту⁵⁰⁴. І справді, **паспортизація населення не могла бути здійснена за лічені тижні або навіть місяці**. У перших постановах про паспортизацію зазначалися лише особи, які повинні були одержати паспорт, а також ті, кому заборонялося його видавати. Наміри держави щодо селянства вперше розкрила тільки прийнята у квітні 1933 р. постанова РНК СРСР «Про видачу громадянам СРСР паспортів на території Союзу РСР». У ній підкреслювалося, що сільські мешканці паспортизації не підлягають⁵⁰⁵.

Інформаційна блокада Голодомору була абсолютною. Навіть у листуванні компартійно-радянських органів використання словосполучення «голод 1933 р.» заборонялося. Колосальні проблеми, які постали перед управлінськими органами у зв'язку з Голодомором та подоланням його наслідків, знаходили відбиття тільки в «особых папках» з особливим режимом користування. У цьому разі не йшлося про збереження державних таємниць, заради чого була створена ця специфічна форма діловодства, адже про голод знали всі. Йшлося тільки про те, щоб жоден функціонер не міг вимовити слово «голод» і тим самим бути змушеним висловити ставлення до нього. Звичайно ж, ішлося і про те, що поняття «голод» жодною мірою не відповідало зусиллям відділів агітації і пропаганди компартійних комітетів переконати ізольовану від об'єктивних джерел інформації радянську людину в тому, що вона живе в найдемократичнішій і найщасливішій країні світу, до якої семимильними кроками підступає світле комуністичне майбутнє. Керівники органів державної безпеки, навіть ті, які були безпосередніми виконавцями сталінського злочину, кваліфікували будь-які «поголовки про голод» як злісну антирадянську пропаганду. Безмежним цинізмом відгонить підписаний К. Карлсоном наказ по ДПУ УСРР «Про XVI річницю Жовтня» від 5 листопада 1933 р., де «подальші перемоги на фронті розгорнутого наступу соціалізму» протиставлялися охопленому кризою капіталістичному світові, в якому мільйони селян «приречені на голодну смерть»⁵⁰⁶.

⁵⁰³ Трагедия советской деревни. – Т. 3. – С. 32.

⁵⁰⁴ Грациози Андреа. Великая крестьянская война в СССР. Большевики и крестьяне. 1917–1933. – М., 2001. – С. 65, 94.

⁵⁰⁵ Голод 1932–1933 років в Україні: причини та наслідки. – С. 632.

⁵⁰⁶ Розсекречена пам'ять. Голодомор 1932–1933 років в Україні в документах ГПУ-НКВД. – С. 58.

Органи державної безпеки ретельно відслідковували, щоб ніхто в повсякденному спілкуванні не згадував про трагедію, яка спіткала радянських людей у 1933 р. За запис у щоденнику про смерть сина від виснаження, викликаного голодом, житель Батурина М. Бокань був заарештований у 1937 р. Чернігівський обласний суд відправив його в тюрму на 8 років⁵⁰⁷. За щоденниковий запис про смерть від голоду сестри Параскеви житель Сум Й. Ілляшенко був засуджений у 1944 р. трибуналом військ НКВС до позбавлення волі строком на 10 років⁵⁰⁸.

Житель с. Хильківка Покровсько-Багачанського району на Полтавщині М. Рева кілька років перебував на заробітках на Далекому Сході. Повернувшись додому у квітні 1940 р., він побачив, що його сім'я та й інші колгоспники голодують, після чого вирішив поскаржитися самому Сталіну. У листі до вождя він докладно розповів про голод 1933 р., вважаючи, що Сталін про це нічого не знає. Закінчував свій лист М. Рева так: «Я ось пишу Вам цей лист і думаю, що цей лист до Вас не допустять, а мене за таку “контрреволюцію” загонять до білих ведмедів, як якого-небудь бандита»⁵⁰⁹. Як у воду глянув: дістав 6 років тюрми. Могли б дати більше, але врахували, мабуть, що колгоспник не поширював «контрреволюцію» серед людей, а спілкувався безпосередньо зі Сталіним.

Учителька-пенсіонерка О. Радченко, яка проживала в містечку Городок Кам'янець-Подільської області, була заарештована у серпні 1945 р. (!) за свій щоденник, який вела з 1926 р. На суді в Проскуріві вона мужньо заявила: «Я присвятила щоденники своїм дітям, щоб вони через 20 років їх прочитали і побачили, як страждав і стогнав народ, який був страшний голод... Діти не повірять, що такими жорстокими методами будували соціалізм». Вирок: 10 років виправно-трудових таборів за наклеп на радянську владу⁵¹⁰.

Про голод не можна було згадувати аж до грудня 1987 р. Тоді перший секретар ЦК Компартії України В. Щербицький у доповіді, присвяченій 70-річчю проголошення радянської влади в Україні, згадав серед інших труднощів становлення соціалістичного ладу й голод 1933 р., викликаний, мовляв, природним катаклізмом – посухою. Накладене на голод у 1933 р. табу не зникло після XX з'їзду КПРС, який засудив сталінські репресії, і навіть після XXII з'їзду, який викинув забальзамований труп Сталіна з Мавзолею В. Леніна. Заборона згадувати трагедію, яка попри все міцно трималася в пам'яті поколінь, виглядала в середині 80-х років ірраціо-

⁵⁰⁷ Голодомор в Україні. 1932–1933. Невідомі документи з архівів спеціальних служб. – Т. 7. – Варшава–Київ, 2008. – С.1076, 1078.

⁵⁰⁸ Там само. – С.1076, 1078.

⁵⁰⁹ Розсекречена пам'ять. Голодомор 1932–1933 років в Україні в документах ГПУ-НКВД. – С. 573, 577.

⁵¹⁰ Там само. – С. 33.

нальною. Але вище партійне керівництво в особі члена політбюро ЦК КПРС В. Щербицького наважилось порушити заборону тільки тоді, коли комісія Конгресу США з розслідування українського голоду 1932–1933 рр. почала оприлюднювати свої перші висновки.

Учених Гарвардського університету, які проводили опитування емігрантів, особливо зацікавила живучість сталінської заборони на інформацію про голод. Ось деякі відповіді свідків Голодомору:

Євфрозина Зоря, 1906 р. народження, пережила голод на хуторі Гребища біля Лубен.

«Запитання: Як був голод чи якраз після голоду, чи люди говорили, чому це так сталося? Як люди думали, хто винуватий, чому це так?

Відповідь: Господи милий! Там не можна було й казати нічого. І люди навіть боялися дуже й говорити. Один другого боявся. Бо не довіряли один одному. Бо як я Вам сьогодні скажу. А завтра вже й ще хтось знатиме. То я ж Вам кажу, що батьки дітям нічого не казали. Тільки якщо сам зрозумієш вже, якщо ти зрозумів що-небудь, то добре. А як не зрозумів, то так батьки не казали. Бо батьки боялися дітям своїм казати, не тільки комусь чужому»⁵¹¹.

Отець Федір Коваленко, 1925 р. народження, пережив голод у селі Лютенька Гадяцького району Полтавської (тоді – Харківської) області. Восени 1932 р. пішов у школу, з 32 учнів лише 14 закінчили перший клас у червні 1933 р., решта померла від голоду, родини кількох вислали.

«Запитання: Чи люди думали, чи говорили, що це таке з ними діється?

Відповідь: Там не можна було нічого говорити, там навіть син з батьком боявся поділитися думками, а батько з сином. А було нам у школі навіть сказано, якщо б щось зауважили, що батьки роблять проти советської влади, чи говорять, чи щось діють, то щоби ми обов'язково доносили до дирекції школи»⁵¹².

Анонімна оповідачка, народилася 1907 р. у селі Павлиш, нині це селище міського типу Онуфріївського району Кіровоградської області. В її селі померла майже половина людей, бо в них забрали все.

«Запитання: А як люди говорили між собою про голод? Чи вони мовчали?

Відповідь: Ой, мені здається, ні. Отак, самі хіба в родині. А так, то це, ну, як би сказати, як їдеш і бачиш оце таке страхіття. Ну, то кожна подивиться і мовчить. І я не знаю, як то сприймали ми все це. Чи це так нам належить, чи це так ми мусимо пережити? Я просто, Ви знаєте, як така трагедія, то ніби звикаєшся з тим, як ніби нормально. Хоч воно не є нормально. Це, як переїжджала я, то бачила, то

⁵¹¹ Великий голод в Україні. Свідчення очевидців для комісії Конгресу США. – Т. 1. – С. 336.

⁵¹² Там само. – Т. 2. – С. 138, 141.

не є нормально. Але, щоб говорити про це – ні. Та ми так привикли, що навіть з чоловіком було в хаті боїшся говорити, бо здається, що й стіни чують все. Ну, а то говорити, то дуже тяжко. Ані товариства, ані ніде нічого не можеш говорити, бо так боялися. Я думаю, воно й тепер ще так, може – не знаю, як тепер»⁵¹³.

Ця оповідачка боялася навіть під час опитування – через десятки років і на іншій половині земної кулі, вже захищена часом, простором і американським громадянством. Люди, які свідчили комісії Конгресу США анонімно, далеко не завжди приховували своє прізвище через наявність родичів у Радянському Союзі, як, наприклад, О. Бабьонішев (Максудов). Багато з них просто не подолали в собі страх, викликаний сталінським «сокрушительним ударом».

Підсумовуючи сказане вище, можна твердити, що **сталінський удар мав у собі три складові елементи, які робили його, з одного боку, ефективним, а з другого – таким, який не кидався у вічі через економічну кризу, супроводжувану повсюдним голодуванням.**

Інформаційна блокада як Голодомору, викликаного конфіскацією всього продовольства, так і голоду, який був наслідком економічної політики «підхльостування», не вимагає документального підтвердження. Відомо, що замовчування Голодомору в 1932–1933 рр. переросло в загальне заперечення в СРСР факту голоду.

Фізична блокада голодуючих документально підтверджується для трьох регіонів товарного землеробства: УСРР, Північного Кавказу і Нижнього Поволжя.

Натомість головна складова частина сталінського удару не має документального підтвердження. **Конфіскація всього продовольства встановлюється тільки заявами свідків Голодомору, а також на підставі наслідків цієї акції – багатократно підвищеної смертності сільського населення порівняно із смертністю в інших голодуючих регіонах.**

Створювана нині карта місцезнаходження свідків Голодомору, які заявляли про конфіскацію всієї їжі, а також фіксація на місцевості подібних свідчень, запозичених з архівних документів і газетних публікацій, буде достатнім і цілком офіційним доказом реального існування головної складової сталінського «сокрушительного удара».

На жаль, зафіксовані станом на 2013 р. розповіді свідків голоду 1932–1933 рр. в СРСР були зібрані в достатній кількості тільки з території України і Кубані. *Можливості фіксації розповідей свідків на інших територіях колишнього СРСР уже втрачені за відсутністю живих свідків.* Переростання там голоду в Голодомор тепер стає можливим зафіксувати тільки шляхом компаративного аналізу рівня смертності населення.

⁵¹³ Там само. – С. 763, 779.

Базуючись на свідченнях емігрантів – колишніх українських громадян, Роберт Конквест у своїй документальній книзі про Великий голод в СРСР заявив, що *сталінський терор був спрямований проти українців*. У відгуку на цю книгу, що містився в черговому перевиданні праці про економічну історію СРСР, його співвітчизник Алек Ноув вказав, що *сталінський удар швидше був спрямований проти селян*, серед яких було багато українців, ніж проти українців, серед яких було багато селян⁵¹⁴. Відтоді вчені дискутують: кого знищував Сталін – українців чи селян? Та чи можна взагалі ставити питання в таку площину? Адже важко собі уявити, щоб радянська влада постійно полювала за людиною тільки тому, що вона народилася українцем. Так само неможливо уявити собі, щоб влада знищувала людину через те, що вона була селянином. **Голодомор 1932–1933 рр. в Україні став наслідком конкретних обставин, які були створені керівництвом держави-комуни і наклалися одна на одну в місці й часі.** Лише одночасний аналіз і соціально-економічної, і національної політики Кремля в умовах початку 30-х років асть можливість зрозуміти логіку дій сталінської команди.

Як правило, дослідники зосереджуються або на соціально-економічних, або на національно-політичних аспектах історії 30-х років. Проте *соціально-економічну політику Кремля неможливо відділити від національної політики*. Важко сумніватися в тому, що Україна перебувала в центрі уваги сталінської команди, яка робила спроби подолати викликану комуністичним штурмом кризи початку 30-х. Неможливо визначити, чого Й. Сталін боявся більше: втратити Україну, як він признався Л. Кагановичу в листі від 11 серпня 1932 р., чи втратити свою посаду. Але можна здогадатися, що *ці дві вагомості для нього загрози були взаємопов'язаними*. Тому «сокрушительный удар» був спрямований передусім проти України і пов'язаної з нею Кубані (як буде показано в наступному підрозділі). Можливо, що репресії приблизно такого змісту і масштабу були спрямовані проти інших регіонів Північного Кавказу і Нижнього Поволжя (внаслідок сплетеності соціально-економічних і національних аспектів політики Кремля). Та тут повинні сказати своє слово російські вчені.

* * *

Криза початку 30-х років додалася не тільки репресіями, але й відступом від попередньої політики «підхальостування». Отже, треба зупинитись і на цьому аспекті кремлівської політики.

⁵¹⁴ Nove Alec. An Economic History of the U.S.S.R. – Penguin Books, 1989. – P. 170.

Політбюро ЦК ВКП(б) 12 січня 1933 р. знову зменшило хлібозаготівельний план України з урожаю 1932 р. – на 28 млн пудів. З урахуванням зниження виявилося, що Вінницька і Київська області вже виконали план. Однак ЦК КП(б) У не дозволив припинити хлібозаготівлі в цих областях і дав директиву обкомам добиватися виконання планових показників у кожному районі, селі, колгоспі. Невдзяна місія тиску на ці області була доручена М. Скрипнику⁵¹⁵.

Зазвичай тиснути на селян доручали найбільш надійним керівникам. Проте для Кремля М. Скрипник був найбільш ненадійною особою. Очевидно, тут ішлося не про виконання хлібозаготівель, а про *моральну дискредитацію популярного політичного діяча в очах уже голодуючого населення*. Як справедливо вказував В. Васильєв, зниженням хлібозаготівельного плану «політбюро ЦК ВКП(б) мовчки визнавало, що на селі, зокрема українському, величезних запасів нібито схованого від держави зерна не було»⁵¹⁶. Показовим став сам масштаб зниження плану: в Україні – на 28 млн пудів, в Уральській області й у Казахській АСРР – на 500 тис. пудів у кожній⁵¹⁷.

Учасники січневого (1933 р.) об'єданого пленуму ЦК і ЦКК ВКП(б) «бурхливими, довго не стихаючими аплодисментами» відреагували на повідомлення Сталіна про утворення *політвідділів МТС і радгоспів* – надзвичайних партійно-радянських органів влади на селі. Формування цих диктаторських, адміністративних і каральних органів влади почалося з утворення ще в листопаді 1932 р. комісії політбюро ЦК ВКП(б) у складі П. Постишева (голова), Я. Гамарника, Я. Яковлєва, М. Єжова і О. Маркевича. Комісія до кінця року повинна була відібрати для політвідділів МТС України, Північного Кавказу і Нижньої Волги 1 тис. начальників політвідділів і 2 тис. їхніх заступників (з партійно-масової роботи і по ОДПУ). Надалі функції забезпечення політвідділів кадрами брав на себе сільськогосподарський відділ ЦК ВКП(б), який з грудня 1932 р. очолив Л. Каганович⁵¹⁸. *Місцевим і республіканським органам партійної і радянської влади політвідділи не підпорядковувалися*.

Поворот в економічній політиці на селі ознаменувався заміною розверстки продовольчим податком і дозволом колгоспам та одноосібникам реалізувати за цінами вільного ринку всю продукцію, вироблену понад твердо зафіксовану норму державних поставок. 19 січня 1933 р. РНК СРСР і ЦК ВКП(б) прийняли постанову «Про обов'язкову поставку зерна державі колгоспами та одноосібними господарствами».

⁵¹⁵ Командири Великого голоду. – С. 64.

⁵¹⁶ Там само. – С. 66.

⁵¹⁷ Там само. – С. 64.

⁵¹⁸ Зеленін І. Е. Политотделы МТС – продолжение политики «чрезвычайщины» (1933–1934 гг.) // Отечественная история. – 1992, №6. – С. 43.

С. Косіор постарався оперативно донести до українського компартійно-радянського апарату зміст постанови від 19 січня. На лютневому (1933 р.) пленумі ЦК КП(б)У він заявив: «Закон про обов'язкову поставку хліба державі – виняткової господарсько-політичної важливості документ, який повинен стати могутньою зброєю в успішному проведенні сівби і у всій нашій роботі по зміцненню колгоспів. Суть закону полягає в тому, що замість системи заготівель зернових культур по контрактації, яка існувала раніше, встановлюються певні тверді зобов'язання по здаванню зерна державі. Кожний колгосп знатиме тепер завчасно, скільки і коли він повинен здати. Чим краще колгосп проведе сівбу, чим більший урожай він збере, тим більше хліба у нього залишиться після виконання своїх зобов'язань»⁵¹⁹.

Щоб усі селяни знали про відмову держави від продрозверстки, секретаріат ЦК КП(б)У затвердив різноманітні заходи. Зокрема, 26 січня 1933 р. було узгоджено такий план публікації видавництвами тексту постанови у вигляді брошур: «Партвидав» – 200 тис., «Український робітник» – 300 тис. примірників. 27 січня видавництво «Український робітник» зобов'язало видати цю брошуру російською мовою у кількості 100 тис. примірників, «Сільгоспвидав» – 300 тис. українською і російською мовами, а «Нацменвидав» – 80 тис. примірників сімома мовами⁵²⁰. Республіканські, обласні та районні газети друкували детальні роз'яснення. Газета «Колгоспне село» 31 січня писала: «Райвиконкоми мають не пізніше як 15.03.33 р. вручити кожному колгоспові зобов'язання щодо здавання зерна по культурах, зазначивши строки виконання його. Виходитимуть з фактичного засіву озимих та з встановленого плану засіву ярини. Ніяких додаткових, ніяких зустрічних планів даватись не буде. Заборонено місцевим органам влади припускати зустрічні плани або накладати на колгоспи зобов'язання зі здаванням зерна, що перевищують погектарні норми, визначені в законі. Отже, коли колгосп перевищить визначений йому план засіву ярини і дістане більшу проти запланованої врожайність, то це тільки збільшить його запаси зерна, якими він цілком розпоряджатиметься після виконання твердого завдання і розплати з МТС за її роботу».

Багатократне роз'яснення всіх положень постанови від 19 січня було необхідним, бо селяни не вірили державі. Деякі місцеві керівники теж не уявляли собі колгоспне село без розверстки. На червневому (1933 р.) пленумі ЦК КП(б)У розповідали про такий випадок: «Коли в колгоспі ім. Косіора Ніколенко, голова, делегат І Всесоюзного з'їзду колгоспників-ударників організував боротьбу за добрий урожай і висунув зустрічний план, що підвищував урожайність, а разом з цим – оплату праці (замість 4,5 кілограма на трудовень – 6,8),

⁵¹⁹ Див.: Кульчицький С. В. Ціна «великого перелому». – С. 362.

⁵²⁰ Там само. – С. 362–363.

то керівники Лубенської парторганізації знайшли, що колгосп виявляє споживацькі настрої: “Ні в якому разі не можна орієнтувати колгоспників на боротьбу за великі показники на трудовень, це, мовляв, розпалює споживацькі настрої в колгоспі; поза хлібним податком, очевидно, повинні бути які-небудь інші канали, по яких хліб треба буде брати у колгоспників”. Працівник Харківського обкому, який це розповів, проінформував членів ЦК КП(б)У, що обком кваліфікував подібні висловлювання секретаря райкому Троцюка як антипартійний вчинок і прийняв з цього приводу спеціальне рішення, яке обговорювалося в обласній парторганізації»⁵²¹.

Зловісне сталінське «хе-хе» на адресу КП(б)У (в листі Кагановичу від 11 серпня 1932 р.) матеріалізувалося у постанові січневого (1933 р.) пленуму ЦК і ЦКК про *чистку ВКП(б)*. Навесні почалася чистка десяти адміністративно-територіальних одиниць, серед яких фігурували чотири області УСРР – Вінницька, Донецька, Київська й Одеська⁵²². До цього переліку не увійшли Чернігівська область, Молдавська АСРР, а також Харківська і Дніпропетровська – два найбільш потужні регіони. Проте розпочалася партійна чистка в Україні саме з Харківської і Дніпропетровської областей – *без будь-яких офіційних постанов*. У «ручному режимі» її проводили сталінські емісари, призначені рішенням політбюро ЦК ВКП(б) від 24 січня: П. Постишев і М. Хатаєвич.

П. Постишев приїхав у Харків із завданням організувати підготовку до весняної сівби. Оскільки зернові фонди, не виключаючи насінневого, були вже вивезені з колгоспів і радгоспів в рахунок хлібозаготівель, республіка відчувала величезну нестачу зерна для посіву. На 25 січня Київська і Вінницька області були забезпечені посівним матеріалом на 70%, південні – набагато менше (Дніпропетровська – тільки на 8%), а Україна в цілому – на 37%⁵²³.

31 січня політбюро ЦК КП(б)У з участю П. Постишева прийняло рішення з двох пунктів, яке було негайно розіслане обкомам і райкомам у формі директивного листа за підписом С. Косіора:

- «– з 1.02 переключити всі основні сили організації на збирання насінневих фондів і підготовку весняної посівної кампанії;
- боротьбу за збирання насінневих фондів проводити методами хлібозаготівель, звернувши головну увагу на виявлення і вилучення розкраденого, схованого, незаконно розданого хліба»⁵²⁴.

⁵²¹ Там само. – С. 363–364.

⁵²² Вісті ВУЦВК. – 1933, 29 квітня.

⁵²³ Кульчицький С. В. Ціна «великого перелому». – С. 316.

⁵²⁴ Там само.

По суті, хлібозаготівельна кампанія продовжувалася, хоча тепер вилучений хліб залишався в республіці на поповнення насіннєвого фонду. Це дало ефект: з 25 січня до 5 лютого рівень забезпеченості областей України посівним матеріалом зріс з 37 до 43%. На об'єднаному пленумі Харківського обкому і міськкому КП(б)У 4 лютого Постишев заявив, що не може бути й мови про державну допомогу насінням⁵²⁵. Це означало, що Україна повинна була більше ніж наполовину поновити насіннєвий фонд зерном, яке знаходили у колгоспників під час обшуків.

Формально, однак, заготівлі з урожаю 1932 р. закінчилися, що й було зафіксовано постановою ЦК ВКП(б) від 5 лютого про припинення кампанії. Результати кампанії по селянському сектору виглядали так (в тис. тонн)⁵²⁶:

<i>Північна група областей</i>	<i>план</i>	<i>факт</i>	<i>%</i>
Вінницька	430,8	437,0	101,4
Київська	224,4	225,8	100,6
Чернігівська	144,1	128,6	89,2
Харківська	728,9	636,6	87,3
<i>Південна група областей</i>	<i>план</i>	<i>факт</i>	<i>%</i>
Дніпропетровська	1 138,4	844,4	74,2
Одеська	1 141,7	891,0	78,0
Донецька	411,2	350,6	85,3
Молдавська АСРР	55,7	55,2	99,2
<i>УСРР у цілому</i>	<i>4 275,3</i>	<i>3 569,2</i>	<i>83,5</i>

Усього в республіці було заготовлено 4 171,4 тис. тонн проти 7 047,1 тис. з урожаю 1931 р. Селянський сектор дав 85,6% (колгоспи – 74,3%, одноосібники – 11,3%), а радгоспи – 14,4%. Деградація виробництва під впливом продрозверстки у південних областях з найвищим ступенем колективізації зайшла далі, ніж у північних. Така ж закономірність спостерігалася і по країні в цілому. Це означало, що **сподівання Сталіна та його оточення розв'язати зернову проблему шляхом встановлення позаринкового обміну між колгоспним селом і державою виявилися побудованими на піску.**

Розглянемо тепер динаміку заготівельної кампанії в селянському секторі по зазначених групах областей (у млн пудів)⁵²⁷:

⁵²⁵ Там само. – С. 316–317.

⁵²⁶ Там само. – С. 303.

⁵²⁷ Там само. – С. 304.

	<i>Північна група областей</i>	<i>Південна група областей</i>	<i>УСРР в цілому</i>
Остаточний план хлібозаготівель	95,5	171,7	267,2
Заготовлено на 1.XI.1932	51,7	84,4	136,1
Заготовлено на 1.II.1933	86,8	136,3	223,1
Приріст заготівель за три місяці	35,1	51,9	87,0

Виконання остаточного плану хлібозаготівель було таким (у відсотках):

	<i>На 01.11.1932 р.</i>	<i>На 01.02.1933 р.</i>
Північна група областей	54,1	90,9
Південна група областей	49,2	79,4
УСРР у цілому	50,9	83,9

До застосування надзвичайних заходів Україна виконала план заготівель наполовину. Жорсткі методи заготівель вичапили з села в наступні три місяці тільки 87 млн пудів зерна. Усього з республіки було вилучено в зимові місяці 104,6 млн пудів хліба. Кількість хліба, викачаного в зимові місяці з урожаю 1931 р., становила менше третини від обсягу, заготовленого влітку й восени. Взимку 1932–1933 рр. було зібрано майже таку саму кількість хліба, що й попередньої зими, але тепер зимові хлібозаготівлі становили дві третини від обсягу, заготовленого в незимовий час. Те, що вдалося витиснути з українського села таку кількість зерна, як і раніше, можна пояснити лише одним: **у селян забрали все.**

Забравши все зерно, влада на цьому не заспокоїлася. Адже хлібозаготівлі з урожаю 1932 р. були істотно менші, ніж з урожаїв двох попередніх років. Була надія на те, що держава більше одержить хліба з урожаю 1933 р. після зміни формули заготівель. Однак Сталін не бажав ризикувати. Долаючи селянський саботаж, він діяв як економічними, так і репресивними методами. Якщо «сокрушительный удар» по Україні й українських районах Північного Кавказу можна розглядати як превентивну репресію, спрямовану проти українського сепаратизму (кампанія проти національної інтелігенції в 1933 р. підтверджує це з максимальною переконливістю), то подібну репресію проти донських козаків і російських селян на Північному Кавказі та німецьких колоністів і російських селян у Нижньому Поволжі слід оцінювати як своєрідне «виховання вбивством». Проте цей аспект повною мірою стосувався й українського селянства. Тож **«сокрушительный удар» слід розглядати й під цим кутом зору.**

Починати цей розгляд потрібно з листування М. Шолохова і Й. Сталіна, яке широко використовується в сучасній літературі про суцільну колективізацію сільсько-го господарства. Шолохов написав вождю два листи – в лютому і в квітні 1933 р. Сталін відповів письменнику 6 травня 1933 р. Основна частина другого листа Шолохова і відповідь Сталіна наводяться в документальному збірнику «Трагедия советской деревни»⁵²⁸. Проте вперше листування Шолохова і Сталіна ввів у науковий обіг співробітник Інституту російської історії РАН М. Івницький. У 1956 р. він дістав можливість попрацювати з документами архіву політбюро ЦК ВКП(б) і потайки зробив велику кількість виписок, якими скористався в своїх працях після 1991 р.

Шолохов описував методи хлібозаготівель, які застосовували представники влади в січні–лютому 1933 р. у Вешенському районі, де він жив. Тоді на Північному Кавказі стояла дуже холодна погода з вітрами, і заготівельники скористалися цим. Виконуючи вказівку директора Ростовського заводу «Червоний Аксай» В. Шарапова, який працював уповноваженим від крайкому ВКП(б) по хлібозаготівлях у Вешенському і Верхньо-Донському районах, місцеві начальники вигнали 1090 сімей на вулицю і день за днем тримали їх на 20-градусному морозі, чекаючи, коли вони покажуть, де сховали хліб. Голови сільрад і секретарі партосередків посилали по вулицях патрулі, які слідували, щоб викинуті зі своїх хат колгоспники не ховалися в сараях. Шолохов писав: «Я бачив таке, чого не можна забути до смерті: в хуторі Волоховському Лебяженського колгоспу вночі, на лютому вітру, на морозі, коли навіть собаки ховаються від холоду, сім'ї викинутих з домів палили на провулках багаття і сиділи біля вогню. Дітей завертали в лахміття і клали на розмерзлу від вогню землю. Суцільний дитячий лемент стояв над провулками. Хіба ж можна так збиткуватися над людьми?»⁵²⁹

Секретар партосередку Малахівського колгоспу дозволив викинутим на вулицю обігрітись у сусідів. Коли Шарапов дізнався про це, як розповідав Шолохов, він викликав секретаря і заявив йому: «Детишек ему жалко стало выкидывать на мороз! Расслюнявился! Кулацкая жалость его одолела! Пусть как щенки пищат идохнут, но саботаж мы сломим!»⁵³⁰ Шолохов підкреслював, що мова йде не про окремі випадки перекручень, а про узаконені в районному масштабі методи хлібозаготівель. У результаті у Вешенському районі було вилучено практично весь хліб, з 50 тис. населення стало голодувати 49 тис.⁵³¹

.....
⁵²⁸ Трагедия советской деревни... – Т. 3. – С. 717–720.

⁵²⁹ Там само. – С. 717–718.

⁵³⁰ Івницький Николай. Хлебозаготовки 1932–33 годов и голод 1933 года// Голод – геноцид 1933 року в Україні: історико-політологічний аналіз соціально-демографічних та морально-психологічних наслідків. Міжнародна науково-теоретична конференція. Київ, 28 листопада 1998 р. Матеріали. – Київ–Нью-Йорк, 2000. – С. 115.

⁵³¹ Там само.

Коли Сталін одержав лист М. Шолохова від 16 квітня, він відповів телеграмою, запитуючи про розміри необхідної допомоги, а після цього написав Молотову таку записку: «Вячеслав! Думаю, что надо удовлетворить просьбу Шолохова **целиком**, т. е. дать дополнительно вешенцам 80 тыс. пудов и верхнедонцам 40 тысяч. Дело это приняло, как видно, “общенародную” огласку, и мы после всех допущенных там безобразий – можем только выиграть политически. Лишних 40–50 тыс. пудов **для нас** значения не имеют, а для населения этих двух районов – имеют теперь решающее значение»⁵³².

Після того, як постраждали від шараповських методів заготівель райони одержали допомогу хлібом, Сталін виклав у листі Шолохову своє бачення відносин між державою і селянами (щоб зберегти тут стилістику Сталіна, цитуємо мовою оригіналу): «Вы видите одну сторону, видите не плохо. Но это только одна сторона дела. Чтобы не ошибиться в политике (Ваши письма – не беллетристика, а сплошная политика), надо обзреть, надо уметь видеть и другую сторону. А другая сторона состоит в том, что уважаемые хлеборобы вашего района (и не только вашего района) проводили “итальянку” (саботаж!) и не прочь были оставить рабочих, Красную армию – без хлеба. Тот факт, что саботаж был тихий и внешне безобидный (без крови), – этот факт не меняет того, что уважаемые хлеборобы по сути дела вели “тихую” войну с советской властью. Войну на измор, дорогой тов. Шолохов...»⁵³³

Можливо, Сталін переконав Шолохова, як і багатьох інших з числа тих, хто одержував заробітну плату від держави і державою забезпечувався по картках. Норма видачі хліба по картках, будучи жалюгідною сама по собі, ще більше скорочувалася внаслідок явного небажання селян віддавати свій хліб. Відмова колгоспників вирощувати новий врожай теж виглядала як саботаж. Саме через це компартійно-радянський апарат, долаючи випадки «зради» у власному середовищі, набирав у місті старанних помічників у справі «вибивання» хліба. Але Сталін не сказав Шолохову в цьому листі, що селяни поводили себе цілком природно, коли не бажали працювати на державу без оплати своєї праці. Тим часом сам вождь цю просту істину вже збагнув, у кожному разі – з моменту появи постанови про запровадження натурального податку з колгоспів та одноосібників. **Звинувачення селян у саботажі суперечило задекларованому переходу від продрозверстки до продподатку, який змушені були здійснити Ленін у березні 1921 р. і Сталін в січні 1933 р.**

У листі Сталіна Шолохову бриніла глибоко закорінена ненависть вождя до селянина. Слід підкреслити, що це була ненависть комуніста, а не шовініста. *Селяни*

⁵³² Там само. – С. 116.

⁵³³ Трагедия советской деревни... – Т. 3. – С. 720.

заважали керівникам партії будувати суспільство без приватної власності і товарно-грошових відносин. Важко сказати, чи перебували ще на той момент у компартійному керівництві люди, які ототожнювали пропагандистський імідж комунізму з його внутрішньою суттю (мабуть, таки залишалися до Великого терору 1937–1938 рр.). У кожному разі, для Сталіна та його команди побудова комунізму означала тільки одне: суміщення встановленої у листопаді 1917 р. політичної диктатури з диктатурою економічною. Однак при існуванні самостійно господарюючого сільського товаровиробника суміщення диктатур не могло здійснитися, тому що такий виробник був незалежним від держави. Навпаки, залежною ставала держава, бо її життєдіяльність підтримувалася тією кількістю продовольчої продукції, яку селянин вважав вигідним для себе реалізувати на вільному ринку.

Продподаток з колгоспів не заважав суміщенню диктатур, тому що держава міцно тримала колгоспи в своїх руках. Щоправда, такий *продподаток суперечив теоретичним засадам комунізму*, оскільки залишав у повсякденному житті товарно-грошові відносини. Але на такий компроміс із багатомільйонним селянством держава змушена була погоджуватися, хоча це сталося не відразу. Формально вона погодилася на компроміс ще в березні 1930 р., але фактично в 1930–1932 рр. робила спроби вилучити у колгоспів весь урожай. Компроміс став реальністю тільки тоді, коли почала наростати соціально-економічна криза.

Сказане в листуванні Шолохова і Сталіна не несе в собі будь-яких ознак явища, яке ми називаємо Голодомором. Навіть у розповіді М. Шолохова, від якої застигає кров у жилах, ідеться лише про *методи хлібозаготівель*, які призводили до масового голодування й загибелі від голоду десятків тисяч селян (як це трапилося, наприклад, в Україні у першій половині 1932 р.).

Голод і Голодомор – це різнопорядкові явища, хоча між ними існує внутрішній зв'язок. Стан голодування, який був зовнішнім проявом соціально-економічної кризи, являв собою тло, на якому став можливим Голодомор. Крім того, зимові хлібозаготівлі 1932/1933 рр. у вже голодуючому селі були використані як маскувальна сітка для здійснення акції, яка не мала нічого спільного з «виявленням і вилученням розкраденого, схованого, незаконно розданого хліба».

Коли Сталін здійснив акцію вилучення всіх продовольчих запасів на території УСРР і Кубані, він постарався представити її так, як це було зроблено в його листі Шолохову. Суть репресії, наслідком якої став Голодомор, розчинялася у двох маскувальних твердженнях вождя. По-перше, держава, як **твердив Сталін, прагнула взяти у селян хліб, щоб нагодувати голодуючий робітничий клас і Червону армію.** По-друге, як **твердив Сталін, труднощі**

у відносинах між містом і селом породжувалися антирадянською позицією хліборобів. У листі до письменника Сталін утримувався від заялжених кліше про «куркуля», але в пропаганді вони продовжували інтенсивно використовуватися. Зрозуміло, що лист вождя Шолохову став відомим тільки в наші часи. Та він засвідчує, що *автором інтерпретації Голодомору, яка використовувалася як у пропаганді (у замаскованому вигляді), так і в суворо секретному діловодстві партійних органів, був саме генсек.*

Практично одразу після здійснення терористичної акції, метою якої стало унеможливлення селянського повстання проти влади, в країні розгорнулася лицемірна пропагандистська кампанія, справжню мету якої можна виразити словами – *«виховання вбивством»*. Пропагандисти представляли породжений діями влади голод як важку продовольчу ситуацію, яка сталася внаслідок небажання селян заробляти трудодні сумлінною працею в колгоспі.

Розглянемо довідку створеної П. Постишевим інформаційно-посівної групи ЦК КП(б)У від 28 лютого 1933 р. У ній говорилося, що за останні півтора місяця «в ряді районів» Київської області та «в окремих районах» Харківської і Дніпропетровської областей серед колгоспників та одноосібників поширюється голод, який «супроводжується опуханням, рядом смертних випадків і навіть фактами людодіства». Намагаючись зберегти, при очевидному применшенні масштабів голоду, видимість об'єктивності, автори довідки зазначали: «Поряд з голодуванням у результаті лінощів, небажання працювати в колгоспі спостерігалися й факти голодування, хоча в значно меншій кількості, добросовісних колгоспників, які мають великі кількості трудоднів». У довідці був зареєстрований і такий «факт»: «Цікаво відмітити, що в Христинівському районі колгоспники ставляться негативно до допомоги голодуючим сім'ям, тому що більшість з них майже не працювала і має дуже невелику кількість трудоднів»⁵³⁴.

Керівники КП(б)У в своїх рапортах говорили те, що хотіли почути в Кремлі. Не дивно, що вони в один голос вихваляли виховну функцію голоду як засобу викорінення приватновласницьких настроїв і привчання колгоспників до колективної праці. М. Хатаєвич 3 березня 1933 р. доповідав по начальству: «Відчувається витверезіння після того розгулу і загострення власницької, дрібнобуржуазної пожадливості, яку переживала більшість колгоспників під час минулих хлібозаготівель. Серед більшості тих колгоспників, які зовсім ще недавно тягали й крали колгоспний хліб, ставилися недбало до колгоспного майна, не бажали чесно працювати в колгоспному виробництві, помічається, що вони все більше усвідомлюють необхідність чесно і старанно працювати

⁵³⁴ Голод 1932–1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів. – С. 390–294.

для колгоспу»⁵³⁵. Лінії про виховну функцію «сокрушительного удара» чітко дотримується й С. Косіор у листі до Сталіна від 15 березня: «Товариші, які побували на місцях, розповідають, що – тепер про те, що “хліб забрали”, – на Київщині майже зовсім не говорять, а звинувачують себе за погану роботу, за те, що не зберегли хліб, дозволили його розтягнути. У цьому відношенні, безсумнівно, є певний поворот серед колгоспної маси, що позначається у ставленні до тих, хто не працював. Однак це розуміють далеко ще не всюди і далеко не всі колгоспники. Те, що голодування не навчило ще дуже багатьох колгоспників уму-розуму, показує незадовільна підготовка до сівби якраз в найбільш неблагополучних районах»⁵³⁶.

Нарком землеробства УСРР О. Одинцов побував у березні 1933 р. в Уманському, Шполянському та Білоцерківському районах Київщини й у звіті, поданому С. Косіору, описав жахливі випадки канібалізму. Проте висновок, який він зробив, не виходив за рамки офіційних тверджень. Хіба що нарком своїм прагненням не вийти за вказані рамки сформулював свою думку в найбільш цинічній формі: «Зростає свідомість людей, у тому числі голодуючих, що вихід із становища – передусім виконати весняну сівбу. Злість проти ледарів і злодіїв з боку колгоспників, які сумлінно працювали. Сумлінно працюючий колгоспник міркує так: хай гине від голоду ледар і злодій, який прирік мене на напівголодне існування»⁵³⁷.

Такий цинізм ширився й серед людей, яких не можна було віднести до керівної верхівки. Конституційне гасло «Хто не працює, той не їсть!» раптом набуло буквального значення. Політуправління Українського військового округу організувало на початку 1933 р. 186 бригад із *червоноармійців* – перемінників на допомогу заготівельникам, зусиллями яких було знайдено 374 ями з хлібом. Політпрацівник Придніпровської дивізії повчав свою аудиторію: «Деякі перемінники саботують і не хочуть працювати в колгоспі. Від цього і голодують, проте у цьому ніхто не винуватий, нехай ледачі зважають на себе, їм треба нагадати гасло Леніна: “Хто не працює – той і не їсть!” Ми знаємо, що не працюють буржуї, кулаки і ледачі. То нехай вони і не їдять»⁵³⁸. Бачимо, що він цитував слова Сталіна, мовлені на Першому всесоюзному з’їзді колгоспників-ударників⁵³⁹.

.....
⁵³⁵ Там само. – С. 403.

⁵³⁶ Там само. – С. 443.

⁵³⁷ Голодомор 1932–1933 років в Україні: злочин влади – трагедія народу. – С. 348.

⁵³⁸ Гриневич Людмила. Рефлексії Червоної армії на колективізацію і голод в Україні (1932–1933 рр.)// Голод-геноцид 1933 року в Україні: історико-політологічний аналіз соціально-демографічних та морально-психологічних наслідків. Міжнародна науково-теоретична конференція. Київ, 28 листопада 1998 р. Матеріали. – К., 2000. – С. 204.

⁵³⁹ Сталін Й. Твори. – Т. 13. – С. 248.

«Сокрушительный удар» націлювався на вбивство мільйонів селян шляхом створення ситуації абсолютного голодування. Але він принципово відрізнявся від Холокосту або різанини вірмен в Османській імперії. Акція Й. Сталіна була ретельно спланована, добре замаскована і холоднокривно здійснена. Вона спрямовувалася на *штучне* створення для власних громадян умов, несумісних з фізичним існуванням. Мета – повстанський потенціал давно голодуючих селян знизити до нуля. Коли ж ця мета була досягнута, сталінська команда організувала «рятування голодуючих».

Початкова – «винищувальна» – стадія «сокрушительного удара» відбувалася за показової відстороненості державних органів від дій, спрямованих на створення в селах умов, несумісних з життям. Ці дії можна було кваліфікувати як ексцеси голодуючих «активістів» у хлібозаготівельних бригадах або «лівих закрутників» з числа компартійно-радянської номенклатури. Натомість кінцева – «допомогова» – стадія акції відбувалася цілком відкрито, під фанфари. Політбюро ЦК ВКП(б) приймало рішення про продовольчу допомогу по кожній окремо взятій області УСРР. Потім такі рішення приймалися обкомами і райкомами партії з широким оповіщенням населення через засоби масової інформації.

Коли Верховна Рада України в листопаді 2006 р. прийняла закон про Голодомор з визначенням його як геноциду українського народу, а уряд розгорнув кампанію за міжнародне визнання геноциду в рамках Конвенції ООН «Про попередження злочину геноциду і покарання за нього», більшість політиків і вчених Заходу не могла збагнути суті справи. В діаспорі і в країні стало популярним і майже офіційним визначення Голодомору як «українського Холокосту». Це перекидало відповідальність за геноцид із Кремля на Росію, що призвело до різкого погіршення стосунків між Києвом і Москвою.

Кінцева стадія «сокрушительного удара» почалася 8 лютого 1933 р., коли політбюро ЦК ВКП(б) задовольнило клопотання Дніпропетровського обкому КП(б) У і відпустило 200 тис. пудів жита «на продовольчі потреби робітників радгоспів, МТС, МТМ (машинно-тракторних майстерень. – С. К.), а також партійного і безпартійного активу колгоспів, які потребували такої допомоги». Тоді ж була прийнята постанова аналогічного змісту на клопотання Одеського обкому КП(б)У⁵⁴⁰.

Не можна не сказати кілька слів відносно джерела, з якого запозичені ці дані. У січні 2009 р., тобто в розпал українсько-російської полеміки навколо визнання українського Голодомору геноцидом, Федеральне архівне агентство Російської Федерації опублікувало накладом у 900 примірників збірник архівних документів у вигляді чудово виконаних кольорових ксерокопій. Одна з них – це про-

⁵⁴⁰ Голод в СССР. Famine in the USSR. 1930–1934. – С. 244.

токол №130 засідання політбюро ЦК ВКП(б) від 8 лютого 1933 р. Документ із надр Архіву Президента Російської Федерації, до якого мало хто з науковців має доступ, виглядав «як живий» – дірки від проколів (його треба було розшити), червона печатка ЦК ВКП(б), виконаний червоним чорнилом характерний підпис Й. Сталіна.

Витрати архівного відомства Росії на збірник кольорових ксерокопій повинні були окупитися. Кожен, хто брав у руки цю сукупність тенденційно підібраних документів, мусив пересвідчитися в тому, що держава рятувала погано працюючих селян від голодної смерті. В іншому збірнику, створеному під керівництвом найбільш авторитетного російського історика-аграрника Віктора Данилова за кілька років до українсько-російської полеміки з приводу Голодомору, публікувався звернутий до вищого партійного керівництва сталінський заклик відповісти на саботаж у колгоспах «сокрушительным ударом»⁵⁴¹. Але зміст ретельно замаскованого під хлібозаготівлі «сокрушительного удара» можна було встановити тільки зіставленням багатьох документальних свідчень, що було явно не під силу тим, хто не вивчав проблему Голодомору на фаховому рівні. Тимчасом протокол засідання політбюро ЦК ВКП(б) від 8 лютого 1933 р. просто-таки закликав не вірити тим, хто ототожнював Голодомор з геноцидом.

«Сокрушительный удар» по селянах, яких звинувачували в саботажі й називали колгоспниками-куркулями (оксиморон, якщо дотримуватися логіки організаторів комуністичного штурму!), здійснювався в умовах абсолютної інформаційної та фізичної блокади. Вищі чиновники могли послатися на конституційну статтю «Хто не працює, той не їсть», коли звинувачували колгоспників у саботажі, але ніколи не вдавалися в роз'яснення того, як держава обходилася з «саботажниками». Через 11 днів після засідання політбюро ЦК ВКП(б), на якому йшлося про продовольчу допомогу селянам Дніпропетровської та Одеської областей, у Москві відкрився з'їзд колгоспників-ударників. Нарком землеробства СРСР Я. Яковлев заявив у своїй промові, що своєю поганою працею колгоспники «наробили шкоди урядові та самим собі»⁵⁴². Ось тільки не сказав, як виглядала та «шкода самим собі». Тим часом українське село уже корчилося у голодних муках. Вищі чиновники на з'їзді славословили державу, яка допомагала селянам голодуючих регіонів продовольством, незважаючи на те, що вони спричинили голод своєю незадовільною працею у 1932 р. Виявилося, що керівництво країни не тримало зла на селян і допомагало хлібом «куркулям», які несподівано перетворилися на «партійний і безпартійний актив колгоспів».

⁵⁴¹ Трагедия советской деревни. – Т. 3. – С. 559.

⁵⁴² Правда, 1933, 19 лютого.

Метаморфоза у ставленні більшовицького керівництва до селян пояснювалася тим, що в умовах Голодомору треба було забезпечити трудовими ресурсами весняну посівну кампанію і врожай 1933 р. «Ця продовольча допомога, – говорилося в постанові бюро Дніпропетровського обкому від 20 лютого, – повинна бути винятково цільовою, спрямованою на зміцнення колгоспів і кращу підготовку до весняної сівби». Контроль за правильним витрачанням хліба покладался на органи ДПУ. Не пізніше 21 лютого райони і правління колгоспів мали отримати детальні вказівки щодо порядку використання продовольчої допомоги. «З відпущеної позички, – далі говорилося у постанові обкому, – у першу чергу витрачати на надання допомоги колгоспникам, які виробили багато трудоднів і опинилися без хліба, а у випадках голодування і опухання колгоспників, які не мають трудоднів, надавати їм продовольчу допомогу залежно від участі їх в роботі по знищенню бур'янів та ін. роботах, пов'язаних з підготовкою до сівби». Постановою передбачалася організація громадського харчування під час польових робіт безпосередньо на полях. Видача насіння колгоспам з державних елеваторів повинна була здійснюватися у вигляді позички і виключно у протруєному вигляді. Організація протруєння покладалася на МТС⁵⁴³.

Постанова Дніпропетровського обкому КП(б)У аж ніяк не була результатом обласної самодіяльності. Керівники обласної і районної ланок компартійно-радянського і чекістського апаратів одержували безпосередні вказівки від П. Постишева. Влада особливо турбувалася про протруєння насіння, щоб голодуючі селяни не з'їли його. Не пов'язана з посівною кампанією продовольча допомога надавалася тільки дитячим установам. Крім того, спеціальна турбота була виявлена про сім'ї, годувальники яких перебували на службі в армії.

Масштаби голоду наростали з кожним днем, і все більше людей втрачали працездатність. Перед Постишевим постала проблема: чи варто годувати непрацюючих? Разом із В. Балицьким він здійснив поїздку по найбільш постраждалих від голоду Київській області, після чого з'явилася постанова ЦК КП(б)У про хід підготовки до весняної сівби від 31 березня 1933 р. Центр її ваги містився в пункті №9: «Запропонувати Київському обкому здійснити наступні заходи у справі організації продовольчої допомоги нужденним колгоспникам та одноосібникам: а) припинити цілком харчування за рахунок проддопомоги непрацездатних колгоспників або одноосібників, хоч би вони потребували такої допомоги; б) розділити усіх госпіталізованих на хворих і видужуючих, значно поліпшити харчування останніх з тим, щоб якомога швидше виписати їх на роботу»⁵⁴⁴.

⁵⁴³ Голод 1932–1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів. – С. 386–388.

⁵⁴⁴ Там само. – С. 473.

Лікар Звенигородської районної лікарні на Київщині П. Блонський так прокоментував характер боротьби з голодом з боку властей у листі наркому охорони здоров'я С. Канторовичу: «Якийсь комерційний, суто експлуататорський підхід до голодуючих. Їх розглядають не як людей в нещасті, а тільки як живу силу, яку треба використовувати для праці. Звідси – не боротьба з голодом, як з народною бідною, а тільки завдання відновити живу силу, причому кінь в більшій пошані, ніж людина. За втрату коня карають, а за масову загибель людей нікого не карають»⁵⁴⁵. Реакцію наркома на критику можна визначити за місцем зберігання цього листа: Центральний архів Федеральної служби безпеки Російської Федерації, де зберігаються документи ОДПУ.

Політика продовольчої підтримки, що визначилася після березневої поїздки Постишева й Балицького по районах Київської області, цілеспрямовано здійснювалася по всій території України. Про це свідчить серія інструктивних листів М. Хатаєвича в райони Дніпропетровщини. 29 травня райкоми і райвиконками одержали циркуляр з таким стандартним текстом: «Вашому району додатково відпускається продпозичка. Цього хліба повинно вистачити до перших днів збирання нового урожаю включно. Дозволяємо довести видачу на трудовень працюючим на пропонуванні до 600 грамів. Добийтеся рішучого перелому на пропонувальних роботах»⁵⁴⁶.

Населення українського села в першій половині 1933 р. було поділене на дві частини. Ті, хто фізично міг заробляти трудовні, виживали. Ті, хто вже не міг працювати, гинули. У республіці з'явилося багато безпритульних дітей, які потребували їжі і були беззахисними перед тими, хто хотів з'їсти їх самих. Виявлення самотніх дітей покладалося на міліцію.

Безпритульність ширилася й при живих батьках. Прагнучи врятувати малолітніх від неминучої смерті, селяни везли їх до міст і залишали в установах, лікарнях, просто на вулицях. Сільська і навіть районна адміністрація, не маючи змоги розв'язати проблему дитячої безпритульності, теж старалися зробити так, щоб підкидьки потрапляли у великі міста. У столиці та в інших великих містах опинилося так багато малолітніх дітей, що керівники республіки були змушені звернути на це увагу. 5 червня назріле питання «Про заходи у боротьбі з дитячою безпритульністю» розглянуло політбюро ЦК КП(б)У. Проблема, що постала, так характеризувалася комуністичним новоязом: «За останній час посилився приплив із сіл безпритульних дітей у міста, особливо в Харків, Київ, Дніпропетровськ, Одесу. Куркульство та інші контрреволюційні елементи розгорнули посилену агітацію за посилення дітей

⁵⁴⁵ Отечественные архивы. – 2009, №2. – С. 126.

⁵⁴⁶ Кульчицький С. В. Ціна «великого перелому». – С. 331.

у міста, переслідуючи цим певні контрреволюційні політичні цілі. Партійні й радянські організації не тільки не чинять будь-якого опору цій куркульській агітації в селах, а й своєю бездіяльністю їй потурають. ЦК КП(б)У має факти, коли окремі райпарткоми і райвиконкоми сприяють посиленню дітей із сіл своїх районів у міста»⁵⁴⁷.

Якщо залишити ці блюзнірські слова поза увагою і зосередитись на суті, то передбачувані постановою заходи були конкретні й вичерпні. Райкоми партії і райвиконкоми зобов'язувалися розгорнути роботу з надання допомоги дітям безпосередньо в селах і колгоспах. Для цього створювалися робочі органи – районні комісії для боротьби з дитячою безпритульністю, яким надавалися певні матеріальні ресурси. Створювався дитячий продовольчий фонд (за рахунок армійських запасів і скромного республіканського резерву).

Роберт Девіс і Стефен Віткрофт у книзі «Роки голодування. Радянське сільське господарство в 1931–1933 рр.», підраховували й звели в таблиці всю допомогу держави сільському господарству по місяцях – від лютого до липня 1933 р. Надана у позичковій формі продовольча допомога виглядала таким чином (у тис. тонн)⁵⁴⁸:

Місяць	Україна	Північний Кавказ	Нижня Волга	Інші регіони
лютий	44,3	46,1	–	–
березень	58,8	–	8,2	0,5
квітень	29,5	29,3	–	16,6
травень	19,9	8,2	5,7	17,3
червень	18,4	4,9	–	5,4
липень	5,3	–	1,6	–
всього	176,2	88,5	15,5	39,8

З таблиці видно, що Кремль звернув особливу увагу на Україну та Північний Кавказ. Причина могла бути тільки одна: «сокрушительный удар» припав саме на ці два регіони. Допомога Україні надавалася кожного місяця, а Північному Кавказу – з перервою в березні (у липні цей регіон уже мав власний хліб нового врожаю). Сумарно ці регіони одержали в 5 разів більше хліба, ніж усі інші регіони, разом узяті.

Допомога держави посівматеріалом була надана в таких кількостях (у тис. тонн)⁵⁴⁹:

⁵⁴⁷ Там само. – С. 333.

⁵⁴⁸ Davies R.W., Wheatcroft Stephen. The Years of Hunger. Soviet Agriculture, 1931–1933. Palgrave Macmillan, 2004. – Р. 481–484.

⁵⁴⁹ Там само. – Р. 479–480.

Місяць	Україна	Північний Кавказ	Нижня Волга	Інші регіони
лютий	267	484	–	–
березень	19,9	16	146	340
квітень	3,3	–	–	–
травень	8,5	–	–	13,1
всього	298,7	500	146	353,1

Україна і Північний Кавказ одержали до 800 тис. тонн насінневої позички проти 500 тис. тонн, яка була надана всім іншим регіонам, разом узятим.

Усі форми державної допомоги зерном Україні у першій половині 1933 р. виглядають так (у тис. тонн)⁵⁵⁰:

насіннева – 298,7
 продовольча – 176,2
 фуражна – 82,8
 всього – 557,7

Багато це чи мало? За три місяці зимових заготівель (листопад 1932 р. – січень 1933 р.) у північній групі областей (Вінницька, Київська, Харківська і Чернігівська) було заготовлено 35,1 млн пудів, тоді як сукупна державна допомога Україні у переведенні на традиційну міру ваги становила 34,9 млн пудів. Можна робити висновки...

Навіть не знаючи, в чому конкретно полягала сталінська акція, яка призвела до голоду 1933 р., талановитий український історик ХХ ст. Іван Лисяк-Рудницький дав на диво точну характеристику становища України в роки сталінської диктатури. У статті «Новий Переяслав», яку вперше опублікував у 1956 р. паризький польськокомуністичний журнал «Культура», він писав: «Політика Сталіна відносно України зводилася до гігантської спроби зламати спротив українського народу засобами фізичного насильства. При цьому, мабуть, не йшлося про тотальне вигублення українців, як це зроблено з кримськими татарами, волзькими німцями, калмиками та деякими північнокавказькими народами; для цього українці надто чисельні. Зате Сталін послідовно змагав до того, щоб знищити всі активні українські суспільні групи та щоб таким чином обезголовивши народ, примусити його до капітуляції та зробити з нього покірне знаряддя в руках кремлівських можновладців»⁵⁵¹.

У сталінському терорі, який тривав чверть століття, І. Лисяк-Рудницький особливо виділяв період становлення колгоспного ладу. «Масовий спротив

⁵⁵⁰ Там само. – Р. 479–486.

⁵⁵¹ Лисяк-Рудницький Іван. Історичні есе. – Т. 2. – К., 1994. – С. 297.

українського селянства колективізації, – писав він у статті «Новий Переяслав», – загрожував зірванням амбітних господарських планів Сталіна. Звідси особливий гнів і мстивість Сталіна супроти України. З цим збігалися ресантименти російського чиновництва, обуреного українською “нахабністю”. Сталін та очолена ним російсько-советська бюрократія рішили “навчити хохлів розуму”. Жертви, що їх Україна понесла внаслідок сталінської політики, були жахливі. Голодом виморено кілька мільйонів людських істот та поліційним терором знищено національну еліту двох формацій»⁵⁵².

Вираз «навчити хохлів розуму» парадоксально збігається з виразом С. Косіора «навчити колгоспників уму-розуму», що міститься у цитованому вище листі Сталіну, який став відомий історикам тільки з 1990 р. Та якщо добре подумати, тут нема парадоксу. Політика «виховання вбивством» навіть у різних людей з різних епох викликала схожі асоціації.

8.10

Кубанський варіант «сокрушительного удара»

Спроби кремлівського керівництва втягнути сільськогосподарський сектор економіки в рамки держави-комуні й тим самим перетворити товарообіг між містом і селом на продуктообмін наразилися на рішучий опір селянства. У 1931–1932 рр. цей опір уже не був таким гострим, як у 1930 р., і виявлявся здебільшого в пасивній формі – саботажі польових робіт. Проте саботаж був небезпечним для державних органів, які відповідали за функціонування економіки в її послідовно комуністичних формах: у країні почався голод. Зрештою, сталінський уряд відступив, зупинив подальше вибудовування комуністичної економіки і визнав право власності селян на сільськогосподарську продукцію. Та одночасно з відступом Й. Сталін розгорнув у регіонах товарного землеробства репресії, переважно у вигляді вилучення наявних у селян зернопродуктів з урожаю 1932 р. У кількох регіонах його команда конфіскувала разом із хлібом усі незернові запаси продовольства. У країні, побудованій на політизації етнічності, національний чинник репресій висунувся на перший план. Не дивно, що «сокрушительный удар» припав, перш за все, на Україну й етнічно пов’язану з нею Кубань.

Голодомору передували тривалі спроби уряду радянської України одержати від Росії прикордонні території з переважно українським складом населення. У 1923 р. розпочався перехід від дореволюційного адміністративно-територіального поді-

⁵⁵² Там само. – С. 297–298.

лу (губернії, повіти і волості) на новий (округи і райони). Український уряд скористався реформою, щоб підняти перед ЦВК СРСР питання про приєднання тих повітів і волостей у прикордонних з УСРР Курській і Воронежській губерніях, у яких переважало українське населення. У документі «Про зовнішні кордони УСРР» мова йшла про приєднання до УСРР повітів та волостей Курської губернії з чисельністю населення 807,2 тис. осіб (у тому числі українців – 484,8 тис., 60%), а також Воронежської губернії з чисельністю населення 1 243,8 тис. осіб (у тому числі українців – 930,9 тис., 74,9%)⁵⁵³. Майже одночасно виконком Південно-Східного (з кінця 1924 р. – Північно-Кавказького) краю і Південно-Східне бюро ЦК РКП(б) звернулися в політбюро ЦК РКП(б) з проханням вилучити з підпорядкування Україні Таганрозький і Шахтинський округи. Керівники Північного Кавказу посилалися на те, що до 1917 р. Таганрог з околицями входив до складу Області Війська Донського⁵⁵⁴.

ЦВК СРСР створив Союзу комісію під керівництвом голови ЦВК БСРР О. Черв'якова, яка прийшла до висновку про необхідність приєднати до УСРР Путивльський, Гайворонський і Белгородський повіти Курської губернії, а також Валуйський повіт Воронежської губернії. Усього пропонувалося приєднати території з кількістю населення 1018,6 тис. осіб, з них 591,7 тис. українців. Території з кількістю населення 1031,2 тис. осіб (у тому числі 724 тис. українців) залишалися за Курською і Воронежською губерніями⁵⁵⁵. Однак російські члени Союдної комісії заблокували рішення, і питання були винесені на розгляд вищої інстанції.

Політбюро ЦК РКП(б) 11 липня 1924 р. розглянуло і позитивно вирішило подання влади Північно-Кавказького краю. І тут сталася немислима у віковій історії КПРС сенсація: політбюро ЦК КП(б)У не погодилося з цим рішенням і попросило винести питання на розгляд членів ЦК РКП(б) у повному складі.

Від початку утворення в 1919 р. ще ніхто не насмівлювався піддавати сумніву авторитет політбюро ЦК РКП(б) як органу, який від імені ЦК втілював волю державної партії! Виходило так, що політбюро ЦК КП(б)У поставило на перший план національні інтереси своєї республіки, а не партійну дисципліну.

Напередодні пленуму ЦК РКП(б), який повинен був розглянути конфліктну ситуацію, Сталін надіслав для ознайомлення Е. Квірінгу доповідну записку членів бюро Південно-Східного краю А. Мікояна, М. Ейсмонта і М. Колотілова членам і кандидатам ЦК і ЦКК РКП(б). У ній нечувана поведінка компартійного

.....
⁵⁵³ Боечко Василь, Ганжа Оксана, Захарчук Борис. Кордони України: історична ретроспектива та сучасний стан. – К., 1994. – С. 54.

⁵⁵⁴ Там само. – С. 56.

⁵⁵⁵ Там само. – С. 54–55.

керівництва України (яке за статутом РКП(б) мало не більше прав, ніж звичайне бюро губкому) живописалася в таких виразах: «За директивою Українського ЦК члени ЦК КПУ і місцеві організації Донбасу підняли великий галас навколо постанови політбюро ЦК і поставили це питання на обговорення всіх місцевих організацій, починаючи від Бахмута, Луганська і т. д., і вносячи резолюції протесту проти рішення Політбюро, і навіть публікуючи ці резолюції на сторінках преси, створюючи тим самим громадську думку проти постанови ЦК РКП»⁵⁵⁶.

Як не дивно, але політбюро ЦК (щоправда розколоте персональним суперництвом) і пленум ЦК РКП(б) не зреагували відразу на спробу українських цекістів «підняти маси» проти рішення вищої партійної інстанції. Сталін зробив простіше: загальмував розв'язання українсько-російської тяжби з територіального питання більше ніж на рік, аж поки на чолі ЦК КП(б)У опинився Л. Каганович. А тим часом компартійно-радянське керівництво УСРР використовувало будь-який привід для того, щоб добитися потрібного рішення від Кремля. У резолюцію президії виконкому Комінтерну про розпуск Української комуністичної партії від 24 грудня 1924 р., текст якої складався не без втручання, як це зрозуміло, представників ЦК КП(б)У, була вписана знаменна фраза: «Тепер відбувається робота з об'єднання у складі УСРР усіх суміжних з нею територій з українською більшістю населення, що входять в Радянський Союз»⁵⁵⁷.

Після того, як генеральним секретарем ЦК КП(б)У став Л. Каганович, ВУЦВК дисципліновано вніс узгоджені з Росією і Білоруссю пропозиції про зміну кордонів. 16 жовтня 1925 р. президія ЦВК СРСР прийняла постанову про врегулювання кордонів УСРР з РСФРР і БСРР. Росії Україна передавала основні частини Таганрозького і Шахтинського округів. На північному сході до УСРР переходив майже весь колишній Путивльський повіт, а також деякі прикордонні волості Курської і Воронежської губерній. На українсько-білоруському кордоні до складу України була включена одна сільрада в південній частині Мозирського округу. Натомість до складу Білорусі Україна передавала частину території Олевського і Словечанського районів, а також північну частину Овруцького району. Всього УСРР одержувала територію, на якій мешкало 278,1 тис. осіб, і втрачала територію з населенням 478,9 тис. осіб⁵⁵⁸.

Загальний баланс надбань і втрат складався не на користь України (по населенню – 200,8 тис. осіб). Порівняємо цей результат з первинною заявкою українсько-

⁵⁵⁶ Там само. – С. 148.

⁵⁵⁷ Національні відносини в Україні в ХХ ст. Збірник документів і матеріалів. – К., 1994 – С. 120.

⁵⁵⁸ Боєчко Василь, Ганжа Оксана, Захарчук Борис. Кордони України: історична ретроспектива та сучасний стан. – С. 58, 156–157.

го уряду на перегляд кордонів: у ній йшлося про приєднання до УСРР суміжних територій з населенням 2051 тис. осіб.

Після прийняття постанови президії ЦВК СРСР від 16 жовтня 1925 р. українська громадськість не заспокоїлася. Питання про перегляд кордонів продовжувало ставитися й на офіційному рівні. Голова Центральної адміністративно-територіальної комісії ВУЦВК О. Буценко підготував до друку в центральному органі ЦК КП(б)У газеті «Коммунист» статтю про те, як реалізується постанова від 16 жовтня 1925 р. Буценко назвав передбачене цією постановою регулювання кордонів «частковим» і висловив сподівання на те, що внесені до союзних органів пропозиції України все-таки будуть розглянуті. Секретар ЦК КП(б)У і голова редколегії газети «Коммунист» В. Затонський наклав на рукопис статті резолюцію: «Вважаю, що надійшов час припинити галас». Після цього рукопис загубився в архівах⁵⁵⁹. Але тези червневого (1926 р.) пленуму ЦК КП(б)У «Про підсумки українізації» закінчувалися адресованим політбюро ЦК дорученням такого змісту: «Проводити далі роботу в справі об'єднання в складі УСРР всіх межуючих з нею територій з українською більшістю населення, що входять до складу Радянського Союзу». Це доручення можна побачити тільки в офіційному тексті, який був надрукований газетою «Коммунист» 15 червня 1926 р., а також у брошурі, опублікованій за газетним текстом у Мінську в 1926 р.⁵⁶⁰ Пізніші публікації матеріалів червневого (1926 р.) пленуму ЦК КП(б)У друкувалися без процитованого абзацу.

У грудні 1926 р. в країні відбувся другий після 1897 р. перепис населення. Опитувані відповідали на запитання про народність. Тобто мова йшла не стільки про національне самовизначення, скільки про походження. Українці, які тривалий час проживали в інших регіонах СРСР, або ті з них, хто народився в цих регіонах, при відповіді на сформульоване таким чином запитання в анкеті обов'язково підтверджували свою національність. Перепис зафіксував кордони етнографічної України всередині СРСР. У «боях», які проводили на політбюро ЦК ВКП(б) представники російських регіонів за співчутливої уваги комуністичних вождів, тепер уже не можна було облудно стверджувати, що в Олександро-Грушевському районі мешкає не більше чверті українців, а в Таганрозькій окрузі вони становлять тільки третину населення⁵⁶¹.

Кількість українців за межами УСРР (у тис. осіб) та їх питома вага серед населення регіону проживання виглядали за Всесоюзним переписом 1926 р. таким чином⁵⁶²:

⁵⁵⁹ Національні відносини в Україні в ХХ ст. Збірник документів і матеріалів. – С. 144–148.

⁵⁶⁰ Тезиси пленуму ЦК КП(б)У об итогах украинизации. – Минск, 1926. – С. 14.

⁵⁶¹ Боєчко Василь, Ганжа Оксана, Захарчук Борис. Кордони України: історична ретроспектива та сучасний стан. – С. 57.

⁵⁶² Садовський В. Українці поза межами УСРР на основі перепису 1926 р. // Українська людність в СРСР. – Варшава, 1931. – С. 138–139.

1.	<i>Воронезька губ.</i>	1009,2 (33,2%)
	<i>в т. ч.</i>	
	Росошанський повіт	89,6%
	Богучарський повіт	72,9%
	Валуйський повіт	72,9%
2.	<i>Курська губ.</i>	513,5 (19,4%)
	<i>в т. ч.</i>	
	Грайворонський повіт	55%
3.	<i>Північно-Кавказький край</i>	3 106,8 (37,1%)
	Краснодарський р-н	103,2 (83,9%)
	Таганрозький округ	191,8 (71,5%)
	Кубанський округ	915,4 (61,5%)
	Донський округ	498,3 (44,0%)
4.	<i>Сибір</i>	827,5 (9,5%)
	<i>в т. ч.</i>	
	Славгородський округ	19,4%
5.	<i>Далекий Схід</i>	315,2 (16,8%)
	Владивостоцький округ	26,0%
6.	<i>Казахська АСРР</i>	860,8 (13,2 %)

Усього за межами УСРР проживало 7 975 тис. громадян українського походження, у тому числі в шести перелічених регіонах – 6 633 тис. У Воронезькій і Курській губерніях, у Таганрозькому і Кубанському округах і в Краснодарському районі, тобто на територіях, які безпосередньо межували з УСРР, проживало 2 733 тис. українців.

Не чекаючи опублікування остаточних даних про національний склад населення, політбюро ЦК КП(б)У повернулося з ініціативи М. Скрипника до проблеми українсько-російського кордону. 21 травня 1927 р. воно розглянуло досить кострубато сформульоване питання: «Про приєднання до України земель». Зберігся короткий протокольний запис за підписом Л. Кагановича такого змісту: «У зв'язку з тим, що Всесоюзний перепис, що пройшов, дасть вичерпні дані, визнати за необхідне поставити питання в ЦК ВКП про приєднання до України районів з більшістю українського населення, що з нею граничать»⁵⁶³.

⁵⁶³ Єфіменко Геннадій, Кульчицький Станіслав. Кордони і територія України в ХХ ст. // Регіональна історія України. – Вип. 2. – К., 2008. – С.149.

У Кремлі, однак, вважали справу з кордонами між Україною і Росією вже розв'язаною. Та М. Скрипник не міг заспокоїтися. Суть справи для нього полягала не у збільшенні території України за рахунок сусідів, а в тому, щоб дати можливість українському населенню не розчинитися в інонаціональному середовищі, зберегти мову, культуру і традиції предків. Вивчаючи матеріали перепису 1926 р., він бачив, що переслідувана впродовж десятироків мова і культура українського населення Північного Кавказу поступово втрачається. Це можна було встановити простим зіставленням чисельності українців за етнічним походженням і мовою по округах краю (в тис. осіб) ⁵⁶⁴:

Округи	за народністю	за мовою
Кубанський	915	729
Донський	498	255
Армавірський	305	75
Ставропольський	246	85
Сальський	207	168
Донецький	207	193
Терський	194	95
Таганрозький	192	68
Чорноморський	104	52
Майкопський	94	35
Шахтинсько-Донецький	71	41

З кінця XVIII ст. на просторах Північного Кавказу формувалася друга Україна. Українські хлібороби освоювали ці родючі землі разом з російськими селянами, і в різних районах краю співвідношення між представниками обох народів складалося по-різному. Там, де українців було менше, вони потрапляли у вир природної асиміляції. Там, де їх було більше, вони трималися за свою мову і культуру.

Місцева влада в усіх випадках ігнорувала діючі закони про коренізацію, намагаючись прискорити асиміляційні процеси. Там, де українці зберегли свою мову, влада заганяла її в сімейно-побутову сферу, знаходячи в цьому підтримку з боку багатьох функціонерів центрального апарату. Нарком освіти РСФРР А. Луначарський у вересні 1926 р. на зборах культосвітніх працівників Кубані радив послуговуватися в школах суржиком («кубанською мовою»), щоб у майбутньому було

⁵⁶⁴ Скрипник Микола. Статті й промови. – Харків, 1931. – Т. II. – Ч. 1. – С. 322.

легше перейти на російську мову⁵⁶⁵. Українські школи і просвітницькі установи, які виникли на Кубані в 1917–1918 рр., були на цей час уже ліквідовані.

У травні 1928 р. М. Скрипник знову звернувся в політбюро ЦК КП(б)У з офіційним поданням. Він писав, що українське населення територій, які межують з УСРР, цілком позбавлене можливості користуватися рідною мовою і приречене на обрусіння. Цілеспрямована русифікація мільйонів українців за межами УСРР, писав він далі, не відповідає «здійснюваній нами правильній ленінській національній політиці і послаблює її революційний вплив на пригноблені маси Західної України, Буковини, Бессарабії. У самій УСРР підіймають голову ворожі сили, які використовують ці факти курської, кубанської, таганрозької дійсності, що не залишаються невідомими. У роботі на Україні відчувається вплив тих помилок, тої неприпустимої лінії, яка проводиться на місцях, в Курській губернії, Таганрожчині і т. п.». 18 травня його записка була розглянута на політбюро ЦК КП(б)У. Кагановичу, Чубарю і Скрипнику було доручено остаточно її відредагувати й адресувати в ЦК ВКП(б). Редагування звелось, головним чином, до відмови від згадок про українські претензії на Північний Кавказ. Сталін реагував на рядок з національного гімну, в якому окреслювалися кордони України («від Сяну до Дону») як бик на червоне⁵⁶⁶.

Виявлена українським керівництвом наполегливість у питанні про кордон пом'якшила ставлення кремлівського керівництва до проблеми українізації етнографічних регіонів за межами УСРР. Кінець кінцем, українці залишалися єдиною національною меншиною в російських регіонах, яка не мала в їх складі національних районів. Під тиском московської бюрократії, яка відповідала за роботу серед нацменшин, і при показній відстороненості Кремля українізація українських етнографічних масивів у Росії поступово зрушила з місця. У травні 1928 р. Рада Національностей з ініціативи М. Скрипника почала розслідування стану українізації в РСФРР, зосереджуючи увагу, головним чином, на Північному Кавказі. У липні того ж року в Краснодарі відбулася нарада представників ЦВК СРСР і працівників культосвітніх установ та громадських організацій краю. На адресу місцевої влади пролунала гостра критика за хаотичне здійснення кампанії і обмеження її тільки школою. Було зроблено висновок про те, що кампанія сприяє радянзації краю, і тому потрібно перейти до українізації тих частин партійно-радянського апарату, які обслуговують українське населення Кубані⁵⁶⁷.

⁵⁶⁵ «Українізація» 1920–1930-х років: передумови, здобутки, уроки. – С. 64.

⁵⁶⁶ Єфіменко Геннадій, Кульчицький Станіслав. Кордони України і територія України в ХХ ст. // Регіональна історія України. – Вип. 2. – С. 150.

⁵⁶⁷ «Українізація» 1920–1930-х років: передумови, здобутки, уроки. – С. 260–261.

Критика вплинула, і в грудні 1928 р. керівники Північно-Кавказького краю схвалили *трирічний план українізації всіх 37 районів з переважаючим українським населенням*⁵⁶⁸.

Серед українського населення Північно-Кавказького краю політика українізації зустріла якнайширшу підтримку. Число українців, які навчалися в національних школах, зросло з 12% у 1928/29 навчальному році до 80% в 1931/32 році⁵⁶⁹. Українці за межами УСРР з ентузіазмом підтримували зусилля уряду УСРР, які перешкоджали їхній денационалізації. Національне відродження українського населення в Росії подвоювало в очах можновладців Кремля небезпеки українізації в самій Україні.

Від політики українізації в УСРР Кремль відмовитися не міг, незважаючи на її зростаючу небезпеку для центру. Як титульна нація союзної республіки, українці повинні були володіти зовнішніми ознаками суверенності. Але українізацію в межах Російської Федерації Й. Сталін вирішив негайно припинити. Нарощування пов'язаних із хлібозаготівлями репресій створювало ситуацію, в якій цю акцію можна було здійснити порівняно непомітно.

10 грудня 1932 р., коли на політбюро ЦК ВКП(б) обговорювалося питання про хлібозаготівлі в УСРР, на Північному Кавказі і в Західній області, Сталін раптом відхилився від теми і почав звинувачувати головного промотора українізації в російських регіонах і пропагандиста возз'єднання Кубані з УСРР Миколу Скрипника у зв'язках з націоналістичними елементами⁵⁷⁰. Прийнята після цього засідання політбюро ЦК постанова ЦК ВКП(б) «Про хлібозаготівлі на Україні, Північному Кавказі та у Західній області» від 14 грудня 1932 р. стосувалася не стільки заготівель, скільки національної політики Кремля. Можна твердити, що **ця постанова знаменувала собою відмову (але тільки стосовно України) від тих напрямів національної політики, які були схвалені після утворення СРСР XII з'їздом РКП(б). Легітимізований партійним з'їздом курс національної політики скасовувався таємною постановою!**

Провал хлібозаготівель у цій постанові пов'язувався з контрреволюційною роботою куркулів, колишніх офіцерів, петлюрівців, прибічників Кубанської Ради. Постанова вимагала від партійних комітетів і радянських органів влади в Україні і на Північному Кавказі «рішуче викоренити ці контрреволюційні елементи шляхом арештів, ув'язнення в концтабір на тривалий строк, не зупиняючись перед запровадженням вищої міри покарання щодо найбільш злісних з них»⁵⁷¹.

⁵⁶⁸ Terry Martin. The Affirmative Action Empire. Nations and Nationalism in the Soviet Union, 1923–1939. – Cornell University Press, Ithaca and London, 2001. – P. 289.

⁵⁶⁹ Ibidem. – P. 290.

⁵⁷⁰ Командири Великого голоду. – С. 51.

⁵⁷¹ Голод 1932–1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів. – С. 292.

Увага Північно-Кавказького крайкому і крайвиконкому зверталася на те, що «легковажна, не випливаюча з культурних інтересів населення, не більшовицька “українізація” майже половини районів Північнокавказу при повній відсутності контролю за українізацією школи і друку з боку крайових органів, дала легальну форму ворогам Радянської влади для організації спротиву заходам і завданням Радянської влади з боку куркулів, офіцerstва, реемігрантів-козаків, учасників Кубанської ради і т. п.»⁵⁷².

ЦК КП(б)У і РНК УСРР зобов'язувалися цією постановою забезпечити «систематичне партійне керівництво і контроль за проведенням українізації». Це вимагало, на думку авторів постанови, «вигнання петлюрівських та інших буржуазно-націоналістичних елементів з партійних і радянських організацій»⁵⁷³. Сформульована вимога започатковувала кампанію боротьби з «скрипниківщиною», яка в 1933 р. затягнула у свій вир в Україні десятки тисяч представників національної інтелігенції.

Постанова вимагала «негайно перевести на Північному Кавказі діловодство радянських і кооперативних органів “українізованих” районів, а також всі газети та журнали, що видаються, з української мови на російську мову як більш зрозумілу для кубанців, підготувати і до осені перевести викладання в школах на російську мову»⁵⁷⁴.

Навздогін постанові від 14 грудня наступного дня була затверджена постанова ЦК ВКП(б) і РНК СРСР про українізацію в Далекосхідному краї, Казахстані, Середній Азії, Центрально-Чорноземній області та інших регіонах СРСР. У ній застуджувалися виступи і пропозиції про українізацію ряду районів СРСР, які йшли «від окремих українських товаришів». Прізвище М. Скрипника не називалося, він ще був захищений від прямих нападок членством у політбюро ЦК КП(б)У. Постанова вимагала негайного переведення всіх українських газет, друку і видань на російську мову, а до осені 1933 р. – деукраїнізації викладання в школах⁵⁷⁵.

Припинення українізації в таких гострих і зухвалих формах не викликало протестної реакції з боку українців Північного Кавказу. Крутий поворот у національній політиці Кремля розраховано збігався з задуманим Й. Сталіним «сокрушительным ударом». Вивчаючи матеріали надзвичайної хлібозаготівельної комісії Л. Кагановича, ми бачимо, що цей сталінський підголосок керувався отриманою від патрона інструкцією: *зосередити основний удар на українській Кубані.*

⁵⁷² Там само. – С. 292–293.

⁵⁷³ Там само. – С. 293.

⁵⁷⁴ Там само. – С. 293–294.

⁵⁷⁵ Командири Великого голоду. – С. 312–313.

Мета цієї комісії була сформульована Кагановичем після бесіди із Сталіним і затверджена без змін протоколом політбюро ЦК ВКП(б) від 1 листопада 1932 р. Вона визначалася двома пунктами: «Доручити всій групі товаришів спільно з крайкомом виробити заходи з посилення хлібозаготівель по Північному Кавказу, особливо – на Кубані, та безумовного виконання плану озимої сівби; основне завдання зазначеної групи товаришів – виробити і провести заходи зі зламу саботажу сівби та хлібозаготівель, організованого контрреволюційними куркульськими елементами на Кубані»⁵⁷⁶.

Північний Кавказ розглядався як цілісний регіон тільки тому, що входив до складу Російської Федерації *на правах окремого краю*. Він складався з 11 округів, які дуже вирізнялися один від одного природними умовами, структурою економіки і складом населення. Діяльність надзвичайної комісії Кагановича призвела до загибелі від голоду сотень тисяч жителів краю. Тому до кожного слова у наведений вище постанові політбюро ЦК ВКП(б), з якої розпочався відлік цих жертв, треба поставитися з особливою увагою. Якщо проаналізувати постанову під кутом зору співвідношення між частиною (Кубань) і цілим (Північно-Кавказький край), то виявиться, що частина явно домінує. У першому абзаці посланці Сталіна повинні були спілкуватися з крайкомом ВКП(б), і тому в сферу інтересів «групи товаришів» потрапив весь край, хоча й тут підкреслюється: «особливо – на Кубані». У другому абзаці формулюється основне завдання «групи товаришів» – злам саботажу сівби і хлібозаготівель. Якраз тут територія, на якій повинна була розгортатися діяльність надзвичайної комісії, визначена однозначно: Кубань.

Чому складалося саме таке співвідношення між частиною і цілим? Сталінська команда інтернаціоналістів визнавала тільки один пріоритет у репресивній політиці – класовий. Він чітко простежується і в наведених формулюваннях постанови про утворення надзвичайної комісії: саботаж, мовляв, організували контрреволюціонери-куркулі, хоч заможні селяни, яких радянська влада затаврувала цими словами, були виселені ще у 1930–1931 рр. у малопридатні для життя регіони СРСР.

Національна складова репресивної політики ретельно маскувалася. Наприклад, на засіданні бюро крайкому ВКП(б) 23 листопада Каганович так само чітко визначав географічні пріоритети надзвичайної комісії, але пояснював їх фальшивими аргументами: «Не треба брати Північний Кавказ в цілому. Адже північна частина план сівби виконала. І хліб здала краще. Весь тиск треба зосередити на Кубані... Ваша виключна увага повинна бути прикута до районів Кубані, особливо у питаннях чистки»⁵⁷⁷.

⁵⁷⁶ Там само. – С. 250.

⁵⁷⁷ Там само. – С. 281–282.

Каганович мав рацію, коли говорив про виконання іншими десятима округами краю планів сівби й менше недовиконання хлібозаготівельного плану. Але ті, хто встановлював плани, керувалися тільки їм відомими міркуваннями. **Ми не зможемо документально обґрунтувати, чому Україна у 1931 р. одержала єдиною з усіх хлібовиробних регіонів настільки напружений план заготівель, що виконання його призвело до голоду в першій половині 1932 р.** Так само не буде доказів того, чому напруженість кубанських планів у 1931–1932 рр. істотно перевершувала напруженість планів в інших округах Північно-Кавказького краю.

Проте прикута до Кубані увага час від часу матеріалізувалася в необережних ремарках керівників найвищого рангу. Зокрема, одразу після приїзду в адміністративний центр краю – Ростов-на-Дону 1 листопада 1932 р. Каганович торкнувся теми напливу селян з голодуючої України у першій половині 1932 р. і не утримався від такого зауваження: «Безсумнівно, серед тих, хто приїжджав з України, були організовані групи, які вели роботу, особливо на Кубані, де українська мова»⁵⁷⁸.

«Приїжджих з України» Каганович зачепив і в доповіді на розширеному засіданні бюро Північно-Кавказького крайкому ВКП(б) спільно з бюро міськкому та компартійно-радянським активом Ростова-на-Дону. Але тут це не була необережна ремарка. Аналізуючи класовий склад кубанської «контрреволюції», секретар ЦК ВКП(б) назвав таких її учасників: невиселені куркулі, заможні селяни, які переростали в куркулів, ті, хто втік із заслання. Лише четвертими він назвав тих, хто особливо тривожив радянську владу: «І, насамкінець, представники буржуазної, білогвардійської, козацької інтелігенції (а її багато у великих кубанських станицях, в одній станиці Полтавській налічується понад 400 чоловік інтелігенції, з них багато з білогвардійським минулим). До цієї інтелігенції додалась частина петлюрівців, які перекочували навесні з України»⁵⁷⁹.

Тему визвольної боротьби українців Каганович ототожнив лише з приїжджими «петлюрівцями». Місцева інтелігенція у нього мала три різних означення, але української інтелігенції на Кубані він впритул не бачив. Це й не дивно: він уже готував таємну постанову ЦК ВКП(б) і РНК СРСР, яка була прийнята 14 грудня 1932 р. Вона нібито присвячувалася хлібозаготівлям, але один з її пунктів торкався зовсім іншої теми – українізації Північного Кавказу.

Не треба думати, що кремлівські інтернаціоналісти з імперським мисленням дбайливо оберігали російських козаків і мали намір застосувати зброю голоду тільки проти українців. Масові репресії, які мали характер геноциду, радянська влада застосовувала на Північному Кавказі ще в ленінські часи, і тоді особливо

⁵⁷⁸ Там само. – С. 254.

⁵⁷⁹ Там само. – С. 291–292.

постраждали саме донські козаки. Як політична зброя хлібозатотівлі були використані на Кубані не раніше 1932 р., причому основне навантаження тоді припало якраз на українські станиці. Щоб виявити причини, треба системно досліджувати перебіг кубанського Голодомору. Поки таких досліджень нема, залишається прийняти як робочу гіпотезу реакцію Кремля на той ентузіазм, з яким місцеві українці здійснювали українізацію. Погром української Кубані в грудні 1932 р. ясно вказує на це.

Місцеві росіяни з великою тривогою дивилися на хлібозаготівельний план з урожаю 1932 р., який керівництво ВКП(б) поклало на Північно-Кавказький край (зрозуміло, без його національних республік, де товарний хліб ніколи не вирощувався у великих кількостях). Подивимось на висловлювання представників низового апарату, зібрані у спецзведенні секретно-політичного відділу ОГПУ в російських районах Північного Кавказу (за станом на 18 вересня 1932 р.) (цитуюмо мовою оригіналу, щоб краще передати стилістику висловлювань представників нижчих ланок партапарату)⁵⁸⁰:

«Корочев І. Е., член ВКП(б), пред. колхоза: “Если мы выполним план хлебозаготовок, то не только 2 кг, которые никогда не обеспечат колхозника, но и этого не сможем выдать. По-моему, надо сейчас, по-большевистски, заявить и разоблачить неверную политику в отношении хлебозаготовок райкома партии, иначе мы будем иметь такое положение, как на Украине”».

«10 августа на заседании бюро партколлектива с. Красная Поляна разрешался вопрос по хлебозаготовкам, причем партийцы заявляли: “Если мы выполним план, то в колхозе не хватит всего собственного урожая. Райорганизации об этом знают, но все же доведением плана хотят создать положение, как на Украине” (член бюро, член правления колхоза “Большевик”)».

«Лукашев К., красный партизан, член сельсовета, бригадир: “План большой, его никто не выполнит... Обидно, что у нас хотят сделать то, что было на Украине. Колхозники уже сейчас питаются плохо, что же будет дальше... Все побегут из колхоза. Это вредительство и о нем еще не знает ГПУ”».

«Перевозников М., член правления коммуны, член сельсовета: “План фабриковали из-под полы, несмотря на то, что пробный обмолот делали два раза. Преподанный план никогда не выполним. Наши жены и дети работают, а служащие, как паразиты, едят хлеб вдоволь, мы же голодаем. Нужно прежде распределить хлеб колхозникам коммунарам, а остальное отдать государству, иначе у нас будет то, что на Украине” (речь покрыта бурными аплодисментами всего пленума)».

⁵⁸⁰ Советская деревня глазами ВЧК-ОГПУ-НКВД. Документы и материалы Том 3. Кн. 2. 1932–1934. – С. 195–206.

«Перешивайло, член ВКП(б), пред колхоза им. Калинина: “План не выполним и очутимся в таком положении, как Украина”. Подал заявление о представлении отпуска по мотиву: я устал».

«Правление колхоза “Искра социализма”, боясь говорить о размерах плана колхозникам, намеревалось вывезти три подводы хлеба на элеватор под предлогом его перемола на мельнице. Этот маневр не удался: группа колхозников, узнав действительное назначение хлеба, задержала подводы, причем некоторые колхозники кричали: “На Украине в прошлом году хлеб забрали и колхозы дохли с голода, если в этом году у нас вывезут хлеб, то с нами случится то же!”»

«В колхозе “Верный путь” вся масса колхозников настроена против хлебозаготовок. Некоторые члены правления и быв. партизаны заявляют: “Хлеба вывозить мы не дадим, пусть сажают в ГПУ, но Украину у себя мы не допустим”. Член правления Савенко лично сопровождал 6 подвод с хлебом в амбар колхоза, не желая сдавать его в хлебозаготовку».

Тут підібрані лише висловлювання, в яких фігурують хлібозаготівлі зими 1931/1932 рр. в УСРР, які призвели до голоду у першій половині 1932 р. з випадками канібалізму. Тоді десятки тисяч українських селян рятувалися втечею на Кубань, і місцеві жителі ясно уявляли собі, чим може обернутися хлібозаготівельний план.

Увечері 1 листопада Каганович скликав бюро Північно-Кавказького крайкому ВКП(б). Вислухавши звіти про посівну кампанію і заготівлі, він запропонував перші заходи: поставити на «чорну дошку» 3–5 станиць, провести чистку компартійно-радянського апарату з опублікуванням карних справ у пресі, у провідні райони відрядити працівників крайового рівня. Неофіційно звертаючись до присутніх, він порекомендував пустити поголос про переселення з Півночі селян на кубанські землі, які краще справлялися б з родючими чорноземами⁵⁸¹.

4 листопада Каганович підготував постанову бюро Північно-Кавказького крайкому ВКП(б) «Про хід хлібозаготівель і сівби по районах Кубані». Текст він переправив Сталіну, який вніс свої поправки. За вказівкою Сталіна вона була опублікована в крайовій газеті «Молот»⁵⁸². Цією постановою на «чорну дошку» заносилися перші три станиці: Ново-Рождественська (Тихорецький район), Медведовська (Тимошевський район) і Теміргоївська (Курганський район). Населення вже офіційно попереджали, що у разі продовження саботажу сівби і хлібозаготівель усі колгоспники та одноосібники будуть вислані на Північ, а станиці заселятимуться старанними колгоспниками, які працюють в умовах малоземелля

⁵⁸¹ Там само. – С. 254.

⁵⁸² Там само. – С. 43.

в інших краях. Крайпрокуратура і крайсуд зобов'язувалися у прискореному темпі розглянути всі справи щодо розкрадання колгоспного майна і застосувати до винуватців заходи, передбачені відповідним декретом⁵⁸³.

5 листопада Каганович виїхав у райони. Виступаючи в станиці Медведовській (24 тис. жителів), він заявив: «Ми переселимо на Північ усіх, хто не хоче сіяти»⁵⁸⁴. Виселенням він погрожував і жителям станиці Полтавської, додаючи при цьому: «Так засмітити кубанські землі – це ганьба» (при цьому слово «ганьба» Каганович вимовляв українською мовою)⁵⁸⁵.

8 листопада Каганович виїхав у Москву. Депортація жителів деяких кубанських станиць відбувалася вже без нього, але з його ініціативи. Постанову ЦК ВКП(б) і РНК СРСР від 14 грудня про деукраїнізацію Північного Кавказу майже повністю написав він, у тому числі помістив до неї окремий підпункт про станицю Полтавську: «Виселити в найкоротший строк в північні області СРСР з станиці Полтавської (Північний Кавказ), як найбільш контрреволюційної, всіх жителів, за винятком справді відданих Радвладі і не замішаних у саботажі хлібозаготівель колгоспників та одноосібників і заселити цю станицю сумнісними колгоспниками-червоноармійцями, працюючими в умовах малоземелля і на незручних землях в інших краях, передавши їм всі землі і посіви озимини, будівлі, реманент і худобу тих, хто виселяється»⁵⁸⁶. З чотирьох великих станиць – Полтавської, Медведовської, Урупської і Уманської було вислано на Північ країни 51,6 тис. осіб, а з інших станиць – не менше 10 тис.

Ті, хто не бажав грабувати селян і козаків, ставлячи їх перед перспективою смерті від голоду, самі опинялися перед обличчям смерті. Ще перед прибуттям Кагановича на Північний Кавказ чекісти заарештували 5 тис. кубанських комуністів (в цілому по краю – 15 тис.)⁵⁸⁷. Серед заарештованих був секретар партосередку станиці Отрадна Тихорецького району М. Котов. Уночі він зібрав членів партії і запропонував роздати значну частину колгоспного хліба колгоспникам на трудові, не записуючи в книги ні обмолоту, ні розданого хліба. Тим, хто проговориться про це рішення осередку, він загрожував розстрілом. В осередку, однак, знайшовся сексот, який «проговорився». Протягом доби Котов був засуджений райсудом до 10 років ув'язнення. На зустрічі з секретарями райкомів партії 2 листопада А. Мікоян так прокоментував цей випадок: «Справа Котова – симптоматичне явище. Це кронштадтське явище, вилазка кронштадців. Виявивши його,

.....
⁵⁸³ Трагедия советской деревни. – С. 522.

⁵⁸⁴ Командири Великого голоду. – С. 267.

⁵⁸⁵ Там само. – С. 269.

⁵⁸⁶ Голод 1932–1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів. – С. 293.

⁵⁸⁷ Martin Terry. The Affirmative Action Empire. – P. 300–301.

в Тихорецькому районі не спромоглися організувати процес. Після суду Котов вийшов з ореолом героя, мученика за народні інтереси»⁵⁸⁸. Каганович вивчив справи про саботаж хлібозаготівель і підготував 3 листопада проект рішення Північно-Кавказького крайкому ВКП(б). 4 листопада рішення було прийнято, після чого крайовий суд переглянув усі попередні вироки. Зокрема, М. Котов і 15 членів станичного партійного комітету 18 листопада були засуджені до розстрілу⁵⁸⁹.

3 листопада Каганович підготував ще один проект рішення Північно-Кавказького крайкому – про чистку парторганізації краю. На порядок денний ставилася чистка сільських парторганізацій, у першу чергу – районів Кубані. Головою крайової комісії з чистки затверджувався М. Шкірятов⁵⁹⁰.

За даними першого дослідника кубанського голодомору Євгена Осколкова, впродовж двох останніх місяців 1932 р. і в 1933 р. у крайовій парторганізації було виключено з партії близько 40 тис. осіб. Майже 30 тис. членів партії без зняття з партійного обліку покинули свої парторганізації і втекли з краю⁵⁹¹.

Як і в УСРР, голодомор на Кубані був наслідком конфіскації не тільки хліба, але й будь-яких інших продуктів, вирощених козаками і селянами в своїх господарствах. Це встановлюється за спогадами, опублікованими у збірнику матеріалів науково-практичної конференції, що відбулася в Краснодарі 19 червня 2009 р. Збірник має, поряд з доповідями учасників конференції, додаток, де надрукована невелика кількість польових матеріалів Кубанської фольклорно-етнографічної експедиції Науково-дослідного центру традиційної культури, який працює при Кубанському козакому хорі⁵⁹². Завданням експедиції була фіксація фольклорних записів для постійного оновлення репертуару знаменитого в усьому світі професійного хору. Поряд з цим її учасники почали збирати свідчення про голод 1932–1933 рр. з 1975 р., тобто на десяток років раніше, ніж працівники Гарвардського університету. У поданій нижче вибірці зазначені станиця або хутір (з вказівкою на її етнічний склад), ім'я та прізвище свідка (з вказівкою на його рік народження) і його свідчення про створення ситуації абсолютного голодування. Свідчення подаються мовою оригіналу.

⁵⁸⁸ Командири Великого голоду. – С. 43, 258–259.

⁵⁸⁹ Там само. – С. 43.

⁵⁹⁰ Там само. – С. 272–273.

⁵⁹¹ Осколков Евгений. Голод 1932–1933 гг. в зерновых районах Северо-Кавказского края // Голодомор 1932–1933 рр. в Україні: причини і наслідки. – К., 1995. – С. 120.

⁵⁹² Голод на Кубани 193–1933 гг. Полевые материалы кубанской фольклорно-этнографической экспедиции Научно-исследовательского центра традиционной культуры ГНТУ «Кубанский казачий хор» // Историческая память населения Юга России о голоде 1932–1933 гг. Материалы научно-практической конференции. – Краснодар, 2009. – С. 336–449.

1. Ст. Переяславська (укр.), Віра Петух, 1921 р.:

«Все у людей забрали, все продукты: пшеницу, лук и укроп. Овощи и фрукты, все сушеное забирали...»

2. Ст. Березанська (укр.), Ганна Прокопець, 1910 р.:

«Картошка у нас была, забрали, огурцы, семена. И собак ели в голод, и люди умирали. Мыши выручали нас. Шукали мы по полю норки. Находим, копаем там. А там кукуруза. Спасибо мышам!»

3. Ст. Новобейсугська (укр., рос.), Микола Калугін, 1946 р.:

«Мне деды рассказывали, что станица была окружена войсками НКВД. Никого не выпускали, только впускали. Ходили по домам люди с красными повязками. Если у кого на печке варилась какая-нибудь баланда, ее просто выливали на землю. Есть нельзя было ни в коем случае. А урожай был».

4. Ст. Мартанська (рос.), Тетяна Бутова, 1914, Віра Гавриленко, 1921 р.:

«Груши у нас были сухие, квасоля – все забрали. Батяко шел с работы, на подводах везут кукурузу, у людей же забирали, упало с подводы три кочана, он узял на руку и идет. А З. тут был, пошел, заявил, 10 лет тюрьмы дали».

5. Хутір Гречана Балка (укр.), С. Сидоренко, 1920 р.:

«Ходили по дворам и все забирали. Спрашивают про ячмень, пшеницу. На подводу и забирают. Приходили через каждые две недели. К концу 1932 г. отобрали даже горох, арбузные и тыквенные семечки. Забрали даже сумочку с сушеными овощами».

6. Ст. Новодерев'янківська (укр.), Сергій Бібік, 1910 р., Марфа Денисенко, 1914 р.:

«С.Б.: Налог на зерно, только на зерно. Вывозь и все. А потом уже начали делать обыски. Шукать вси ямы, вси закоулки везде. Забырали там и зерно и все падряд.

М.Д.: Зять у мэнэ росказував, шо заставлялы лазыть по чердаках и каже из огурцив, помыдор, свеклы зерно, семена, и тэ забыралы, щоб нэ кынь в рот. От так робылы. Да ны дай Бог сказать».

7. Ст. Челбаська (укр.), Петро Беда, 1913 р.

«Голод был потому, что был саботаж. “Не хотите в колхоз, мы вас придушим”. Голод устроила власть. Приходили и отбирали все. Ничего не оставляли. Ходил забирать актив. Уполномоченный был не местный, а остальные все – местные. Из батраков».

8. Ст. Челбаська (укр.), Олександра Коломієць, 1916 р.

«Пишов актив, позабырав усэ. Якый узельчик там було из кавунив семячек и тэ позабыралы. Ныма нигде ничего, хоч шаром покоты».

9. Ст. Дядьківська (укр.), Андрій Мисько, 1918 р.:

«И вот отдав Сталин указ. Но, кто знает, какой это был указ. А местная власть что хочет, то и делает. Забирали все. У нас с бабушкой на чердаке ведро фасоли лет десять уже стояло. И я ее сутками варил. А она так высохла, что не разваривается. Забрали и ее. Комсод (комитет содействия. – С. К.) пришел и забрал».

10. Ст. Роздольна (укр., рос.) Иван Пелехов, 1927 р.:

«Вот приходят, у печку, на печку, на горище лазияют, хлеб шукать. Ну, хлеб – другое дело. Если б. А то квасоля там сваренная, и то забирают. Ну, наверное нарочно так было сделано, чтобы станицу выморить».

11. Ст. Староджерелівська (укр.), Варвара Безворітня (Таран), 1912 р.:

«Це саботаж був пэрыд войною. Даже семички з кавунив, семички з дынь, и тэ все забирали. Ходят, комсод, трусят, щупом щупают и де позакопуванэ, де похованэ, усэ забывалы. Вредительство було».

12. Ст. Теміргоївська (рос.), Віра Неповинних, 1919 р.:

«Мама картошку пекла в печке – картошку вывернули, фасолю вывернули. Все забрали, чем хочешь, тем и живи».

13. Ст. Кисляковська (укр.), Н. Корчина. 1922 р., Н. Корчин, 1917 р.:

«А зима в триццать трэтем году така була – замэт в уровынь с хатой був... Кабак, картошка, бурак, семичкы яки – все чисто забрали. Оставылы чытыры стины и дитэй куча. Ничего абсолютно ны оставялы. И оцэ вси диты подохлы. Дитэй йилы».

14. Ст. Губська (рос.), Єфросина Двойнікова, 1921 р.:

«Забирали все. Мы, чтобы себе что-то оставить, смешивали смолутую кукурузу с мусором, песком, а потом на потолок (горище. – С. К.) высыпали сор. А потом по чуть-чуть выбирали из этого мусора крупу и ели. Потому что комиссия выгребала все, даже семена огурцов, помидоров, дыни, кавунов. Все выметали. Конечно, местные. Комсомольцы».

15. Ст. Передова (укр., рос.), Анастасія Войченко, 1918 р.:

«Все забирали, ходили. У горшки заглядывали, где што ни есть, забирали. У нас было у горшочке кукурузы немножко, и эту забрали. Где картошечка какая была, все уродило, но все это забрали. А потом говорили, что саботировали, саботаж. Вот так».

16. Ст. Удобна (укр., рос.), Василь Гордієнко, 1913 р.:

«Уже все забирали, кукурузы много. Тамичке на потолку хвасольки було баначка литрова, и ту полезли, забрали. А потом приходят десять раз, двадцать раз».

17. Ст. Незамаївська (укр.), Данило Капуста, 1915 р.:

«И вот эти продразверстки, которые были наложены на колхоз: сколько ты сделал зерна – должен сдать государству. И не хватало для сдачи государству. И разгон какой, заносили на “черную доску”. Вы знаете, я не пойму, почему называли

“черная доска”. Вот, значит, это наказание. И никаких расчетов не дали: никакого хлеба. Что было у человека, картошка, свекла, кабак, и это отбирали».

18. Ст. Новодмитрівська (рос.), Тимофій Певньов, 1913 р.:

«Голод был потому, что не было продуктов. Подчистую забрали. Местные. И крупу, и овощи брали».

19. Ст. Безводна (рос.), Микола Родовко, 1923 р.:

«Приходили, приезжали комсомольцы собирать, что у кого на потолках. Забирали все: и фасоль, и кукурузу, и сухие груши, не говоря уже о картошке. Говорили нам, что нужен семенной фонд. Забирали все, ничего людям не оставляли».

20. Ст. Курджипська (рос.), Марія Білоусова, 1926; Марія Уразова, 1916 р., Анна Лупета, 1918 р.:

«Ну, что, 33-й, его ж, голод, искусственно сделали. Все забрали: и соленья, и сухофрукту, и картошку, кукурузу. Все, все забрали».

21. Ст. Курджипська (рос.), Стефан Власенко, 1905 р.:

«Семьи умирали. Мой отец даже повесился, из-за того, что забрали все. Груши сушеные, и те забрали».

Як тільки у «перебудовному» Радянському Союзі був визнаний факт голоду 1932–1933 рр. і науковці дістали можливість вивчати зміст «особых папок» компартійного діловодства, донський історик-аграрник Є. Осколков узявся за розкриття кубанської трагедії. Свою першу доповідь на цю тему він зробив на «круглому столі» в Москві у 1989 р.⁵⁹³ Продовжуючи свою працю, він опублікував у 1991 р. в Ростові-на-Дону невелику за обсягом, але змістовну монографію «Голод 1932/1933. Хлебозаготовки и голод 1932–1933 года в Северо-Кавказском крае». За справедливою оцінкою професора Новочеркаського політехнічного інституту В. Бондарева, рівноцінної монографії на цю тему в наступні роки так і не з'явилося⁵⁹⁴.

Є. Осколков узяв участь у міжнародній науковій конференції, влаштованій Інститутом історії України НАН України у вересні 1993 р. у зв'язку з 60-річчям Голодомору. З його доповіді випливало, що запальною свічкою кубанського голодомору стала підготовлена Л. Кагановичем (з поправками Й. Сталіна) постанова бюро Північно-Кавказького крайкому ВКП(б) «Про хід хлебозаготівель і сіви по районах Кубані». Як випливало з опублікованої в крайовій газеті «Молот» частини постанови, козаків і селян десяти кубанських районів попереджали, що завезення товарів у кооперативні і державні крамниці припинено. З інших десяти кубанських районів усі наявні товари зі складів райспоживсплоку і товарних баз

⁵⁹³ Материалы «круглого стола» на тему «Коллективизация: истоки, сущность, последствия// История СССР. – 1989, №3. – С. 47–51.

⁵⁹⁴ Историческая память населения Юга России о голоде 1932–1933 г. – С. 13.

промисловості і кооперації мали бути вивезені. Проте ні в опублікованій частині постанови, ні в тій, що була проведена через «особую папку», не говорилося про те, що було зроблено насправді. Є. Осколков повідомляє, що з цих районів було вивезене все зерно і майже все продовольство⁵⁹⁵. Про те, як відбувалася каральна акція, розповіли свідки голоду.

Повні результати сталінського «сокрушительного удара» по сільському населенню Північного Кавказу визначилися на початку лютого 1933 р. На цей час голодувало 20 з 34 кубанських районів, 14 із 23 донських районів і 13 із 18 ставропольських районів, тобто 47 з 75 зернових районів краю. Документація «особых папок» поділяла голодуючі райони на три категорії: просто голодуючі, неблагополучні (20, з них 6 кубанських) і особливо неблагополучні (13, з них 10 кубанських).

На жаль, кубанський голодомор і досі залишається у багатьох аспектах «білою плямою». І все ж, із того, що ми знаємо, можна зробити однозначний висновок: кубанська трагедія була наслідком каральної акції сталінської команди, яка мала дві цілі: по-перше, раз і назавжди покінчити з «українським питанням» на Північному Кавказі (під час наступних переписів населення всі місцеві уродженці записувалися росіянами, а не українцями); по-друге, покарати селян і козаків, колгоспників і одноосібників, українців і росіян – за саботаж хлібозаготівель та осінньої посівної кампанії.

8.11

Демографічні наслідки Голодомору

У 1932–1933 рр. в Україні сталася демографічна катастрофа. Скільки людей загинуло від голоду? Усталеної оцінки нема й досі. Кількісні оцінки втрат існують, проблема полягає лише в тому, що вони надто різні та їх багато. Це пояснюється причинами як технічного, так і політичного характеру.

По-перше, смерть від голоду є специфічною репресією. На політв'язнів заводилася справа, долю кожного з них можна прослідкувати. Жертви голоду безіменні. Важко розрізнити тих, хто став жертвою голоду та викликаних ним хвороб, від тих, хто помер природною смертю.

По-друге, в охопленій голодом місцевості різко падала народжуваність. Це явище є наслідком голоду. Отже, потрібно називати дві цифри втрат – прямі і повні. У повних втратах враховуються й ненароджені.

⁵⁹⁵ Голодомор 1932–1933 рр. в Україні: причини і наслідки. Міжнародна наукова конференція. Київ, 9–10 вересня 1993 р. Матеріали. – С. 117.

По-третє, треба зважати на демографічне відлуння голоду. У 1932–1933 рр. у віковій піраміді населення утворилася глибока вищербина. Ті, хто загинув від голоду або взагалі не народився, випали з процесу відтворення народонаселення. Як наслідок, через покоління у віковій піраміді утворювалася нова вищербина меншої глибини. Ще через покоління не народжувалися вже онуки жертв голоду. Демографічне відлуння не повинно входити в підрахунок втрат, але про нього не варто забувати.

По-четверте, багатьом політикам здається, що можна скористатися розмаїттям цифр, щоб обрати найбільш зручну. Між ними точиться приховане змагання: одні збільшують кількість жертв до неможливо високої, інші применшують наслідки голоду.

Тому треба вивчати і експертні оцінки, і розрахунки, базовані на демографічній статистиці. Розглядаючи оцінки, що формуються за різними критеріями, можна досягнути всю глибину цієї складної проблеми. *Її не розв'язало відкриття ретельно приховуваної в радянські часи демографічної статистики.* У 1932–1933 рр. статистичний облік дав цілком зрозумілий збій. Неповна реєстрація народжень і смертей в охоплених голодом регіонах пояснювалася тим, що гинули й реєстратори.

Зі статистичною картиною голоду історики і демографи вперше познайомилися в 1989 р. Незважаючи на неповний облік, вона була жахливою. Недарма в Кремлі одразу після голоду потурбувалися перекрити шляхи витоку інформації про динаміку народонаселення. У 1934 р. змінився механізм збирання інформації про стан населення: відділи запису актів громадянського стану (ЗАГС) були передані з Центрального управління народногосподарського обліку (ЦУНГО) Держплану СРСР та його органів на місцях у підпорядкування НКВС СРСР. Радянську архівну службу, яка зберігала цю інформацію, теж передали у підпорядкування чекістам.

Світ дізнавався про голод у СРСР з уривчастих повідомлень журналістів, що почали з'являтися в американській пресі з лютого 1933 р. Радянський уряд одразу після цього встановив порядок, за яким зарубіжні кореспонденти могли пересуватися по країні тільки з дозволу міліції.

Слідом за репортажем Малкольма Маггеріджа про його враження від поїздки по Північному Кавказу й Україні, що відбулася до заборони вільного пересування, англійська газета «Manchester Guardian» опублікувала статтю Гарета Джонса «Голод у Росії» (30 березня 1933 р.). Гарет Джонс у минулому був секретарем прем'єр-міністра Великої Британії Д. Ллойд Джорджа. Він добре знав радянську дійсність і не міг замовчувати трагедії, яка розгорталася на його очах, хоча знав, що негайно буде позбавлений акредитації. У статті він писав: «Росія сьогодні

перебуває в лабетах голоду, який здається не менш жакливим, ніж катастрофа 1921 року, коли загинули мільйони»⁵⁹⁶.

31 березня 1933 р. серію сенсаційних повідомлень «Manchester Guardian» спростував кореспондент американської газети «New York Times», англієць за походженням і громадянством Волтер Дюранті. Суть його статті була відображена в її назві: «Росіяни голодують, але не вмирають від голоду» («Russians Hungry, But Not Starving»). Один із небагатьох західних журналістів, якому вдалося взяти інтерв'ю у Сталіна, Дюранті завжди намагався писати так, аби не викликати невдоволення в Москві.

Як виявив Дана Дальрімпл, перша конкретна оцінка втрат від голоду в СРСР належала випускнику Гарварда і викладачу політології в Північно-Західному університеті Ричарду Саллету. 7 липня 1933 р. він опублікував коротку замітку в газеті «New York World Telegram» під заголовком «Кажуть, що в Росії загинули від голоду 10 мільйонів» («Says Ten Million Starved in Russia»). Цифра здавалася неймовірною, а сама інформація була похована в глибині десятої газетної сторінки. Тому Д. Дальрімплу здалося, що повідомлення Саллета не справило будь-якого враження⁵⁹⁷. Однак польський дослідник Роберт Кушнеж нещодавно виявив, що в липні й серпні це повідомлення потрапило на сторінки газет у його країні⁵⁹⁸.

Газета «New York Times» 20 серпня 1933 р. опублікувала повідомлення про відозву віденського архієпископа кардинала Т. Інніцера. Відозва була реакцією католицьких кіл на звернення митрополита Андрея Шептицького рятувати українських селян, які гинуть від голоду, а також на клопотання створеного в Брюсселі діячами української еміграції Комітету допомоги голодуючим України і Кубані. Кардинал вказував, що в Радянському Союзі вже спостерігаються численні випадки канібалізму і голодна смерть загрожує мільйонам людей. Одночасно «New York Times» повідомила про реакцію радянських урядових кіл на звернення кардинала: у їхньому злостивому коментарі зазначалося, що в СРСР нема ні канібалів, ні кардиналів.

⁵⁹⁶ У книзі «Ціна “великого перелому”», яка вийшла друком у 1991 р., я висловлював щиру подяку доктору Дж. Мейсу за надані мені унікальні матеріали про те, як світ дізнавався про голод в СРСР. У радянських бібліотеках ці матеріали були відсутні. Тепер я маю можливість використовувати при висвітленні цієї теми й інформацію з книги «Голодомор в Україні 1932–1933 рр.» (Одеса–Львів, 2001, упорядники Л. Бур'ян та І. Рикун) – найбільш повного бібліографічного покажчика з цієї проблеми: 6 384 назви за період 1932–2000 рр.

⁵⁹⁷ Dalrymple Dana. The Soviet Famine of 1932–1934// Soviet Studies, XV: 3 (January 1964). – P. 254,259.

⁵⁹⁸ Kusnierz Robert. Ukraina w latach kolektywizacji i Wielkiego Glodu (1929–1933). – Torun, 2005. – S. 192.

21 серпня 1933 р. газета «New York Herald Tribune» опублікувала статтю свого московського кореспондента Ральфа Барнса з оцінкою кількості жертв голоду – мільйон осіб. «New York Times» змусила свого кореспондента Дюранті підтвердити чи заперечити повідомлення конкуруючої газети. З повідомлення останнього, яке було опубліковане 24 серпня, випливало (хоча прямо не стверджувалося), що в Південній Росії кількість загиблих становила не менше 2 млн.

Після цього повідомлення за Дюранті взяли керівники посольства Великої Британії в Москві. У конфіденційній розмові з ними журналіст заявив, що населення Північного Кавказу і Нижньої Волги зменшилося в результаті голоду на 3 млн, України – на 4–5 млн, а загальна кількість померлих в СРСР вимірюється цифрою в 10 млн осіб. Ця інформація була передана посольством на початку жовтня англійському урядові. Денне світло вона побачила в документальному збірнику, підготовленому й опублікованому трьома канадськими істориками, які працювали в архіві Foreign Office (міністерства закордонних справ Великої Британії) – М. Царинником, А. Луцком і Б. Корданом⁵⁹⁹.

Звичайно, кількість жертв Дюранті оцінював приблизно. Однак це було свідчення очевидця. Він передавав англійському урядові інформацію одразу після поїздки в Україну і на Північний Кавказ. Цю разову поїздку кількох журналістів Дюранті «вибив» у радянських властей, оскільки багато зробив для того, щоб зміцнити в американських колах лінію на дипломатичне визнання СРСР.

Московський кореспондент «Manchester Guardian» Вільям Чемберлін теж побував в УСРР і на Північному Кавказі. Щоб мати змогу написати про свої враження від цієї поїздки, він весною 1934 р. виїхав з СРСР, а восени опублікував книгу «Залізний вік Росії». Посилаючись на місцевих керівників, він заявив, що в уражених голодом регіонах загинуло до 10% населення. У книзі повідомлялося, що голод охопив територію, де проживало 60 млн осіб, а кількість жертв навряд чи могла бути меншою, ніж 3–4 млн осіб⁶⁰⁰.

У численних публікаціях генерального секретаря Європейського конгресу національностей при Лізі Націй Евальда Амменде називалися різні цифри жертв голоду. Зокрема, в статті, опублікованій газетою «New York Times» 1 липня 1934 р., він вказав, що в СРСР загинуло 7,5 млн осіб. Разом з кардиналом Т. Інніцером Амменде став ініціатором створення комітету допомоги голодуючим регіонам Радянського Союзу. В грудні 1933 р. він організував у Відні міжнародну конференцію, присвячену голоду в СРСР.

⁵⁹⁹ The Foreign Office and the Famine. British Documents on Ukraine and the Great Famine of 1932–1933. Kingston (Ontario), New York. – 1988. – P. 179.

⁶⁰⁰ Chamberlin W. Russia Iron Age. – Boston, 1934. – P. 88.

У виступі в Палаті лордів архієпископ Кентерберійський 25 липня 1934 р. заявив, що в СРСР загинуло від голоду до 5 млн осіб. Палата лордів, як повідомила лондонська газета «The Times» 26 липня, прийняла резолюцію, в якій висловлювалося співчуття громадянам СРСР (подібна резолюція була прийнята Палатою общин 28 травня). Але демарш парламенту не був підтриманий широкою громадськістю Великої Британії.

Громадськість країн Заходу не дуже вірила своїм журналістам, коли ті писали про Радянський Союз. Як правило, журналісти були або антикомуністами, або «співчувачими» (причини співчуття могли бути різними – від ідеології до банальних «субсидій»), тож їхні протилежні за знаком повідомлення з-за «залізної завіси» взаємно знецінювалися. Тому інформація про голод не набувала належного розголосу. Тим більше, що ця інформація почала використовуватися в Америці як політична зброя.

У звіті комісії Конгресу, яка вивчала голод 1932–1933 рр. в Україні, Дж. Мейс детально зупинився на протистоянні обраного в 1932 р. президента США Ф. Д. Рузвельта з газетним магнатом В. Р. Херстом. Суть тактики Херста полягала в тому, щоб звинуватити президента у намаганні поліпшити відносини із злочинним радянським урядом, який нищив власний народ. Як відомо, після приходу Рузвельта до влади США відмовилися від політики невизнання СРСР і встановили з останнім у 1933 р. дипломатичні відносини. Президент скористався тим, що Й. Сталін після приходу до влади А. Гітлера почав шукати в країнах Заходу нових союзників. Примирення СРСР з європейськими партнерами – США, Великою Британією та Францією – відповідало американським національним інтересам.

Рандольф Херст діяв у краших традиціях жовтої преси. Оскільки пропагандистська кампанія проти Рузвельта відкрилася в 1935 р., треба було «актуалізувати» подію, яку він мав намір використати, щоб не допустити переобрання президента на другий строк. Це було зроблено шляхом «пересування» радянського голоду з 1933 на 1934 р. З протестом проти цієї операції негайно виступив кореспондент американської газети «Nation» і автор фундаментальної біографії В. Леніна Луї Фішер. Він побував в Україні у 1934 р. і не побачив там голоду⁶⁰¹.

Херстівські журналісти у подальших публікаціях виправили хронологію, натомість вдалися до іншого прийому, який справляв на читачів сильне враження: нібито той чи інший радянський політичний діяч у неофіційному спілкуванні з журналістами називав їм точну цифру жертв голоду. У серпні 1935 р. була надрукована серія статей американця російського походження Адама Тодала, який був знайомий з М. Скрипником з дореволюційних часів. У 1931 р. Тодал повернувся

⁶⁰¹ Великий голод в Україні. Звіт конгресово-президентської комісії США з дослідження Великого голоду 1932–1933 рр. – К., 2008. – С. 231.

в Україну і прожив там кілька років, маючи можливість спілкуватися з політиками вищого ешелону. Він твердив, що Скрипник незадовго до самогубства поділився з ним такою інформацією: голова ДПУ УСРР В. Балицький конфіденційно повідомив йому, що в Україні й на Кавказі від голоду померло 8–9 млн людей. Від інших офіційних осіб Тодал нібито дізнався, що на Уралі, в Поволжі й Західному Сибіру з голоду померли ще 1–2 млн людей⁶⁰².

Інформація А. Тодала «прижилася» у західній пресі. У кращій прижиттєвій біографії Сталіна, яка належала перу французького письменника російського походження Бориса Суваріна і витримала багато перевидань різними мовами, наводилися оцінки жертв голоду 1932–1933 рр., запозичені нібито з радянських джерел і повідомлені Тодалом⁶⁰³.

Публікації херстівських журналюг містили в собі елементи «клякви», які рано чи пізно розкривалися. Такий підхід американських журналістів допоміг у повоєнні часи радянським пропагандистам побудувати концепцію «так званого херстівського голоду», нібито придуманого на замовлення «українських буржуазних націоналістів». Зокрема, на гроші радянських спецслужб у Торонто була видана і дешево розповсюджувалася книжка Дугласа Тоттла з підзаголовком «Український геноцидний міф від Гітлера до Гарварда»⁶⁰⁴. Випускниками Гарварда були вчені української діаспори, які в 50-ту річницю Голодомору взяли всерйоз за вивчення і висвітлення в пресі найбільшого з усіх сталінських злочинів.

Огляд версій сучасників голоду доцільно завершити розглядом ще двох оцінок, оприлюднених набагато пізніше, але споріднених зі своїми попередниками походженням: той, хто інформував, не брав на себе відповідальності за достовірність повідомлення, а посилався на високу особу в радянських колах, яка за своєю посадою мусила знати дійсний стан справ. На Заході всі були переконані, що хтось у Радянському Союзі мусить все-таки знати, скільки людей загинуло. Саме цю переконаність читачів й експлуатували херстівські журналісти, посилаючись на свої міфічні контакти з високими особами.

Перша з оцінок належала безпосередньо Сталіну, а повідомив про неї політик, якому на Заході неабияк довіряли, – Вінстон Черчилль. Саме тому ця оцінка побутує в публіцистиці й по сьогоднішній день. На жаль, читати першоджерело – спогади Черчилля – не всім вистачає часу, а тому часто-густо передача інформації здійснюється зі спотворенням – як щодо деталей, так і по суті.

.....
⁶⁰² Там само. – С. 232.

⁶⁰³ Souvarine Boris. Stalin: Critical Survey of Bolshevism. – New York, 1939. – P. 669–670.

⁶⁰⁴ Tottle D. Fraud, Famine and Fascism: The Ukrainian Genocide myth from Hitler to Harvard. – Toronto, 1987. – 167 p.

Наталія Араловець, автор розділу про демографічні наслідки суцільної колективізації і голоду 1932–1933 рр. у фундаментальній тритомній книзі під редакцією Ю. Полякова «Население России в XX веке», торкнулася цього сюжету зовсім коротко: «В. Черчилль у воєнних спогадах згадав про висловлювання Й. В. Сталіна щодо 10 млн селян, висланих і полеглих від голоду»⁶⁰⁵. По-іншому підійшов до цього висловлювання вже покійний голова НТШ (Україна) Олег Романів. У статті під моторошною назвою «Ювілей наймасштабнішої катастрофи України» він написав так: «Звучать дуже об'єктивно визнання самого Сталіна, зроблені ним у Ялті 15 серпня 1943 р. в розмові з Черчиллем, коли він стверджує, що за час колективізації від 1929 до 1933 рр. втрати селянства дорівнювали 10 млн осіб»⁶⁰⁶.

На репліку Черчилля «Ви мали справу не з кількома десятками тисяч аристократів або великих поміщиків, а з мільйонами маленьких людей» Сталін відповів так: «З десятками мільйонами... Це було щось страшне, це тривало чотири роки, але для того, щоб позбавитися періодичних голодувань, Росії було абсолютно необхідно орати землю тракторами». А на запитання, що сталося з куркулями, Сталін сказав: «Деяким з них дали землю для індивідуального обробітку в Томській області, або в Іркутській, або ще далі на північ, але основна частина була дуже непопулярна, і їх знищили власні наймити»⁶⁰⁷.

Зі сказаного випливає, по-перше, що в СРСР за 4 роки було репресовано 10 млн селян, а по-друге, що Сталін узагалі не говорив про загибель селян від голоду (наявність його він, як відомо, заперечував). Під час цієї бесіди в Москві 15 серпня 1942 р. (не в Тегерані 1943 р. і не в Ялті 1945 р.!) Сталін майстерно перекинув провину за знищення мільйонів селян з влади на наймитів. Скільки мільйонів загинуло, Сталін, як буде показано далі, сам не знав. Цифра в 10 млн репресованих була названа навмання. Вона не відповідала ні кількості розкуркулених і висланих, ні кількості загиблих від голоду.

Ще одна оцінка наводиться лише тому, що Н. Араловець у згаданому вище тритомнику «Население России в XX веке» розглядає її поряд з іншими розрахунками втрат від голоду. Мова йде про розрахунки П. Василевського, вперше оприлюднені в статті, яку надрукував львівський журнал «Дзвін»⁶⁰⁸. Згодом ця стаття була передрукована упорядниками книги «33-й: Голод. Народна книга-меморіал» В. Маняком і Л. Коваленко. Певно, московські демографи поставилися з увагою до

⁶⁰⁵ Население России в XX веке. Исторические очерки. – Том 1. 1990–1939. – М., 2000. – С. 270.

⁶⁰⁶ Вісник НТШ. – Зима 2002. Число 28. – С. 15.

⁶⁰⁷ Черчилль У. Вторая мировая война. – М., 1991. – Т. 3–4. – Кн. 2. – С. 526.

⁶⁰⁸ Василевський Пантелеймон. Алгебра геноциду // Дзвін, 1990. – № 5. – С. 77–80.

цих розрахунків, оскільки вони були надруковані в авторитетному виданні й побудовані, як запевняв Василевський, на даних ДПУ.

Авторові цієї праці випало ознайомитися з розрахунками П. Василевського до їх публікації. У липневому числі науково-популярного журналу «Наука і суспільство» за 1989 р. була опублікована моя стаття з розрахунками кількості жертв голоду в УСРР⁶⁰⁹. Десь через місяць редакція переслала мені критичний аналіз цих розрахунків, здійснений П. Василевським, а також його власну статтю, яка тривалий час перебувала у редакційному портфелі журналу, але не друкувалася. В цій статті П. Василевський повідомляв, що чекісти зареєстрували в Україні смерть від голоду 2 420 100 осіб між 1 грудня 1932 р. і 15 квітня 1933 р. Виходячи з цієї базової цифри, він визначав кількість усіх померлих від голоду до 1 серпня 1933 р. загальним числом 7 125 850 осіб. Ключовим моментом цього визначення була базова цифра, сама ж методика розрахунку втрат за весь період була примітивною, і на ній не варто зупинятися.

Історія базової цифри була такою. Як твердив П. Василевський, у 1950 р. він сидів в одній камері з колишнім керуючим справами РНК УРСР О. Кисельовим (це було в Комі АРСР), і той розповів йому про свою зустріч з В. Балицьким на березі Печори весною 1939 р. Тоді Балицький висповідався Кисельову, як розповідав Василевський, за гріх всього життя – Голодомор. Він розповів про розмову Сталіна з Постишевим і Косіором у його присутності. Вождь похвалив українських керівників за звіти в Москву про кількість померлих від голоду (саме на підставі цих звітів нібито і склалася цифра – 2 420 100). Після наради Сталін підійшов до Постишева – знову у присутності Балицького, і сказав йому: «Ты, Паша, назначен нами туда в роли главгола, и этим оружием сделаешь там больше, чем Семен конными армиями. Стасик немного растерялся, а у тебя рука и воля железные» (главгол – головнокомандувач голоду, Семен – Будьонний, Стасік – Косіор). Цитата наводиться тому, що після опублікування у двох виданнях статті П. Василевського вона «гуляє» в публіцистиці.

Усі деталі «спогадів» Василевського вигадані. В. Балицький був розстріляний 27 листопада 1937 р., і цей факт належним чином задокументований. У книзі про Балицького Ю. Шаповал і В. Золотарьов переповіли барвисту розповідь Василевського про смертний час наркома. Балицького нібито впізнали ув'язнені ним свого часу харківські чекісти в Кожві під Печорою і влаштували йому «суд честі», після чого той змушений був сам накинути собі зашморг на шию. Коментуючи розповідь, автори книги засвідчили відсутність «харківських чекістів» у печорських

⁶⁰⁹ Кульчицький Станіслав. Шукати правду, сказати правду // Наука і суспільство. – 1989. – № 7. – С. 17–21.

таборах (так само як смерть Балицького у 1939 р.), проте не відкинули цілком версії Василевського: всяке може трапитися в житті...⁶¹⁰

Суть справи, однак, не в Балицькому, «харківських чекістах» або інших деталях розповіді Василевського – так само неправдоподібних. Для з'ясування питання про надійність «чекістської цифри» померлих від голоду важливим є пункт розповіді про те, як співробітники ДПУ готували свої звіти про померлих від голоду українських селян. Василевський писав: «По селах гасали на баских конях “чорношкірі” уповноважені районних відділів ДПУ, збирали від сільрад звіти щоп'ятиденки, звітували в районах, а ті – далі...» Виникає просте запитання: яка політична необхідність спонукала чекістів до такої ретельної й оперативної лічби? Невже не можна було дочекатися перепису населення?

Якраз Всесоюзний перепис населення, відсунутий через різні причини аж на 1937-й рік, найбільш переконливо підтвердив той факт, що організаторів голоду-геноциду в Україні і на Кубані аніскільки не турбувала точна кількість померлих від голоду. Стурбувала їх лише та обставина, що перепис міг виявити сліди злочину.

Дисидент з оточення А. Сахарова Олександр Баб'юнишев (Максудов) опинився в США, де став авторитетним фахівцем у галузі демографічної історії радянської доби. Блискуче есе «Початок 1937: перепис населення» з'явилося спочатку в російськомовному журналі «Минувшее» (1986, №1), а потім увійшло в його підсумковий збірник демографічних праць «Потери населения СССР» (Chalidze Publications, Benson, Vermont, 1989). Посилатимуся на це видання.

Есе Максудова в своїх першопублікаціях було цікавим як розповідь про репресований і всіма забутий перепис. Пам'ятаю шок у радянському суспільстві, викликаний коротенькою заміткою Марка Тольця під назвою «Скільки ж нас тоді було?», яку опублікував московський тижневик «Огонек» у передостанньому числі за 1987 рік. Як свідчить назва його замітки, Тольц був знайомий з есе Максудова в журнальному варіанті, яке закінчувалося іронічними словами «Кінець кінцем: коли нас скільки було?» Після 1991 р., коли Інститут історії СРСР АН СРСР опублікував окремою книгою короткі підсумки перепису 1937 р. (все, що збереглося в архівах), замітка Тольця й есе Максудова втратили інформаційну цінність, але зберегли історіографічне значення. Однак максудівське есе набуло іншої якості: воно змушує задуматися над тим, чому результати перепису виявилися несподіваними для керівників СРСР.

Як уже вказувалося, у 1934 р. відділи ЗАГС були передані у відання НКВС. 28 вересня 1935 р. газета «Правда» опублікувала народжену в надрах органів державної

⁶¹⁰ Шаповал Юрій, Золотарьов Вадим. Всеволод Балицький: особа, час, оточення. – К., 2002. – С. 355.

безпеки постанову РНК СРСР і ЦК ВКП(б) «Про постановку обліку природного руху населення». У ній стверджувалося, що ця справа перебувала в незадовільному стані: «Органи обліку часто використовувалися класовими ворогами (попи, куркулі, колишні білі), які пробралися в ці організації і проводили там контрреволюційну, шкідницьку роботу (реєстрація по кілька разів смерті одних і тих же осіб, недооблік народжень і т. д.). «І т. д.» насправді не існувало. Авторів закону турбували тільки переоблік смертей і недооблік народжень. Точніше було б сказати так: їх хвилював низький рівень природного приросту, що не давало можливості швидко «погасити» втрати від голоду 1932–1933 рр. Іншими словами, автори закону намагалися замести сліди своєї злочинної діяльності звинуваченням працівників ЗАГСів у шкідництві. Чому «шкідництво» повинне було полягати саме у переобліку смертей і недообліку народжень, а не навпаки, залишалось незрозумілим.

Щоб припинити чутки за кордоном і всередині країни про величезні втрати населення внаслідок голоду, Сталін узяв на себе функцію монопольного інформатора з питань смертності, народжуваності й загальної чисельності населення. Щоб бути переконливим, він зробив необережну заяву. Виступаючи в січні 1934 р. зі звітною доповіддю ЦК ВКП(б) на XVII з'їзді партії, генсек з властивим йому притиском наголосив на зростанні (у контексті з іншими досягненнями – зростанням національного доходу та промислової продукції) чисельності населення СРСР зі 160,5 млн осіб наприкінці 1930 р. до 168 млн наприкінці 1933 р.⁶¹¹ Цифра 168 млн була сумою двох величин: опублікованої ЦУНГО оцінки чисельності на січень 1933 р. – 165,7 млн осіб і річного природного приросту, який на початку 30-х років становив приблизно 2,5 млн осіб. Обнародуванням цієї цифри Сталін давав зрозуміти всім, хто виступав з різними версіями втрат від голоду, що в СРСР не було втрат, а відповідно й голоду. Ця заява викликала жах у демографів. Вони розуміли, що *доведеться незабаром проводити перепис населення й публікувати його результати, які, поза всяким сумнівом, будуть меншими від очікуваних.*

«Липова» сталінська цифра чисельності населення використовувалася тільки у пропагандистських виданнях 1934–1935 рр. До честі демографів слід вказати, що вони не публікували офіційних даних про чисельність населення на початок кожного року, як це завжди робилося раніше. Час минав, а ці дані застигли на відмітці початку 1933 р. – наприклад, у 1936 р. в Києві вийшов «Довідник адмінтерподілу УСРР (за станом на 15 грудня 1935 р., населення – на 1 січня 1933 р.)».

У промові на Всесоюзній нараді комбайнерів у грудні 1935 р. Сталін зробив ще один демографічний демарш. Ця його заява (разом з надрукованими в газеті

.....
⁶¹¹ Сталін Й. Твори. – Т. 13. – С. 332.

ремарками офіційної стенограми) звучала так: «У нас тепер всі говорять, що матеріальне становище трудящих значно поліпшилося, що жити стало краще, веселіше. Це, звісно, правильно. Але це веде до того, що населення почало розмножуватися куди швидше, ніж у старий час. Смертності стало менше, народжування більше, і чистого приросту виходить незрівнянно більше. Це, звісно, добре, і ми це вітаємо (веселе похвавлення в залі). Тепер у нас кожний рік чистого приросту населення виходить близько 3 мільйонів душ. Це значить, що кожний рік ми одержуємо приростування на цілу Фінляндію (загальний сміх)»⁶¹².

Між першою і другою заявами – два роки. Не підлягає сумніву, що в 1934–1935 рр. смертність різко зменшилася, бо під час Голодомору гинули головним чином люди похилого віку – тож поточні показники природного приросту тимчасово стали сприятливими.

Озвучення Сталіним на партійному з'їзді в січні 1934 р. цифри кількості населення у 168 млн осіб на початок 1934 р., у поєднанні з заявою вождя від грудня 1935 р., означало, що на початку 1935 р. населення СРСР мало би становити 171 млн осіб, у 1936 р. – відповідно 174 млн, а в 1937 р. – 177 млн осіб. «Не уникнути враження, – зазначав Максудов у своєму есе про перепис 1937 р., – що керівники країни і навіть демографи не мали в 1936–1937 рр. реального уявлення про наслідки здійснюваних соціальних заходів. Вони не могли не здогадуватися, що голод і масова смертність на селі змінюють демографічну картину, але як і наскільки – не знали»⁶¹³.

Невідомо, хто і в якій формі попередив Сталіна про небезпеку, приховану в переписі населення. Але можна з певністю сказати, що попередження було зроблене в дуже обережній формі. В іншому разі генсек відмовився б від проведення перепису, як він це зробив у повоєнний період (демографи тоді пропонували провести перепис через 10 років після попереднього, у 1949 р., але він був проведений тільки через 20 років, у 1959 р.).

Більш-менш точно можна визначити дату попередження про пов'язані з переписом політичні неприємності. 27 червня 1936 р. ЦВК і РНК СРСР заборонили аборти (заборона пережила Сталіна, залишаючись в силі до листопада 1955 р.). Цей екстраординарний захід спрямовувався на те, щоб «населення почало розмножуватися куди швидше, ніж у старий час». Справді, в УРСР число народжень зросло з 766 тис. у 1935 р. до 1214 тис. у 1937 р.⁶¹⁴ Проте до при-

.....
⁶¹² Комуніст (Київ). – 1935, 4 грудня.

⁶¹³ Максудов. Потери населення СССР. – Бенсон (Вермонт), 1989. – С. 272.

⁶¹⁴ Рудницький О. П. Демографічні наслідки голоду 1932–1933 рр. в Українській РСР // Історія народного господарства та економічної думки Української РСР. – Вип. 24. – К., 1990. – С. 25.

значеної вже дати перепису залишалось обмаль часу, тому заборона абортів не вплинула на його результати.

1 січня 1937 р. ЦК ВКП(б) і Раднарком СРСР звернулися до населення країни із закликом свідомо поставитися до перепису, який мав засвідчити світові мовою точних цифр величезні переваги соціалізму. Цього дня майже мільйон мобілізованих і навчених добровольців-рахувальників зробили попередній суцільний обхід населення, готуючись до критичної дати – ночі з 5 на 6 січня, коли мала бути врахована кожна наявна в країні людина. Союзні республіки повинні були не пізніше 10 січня відправити в Москву телеграфні донесення з сумарною цифрою переписаного населення. До 16 січня республіки, краї і області мали відправити в центр заново перевірені дані. ЦУНГО Держплану СРСР зобов'язувалося подати урядові найбільш важливі для державного планування дані: загальну чисельність населення і його розподіл за регіонами і статтю. У Москві, Ленінграді і Харкові працювали машинно-лічильні станції з більш ніж тисячею працівників на кожній. За кілька місяців вони могли опрацювати всі дані Всесоюзного перепису⁶¹⁵.

За зразково проведений перепис уряд нагородив начальника ЦУНГО І. Кравалю орденом Леніна. Урядові нагороди одержали й інші керівники переписної кампанії. У газетах і журналах почали з'являтися перші вибіркові дані перепису. Проте вся ця атмосфера піднесення обірвалася в день, коли союзні республіки відправили в Москву донесення з сумарною цифрою переписаного населення. У цей день, 10 січня, заступник начальника Управління народногосподарського обліку Укрдержплану Е. Кустолян у записці на ім'я І. Кравалю, надісланій разом з обов'язковим телеграфним повідомленням, указав: «Результати перепису по УРСР, судячи з попередніх даних, роблять цей матеріал абсолютно секретним»⁶¹⁶. **Загальна чисельність населення України виявлялася меншою, ніж була в 1926 р. Перепис 1937 р. витягував на суд людський замовчувану владою демографічну катастрофу.**

До зняття грифу секретності з радянської демографічної статистики на Заході було опубліковано кілька версій про чисельність населення Радянського Союзу на початку 1937 р. Посилаючись на свідчення керівника радянської військової розвідки у Західній Європі В. Кривицького, який у 1937 р. не повернувся в СРСР, Б. Суварін у згадуваній вище біографії Сталіна твердив, що перепис зареєстрував 145 млн осіб⁶¹⁷. О. Антонов-Овсієнко в своїй книзі про Сталіна приділив перепису

⁶¹⁵ Максудов. Потери населения СССР. – С. 267–268.

⁶¹⁶ Поляков Ю. А., Жиromская В. Б., Киселев И. Н. Полвека молчания (Всесоюзная перепись населения 1937 г.) // Социологические исследования. – 1990. – № 6. – С. 8.

⁶¹⁷ Souvarine Boris. Stalin: A Critical Survey of Bolshevism. – Р. 669. У виданій Вальтером Кривицьким в 1939 р. книзі «Я був агентом Сталіна» такого свідчення нема.

1937 р. невеличкий розділ. Посилаючись на свідчення вцілілого під час Великого терору заступника Кравалю О. Попова, він назвав іншу цифру – 156 млн осіб⁶¹⁸. М. Царинник у вступній статті до збірника документів про голод в Україні повідомив про дещо інший результат перепису – 158 млн осіб⁶¹⁹.

У часи горбачовської «перебудови» політика гласності зробила можливим те, що було неможливим упродовж багатьох десятиліть, починаючи з січня 1937 р.: відкрила доступ до радянської демографічної статистики. Першим скористався цим директор Центрального архіву народного господарства СРСР В. Цаплін. Він опублікував у журналі «Вопросы истории» лист начальника ЦУНГО Кравалю на ім'я Сталіна і Молотова від 14 березня 1937 р. «Про попередні підсумки Всесоюзного перепису населення». Виявилося, що перепис зареєстрував 162 003 225 осіб. У цю цифру увійшли категорії населення, які переписувалися окремо: 1 956 217 службовців РСЧА, Внутрішніх військ і прикордонної охорони НКВС, а також 2 653 036 осіб, які входили до спецконтингенту НКВС (тюрми і концтабори) та Наркомату освіти (спецшколи і колонії)⁶²⁰.

Перепис 1937 р. в УРСР показав такі результати порівняно з переписом 1926 р.⁶²¹:

Регіон	17.12.1926	6.01.1937	1937 р. у % до 1926 р.
Вінницька обл.	4 358 526	3 918 736	89,9
Київська обл.	5 800 912	5 098 241	87,9
Чернігівська обл.	2 784 311	2 522 371	90,6
Харківська обл.	5 722 653	5 053 431	88,3
Донецька обл.	2 963 690	4 578 669	154,5
Дніпропетровська обл.	3 483 665	3 721 228	106,8
Одеська обл.	3 244 620	2 925 399	90,2
Молдавська АРСР	567 599	569 534	100,3
УРСР в цілому	28 925 978	28 387 609	98,1

Дані про кількість населення за переписом 1926 р. в документах кінця 30-х років були на 117 тис. меншими від тих, що публікувалися одразу після того пере-

⁶¹⁸ Антонов-Овсенко А. В. Портрет тирана. – Нью-Йорк, 1980. – С. 253–257

⁶¹⁹ Див.: The Foreign Office and the Famine. – Р. 48.

⁶²⁰ Цаплін В. В. Статистика жертв сталинізму в 30-е годы // Вопросы истории. – 1989. – № 4. – С. 176.

⁶²¹ Поляков Ю. А., Жиromская В. Б., Киселев И. Н. Полвека молчания (Всесоюзная перепись населения 1937 г.) // Социологические исследования. – 1990. – № 6. – С. 17.

пису. Різниця пояснювалася, мабуть, деяким коригуванням кордонів республіки. Розміщені на території УРСР службовці РСЧА, Внутрішніх військ і прикордонної охорони НКВС обліковувалися централізовано і не входили до загального підсумку населення ні в 1926, ні в 1937 рр. Спецконтингенти НКВС і Наркомосу розподілялися по областях.

З таблиці видно, що за 10 років в Україні відбувся істотний *перерозподіл* населення, зумовлений передусім урбанізаційними процесами під впливом високих темпів капітального будівництва в Донецько-Придніпровському регіоні. Тому на всіх інших областях, окрім Донецької і Дніпропетровської, демографічна катастрофа позначилася ще сильніше. Начальник УНГО при Держплані УРСР мав підстави для висновку про необхідність засекретити результати перепису 1937 р.

Катастрофа українців у СРСР виглядала ще виразніше, якщо порівняти переписну динаміку чисельності десяти найбільш чисельних народів Радянського Союзу⁶²²:

		1926 р.	1937 р.	1937 у % до 1926
1.	Росіяни	77 791 124	93 933 065	120,7
2.	Українці	31 194 976	26 421 212	84,7
3.	Білоруси	4 738 923	4 874 061	102,9
4.	Узбеки	3 955 238	4 550 532	115,0
5.	Татари	3 029 995	3 793 413	125,2
6.	Казахи	3 968 289	2 862 458	72,3
7.	Євреї	2 672 499	2 715 106	101,6
8.	Азербайджанці	1 706 605	2 134 648	125,1
9.	Грузини	1 821 184	2 097 069	115,3
10.	Вірмени	1 568 197	1 968 721	125,5

На динаміку чисельності окремих народів у міжпереписний період вплинули кілька чинників:

- форсовані темпи соціально-економічних перетворень (стосовно казахів вони призвели до демографічної катастрофи),
- політика масових репресій, в атмосфері яких тільки й ставали можливими примусові перетворення,
- відмова від політики коренізації за кордонами республік, утворюваних «тигунними націями». Мільйони українців і білорусів, які постійно проживали за межами своїх республік, під час перепису 1937 р. реєструвалися як росіяни.

⁶²² Всесоюзная перепись населения 1937 г. Краткие итоги. – М., 1991. – С. 97.

Услід за коротким повідомленням про попередні результати перепису 1937 р. І. Краваль надіслав Сталіну і Молотову свої пояснення з приводу того, чому чисельність населення виявилася нижчою очікуваної за даними поточного обліку. Начальник ЦУНГО опинився у вкрай незручній ситуації: йому треба було знайти наукоподібні пояснення, які маскували б спричинені сталінською «революцією згори» людські втрати.

І. Краваль дезавуював поточну оцінку чисельності населення на 1 січня 1933 р. – 165,7 млн осіб. Поточний облік давав неправильні, завищені цифри, вказував він, пояснюючи це вадами системи реєстрації народжуваності та смертності. Тільки після передачі ЗАГСів у систему НКВС їхня робота почала налагоджуватися, передбачливо додав Краваль, щоб не звинуватити в неефективній роботі це всесильне відомство⁶²³.

Звинувачення ЗАГСів і ЦУНГО в неналежному обліку населення виглядало нелогічно. Якби мова йшла про звичайну недбалість, то вона мусила б однаково позначитися на реєстрації взаємно протилежних показників – і народжуваності, і смертності. Щоб здійснювати цілеспрямований недооблік населення, потрібно було утримуватися від реєстрації народжень і фіксувати надлишкову кількість смертей. Отже, замість недбалості працівники цих відомств мали бути звинувачені у свідомо здійснюваному фальшуванні природної динаміки населення. Мотиви такого фальшування неможливо було пояснити, але в 1937 р. це не ставало перешкодою для органів державної безпеки. *Відповідальних працівників системи народногосподарського обліку звинуватили в контрреволюційному недообліку населення.* Краваль був заарештований і розстріляний.

У лютому–березні 1937 р. до ЦУНГО Держплану СРСР і до місцевих УНГО почали надходити прохання від відомств надати їм дані про підсумки перепису для різних потреб: формування виборчих ділянок для виборів до Верховної Ради СРСР, складання плану третьої п'ятирічки тощо. Але розпорядженням нових керівників ЦУНГО основні матеріали перепису були передані на зберігання в секретні частини відомства.

Після арешту Кравалю керівники ЦУНГО зробили спробу врятувати перепис 1937 р. «підправленням» його результатів. Розшукуючи в лютому 1990 р. матеріали перепису 1937 р. в архівному фонді ЦУНГО, я натрапив на рукопис обсягом у 40 сторінок без назви й адресата. Свого часу архівісти-секретники у складеному переліку документів назвали його «Запискою про проведення перепису 1937 р.». На останній сторінці рукопису є машинописна дата – 13 серпня 1937 р., виправлена чорнилом на 19 серпня. Цим же чорнилом зроблені підписи керівників ЦУН-

.....
⁶²³ Социологические исследования. – 1990. – № 6. – С. 40.

ГО І. Веременичева, І. Писарева і третій, нерозбірливий. Зі змісту рукопису стало зрозуміло, що він був чернеткою відповідної записки в ЦК ВКП(б) і РНК СРСР про те, як матеріали перепису, висловлюючись словами авторів, «звільнювалися від шкідницьких спотворень». Керівники відомства вказували, як вони розподілили по кожному регіону свою фальсифікаторську поправку, спрямовану на виправлення «шкідницького недобору» населення. «Поправка» дорівнювала 6 526 тис. осіб ⁶²⁴.

Особлива увага в записці приділялася Україні. За переписом 1926 р. населення республіки становило 28 926 тис. осіб, а обліковий природний приріст за 1927–1936 рр. дорівнював 2 376 тис. Отже, в сумі мало бути 31 302 тис. (в тексті документа помилково надруковано 31 502). Оскільки за переписом 1937 р. населення республіки становило 28 388 тис. осіб, то це повинно було означати, що вплив за межі республіки допівнював 3 114 тис. осіб. «Безсумнівно, – стверджували автори цього документа, – що цифра впливу за межі УРСР – 3,1 млн чол. цілком безглузда, хоча шкідники робили спробу її обґрунтувати. Розрив свідчив лише про значний недооблік населення УРСР під час перепису 1937 р.» ⁶²⁵

Розраховуючи, наскільки треба збільшити чисельність населення по областях УРСР, щоб ліквідувати «недооблік», автори використали наявну в них статистику переміщення людей між республіками СРСР. Ці дані мають важливе значення для розрахунку втрат від голоду, про що мова буде йти далі. Тут треба лише зазначити, що матеріали міжреспубліканського міграційного балансу мали статус суворої секретності, тому що в них враховувалися всі види добровільного і примусового переміщення населення.

У роки першої п'ятирічки органи державної статистики мали лише приблизне уявлення про механічний рух населення. Після запровадження внутрішніх паспортів, тобто з 1933 р., рух населення стало можливим відслідковувати за допомогою механізму прописки і виписки. Це підвищило достовірність даних про механічний рух, хоча, як вказувалося в записці, «цей облік продовжує страждати найбільшими недоліками» ⁶²⁶. Проте приблизну картину, з точністю до десятків тисяч осіб, цей облік усе-таки давав.

У записці підкреслювалося, що впливу населення з УРСР у 1936 р. не спостерігалося, а в 1934–1935 рр. вплив з урахуванням припливу дорівнював не більше 100 тис. осіб за кожний рік. У роки першої п'ятирічки вплив був істотним. У цілому за міжпереписний період він становив, як вказувалося у записці, 1 343 тис.

⁶²⁴ Кульчицький С. В. Ціна «великого перелому». – К., 1991. – С. 343–344.

⁶²⁵ Російський державний архів економіки. – Ф. 1562. – Оп. 329. – Спр. 200. – Арк. 187.

⁶²⁶ Там само. – Арк. 187–188.

осіб. Наводився й обласний розріз сальдо припливу та відпливу населення за 1927–1936 рр. (у тис. осіб)⁶²⁷:

Вінницька обл.	– 691,5
Київська обл.	– 585,0
Чернігівська обл.	– 380,5
Харківська обл.	– 593,4
Донецька обл.	+ 1 339,0
Дніпропетровська обл.	– 24,0
Одеська обл.	– 451,1
Молдавська АРСР	– 48,2
УРСР у цілому	– 1 334,6

Драматична ситуація, в якій готувалася ця записка, позначилася на цифрах. Сальдо по областях становить 1 434,7 тис., а не 1 334,6 тис. Крім того, негативне сальдо механічного приросту по УРСР, яке подавалося в тексті записки окремо, визначалося цифрою – 1 343 тис. Різничитання, однак, не настільки великі, щоб зважати на них (особливо беручи до уваги притаманну таким величинам неточність обрахунку).

Автори записки повідомляли, що на машинолічильних станціях уже здійснюється розробка першої черги матеріалів «виправленого» перепису (територіальний розріз населення, його склад за віковою структурою, національностями, грамотністю, освітою, ставленням до релігії та шлюбністю). Цю роботу передбачалося закінчити до 1 січня 1938 р. Ставилося питання про дозвіл на публікацію «виправлених» матеріалів перепису 1937 р.⁶²⁸

Сталін не погодився. 25 вересня 1937 р. РНК СРСР визнав матеріали Всесоюзного перепису населення дефектними. Переписні картки були знищені. Демографічна наука практично зникла під катком репресій. Ті демографи, хто вижив, змушені були забути про свій фах. Науково-дослідні інститути з проблем народонаселення перестали існувати, у тому числі й всесвітньовідомий Демографічний інститут АН УРСР. Статистичні органи зобов'язувалися провести новий перепис населення на початку 1939 р.

Ми не можемо точно визначити демографічні втрати від голоду 1921–1923 рр. і від голоду 1946–1947 рр., бо ці трагедії сталися після тривалих війн. Якщо нема цифри втрат воєнного часу, у тому числі даних про міграцію населення, оцінка

⁶²⁷ Там само. – Арк. 189.

⁶²⁸ Там само. – Арк. 196.

втрата від повоєнного голоду стає неможливою. У випадку з наслідками голоду 1932–1933 рр. – все інакше. Після перепису 1939 р., результати якого були оголошені, стало можливим «взяти у вилку» втрати голодних років. Трудність полягала лише в тому, щоб визначити рух населення у період між переписами.

Ті, хто проводив перепис 1939 р., мали сильне бажання вийти на «справну цифру». Проте причетні до влади люди розуміли, що перепис, проведений з невеликим часовим відривом від попереднього, сфальсифікувати майже неможливо. У кожному разі, його фальсифікація була менш масштабною, ніж невдалі спроби фальсифікації перепису 1937 р. Це переконливо підтвердилося простим порівнянням переписів 1937 і 1939 рр., коли воно стало можливим.

«Вилка» у вигляді двох переписів населення, між якими знаходилися голодні роки, зробила оцінки втрат від голоду 1932–1933 рр. більш точними. Щоправда, постала істотна відмінність між точністю загальносоюзних і республіканських оцінок. Показник міграції в загальносоюзних оцінках дорівнював нулю, тоді як в обрахунок республіканських втрат доводилося включати сальдо міграційного балансу. Оскільки його не знали, діапазон оцінок коливався в широких межах.

Огляд оцінок втрат від голоду треба починати з розрахунків професора Т. Соснового, який працював в Укредержплані на посаді агронома-економіста, але залишився в Харкові після переведення столиці в Київ. У Харкові він залишався і після окупації міста німецькими військами, в 1942–1943 рр. працював керівником планово-економічного відділу міської управи. Сосновий спромігся витиснути максимум можливого з радянських довідників для службового користування 30-х років і опублікував у 1942 р. свою знамениту статтю з розрахунками жертв Голодомору в харківській газеті «Нова Україна». Стаття була передрукована 2 і 5 лютого 1950 р. газетою «Українські вісті», що виходила в Новому Ульмі (ФРН) – найбільшому осередку українців з категорії переміщених осіб. Редакція додала до попередньої назви «Правда про голод в Україні в 1932–1933 рр». свій підзаголовок: «Спроба зробити обчислення кількості загиблих, ґрунтуючись на советських статистичних відомостях». У цьому ж році газетна публікація Т. Соснового з'явилася в Новому Ульмі окремою брошурою⁶²⁹.

Відштовхуючись від факту появи статті Соснового в західнонімецькій газеті, деякі дослідники зробили висновок про те, що він емігрував у ФРН, а звідти переїхав у США. Слідом за ними я повторив ці твердження в колективній монографії, що вийшла в світ під грифом Інституту історії України НАН України в 2003 р.⁶³⁰

⁶²⁹ Голод в Україні 1932–1933 рр. Бібліографічний покажчик. Одеса–Львів, 2001. – С. 118, 119.

⁶³⁰ Кульчицький С. В. Демографічна катастрофа // Голод 1932–1933 років в Україні: причини та наслідки. – К., 2003. – С. 486.

Однак більш вірогідною здається інформація Д. Солов'я, який припускав, що Сосновий загинув в окупованому Харкові. Дмитро Соловей на початку 30-х років теж працював у харківському Будинку уряду – в УНГО при Укрдержплані⁶³¹.

Звернемося до розрахунків Т. Соснового у книзі Д. Солов'я, який користувався новоульмівською газетою. Сосновий вважав, що до кінця 1932 р. в Україні від голоду загинуло 1 505 тис., а за першу половину 1933 р. – 3 317 тис. осіб, що разом становило 4 822 тис. осіб. Усього Україна недорахувалася під час перепису 1939 р. 7 521 тис. своїх громадян⁶³².

Ключовими величинами в обрахунку Т. Соснового були дані перепису 1939 р., а також поточний облік населення за станом на 1.01.1932 і 1.01.1933. На відміну від інших експертів, він відмовився від використання даних перепису 1926 р. Можна здогадатися, що в його очах переваги такого надійного джерела, як перепис, знецінювалися впливом катаклізмів 1927–1931 рр. на демографічний стан суспільства. Однак поточний облік населення УСРР був дуже недосконалим. Крім того, Сосновий встановлював гіпотетичний приріст населення між початком 1933 р. і переписом 1939 р. за допомогою формули складних відсотків, яка непридатна для обрахунку демографічних величин.

І все ж, Сосновий спирався на реальні, хоч і спотворені певним чином величини. Якщо ми введемо в цей розрахунок невідому йому величину від'ємного сальдо міжреспубліканського міграційного балансу, то одержимо цифру прямих втрат у 3 479 тис. осіб. Ця цифра близька до показників, які обраховуються на основі доступної тепер демографічної статистики.

Опосередкованими втратами від голоду Т. Сосновий вважав весь дефіцит населення між початком 1932 р. і початком 1939 р. У його розрахунках він дорівнював 7 521 тис. осіб. Слід визнати, однак, що на стан населення впродовж цих семи років впливали й інші чинники. Голодомор був лише одним з них.

У повоєнній літературі української діаспори опубліковані в 1942 р. дані Т. Соснового здобули визнання. На відміну від довоєнних експертних оцінок, вони були одержані порівнянням чисельності населення до і після Голодомору. Мало значення й те, що використовувалися відсутні на Заході спеціалізовані видання Держплану УРСР. Нарешті, розрахунки Соснового були представлені громадськості в доступній для розуміння і навіть образній формі. Сосновий підкреслював, що в розпал голоду, який визначався цілком точно – перша половина 1933 р., щоденно гинуло до 25 тис. українських селян, тобто тисяча в день, 17 – щохвилини.

.....
⁶³¹ Соловей Дмитро. Сказати правду. Три праці про голодомор 1932–1933 років. – К., Полтава, 2005. – С. 19, 152.

⁶³² Там само. – С. 152–153.

10 вересня 1993 р. у Києві відбулася міжнародна наукова конференція у зв'язку з 60-річчям Голодомору. Голова оргкомітету конференції, віце-прем'єр-міністр М. Жулинський у своїй доповіді назвав цифри втрат від голоду – прямі (4,8 млн) і непрямі (7,5 млн)⁶³³. Ці величини вже давно не пов'язувалися з іменем С. Соснового і з його першопублікацією в харківській газеті 1942 р. Віце-прем'єр-міністр України використав їх, тому що вони були найбільш популярні в середовищі української діаспори. Услід за Жулинським ці цифри стали повторювати інші автори, які писали в Україні про Голодомор. З часом перша оцінка забулася, а друга (7,5 млн осіб) набула значення узагальнюючої цифри людських втрат за період 1932–1933 рр.

Не менш популярним як у літературі, так і у виступах політиків став набір цифр: 25 000 – щодня, 1 000 – щогодини, 17 – щохвилини. Т. Сосновий розрахував його для першої половини 1933 р., виходячи із загальної цифри визначених ним втрат – 3 317 тис. осіб. Однак про прив'язку цих конкретних цифр до одного півріччя теж забули. Цифру «17 за хвилину» нерідко множать на всі два роки голоду, одержують неправдоподібно високі загальні втрати, після чого злостиво їх критикують.

Повернімося, однак, до аналізу повоєнних версій втрат від голоду 1932–1933 рр. в СРСР. Розрахунки Т. Соснового мали унікальну долю, але вони все-таки були одними з багатьох.

Нові підходи до аналізу доступної інформації продемонстрував у 1946 р. американський демограф Ф. Лоример⁶³⁴. Спираючись на таблиці смертності й тривалості життя, опубліковані в СРСР після перепису 1926 р., він зробив розрахунок для категорій населення, зареєстрованих цим переписом. Це дало йому можливість твердити про дефіцит населення, викликаний надлишковою смертністю, в 4,8 млн осіб. Коефіцієнт тривалості життя, визначений Лоримером за даними перепису 1939 р., давав змогу розрахувати надлишкову смертність для всього населення СРСР, наявного в міжпереписному періоді, – 5,5 млн осіб. Розрахунок, однак, виявився дуже неточним, тому що Лоримеру доводилося мати справу з укрупненими віковими групами (повномасштабний віковий зріз перепису 1939 р. був опублікований лише на початку 1990-х років.)⁶³⁵. Значення розрахунку полягало в тому,

⁶³³ Вступне слово голови Оргкомітету з підготовки та проведення заходів у зв'язку з 60-ми роковинами голодомору в Україні, віце-прем'єр-міністра, академіка Миколи Жулинського // Голодомор 1932–1933 рр. в Україні: причини і наслідки. Міжнародна наукова конференція. Київ, 9–10 вересня 1993 р. Матеріали. – К., 1995. – С. 7.

⁶³⁴ Lorimer F. Population of the Soviet Union: History and Prospects. – Geneva, 1946.

⁶³⁵ Уиткрофт С. О демографических свидетельствах трагедии советской деревни в 1931–1933 гг. // Трагедия советской деревни. Коллективизация и раскулачивание. Документы и материалы. – Т. 3. Конец 1930–1933. – М., 2001. – С. 881.

що він встановлював більш вузький діапазон втрат від голоду 1932–1933 рр. та інших репресій міжпереписного періоду в масштабах Радянського Союзу. Замість «вилки» у довоєнних оцінках від 1 до 10 млн стало можливим вести мову про конкретну цифру – близько 5 млн осіб, щоправда, з поправкою в кілька мільйонів по обидва боки від неї. Через незадовільну якість демографічного матеріалу Лоримеру не вдалося вирахувати нижню і верхню межу справжніх значень реальних втрат населення. Проте застосована ним методика розрахунків виявилася вдалою і була пізніше використана (з 1975 р.) Максудовим⁶³⁶.

Слід зупинитися на тому, як ставився до оцінки втрат від Голодомору найбільш авторитетний серед української діаспори фахівець у галузі статистики і демографії – Володимир Кубійович. У редактованій ним «Енциклопедії українознавства» стаття «Голод в 1932–1933 рр.», була написана В. Маркусем. Порівнюючи оцінки різних експертів, Маркус називав прямі втрати від голоду в діапазоні від 5–6 млн до 2,5 млн осіб⁶³⁷. Сам Кубійович, незважаючи на фахові знання в галузі демографії (а можливо, завдяки цим знанням), не намагався визначити конкретну кількість жертв Голодомору. Після появи перших коротких повідомлень про результати Всесоюзного перепису населення 1959 р. він опублікував велику статтю з аналізом змін у стані населення України за 1927–1958 рр. Торкаючись у ній демографічної катастрофи українського народу в 30-х роках, він поставив під знак питання цілий ряд показників, необхідних для визначення втрат від Голодомору: природний приріст, втрати від політичних репресій, добровільну еміграцію і депортації, імміграцію. Він сумнівався навіть у тому, наскільки можна було довіряти Всесоюзному перепису населення 1939 р. Разом з тим, показники, які стосувалися чисельності населення, Кубійович розглядав як взаємопов'язаний комплекс цифр, тобто системно. Не маючи можливості визначити точну кількість прямих жертв Голодомору, він визначав їх у певному, й досить вузькому діапазоні – від 2 до 3 млн осіб. Цю експертну оцінку Кубійович супроводжував таким коментарем: «Більшість авторів подає втрати, спричинені голодом, багато вищі – на 4–7 млн. Якщо б прийняти ці числа, треба б консеквентно припускати дуже сильний приплив людинності з інших республік в Україну, зокрема до сіл, щоб вирівняти ці величезні втрати. На такий масовий приплив неукраїнського населення до сіл України не маємо ніяких даних»⁶³⁸. Такий підхід В. Кубійовича до кількісних оцінок жертв голоду

⁶³⁶ Максудов Сергей. Потери населения СССР в годы коллективизации // Звенья, № 1. – М., 1975. – С. 73.

⁶³⁷ Енциклопедія українознавства. Словникова частина. Репринтне перевидання. – К., 1990. – С. 406.

⁶³⁸ Кубійович Володимир. Зміни в стані населення совєтської України в рр. 1927–1958 // Інститут для вивчення СССР. Український збірник. Книга 16. – Мюнхен, 1959. – С. 13.

був урахований в першому англomовному виданні «Енциклопедії українознавства». У статтях «Зміни в населенні після 1930» і «Економічна ситуація та голод 1932–33» прямі втрати оцінювалися в 3 млн, а сукупні втрати, з урахуванням хвороб та зниження народжуваності, – в діапазоні від 5 до 7 млн осіб⁶³⁹.

Перелічені версії втрат від голоду належали тим, хто жив і працював на Заході. Проте існує й версія, опублікована в Радянському Союзі. Як це могло статися?

У 1974 р. побачило світ історико-демографічне дослідження найбільш авторитетного радянського вченого в цій галузі – Б. Урланіса. Після XX з'їзду КПРС демографічна наука почала відроджуватися. Однак учений міг досліджувати проблеми динаміки народонаселення тільки за повоєнний час. Один з розділів своєї монографії «Проблеми динаміки населення СРСР» Урланіс присвятив аналізу достовірності демографічних прогнозів, починаючи з дореволюційного періоду. Вказавши на те, що зроблений у 1927 р. розрахунок Держплану СРСР прогнозував чисельність населення країни на квітень 1933 р. у кількості 169 млн осіб, Урланіс піддав його критиці за необґрунтованість і дав для порівняння петитом без будь-яких коментарів іншу оцінку чисельності населення на квітень 1933 р. – 158 млн осіб⁶⁴⁰. Це був результат його власних розрахунків. Тогочасні статистичні джерела на початок 1933 р. (тобто до Голодомору) давали зовсім іншу цифру – 165,7 млн осіб. Квітень 1933 р. згадувався в книзі у зв'язку з контекстом, у якому йшлося про прогнозні оцінки народонаселення. Важливо було те, що називалася цифра *після* січня 1933 р., яка припадала на час Голодомору. Розрив між офіційними даними і цифрою Урланіса становив 7,7 млн. Це була прихована інформація про демографічний дефіцит, обумовлений в основному наслідками голоду.

У статті Максудова «Дискусії на Заході про втрати радянського населення в епоху колективізації», що увійшла в його книгу «Втрати населення СРСР», було здійснено аналіз монографії Б. Урланіса «Історія одного покоління». Урланіс створив демографічну історію покоління свого року народження – 1906 р. У книзі були опубліковані показники народжуваності й смертності населення в СРСР за всі роки, крім 1931–1933⁶⁴¹. Методом зворотного обрахунку Максудов реконструював демографічні показники «заборонених років» і виявив, що найбільш авторитетний радянський демограф, який мав доступ до закритих архівів, оцінював втрати від голоду в СРСР в 7,5 млн осіб⁶⁴². Цифра практично збігалася з тією, яку вчений навів у замаскованому вигляді в монографії 1974 р. Мабуть,

⁶³⁹ Ukraine. A Concise Encyclopaedia. – Toronto, vol. 1, 1963. – P. 200–201, 825.

⁶⁴⁰ Урланіс Б. Ц. Проблемы динамики населения СССР. – М., 1974. – С. 319.

⁶⁴¹ Урланіс Б. Ц. История одного поколения. – М., 1968. – С. 200.

⁶⁴² Максудов. Потери населения СССР. – Бенсон (Вермонт), 1989. – С. 226–227.

уже тут слід вказати, що ця цифра збігається і з сучасними розрахунками втрат від голоду в СРСР, які здійснені професійними демографами на підставі аналізу демографічної статистики.

Максудов узявся за цей напрям досліджень під впливом праць Б. Урланіса. Спочатку його праці оприлюднювалися у самвидаві. Найбільш рання друкована праця «Втрати населення СРСР в 1931–1938 рр». з'явилася в 1975 р. у книзі «XX століття» під редакцією Роя Медведєва. Потім ця праця була передрукована англійською і французькою мовами, а в істотно переробленому і розширеному вигляді з'явилася в нью-йоркському російськомовному збірнику «СССР: внутренние противоречия» (1982, № 5. – С. 104–190). Тут до свого маскувального прізвища «Максудов» О. Бабьонішев додав раніше відсутній ініціал «С». Нарешті, Максудов узяв участь у колективній англомовній монографії, яка вийшла в Едмонтоні (Канада) у 1986 р. під грифом Канадського інституту українознавчих студій. Монографію підготували Р. Сербин і Б. Кравченко за результатами наукової конференції, яка відбулася в Університеті Квебека (Монреаль) у 1983 р. Стаття Максудова була переробкою попередньої праці, але хід аналізу і його кількісні результати не змінилися. Цього разу до прізвища «Максудов» О. Бабьонішев додав ініціал «М»⁶⁴³.

Урланіс мав у своєму розпорядженні радянську демографічну статистику, але не міг публікувати одержаних на основі її аналізу висновків. Максудов, як і його попередник Ф. Лоример, міг друкувати все, але його розрахунки будувалися на обмеженій статистичній базі. Користуючись методиками Лоримера та французького демографа Ж. Бірабена, а також застосовуючи власні підходи до аналізу доступного матеріалу, Максудов одержав результати, які заслуговували на довіру. Зокрема, він встановив, що з 147 млн осіб, врахованих Всесоюзним переписом населення 1926 р., до 1 липня 1931 р. померло 7 091 тис. Від цього моменту і до 1 січня 1939 р. природна смертність становила 12 млн осіб. В сумі зменшення населення за природними причинами дорівнювало 19,1 млн осіб. Проте фактично переписом 1939 р. було зафіксовано 122,6 млн осіб, які народилися до 1 січня 1927 р. Тобто зменшення населення становило 24,4 млн осіб. Це означало, що в 1927–1938 рр. неприродна смерть тих, хто народився до 1 січня 1927 р., досягла 5,7 млн осіб. Загальне зменшення населення поза рамками природної смертності дорівнювало, за розрахунками Максудова, 9,8 млн осіб⁶⁴⁴.

Оцінюючи сукупний вплив на кінцевий результат неточності наявного статистичного матеріалу, Максудов приходив до висновку, що має бути зроблена корек-

⁶⁴³ Maksudov M. Ukraine's Demographic Losses 1927–1938/ Famine in Ukraine 1932–1933. Edited by Roman Serbyn and Bohdan Krawchenko. – Edmonton, 1986. – P. 27–43.

⁶⁴⁴ Максудов. Потери населения СССР. – С. 145.

ція в обидві сторони – на 3 млн осіб. Щоправда, помилку перебільшення або применшення втрат він оцінював в 1–1,5 млн: від 8,3 до 11,3 млн осіб⁶⁴⁵.

Більше двох десятиліть Максудов робив розрахунки втрат населення від голоду як по СРСР у цілому, так і по Україні. Незмінним залишався підхід до методики розрахунку: спочатку називалася остаточно цифра, а потім оцінювалася її вірогідність залежно від якості джерел. У міру того, як джерела ставали більш якісними, розрив між максимальним і мінімальним значенням остаточної цифри скорочувався. У перших розрахунках Максудова діапазон вірогідних значень остаточної цифри був надзвичайно широким: допускалося можливе збільшення підсумкових втрат на 2 083 тис. і можливе зменшення їх на 1 500 тис. осіб. Отже, мінімальна оцінка дорівнювала 2 872 тис., а максимальна – 6 455. Звичайно, при такому розходженні значень втрати зручніше оцінювати в круглих цифрах: від 3 до 6,5 млн осіб. Навряд чи такий діапазон міг задовольнити критиків Максудова (особливо його критикував вихованець бірмінгемської школи істориків австралійський демограф С. Віткрофт). Проте ті, хто визначав величину втрат однією цифрою, не були більш точними, скоріше навпаки. Подібний діапазон втрат обумовлювався реальним станом доступних для аналізу статистичних джерел.

Найбільш слабким місцем розрахунків Максудова, що стосувалися України, було, звичайно, сальдо міграції. Цю величину він брав буквально «зі стелі», тому що не мав твірних елементів – інформації про добровільну міграцію, про депортації з України, про арешти і ув'язнення громадян органами державної безпеки (архіпелаг ГУЛАГ знаходився за межами республіки). Проте всі похибки міграційного сальдо вміщувалися в рамки визначеного Максудовим діапазону втрат.

Після появи праць Максудова можна було твердити, що в добу суцільної колективізації прямі втрати України від голоду не могли бути меншими за 3 млн і більшими за 6,5 млн осіб. Максудов не тільки розрахував втрати населення в СРСР за 1930-ті роки, але й дав критичну оцінку версіям своїх колег у статті «Дискусія на Заході про втрати населення в епоху колективізації»⁶⁴⁶. Зокрема, він детально зупинився на дискусії, що відбувалася між Стефеном Віткрофтом і Стівеном Розфілдом у першій половині 80-х років.

Розфілд опублікував кілька статей, у яких доводив, що втрати населення СРСР у 1927–1938 рр. становили або 9, або 18,5, або 20,5 млн осіб – залежно від узятих за основу вихідних даних. На думку автора, суцільна колективізація призвела до прямої загибелі, головним чином під час голоду 1932–1933 рр., 5,1 млн осіб.

⁶⁴⁵ Там само. – С. 147.

⁶⁴⁶ Максудов. Дискусия на Западе о потерях населения в эпоху коллективизации // Минувшее. – № 4, 1987. – С. 369–393. Стаття увійшла в книгу автора «Потери населения СССР».

Основна частина цих втрат була пов'язана, на його думку, з катастрофічним зниженням народжуваності й таким же катастрофічним підвищенням рівня смертності внаслідок несприятливих умов життя за весь період форсованої індустріалізації СРСР. На відміну від Розфілда, Віткрофт, залучаючи різноманітні дані з демографії, економіки і медичної статистики, не виявив елементів катастрофізму в повсякденному житті населення Радянського Союзу. Максимальний рівень втрат він обмежував цифрою 2,7 млн осіб⁶⁴⁷. У дискусію втрутився й видатний радянський історик-аграрник Віктор Данилов. Не будучи демографом, він не зупинявся на деталях, але став на бік Віткрофта⁶⁴⁸.

Дискусія між Віткрофтом і Розфілдом цікава тим, що після відкриття демографічної статистики в радянських архівах обидва вчені визнали, що припустилися помилок: Розфілду довелось мінімізувати розрахунки, а Віткрофту – відмовитися від явно заменшених цифр демографічних втрат. В. Данилов у головній праці свого життя – п'ятитомнику документів «Трагедия советской деревни. Коллективизация и раскулачивание» визнав за необхідне надрукувати у вигляді додатка підсумкову статтю С. Віткрофта з аналізом радянської демографічної статистики і викладом оцінок втрат від голоду 1932–33 рр. в Україні і в СРСР⁶⁴⁹.

До відкриття архівів усі розрахунки істориків, демографів і статистиків доводиться визнати версіями – більш або менш достовірними. Розгляд версій мав сенс. Можна було твердити, що «чорношкірі» чекісти не гасали на баских конях від села до села, у них були інші, більш важливі справи. Можна було твердити, що в Кремлі не стояли за ціною, вимірюваною людськими життями, коли будували націлену на світове панування державу-комуну. Людські втрати в добу колективізації сільського господарства нікого не цікавили. Для сталінської команди в Кремлі важливою залишалася тільки кінцева мета: залучення багатомільйонного селянства в командну економіку.

Аналіз версій приводить до закономірного висновку: демографи мали відчутну перевагу перед істориками. Вони розробили модель нормального ходу демовідтворення, який мав би місце в СРСР (і в УРСР), якби не був підірваний колективізацією сільського господарства. Виконана на основі цієї моделі реконструкція дає змогу порівняти гіпотетичну картину демовідтворення з реальною, щоб здобути уявлення про масштаб людських втрат.

.....
⁶⁴⁷ Максудов. Потери населения СССР. – С. 214.

⁶⁴⁸ Данилов В. П. Дискуссия в западной прессе о голоде 1932–1933 гг. и «демографической катастрофе» 30–40 гг. в СССР // Вопросы истории. – 1987, № 3. – С. 116–121.

⁶⁴⁹ Уиткрофт С. О демографических свидетельствах трагедии советской деревни // Коллективизация и раскулачивание. Документы и материалы в 5 томах. 1927–1939. – Т. 3. Конец 1930–1933. – М., 2001. – С. 866–887.

Завершуючи розгляд повоєнних версій, зупинимось на найбільш відомих серед широких кіл читачів розрахунках Роберта Конквеста. Адже його книга «Жнива скорботи» – найпопулярніше дослідження цієї теми на Заході і в Україні. Демографічним наслідкам голоду 1932–33 рр. Конквест присвятив окремий розділ – «Реєстр смерті». Наведу лише підсумкові цифри про демографічні втрати СРСР в 1930–1937 рр., тобто під час суцільної колективізації сільського господарства і в перші роки існування колгоспного ладу⁶⁵⁰:

Показник	млн осіб
Померлі селяни	11
Заарештовані і померлі в таборах пізніше	3,5
Разом	14,5
З цього числа:	
Померло через розкуркулення	6,5
Померло в казахстанській трагедії	1
Померло від голоду 1932–33 рр.:	
– в Україні	5
– на Північному Кавказі	1
– в інших місцях	1
Разом від голоду померло	7

Конквест наголошував на тому, що його підрахунки не є вичерпними, хоча й являють собою спробу створити з окремих деталей подобу цілісної картини подій. Аналізуючи цю спробу, Максудов зробив такий висновок: «Автор опинився в полоні великих цифр... На жаль, кількісні оцінки – слабкий бік цієї чудової праці»⁶⁵¹.

Після відкриття доступу до радянської демографічної статистики і зроблених на її основі підрахунків (тим же Максудовим) можна оцінити вагу критичних зауважень на адресу Р. Конквеста. Виявляється, що Конквест не помилився в оцінці загальносоюзних прямих втрат від голоду, хоча помилився у співвідношенні втрат між Україною та іншими регіонами СРСР.

У 1960–1972 рр. я працював в Інституті економіки АН УРСР. В інститутській бібліотеці зберігалися рідкісні видання з економіки УРСР 1930-х років, у тому числі для службового користування. Коли до рук потрапив грубий том «Виконання народногосподарського плану за 1936 рік» (К., Держплан УРСР, 1936) з даними

⁶⁵⁰ Конквест Роберт. Жнива скорботи. Радянська колективізація і голодомор. – К., 1993. – С. 337.

⁶⁵¹ Див.: Максудов. Потери населения СССР. – С. 231.

про природний рух за 1935 і 1936 рр., я зрозумів, що зможу хоча б наближено розрахувати викликаний голодом дефіцит населення. Наведені у книзі дані свідчили, що в 1935 р. перевищення народжуваності над смертністю в УСРР дорівнювало 420 тис., а в 1936 р. – 534 тис. Отже, якщо заборона абортів у червні 1936 р. дала за півроку приріст народжень в обсязі до 100 тис., то природний приріст 1937 р. слід було збільшити порівняно з 1935 р. на 200 тис. осіб. Гіпотетичний приріст 1933–1934 рр. можна було вважати рівним приросту 1935 р. Таким чином, населення України за 1933–1938 рр. повинно було збільшитися за рахунок природного приросту на 3 034 тис. осіб. Республіка мала на 1 січня 1933 р. 31 901 тис. мешканців (за даними поточного обліку), а на 17 січня 1939 р. – 30 946 тис. (за даними перепису). Населення повинно було зрости до 34 935 тис. осіб, а насправді зменшилося до 30 946 тис. Куди ж поділися 3 939 тис. осіб? Частина людей могла добровільно виїхати на постійне проживання за межі республіки, але більшість стали жертвою голоду і репресій.

На початку 1989 р. доцент Донецького університету М. Троян повідомив мені, що знайшов в архівному фонді Верховної Ради України сліди репресованого перепису 1937 р. Мова йшла про довідку «Попередні дані про чисельність населення по союзних республіках, краях і областях (матеріал до виборів у Верховну Раду СРСР)», яку завізував начальник ЦУНГО І. Веременичев. З довідки випливало, що населення України на початок 1937 р. становило 30 158 тис. осіб. Зрозуміло, я не міг тоді знати, що керівники статистичного відомства надали в розпорядження компартійно-радянських працівників, які готували перші вибори до Верховної Ради СРСР, фальсифіковані дані. Чисельність населення УРСР була в цій довідці скоригована в бік збільшення на 1 770 тис. осіб.

У 1989 р. вже стали відомі точні дані про приріст населення УРСР в 1937 і 1938 рр. Як неофіційні, вони були опубліковані видатним українським демографом Ю. Корчаком-Чепурківським ще в 1970 р.: відповідно 787 тис. і 738 тис. осіб⁶⁵². Розрахунок за моєю методикою 20-річної давності давав величину демографічного дефіциту за 1933–1938 рр. в обсязі 4 260 тис. осіб. Такий же розрахунок за період 1933–1936 рр. давав дефіцит в обсязі 3 537 тис. осіб. Саме ці цифри були наведені в моїх публікаціях 1989 р.⁶⁵³

Використовувана мною методика розрахунків нагадувала методику Т. Соснового (якої я тоді не знав). Спільним було прагнення обійтися без перепису 1926 р., щоб уникнути необхідності мати справу з невідомими величинами механічного

⁶⁵² Корчак-Чепурковский Ю. А. Избранные демографические исследования. – М., 1970. – С. 317.

⁶⁵³ Кульчицкий С. В. Некоторые проблемы истории сплошной коллективизации на Украине// История СССР. – 1989, № 5. – С. 33; Кульчицкий С. В. Демографические последствия голода 1933 г. на Украине// Философская и социологическая мысль. – 1989, № 6. – С. 35–41; Кульчицкий С. В. Демографічні наслідки голоду 1933 р. на Україні. – К., Інститут історії АН УРСР, 1989. – 16 с.

руху народонаселення під час катаклізмів велетенського масштабу. Спільною була й відсутність спеціальних знань у галузі демографії. Принцип підрахунку в нас із Сосновим був цілком логічним: відтворення картини демографічних змін в кожному році між січнем 1933 і січнем 1939 давало ту величину, яка залишалася ще невідомою, тобто перепад у чисельності населення на початок і кінець 1933 р. Сосновий відтворював демографічні зміни кожного року за формулою складних відсотків, а я користувався вже відомими даними про приріст населення, що давало набагато точніший результат. Однак кваліфіковано відділити нормальну смертність у 1933 р. від смертності, породженої голодом, без спеціальної демографічної підготовки було неможливо. Так само неможливо було врахувати перепади в народжуваності, які впливали на показники натурального приросту населення.

На початку березня 1990 р. кафедра українських студій Торонтського університету (проф. П. Магочі) і Канадський центр радянських та східноєвропейських студій (проф. Р. Джонсон) організували міжнародну конференцію на тему «Україна під Сталіним». Запрошений до участі в ній, я виїхав у Торонто через Москву з наміром попрацювати в Москві над архівним фондом ЦУНГО Держплану СРСР. Директор Центрального державного архіву народного господарства В. Цаплін надав мені можливість працювати безпосередньо в архівосховищі. За кілька днів такої праці я зміг проглянути сотні архівних справ і здобути потрібну для розрахунків інформацію.

Виявилось, що в архівному фонді ЦУНГО збереглися вичерпні матеріали про природний рух населення, включаючи первинні дані (щомісячні відомості по областях і районах). Щорічні дані по УРСР у міжпереписний період виглядали так (у тис. осіб)⁶⁵⁴:

Рік	Кількість народжень	Кількість смертей	Природний рух
1927	1184,5	522,6	661,8
1928	1139,3	495,7	643,8
1929	1081,0	538,7	542,3
1930	1023,0	538,1	484,9
1931	975,3	514,7	460,6
1932	782,0	668,2	113,8
1933	470,7	1850,3	-1379,6
1934	571,6	483,4	88,2
1935	759,1	341,9	417,2
1936	859,0	361,3	533,7

⁶⁵⁴ Кульчицький С. В. Ціна «великого перелому». – К., 1991. – С. 346.

Якою мірою наведені дані відбивали дійсність? Мабуть так, як будь-яка інша статистика реєстраційного характеру. У деяких місцевостях з різних причин спостерігалися недооблік народжень або смертей. Переоблік, зрозуміло, міг статися тільки в унікальних випадках, інакше його треба було б розцінювати як дію, свідомо націлену на спотворення статистики невідомо для чого. Тільки в 1933 р. робота державних органів у сільській місцевості була порушена. І все-таки в голодні роки відділи ЗАГСів працювали в основному стабільно. Про це свідчила щомісячна інформація про динаміку народжень і смертей, яка оперативно надсилалася в Москву з сільської місцевості України⁶⁵⁵:

	<i>Народилося</i>	<i>Померло</i>
1932 р.		
січень	73 994	31 691
лютий	62 663	35 404
березень	60 416	43 100
квітень	52 310	46 617
травень	51 419	50 401
червень	46 566	55 293
липень	55 327	52 818
серпень	51 456	47 939
вересень	47 121	43 265
жовтень	45 732	47 083
листопад	37 603	38 716
грудень	30 408	34 801
За рік	615 015	527 134
1933		
січень	36 725	43 901
лютий	27 712	60 632
березень	25 401	135 767
квітень	23 663	174 202
травень	25 882	253 155
червень	28 687	361 195
липень	30 809	278 789
серпень	38 075	103 319
вересень	34 764	65 649

.....
⁶⁵⁵ Там само. – С. 347.

жовтень	33 383	42 820
листопад	27 607	28 167
грудень	21 725	34 421
За рік	354 373	1 582 017

Акція суцільної конфіскації продовольства в сільській місцевості України здійснювалася впродовж січня 1933 р. Результатом її стало різке підвищення смертності уже в лютому, коли П. Постишев почав розгортати кампанію підгодовлі селян через колгоспи в рамках підготовки до весняної сівби. Цифри смертності в наступні місяці показують, що постишевська кампанія охоплювала не всіх селян. Від березня до серпня реєструвалися далеко не всі смерті внаслідок дезорганізації роботи ЗАГСів. Реальна смертність (включаючи природну) за цей час у 2–3 рази перевищувала показані в таблиці цифри.

Недооблік смертей стурбував керівників ЦУНГО. Щоб з'ясувати, чому з деяких районів надходить неправильна інформація, вони здійснили низку обстежень з виїздом представників ЦУНГО на місця. В архіві ЦУНГО збереглися звіти про умови реєстрації смертності в сільській місцевості регіонів, найбільш уражених голодом – УСРР, Азово-Чорноморського, Саратовського і Сталінградського країв, Курської та Воронежської областей. Всі обстеження були виконані до березня 1934 р. Коли ЗАГСи перейшли у підпорядкування радянських чекістів, вони не ламали собі голову такими дрібницями.

У сільрадах, які обстежувалися в Україні, не було виявлено недостатчі книг запису народжень, але книги обліку смертей всюди було заповнено уже в перші місяці 1933 р. Потім записи здійснювалися в зошитах або на окремих клаптиках паперу. Коли ж були видані нові книги, записи переписали в них, після чого смертні книги були зібрані в одне місце (органи ЗАГС уже знаходилися в системі НКВС).

Розглянемо проблеми, з якими зіткнулися на місцях працівники ЦУНГО. У Піщанській сільраді (Дніпропетровська обл.) було зареєстровано близько 300 смертних випадків. Очевидно, голова і секретар сільради перелякалися цієї цифри, вказувалося у звіті інспектора, тому що повідомили про 150 смертей. На території Вільнянської сільради (Київська обл.) не було зареєстровано 50 невідомих мертвих тіл. У довідці судово-медичного інспектора вказувалося, що Київський морг за 1933 р. прийняв 9 472 підібраних на вулиці небіжчиків, і 5 481 з них не був зареєстрований «згідно з директивними вказівками прокуратури (усними та письмовими)»⁶⁵⁶.

⁶⁵⁶ Кульчицький С. В. Трагічна статистика голоду // Голод 1932–1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів. – С. 75.

Наведені факти свідчили про те, що сталінська заборона на будь-яку інформацію щодо голоду змушувала надто ретельних чиновників на місцях відмовлятися від реєстрації великої кількості смертей, тобто порушувати встановлені законом обов'язки. Коли подія все-таки реєструвалася, чиновники вдавалися до фальсифікацій при заповненні графі, де вказувалися причини смерті. У зведеному звіті про результати обстеження постановки обліку природного руху населення (березень 1934 р.) вказувалося: «З характеру запису причин смерті особливо яскраво виявляється не тільки надзвичайно низька кваліфікація осіб, які проводили реєстрацію, але й їх надзвичайно недбале і безвідповідальне ставлення до цієї частини своєї роботи... Крім того, по низці сілрад обслідувачами встановлена наявність негласних вказівок – щоб на випадок заяви родичів померлого про те, що причиною смерті був голод, писати – “виснаження” (Республіка німців Поволжя) або “невідомо” (Україна)»⁶⁵⁷.

На конференції в Торонто я запропонував керівникові Центру радянських і східноєвропейських студій при Мельбурнському університеті Стефену Віткрофту і професору Російського дослідницького центру в Гарвардському університеті Олександру Бабьонішеву (Максудову) підготувати спільну статтю про демографічну катастрофу в Україні й опублікувати її в українській науковій пресі. За 1990 р. ми зробили три варіанти статті для «Українського історичного журналу». На останньому етапі Віткрофт відмовився від співавторства, тому що не поділяв нашої спільної з Максудовим довіри до показників народжуваності і смертності поза рамками голоду 1932–1933 р.

У Центральному державному архіві народного господарства СРСР С. Віткрофт побував раніше від мене і першим з дослідників почав вивчати раніше закриті фонди ЦУНГО. На основі аналізу виявлених демографічних матеріалів він написав статтю «Більше світла на питання про масштаби репресій і понаднормативної смертності в Радянському Союзі 30-х рр». Стаття була опублікована у квітневому числі авторитетного радянологічного журналу «Soviet Studies» за 1990 р. Вона закінчувалася такими словами: «Торкаючись масштабів голоду 1932/33, ми тепер маємо набагато кращу інформацію відносно його хронології та регіональних відмінностей серед зареєстрованого цивільного населення. Рівень надлишкової смертності реєструється серед цивільного населення в розмірі 3–4 млн. Якщо ми врахуємо смертність серед нецивільного населення, то рівень надлишкової смертності підніметься до 4–5 млн, що істотно переважає мої попередні оцінки»⁶⁵⁸.

⁶⁵⁷ Там само. – С. 76.

⁶⁵⁸ Wheatcroft S. G. More Light on the Scale of Repression and Excess Mortality in the Soviet Union in the 1930s// Soviet Studies. – Vol. 42, № 2. – April 1990. – P. 366.

Дані про народжуваність ми з Максудовим погодилися вважати надійними за всі роки, крім 1933 р. Максудов звернув увагу на те, що народжуваність повинна була досягти найнижчого рівня не в 1933, а в 1934 р. Адже тоді народжувалися діти, зачаті у попередньому голодному році. Голод, як відомо, призводить до зниження вірогідності зачаття. Малоімовірною була також можливість скорочення народжуваності в селах у 1933 р. вдвічі порівняно з попереднім роком, як це зафіксовано у відомостях ЗАГСів. Цілком очевидно, що зафіксоване скорочення відображало падіння точності обліку на селі в 1933 р., зумовлене дезорганізацією життя в умовах голоду. Про недооблік народжень свідчать також дані про рівень смертності в молодшому віці. Остання була практично однаковою в місті і на селі, що вказувало на неповноту обліку в сільській місцевості. Взявши за основу дані таблиці про смертність у 1925–1926 рр., Максудов підрахував, що недооблік дитячої смертності становив у 1933 р. не менше 150 тис. осіб. Відповідно, не менший недооблік був і при обліку народжуваності. Отже, кількість народжень за 1933 р. мала бути скоригована до 621 тис.

Якщо припустити, що в наведеній вище таблиці динамічний ряд народжень і смертей більш-менш адекватно відбивав справжню картину за всі роки, крім 1933, то втрати населення від голоду могли бути визначені з досить високим ступенем надійності. Для розрахунку їх вимагалось вилучити природну смертність у 1933 р. Досить імовірним є припущення, що вона близька до середньої арифметичної з показників смертності за 1927–1930 рр., тобто 524 тис. осіб. Далі, виходячи з відкоригованого показника народжуваності в 1933 р. (621 тис.), одержимо природний приріст за цей рік – 97 тис., а за десятиріччя між переписами – 4 043 тис. осіб. Враховуючи те, що кількість населення в Україні скоротилася у 1937 р. на 538 тис. осіб порівняно з 1926 р., одержимо демографічний дефіцит в 4 581 тис. осіб.

Якщо порівняти цю величину з попередньою, яка була розрахована Максудовим без використання радянської демографічної статистики, то вражає її подібність. Однак вона оманлива. Максудов вийшов на свою цифру втрат від голоду після того, як запропонував позитивне для УСРР сальдо міграції в 600 тис. осіб. При негативному сальдо офіційної статистики (1 343 тис. осіб) втрати від голоду 1933 р. становитимуть 3 238 тис. осіб. Враховуючи можливі помилки демографічної статистики при обліку природного й особливо механічного руху населення, справжні втрати повинні визначатися не точною цифрою, а певним діапазоном можливих значень – від 3,0 до 3,5 млн осіб.

За даними про помісячну динаміку народжень і смертей у сільській місцевості можна вираховувати також втрати населення України від голоду в першій половині 1932 р., який став безпосереднім наслідком зимових хлібозаготівель 1931–

1932 рр. Якщо вважати, що в 1932 р. нормальна смертність становила 524 тис. (як і для 1933 р.), то ці втрати становлять 144 тис. осіб.

Максудов категорично не бажав використовувати складений працівниками ЦУНГО міграційний баланс, навіть з поправкою на сотні тисяч осіб в обидва боки від розрахованої цифри (діапазон від 3 до 3,5 млн – це і є поправка в сотні тисяч). Він більше не відстоював позитивне сальдо міграції в 600 тис. осіб, на якому ґрунтувалися його первинні розрахунки. Тепер він вважав, що протягом між-переписного десятиліття склався приблизно нульовий баланс. Нульовий варіант означав, що прямі втрати населення УСРР від Голодомору 1933 р. залишилися на рівні, який розраховувався на основі аналізу природного руху населення. Якщо цю оцінку (4 581 тис.) представити як попередню, з округленням приблизно на 200 тис. в обидва боки, то одержимо діапазон значень від 4,4 до 4,8 млн осіб.

Отже, оцінки прямих втрат, які були опубліковані в нашій спільній з Максудовим статті «Втрати населення України від голоду 1933 р.» (Український історичний журнал, 1991, № 2), розійшлися на величину негативного для України сальдо міграційного балансу.

Якому з двох діапазонів втрат можна було довіряти: від 3 до 3,5 чи від 4 до 4,8 млн осіб? Правдивість першого або другого діапазону могла бути перевірена порівнянням їх з результатом, отриманим принципово іншим методом розрахунку (такі результати існують). Однак спочатку треба розглянути, наскільки наявний у нашому розпорядженні історичний матеріал узгоджується з трьома можливими гіпотезами різноспрямованих міграційних потоків:

- приплив населення в Україну протягом 1927–1936 рр. урівноважувався відпливом;
- кількість тих, хто виїхав з України добровільно або був депортований, істотно перевищує кількість тих, хто приїхав у республіку на постійне проживання;
- кількість тих, хто приїхав в Україну, істотно більша, ніж кількість тих, хто покинув республіку.

Третій варіант навіть не слід розглядати, хоч у повоєнні десятиріччя Україна (з Кримом), Кубань і республіки Балтії завжди знаходилися на перших місцях за кількістю мігрантів. Перший варіант можливий, але конкретними даними він не підтверджується. За другим варіантом – не тільки авторитет центрального статистичного відомства СРСР, але й конкретні факти різноманітного характеру.

На жаль, не існує надійних даних про кількість селян, які в першій п'ятирічці знялися з місця і поїхали світ за очі від суцільної колективізації. Судячи з того, як зменшилася кількість селянських господарств до 1932 р. включно, селяни тікали сотнями тисяч, аби не бути розкуркуленими. Здійснювані радянською владою депортації були, мабуть, «скромнішими» за масштабами. Офіційно розкуркулення

і вислання торкнулося у 1930–1931 рр. 260 тис. осіб⁶⁵⁹. Кількість німців і поляків, висланих з прикордонної смуги в 1934–1936 рр. (це були перші депортації за національною ознакою), дорівнювала 70 тис. осіб⁶⁶⁰. Кількість людей, заарештованих органами державної безпеки (як правило, їх відправляли в ГУЛАГ або розстрілювали), дорівнювала за 1927–1936 рр. 750 тис. осіб⁶⁶¹.

Зворотний потік в Україну важче піддається кількісному вимірюванню. Інтенсивно поповнюючись вихідцями з села, робітничий клас України за роки першої п'ятирічки подвоїв свою чисельність. Його зростання відбувалося також за рахунок новоприбулих з Російської Федерації. Міське населення збільшувалося в середньому на 300 тис. жителів щороку, й новоприбулі в цьому поповненні становили приблизно п'яту частину (60 тис.)⁶⁶². Отож за їх рахунок робітничий клас України зріс у 1927–1932 рр. приблизно на 300–350 тис. осіб. Найбільш значним каналом припливу робочої сили з-за кордонів України був організований державою набір працівників на шахти Донбасу і на металургійні заводи республіки.

Утворений у серпні 1933 р. Всесоюзний переселенський комітет при Раднаркомі СРСР розгорнув активну діяльність по заселенню українських сіл, які вимерли від голоду, так званими доприселенцями. Того ж року з Горьковської області в Одеську було переселено 2 120 господарств, з Іванівської в Донецьку – 3 527 господарств, з Центрально-Чорноземної області в Харківську – 4 800 господарств, із Західної в Дніпропетровську – 6 679 господарств. Усього в Україну було завезено 21 856 господарств колгоспників з усім майном (117 149 осіб)⁶⁶³. Щоправда, інших акцій такого масштабу ми не знаємо.

Отже, відомих нині окремих фактів і цифр про відплив з УСРР і приплив у республіку людей на початку 1930-х років недостатньо, щоб скласти цілісну картину тогочасних міграційних процесів. Можна стверджувати, однак, що міграційні процеси у першій п'ятирічці були досить інтенсивними, причому істотно переважав відплив населення. У другій п'ятирічці всі ці процеси були примусово стабілізовані на досить низькому рівні. Запроваджена з 1933 р. паспортна система різко обмежила територіальну мобільність українських селян. Безпаспортний статус прив'язав їх до рідних осель. Ця сама причина обмежила й потік бажаючих приїхати в Україну.

⁶⁵⁹ Трагедия русской деревни. – Т. 2. – С. 745, 747; Очерки развития социальной структуры УССР. 1917–1937. – К., 1987. – С. 171.

⁶⁶⁰ Кульчицький С. В. Україна між двома війнами (1921–1939 рр.). – К., 1999. – С. 243.

⁶⁶¹ Нікольський В. М. Репресивна діяльність органів державної безпеки СРСР в Україні (кінець 1920-х – 1950-ті рр.). Історико-статистичне дослідження. – Донецьк, 2003. – С. 119.

⁶⁶² Шпилюк В. А. Межреспубликанская миграция и сближение наций в СССР. – Львов, 1975. – С. 43.

⁶⁶³ Минуле України: відновлені сторінки. – К., 1991 – С. 164.

Досліджуючи демографічну катастрофу, не слід забувати й про таку її складову, як ненароджені. Справді, голод зумовив різке зниження народжуваності. Хіба не слід ці непрямі втрати включати складовою частиною в сукупні втрати?

Середня народжуваність за 1927–1931 рр. дорівнювала 1 680,6 тис. осіб. Недобір народжень унаслідок голоду становив у 1932 р. 298,6 тис., у 1933 – 459,6 тис. і в 1934 – 509 тис. Отже, *повні* демографічні втрати, включаючи ненароджених, для 1932 р. оцінюється в 443 тис., а для 1933 р. разом з демографічним відлунням у формі зниження народжуваності в 1934 р. – 4 207 тис. осіб. Загалом повні втрати за 1932–33 рр. становлять, якщо врахувати дані про механічний рух населення, які виявлені в архівному фонді ЦУНГО, 4 649 тис. осіб. Неточність відомостей про природній приріст і особливо про механічний рух населення змушує визнати повні (тобто з урахуванням зниження народжуваності) втрати в певному інтервалі – **від 4,5 до 4,8 млн осіб**. Якщо не враховувати механічний рух населення, на чому наполягав Максудов, повні демографічні втрати становитимуть до **6 млн осіб**⁶⁶⁴.

Після конференції в Торонто я одержав від Максудова рукопис його неопублікованої статті «Оцінка втрат населення України в роки колективізації (на основі даних знайдених переписів 1937 і 1939 рр.)». Базуючись на цьому рукопису, я підготував нашу спільну статтю, яка (після перегляду Максудовим) була опублікована в «Українському історичному журналі».

Перед виходом з друку книги «Голод 1932–1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів» я встиг замінити попередній варіант своєї статті «Трагічна статистика голоду» новим варіантом, який враховував систему підрахунків природного руху населення, виконану Максудовим. Книга вийшла друком ще в 1990 р., а моя журнальна стаття у співавторстві з Максудовим з'явилася тільки в лютому 1991 р. У критичному огляді української радянської історіографії з проблем Голодомору Дж. Мейс помилово зазначив, що стаття «Трагічна статистика голоду» в книзі, підготовленій співробітниками Інституту історії партії при ЦК Компартії України, застаріла внаслідок відкриття доступу до матеріалів перепису 1937 р.⁶⁶⁵ Варто перечитати цю статтю, щоб це непорозуміння розвіялося.

У січні 1995 р. в Центрі російських і східноєвропейських студій Торонтського університету відбувся семінар на тему «Населення Радянського Союзу 20–30-х рр. у світлі нових документальних свідчень». У його роботі взяли участь 23 фахівці з 16 університетських, академічних або галузевих науково-дослідних установ

⁶⁶⁴ Кульчицький С. В., Максудов Сергій. Втрати населення України від голоду 1933 р.// Український історичний журнал. – 1991. – № 2. – С. 9.

⁶⁶⁵ Mace James E. How Ukraine Was Permitted to Remember// The Ukrainian Quarterly. – Vol. XLIX, № 2, Summer. – 1993. – P.149.

дев'яти країн. Російська делегація була найчисленнішою: Ю. Поляков (Інститут російської історії РАН), А. Вишневський (Інститут економічних прогнозів РАН), Є. Андреев, В. Бірюков, А. Волков, Л. Дарський, Т. Харкова (Інститут статистики і економічних досліджень Держкомстату). Канаду представляли Р. Джонсон, С. Соломон, Н. Ховелл (Торонтський університет) і А. Романюк (університет Альберти). Делегація України складалася з автора цих рядків (Інститут історії України НАН України), А. Перковського (Інститут економіки НАН України) і С. Пирожкова (Інститут стратегічних досліджень). До американської делегації входили О. Бабьонішев (Гарвардський університет), Б. Андерсон (університет Ейн Арбор), Б. Сільвер (Мічиганський університет). З Франції приїхали С. Адамець і А. Блюм (Національний інститут демографічних досліджень). У семінарі взяли також участь С. Віткрофт (Мельбурнський університет), Р. Девіс (Бірінгемський університет), М. Ліві-Баччі (Флорентійський університет), М. Тольц (який тепер представляв Ізраїль). Доповіді Бабьонішева, якого всі знали під псевдо Максудов, і моя присвячувалися втратам України під час голоду і репресій.

Якщо до відкриття статистики Максудов оцінював демографічні втрати України за 1927–1938 рр. в 4 372 тис. осіб (з можливим відхиленням у 30%), то, з урахуванням нових даних, за його розрахунками, Україна втратила у період між 1926 і 1937 рр. 4 286 тис. осіб (з можливим інтервалом відхилень в 10–15%)⁶⁶⁶. Головним каменем спотикання був усе той же механічний рух населення. Тепер Максудов вважав, що в період між переписами баланс міграції був для України позитивним і дорівнював 200 тис. осіб. Цю цифру він отримав, порівнюючи динаміку національного складу населення, зареєстровану переписами 1926 і 1937 рр.

Андреев, Дарський і Харкова під час обговорення доповіді цілком слушно вказали на обмежені можливості використання даних про зміни в національному складі населення для оцінки втрат у період між переписами 1926 і 1937 або 1939 рр. Додаткова аргументація була наведена у доповіді Андреева «Демографічна історія Російської Федерації». Андреев вказував на багато випадків зміни національного самовизначення українців, а отже, і їх чисельності в Росії, не пов'язаної з фізичним зменшенням їх кількості. Я нагадав придушення державними органами національного самовизначення українців Північного Кавказу під час переписів 1937 і 1939 рр. Тоді українцями могли заявити себе тільки ті, хто приїхав на Північний Кавказ після 1926 р. У своїй доповіді я обґрунтував оцінку втрат від голоду 1932–33 рр. в Україні, яка була оприлюднена у 1990 р. в статті «Трагічна статистика голоду», розміщений у книзі «Голод 1932–1933 років на Україні: очима

⁶⁶⁶ Кульчицький С. В. Ще раз до питання про демографічні наслідки голоду 1932–1933 рр. в Україні // Український історичний журнал. – 1995, № 5. – С. 137, 139.

істориків, мовою документів». Обговорюючи доповідь, Вишневецький заперечив один з елементів наших спільних з Максудовим розрахунків: фіксацію гіпотетичної народжуваності в голодні роки на рівні 1927–1931 рр. Він запропонував визначити щорічний темп спаду народжуваності у 1927–1931 рр. індексом 0,935. Застосування цього індексу автоматично вело до скорочення демографічного недобору на 583 тис. осіб. Я не погодився з такими рекомендаціями, аргументуючи це тим, що ситуація в УСРР у 1927–1931 рр. була складною і це позначалося на державній реєстрації, але після 1934 р. облік поліпшився. Урешті-решт, узятий «зі стелі» індекс міг призвести до більшого спотворення демографічних втрат, ніж можливі спотворення під час реєстрації актів громадянського стану⁶⁶⁷. Інших зауважень щодо змісту моєї доповіді учасники семінару не висловили.

С. Пирожков виклав свою методiku обрахунку втрат – шляхом зіставлення реконструйованої гіпотетичної вікової структури населення УРСР у 1939 р., розрахованої за даними вікової структури, що її зафіксував перепис 1926 р., з реальною віковою структурою, виявленою переписом 1939 р. Розрахунки давали підставу твердити, що демографічні втрати між 1926 і 1939 рр. становили в УРСР близько 5,8 млн осіб⁶⁶⁸.

Цінність цього результату полягала в тому, що він був одержаний принципово іншим методом. Проте метод Пирожкова, як і метод, заснований на аналізі конкретних показників демографічної статистики, мав свої вади. У цьому легко пересвідчитись, вивчаючи доповідь С. Пирожкова на міжнародній конференції, скликаній 27 травня 1997 р. в Інституті історії України НАН України у зв'язку з 50-ю річницею голоду 1946–1947 рр. Пирожков почав свою доповідь з критики методу прямої реконструкції демографічних показників, які характеризували втрати населення через голод і репресії. «Такими методами оцінки, – говорив він, – користувався, наприклад, відомий американський історик Р. Конквест (1988), який визначав число загиблих від голоду в 1932–1933 рр. у 5 млн чоловік, а його український колега С. Кульчицький (1989) завдяки такому ж підходу оцінив втрати населення в 1933–1936 рр. в кількості 3,5 млн чоловік. Однак одержані таким чином результати не можна вважати повністю достовірними, оскільки якість поточного обліку природного руху населення в періоди демографічних катастроф знаходилася на низькому рівні»⁶⁶⁹.

З Пирожковим можна погодитися в тому, що розрахунок втрат залежить від обсягу і якості доступних для використання демографічних показників. Розра-

.....
⁶⁶⁷ Там само. – С. 140.

⁶⁶⁸ Пирожков С. И. Трудовой потенциал в демографическом измерении. – К., 1992. – С. 63.

⁶⁶⁹ Пирожков Сергій. Смертність населення України та демографічні втрати в екстремальній ситуації // Голод 1946–1947 років в Україні: причини і наслідки. Міжнародна наукова конференція. Київ, 27 травня 1997 р. Матеріали. – К., Нью-Йорк, 1998. – С. 32.

хунки Т. Соснового (1942), Р. Конквеста (1988) або мої у 1989 р. не базувалися на матеріалах поточного обліку народонаселення, а тому дуже різнилися один від одного. Коли з'явилася можливість користуватися всім масивом демографічної статистики, між дослідниками виникли суперечки в оцінці її якості. Зокрема, я поклався на здійснену Максудовим реконструкцію природного руху, але не прийняв його заперечення офіційної статистики механічного руху населення. У результаті наші оцінки розійшлися.

До речі, мої остаточні оцінки практично не відрізняються від первинних, які були зроблені в 1989 р., тобто до відкриття доступу в архів ЦУНГО. Однак подібність була випадковою. У 1989 р. я визначав демографічний дефіцит 1933–1936 рр. цифрою 3 531 тис. осіб. У цій цифрі спонтанно взаємовідрегулювалися хибні, як тепер відомо, показники фальсифікованого І. Веременичевим перепису 1937 р., які були розшукані в архівному фонді Верховної Ради СРСР, з неточними результатами поточного обліку населення на січень 1933 р і невідкоригованими (що Максудов зробив пізніше) показниками природного руху населення⁶⁷⁰.

Після наукового семінару в Торонто (1995 р.) С. Пирожков удосконалив свій метод і заново здійснив аналіз віково-статевої структури населення України за 1926–1939 рр. у такій послідовності операцій:

1. За висхідну приймалася віково-статева структура населення за переписом 1926 р., що була відкоригована з урахуванням даних про природний рух населення за станом на 1 січня 1927 р.
2. На основі вікової структури 1927 р. було проведене п'ятирічне переміщення на один крок, що дозволило одержати структуру населення на початок 1932 р.
3. Лінійною комбінацією вікових структур 1927 і 1932 рр. була одержана віково-статева структура населення 1929 р.
4. На основі вікової структури 1929 р. були виконані два кроки п'ятирічного переміщення й одержана вікова структура на початок 1939 р.
5. Віртуальне населення моделі за статтю та віком на початок 1939 р. було зіставлене з реальним населенням за переписом 1939 р.

Порівняння штучно сконструйованої структури населення на базі перепису 1926 р. з реальною структурою 1939 р. дало можливість визначити втрати демографічного потенціалу за 1929–1938 рр. Розрахунок показав, що втрати становлять 4 758 тис. осіб⁶⁷¹. На думку Пирожкова, метод пересуви вікової структури

⁶⁷⁰ Кульчицький С. В. Демографічні наслідки голоду 1933 р. на Україні. – К., Інститут історії АН УРСР, 1989. – С. 13.

⁶⁷¹ Пирожков Сергій. Смертність населення України та демографічні втрати в екстремальній ситуації // Голод 1946–1947 років в Україні: причини і наслідки. Міжнародна наукова конференція. Київ, 27 травня 1997 р. Матеріали. – С. 40.

народонаселення є досить надійним, і з такою думкою слід погодитися. Разом з тим, розрахунки цього вченого, які були опубліковані в 1991 р., відрізняються від його останньої оцінки на істотну величину – мільйон осіб. Отже, метод перепису вікової структури населення теж не є панацеєю.

Завершуючи аналіз демографічної статистики, потрібно ще раз зупинитися на судженнях англо-австралійського історика і демографа Стефена Віткрофта, який спеціалізується від часу своєї праці в Центрі радянських (тепер – російських) і східноєвропейських досліджень Бірмінгемського університету на радянській тематиці. У 90-х роках він досліджував проблему «розриву Курмана». Як відомо, зростання народонаселення (народжуваність мінус смертність), зафіксоване ЦУНГО по роках у період між переписами 1926 і 1937 рр., на 8 млн осіб перевищувало те зростання, яке випливало із зіставлення переписів 1926 і 1937 рр. Цю різницю Віткрофт назвав «розривом Курмана» – за прізвищем заступника начальника відділу населення і обліку природного приросту в ЦУНГО, який першим зробив спробу пояснити, куди поділася значна частина населення Радянського Союзу в період між двома переписами⁶⁷².

Лист Курмана до Краваля від 14 березня 1937 р. був опублікований у відомій статті Ю. Полякова, В. Жиромської та І. Кисельова «Півстоліття мовчання» («Социологические исследования», 1990, № 6). Від того часу демографи намагалися подолати цей розрив коригуванням даних смертності й народжуваності. Зрозуміло, що їх найбільше цікавило коригування рівня смертності в 1933 р., оскільки показники ЦУНГО були явно хибні. Результати своїх досліджень Віткрофт опублікував під назвою «Про демографічні свідчення трагедії радянського села в 1931–1933 рр.». до третього тому п'ятитомного збірника документів і матеріалів «Трагедия советской деревни» (М., 2001. – С. 866–887). Не переповідаючи тут методики розрахунків Віткрофта (яка схожа на Максудову), процитую його кінцевий висновок: «По одній лише Україні можна було б говорити про 3–3,5 млн додаткових смертей, а по СРСР в цілому, мабуть, про 6–7 млн»⁶⁷³.

Підіб'ємо підсумки в аналізі демографічної статистики. Розрахунки С. Кульчицького (в тому, що стосується динаміки природного руху населення, вони насправді є розрахунками О. Бабьонишева=Максудова) практично збігаються з останніми розрахунками С. Віткрофта. Максудов кілька разів змінював свій підхід до наявних у демографічній статистиці даних про механічний рух населення. Внаслідок цього змінювалися його кількісні оцінки жертв українського Голодо-

⁶⁷² Wheatcroft S., Davies R. Population // The Economic Transformation of the Soviet Union, 1913–1945/ Eds R. Davies, S. Wheatcroft, M. Harrison. – Cambridge, 1994. – P. 71–77.

⁶⁷³ Трагедия советской деревни. – Т. 3. – С. 885.

мору. Збіжні оцінки С. Кульчицького (1990) і С. Віткрофта (2001) можуть бути перевірені розрахунками С. Пирожкова, здійсненими за принципово іншою методикою. Розрахунки Пирожкова проводилися двічі й дали різний результат: 5,8 млн осіб в 1991 р. і 4,8 млн осіб у 1998 р. Очевидно, ми повинні взяти для зіставлення більш пізній результат.

Оцінка Пирожкова стосується втрат від голоду і репресій за період 1929–1938 рр. Її треба порівняти з оцінкою сукупних, а не тільки прямих втрат від голоду. Сукупні втрати враховують зниження народжуваності під впливом голоду, а також здійснені владою депортації за соціальною або національною ознаками (втрати такого роду враховані в даних про механічний рух населення). У С. Кульчицького в публікації 1990 р. сукупні втрати вимірювалися діапазоном 4,5–4,8 млн осіб. У публікації 1998 р. результат, одержаний С. Пирожковим іншим методом, дорівнює 4,8 млн осіб. До цього треба додати, що в 2006 р у відповідь на запитання редакції газети «Экономические известия» директор Інституту демографії та соціальних досліджень НАН України акад. С. Пирожков заявив: «Прямі й опосередковані втрати від Голодомору в кордонах УСРР становили 4,6 млн осіб»⁶⁷⁴.

Отже, демографічна статистика дає можливість визначити з більшою або меншою точністю кількісні показники демографічної катастрофи, яка спіткала український народ на початку 30-х років. Хоча таких оцінок немало і вони суперечать одна одній (оскільки дослідники по-різному підходять до оцінки джерел), можна знайти величини, які збігаються, хоч одержані різними методами. Чому ж об'єктивні дані демографічної статистики не привертають належної уваги з боку політиків, журналістів і широкої громадськості?

Уже було зазначено, що між людьми різної політичної орієнтації точиться приховане змагання: одні збільшують кількість жертв Голодомору, інші применшують наслідки голоду. Мабуть, найбільш промовистим за останні десятиліття прикладом спекуляції на цифрах була стаття Олександра Крамаренка в газеті «День» під назвою «Чому світ не визнає Голодомор геноцидом?» Цей автор, причетний до Асоціації дослідників голодоморів, твердив, що за переписом 1926 р. в СРСР налічувалося 81 195 тис. українців, а за переписом 1939 р. їх стало тільки 28,1 млн. Голодомору він приписував 14 млн українців, а зникнення ще 39 млн пояснив русифікацією⁶⁷⁵. Крамаренко досить часто друкувався в газеті «День», чому ж його увагу не привернув лист співробітника Інституту історії України НАН України Геннадія Єфіменка, надрукований газетою ще в 2002 р.?

⁶⁷⁴ Экономические известия (Київ), 2006, 24 листопада.

⁶⁷⁵ Крамаренко Олександр. Чому світ не визнає Голодомор геноцидом? // День, 2006, 18 жовтня.

У листі йшлося про те, що в різних виданнях почала з'являтися неймовірна цифра, запозичена з підручника 30-х років для сільської школи під назвою «На великій стройке». У цій книзі трапилася звичайна коректорська помилка: було надруковано 81,1 замість 31,1⁶⁷⁶. Як можна проігнорувати незліченну кількість видань, які містять у собі інформацію про чисельність українців за переписом 1926 р., натомість звертати увагу на бібліографічний раритет – надруковану вісім десятків років тому книгу для сільської школи? Мабуть, треба дуже старатися так помилитися.

Твердження про 14 млн жертв Голодомору, яке Крамаренко називає «науковою версією», теж ілюструє нехтування інтересами народу. На парламентських слуханнях, скликаних у зв'язку з 70-річчям Голодомору, Борис Олійник дав таким людям гідну відсіч: «Комусь треба перекидатись мільйонами як міченими картам, свідомо знижуючи поріг болю, перетворюючи страхіття на гру цифр, даючи підстави цинікам шкритися з хохлів, які, мовляв, звикли до приписок»⁶⁷⁷.

У 2008 р. були оприлюднені розрахунки Інституту демографії та соціальних досліджень НАН України по демографічних втратах від Голодомору. Згідно з ними смертність, що перевищувала нормальну, становила в Україні 3570 тис. осіб, а викликане голодом зниження народжуваності – 1 050 тис. осіб. Отже, загальні людські втрати в кордонах України дорівнювали 4,6 млн осіб⁶⁷⁸. Повторний розрахунок інституту в 2009 р. дав приблизно такий же результат: прямі втрати – 3,9 млн осіб, дефіцит народжень – 1,1 млн, сукупні втрати – 5 млн осіб. Спеціалізований академічний інститут явно не бажав підтверджувати своїм авторитетом заяви тогочасного чинного Президента України про 10 млн жертв Голодомору. Судові інстанції виявилися більш «гнучкими». У січні 2010 р. Апеляційний суд Києва, який прийняв на розгляд кримінальну справу за фактом вчинення геноциду в Україні у 1932–1933 рр., заявив, що демографічні втрати, з урахуванням кумулятивних, становлять 10 630 тис. осіб⁶⁷⁹. Іншими словами, до числа втрат були включені не тільки ненароджені в 1932–1933 рр. внаслідок голодування, але й діти та онуки тих, хто загинув, а також ненароджених.

⁶⁷⁶ Єфіменко Геннадій. Міфічна цифра // День, 2002, 30 серпня.

⁶⁷⁷ Парламентські слухання щодо вшанування пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 років 12 лютого 2003 р. – К., 2003. – С. 63.

⁶⁷⁸ Демографічна катастрофа в Україні внаслідок голодомору 1932–1933 років: складові, масштаби, наслідки. – К., Інститут демографії та соціальних досліджень, 2008. – С. 77.

⁶⁷⁹ Юхновський Ігор, Тилишак Володимир. Ще раз про Голодомор 1932–1933 рр. в Україні // День, 2010. – 4–5 червня.

У 2013 р. мають завершитися багаторічні трудомісткі розрахунки демографічних втрат від голоду за 1932–1934 рр. в масштабі союзних республік та областей, по місту і селу, по чоловіках і жінках, а також у розрізі вікових когорт. Ці розрахунки здійснювалися фахівцями Інституту демографії та соціальних досліджень НАН України – О. Рудницьким, Н. Левчук, А. Савчук і П. Шевчуком під керівництвом проф. Університету Північної Кароліни (США) О. Воловини. З дозволу О. Воловини наводжу тут остаточні результати розрахунків, які за станом на жовтень 2013 р. ще не публікувалися (в тис. осіб):

<i>Прямі втрати</i>	<i>1932 р.</i>	<i>1933 р.</i>	<i>1934 р.</i>	<i>1932–1934 рр.</i>
місто	43	194	51	288
село	207	3335	113	3655
УСРР у цілому	250	3529	163	3942
<i>Непрямі втрати (ненароджені)</i>				
місто	– 10	46	31	67
село	77	221	221	519
УСРР у цілому	67	268	251	586

Органами ЗАГС подавалися відомості про громадянський стан як в розділі міста і села, так і по національностях. Досить показовими є відомості про сукупну смертність (як природну, так і спричинено голодом) у національному розрізі. Треба тільки пам'ятати, що подані у представлений тут таблиці абсолютні дані (в тис. осіб) про смертність в 1933 р. відбивають не всю смертність у сільській місцевості України⁶⁸⁰:

<i>Національність</i>	<i>Місто</i>	<i>Село</i>	<i>Всього</i>
українці	111,8	1 440,4	1 552,2
росіяни	33,2	51,8	85,0
євреї	20,1	6,9	27,0
поляки	2,8	17,9	20,7
молдавани	0,1	16,0	16,1
німці	1,7	11,5	13,2
болгари	0,2	7,5	7,7
греки	0,7	1,8	2,5

⁶⁸⁰ Кульчицький С. В. Трагічна статистика голоду // Голод 1932–1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів. – С. 78.

інші	60,4	124,2	184,6
<i>всього</i>	230,9	1 678,1	1 909,0

У формах звітності за національною ознакою була зареєстрована більша кількість смертей, ніж у формах звітності про природний рух (1 850,3 тис. осіб), що можна вважати випадковістю. Частка українців серед померлих приблизно відповідає їх питомій вазі у загальному населенні республіки. Молдавське, польське, німецьке і болгарське населення майже повністю проживало в селах. Тому воно постраждало від голоду в тих же пропорціях, як українці. Євреї оселялися найбільше в містах, і тому смертність серед них мало відрізнялася від природної. Переважна більшість росіян теж проживала в містах. Серед порівняно нечисленного населення в російських селах зареєстрована основна частка померлих.

Смертність сільського населення УСРР за статистикою ЗАГСів (яка фіксувала тільки половину або навіть третину реальних величин) у 1933 р. утричі перевищувала відповідний показник 1932 р. Статистичні матеріали, передані в моє розпорядження В. Кондрашиним з дозволом їх публікувати, фіксують подібну динаміку і в Нижньо-Волзькому краї (Саратовська і Сталінградська області, Республіка німців Поволжя). Чисельність сільського населення УСРР і НВК незіставна, але динаміка смертей вказує на те, що на Волзі теж лютував голодомор (у тис. осіб.):

Місяці	Нижньо-Волзький край			Українська СРР		
	1932 р.	1933 р.	%	1932 р.	1933 р.	%
січень	3,4	5,4	158	31,7	43,9	138
лютий	3,4	6,9	202	35,4	60,6	171
березень	3,6	12,8	352	43,1	135,8	315
квітень	3,5	19,0	544	46,6	174,2	373
травень	3,5	30,2	861	50,4	253,2	502
червень	4,1	31,6	777	55,3	361,2	653
липень	5,3	28,8	544	52,8	278,8	528
серпень	4,8	15,6	326	47,9	103,3	215
вересень	4,8	9,0	190	43,3	65,6	152
жовтень	4,2	6,8	163	47,1	42,8	91
листопад	3,7	4,7	129	38,7	28,2	73
грудень	3,8	4,9	129	34,8	34,4	99
за рік	47,9	175,6	366	527,1	1582,0	300

Передані мені В. Кондрашиним матеріали про національний розріз статистики смертності в сільській місцевості Поволжя (Нижньо-Волзький і Середньо-Волзький краї) виглядають так (у тис.):

Національність	1932 р.	1933 р.	%
росіяни	116,5	241,6	207
німці	16,8	38,7	231
мордва	21,6	33,2	154
українці	8,5	17,1	200
татари	5,2	10,1	192
чуваші	4,4	8,0	184

Наведені дані показують, що 1933 рік виявився особливо тяжким для німців та українців, які зосереджувалися майже виключно у Нижньому Поволжі. Більш ніж двократний приріст смертності спостерігався і в росіян, які становили переважну більшість населення в обох краях.

Ще один розрахунок В. Кондрашина дає можливість порівняти втрати сільсько-го населення в обох поволзьких краях в абсолютних (у тис.) і відносних цифрах:

Показники	Нижня Волга	Середня Волга
Чисельність на 01.01.1933 р.	4118,5	6686,8
Чисельність на 01.01.1935 р.	3076,9	5477,7
Зменшення за 2 роки в тис.	1041,6	1209,1
Зменшення за 2 роки у відсотках	25,3	18,1
Причини зменшення населення:		
зареєстрована органами ЗАГС смертність	252,9	378,7
зареєстроване органами ЗАГС падіння народжуваності	38,0	70,5
зареєстрована міграція в міста краю	59,5	65,3
Зареєстроване зменшення за офіційними даними		
в тис. осіб	350,4	514,5
у відсотках	33,6	42,5
Не підтверджене статистикою зменшення населення в 1933 і 1934 р. в тис. осіб	691,2	694,6

Сільське населення Нижньо-Волзького краю за два роки зменшилося на чверть. Сумарний показник по обох краях дорівнює, за цими розрахунками 21%, тоді як

в УСРР він становив 22%. Тікати з Поволжя в умовах блокади було простіше, ніж з України, і цілком можливо, що відносна кількість загиблих була меншою. Але глибину «продовольчих утруднень» у цьому регіоні російські історики до В. Кондрашина явно недооцінювали.

8.12

Голодомор 1932–1933 рр. у висвітленні української історичної науки за останні 25 років

У грудні 1987 р. керівництво КПРС визнало, нарешті, що одним із результатів першої п'ятирічки, поряд з Дніпрогесом і Харківським тракторним заводом, став загальносоюзний голод. На відміну від масових репресій сталінської доби, які були визнані і засуджені XX з'їздом КПРС у 1956 р., цей голод замовчувався впродовж наступних трьох десятиліть. Установлена Й. Сталіним інформаційна блокада трималася не стільки за інерцією, скільки внаслідок неможливості для нового покоління керівників партії пояснити суспільству причини рукотворного голоду. Та й визнали його не з власної волі, а *внаслідок інформаційного тиску* з боку створеної у Конгресі США комісії з розслідування українського голоду 1932–1933 рр. під керівництвом виконавчого директора Джеймса Мейса.

Визнання відкрило доступ історикам до архівних фондів з інформацією про народну трагедію. Архіви справді допомогли встановити картину голодування, яка мала істотні регіональні відмінності. Однак вони не дали прямої відповіді на запитання про причини перетворення голоду в голодомори в деяких регіонах. Унаслідок цього тема голоду початку 30-х років у СРСР стала дискусійною.

Українські історики внесли найбільший вклад у виявлення та інтерпретацію джерел, пов'язаних з Голодомором 1932–1933 рр., який спричинив смерть мільйонів українських громадян. Тому тепер вони можуть не тільки висвітлити те, що відбувалося в українському селі, але й відповісти на запитання, чому це відбулося.

* * *

Чи можна було між XX з'їздом КПРС і скасуванням офіційної заборони згадувати голод більш-менш адекватно висвітлювати ситуацію, яка складалася в сільському господарстві України під час сталінської «революції згори»? У звіті комісії з роз-

слідування українського голоду в Конгресі США, який був уперше опублікований у 1988 р., містився розділ «Радянська історіографія голоду. Післясталінський період». У ньому Дж. Мейс детально зупинявся на аналізі монографій працівника Інституту економіки АН УРСР Віктора Бондаренка, працівника Інституту історії АН УРСР Івана Слинька і на виданій у 1963 р. під грифом Інституту історії СРСР АН СРСР колективній монографії «Нариси історії колективізації сільського господарства в союзних республіках»⁶⁸¹.

Монографію В. Бондаренка Дж. Мейс цінував за наявність у ній даних про зменшення обсягу хлібозаготівель в українському селі: з 400 млн пудів у 1930 р. до 380 млн у 1931 р. і 195 млн у 1932 р. Спад обумовлювався тим, що держава заготовляла хліб методами продрозверстки. Не одержуючи матеріальної компенсації за свою продукцію, колгоспники та одноосібники зменшували обсяг виробництва, якщо могли, або ж недбало ставилися до вирощування врожаю. Це була одностайна реакція, яка стала можливою в ситуації відсутності спроб організованої боротьби селянства. Однак керівництво ВКП(б) сприймало таку реакцію як саботаж і вважало, що селяни мусять бути покарані. В. Бондаренко розумів, очевидно, причини спаду обсягу хлібозаготівель, але не вказував на тяжкі наслідки, до яких вело бажання заготівельників надолужити своє за рахунок хліба, що мусив залишатися на харчування селян. Учений не критикував продрозверстку як спосіб хлібозаготівель, хоча знав, що в 1919–1920 рр. вона теж застосовувалася і призвела до очікуваного результату: голоду на селі й колапсу промислового виробництва в місті. Не задумувався він, мабуть, і над причиною відмови Кремля в січні 1933 р. від продрозверстки в економічних відносинах між містом і селом. Спад обсягу хлібозаготівель В. Бондаренко пояснював незадовільним керівництвом колгоспами з боку місцевих партійних і радянських органів, а також несприятливими кліматичними умовами літку 1932 р.⁶⁸²

Найбільшу увагу Дж. Мейс приділив опублікованій у 1961 р. монографії старшого наукового співробітника Інституту історії АН УРСР І. Слинька (1902–1994). З 1946 р. І. Слинько працював головою Комісії з історії Великої Вітчизняної війни, а з 1952 р. влився в колектив Інституту історії АН УРСР. Його монографія про технічну реконструкцію сільського господарства була побудована на величезній кількості первинних джерел⁶⁸³. Оперуючи звичними стереотипами

⁶⁸¹ Великий голод в Україні. Звіт конгресово-президентської комісії США з дослідження Великого голоду 1932–1933 рр. в Україні. – К., 2008. – С. 70–81.

⁶⁸² Бондаренко В. В. Развитие общественного хозяйства колхозов Украины в годы довоенных пятилеток. – К., 1957 – С. 179.

⁶⁸³ Слинько І. Соціалістична перебудова і технічна реконструкція сільського господарства в Україні (1927–1932 рр.). – К., 1961.

радянського часу («саботаж з боку куркулів та ворожих елементів», «ужиття партією найрішучіших заходів у боротьбі з саботажем» і т. п.), Слинько подавав панорамну картину дійсного становища в сільському господарстві. «Не треба бути майстром Езопової мови, – писав Мейс, – щоб багато чого зрозуміти з праці Слинька. На позір він зосереджує увагу на великих труднощах у селян і лише зрідка згадає про “негативні явища”. Але не потрібна багата уява, щоб зрозуміти, що за цим стоїть, коли він пише про село, де на початку серпня 1931 р. залишилося менше ніж 2 кілограми зерна на людину на цілий рік; про те, як колгоспникам не платили за їхню працю, аж поки держава знову не згадала про них перед наступною посівною; про те, як одну шосту всіх районів України в грудні 1932 року занесли до “чорного списку”; про повальні арешти керівництва колгоспів, 15–20% у деяких регіонах... Таким чином, він багато розповів про те, що призвело до катастрофи 1933 р., навіть якщо мусив утриматися від опису самої катастрофи»⁶⁸⁴.

Аналізуючи літературу про добу суцільної колективізації, яка видавалася в Москві, Мейс зазначив її більшу поміркованість порівняно з працею І. Слинька. Із загальної маси він виділив колективну монографію за редакцією видатного історика-аграрника В. Данилова «Нариси історії колективізації сільського господарства в союзних республіках». Ця книга з'явилася на хвилі хрущовської кампанії десталізації, коли автори вже могли собі дозволити прямим текстом звинувачувати Й. Сталіна та його найближчих соратників А. Кагановича і В. Молотова. У вступній статті В. Данилова та М. Івницького вперше йшлося про масові депортації та нищення голодом населення кубанських станиць, які заносилися на «чорні дошки». Слід зазначити, однак, що Івницький спромігся використати тоді лише невелику частку потайки зроблених виписок з архіву політбюро ЦК ВКП(б), до якого він одержав тимчасовий доступ у зв'язку з підготовкою для ЦК КПРС наукової довідки про колективізацію сільського господарства. Лише через 30 років йому вдалося доповісти учасникам міжнародної наукової конференції у Києві про матеріали, які містилися в архіві політбюро ЦК ВКП(б) і стосувалися голоду 1932–1933 рр. в Україні й на Північному Кавказі⁶⁸⁵. А ситуація в Україні аналізувалася в цій колективній монографії Іваном Ганжою, Іваном Слиньком і Петром Шостаком (перші два були співробітниками Інституту історії АН УРСР). На багатьох фактах вони показали, що руйнівна діяльність сталінських емісарів Кагановича і Молотова у 1932 р. мала наслідком занепад продуктивних сил колгоспного села.

⁶⁸⁴ Великий голод в Україні. Звіт конгресово-президентської комісії США з дослідження Великого голоду 1932–1933 рр. в Україні. – С. 76.

⁶⁸⁵ Івницький Николай. Голод 1932–1933 гг.: кто виноват? (По документам «Кремлевского архива») // Голодомор 1932–1933 рр. в Україні: причини і наслідки. Міжнародна наукова конференція. Київ, 9–10 вересня 1993 р. Матеріали. – К., 1995. – С. 35–44.

Слід сказати, що винесення тіла Сталіна з мавзолею В. Леніна за рішенням XXII з'їзду КПРС і суцільне зняття його імені з назв населених пунктів, вулиць, установ тощо зробили істориків на певний час сміливішими. Нарис директора Інституту історії АН УРСР О. Касименка «Історія Української РСР» вийшов друком у Києві двома виданнями: українською мовою в 1960 р. і російською – в 1965 р. Розповідаючи про згубні наслідки хлібозаготівельної політики початку 30-х років, Касименко тільки в другому виданні зміг відзначити, що в Україні навесні 1933 р. виникли «гострі продовольчі проблеми»⁶⁸⁶. Сказати більше він, звичайно, не міг.

Після того, як стало можливим досліджувати голод 1932–1933 рр., а результати досліджень друкувати, у багатьох істориків склалося враження, що найбільшу кількість вагової інформації можна знайти тільки в кремлівських архівах. Насправді, однак, інформація про Голодомор знаходиться в будь-яких архівних фондах, які стосуються сільської місцевості початку 30-х років. Старший науковий співробітник Інституту історії АН УРСР І. Ганжа в цьому переконався, коли разом із працівницею Центрального державного архіву Жовтневої революції Є. Шаталіною формував тритомник документів і матеріалів «Історія колективізації сільського господарства Української РСР». Цей збірник упорядковувався і друкувався не просто. Перший том був опублікований у 1962 р., другий – у 1965 р., а третій – тільки у 1971 р. Труднощі виникали через те, що велика кількість документів висвітлювала реальність, яка не узгоджувалася зі звичною картиною торжества ленінського кооперативного плану. І. Ганжа признався мені вже на початку 70-х років, що мав великі непорозуміння з партійним бюро інституту і змушений був у 1968 р. перейти на викладацьку роботу. Значна кількість документів, які через свою гостроту не могли бути опубліковані, залишилися в розпорядженні упорядників. Є. Шаталіна (яка в 1974 р. стала співробітницею Інституту історії АН УРСР) разом з працівником Центрального державного архіву вищих органів влади та управління Ганною Михайличенко з 1990 р. почала формувати на підставі наявних і нововиявлених документів новий фундаментальний збірник «Колективізація і голод на Україні 1929–1933». Він двічі виходив друком у видавництві «Наукова думка», в 1992 і 1993 р., і вважається взірцевим з точки зору археографії. Збірник мав велику пізнавальну цінність. Немало документів з нього увійшло до 5-томного (в 6-ти книгах) видання «Трагедия советской деревни. Коллективизация и раскулачивание. 1927–1939», що вийшов у Росії за редакцією В. Данилова (видавництво «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), 1999–2006 рр.).

Найбільш змістовним виданням радянського періоду стала книга «Голод 1932–1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів». Вона з'явилася

⁶⁸⁶ Касименко А. С. История Украинской ССР: популярный очерк. – К., 1965. – С. 331.

у вересні 1990 р. в «Політвидаві України» під грифом Інституту історії партії при ЦК Компартії України. Оголошений тираж становив 25 тис. примірників, але фактичний виявився вдсятеро меншим. Зважаючи на важливість цього видання, на історії його підготовки треба зупинитися більш детально.

Маю в своїй бібліотеці примірник звіту комісії Дж. Мейса Конгресу США з червоною печаткою загального відділу ЦК КПУ, на якій чорнилом проставлена вхідна дата – 5 вересня 1988 р. Віддрукована в державній типографії Вашингтона книга, обсягом 524 сторінки, дісталася мені як винагорода за експертизу матеріалів поточного архіву ЦК Компартії України, які після ліквідації фондоутворювача не підлягали передачі на державне зберігання. Мабуть, через те, що звіт цієї комісії став історіографічним фактом великого значення, секретар ЦК КПУ Володимир Івашко поставив наприкінці 1988 р. року перед працівниками сектора партійного архіву при Інституті історії партії завдання виявити документи про голод з метою можливої публікації. Упорядниками збірника стали Анатолій Кентій, Ірина Комарова, Володимир Лозицький і Руслан Пиріг (головний упорядник). Після звернення секретаря ЦК КПУ Ю. Єльченка до секретаря ЦК КПРС В. Медведєва Р. Пиріг дістав можливість включити до збірника десятки документів з архівного фонду ЦК ВКП(б), які мали особливе значення для розуміння подій 1932–1933 рр. в Україні.

У листопаді 1989 р. Р. Пиріг скопіював у 12 примірниках корпус документів обсягом до 500 сторінок і розвіз копії членам і кандидатам у члени політбюро ЦК КПУ. 26 січня 1990 р. відбулося засідання політбюро ЦК з обговоренням рукопису, на якому головував уже перший (після відставки В. Щербицького восени 1989 р.) секретар ЦК В. Івашко. Засідання було бурхливим і довгим, на ньому пролунало навіть таке попередження: «публікація документів стане ножем у спину Компартії України». Я був на ньому як експерт і повторю те, що написав через багато років у газеті «День»: «Не знаю, чому перший секретар ЦК КПУ Володимир Івашко пішов проти течії і дав “зелене світло” книзі “Голод 1932–1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів”. Може бути два пояснення. Він сказав тоді, що народився під час голоду і батьки розповідали йому, як важко було його врятувати. Можливо, однак, що керівники КПУ вже прийняли рішення вирушити у вільне плавання і за допомогою інформації про голод відійти від Москви на безпечну відстань»⁶⁸⁷. 26 січня 1990 р. була прийнята постанова ЦК КПУ «Про голод 1932–1933 рр. на Україні та публікацію пов’язаних з ним архівних матеріалів». Коли книга вийшла друком, вона вперше на підставі архівних документів дозволила судити про масштаби і механізм сталінського злочину.

⁶⁸⁷ Кульчицький Станіслав. Голодомор 1932–1933 рр. як геноцид: прогалини у доказовій базі // День, 2007, 13 лютого.

Значення деяких опублікованих у збірнику документів стало зрозумілим тільки через роки. Дослідники, які працювали над темою, не відразу змогли відокремити спричинений хлібозаготівлями загальносоюзний голод від Голодомору, викликаного конфіскацією всіх продовольчих продуктів, замаскованою під хлібозаготівлі. Коли рукопис збірника обговорювався в політбюро ЦК КПУ, ніхто з присутніх не розумів значення пунктів про натуральні штрафи у законодавчих актах, які «стимували» хлібозаготівлі. У постанові від 26 січня 1990 р., яка уможливила появу документального збірника, безпосередньою причиною голоду була названа хлібозаготівельна політика Кремля. Я вже тоді усвідомлював значення штрафних санкцій картоплею і м'ясом, бо, за спогадами свідків Голодомору, далі вони вилилися в конфіскацію всіх істівних продуктів. Але й для мене майже півтора десятка років залишався незрозумілим істинний смисл опублікованої у цьому збірнику телеграми Й. Сталіна харківським цекістам від 1 січня 1933 р.

Варто ще раз коротко повернутися до вже описаних у попередніх розділах подій 1933 р., щоб краще зрозуміти значення переломного ставлення в 1990 р. партійного керівництва до публікації документів про голод в Україні.

Отже, телеграма Сталіна від 1 січня 1933 р. містила вимогу ознайомити з її змістом через сільради всіх колгоспників та одноосібників. Складаючи докупи розрізнені документи, які публікувалися пізніше, можна висувати, що ця телеграма стала сигналом до повсюдних обшуків «прихованого» хліба, під час яких чекісти дочиста вимели з селянських садіб не тільки хліб, якщо могли знайти його, але й все продовольство. Іншими словами, в українському селі, яке з кінця 1931 р. переживало голод, викликаний, як і в інших регіонах, безрозмірними хлібозаготівлями, була створена ситуація *абсолютного голодування*.

Ця акція – без характеристики її змісту, а просто як погроза – була анонсована Сталіним на об'єднаному засіданні політбюро ЦК і Президії ЦКК ВКП(б) 27 листопада 1932 р. Відводячи від себе звинувачення ряду діячів російського уряду, які групувалися навколо О. Смирнова і почали розглядати генеральну лінію ЦК ВКП(б) в її сталінському виконанні як загрозу для партії та країни, генсек назвав провал хлібозаготівель результатом шкідництва і саботажу в «деяких колгоспах і радгоспах». «Було б незрозуміло, – сказав він, – якби комуністи, виходячи з того, що колгоспи є соціалістичною формою господарства, не відповіли б на удар цих окремих колгоспників і колгоспів нищівним ударом»⁶⁸⁸.

Тепер ми знаємо (і про це детально вже йшлося в цій книзі), що сталінський «сокрушительный удар» складався з двох взаємопов'язаних акцій – каральної

⁶⁸⁸ Трагедия советской деревни. Коллективизация и раскулачивание. Документы и материалы. – Т. 3. – М., 2001. – С. 559.

і рятівної. Каральна акція була започаткована сталінською телеграмою від 01.01.1933 р. і відбувалася в умовах цілковитої інформаційної блокади. Про викликаний нею голод можна було писати тільки в «особых папках» надсекретного діловодства компартійно-радянських органів, а говорити про голод уголос не дозволялося жодному керівникові незалежно від рангу аж до 25 грудня 1987 р. Рятівна акція почалася з постанови політбюро ЦК ВКП(б) від 8 лютого 1933 р. за підписом Сталіна – про надання продовольчої допомоги Північнокавказькому крайкому партії, а також Дніпропетровському та Одеському обкомам. На відміну від каральної, рятівна акція здійснювалася під фанфари в селах, які відчували «продовольчі утруднення» внаслідок «незадовільного ставлення» селян до вирощування урожаю 1932 р.

Отже, «сокрушительный удар» створив на величезній території УСРР і Північно-Кавказького краю РСФРР ситуацію абсолютного голодування, яку почали усувати через кілька тижнів вибірковою продовольчою допомогою голодуючим через колгоспи і радгоспи з метою забезпечення весняної посівної кампанії 1933 р. Ця терористична акція була своєрідним «вихованням убивством». Мета її полягала у припиненні саботажу примусово загнаних у колгоспи селян, які не бажали працювати на державу без матеріальної винагороди, тобто за порожні трудовні. Одночасно ситуація абсолютного голодування нищила повстанський потенціал голодуючого села. Стабілізація економічного і політичного становища в українському селі досягалася страхітливою ціною. *Ті, хто гинув від голоду, мушили навчити тих, хто вижив, коритися державі.*

Поряд з каральною акцією, яка забрала життя мільйонів селян, Сталін усунув економічну причину неорганізованого, але масового саботажу – безрозмірну продрозверстку. У січні 1933 р. держава перейшла в економічних відносинах з селом на податкові засади, тобто визнала право власності селян на продукцію, вирощену ними в громадському господарстві й на присадибній ділянці, а також право розпоряджатися цією продукцією після виконання завчасно визначених податкових зобов'язань. Селяни здобували право реалізувати свою продукцію на вільному ринку, тобто за цінами, визначеними попитом і пропозицією. Як наслідок, у Радянському Союзі збереглися товарно-грошові відносини і рештки вільного ринку. Заміна товарообігу продуктообміном, яка була, поряд з модернізацією виробництва, метою «будівництва соціалізму по всьому фронту», відсувалася на другу, цілком гіпотетичну фазу комунізму – з розподілом матеріальних благ за потребами.

20 років тому ми вже багато знали про Голодомор – на рівні фактів. Але ми не знали, як і чому спричинений хлібозаготівлями рукотворний голод 1932 р. перебіс у Голодомор 1933 р. з 14-кратно більшою в Україні, за останніми підрахунками,

кількістю жертв. Навіть тепер далеко не всі можуть встановити прямий причинно-наслідковий зв'язок між голодоморами у деяких регіонах Радянського Союзу і «будівництвом соціалізму по всьому фронту». Проте є і завжди було розуміння того, що Голодомор прийшов в Україну з Кремля. Відкриваючи у вересні 1993 р. міжнародну конференцію у зв'язку з 60-річчям Голодомору, Президент України Леонід Кравчук проголосив: «Я цілком погоджуюся з тим, що це була спланована акція, що це був геноцид проти власного народу. Але я тут не ставив би крапку. Так, проти власного народу, але за директивою з іншого центру. Очевидно, саме так слід трактувати цю страхітливую сторінку нашої історії»⁶⁸⁹. Конференція прийшла до висновку, що сталінський «сокрушительный удар» мусить бути апробований юристами на предмет його відповідності Конвенції ООН «Про запобігання злочину геноциду та покарання за нього» від 9 грудня 1948 р.

Л. Кравчука можна зрозуміти: він намагався захистити свою країну від «інтеграційних» зусиль політичного керівництва Російської Федерації, яке бажало відродити Радянський Союз у новій формі. Однак присутні на конференції російські фахівці з проблеми колективізації і голоду Іван Зеленін, Микола Івницький, Віктор Кондрашин і Євген Осколков у колективному листі до редакції академічного журналу висловили тривогу у зв'язку з тим, що більшість учасників конференції «наполягали на певній виключності України, особливому характері й змісті цих подій у республіці, на відміну від інших республік і регіонів країни». Вони вважали, що антиселянська політика сталінського керівництва не мала яскраво вираженої національної спрямованості⁶⁹⁰.

Публікація джерел, а також наукових і публіцистичних праць, пов'язаних з темою Голодомору, припадала, як правило, на круглі річниці цієї трагедії. Саме тоді такі видання привертати особливу увагу громадськості. Переважна кількість видань з'явилася напередодні й під час відзначення 70-ї та 75-ї річниць Голодомору. Є потреба зупинитися тільки на особливо вагомих виданнях, головним чином – документального і довідкового характеру. Конкретна характеристика авторських праць – це колосальне завдання, як засвідчив виданий одеськими бібліографами покажчик⁶⁹¹.

Покажчик підготували працівники Одеської наукової бібліотеки ім. М. Горького Лариса Бур'ян та Інна Рікун. Багаторічна праця в бібліотеках країн СНД і Північної Америки дозволила їм зареєструвати й опрацювати 6 384 публікації

⁶⁸⁹ Кравчук Леонід. Ми не маємо права знехтувати уроками минулого // Голодомор 1932–1933 рр. в Україні: причини та наслідки. Міжнародна наукова конференція, Київ, 9–10 вересня 1993 р. Матеріали. – К., 1995. – С. 10.

⁶⁹⁰ Отечественная история. – 1994, №6. – С. 256.

⁶⁹¹ Голодомор в Україні. 1932–1933 рр. Бібліографічний покажчик. – Одеса–Львів. – 2001. – 656 с.

про голод 1932–1933 рр. за всі роки до 2000-го включно. Ця фундаментальна книга подає картину публікацій, які з'явилися в різних країнах на шпальтах газет і журналів. З кінця 80-х років кількість публікацій в Україні почала істотно перевищувати все те, що друкувалося поза її межами.

Одночасно з покажчиком був виданий збірник документів «Командири Великого голоду», який за своєю інформаційною цінністю не поступається вже згаданий книзі «Голод 1932–1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів». Упорядники збірника В. Васильєв (Інститут історії України НАН України) і Ю. Шаповал (Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Кураса) відібрали для публікації всі матеріали, включно з рукописними нотатками (які іноді більше промовляють для історика, ніж призначені для оприлюднення документи), що містилися в особових фондах В. Молотова та Л. Кагановича і були пов'язані з їхньою роботою в Україні та на Північному Кавказі як голів надзвичайних хлібозаготівельних комісій⁶⁹².

Професор Києво-Могилянської академії Юрій Мицик почав друкувати з 2003 р. серію документальних збірників під загальною назвою «Український Голокост. 1932–1933. Свідчення тих, хто вижив». Станом на 2013 рік опубліковано дев'ять випусків. Ця колекція свідчень тепер є однією з найбільших. Важко уявити, що у відтворенні реальної картини Голодомору можна обійтися без неї.

Інститут історії України в 2003 р. опублікував колективне дослідження «Голод 1932–1933 років в Україні: причини і наслідки». 30 авторів, серед них Дж. Мейс, створили том великого формату обсягом у 888 сторінок (плюс зошит унікальних ілюстративних матеріалів на 48 сторінок). У березні 2004 р. російсько-українська комісія істориків (співголови акад. РАН О. Чубар'ян і акад. НАН України В. Смолій) організувала в Москві обговорення цієї книги з участю провідних російських фахівців з аграрної історії.

Тим часом в Україні тема Голодомору стала ширше висвітлюватися на державному рівні. У листопаді 2006 р., коли в український парламент було внесено законопроект «Про Голодомор 1932–1933 років в Україні», співробітники Інституту історії України НАНУ підготували для кожного народного депутата папку з матеріалами про сталінський злочин, які дозволяли кваліфікувати його в законі як геноцид.

Напередодні 75-ї річниці Голодомору громадськість одержала два фундаментальні видання. Співробітник Інституту історії України Руслан Пиріг зробив повторне видання відомого документального збірника 1990 р., який через 17 років став бібліографічним раритетом. Якщо у першому збірнику було багато докумен-

⁶⁹² Командири Великого голоду. Поїздки В. Молотова і Л. Кагановича в Україну та на Північний Кавказ. 1932–1933 рр. – К., 2001. – 399 с.

тів про надання державної допомоги колгоспникам та одноосібникам у першій половині 1933 р., що зовсім не дивно, то наявний у другому збірнику 681 документ подавав значно повнішу картину голодування сільського населення України впродовж двох страхітливих років⁶⁹³. Створений у Службі безпеки України колектив упорядників у складі В. Борисенко, В. Даниленка, С. Кокіна, О. Стасюк і Ю. Шаповала відібрав для публікації 56 документів з архіву КДБ УРСР, які характеризували стан справ у голодуючому українському селі з лютого 1932 р. до червня 1933 р.⁶⁹⁴

Під час відзначення 60-ї річниці Голодомору у 1993 р. пролунала пропозиція перевидати в Україні чотиритомник матеріалів комісії Дж. Мейса, який уперше побачив світло у Вашингтоні в 1988 р. (звіт) і в 1990 р. (третій том розповідей свідків, які пережили трагедію). Завдяки фінансовій підтримці відділу преси, освіти та культури Посольства США в Україні це вдалося зробити у 2008 р. у видавництві НУ «Києво-Могилянська академія»⁶⁹⁵. Тепер будь-хто може оцінити, наскільки переконливу картину великої трагедії спромігся створити невеликий колектив дослідників під керівництвом Дж. Мейса, хоча він не мав доступу до радянських архівів. Третій том свідчень зберігає не тільки історіографічне значення, але є безцінним історичним джерелом. Свідчення записувалися згідно з науковою методикою «oral history» у першій половині 80-х років, коли ще були живі ті, хто бачив Голодомор на власні очі у зрілому віці.

Український інститут національної пам'яті одержав завдання організувати підготовку і публікацію в 2008 р. «Національної книги пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 років». Масштабний видавничий проект складався з 17 обласних томів (у межах тодішніх кордонів радянської України), окремої книги по Києву і окремого загальноукраїнського тому. Загальноукраїнський том «Національної книги пам'яті» створювався зусиллями шістнадцяти авторів, у тому числі чотирьох фахівців з Інституту національної пам'яті й семи – з Інституту історії України НАН України. Розповідь науковців про те, що відбувалося в Україні, супроводжувалася свідченнями очевидців, документами і фотодокументами. Том включав хроніку подій, створену співробітниками Інституту історії України В. Марочком і О. Мовчан, а також вибрану бібліографію, складену одеськими бібліотекарями Л. Бур'ян та І. Рікун.

⁶⁹³ Голодомор 1932–1933 років в Україні. Документи і матеріали. – К., 2007. – 1128 с.

⁶⁹⁴ Розсекречена пам'ять. Голодомор 1932–1933 років в Україні в документах ГПУ-НКВД. – К., 2007. – 604 с. і 48 с. фотодокументів.

⁶⁹⁵ Великий голод в Україні 1932–1933 років. У чотирьох томах. – Т. I–III. Свідчення очевидців для комісії Конгресу США (838 с., 814 с., 782 с.); Т. IV. Звіт Конгресово-президентської комісії США з дослідження Великого голоду (622 с.). – К., 2008.

В Інституті історії України народився і успішно, хоч і досить повільно, здійснюється грандіозний науково-дослідний і видавничий проект, який відтворює мало не щоденну хроніку подій під час колективізації сільського господарства й Голодомору – від грудня 1927 до грудня 1933 р. Автор «Хроніки колективізації та Голодомору в Україні. 1927–1933» Людмила Гриневич реєструє у виданні, розрахованому на чотири томи, тогочасні події, спираючись на різноманітні джерела: архівні документи, газетні кореспонденції, фото і кінодокументи, ілюстрації з книг та альбомів, карикатури з сатиричних журналів, мемуарну літературу тощо⁶⁹⁶.

Багаторічна праця співробітниці Інституту історії України Олександри Веселової над збиранням спогадів про Голодомор завершилася виданням двотомника «Пам'ять народу: геноцид в Україні голодом 1932–1933 років. Свідчення» в 2009 р.⁶⁹⁷ О. Веселова упорядкувала близько 1300 спогадів, надісланих в Асоціацію дослідників голодоморів в Україні або записаних членами Асоціації в різних областях. За якістю свідчень ця збірка перебуває на третьому місці після тритомника, виданого комісією Дж. Мейса, і багатотомного (ще не завершеного) зібрання Ю. Мищика. Слід взяти до уваги також величезну кількість спогадів, опублікованих у багатотомній «Національній книзі пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 років» і в сотнях інших книжкових, журнальних та газетних публікаціях.

Л. Бур'ян та І. Рікун у другому випуску свого бібліографічного покажчика зареєстрували 6 025 публікацій про Голодомор за 2001–2006 рр.⁶⁹⁸ Якщо маємо таку кількість назв за шість років, то вона не може бути меншою в наступні шість років – з 2007 по 2012. На жаль, бібліографічна робота над тематикою Голодомору в Одеській науковій бібліотеці ім. М. Горького тепер просувається менш активно.

Аналізуючи здобутки вітчизняної науки у вивченні Голодомору, я свідомо ухилявся від характеристики досліджень, у яких обґрунтовуються правові аспекти проблеми. Це справа юристів, а не істориків. Та однак, саме історики повинні надати доказовий матеріал, на підставі якого правознавці мають робити висновки. Тому варто зупинитися на питанні про те, як виглядає доказовий матеріал, потрібний для визначення Голодомору геноцидом.

Коли український уряд звертався до різних країн і міжнародних організацій з проханням визнати Голодомор геноцидом, негативна відповідь найчастіше обґрунтовувалась тим, що Україна не відрізнялася від інших регіонів країни, де теж був голод.

⁶⁹⁶ Гриневич Людмила. Хроніка колективізації та Голодомору в Україні. 1927–1933. – Том І, 1927–1929. – Кн. 1. – К., 2008, 552 с.; Кн. 2. – К., 2012, 680 с.; Кн. 3. – К., 2012, 264 с.

⁶⁹⁷ Пам'ять народу: геноцид в Україні голодом 1932–1933 років. Свідчення. К., 2009, Кн. 1, 920 с.; Кн. 2, 936 с.

⁶⁹⁸ Голодомор в Україні. 1932–1933 рр. Бібліографічний покажчик. – Випуск другий. – К., 2008. – 576 с.

Однак у цьому питанні варто взяти до уваги суттєвий момент: **загальносоюзним був голод, викликаний хлібозаготівлями, здійснюваними за методом продрозверстки**. Відомо, що продрозверстка руйнувала виробництво. Селяни сіяли все менше, а держава реквізувала все більшу частку врожаю, який, однак, зменшувався з кожним новим роком розверстки. Унаслідок цього загроза голоду нависала і над селом, і над містом, яке залежало від державних поставок хліба. Колективізація внесла поправку в цю закономірність – примара голоду віддалилася в часі, бо колгоспники вже не вирішували самостійно, скільки їм сіяти. На XVI з'їзді ВКП(б) у червні 1930 р. Й. Сталін з оптимізмом заявив, що завдяки колгоспам у країні успішно розв'язується зернова проблема⁶⁹⁹. Однак колгоспники, змушені тяжко працювати в полі для держави, робили це так недбало, що втрати зерна ставали фантастичними. Натомість вони зосереджували зусилля на присадибній ділянці, яка повинна була рятувати їх від голоду в зимові місяці.

Щоб покарати селян, а головне – втримати і зберегти свою владу, Сталін вдався до конфіскації всього продовольства, в тому числі й одержаного з присадибних ділянок. Це покарання – «сокрушительный удар» – було цинічно здійснене під прикриттям звичних хлібозаготівель. Сьогодні, спираючись на тисячі повідомлень свідків тих страшних подій, ми можемо сказати, що акція штучного голоду – Голодомор – була здійснена на території України та українських етнічних територіях Північного Кавказу. Щоб говорити про запровадження подібної акції на інших територіях (зокрема, у Поволжі й Казахстані), треба мати такий самий доказовий матеріал. Чи реально це здійснити сьогодні, коли живих свідків голоду вже майже не лишилося? Це запитання до російських та казахських учених.

Здійснивши свій «сокрушительный удар», Сталін, проте, був змушений визнати право власності колгоспників на сільськогосподарську продукцію, тобто обмежитися відчуженням заздалегідь встановленої і відомої селянам частки цієї продукції у податковій формі. Цей крок був вимушений для досягнення хоча б мінімальної нормалізації економічної ситуації на селі. Він став, по суті, відмовою від спроб замінити товарообіг між містом і селом на продуктообмін. **Кремль опинився перед вибором: або визнати неможливою побудову соціалізму в тому вигляді, як його уявляли собі К. Маркс і В. Ленін, або змінити точку зору на соціалізм, як це запропонував Ленін на схилі життя. Сталін обрав другий варіант і оголосив соціалізмом той штучний лад, який більшовики встигли створити за час проведення двох комуністичних штурмів – 1918–1920 рр. і 1929–1932 рр.**

⁶⁹⁹ Сталін Й. Твори. – Т. 12. – С. 285–286.

На цьому треба особливо наголосити, тому що сталінська «революція згори» подається в історіографії традиційно – як триєдиний процес: *модернізації* у вигляді форсованої індустріалізації країни, *колективізації* сільського господарства та його *технічного переозброєння і культурної революції*. З огляду на масові репресії, від яких особливо постраждала інтелігенція, дослідники тепер обмежуються поняттям «культурне будівництво», яке заперечує без достатніх підстав революційний характер змін у сфері культури. Але поза увагою дослідників залишається другий бік сталінської «революції згори», а саме: *формування соціально-економічного фундаменту для держави-комуни*. Ігнорується той факт, що **Радянський Союз опинився поза природноісторичним процесом, бо в ньому поставало досі невідоме людству штучне суспільство, обриси якого народилися в голові однієї людини**. Воно створювалося методом проб і помилок, а тому супроводжувалося кризами, які держава-комуна долала силовими засобами. Публікуючи урочисті рапорти про введення в дію новобудов першої п'ятирічки, радянські газети ретельно приховували неочікуваний для Кремля голод 1932–1933 рр., який став наслідком продрозверстки.

Розглянемо цей органічний для історіографії недолік на прикладі найбільш фундаментального з усіх існуючих дослідження про становлення радянського ладу в 1917–1937 рр. – 20-томного корпусу монографій бірмінгемської школи в галузі російської і радянської історії. Школу заснував класик західної радянології, автор 14-томної «Історії радянської Росії» Едвард Карр. Учень Карра Роберт Девіс опублікував наступні шість томів, що охоплюють період з 1929 по 1937 р. (п'ятий том – у співавторстві зі своїм учнем Стівеном Віткрофтом, а шостий – спільно з Віткрофтом і російським істориком Олегом Хлевнюком). У передмові до російського перевидання книги «Роки голоду. Сільське господарство СРСР, 1931–1933» Віткрофт зауважує, що вони з Р. Девісом «не знайшли свідчень того, що радянська влада здійснювала програму геноциду проти України»⁷⁰⁰. Вочевидь, автори вважають, що перед очима вождів більшовиків стояла якась спеціальна «геноцидна програма», а не програма комуністичної партії, яка була затверджена в 1919 р. VIII з'їздом РКП(б) і передбачала докорінне перетворення виробничих відносин у комуністичному дусі та модернізацію продуктивних сил.

Викликаний хлібозаготівлями голод можна виправдати чим завгодно, хоча б – це іноді роблять, коли заперечують геноцид – необхідністю створення оборонної інфраструктури у передбаченні подій 1941 р. Але коли держава конфіскує не

⁷⁰⁰ Девіс Роберт, Уиткрофт Стивен. Годы голода. Сельское хозяйство СССР, 1931–1933. – М., 2011. – С. 12.

хліб, а все наявне продовольство, знайдене під час обшуку кожного селянського подвір'я, наміри її слід кваліфікувати як убивчі – іншого пояснення бути не може. Йдеться про **наперед заплановане вбивство**, причому не тільки тих, кого в Кремлі розглядали як саботажників, але й осіб похилого віку та дітей.

Як показують опубліковані документи, «сокрушительный удар» складався з трьох елементів:

- здійсненої у двох перших декадах січня 1933 р. конфіскації всієї їжі під прикриттям законодавства про натуральні штрафи;
- встановленої з 22 січня заборони на виїзд голодуючих селян за межі УСРР і Північного Кавказу;
- розпочатої з 8 лютого продовольчої, фуражної і насінневої допомоги голодуючим.

Кожний елемент акції має документальне підтвердження: телеграма Сталіна українським селянам, яка започаткувала масові обшуки садиб колгоспників та одноосібників (перша публікація, як вказувалося вище, була в документальному збірнику «Голод 1932–1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів»); законодавство про натуральні штрафи картоплею і м'ясом (у цьому ж збірнику – партійна постанова, а в збірнику «Колективізація і голод на Україні 1929–1933», що видавався в 1992 і 1993 рр. – постанова Раднаркому УСРР); директиви ЦК ВКП(б) і РНК СРСР про блокаду пограбованих у такий спосіб регіонів (уперше опубліковані у згаданому вище виданні «Трагедия советской деревни. Коллективизация и раскулачивание. 1927–1939»). Документально встановлено також (у збірнику «Командири великого голоду»), що ідея натурального штрафування розроблена у спілкуванні Сталіна й Молотова під час перебування останнього в Україні на чолі надзвичайної хлібозаготівельної комісії. Ця ідея знайшла втілення у постановах «Про заходи до посилення хлібозаготівель», прийнятих під диктовку Молотова ЦК КП(б)У 18 листопада, а РНК УСРР – 20 листопада 1932 р. У листопаді й грудні 1932 р. нехлібне продовольство вже вилучалося у багатьох селах, поставлених на «чорну дошку». Тому український Голодомор слід датувати двома роками.

Партійно-урядові постанови про конфіскацію всієї їжі у вигляді натурального штрафування відсутні в архівах Кремля. Факт, наведений у книзі Віктора Кондрашина, дозволяє стверджувати це з усією упевненістю. У листопаді 1932 р. Старомінський райком ВКП(б) Північно-Кавказького краю рекомендував такі репресії щодо станиці Новосільської: «Застосувати найбільш суворі заходи впливу і примушування, здійснюючи вилучення всіх продуктів харчування». Як ми пам'ятаємо, у листі до секретаря ЦК КП(б)У М. Хатаєвича Молотов нещиро назвав цю рекомендацію «не більшовицькою» і такою, що випливала з «відчаю, до чого ми не

маємо жодних підстав, оскільки партія виступає проти практики місцевих властей брати будь-який хліб і де завгодно, не рахуючись і т. п.»⁷⁰¹.

Як бачимо, у цій негативній відповіді Молотова фігурував хліб і тільки хліб. Голова радянського уряду не наважився назвати суті того, проти чого він так виступав, – тобто конфіскації нехлібних продуктів. Натуральне штрафування окремими категоріями нехлібного продовольства (м'ясо, картопля) ще могло, на думку Сталіна та його найближчого оточення, фіксуватися на папері. Але конфіскація *всього* наявного продовольства ясно вказувала поставлену мету: вбивство. Саме через це *документів з наказом вилучати всю їжу бути не могло*.

Тим часом задокументовано і опубліковано багато сотень заяв свідків Голодомору про те, що обшукові бригади, які складалися з міських активістів і місцевих членів комітетів незаможних селян, під керівництвом чекістів конфісковували все наявне продовольство. Незаможники найбільш тяжко голодували, і їх не треба було умовляти робити те, що вони робили.

У створюваному в Гарвардському університеті Атласі Голодомору фігуруватиме мапа місцеперебування свідків, які підтверджували факт вилучення всієї їжі. Свідчень, запозичених з різних джерел, уже назбиралося на цілу книгу, над підготовкою якої до друку працюють в Україні. Перенесені на мапу, ці свідчення охоплюють майже всю територію радянської України, за винятком прикордонних і поліських районів, а також один з округів Північного Кавказу з переважно українським населенням – Кубань. Перші заяви про конфіскацію всієї їжі були зареєстровані ще в 1975 р. фольклорно-етнографічною експедицією Кубанського козачого хору. Частина матеріалів архіву експедиції була опублікована у виданні «Историческая память населения Юга России о голоде 1932–1933 гг.» (Краснодар, 2009). Слід зазначити, що суцільна конфіскація їжі відбувалася як в українських, так і в російських станицях Кубані.

Завершуючи виклад, варто повернутися до вже розглянутої заяви провідних російських істориків-аграрників В. Данилова та І. Зеленина, яка була сформульована у 2004 р. і звучала так: твердження київських учених про цілеспрямований геноцид українського селянства можна прийняти лише в тому випадку, якщо буде визнано й геноцид російського селянства. Монографія їхнього молодшого колеги В. Кондрашина, яка з'явилася через чотири роки після цієї заяви, дозволяє стверджувати, що сільське населення Нижньо-Волзького краю також було піддане Сталіним та його найближчим оточенням «вихованню вбивством».

Це опосередковано засвідчував репресований Всесоюзний перепис 1937 р. За розрахунками авторитетного московського демографа Валентини Жиромської, які наводив у своїй книзі В. Кондрашин, сільське населення Саратовської області

⁷⁰¹ Кондрашин Виктор. Голод 1932–1933 голод: трагедия российской деревни. – М., 2008. – С. 216.

в 1937 р. становило лише 40,5% від кількості, яку зареєстрував Всесоюзний перепис 1926 р. Відомі на весь світ демографічні катастрофи в Казахстані (відповідний показник – 31,9%) і Україні (20,4%) істотно поступалися саратовській. У частині ліквідованого Нижньо-Волзького краю – Республіці німців Поволжя сільське населення зменшилося на 26%, що теж перевищувало як український показник, так і показник Азово-Чорноморського краю (20,8%), який виділився у 1934 р. з Північно-Кавказького краю і включав Кубань. Тільки третя адміністративна частина Нижнього Поволжя – Сталінградська область мала дещо менший показник спаду чисельності сільського населення (18,4%)⁷⁰².

У Нижньо-Волзькому краї теж діяла надзвичайна хлібозаготівельна комісія, яку очолював П. Постишев. Край теж був заблокований, як УСРР і Північний Кавказ. Нарешті, Кондрашин визнавав, що в ньому теж мала місце каральна конфіскація всіх запасів продовольства. Про це, щоправда, він писав обережно: «В умовах дефіциту хліба землероби використовували можливості садівництва, а також рано вранці йшли в найближчі ліси для збирання грибів та ягід. Ці дарунки природи не усували голод, але знижували його гостроту і попереджали голодну смерть. Здавалося б, що вони не підлягають державній регламентації і можуть вільно використовуватися за призначенням. Але в 1932–1933 рр. у Поволжі, на Дону й Кубані, так само як і в інших регіонах країни, було по-іншому».

Як саме «по-іншому», сказано в наступному абзаці, але також дуже обережно: «В ході хлібозаготівельної кампанії 1932 р., особливо в зимові місяці, уповноваженими по хлібозаготівлях спільно з представниками сільської Ради були проведені спеціальні рейди по льохах і підвалах колгоспників та одноосібників, санкціоновані згори»⁷⁰³. Стосовно санкцій згори Кондрашин не залишає у читачів сумнівів у тому, де знаходилася, на його думку, та «гора» на вертикалі влади: «Звичайно, керівництво партії не санкціонувало вилучення всіх продовольчих запасів з комор і льохів колгоспників та одноосібників, але те, що воно не зупинило його своєчасно і не вжило потрібних заходів до виправлення беззаконь, не знімає з нього відповідальності за смерть від голоду тисяч селян»⁷⁰⁴.

Ось так: тисяч селян... Таблиця з регіональними даними про зменшення сільського населення між двома переписами міститься в іншому місці книги і не пов'язується з сюжетами про вилучення всіх нехлібних продуктів і запровадження блокади краю. Так автор уникає висновку про геноцид, який напрошується в ході зіставлення чесно описаних у книзі елементів каральної акції.

702 Там само. – С. 247.

703 Там само. – С. 216.

704 Там само. – С. 218.

В. Кондрашин не був оригінальним у перекладенні на низові партійно-радянські органи влади відповідальності за загальносоюзний голод і супутні регіональні голодомори. Першим переклав на них відповідальність Й. Сталін – за свою політику суцільної колективізації у формі насадження комун – у славнозвісній статті «Запаморочення від успіхів» (березень 1930 р.). Проте – безвідносно до конкретної ситуації – система влади в Радянському Союзі була такою, що кожна владна інстанція, яка підпорядковувалася вищій, не мала самостійності у прийнятті рішень, і так – аж до політбюро ЦК ВКП(б). Покладений в основу влади принцип «демократичного централізму» перетворював задекларовану в усіх офіційних документах диктатуру пролетаріату на диктатуру партії, а диктатуру партії – на диктатуру політбюро ЦК. Маючи однакові владні повноваження, члени політбюро ЦК упродовж шести років зятато боролися за вакантне місце верховного вождя, аж поки один з них не здобув його. **Максимальна централізація влади, яка була закономірним результатом побудови всіх організаційних структур на засадах «демократичного централізму», перетворювала партію, державу і суспільство в безгласних виконавців волі верховного вождя.** На нього, але вже після його смерті, можна було покласти відповідальність за масові репресії й передусім – за знищення провідних партійно-радянських діячів. **Але кваліфікація голоду 1932–1933 рр. як геноциду кидала густу тінь уже не на вождя, а на всю політичну систему як таку. Будучи породженням цієї системи, політичні діячі сучасної Росії не могли дозволити собі знаходити геноциди в недавньому минулому своєї країни. Геноцид у Нижньому Поволжі залишається й досі «білою плямою».**

Коли В. Данилов та І. Зеленін заперечували наші твердження про цілеспрямований геноцид українського народу, вони відштовхувалися від заяв тих політиків і вчених в Україні, які ототожнювали Кремль з Москвою і Росією. Але вони готові були визнати геноцидом український Голодомор, якби був визнаний і геноцид російського селянства. Негативна реакція цих учених на заяви про геноцид пояснювалася їхнім протестом проти політизації наукової проблеми, що приводило до охолодження стосунків між двома народами.

Зовсім іншими причинами пояснюється негативна реакція офіційних російських кіл на спроби української сторони визнати Голодомор геноцидом. Вони не могли перешкодити виявленню істинної картини Голодомору, що безпомилково вказувала на геноцид, тим більше, що це виявлення почалося не в Україні, а за океаном. Але вони зробили все, щоб світове співтовариство, починаючи від Організації Об'єднаних Націй, не солідаризувалося з прийнятим українським парламентом законом про Голодомор-геноцид. І головним аргументом у протидії московських дипломатів став той, який турбував російських учених – політизація проблеми.

Є немало політиків, які бажають використати тему Голодомору для політичного розмежування України й Росії. Таке бажання пояснюється їхньою протидією наполегливим і систематичним зусиллям російської влади відновити в будь-якій формі контроль Москви над Україною. Однак треба взяти до уваги, що до Голодомору вже кілька десятиліть прикута увага світової історичної науки. Будь-які неправомірні тлумачення в розрахунок на досягнення політичного результату тільки зашкодять справі. Наукова об'єктивність мусить залишатися неодмінною умовою дальших досліджень теми Голодомору.

Існує й неусвідомлена політизація цієї болючої теми, до якої політики непричетні. Зокрема, істотно зашкодив розумінню суті трагедії українського народу термін «український Голокост». Уперше він з'явився як назва книги Василя Гришка про голод 1932–1933 рр., що вийшла в Нью-Йорку й Торонто в 1978 р. В Україні цей термін утвердився після появи колекції свідчень про Голодомор, яку видає Юрій Мицик. Голокост визнаний у світі як геноцид, і ті, хто бажає такого визнання для Голодомору, вважають, що образна назва сприятиме цьому. Однак ті, хто використовує її, повинні усвідомити дві речі. По-перше, ми не маємо морального права використовувати поняття «голокост» у його переносному значенні. Українським Голокостом є знищення 1,6 млн євреїв на території України під час Другої світової війни. По-друге, ототожнення Голодомору з Голокостом рівнозначне твердженню про те, що українців у Радянському Союзі переслідували так, як євреїв у нацистській Німеччині. Іншими словами, влада їх знищувала або ув'язнювала там і тоді, де і коли вони з'являлися. Кожний, однак, розуміє абсурдність такого твердження. Каральну акцію Сталіна треба розглядати як терор голодом, а не як етнічну чистку території для заселення її іншим народом.

Як уже згадувалося в цій книзі, Дж. Мейс першим із науковців заявив, що сталінський терор в Україні був спрямований не проти людей певної національності або роду занять, а проти громадян Української держави – тієї держави, яка народилася під час розпаду Російської імперії і пережила свою власну загибель, відродившись у вигляді радянської квазідержавності. Формулу про знищення голодом українців і як політичного чинника, і як соціального організму (to destroy them as political factor and as a social organism) він сформулював на першій у світі науковій конференції по голоду 1932–1933 рр., що відбулася в Монреалі (Канада) у 1983 р.⁷⁰⁵

Насамкінець необхідно ще раз наголосити на важливій ролі у справі вивчення Голодомору Джеймса Мейса – американського науковця, призначеного виконавчим директором парламентської комісії з розслідування давньої, трагічної

⁷⁰⁵ Mace James E. The Famine of 1933: a Survey of the Sources / The Famine in Ukraine 1932–1933. Edited by Roman Serbyn and Bogdan Krawchenko. – Edmonton, CIUS, 1986. – P. 12.

і заплутаної справи, яка мала місце в іншій півкулі планети і стосувалася Сполучених Штатів тільки тому, що певна кількість американських громадян була українського походження. Таке призначення мало свій розрахунок: той, хто мусив розслідувати Голодомор, не повинен був мати українського коріння у своєму родоводі. Своім науковим подвижницьким життям Джеймс Мейс не лише прислужився світовій науці, а й зробив неперевершений внесок у торжество справедливості серед людей XX і XXI ст. Для України він назавжди залишиться світлою постаттю.

8.13

Стабілізація колгоспного ладу

У 1932–1933 рр. іноземні посольства й консульства в СРСР уважно спостерігали за становищем в охопленій небаченою кризою країні. Уряди західних держав розглядали цю інформацію як цілком таємну, і вона стала доступною для широкої громадськості тільки з кінця 80-х років, коли вслід за рапортами комісії Конгресу США щодо українського голоду 1932–1933 рр. почали з'являтися документальні збірники за матеріалами з архівів міністерств закордонних справ США, Великої Британії, Італії, Польщі, Німеччини та інших країн.

На диво точний і комплексний аналіз подій ми бачимо в доповідних записках аташе з аграрних питань при посольстві Німеччини в Москві Отто Шиллера. Його нотатки адресувалися німецьким дипломатичним місіям у багатьох європейських країнах. Зважаючи на те, що в СРСР існувала значна німецька меншина, журналісти почали «полювати» за цією інформацією, аж поки МЗС Німеччини у вересні 1933 р. заборонило її витік у газети. У записці, датованій 18 вересня 1933 р., Шиллер зауважував, що голод не став проблемою для радянського сільського господарства. За наявного аграрного перенаселення і в умовах інтенсивної механізації, зауважував він, становище колгоспів тільки поліпшилося після голодної смерті мільйонів селян. Цей безмежно цинічний висновок гітлерівський експерт доповнив таким політичним судженням: «Систематичне використання голоду як засобу стимуляції до роботи, тобто так званого “батога голоду”, та посилення адміністративного тиску істотно вплинуло на знесилене голодом населення, яке вже не чинило опору й стало покірним»⁷⁰⁶.

Керівник німецького консульства в Києві Андор Хунке у звіті посольству в Москві за 1933 р. доповнив політичний висновок О. Шиллера судженням про націо-

⁷⁰⁶ Голодомор в Україні 1932–1933 років. За документами політичного архіву Міністерства закордонних справ ФРН. – К., 2008. – С. 131.

нальний зріз проблеми. Торкаючись українського питання в контексті масового голоду, він зауважив: «Через цю катастрофу, відповідальною за яку народ вважає московську політику, давня прірва між українцями – поборниками самостійності та московським централізмом, природно, поглибилася. Прикметною для настрою населення є досить поширена думка, що радянський уряд навмисне посилював голод, щоб примусити українців упасти на коліна. Від окремих комуністів часто можна було почути цинічне зауваження: “Ми не боїмося голодних, для нас небезпечні ситі!”»⁷⁰⁷.

У згаданій записці О. Шиллера від 18 вересня 1933 р. висловлювалося цікаве припущення: «Оскільки цього року голод був державною таємницею, може трапитися, що наступного року його оголосять справедливим покаранням для так званих “елементів”, тобто для тих, хто не працює, і в такий спосіб легалізують його. Така легалізація голоду могла б стати опорою для радянських функціонерів, чиє становище цього року дуже похитнулося, а радянському уряду зберегла б обличчя»⁷⁰⁸. Мабуть, Шиллер краще орієнтувався в сільськогосподарських питаннях, ніж у політичних. Сталін далєбі не турбувався про авторитет компартійно-радянської номенклатури в очах населення. Навпаки, перекладаючи на виконавців відповідальність за Голодомор, про масштаби якого у країні ніхто не знав, він тільки зміцнював свій авторитет. Завдяки допомозі голодуючим регіонам у першій половині 1933 р. немало дезорієнтованих селян вважали його своїм рятівником. Прогноз Шиллера відносно легалізації голоду теж не виправдався. Сталін прийняв після Голодомору єдино можливе рішення – різко послабити на певний час масштаби репресій. У поєднанні з допомогою голодуючим це забезпечило йому підупалий під час суцільної колективізації авторитет у суспільстві.

8 травня 1933 р. голова РНК СРСР В. Молотов і секретар ЦК ВКП(б) Й. Сталін звернулися з таємною «Інструкцією всім партійно-радянським працівникам і всім органам ОДПУ, Суду і Прокуратури». Примірник цього документа був захоплений Вермахтом разом з усіма іншими документами партійно-радянських установ у Смоленську і вперше опублікований у лютнево-березневому номері журналу «Социалистический вестник» за 1955 р. Але в цитованому раніше звіті від 15 січня 1934 р. А. Хунке доповідав: «Протягом перших п'яти місяців 1933 р. діяльність судових органів була здебільшого зосереджена на злочинах проти закону про захист державної власності від 7 серпня 1932 року. Вироки були надзвичайно суворими: нерідко за розтрата у незначних розмірах засуджували до позбавлення волі до 10 років. На основі таємного декрету, підписаного Сталіним та Молотовим 8 травня минулого

⁷⁰⁷ Там само. – С. 197.

⁷⁰⁸ Там само. – С. 134.

року, судова практика на цій території значно пом'якшилася. Близько 2/3 оголошених вироків було скасовано або суттєво переглянуто»⁷⁰⁹.

У цій директиві-інструкції Сталін і Молотов заявляли, що за три роки колгоспи стали панівною формою господарства на селі, внаслідок чого перемога колгоспного ладу вже забезпечена. «Тепер завдання полягає в тому, – писали вони, – щоб піти назустріч зростаючому потягу одноосібних трудящих селян у колгоспи і допомогти їм увійти в колгосп, де тільки й можуть вони уберегти себе від небезпеки зубожіння і голоду». З цього випливав висновок: держава може припинити застосування на селі «масових виселень і гострих форм репресій»⁷¹⁰.

Поки інструкція розсилалася на місця, маховик репресій розкручувався дедалі сильніше: на початку травня 1933 р. в ЦК ВКП(б) і РНК СРСР лежали заявки регіональних властей на негайне виселення близько 100 тис. селянських сімей. Закликаючи в цій інструкції до посилення боротьби з класовим ворогом, Сталін і Молотов разом з тим обмежили виселення сумарною цифрою 12 тис. сімей, від 500 до 1 тис. на регіон (для України – 2 тис.). В інструкції говорилося також про необхідність зменшити кількість ув'язнених у місцях позбавлення волі (крім таборів і колоній), а саме – довести її з 800 до 400 тис. осіб⁷¹¹.

Знову і вже вкотре Сталін у цьому документі представляв справу так, ніби серед селян поширюється рух за колективне господарювання, а радянська влада тільки сприяє цьому об'єктивно існуючому руху. Раніше Сталін заявляв, що селяни тільки в колгоспі зможуть уникнути зубожіння. Тепер же вперше прямим текстом в інструкції проголошувалося, що тільки в колгоспі селяни можуть уникнути голоду. Пропагандистська теза про можливість уникнути голоду тільки в колгоспі вкладалася в ту сукупність дій, яку можна охарактеризувати уже згадуваним терміном: *виховання голодом*. На етапі становлення колгоспного ладу виховання голодом застосовувалося в усіх регіонах, хоча його найбільш гострі форми мали місце тільки в УСРР і на Кубані. В агітаційно-пропагандистській роботі, пов'язаній з «продовольчими утрудненнями» на селі, на передній план виставлялася теза провини селян: погано працювали, тому тепер маєте... Якщо ця теза не спрацювала, вина списувалася на перекручення лінії партії при хлібозаготівлях з боку окремих представників компартійно-радянського апарату. Удари радянської Феміди скеровувалися проти працівників низової, максимум – районної ланки.

⁷⁰⁹ Там само. – С.199. Вираз «на цій території» стосується, очевидно, України. Розділ «Правове становище», звідки взято процитований уривок, йде безпосередньо за розділом «Українське питання».

⁷¹⁰ Трагедия советской деревни... – Т. 3. – С. 746.

⁷¹¹ Там само. – С. 749–750. У підготовленому для підпису документі фігурувала цифра 300 тис. осіб. Своєю рукою Сталін підвищив ліміт на ув'язнених до 400 тис.

У створенні «продовольчих утруднень» звинувачувалися й фахівці буржуазного походження, які займали керівні посади в господарських організаціях і в урядовому апараті. 11 березня колегія ОДПУ розглянула справу учасників сфабрикованої чекістами «шкідницької організації», яка нібито діяла в органах Наркомзему і Наркомату радгоспів – переважно в Україні, Білорусії і на Північному Кавказі. Їх визнали винними у навмисному псуванні тракторів та іншої техніки, дезорганізації посівної кампанії і жнив «з метою підірвати матеріальне становище селянства і створити у країні стан голоду». Колегія засудила 35 учасників «організації» до розстрілу, 22 дістали по 10 років, а 18 – по 8 років тюремного ув'язнення⁷¹². 27 квітня в ДПУ УСРР була розглянута справа українського філіалу шкідницької організації в системі органів Наркомзему. Чотирьох звинувачених було засуджено до страти, десятих – на різні строки позбавлення волі⁷¹³.

Чекісти постаралися показати, що шкідницька організація на «аграрному фронті» поширилася всіма щаблями радянського апарату. В областях України пройшли показові судові процеси. Зокрема, у липні Одеський обласний суд розглянув справу про шкідників у системі Одеського зернотресту. Вони звинувачувалися у зриві сільськогосподарських робіт і зниженні врожайності зернових культур⁷¹⁴.

Сталін позиціонував себе як борця з куркулями і шкідниками – і в теорії, і на практиці. Проголошена ним на об'єднаному пленумі ЦК і ЦКК ВКП(б) 11 січня 1933 р. промова «Про роботу на селі» починалася з критики хиб партійної роботи, пов'язаних з недооцінкою класового ворога. Генсек з притиском підкреслив, що труднощі у хлібозаготівлях з урожаєм 1932 р. ніяк не можна пояснювати поганим урожаєм, бо врожай був не гіршим, а кращим, ніж у 1931 р. До речі, це зауваження треба мати на увазі керівникам сучасної КПУ, які пояснюють Голодомор неврожаєм. Головну причину зриву хлібозаготівель Сталін бачив у тому, що в колгоспах «орудують справами добре замасковані антирадянські елементи, організуючи там шкідництво і саботаж»⁷¹⁵. Саме через це січневий об'єднаний пленум ЦК і ЦКК ВКП(б) схвалив ідею запровадження незалежних від місцевої влади тимчасових органів компартійної диктатури – *політвідділів* МТС і радгоспів.

З січневим (1933 р.) пленумом ЦК і ЦКК ВКП(б) пов'язана деталь, яку помітили В. Данилов та І. Зеленін. З резолюції про підсумки першої п'ятирічки Сталін власноручно викреслив тезу такого змісту: «Пленум ЦК схвалює рішення Політбюро щодо розгрому куркульських організацій (Північний Кавказ,

⁷¹² Известия ВЦИК, 1933, 12 березня.

⁷¹³ Верстюк В. Ф., Дзюба О. М., Репринцев В. Ф. Україна від найдавніших часів до сьогодення. Хронологічний довідник. – К., 2005. – С. 397.

⁷¹⁴ Там само. – С. 398.

⁷¹⁵ Сталін Й. Твори. – Т.13. – С. 215, 227–228.

Україна) і прийняті Політбюро жорсткі заходи до лжекомуністів з партбілетом у кишені». Цю деталь автори пояснили небажанням генсека брати на себе відповідальність за розгром «куркульства» і здійснення жорстких заходів щодо «комуністів-зрадників». Мовляв, усю відповідальність він поклав на керівників областей, країв і республік⁷¹⁶.

Погодитися з таким твердженням неможливо. У своїх виступах, у тому числі й на цьому об'єднаному пленумі ЦК і ЦКК, *Сталін називав «ліквідацію куркульства як класу» одним із найбільших досягнень першої п'ятирічки*. Нову генеральну чистку ВКП(б), яка починалася з 1933 р., він теж вважав цілком назрілим і раціональним заходом. До того ж, було б зовсім дивно віддавати ініціативу чистки в руки регіональних партійних комітетів, як випливає з твердження В. Данилова та І. Зеленіна. Отже, епізод потребує іншої інтерпретації. Те, що Сталін власноручно викреслив з резолюції пленуму фразу про схвалення рішень політбюро «щодо розгрому куркульських організацій», пов'язано з новорічною телеграмою вождя. Тільки в Україні й на Північному Кавказі, які згадувалися у викресленій Сталіним тезі, саме тоді, в січні 1933 р., розпочиналася суцільна конфіскація продовольчих запасів. Її не можна було згадувати в партійних документах, які підлягали опублікуванню, навіть під маскувальним виразом про «розгром куркульських організацій». Ті, хто вписував ці слова в резолюцію, не знали на початку січня 1933 р., чим закінчиться «розгром куркульських організацій». Сталін – знав...

Після таємної інструкції В. Молотова і Й. Сталіна від 8 травня 1933 р., керівники Донецької області С. Саркісов і М. Іванов звернулися 22 березня 1934 р. в ЦК КП(б)У з пропозицією зняти судимість з колгоспників, засуджених, починаючи з 1930 р., за невиконання посівних планів і хлібозаготівель, «якщо невиконання хлібозаготівель не було систематичним (поспіль 2–3 роки) і не мало злісного характеру»⁷¹⁷. П. Постишев доручив заступнику наркома юстиції І. Слиньку вивчити питання і представити пропозиції. Той підтримав керівників області, але зазначив, що зняття судимості доцільно здійснити по Україні в цілому. З його довідки можна побачити, яких масштабів набуло репресування українських селян за чотири роки – з 1930 по 1934. У Наркомюсті УСРР було враховано 474 615 селян, але в цю цифру, вказував І. Слинько, входило тільки від 50 до 60% засуджених. За його оцінкою приблизна кількість засуджених по селу до кінця 1934 р. наближалася до 1 млн осіб⁷¹⁸. Ця цифра не включала селян, розкуркулених у 1930–1931 рр.

⁷¹⁶ Отечественная история. – 2004, №5. – С. 108.

⁷¹⁷ ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп. 6. – Спр. 350. – Арк. 24.

⁷¹⁸ Там само. – Арк. 29.

і депортованих за опір хлібозаготівлям у 1932–1933 рр. Не включала вона також засуджених на тривалі строки ув'язнення за законом від 7 серпня 1932 р.

Послаблення репресій у сільській місцевості сполучалося зі створенням надзвичайних органів влади, в яких об'єднувалися паралельно діючі органи сталінської диктатури – компартійний і чекістський. Розбудова мережі політвідділів відбувалася особливо стрімкими темпами в Україні. Ще на початку грудня 1932 р. С. Косіор розіслав по областях циркуляр з повідомленням про створення нового інституту влади. Начальників політвідділів мали підбирати з числа партійних працівників – колишніх секретарів окружних або великих районних організацій, секретарів фабрично-заводських комітетів на великих підприємствах, голів окружних КК-РСІ⁷¹⁹, які закінчили Свердловський університет, Інститут червоної професури, місцеві комуністичні вузи. Пропозиції обкомів розглядалися спеціальною комісією ЦК КП(б)У на чолі з П. Постишевим. Відібрані кандидатури комісія Постишева направляла на затвердження в Кремль⁷²⁰.

Завдання новостворюваних органів, як підкреслювалося в рішеннях січневого (1933 р.) об'єданого пленуму ЦК і ЦКК ВКП(б), полягало в тому, щоб **перетворити машинно-тракторні станції й радгоспи у центри як господарсько-технічного, так і політичного та організаційного керівництва і впливу на широкі маси колгоспників.** Насправді ці функції були тільки невеликою частиною колосальної проблеми відновлення втраченого управління сільським господарством, забезпечення весняної сівби і наступних сільськогосподарських кампаній. Найбільші труднощі чекали політвідділівців в охопленій голодом сільській місцевості України.

До складу політвідділів входили начальник, два заступники і помічник по комсомольській роботі. Начальник політвідділу був заступником директора МТС або радгоспу з політроботи і поряд з ним ніс *персональну* відповідальність за виконання виробничих і заготівельних планів. По лінії радянській політвідділи МТС підпорядковувалися Політуправлінню при Наркомземі СРСР, а політвідділи радгоспів – Політуправлінню при Наркоматі радгоспів СРСР. Відповідальність за організацію та результати партійної роботи вони несли перед обкомами партії. Таким чином, *ці органи влади виводилися з підпорядкування райкомів партії, хоч повинні були працювати в контакт з ними.*

На взаємовідносини політвідділів і райкомів партії наклала свій відбиток чистка партійних організацій, яка проходила в Київській, Донецькій, Одеській і Вінницькій областях у 1933 р., а в інших – у 1934 р. Під час чистки або поза нею багато

⁷¹⁹ Контрольних комісій Робітниче-селянської інспекції.

⁷²⁰ Кульчицький С. В. Ціна «великого перелому». – С. 373.

працівників сільських райкомів втратили свої посади. За 10 місяців 1933 р. в УСРР змінилося 236 секретарів районних комітетів партії і 240 голів райвиконкомів⁷²¹. Це був справжній погром, здійснений під керівництвом П. Постишева.

В УСРР було створено до кінця 1933 р. 643 політвідділи МТС і 203 – радгоспів. Вони зайнялися, перш за все, зміцненням своєї основної бази – партійних осередків у колгоспах, МТС і радгоспах. Відповідні завдання окреслювалися постановою ЦК КП(б)У від 29 квітня 1933 р. «Про роботу колгоспного осередку», в тексті якої відчувалися вправна рука і надзвичайні повноваження Постишева. Деякі принципи питання партійної роботи на селі розглядалися по-новому. Зокрема, була визнана застарілою практика масової мобілізації міських комуністів на господарські кампанії в сільській місцевості. Визначалася як неефективна у нових умовах і практика керівництва колгоспами з боку районних організацій за допомогою відряджених на тривалий строк уповноважених. Підкреслювалося, що проблему зміцнення господарств треба розв'язувати, спираючись на місцеві кадри.

Постишев висунув радикальну ідею: ліквідувати міжколгоспні партійні осередки, оскільки вони були відірвані від виробництва і нічим не відрізнялися від територіальних осередків. У колгоспах, які мали достатню кількість членів партії, створювалися самостійні осередки. Там, де кількість членів партії не перевищувала одного або двох, мали бути створені кандидатські групи. Там, де працював хоча б один кандидат у члени партії, повинні були створюватися партійно-комсомольські групи. Там, де не було членів або кандидатів партії, пропонувалося запровадити новий елемент партійної мережі – призначення *партійних організаторів*. До завдань колгоспних партторгів входила робота з колгоспним активом, підбір кандидатур для висування на керівні посади у громадському виробництві, опрацювання з активом виробничих питань перед їх постановкою на загальних зборах тощо. Всі ці відпрацьовані в Україні положення були включені у постанову ЦК ВКП(б) від 15 червня 1933 р. «Про роботу політвідділів МТС, про колгоспний осередок і про взаємовідносини політвідділів і райкомів».

Після здійснення реорганізації партійних осередків на селі кількість виробничих осередків за перші 10 місяців 1933 р. зменшилася в Україні з 6 410 до 5 320. Натомість кількість кандидатських груп зросла з 1 498 до 3 299. Була створена 3 101 партійно-комсомольська група, призначено 4 957 партторгів. У результаті реорганізації кількість колгоспів, охоплених партійною мережею, зросла з 7 908 до 16 677. Питома вага колгоспів, охоплених партійною мережею, підвищилася відповідно з 37,9 до 79,5%⁷²².

⁷²¹ Там само. – С. 373–374.

⁷²² Там само. – С. 375.

У постанові ЦК КП(б)У «Про роботу партійного осередку» було визнано за необхідне поповнити сільську партійну організацію за рахунок відрядження міських комуністів на роботу в село. Однак кампанію по відрядженню міських комуністів на постійну або тимчасову роботу в сільській місцевості П. Постишев розгорнув ще до виходу в світ цієї постанови. За свідченням В. Чубаря, з травня по листопад на роботу в МТС і колгоспи було відряджено понад 15 тис. осіб. Зокрема, Чернігівська обласна парторганізація, в якій налічувалося 20,7 тис. членів і кандидатів КП(б)У, провела три мобілізації й направила в сільські осередки понад 2 тис. – кожного десятого. З них більше 900 залишилися в селі на постійній роботі. Питома вага відряджених міськими парторганізаціями в сільську партійну мережу часом зростала до істотних розмірів. Наприклад, з 868 парторганізаторів, які працювали наприкінці 1933 р. на Дніпропетровщині, близько 400 (46%) були колишні жителі міст⁷²³.

У боротьбі з економічним колапсом у сільському господарстві Постишев розраховував спертися й на робітниче шефство. З його ініціативи в лютому 1933 р. в Харкові відбулася Всеукраїнська конференція з шефства над селом. На відміну від попередніх років, коли робітничі колективи підписували шефський договір із сільськогосподарським районом, конференція вирішила конкретизувати об'єкти допомоги і ввести практику договорів з окремими МТС і колгоспами. Підприємства прикріплювалися до МТС, цехи брали під свою опіку колгоспи на території обслуговування цієї МТС, а заводські бригади шефствували над сільськими бригадами. Все це ало змогу з участю міських робітників відремонтувати техніку МТС і радгоспів до початку сівби (в січні 1933 р. до роботи були готові лише 11% тракторного парку). У посівній кампанії та жнивах взяли участь понад 300 тис. мешканців міст⁷²⁴.

Свої повноваження політвідділи використовували перш за все у кадровій роботі. На січневому (1933 р.) об'єднаному пленумі ЦК і ЦКК ВКП(б) перед ними були поставлені завдання «шляхом правильного добору і розстановки партійних і комсомольських сил колгоспів та радгоспів і відданого колгоспній справі безпартійного активу, шляхом повсякденного вивчення колгоспних кадрів і висування на відповідальні вирішальні ділянки виробництва найпередовіших, безумовно відданих активістів-колгоспників»⁷²⁵. На XII з'їзді КП(б)У (січень 1934 р.) глава політвідділів УСРР О. Асаткіч підбив перші підсумки чистки керівних і матеріально відповідальних працівників колгоспів упродовж дев'яти місяців 1933 р. Чистка

⁷²³ Там само. – С. 376–377.

⁷²⁴ Там само. – С. 378.

⁷²⁵ КПРС в резолюціях... – Т. 5. – К., 1980. – С. 80.

охопила 234 тис. голів колгоспів, загоспів, бухгалтерів, рахівників, комірників, завідувачів тваринницьких ферм. 65,5 тис. осіб (28%) були визнані такими, що не відповідали посадам, які займали. Найбільше звільнених виявилось серед керівної ланки: свої посади залишили 54% голів правлінь⁷²⁶.

Наркомзем УСРР затвердив «Тимчасові правила внутрішнього розпорядку в колгоспах», які 8 квітня 1933 р. набули форми постанови РНК УСРР і ЦК КП(б)У. Вони прив'язували селян до колгоспу приблизно так, як у дореформеній Росії закріплювалася за общиною категорія державних селян. Перехід у промисловість, радгоспи та на інші роботи допускався тільки з письмового дозволу правління колгоспу на певний строк. У робочий час від'їзд колгоспника в особистих справах (на базар, наприклад) не допускався. Члени артїлі, які порушували це правило, вважалися прогульниками і штрафувалися (в розмірі від 1 до 5 трудовнів). У разі відмови колгоспника без поважних причин від виконання дорученої йому роботи правління колгоспу зобов'язане було оштрафувати винуватця в розмірі до п'яти трудовнів. При повторному порушенні селянина виключали з колгоспу з позбавленням присадибної ділянки. Запізнення на роботу каралося на перший раз доганою, вдруге – штрафом, утретє – виключенням з колгоспу. Працювати на присадибній ділянці колгоспник мав тільки у вільний від роботи в громадському господарстві час. **Про суперечність Тимчасових правил положенням Примірного статуту сільськогосподарської артїлі затероризовані селяни навіть не наважувалися говорити.**

Політвідділи потурбувалися про повсюдне створення бригад з постійним складом колгоспників, за якими закріплювалися машини, інвентар, робоча худоба. Щоб ліквідувати знеосібку, заборонялося перекидати бригади з однієї ділянки на іншу. До кінця 1933 р. у сільському господарстві України було створено 105,5 тис. таких бригад. Дві третини бригад були рільничі, третина – спеціалізовані (городницькі, тваринницькі, садівничі тощо).

Постанова РНК УСРР і ЦК КП(б)У від 14 березня 1933 р. «Про заходи до здійснення пропольовальної кампанії цукрового буряку» вимагала створювати ланки всередині рільничих бригад, які спеціалізувалися на вирощуванні технічних культур. Чисельність ланок не повинна була перевищувати 5–8 осіб. За ними теж закріплювалися посіви на весь період вирощування врожаю. Пізніше ця система організації праці була поширена й на зернові культури.

Колективізація супроводжувалася ліквідацією сотень тисяч селянських господарств (примусовою або добровільною). Голодомор знищив мільйони селян. Запровадження паспортного режиму не могло перешкодити втечі

⁷²⁶ ХІІ з'їзд КП(б)У. 18–23 січня 1934 р. Стенографічний звіт. – Харків, 1934. – С. 292.

селянської молоді в місто, тим більше, що урбанізаційні процеси частково відбувалися й легальними каналами (оргнабір, призов у Червону армію, зарахування в технікуми і вузи). У сільському господарстві стала відчуватися нестача робочої сили. За цих умов влада звернула увагу на жінок, які становили у цей час від 60 до 70% працездатного населення села.

У штат політвідділів було введено посаду *жінорганізаторів*. Обов'язком їх стало залучення жінок до громадського господарства, у тому числі на посади організаторів виробництва та на кваліфіковані роботи. З ініціативи політвідділу Старобешівської МТС (Донецька область) у березні 1933 р. була створена перша в СРСР тракторна бригада дівчат, яку очолила Паша Ангеліна. На VII Всесоюзному з'їзді рад П. Любченко повідомив, що до початку грудня 1934 р. в Україні було висунуто на керівну роботу 250 тис. колгоспниць, з них членами правлінь – 21 098, бригадирами – 3 078, помічниками бригадирів – 39 000, ланковими – 197 370⁷²⁷.

Взаємовідносини політвідділів МТС з райкомами партії були досить конфліктними. М. Хатаєвич у записці в ЦК ВКП(б) від 17 березня 1934 р. наполягав на перетворенні хоча б частини політвідділів у райкоми. «Практика показала, – писав він, – що керівні партійно-політичні організації – РПК і політвідділ МТС, маючи один і той же район дії, впадають у паралелізм»⁷²⁸. На листопадовому (1934 р.) пленумі ЦК ВКП(б) П. Постишев висловив цю саму думку іншими словами: «Райкоми у взаємовідносинах з політвідділами прагнули не випустити владу з рук»⁷²⁹.

За рішенням листопадового (1934 р.) пленуму ЦК ВКП(б) політвідділи МТС були реорганізовані у звичайні партійні органи. Фактично ж це була не реорганізація, а *ліквідація надзвичайних органів* з використанням частини політвідділівських кадрів у штатах райкомів партії. Політвідділи радгоспів функціонували до березня 1940 р.

У лютому 1933 р. в УСРР, на Північному Кавказі й у Нижньоволзькому краї було утворено *комітети ЦК ВКП(б) по сівбі – спеціалізовані органи надзвичайної влади*, очолювані керівниками партійних комітетів. В Україні такий комітет очолив С. Косіор.

МТС і радгоспи УРСР одержали для сівби 15 тис. тракторів, 2 400 комбайнів, 3 тис. автомобілів. Це була мізерна для республіки кількість, і доводилося покладатися в основному на живу тяглову силу. Однак кінське поголів'я швидко тануло внаслідок нестачі фуражного фонду. Під час березневої поїздки по Київській області

⁷²⁷ Кульчицький С. В. Ціна «великого перелому». – С. 392.

⁷²⁸ Див.: Зеленин И. Е. Политотделы МТС – продолжение политики «чрезвычайщины» (1933–1934 гг.) // Отечественная история. – 1992, № 6. – С. 57.

⁷²⁹ Там само. – С. 58.

П. Постишев і В. Балицький виявили, що підготовка виснажених коней до сівби поставлена вкрай незадовільно. Вони порекомендували обкому переглянути кормові раціони (не вказавши, однак, за рахунок яких ресурсів). Більш практичною, а тому використаною виявилася їхня пропозиція застосувати на сівбі... селянських корів⁷³⁰.

23 лютого 1933 р. для селянського сектора УСРР було затверджено план хлібопоставок з урожаю 1933 р. в обсязі 264 млн пудів. 27 серпня його переглянули з урахуванням фактичної врожайності, але несуттєво – 266 млн пудів. Отже, сумарні зобов'язання республіки з урожаю 1933 р. виявилися на рівні тричі скороченого хлібозаготівельного плану з урожаю 1932 р.⁷³¹ Проблема полягала, однак, у тому, що тепер цей план не можна було механічно розкласти по районах та колгоспах і зробити його обов'язковим завданням. Хлібопоставки необхідно було, згідно з постановою РНК СРСР і ЦК ВКП(б) від 19 січня 1933 р., визначити по всіх господарствах, виходячи з площі посівів і реальної врожайності.

У травні 1932 р. РНК УСРР утворив при Республіканському управлінні народногосподарського обліку (УНГО) міжвідомчу обліково-контрольну комісію за участю представників Держплану, Наркомзему, Наркомпостачу, Комітету заготівель і НК РСІ⁷³². Окремо статистичний облік провадили працівники Наркомзему УСРР. Та все ж реальну цифру зібраного в 1932 р. урожаю встановити неможливо, хоч у статистичних джерелах фігурують різноманітні суперечливі цифри. Треба погодитися з судженням С. Максудова, який констатував факт зруйнування системи обліку продукції в радянському сільському господарстві⁷³³. Власне, й на червневому (1933 р.) пленумі ЦК КП(б)У (матеріали якого були недоступні для Максудова) вказувалося, що вірогідних даних про валовий збір зернових в Україні у 1932 р. не існує. Істотно різнилися навіть цифри про посівні площі республіки: Наркомзем СРСР давав цифру на 600 тис. га більше, ніж Наркомзем УСРР⁷³⁴.

Навесні 1933 р. в СРСР було організовано до 400 міжрайонних державних комісій для визначення врожайності, розмірів посівних площ і валового збору зернових. Вони підпорядковувалися Центральній комісії при РНК СРСР та її уповноваженим у республіках, краях і областях. Утворивши незалежну від місцевої влади контрольно-інспекційну систему, Сталін міг розраховувати на виявлення справжньої картини врожайності.

Коли ця система просигналізувала про статистичне неблагополуччя на Одещині, генсек прореагував миттєво. 20 червня 1933 р. у центральних газетах України

⁷³⁰ Кульчицький С. В. Ціна «великого перелому». – С. 382–383.

⁷³¹ Там само. – С. 369.

⁷³² Народний комісаріат Робітниче-селянської інспекції.

⁷³³ Максудов. Потери населения СССР. Benson (Vermont), 1989. – С. 58.

⁷³⁴ Кульчицький С. В. Ціна «великого перелому». – С. 370.

була надрукована телеграма Й. Сталіна і В. Молотова секретарю обкому і голові облвиконкому Одеської області такого змісту: «За достовірними даними, керівники Одеського зернотресту свідомо зменшили показники врожаю по радгоспах з метою порушити радянський закон про здачу зерна, обманути державу й зірвати виконання плану хлібоздачі. Раднарком і ЦК зобов'язують вас негайно перевірити цю справу, виключити з партії і притягнути до кримінальної відповідальності всіх без винятку винуватих».

Публікації в пресі стали випробуванням тактичним ходом: показати на конкретному прикладі, що статистика перебуває під контролем. У день обнародування телеграми Косіор і Постишев підготували (опитуванням) таку резолюцію об'єднаного засідання президії ЦКК КП(б)У і НК РСІ УСРР: «Здійснити разом з ДПУ і обкомами термінову перевірку практики оцінки урожаю в радгоспах і за наявності фактів, подібних Одеському зернотресту, вжити негайно до винуватців найбільш нещадних заходів»⁷³⁵. Керівників Одеського зернотресту заарештували.

Державні комісії з визначення врожайності визначали не амбарну (коморну), а біологічну (на пні) врожайність. Саме від неї йшло нарахування обов'язкових поставок. Колгоспникам треба було тепер сумлінно попрацювати, щоб звести до мінімуму втрати врожаю від поля до комори, бо ці втрати тепер скорочували їхню частку урожаю. У світлі сказаного можна виявити дійсний зміст постанови РНК СРСР і ЦК ВКП(б) від 19 січня 1933 р. «Про обов'язкову поставку зерна державі колгоспами та одноосібними господарствами». До запровадження цієї постанови панувала безрозмірна продрозверстка, яка утверджувала на селі, по суті, рабську працю – з найнижчою продуктивністю. Наслідком продрозверстки ставало дедалі більше скорочення тієї частки врожаю, яка доходила до комори. Адже селянин змушений був віддавати державі все і тому зовсім не турбувався про збереження врожаю. Заміна розверстки обов'язковими поставками фіксованого розміру давала селянину упевненість у тому, що частина виробленої продукції залишиться в його розпорядженні. *За цих умов селянська праця вже ставала не рабською, а схожою на кріпачку.* У цьому був, безперечно, певний прогрес, однак суть взаємовідносин держави з колгоспами, як і раніше, визначав позаекономічний примус. Продрозверстку замінила інша, більш досконала й вигідна державі форма визиску селянської праці.

Жнива 1933 р. супроводжувалися величезними втратами врожаю. Причиною їх було не стільки небажання колгоспників добросовісно працювати, як у минулі роки, скільки їхня фізична нездатність до праці. У багатьох районах, які особливо постраждали від голоду, відчувався сильний дефіцит робочих рук. Його долали

⁷³⁵ Там само. – С. 371.

шляхом створення мобільних бригад з колгоспників районів, які менше постраждали від голоду, а також відмовою на певний час від чергового набору в територіальні частини Червоної армії. Істотну роль відіграли на жнивях і міські жителі, особливо робітники великих підприємств та студентська молодь.

Згадуючи у 1934 р. недоліки минулорічної кампанії, С. Косіор вказав, що втрати зерна, за скромними підрахунками, сягали кількох сотень мільйонів пудів, і лише добрий урожай «певною мірою замазав усі провали у збиранні». Цілком офіційно, на пленумі ЦК 13 червня 1934 р., у доповіді, опублікованій у газеті «Комуніст» 17 червня, перший секретар ЦК КП(б)У наводив жахливі дані. Зокрема, в Одеській і Донецькій областях втрати хліба сягали в деяких районах 40%. Особливо істотні втрати спостерігалися при затягуванні молотьби. У Старокаранському, Рівнянському, Арбузинському та інших районах молотьбу проводили навіть у квітні й травні 1934 р. Це призвело до того, що колгоспи при врожаї 10–11 ц з га намолочували не більше 1–2 ц⁷³⁶. Держава від цього не страждала, бо обов'язкові поставки обчислювалися з урожаєм на пні. Страждали знесилені від голоду селяни.

Хлібоздача України з урожаєм 1933 р. дорівнювала 317 млн пудів (частка колгоспів – 80,2%, одноосібників – 8,3%, радгоспів – 11,5%). Селянський сектор дав 281 млн пудів при плані 266 млн⁷³⁷. Маємо, отже, 15 млн пудів селянського зерна, яке надійшло державі понад план. Це незначна кількість сама по собі (близько 5% від всього обсягу хлібопоставок). Важливо, однак, виявити її походження, адже керівники партії клялися, що відмовилися від продрозверстки.

Є два факти, які ілюструють ставлення Кремля до зустрічних планів. Постанова РНК СРСР і ЦК ВКП(б) від 20 червня 1933 р. «Про обов'язкові поставки зерна державі колгоспами та одноосібними господарствами з урожаєм 1933 р. на основі закону від 19 січня 1933 р.», запевнила селян, що зустрічних планів не буде. Незабаром після її опублікування, 10 липня в районній газеті «Прапор колгоспника» (Великобурлуцький район Харківської області) з'явилася стаття секретаря редколегії Ларіонова. Співчутливо цитуючи спеціально підібрані чи спровоковані висловлювання окремих колгоспників, автор у замаскованій формі захищав доцільність зустрічних планів. Цього було досить, щоб Постишев відреагував надзвичайно гостро. 22 липня в пресі було опубліковане рішення бюро Харківського обкому КП(б)У, негайно передруковане (Постишев про це потурбувався) центральним органом ЦК ВКП(б) газетою «Правда». У ньому говорилося, що газета «Прапор колгоспника» «стала на шлях підриву довіри широких колгоспних мас до закону про поставку зер-

⁷³⁶ Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК. – Том 1. – С. 799–800.

⁷³⁷ Кульчицький С. В. Ціна «великого перелому». – С. 386.

на державі». Ларіонов дістав суворо догану і був знятий з посади⁷³⁸. Випадок з Ларіоновим широко висвітлювався, аби запевнити селян, що їхня робота в громадському господарстві колгоспів усе-таки буде матеріально компенсована.

Та в Кремлі не бажали остаточно відмовлятися від понаднормових вилучень селянської продукції. 20 листопада 1933 р. Сталін прийняв делегацію колгоспників Одеської області. Колгоспники поставили йому таке запитання: «Чи не будуть на місцях замасковано проводити зустрічні плани хлібозаготівель?» Сталін відповів: «Жодних зустрічних планів під будь-яким виглядом не буде допущено. Партія і радянська влада суворо карає тих, хто проводив зустрічні плани. Вони суворо каратимуть і надалі. Кооперація закуповуватиме деяку кількість хліба тільки на добровільних засадах, на вигідних для селян умовах». З підготовленого для публікації тексту цієї бесіди генсек викреслив як запитання колгоспників про зустрічні плани, так і свою відповідь на нього⁷³⁹. Держава не тиснула на селян зустрічними планами, зважаючи на ситуацію, яка склалася на селі. Невелику кількість хліба (до 4 млн пудів) вона отримала в колгоспів та одноосібників у порядку добровільної закупівлі з одночасним «отоваренням» виручки дефіцитними промтоварами. Різниця між нормативними і фактичними хлібопоставками на користь останніх склалася в основному завдяки збільшеній натуроплаті за послуги МТС у зв'язку з кращим, ніж передбачалося, урожаєм.

План хлібопоставок з урожаю 1933 р. Україна виконала вже на початку листопада. Трирічні зимові хлібозаготівлі відійшли в минуле. Було заготовлено зерна на 56 млн пудів більше, ніж у минулому році (коли заготівлі тривали до лютого 1933 р.). Співвіднести розмір поставок з валовим збором неможливо, бо ми знаємо тільки біологічну, а не коморну врожайність. Однак можна зробити приблизний розрахунок, який покаже ступінь напруженості хлібного балансу.

Як свідчать статистичні джерела, у 1933 р. при посівній площі в 19,9 млн га й середній врожайності на пні 11,4 ц з га валовий збір мав становити 227 млн ц, тобто 1 419 млн пудів⁷⁴⁰. За свідченням німецьких сільськогосподарських експертів, що наводилося Р. Конквестом, у хлібовиробній смузі СРСР у 1933 р. було втрачено понад 30% урожаю⁷⁴¹. Ці дані співвідносяться з втратами в районах Одеської та Донецької областей, які наводив С. Косіор у доповіді «Про підготовку та проведення збиральної кампанії 1934 року» на червневому (1934 р.) пленумі ЦК КП(б)У : від 25 до 40%⁷⁴². Отже, можна зробити ймовірне припущення,

⁷³⁸ Там само. – С. 364–365.

⁷³⁹ Зеленин И. Е. Политотделы МТС – продолжение политики «чрезвычайщины» (1933–1934 гг.) // Отечественная история. – 1992, № 6. – С. 55.

⁷⁴⁰ Ткач Н. І. За ленінським кооперативним планом. – К., 1970. – С. 122.

⁷⁴¹ Конквест Роберт. Жнива скорботи. Радянська колективізація і голодомор. – К., 1993. – С. 298.

⁷⁴² КПУ в резолюціях... – Т. 1. – С. 794.

що втрати урожаю під час збиральної кампанії 1934 р. сягали третини валового збору (33,3%), тобто 473 млн пудів. З урахуванням втрат валовий збір не перевищував 946 млн пудів. Після хлібопоставок у господарствах залишилося близько 630 млн пудів. При річній нормі 16 пудів зерна на людину для всього сільського населення України на початку 1933 р. потрібно було б створити продовольчий фонд у 400 млн пудів. Однак населення, яке пережило Голодомор, потребувало менше – близько 350 млн пудів. На фураж, потреба в якому теж істотно зменшилася, і насінневий фонд разом залишалося орієнтовно 280 млн пудів. Таким чином, хлібний баланс, хоча з деяким напруженням, усе-таки зводився. Правда, резервів не залишалося, і Постишев переконав Сталіна не наполягати на поверненні наданої Україні насінневої та продовольчої позичок негайно, тобто з урожаю 1933 р.

Існування колгоспного ладу виявилось можливим при досягненні певного консенсусу між державою й селянином. Персоніфікована Сталіним держава відмовилася від безрозмірної продрозверстки, яка прирікала селян на рабську працю у примусово створених колгоспах. А селяни відмовилися від бойкоту громадського господарства і змирилися з обов'язковими, але твердо зафіксованими поставками, які дозволяли їм вільно розпоряджатися залишком виробленої в громадському господарстві продукції.

Досягнутий консенсус влаштував творців командної економіки, яка за допомогою колгоспів абсорбувала в собі десятки мільйонів раніше економічно незалежних селянських господарств. Сталін зрозумів, що для стабільності економічний лад повинен хоча б мінімально влаштовувати й селян. На Всесоюзному з'їзді колгоспників-ударників у лютому 1933 р. він висунув гасло «Зробити усіх колгоспників заможними».

Головний напрям уваги держави до колгоспів був пов'язаний з посиленням матеріально-технічної бази державних МТС. Розвиток МТС в УСРР характеризувався такими показниками (дані на кінець року)⁷⁴³:

	1932	1937
Число МТС	592	958
Число колгоспів, обслуговуваних МТС (тис.)	12,2	26,7
У % до всіх колгоспів	48,2	97,3
У середньому на одну МТС припадало: обслуговуваних колгоспів	21	28
північної площі (тис. га)	20,6	21,7

⁷⁴³ Социалистическое сельское хозяйство Советской Украины. Статистический сборник. – К., 1939. – С. 253.

У другій п'ятирічці (1933–1937) в середньому щороку вводилися в дію 73 МТС. Вони охопили обслуговуванням майже всі колгоспи (крім небагатьох, переважно у поліських районах). Середнє навантаження на МТС за кількістю господарств та їх посівною площею залишалося стабільним.

З осені 1933 р. для трактористів запровадили гарантований мінімум оплати. Починаючи з квітня 1935 р. колгоспні комбайнери зараховувалися в штат МТС, отже, на них також поширювалася гарантована заробітна плата, що нараховувалася за преміально-прогресивною системою.

Виникнення зацікавленості колгоспників у підвищенні врожайності та зменшенні втрат урожаю від поля до комори, а також більш широке використання машинної техніки створювало можливості для застосування агротехнічних заходів на великих площах. Якщо в 1932 р. зернові культури в Україні зовсім не прополювалися, то в 1933 р. вони оброблялися на площі 5,8 млн га, у 1934 р. – 11,8 млн га. Посіви озимих по парах у 1932 р. практично не застосовувалися, а в 1933 р. вони становили 17,4% озимого клину. Ярові посіви було забезпечено зяблевою оранкою на 19% у 1933 р. і на 85% – у 1937 р.⁷⁴⁴

У березні 1934 р. на обласній конференції робсількорів у Харкові П. Постишев закликав присутніх сприяти поширенню здобутків агротехнічної науки. Партійні організації стали розгортати рух за створення хат-лабораторій, Ініціатором руху зробили колгоспника артїлі ім. Г. Петровського Кременчуцького району Харківської області О. Курносенка. Полтавський міськком КП(б)У закріпив 14 колгоспних лабораторій за інститутами і технікумами міста для спільної постановки дослідів. Його приклад наслідували інші органи місцевої влади. На початок 1937 р. в УРСР функціонувало 10 500 хат-лабораторій, у них працювало понад 150 тис. колгоспників⁷⁴⁵.

В останні роки п'ятирічки набули поширення галузеві агропромислові наради. Ініціатором тут виявився Чернігівський обком КП(б)У. У січні–лютому 1936 р. в Чернігівській області відбулися наради буряководів, працівників з вирощування тютюну, льону, фахівців з використання складних сільськогосподарських машин у тваринництві.

Організаторська робота політвідділів і сільських партосередків давала свої результати. У 1935 р. в Україні налічувалося 274 колгоспи (тобто 2,7% від кількості цукробурякових колгоспів) з урожайністю цукрових буряків понад 220 ц з га, а в 1937 р. – 2 709 колгоспів (23%)⁷⁴⁶.

⁷⁴⁴ Кульчицький С. В. Ціна «великого перелому». – С. 396.

⁷⁴⁵ Там само. – С. 398.

⁷⁴⁶ Там само. – С. 400.

Запровадження машинної техніки, яке поступово набувало все більших масштабів, вимагало створення в сільському господарстві масових кадрів механізаторів. Їх підготовка здійснювалася з урахуванням досвіду, нагромадженого в індустріальних галузях. За прикладом промисловості політвідділи разом з комсомолом приступили у 1933 р. до проведення громадсько-технічного екзамєну в ряді МТС (Миргородській, Рубіжанській, Софіївській, Чупахівській та ін.). У січні 1934 р. XII з'їзд КП(б)У у резолюції «Про завдання колгоспного і радгоспного будівництва» схвалив цю ініціативу і запропонував партійним організаціям і господарникам негайно приступити до агротехнавічання колгоспників, працівників МТС і радгоспів за прикладом обов'язкової ліквідації загальної неписьменності, підготувати й видати масовим тиражем підручники та програми відповідно до вимог агротехмінімуму для кожної професії, висувати на керівну роботу в колгоспах і радгоспах тих, хто був попереду у справі ліквідації агротехнеграмотності⁷⁴⁷. Навчання масовим професіям організовувалося на довгострокових курсах і в постійно діючих школах з навчально-виробничими майстернями. За 1934–1936 рр., коли воно набрало найбільших масштабів, було підготовлено для колгоспів 350 тис. фахівців масових професій, для МТС – 247 тис., для радгоспів – 25 тис.⁷⁴⁸

Важливою формою підготовки керівних колгоспних кадрів стали вищі сільськогосподарські школи, створені на базі комуністичних вузів (комвузів) наприкінці 1932 р. Для потреб УСРР вони випустили у другій п'ятирічці 6 106 фахівців з агрономічними знаннями. За рішенням ЦК КП(б)У в 1934/35 навчальному році був здійснений набір 6 000 колгоспників у сільськогосподарські вузи й технікуми. «Шеститисячники» на додаток до державної стипендії, яка була надто скромною, одержували доплату від артїлей і після закінчення навчання діставали призначення в МТС та райземвідділи за місцем проживання. Усього за п'ятирічку сільгоспінститути України підготували 6 963, а технікуми – 21 730 фахівців⁷⁴⁹.

Зростання технічної оснащеності МТС і охоплення ними усе більшої частини колгоспів, упорядкування фінансів колгоспів, у тому числі за рахунок списання заборгованості, – все це дозволило селянам уперше після 1929 р. відчутти, що громадське господарство забезпечує їм мінімально необхідний життєвий рівень. Разом з тим умови індивідуального господарювання аніскільки не поліпшилися. **У держави вперше виникла можливість зігнати всіх селян у колгоспи за допомогою економічних, а не силових засобів.**

⁷⁴⁷ КПУ в резолюціях ... – Т. 1. – С. 795–796.

⁷⁴⁸ История Украинской ССР. Том седьмой. – К., 1984. – С. 411.

⁷⁴⁹ Там само. – С. 410.

11–17 лютого 1935 р. в Москві відбувався II Всесоюзний з'їзд колгоспників-ударників. З'їзд схвалив новий Примірний статут сільськогосподарської артілі, в якому знімалися обмеження на прийом у колгосп. До цього нерідко траплялися випадки, коли від одноосібника перед вступом вимагали купити коня або внести у колгоспну касу його вартість грішми.

Держава «стимулювала» вступ одноосібників у колгоспи податковими засобами. Ще постановою РНК СРСР і ЦК ВКП(б) від 20 червня 1933 р. «Про обов'язкові поставки зерна державі колгоспами та одноосібними господарствами з урожаю 1933 р. на основі закону від 19 січня 1933 р.» норми здачі зерна з гектара для одноосібників встановлювалися вдвічі більші, ніж для колгоспів. А за законом про сільськогосподарський податок на 1935 р. розмір його з одноосібного господарства встановлювався на чверть вищим, ніж для колгоспного. При цьому із збільшенням розмірів доходу різко збільшувався для одноосібника й податок. Ті, хто записувався в артілі до першого строку оплати податку, обкладалися за нормами колгоспників.

У липні 1934 р. в колгоспах УСРР було об'єднано 3 295,4 тис. селянських дворів, або 78,3% від їх загальної кількості. У середині 1935 р. рівень колективізації зріс до 91,3% за господарствами і до 98% – за посівною площею. *На середину 1937 р. в Україні функціонувало 27 347 колгоспів, які об'єднували 3 756,8 тис. селянських дворів (96,1%).* У господарствах налічувалося 7 056,3 тис. працездатних, тобто менше двох на кожен двір, з них 702,7 тис. перебували у регульованому державою відході. Залишалося в українському селі 153,8 тис. одноосібних дворів, або 3,9%, при чому в їх розпорядженні знаходилося тільки 0,3% селянських посівів⁷⁵⁰. Переважна більшість одноосібників утратила зв'язок із сільським господарством.

Примірний статут проголошував, що оброблювана колгоспами земля закріплюється за ними у довічне користування. Ця норма оформлялася державними актами, які урочисто вручалися кожному колгоспу. Першою таким документ одержала 15 вересня 1935 р. артіль «Паризька комуна» Славуцького району Вінницької області. До кінця 1937 р. за колгоспами було закріплено 35 млн га землі, тобто понад 80% земельного фонду УРСР⁷⁵¹.

Як наголошувалося в державних актах, земля надавалася колгоспам у безплатне і безстрокове користування. Однак такі статутні положення мали суто декларативний характер. **Безплатність користування землею не перешкоджала нееквівалентному обміну між містом в селом. Держава могла будь-коли під-**

⁷⁵⁰ Історія колективізації сільського господарства Української РСР. – Т. 3. – С. 617.

⁷⁵¹ История Украинской ССР. Том седьмой. – С. 407.

вищити норми обов'язкових поставок сільськогосподарської продукції або ціни на реалізовувані в селі промтовари. Державні акти не перешкоджали також відбирати у колгоспів для промислових та інших потреб яку завгодно кількість землі в будь-який момент.

Прийнятий на II Всесоюзному з'їзді колгоспників-ударників Примірний статут істотно обмежив (до чверті або половини гектара, залежно від місцевих умов) розміри присадибних ділянок. Мотиви такого обмеження цілком відверто обґрунтував у виступі на з'їзді колгоспників-ударників голова колгоспу ім. В. Куйбишева Путивльського району Чернігівської області С. Орехов: «Ясно, товариші, що розмір садиби треба скоротити, її треба зробити такою, щоб не перешкоджала колгоспникові ходити на роботу»⁷⁵².

Колгоспний лад створювався як інструмент для підтримування потрібного рівня нееквівалентності в економічних зв'язках між містом і селом. Гасло «Зробити усіх колгоспників заможними!» було демагогічним. Мова йшла не про справжню заможність, а тільки про забезпечення колгоспників певним мінімумом життєвих благ. Власне кажучи, **від селян потрібно було відвести примару голоду, яка постійно нависала над ними в 1929–1933 рр. Заради цього колгоспники погоджувалися як завгодно тяжко працювати у громадському господарстві.** Настрій, який склався у колгоспників після Голодомору, добре ілюструє розповідь голови колгоспу ім. П. Постишева (Дніпропетровська область) Є. Косих про те, як у них боролися за врожай у 1933 р.: «Ми повісили на своїх хатах замки. Ми перевели правління колгоспу, сільраду, осередок (партосередок. – С. К.) і кооперацію в борозну. Ми усім селом – від малого до старого – вийшли тягати пирій, труїти мишей та ховрахів. І пішла справа, якій ми самі дивувалися. Одну стогектарку пололи два рази, і три, і навіть п'ять. І ось із супіскових наших ділянок, із убогих наших гектарів ми взяли по 15 центнерів ярової й озимої пшениці, по 17 центнерів сортового вівса, по 33 центнери кукурудзи і по 15 ячменю. На трудовень одержали понад пуд зерна і 3 рублі 90 коп. грішми»⁷⁵³.

Зрозуміло, що таких результатів досягали не всі. Однак узагальнюючі дані свідчать про певні позитивні зрушення у життєвому рівні колгоспного селянства після відмови держави від продрозверстки. У середньому по Україні за 1937 р. колгоспники одержали на трудовень по 3,5 кг зерна, тобто в 4,4 рази більше, ніж у 1932 р. За 1932–1937 рр. частка господарств, у яких видавалося на трудовень менше 2 кг зерна, знизилася з 80 до 16%. Натомість питома вага артілей, у яких ви-

⁷⁵² Вылцан М. А. Завершающий этап создания колхозного строя. 1935–1937. – М., 1978. – С. 28.

⁷⁵³ Калинин М. И. Выполняем заветы Ленина. – М., 1934. – С. 68.

давалося на трудовень від 2 до 5 кг хліба, збільшилася з 19,4 до 69,8%, понад 5 кг – з 0,6 до 14,2%⁷⁵⁴.

З 1935 р. більшість колгоспів почала розширювати свої підсобні галузі – садівництво, городництво, птахівництво, бджільництво, ставкове господарство. У зв'язку з цим активізувалася участь працездатних членів сімей колгоспників у громадському господарстві. Якщо у 1933 р. на одного працездатного колгоспника припадало у середньому 143 трудовні, то в 1937 р. – 188⁷⁵⁵. Однак затиснуте в лещата командної економіки колгоспне селянство змушене було віддавати державі надто велику частку додаткового продукту.

За погодними умовами можна порівняти 1933 і 1936 роки. При врожаї зернових на пні в 1 419 млн пудів і поставках державі в 317 млн пудів товарність зернових у 1933 р. формально дорівнювала 22,3%. Це – на рівні другої половини 20-х років, приблизно дві третини дореволюційної товарності. Згадаємо, однак, що в цьому році, як і в попередні, спостерігалися величезні втрати вирощеної продукції. Щоб визначити реальний рівень товарності зернових, треба їх врахувати. Якщо припустити, що було втрачено третину врожаю (ця величина береться на основі наведених вище оцінок компартійно-радянських чиновників і незалежно від них – іноземних експертів), то потенційний обсяг зерна, призначеного державі, підвищиться до 33,5%. *Такий рівень товарності не постунався дореволюційному.*

У 1936 р. при меншій посівній площі (18,7 млн га) і трохи більшій врожайності (11,8 ц з га) біологічний урожай становив 221 млн ц, або 1 381 млн пудів. Сумарний обсяг обов'язкових поставок тоді було зменшено на 28 млн пудів, головним чином за рахунок повного скасування хлібопоставок у деяких цукробурякових районах Київської і Вінницької областей. Проте зросли надходження державі через інші канали, особливо через закупки. Всього було заготовлено 545 млн пудів хліба, тобто більше, ніж за будь-який попередній рік, включаючи період продрозверстки 1930–1932 рр.

Частка заготівель у біологічному врожаї становила 39,5%. Урожай у коморі завжди менший, а тому справжня товарність (обов'язкова поставка державі) перевищувала 40%. Більш точну цифру назвати не можна, не знаючи втрат від поля до комори. Відомо, однак, що після нормалізації становища в сільському господарстві втрати скоротилися, і реальна товарність не набагато перевищувала 40%⁷⁵⁶.

⁷⁵⁴ Ткачева Л. И. Улучшение материального благосостояния трудящихся // История Украинской ССР. Т. 7. – С. 422.

⁷⁵⁵ Там само. – С. 416.

⁷⁵⁶ Кульчицький С. В. Ціна «великого перелому». – С. 407–408.

Зіставлення 1933 і 1936 рр. свідчить про те, що держава обертала на свою користь усю економію, одержану в сільському господарстві завдяки подоланню втрат, і навіть узяла в селян додаткову частину врожаю. Не має особливого значення й те, що підвищилася частка закупок, які реалізувалися по істотно вищій ціні, ніж обов'язкові поставки. Закупочні ціни теж не повертали колгоспам витрат виробництва. Тому колгоспне селянство не могло відчутти на собі істотною мірою наслідків власної сумнівної праці. Голодних смертей на селі більше не спостерігалось, але відсутність голодування не може розглядатися як показник добробуту.

Результати господарювання залежали не стільки від ініціативи, сумлінності й ретельності працюючих у сільському господарстві, скільки від того, як усі ланки компартійно-радянської і чекістської вертикалей влади контролювали хід трудового процесу в колгоспах. Найпильніша увага зверталася на те, щоб нижча, колгоспна ланка командної вертикалі діяла відповідно до законів, інструкцій та нормативів, хоч останні нерідко суперечили матеріальним інтересам працюючих. Сталіна турбувала статистика, особливо облік первинних даних, і нагляд за порядком у цій сфері він доручив НКВС. Улітку 1935 р. органи внутрішніх справ УСРР здійснили вибіркову перевірку в колгоспах і дійшли висновку про «значну засміченість складу колгоспних рахівників політично неблагонадійним елементом». Обкомам партії доручалося разом з обласними управліннями НКВС організувати суцільну перевірку складу рахівників і очистити колгоспи від «класово чужих елементів»⁷⁵⁷.

Держава-комуна покладалася не на ініціативу виробника, мотивовану матеріальною зацікавленістю, а на слухняність і беззаперечне виконання директив. У трудовому процесі, як і в процесі управлінської діяльності, насаджувалася психологія «гвинтика». Постанова РНК СРСР і ЦК ВКП(б) від 5 липня 1932 р. «Про збиральну кампанію 1932 р». була першою «технологічною постановою», в якій диктувався обов'язковий для виконавців порядок дій на жнивях з метою усунення втрат урожаю. Такий стиль управлінської роботи нав'язувався всьому апарату. Порядок з роботою державного значення керівництво Радянського Союзу і союзних республік змушене було займатися дріб'язковими виробничими справами.

Зокрема, 25 лютого 1936 р. РНК УСРР і ЦК КП(б)У прийняли постанову «Про хід ремонту тракторного і кінного сільськогосподарського реманенту в МТС і колгоспах Донецької області» (щоб врахувати місцеву специфіку, такі постанови часто приймалися в розрізі окремих областей). У ній говорилося: «У

⁷⁵⁷ Там само. – С. 410.

п'ятиденний строк встановити кількість кінних сіялок та кінних плугів, які підлягають ремонту (в колгоспах). Організувати масову перевірку якості ремонту й зберігання відремонтованого реманенту в МТС і колгоспах. Забезпечити, щоб весь сільськогосподарський реманент був прочищений, змащений і зберігався у закритому приміщенні»⁷⁵⁸.

Якби не зазначалося, що прочищений і змащений реманент треба зберігати у закритому приміщенні, він, можна подумати, іржавів би у полі... Чи можна більш виразно проілюструвати втрату почуття господаря у всіх, хто працював в одержавлених колгоспах?

8.14

Підсумки сталінського штурму в промисловості

Функціонування командної економіки визначається характером команд. Компартійно-радянська олігархія могла використовувати ресурси підпорядкованого їй суспільства так, як вважала за потрібне. Індустріалізацію країни вона здійснювала в інтересах військово-промислового комплексу й галузей, що його обслуговували.

У плануванні, фінансуванні та постачанні радянська промисловість поділялася на дві групи: А (виробництво засобів виробництва) і Б (виробництво предметів споживання). На розвиток групи А виділялися основні фінансові ресурси, в тому числі валютні. Галузі групи Б фінансувалися за залишковим принципом.

Група А складалася з галузей важкої промисловості, група Б – з галузей легкої і харчової промисловості. Цей поділ був досить умовний, бо важка промисловість давала певну частку продукції народного споживання (наприклад, паливо та електроенергію для комунальних потреб або побутову техніку), а легка і харчова – сировину та напівфабрикати для використання підприємствами групи А. Під пильним наглядом мобілізаційних осередків на підприємствах і відповідних органів в управлінських структурах промисловості групи А виробляла мінімум товарів народного споживання, а у промисловості групи Б вагома частка обмежених потужностей спрямовувалася на задоволення потреб підприємств групи А. У ринкових умовах такий господарський механізм не зміг би проіснувати жодного дня. Але в СРСР не існувало вільного ринку.

Велика промисловість перейшла в розпорядження загальносоюзних наркоматів, наділених не меншими повноваженнями, ніж ВРНГ і УРНГ доби «воєнного

⁷⁵⁸ Там само. – С. 411.

комунізму». Сама Вища рада народного господарства в січні 1932 р. перетворилася в Народний комісаріат важкої промисловості (Наркомважпром). Підприємства харчової промисловості з 1930 р. були підпорядковані Наркомату постачання. Підприємства легкої та лісової промисловості після реорганізації ВРНГ виділилися в окремі наркомати.

Продиктовані Й. Сталіним планові темпи зростання промисловості були величезні – 37,7% на рік (у середньому за три роки, починаючи з другого року першої п'ятирічки). Такі темпи залишилися на папері, хоча промисловість безперервно одержувала потрібне фінансування. Навіть офіційні статистичні дані показують, що середньорічний темп промислового зростання за роки першої п'ятирічки (крім першого) становив тільки 15,7%, тобто менше передбачуваного директивами XV з'їзду ВКП(б). На початку 1933 р. Сталін оголосив про дострокове виконання першої п'ятирічки – за 4 роки і 3 місяці (тобто до кінця 1932 р.). 1933 рік був останнім роком першої п'ятирічки, але став розглядатися як перший рік другої п'ятирічки.

У другій п'ятирічці (1933–1937) були запроєктовані досить помірні середньорічні темпи зростання промислової продукції – 13–14%. Припинення індустріальної гонки дозволило приділити увагу освоєнню нової техніки й підготовці кваліфікованих кадрів. Порівнювати планові і звітні показники другої п'ятирічки за обсягом валової продукції, тобто у ціновому вимірі, практично неможливо. У другій п'ятирічці було подолано інфляцію і досягнуто стабілізацію цін. Загальний рівень цін істотно підвищився, що засвідчує зміну масштабу цін. Хоча статистичні органи провадили обрахунки в незмінних цінах (1926/27 або 1928 р.), вартість продукції, яку промисловість випускала, обчислювалася в цінах, що існували на момент випуску. Частка нових виробів у загальному обсязі валової продукції була настільки вагомою, що істотно змінювала звітні показники в бік збільшення.

Спотворювалася також частка окремих галузей у загальному обсязі промислової продукції. Наприклад, оновлення продукції було інтенсивним у машинобудуванні, але майже не відчувалося у добувних галузях. Тому частка останніх у промисловому виробництві знижувалася безвідносно до реальних зрушень на підприємствах. Однак статистичні органи не збиралися змінювати методику розрахунків. «Незмінні» ціни кінця 20-х років були зручні, тому що керівництво вимагало «справну цифру» від статистиків для урочистого оголошення на партійних з'їздах і конференціях.

Середньорічний темп приросту промислової продукції становив у другій п'ятирічці 17,4% по УРСР і 17,1% по СРСР. Ці цифри важко порівнювати із затвердженим планом. Порівняння планових і звітних показників у натуральному вигляді показує, що друга п'ятирічка була більш успішною, ніж перша.

Розглянемо з урахуванням зазначених закономірностей темпи розвитку великої промисловості України (табл. 1). За історично короткий час основна пропорція промислового виробництва докорінно змінилася. На підставі даних табл. 1 (у ній представлені лише окремі роки з досліджуваного десятиріччя) можна вирахувати, що в 1927/28 р. частка продукції групи А становила в загальній продукції промисловості 50,8%, а в 1937 р. – 68%. Співвідношення груп на початковому етапі індустріалізації ще було ринковим, тобто відповідало попиту суспільства на товари, призначені для споживання людей, а також на продукцію, за допомогою якої вироблялися ці товари.

Табл. 1

Темпи зростання валової продукції великої промисловості України
(у цінах 1926/27 р.)⁷⁵⁹

групи промисловості	1927/28 р.	1930 р.	1932 р.	1935 р.	1937 р.
вся промисловість:					
у млн руб.	2 870	5 217	6 925	11 543	16 152
у %	100,0	181,7	241,3	402,2	562,7
Група А:					
у млн руб.	1 458	2 835	4 044	7 500	10 983
у %	100,0	194,4	277,1	514,4	753,2
Група Б:					
у млн руб.	1 412	2 382	2 881	4 043	5 169
у %	100,0	168,7	204,0	286,3	366,1

Наприкінці 30-х років структура промисловості стала іншою. В ній уже переважала продукція, що призначалася для держави, яка прагнула одержати в своє розпорядження максимальну кількість танків, літаків, артилерії. «Гармати замість масла» – таким був прихований зміст радянської індустріалізації.

Але цей висновок не можна абсолютизувати. Після захмарно високих планових темпів розвитку важкої промисловості, які в роки першої п'ятирічки стали уособленням сталінської політики «підхльостування», партійне керівництво зробило істотну корекцію в «генеральній лінії на соціалістичну індустріалізацію». Криза 1932 р. навчила приділяти більшу увагу народному споживанню. Зрештою, тільки через кінцеву продукцію у вигляді товарів для людей можна було формувати фі-

⁷⁵⁹ Кульчицький С. В. Розвиток важкої промисловості – основний зміст процесу соціалістичної індустріалізації // Ленінський план соціалістичної індустріалізації та його здійснення на Україні. – К., 1969. – С. 148.

нансові ресурси у вигляді податку з обороту, без яких життєдіяльність держави ставала проблематичною.

На прикладі української промисловості можна побачити результати цієї корекції генеральної лінії. Середньорічний темп приросту промислової продукції в розрізі двох п'ятирічок в УРСР був таким (у відсотках)⁷⁶⁰:

<i>Продукція галузей промисловості</i>	<i>Перша п'ятирічка</i>	<i>Друга п'ятирічка</i>
будівництво машин і обробка металів	41,6	20,7
електроенергія	26,7	28,8
кам'яне вугілля	12,2	11,9
чавун	15,8	16,8
сталь	8,2	21,5
прокат	7,5	19,4
тканини бавовняні	2,2	26,7
взуття шкіряне	4,9	16,7
цукор-пісок	Приросту виробництва не було	26,1

Галузева структура великої промисловості України за 10 років індустріалізації істотно змінилася. Розглянемо ці зміни по обох промислових групах у незмінних цінах 1926/27 р. (наводиться тільки частка головних у кожній групі галузей; вся продукція великої промисловості взята за 100)⁷⁶¹:

<i>Галузі промисловості</i>	<i>1927/28 р.</i>	<i>1937 р.</i>
Група А:		
чорна металургія (разом з рудою)	15,1	12,2
машинобудування і металообробка	13,6	29,2
кам'яновугільна промисловість	9,6	4,9
хімія і коксохімія	2,9	7,0
електроенергетика	1,0	3,1
Група Б:		
харчосмакова промисловість	38,5	21,8
шкіряна промисловість	2,2	0,9
текстильна промисловість	2,4	3,1

⁷⁶⁰ Там само. – С. 149.

⁷⁶¹ Там само. – С. 151.

швейна промисловість	2,1	3,1
взуттєва промисловість	1,2	1,5

Показане тут феноменальне зростання частки машинобудування пояснюється не стільки реальними зрушеннями в розвитку цієї галузі, скільки зазначеною вище недосконалістю порівнянних цін. Якби у нас був більш досконалий засіб вимірювання оцінки продукції галузей групи А, то падіння частки металургії й особливо кам'яновугільної промисловості не виглядало б таким великим.

Структурні зміни, що відбулися за десятиріччя, лише підтверджували **незмінність** набутої ще в дореволюційні часи спеціалізації України: **по групі А – на комплексі руда-вугілля-прокат чорних металів; по групі Б – на харчовій промисловості** (що фігурувала в радянській статистиці як харчосмакова, тобто разом з тютюновою). У нерозвинутому до революції машинобудуванні розвивалися переважно галузі, що виробляли продукцію для чорної металургії та вуглевидобутку. Новим явищем у промисловому розвитку України була поява таких прогресивних галузей, як електроенергетика і хімічна індустрія.

Стрімкий розвиток радянської індустрії пояснювався здатністю більшовицького керівництва приректи населення країни на «тимчасові труднощі» й зосередити максимум ресурсів на здійсненні своєї генеральної лінії. Середньорічні темпи приросту промислової продукції (по країні в цілому – 19,2% за 1928–1932 рр. і 17,1% за 1933–1937 рр., *по УРСР – відповідно 19,4 і 17,4%*) були найвищими в світі. Під час індустріалізації провідних країн Західної Європи середньорічний темп зростання промисловості становив 3,7% (1870–1900 рр.). Найвищий темп під час індустріалізації США досяг 8,5% (1880–1885 рр.), а Японії – 8,6% (1907–1913 рр.). У дореволюційній Росії він не перевищував 9,2% (1895–1900 рр.)⁷⁶².

У великій промисловості України обсяг основних фондів зріс із 2163 млн руб. на 1 жовтня 1928 р. до 13 793 млн руб. на 1 січня 1939 р., тобто в 6,4 рази, а середньорічна чисельність робітників – з 596 тис. осіб у 1928 р. до 1 677 тис. у 1938 р., тобто в 2,8 рази⁷⁶³. Така динаміка засвідчує, що приріст основних фондів спрямовувався більшою мірою на підвищення фондоозброєності праці, а звідти – на підвищення її продуктивності, ніж на суто просторове розширення промисловості.

⁷⁶² Основные закономерности построения социалистической экономики. – М., 1967. – С. 248.

⁷⁶³ Народне господарство УСРР. Статистичний довідник. – К., 1935. – С. 385; Народне господарство УРСР. Статистичний довідник. – К., 1940. – С. 11, 15.

Успішний хід модернізації суспільного виробництва засвідчує також *докорінна зміна пропорцій між великою і дрібною промисловістю*. Таблиця 2 показує переконливу перемогу великої машинної індустрії над кустарно-ремісничим виробництвом. Велика промисловість розвивалася прискореними темпами завдяки будівництву нових підприємств, докорінній технічній реконструкції наявних заводів і фабрик, концентрації виробництва в кустарно-ремісничих закладах, яка здебільшого супроводжувалася модернізацією технічної бази. Однак розвитку дрібної промисловості теж приділялася увага. Вона нерідко була майже монопольним постачальником багатьох необхідних у побуті товарів. Як правило, після реконструкції великих заводів і фабрик залишалося старе, морально і фізично застаріле устаткування, яке не знищувалося, а утилізувалося на підприємствах дрібної промисловості. Кустарно-ремісничі заклади, в яких перед війною працювали сотні тисяч робітників, поглинали надлишок робочої сили в індустріально нерозвинених районах, сприяли продуктивному використанню місцевих видів сировини і пом'якшували диспропорції між попитом і пропозицією товарів народного споживання.

Табл. 2

Частка великої і дрібної промисловості в загальному промисловому виробництві УРСР⁷⁶⁴

Форми промисловості	1925/26 р.		1938 р.	
	тис.	%	тис.	%
Вся промисловість:				
кількість підприємств	412,3	100,0	126,3	100,0
кількість робітників	1 122,8	100,0	2 021,0	100,0
у тому числі:				
Велика промисловість:				
кількість підприємств	2,5	0,6	10,8	8,6
кількість робітників	483,1	43,2	1677,3	83,0
Дрібна промисловість:				
кількість підприємств	409,8	99,4	115,5	91,4
кількість зайнятих осіб	639,7	56,8	343,7	17,0

⁷⁶⁴ Кульчицький С. В. Розвиток важкої промисловості – основний зміст процесу соціалістичної індустріалізації // Ленінський план соціалістичної індустріалізації та його здійснення на Україні. – К., 1964. – С. 152.

Будівельна програма перших п'ятирічок вимагала багатомільярдних капіталовкладень. В Україні капіталовкладення в основні промислово-виробничі фонди зростали таким чином (у млн руб., в цінах поточних років)⁷⁶⁵:

	група А	група Б	вся промисловість
1921–1928 рр.	659,5	101,4	760,9
1929 р.	355,2	60,2	415,4
1930 р.	599,9	62,2	662,1
1931 р.	979,1	74,3	1053,4
1932 р.	1334,7	142,9	1477,6
1933 р.	1214,0	140,6	1354,6
1934 р.	1456,6	177,8	1634,4
1935 р.	1444,8	163,6	1608,4

Отже, обсяг капіталовкладень в основні промислово-виробничі фонди в одному лише 1930 р. майже дорівнював загальній сумі капіталовкладень за 1921–1928 рр. Якщо взяти до уваги процес здешевлення капіталовкладень у перший період індустріалізації (у порівнянні з 1925/26 р., прийнятим за 100, загальнопромисловий індекс капіталовкладень у 1929/30 р. дорівнював 83), то виявиться, що в порівнянних цінах вкладення в групу А в 1930 р. були навіть більші, ніж за перші вісім років розвитку в мирних умовах. В останні роки першої п'ятирічки темп зростання капіталовкладень ще більше посилювався. Він продовжував зростати і в другій п'ятирічці в міру збільшення ресурсів нагромадження.

Як видно з наведених даних, переважну частину капіталовкладень (до дев'яти десятих) поглинали галузі важкої індустрії, представлені в групі А. Найбільше коштів виділялося на капітальне будівництво в галузях, що забезпечували технічну реконструкцію всього народного господарства – для електроенергетики, машинобудування, металургії, хімічної індустрії.

Ресурси, виділені для розвитку електроенергетики, дали змогу розгорнути будівництво районних електростанцій (ДРЕС, державна районна електрична станція) і заводських електростанцій районного значення. Особливо високі темпи енергетичного будівництва спостерігалися в Донбасі.

Перша черга Штерівської ДРЕС потужністю 20 тис. кВт стала до ладу в жовтні 1926 р. У 1931 р. вона досягла потужності в 157 тис. кВт і стала однією з найбільших у країні. У першій п'ятирічці було побудовано також Зуївську ДРЕС

⁷⁶⁵ Кульчицький С. В. Участь робітників України у створенні фонду соціалістичної індустріалізації. – С. 142.

потужністю в 150 тис. кВт. Це була на той час одна з найдосконаліших у світі за своїм технічним рівнем електростанція⁷⁶⁶.

Серед інших найбільших у республіці теплоелектростанцій було побудовано Криворізьку ДРЕС (1929 р.), Північнодонецьку (1930, друга черга – в 1932 р.), Київську ДРЕС №2 (1930 р.), Харківську ДРЕС №2, більш відому під назвою ЕСХАР (Електрична станція Харківського району) (1930 р.), Дніпродзержинську ДРЕС (1932 р.), Червонозаводську ТЕЦ (1934 р.), Київську ТЕЦ №3 (1937 р.) та ін. У жовтні 1932 р. стали давати струм перші п'ять агрегатів Дніпровської ГЕС – однієї з найбільших новобудов у період радянської індустріалізації. Чотири агрегати другої черги Дніпрогесу вступали в дію в роки другої п'ятирічки.

Завдяки посиленому будівництву електростанцій СРСР на кінець другої п'ятирічки перевищив обсяг дореволюційного виробництва електроенергії у 18 разів і перемістився з одинадцятого місця в світі на друге⁷⁶⁷. В Україні виробництво електроенергії в розрахунку на душу населення зросло з 19,5 кВт-год у 1913 р. до 324 кВт-год у 1938 р., тобто майже в 17 разів⁷⁶⁸.

Переважна більшість капіталовкладень у машинобудування спрямовувалася на реконструкцію і розширення вже існуючих підприємств. Разом з тим у республіці було побудовано немало великих заводів, у тому числі союзного або європейського масштабу.

Колективізуючи селянські господарства, більшовицьке керівництво не збиалося підвищувати технічний рівень створюваних колгоспів за рахунок централізованих капіталовкладень. Витіснення ручної праці з сільськогосподарського виробництва і заміна їх машинною працею здійснювалися шляхом створення мережі державних машинно-тракторних станцій (МТС). Створення такої мережі вимагало побудови кількох тракторних заводів потокового виробництва. У квітні 1930 р. союзний уряд прийняв рішення збудувати в Харкові потужний тракторний завод. Його було споруджено за рекордно короткі строки: через 15 місяців з дня закладки основних цехів і через 18 місяців після прийняття урядового рішення про побудову⁷⁶⁹. Всього за першу п'ятирічку в будівництво і розширення ХТЗ було вкладено 99,7 млн руб. У 1932 р. харківські тракторобудівники виготовили 16,8 тис. тракторів. У роки другої п'ятирічки було виготовлено 158,5 тис. харківських тракторів⁷⁷⁰. Новобудови перших п'ятирічок СРСР – Сталінградський,

⁷⁶⁶ Дудник Я. М. Вивершимо виконання п'ятирічки за чотири роки. Харків, 1932. – С. 4.

⁷⁶⁷ Построение фундамента социалистической экономики в СССР, 1926–1932 гг. – М., 1960. – С. 138.

⁷⁶⁸ Розраховано по території в межах до 17 вересня 1939 р.

⁷⁶⁹ Балтузевич И. Н. Опыт и уроки строительства ХТЗ. – М., Ленинград, 1932. – С. 67.

⁷⁷⁰ Народне господарство Харківської області. Статистичний збірник показників. – Харків, 1933. – С. 131.

Харківський і Челябінський заводи забезпечили перехід сільського господарства на нову енергетичну основу.

Щоб задовольнити потреби республіки і всієї країни в устаткуванні для металургійної промисловості, було побудовано Ново-Краматорський завод важкого машинобудування. Разом з витратами на реконструкцію і розширення Старо-Краматорського заводу загальна сума освоєних до початку 1936 р. капіталовкладень тут перевищила 290 млн руб.⁷⁷¹ Отже, це була найбільша в машинобудуванні республіки будова. Перша черга Ново-Краматорського заводу стала до ладу в 1934 р.

У роки першої п'ятирічки розгорнулася реконструкція Луганського паровозобудівного заводу. Реконструкція перетворилася, по суті, в нове будівництво, в якому до 1936 р. було освоєно 216 млн руб.⁷⁷² Споруджений завод за своєю продуктивністю зрівнявся з найбільшим у світі заводом компанії «Амерікен локомотив». Його проектна потужність дорівнювала 1 080 важким вантажним паровозам (або 2 100 паровозам у перерахунку на потужність серій, що випускалися до революції, тобто значно більше продуктивності всіх заводів царської Росії, разом узятих)⁷⁷³. Цей завод відіграв істотну роль у технічній реконструкції залізничного транспорту країни на завершальному етапі індустріалізації.

Навесні 1930 р. в Харкові відбулося закладення найбільшого в світі верстатобудівного заводу. Через півроку будівництво довелося припинити через нестачу коштів⁷⁷⁴. Наприкінці п'ятирічки спорудження підприємства відновилося, і в 1936 р. Харківський завод свердлильних і шліфувальних верстатів став до ладу.

У 1934 р. вступив у дію найбільший у Європі Харківський турбогенераторний завод, розрахований на річний випуск турбогенераторів загальною потужністю 1,5 млн кВт. У 1936 р. стала давати продукцію перша черга Київського заводу верстатів-автоматів⁷⁷⁵.

Завдяки розширенню і реконструкції багатьох десятків підприємств машинобудування їх виробничі потужності докорінно оновилися. Реконструкція, як і нове будівництво, потребувала величезних коштів, в окремих випадках – десятків мільйонів рублів. Оновлені підприємства ставали невпізнаними. Так, у реконструкцію харківського заводу «Серп і молот» у роки першої п'ятирічки було вкладено 16,2 млн руб.⁷⁷⁶ Завод спеціалізувався на виробництві складних молотарок у розмірах, що забезпечили потреби сільського господарства всієї країни.

⁷⁷¹ Народнохозяйственный план на 1936 г. – Т. 2. – М., 1936. – С. 491.

⁷⁷² Там само.

⁷⁷³ Нові машинобудівні велетні України. – Харків, 1931. – С. 9.

⁷⁷⁴ Стрельцов Г. Машиностроение в первой пятилетке. – М., 1933. – С. 48.

⁷⁷⁵ Народнохозяйственный план на 1936 р. – Т. 2. – С. 491.

⁷⁷⁶ Народне господарство Харківської області. – С. 131.

Харківський електромеханічний завод за першу п'ятирічку освоїв у капітальному будівництві 18,3 млн руб. і перетворився на одне з найбільших в електротехнічній промисловості підприємств, яке відіграло величезну роль у ліквідації техніко-економічної залежності СРСР. Київський завод «Ленкузня» став одним з найбільших у країні підприємств річкового суднобудування, головною базою постачання пароплавів і барж для Великого Дніпра. Сумський завод ім. М. Фрунзе, київський завод «Більшовик» поряд з іншими підприємствами спеціалізувалися на хімічному машинобудуванні в обсягах, що задовольняли потреби не тільки України, а й інших республік Союзу.

На базі розширення існуючих заводів в УРСР було створено залізничне вагонобудування. Воно зосереджувалося на Дніпродзержинському заводі ім. газети «Правда», який раніше являв собою вагонний цех металургійного заводу, і на Крюківському вагонобудівному заводі, що спеціалізувався на випуску платформ і великотоннажних вагонів, устаткованих автозчепленням і автоматичним гальмом.

Реконструкція запорізького заводу «Комунар» перетворила його на найбільше у світі підприємство з виробництва зернових комбайнів. У 1932 р. завод випустив 5 953 комбайни, а в 1937 р. – 17 845⁷⁷⁷. Новобудови першої п'ятирічки – Саратовський комбайновий завод, Ростовський завод сільськогосподарських машин і завод «Комунар» задовольняли потреби сільського господарства країни в цих складних машинах.

Завдяки реконструкції Луганських залізничних майстерень на їх місці виник завод вугільного машинобудування, який поряд з докорінно реконструйованим у 1935 р. Горлівським заводом гірничого устаткування відіграв велику роль у технічній реконструкції кам'яновугільного Донбасу та інших вугільних басейнів країни.

У розрахунку на душу населення випуск продукції машинобудування у великій промисловості України зріс з 6,4 руб. у 1926/27 р. до 139,4 у 1938 р., тобто за 11 років у 22 рази. У порівнянні з дореволюційним рівнем виробництво машин в Україні на душу населення збільшилося в 30 разів⁷⁷⁸.

Перше місце за обсягом капіталовкладень займала в роки форсованої індустріалізації металургійна промисловість. У чорній металургії значна частка коштів спрямовувалася на нарощування потужностей існуючих підприємств. Зокрема, до 1 січня 1936 р. було вкладено по діючих заводах (у млн руб.)⁷⁷⁹:

⁷⁷⁷ Народне господарство Української РСР в 1960 році. Статистичний щорічник. – К., 1961. – С. 63.

⁷⁷⁸ Розраховано по території УРСР у межах до 17 вересня 1939 р.

⁷⁷⁹ Народнохозяйственный план на 1936 г. – Т. 2. – С. 487.

Макіївський завод ім. С. Кірова	294,5
Дніпровський завод ім. Ф. Дзержинського	240,0
Дніпропетровський завод ім. К. Лібкнехта	160,2
Алчевський (Комунарський) завод ім. К. Ворошилова	148,6
Єнакіївський завод	67,8
Сталінський завод	57,1
Костянтинівський завод ім. М.Фрунзе	13,6

Виплавка чавуну на Макіївському заводі зросла з 221 тис. т у 1928/29 р. до 1315 тис. т у 1936 р., Дніпропетровському заводі, відповідно, з 514 до 1146 тис. т, Алчевському заводі – з 217 до 759 тис. т, Єнакіївському заводі – з 426 до 903 тис. т, Сталінському заводі – з 372 до 738 тис. т⁷⁸⁰.

Поряд з розширенням існуючих підприємств в Україні споруджувалися три металургійні гіганти світового значення – «Азовсталь», «Запоріжсталь» і «Криворіжсталь». План першої п'ятирічки передбачав побудову двох нових заводів у Запоріжжі й у Кривому Розі потужністю по 650 тис. т чавуну (з відповідною кількістю дальших продуктів переділу). Однак великий дефіцит металу змусив планові органи істотно переглянути металургійну програму. Потужність Криворізького металургійного заводу було збільшено в остаточному варіанті до 1,7 млн т чавуну, «Запоріжсталі» – до 2,0 млн т. Одночасно союзний уряд прийняв рішення будувати першу чергу нового металургійного заводу в Маріуполі потужністю в 2,2 млн т чавуну. Вважалося, що у перспективі потужність «Азовсталі» досягне 4 млн т чавуну (продуктивність найбільшого в світі заводу Гері біля Чикаго дорівнювала 3 млн т чавуну)⁷⁸¹.

Завод інструментальних сталей, який спочатку перебував у складі металургійного комбінату «Запоріжсталь», а пізніше виділився в окреме підприємство «Дніпроспецсталь», став до ладу в жовтні 1932 р. З його побудовою в Україні виникла електрометалургія як галузь металургійної промисловості. Перший чавун «Азовсталі» республіка одержала у серпні 1933 р., «Запоріжсталі» – у листопаді 1933 р., «Криворіжсталі» – у серпні 1934 р. Крім того, у 1930 р. до ладу діючих став Харцизький трубопрокатний завод, у 1933 р. – Запорізький завод феросплавів, у 1935 р. – Нікопольський південнотрубний завод.

Значні кошти виділялися на розвиток тилових галузей чорної металургії України – коксохімічної промисловості, видобутку залізної і марганцевої руди,

⁷⁸⁰ Ленінський план соціалістичної індустріалізації та його здійснення на Україні. – С. 170.

⁷⁸¹ Болтенгаген Л. К. Перспективы развития украинской черной металлургии во второй пятилетке. – Харків, 1933. – С. 7.

промисловості вогнетривів. За роки індустріалізації було збудовано 11 великих коксохімізаводів, 8 залізорудних шахт, 4 заводи вогнетривів⁷⁸².

Прискорений розвиток чорної металургії забезпечив СРСР друге місце в світі по виробництву металургійної продукції після США. В Україні з 1928 по 1937 р. виплавка чавуну збільшилася з 2 361 до 9 216 тис. т, тобто у 3,9 рази, сталі – з 2 409 до 8 738 тис. т, тобто у 3,6 рази, виробництво прокату – з 1 995 до 6 448 тис. т, тобто у 3,2 рази⁷⁸³. За абсолютним виробництвом чавуну Україна в 1937 р. зайняла друге місце в Європі після Німеччини, а по сталі – третє місце після Німеччини й Англії.

Кольорова металургія республіки виникла практично повністю в період радянської індустріалізації. У 1938 р. вона була представлена 14 підприємствами, загальна вартість основних фондів яких дорівнювала 219,9 млн руб.⁷⁸⁴ Найбільшим підприємством у цій галузі й одним з найбільших у СРСР був Дніпровський алюмінієвий комбінат, що випускав хімічний алюміній, силумін (сплав алюмінію з кремнієм) і магній.

Алюміній являв собою найважливіший конструкційний матеріал, особливо необхідний для оборонної промисловості. Його світове виробництво зросло з 65 тис. т у 1913 р. до 268 тис. т у 1930 р.⁷⁸⁵ Зростанню алюмінієвої промисловості не змогла перешкодити навіть світова криза 1929–1933 рр. Радянська промисловість з кожним роком збільшувала попит на алюміній, який доводилося імпортувати. При цьому існувала загроза, що за міжнародних ускладнень імпорт цього важливого стратегічного матеріалу стане неможливим. Аби запобігти загрозі, союзний уряд у 1928 р. утворив трест «Алюмінбуд», призначений для спорудження потужного алюмінієвого комбінату на базі електроенергії Дніпрогесу. Оскільки Дніпрогес вступав у дію тільки з 1932 р., розпочалося форсоване будівництво порівняно невеликого Волховського алюмінієвого комбінату на існуючих джерелах електроенергії. У 1932 р. надзвичайно складну техніку і технологію алюмінієвого виробництва було опановано, і Волховський комбінат дав перші сотні тонн металу. В наступному році став до ладу Дніпровський комбінат. Нарощуючи з кожним роком виплавку алюмінію, він уже в 1936 р. досяг рівня в 23,2 тис. т. СРСР припинив імпорт алюмінію⁷⁸⁶.

Понад 12 млн руб. було витрачено на реконструкцію Микитівського ртутного комбінату⁷⁸⁷. Великий цинковий завод у Костянтинівці було побудовано менше

⁷⁸² Ленінський план соціалістичної індустріалізації та його здійснення на Україні. – С. 157.

⁷⁸³ Народне господарство Української РСР в 1959 р. Статистичний щорічник. – К., 1960. – С. 78.

⁷⁸⁴ Хромов П. О. Промисловість України перед Вітчизняною війною. – К., 1945. – С. 62.

⁷⁸⁵ Алюминиевая промышленность. Пути развития в СССР. Состояние в капиталистических странах. – М. – Л., 1931. – С. 80–81.

⁷⁸⁶ Виконання народногосподарського плану УРСР за 1936 р. – К., 1937. – С. 40.

⁷⁸⁷ Там само.

ніж за півтора року замість трьох за планом, і в листопаді 1930 р. він видав першу продукцію⁷⁸⁸. Виплавка цинку на Костянтинівському заводі в 1936 р. дійшла до 11 тис. т. Завдяки діяльності цього підприємства і Беловського заводу на Уралі, побудованого одночасно, СРСР з 1936 р. припинив імпорт цинку⁷⁸⁹.

Хімічну промисловість у Радянському Союзі доводилося створювати, по суті, заново. За повідомленням Держплану СРСР, наприкінці 1932 р. практично все виробництво (за винятком найбільш простих продуктів) у хімічній індустрії базувалося майже виключно на потужностях, створених за роки першої п'ятирічки⁷⁹⁰. В Україні, зокрема, було збудовано один з найбільших у світі содових заводів – «Донсода», один із найбільших у Європі Рубіжанський комбінат з виробництва анілінових барвників (побудова комбінату почалася ще в роки світової війни, але до першої п'ятирічки тут вироблялися тільки деякі напівпродукти). Новозбудовані коксохімічні заводи поряд з металургійним коксом виробляли різноманітну хімічну продукцію.

Планом першої п'ятирічки передбачалося створення в Радянському Союзі ряду комбінатів з виробництва азотних добрив за новітньою технологією – з синтетичного аміаку, отриманого з водню коксового газу й азоту повітря. Зокрема, в Україні потрібно було здійснити будівництво Горлівського і Рутченківського азотнотукових комбінатів кошторисною вартістю по 25–26 млн руб. кожний і чотирьох комбінатів з не визначеним у п'ятирічному плані місцерозташуванням вартістю по 93 млн руб. кожний⁷⁹¹. Виконати цю програму не вдалося ні в роки першої п'ятирічки, ні взагалі за довоєнні роки. Життя поставило вимогу більш прискореного розвитку галузей паливно-металургійного комплексу і машинобудування. На будівництво підприємств хімічної індустрії було витрачено немало коштів, але для реалізації планових розрахунків щодо приросту потужностей для виробництва добрив цього було мало. Програма будівництва азотнотукових комбінатів скоротилася і розтяглася в часі. На Горлівському азотнотуковому заводі випуск добрив розгорнувся тільки в останні роки другої п'ятирічки. Будівництво другого азотнотукового комбінату (не в Рутченковому, як спочатку планувалося, а в Дніпродзержинську) завершилося у третій п'ятирічці. Спорудження більш потужного комбінату з числа тих, що передбачалися планом першої п'ятирічки, розпочалося біля Лисичанська 1933 р.⁷⁹²,

⁷⁸⁸ Творцы советского цинка. – Константиновка, 1935. – С. 15.

⁷⁸⁹ Тяжелая промышленность СССР за 1931–1943 гг. – М., 1935. – С. 84.

⁷⁹⁰ Итоги выполнения первого пятилетнего плана развития народного хозяйства Союза ССР. – М., 1934. – С. 49.

⁷⁹¹ Мапа капітального будівництва УРСР за п'ятирічним планом народного господарства. – Харків, 1930. – С. 25–31.

⁷⁹² Проект народногосподарського плану УРСР на 1934 р. – Харків. – 1933. – С. 27.

потім через відсутність коштів було законсервоване і знову продовжувалося тільки з 1938 р. (нині це Сіверодонецький хімкомбінат).

Хоча темпи розвитку хімічної промисловості України були високими, на них істотно впливав низький висхідний рівень виробництва. Зокрема, виробництво мінеральних добрив зросло з 57 тис. т у 1928 р. до 274 тис. т у 1932 р., тобто майже в п'ять разів за чотири роки (середньорічний темп зростання – 48,1)⁷⁹³. П'ятирічний план по хімічній промисловості УРСР (без добрив) було перевищено в 1932 р. на 10,8%, але виробництво добрив у кількості, передбаченій планом (1800 тис. т), Україна досягла тільки в 1952 р.⁷⁹⁴ Мінеральні добрива довелося використовувати тільки під технічні культури, а зернове господарство змушене було вдаватися до застосування травопільних сівозмін.

Сотні мільйонів рублів було вкладено в розвиток кам'яновугільної промисловості Донбасу. Десятки дрібних малоперспективних шахт закрилися, багато існуючих шахт було реконструйовано. За першу п'ятирічку до ладу стало 53 шахти, за другу – 40⁷⁹⁵. Капітальне будівництво в кам'яновугільній промисловості забезпечило істотне зростання видобутку палива: з 24,8 млн т у 1928 р. до 68,9 млн т у 1937 р.⁷⁹⁶ За першу п'ятирічку приріст видобутку становив 14,5 млн т, за другу – 29,6 млн т.

У результаті успішного розвитку інших кам'яновугільних басейнів роль донецького вугілля в господарстві країни поступово зменшувалася. Частка Донбасу в загальносоюзному видобутку скоротилася з 86,8% у 1913 р. до 60,3% у 1937 р., в тому числі частка Українського Донбасу – відповідно з 78,2 до 54,2%⁷⁹⁷.

Питома вага харчової і легкої промисловості у капіталовкладеннях була невисокою. Тільки з 1932 р. намітилося порівняно незначне зменшення питомої ваги групи А в капіталовкладеннях, зумовлене необхідністю підтягувати розвиток галузей групи Б.

Переважна частка капіталовкладень, призначених для розвитку виробництва предметів споживання, в Україні використовувалася в галузях харчової промисловості. Тут виникли такі галузі, як маргаринава, овочесушильна, молочна, масло-робна, холодильна, комбікормова, хлібопекарська і т. п. Зокрема, за 1928–1937 рр.

⁷⁹³ Народне господарство Української РСР в 1965 році. Статистичний щорічник. – К., 1966. – С. 113.

⁷⁹⁴ Народне господарство УРСР. Статистичний довідник. – К., 1940. – С. 13; Народне господарство УРСР в 1965 році. – С. 113.

⁷⁹⁵ Яснопольский Л. Н. Каменноугольная промышленность Донецкого бассейна. – Т. II. – К., 1957. – С. 8. У загальному підсумку враховано комбінат «Ростовуголь».

⁷⁹⁶ Народне господарство Української РСР в 1966 р. Статистичний щорічник. – С. 103.

⁷⁹⁷ Угольная промышленность СССР. Статистический справочник. – М., 1957. – С. 37.

було побудовано 67 хлібозаводів⁷⁹⁸. Істотно розширилися потужності м'ясної промисловості, де вступили в дію великі м'ясокомбінати – Кременчуцький (1927 р.), Мелітопольський (1929 р.), Полтавський (1929 р.), Вінницький (1930 р.), Київський (1930 р.)⁷⁹⁹. Немало великих підприємств виникло в консервній промисловості. 1932 р. став до ладу Херсонський консервний завод проектною потужністю 128 млн умовних банок консервів на рік (це набагато перевищувало потужності всієї консервної промисловості дореволюційної Росії)⁸⁰⁰.

У найбільш розвинутій галузі харчової індустрії України – цукровій промисловості – першим п'ятирічним планом передбачалося будівництво 11 нових підприємств⁸⁰¹. Однак згодом виявилось, що сільське господарство не зможе забезпечити сировиною такий приріст потужностей. В окремі роки через неврожай цукрових буряків не працювали навіть деякі існуючі підприємства. Наприклад, у 1932 р. з 174 цукрових заводів республіки на консервації перебувало 26⁸⁰². Тому програма будівництва нових підприємств у цукровій промисловості істотно скоротилася. За роки індустріалізації виникло тільки три нових заводи – Веселоподільський (1929 р.), Лохвицький (1929 р.) і Куп'янський (1937 р.).

Техніка і технологія великої машинної індустрії впроваджувалися в численні галузі легкої промисловості України. Зокрема, значних успіхів досягло взуттєве виробництво. У Києві, Харкові і Дніпропетровську було побудовано великі взуттєві фабрики з конвеєрним виробництвом. Конвеєризація скоротила виробничий цикл з 10 днів до 10 годин і підняла середньоденний виробіток до 8–13 тис. пар взуття, тобто до рівня найбільших європейських фабрик⁸⁰³. Цілком заново було створено трикотажну промисловість у складі великих фабрик в Одесі, Харкові і Києві. Новими великими підприємствами поповнилася текстильна промисловість. У роки другої п'ятирічки стали до ладу Чернігівська котонінова фабрика.

Виробництво продукції у галузях харчової і легкої промисловості розвивалося досить інтенсивно, хоч і поступалося за темпами більшості галузей важкої індустрії. По ряду підприємств великої промисловості виробництво продукції у галузях харчосмакової індустрії зросло з 1 107 млн руб. (у цінах 1928/27 р.) у 1927/28 р. до 3 529 млн руб. у 1937 р. Серед галузей легкої промисловості найбільш прискорено

⁷⁹⁸ Рибачук В. М., Шпакович П. І. Хлібопекарська промисловість Української РСР. – К., 1957. – С. 11.

⁷⁹⁹ Главмясо. Статистико-экономический справочник. – М., 1936.

⁸⁰⁰ Гак Д. В. Харчова промисловість України. – К., 1960. – С. 58.

⁸⁰¹ Мапа капітального будівництва УРСР за п'ятирічним планом народного господарства. – Харків, 1930. – С. 18.

⁸⁰² Народне господарство Радянської України. – К., 1943. – С. 27.

⁸⁰³ Яковлев Т., Герц В. Упор на якість продукції. – Харків, 1933. – С. 9.

зростало виробництво в текстильній (з 69 млн руб. у 1927/28 р. до 509 млн у 1937 р.), швейній (з 61 до 511 млн руб.) і взуттєвій (з 36 до 250 млн руб.)⁸⁰⁴.

Однак попит випереджав виробництво товарів народного споживання. Це пояснювалося, по-перше, тим, що значну частину приросту виробництва було забезпечено переходом тисяч дрібних підприємств після їх укрупнення до складу великої промисловості (напередодні першої п'ятирічки в більшості галузей легкої і харчової промисловості панували саме дрібні, кустарно-ремісничі підприємства). Цей перехід не компенсувався повністю зростанням виробництва на підприємствах, що залишилися у складі дрібної промисловості, і тому результати зростання всього промислового виробництва по ряду підприємств легкої і харчової промисловості менші, ніж відповідні результати у великій промисловості. По-друге, кількість споживачів продукції легкої і харчової промисловості різко зросла внаслідок зростання міського населення. Сільське населення, хоч і було в той час споживачем продукції, що пройшла промислову переробку, значною мірою користувалося продукцією домашнього виробництва.

Динамічні зрушення у промисловості істотно вплинули на структуру самодіяльного населення України (див. табл. 3).

Зіставлення даних двох всесоюзних переписів населення, які були проведені у міжвоєнний період, показує, що питома вага самодіяльного населення в індустріальних заняттях зросла більше ніж у чотири рази. Таке стрімке зростання за 12 років – явище унікальне. Незважаючи на вагомі досягнення в дореволюційній індустріалізації, радянська Україна залишалася у середині 20-х років аграрною країною. Називати її аграрним регіоном Радянського Союзу наприкінці 30-х років було вже неможливо навіть з формальної причини: у сільському господарстві було зайнято менше половини самодіяльного населення.

Табл. 3

Структура самодіяльного населення України⁸⁰⁵

Заняття	1926		1939	
	тис. осіб	%	тис. осіб	%
Індустріальні заняття	976	5,6	3 567	23,3
Сільськогосподарські заняття	15 130	87,4	7 231	47,3
Інші види занять	1 165	7,0	4 481	29,4
Все самодіяльне населення	17 271	100,0	15 279	100,0

⁸⁰⁴ Народне господарство УРСР. Статистичний довідник. – К., 1940. – С. 13.

⁸⁰⁵ Розраховано за даними: Итоги Всесоюзной переписи населения 1959 года Украинской ССР. – М., 1963; Мінаєв С. О. Наслідки вселюдного перепису 1926 р. на Україні – Харків, 1928. – С. 42.

Табл. 3 засвідчує також, що участь самодіяльного населення в матеріальному виробництві (сільськогосподарські та індустріальні заняття) істотно скоротилася, натомість інші види занять (переважно у сфері обслуговування) збільшили свою питому вагу. Всі ці зміни у складі самодіяльного населення мали місце при абсолютному його скороченні на 2 млн осіб. У свою чергу, скорочення відбулося при збільшенні загальної чисельності населення у міжвоєнний період майже на 2 млн осіб (хоч це збільшення виявилось ненормально низьким внаслідок демографічної катастрофи 1933 р. та інших чинників, які несприятливо вплинули на природний рух народонаселення). Протилежна динаміка загальної чисельності населення і чисельності його самодіяльної частини пояснювалася тим, що значна частина молоді почала навчатися в старших класах загальноосвітньої школи, в технікумах і вишах, а тому входила в трудове життя у більш пізньому віці.

Наприкінці 1930-х років вирішальна перевага у виробництві промислової продукції належала фабрично-заводському сектору. Промислову продукцію в Україні тепер виробляв в основному робітничий клас, а не ремісники та кустарі. Докорінна модернізація промисловості стала фактом.

Україна випередила за рівнем розвитку галузей важкої промисловості ряд західноєвропейських країн. Вона зайняла друге місце в Європі (після Німеччини) за виплавною чавуну, четверте місце в світі за видобутком вугілля. За виробництвом металу і машин Україна випередила Францію та Італію, наздоганяла Велику Британію.

Проте за блискучим зовнішнім фасадом індустріалізації радянського типу крилися невтішні економічні результати. Відтворювалися господарські структури, що склалися до революції. Як правило, промисловість розвивалася у великих містах і в Донецько-Придніпровському регіоні. Донбас був до революції «всеросійською кочегаркою», а в радянські часи перетворився на «всесоюзну кочегарку». Як і завжди, він постачав вугілля насамперед для промисловості Центральної Росії. Українська металургія теж продовжувала працювати головним чином на потреби машинобудування російських промислових центрів.

Відірваність від кінцевого споживача зробила виробничі цикли всередині групи А самодостатніми. З року в рік нарощувалося видобування вугілля, щоб виплавляти більше металу, який ішов на виробництво машин, використовуваних знову ж таки у вуглевидобутку і металургії. Кінцевим споживачем усіх цих трудомістких та екологічно шкідливих галузей був не ринок, який міг забезпечити природні стимули розвитку, а військово-промисловий комплекс, що розвивався в основному за межами республіки. Зумовлене високими темпами капітального будівництва зростання промисловості майже не позначалося на матеріальному добробуті народних мас.

8.15

Державний терор як метод політичної стабілізації

З кінця 20-х років Й. Сталін не зустрічав спротиву ні серед вищого керівництва СРСР, ні в опанованих ним периферійних компартійно-радянських осередках влади, у тому числі харківському. Ніщо не перешкоджало йому застосовувати державний терор як метод управління. Саме цей метод він вважав ключовим, особливо в ситуації політичних криз.

Під час сталінської «революції згори» компартійно-радянський апарат остаточно проломив ту стіну, яка завжди відділяє управлінську еліту від маси громадян, і заповнив своїми організаційними структурами весь вільний простір у суспільстві, нещадно нищачи спонтанно виникаючі форми самоуправління. Популярне поняття самодіяльності режим залишив тільки в фольклорно-художній сфері. Кожний управлінець мусив бути оточений сотнями пильних очей робітничо-селянських кореспондентів, і кожна його дія, спрямована на виконання постанов та інструкцій керівного центру, повинна була відслідковуватися тими, хто стояв на більш високій позиції у партійній, радянській або чекістській вертикалі влади. Завдяки цьому саме поняття панівних кіл або панівної верстви зникало, не кажучи вже про поняття панівного класу. Реалізація комуністичної доктрини зазнала невдачі тільки в тому, що стосувалося трансформації приватної власності у загальнонародну, але комуністична революція цілком успішно перетворювала радянське суспільство на безкласове. Соціальна структура тепер визначалася лише становищем людини у відповідній сфері виробництва або управління, а соціальні відмінності між людьми визначалися кількістю матеріальних благ, належних їм за посадою.

Сталінський режим постійно й наполегливо апелював до пролетарських мас, присягаючись у вірності їхнім інтересам і позиціонуючи себе в ролі колективного слуги народу. А завдяки заглибленню в народну товщу він мав можливість маніпулювати як свідомістю, так і діями мас. Державний терор здійснювався функціонерами, які належали до управлінської еліти, але ніхто в народі або в еліті не був захищений від тероризування, аж до «вищої міри соціального захисту», тобто бивства.

Одягаючи напіввійськовий френч, Й. Сталін сигналізував як еліті, так і суспільству: країна перебуває на воєнному становищі, в ній повинні діяти закони воєнного часу. Припинення політики «піджльостування» в економіці не означало відмови від неї в суспільно-політичному житті. Автор «Несвоевременных мыслей» Мак-

сим Горький був максимально пестуваний режимом, аж до перейменування на його честь великого міста, в якому народився. Але письменник, як і решта митців, мусив поставити свій талант на службу режиму. Режим потребував переконливого обґрунтування політики державного терору, і М. Горький виступив зі статтею, надрукованою 15 листопада 1930 р. центральними органами партійної («Правда») і радянської («Известия ВЦВК») гілок влади. Стаття закінчувалась словами, які варто процитувати в оригіналі: «Против нас все, что отжило свои сроки, отведенные ему историей, и это дает нам право считать себя все еще в состоянии гражданской войны. Отсюда следует естественный вывод: если враг не сдается, — его истребляют».

Аби воля вождя виконувалася належним чином, усі вертикалі влади повинні були наглядати одна за одною, вимагаючи від працюючих у них функціонерів точного виконання розпоряджень центру. Нагляд партійної вертикалі за радянською був органічним, бо обидві утворювали нерозривний тандем, який назвали радянською владою. **Починаючи свою «революцію згори», Й. Сталін відірвав органи державної безпеки від партійних комітетів, підпорядкував їх собі особисто і доручив їм контролювати функціонерів партійної вертикалі, не виключаючи навіть членів ЦК ВКП(б).** З 1929 р. система органів державної безпеки і підпорядкованих їм установ почала стрімко розширюватися. У 1930 р. з'явилося Головне управління таборами (російська аббревіатура – ГУЛАГ), яке впливало на всі сфери радянського суспільства – економіку, політику, культуру, соціальні відносини, на психологію людей⁸⁰⁶. Як підкреслював директор Інституту російської історії РАН А. Сахаров, відкрився широкий шлях для дальших лівацьких експериментів малограмотних, ідеологічно обмежених, жорстоких правителів, які спиралися на широкі верстви, цілком готові здійснювати новий курс⁸⁰⁷. Слід тільки уточнити, що сталінський курс був аж ніяк не лівацьким – за новоязом тих років. Мова йшла про відновлення комуністичного будівництва, передбаченого ленінською програмою РКП(б) 1919 р.

Представники тогочасної інтелектуальної еліти висловлювалися більш прямо, ніж А. Сахаров. Наприклад, співробітник Київського облвиконкому Я. Бунін, як засвідчували матеріали архівно-слідчої справи «Болото», яку розробляв у липні 1932 р. Київський відділ ДПУ УСРР, у довірчій розмові з людиною, що виявилася сексотом, заявив: «Існуючий лад характеризується найжорстокішим пануванням теоретичної схеми без врахування реальної необхідності і незрілості продиктованих заходів

⁸⁰⁶ Иванов Г. М. ГУЛАГ в системе тоталитарного государства. – М., 1997. – С. 227.

⁸⁰⁷ Сахаров А. Н. 1930: год «коренного перелома» и начало Большого террора // Вопросы истории. – 2008, № 9. – С. 46.

і без найменшої можливості скільки-небудь усвідомлено критично до них підходити і вносити здорові корективи в процесі здійснення тих або інших починань. Наслідком цього є цілковита відсутність елементарних правових норм, безмір насильства і сваволі, страждання широких мас населення як в місті, так і, особливо, на селі»⁸⁰⁸. Той же сексот так виклав думки іншої людини, яка проходила по справі «Болото», – працівника обласної контори Меліотресту О. Шкабари: «Живу голодно і взагалі тихо, тільки й думаю про те, щоб втекти з України. Що стосується загального становища, то не бачу жодного виходу з глухого кута, який утворився. Навкрути злидні. Голод, зубожіння широких мас населення і безперервне експериментування на базі багатомільйонної маси живих людських тіл. Схоже на часи фараона, коли за життя починали будувати піраміди на кістках рабів. І тепер будується піраміда соціалізму, жорстоко, з колосальною впертістю і з такою ж безжалісністю до того, що це будівництво йде на живій людській масі. Може бути, коли побудують і якщо побудують, то нащадкам буде добре, а може бути, будівля, як Вавилонська вежа, завалиться, але наше покоління приречене і повинне загинути»⁸⁰⁹.

Людину, яка народилася й живе в Україні, має приголомшити твердження, яке залишилося без аргументації під час цілком кваліфікованого викладення цих думок сексотом: «Тільки й думаю про те, щоб втекти з України». Людина, яка знала факти і могла їх порівнювати, бачила, що становище в Україні відрізнялося від ситуації в інших регіонах. Сталін дотримувався в національній політиці природного для всіх керівних діячів правила: протидія мусить бути рівною дії за своєю потужністю. Українці в своїй масі не приймали комунізму, і саме тому так незатишно і голодно було жити в цій республіці.

Навесні 1931 р. Й. Сталін розпорядився наблизити апарат державної безпеки до народних мас. Зважаючи на специфіку цієї вертикалі влади, доручення можна було виконати тільки одним способом: розбудовою мережі секретних співробітників у небачених раніше масштабах. Апарат ОДПУ був готовий зануритися в народ. «У процесі роботи виявлені і добре перевірені віддані справі агенти і спецінформатори, які й дають змогу паралізувати зростаючу активність злочинного контингенту», – говорилося у звіті ОДПУ за 1930 рік вищому партійному керівництву⁸¹⁰.

Розгортання цієї роботи в масштабі країни взяв на себе перший заступник голови ОДПУ Г. Ягода (фактично він виконував функції голови замість постій-

⁸⁰⁸ Голодомор в Україні 1932–1933. Невідомі документи з архівів спеціальних служб// Польща та Україна у тридцятих-сорокових роках ХХ століття. – Т. 7. – Варшава–Київ, 2008. – С. 180.

⁸⁰⁹ Там само. – С. 182.

⁸¹⁰ Сахаров А. Н. 1930: год «коренного перелома» и начала Большого террора// Вопросы истории. – 2008, №9. – С. 65.

но хворого В. Менжинського). Голова ДПУ УСРР В. Балицький створив у своїй системі в березні 1931 р. секретно-політичний відділ, який очолив Г. Люшков⁸¹¹. Через місяць він улаштував оперативну нараду відповідальних працівників системи, що працювали з населенням. Нарада була присвячена обговоренню інструктивного листа Г. Ягоди, де вказувалося: «Основне завдання, яке ставиться перед усім апаратом секретно-політичного відділу, – це виявлення всіх центрів, організуючих контрреволюцію, і ліквідація їх у самому зародку. Це означає: не тоді, коли контрреволюційна група або організація встигла вже розгорнути свою роботу і завдати нам удари на тій або іншій ділянці політичного і господарського життя країни, а саме в зародку, тобто викрити своєчасно і своєчасно ліквідувати»⁸¹².

У 1931 р. створення мережі сексотів стало на потік. Проте сама ідея утворення інформаційної мережі серед населення і засилання агентів у підпільні організації не стала новою – вона була запозичена з дореволюційної практики. Ще на переламі 70–80-х років XIX ст. царські жандарми з перемінним успіхом боролися з народовольцями. Керівництво «Народної волі» вирішило вбити Олександра II і після шести(!) невдалих замахів таки досягло своєї мети. З величезними зусиллями каральний апарат царизму ліквідував терористичну організацію, і далі не останню роль у цьому відіграли провокатори, які засилалися до підпільників. Досвід було використано в подальшій боротьбі охоранки з нелегальними політичними партіями, особливо з есерами та більшовиками. Аби провокатори завоювали довіру революціонерів, правлячі кола часом ішли на певні жертви – аж до санкції на «відстріл» деяких представників управлінського апарату. Чекісти вдосконалили й розвинули жандармську практику, поставивши собі на службу не окремих провокаторів, навіть масштабу Азефа або Малиновського, а *провокаційні підпільні організації*. Перша з них була створена з конкретною метою: заманити в Радянський Союз Б. Савинкова. У серпні 1924 р. той перейшов радянсько-польський кордон і був схоплений.

Виявилося, що організацію-фантом можна з успіхом використовувати для втягнення до неї з наступною нейтралізацією всіх невдоволених, хто мав намір боротися з владою зі зброєю в руках або чинити їй інтелектуальний спротив. Виявилося й інше, не менш важливе: «зняти з обліку» в ДПУ потенційно небезпечних для режиму людей найбільш вигідно було під виглядом ліквідації підпільної політичної організації, придуманої в кабінетах слідчих. Така боротьба з «опозицією» вимагала колосальних зусиль і коштів, але фактично повністю знімала небезпеку

⁸¹¹ Окіпнюк В. Т. Державне політичне управління УСРР (1922–1934): історико-юридичний аналіз. – К., 2002. – С. 74.

⁸¹² Див.: Кульчицький Станіслав. Фантоми нашої історії// Віче. – 1996, №2. – С. 151.

несподіваних ударів з боку реальних нелегалів. До того ж ДПУ було зручніше поповнювати свою картотеку, спілкуючись з «опозиціонерами» вже тоді, коли ті перебували за ґратами.

На згаданій вище оперативній нараді 18 квітня 1931 р., де обговорювався інструктивний лист Г. Ягоди, було поставлено завдання створити масовий і потужний агентурно-інформаційний апарат. Г. Люшков висував такі вимоги до задіяних у ньому агентів: «Інформатор повинен так виховуватися, щоб він міг не тільки “фотографувати”, але щоб він у селі, в цеху, в установі, виявляючи антирадянські настрої, спромігся промацати, розібратися в причинах, які викликають ці настрої, знати людей, що виявляють антирадянську активність, викликають ворожі настрої або підігрують ці незадоволення, уміти їх перевірити, виявити їхні зв’язки». Продовжуючи тему, керівник секретно-політичного відділу визнав: «Труднощі при цьому колосальні. Треба спромогтися перевиховати таку величезну масу інформування, десятки тисяч людей перетравити в нашому апараті». У прийнятому рішенні зазначалося: «Відділу потрібно забезпечити таку постановку агентурно-інформаційної роботи, за якої матеріали агентури і низового інформування постійно один одного доповнювали і давали можливість одночасного провадження розробки агентурою зверху і масовим інформуванням знизу»⁸¹³.

Держава-комуна не шкодувала коштів на розбудову органів безпеки, і незбаром кількість зянутих в інформаційну мережу залякуванням або підкупом громадян сягала вже не десятків, а сотень тисяч. До речі, на цій нараді Г. Люшков визнав: «Основна маса нашої агентури походить з елементів, класово ворожих нам, з елементів, які політично боролися з нами»⁸¹⁴. Це було дармове джерело інформації, але в її якості й достовірності чекісти могли сумніватися. Надалі у вербуванні сексотів органи державної безпеки переорієнтувалися на членів партії і комсомольців, хоча від поповнення агентурного контингенту за рахунок наявних у картотеці «ворогів народу» вони не відмовлялися.

Проводячи опитування свідків, співробітники комісії Конгресу США з розслідування українського Голодомору обов’язково просили розповісти про сексотів. Ця інформація була в Радянському Союзі за сімома печатами, хоч інститут сексотства охоплював мільйони громадян. Варто навести кілька розповідей свідків, які торкалися різних сторін цього явища.

Микола Костирко, народився в 1900 р. в Одесі, отримав економічну освіту, працював в органах кооперації⁸¹⁵:

⁸¹³ Галузевий державний архів СБ України. – Фонд друкованих видань. – Спр. 255. – Арк. 15, 34, 35.

⁸¹⁴ Там само. – Арк. 36.

⁸¹⁵ Великий голод в Україні. Свідчення очевидців для комісії Конгресу США. – Т. II. – С. 655, 687.

«А особливого говорити багато люди не могли. Люди боялися. Бо кожний третій вважався, що то є шпигун. Так чи інакше буде. Справді я мав добру науку. Я мав одного такого сексота, який зразу сказав мені: я примушений бути сексотом. “Будь ласка, научитесь ... (бо трошки дозволяв своєму мові також пускатися). Будь ласка, що як Ви зі мною говорите, й нікого нема, можете говорити все, що хочете. Ну як третя особа є, я не знаю хто він є”. І були випадки – потім вияснилося, що такі доноси були, а він про мене давав хорошу характеристику... Дуже добра людина. Він постраждав, він мусив, його заставляли. Він став пиячити, й він умер від алкоголізму, бо він не міг того робити, а його примусили. І він був директором школи, якраз де моя дружина була вчителькою. І був моїм сусідом, в одному будинку».

В. Малий (псевдонім), народився в 1914 р. в с. Курулька Барвінківського району Харківської обл.⁸¹⁶:

«Це я вже за сексотів почув, як я був у місті в Краматорськ, коли я працював. А там, як вони були, звідки ти знаєш, хто на тебе донесе, хто що каже, та вся система побудована на сексотах».

Олексій Кейс, народився в 1912 р. на хуторі поблизу Райського Дружківського району Донецької області⁸¹⁷:

«Як радянська влада робила агентуру. Бо ж кожна людина була під надзором. З кого вони робили тих агентів? Хто ж ті агенти? Там не всім було добре, погано жилося, значить, були ж такі, що й ішли в агентуру. Значить, їм було добре. А в дійсності не так. Вони зі своїх ворогів робили агентів. Це тільки в Радянському Союзі, ніде в світі такого нема. Оце як вони знають, що ви ворог його, радянської влади, то вони з вас зроблять агента. Наприклад, такий. Вони бачать, що ви є неблагонадійний чоловік. Але ви маєте двох дітей, жінку, гарно живете, батько, матір. Гарна родина, живете гарно. Вони вас заарештовують. Без жодного права і без жодного прецеденту. Вони вас заарештовують. Потримали там тиждень, і дали вам там перцю гарно, щоб ви відчули, що ви є в страшній неволі. А потім вас викликають і кажуть: от ми знаєм, що ти є ворог радянської влади. Ми знаєм, що ти радянську владу не любиш ... “Но мы знаем, что ты человек, из которого можно сделать и хорошего человека. Мы знаем, что ты имеешь хороших детей, свою жену, и от, так от выбирай: свобода, воля или Сибирь”. Значить, або те, або те. Хочеш жити з жінкою, з дітьми, з матір’ю, з батьком, то “иди к нам работать. А нет, мы на тебя имеем”. Показують отаку стопу матеріалів, що ти є ворог народу й ми тебе запровадим там, де Макар телят не пас.

⁸¹⁶ Там само. – С. 692, 697.

⁸¹⁷ Там само. – С. 699, 723–724.

Чоловік в розпачі. Він не зна, що робить. Він нічого не завинив, але ж у нього ж діти вдома, жінка, розумієте? А йому грозять, що його заберуть у Сибір і на вічну каторгу, розумієте? І він плаче, ридає. Він каже: “Ну, добре, ну що ви хочете від мене, я вам все зроблю, все. Я йду до вас”. – Ни, мы тебе ничего такого – мы от тебе поручим только смотреть за тем, за тем, за тем, и все. – Знаєте? І вони роблять з нього агента. Навіть з куркулів, навіть з ненадійних людей. Вони беруть от таким способом його. Вони кажуть, що ти от розкуркулений, а твій отець там на Сибірі загинув і так далі. “Вот работают к нам или пойдешь туда до медведей”. І чоловік іде. Але вони попереджають, що гляди ж, ти ж мусиш бути чесним агентом, бо як ми тебе, сукин син, зловимо, то буде тобі біда. Тоді що вони роблять? Ось уявіть собі вечоринки. У когось уродини. Хтось справляв уродини. І там 20 душ людей. Вони вже знають, що там є. І вони якомусь там поручають провокацію, значить: говори з тим, говори з тим, говори з тим. І в тій компанії люди говорять. А ті тему піднімають. Агенти піднімають тему.

І ось мій брат рідний. Я – агент, а мій брат каже: “Та будь вона проклята, ця радянська влада. Це не є влада, це є бандитизм. Досить нам того”. А я агент. І мені на брата говорити якось не випадає. Я взяв промовчав. Думаю – ну, це брат рідний, я промовчу. За два дні мене кличуть. “Ти там був?”

– Був.

– Що там було?

– Та нічого. Та все гуляли, пили, випивали.

– Отакий ти чесний! А твій брат що говорив?

А цей тоді: А-а – значить, там ще хтось був.

Він тоді:

– Извините, простите, и то так, мой брат говорил отакое и отакое.

– Так от: ми тобі перший раз прощаємо, а надалі – Сибір або розстріл.

І він тоді другий раз не те що брат, хай рідна мама, батько говорили – він мусить іти докласти. Як він хоче жити, він мусить іти і докласти. І отак вони роблять агентуру».

Олександр Меркело, народився в 1913 р. у селі Колодязне Дворічанського району Харківської області. Працював у Харкові. На запитання, чи були сексоти, відповідав так⁸¹⁸:

«За часів непу я б не сказав, що були. Фактично не було до кого доносити, але вже як почалася колективізація і розкуркулення, тоді сексоти вже були. Сексоти були абсолютно скрізь – були на праці, там, де навіть ви не можете собі подумати, що то є сексот. Бо мені особисто приходилося, як Вам сказати, підозріло дивитися

⁸¹⁸ Там само. – С. 634.

і мати кривду від тих сексотів, бо перед війною я перейшов в одне місце й на праці, викликало НКВД мене. Ну, й питали мене такі речі, що, значить, ніхто з них не міг знати, крім тих, що працювали в мене в конторі. Бо в мене в конторі працювало якихось вісім людей. І хтось із людей був, напевно, сексотом... І то сексоти набиралися переважно з тих людей, які мали за собою соціальне походження, яке владі не подобалося. Наприклад, священником був, або був багатий, або був під час непу, мав якесь підприємство».

Громадян переслідували навіть за необережно сказане слово (згадаємо «думкозлочин» Дж. Оруелла). Як видно з цих розповідей, вони не знали, кому можна звіритися навіть у власній родині. Небезпека, яка йшла від держави, була непередабачуваною. Для поневолених політично і економічно громадян життя ставало лотереєю. Згадуючи 30-ті роки, відомий український письменник Володимир Малик записав: «Що за час був! Що за люди – як звірі дикі! Що за політика людоджерська! Жили всі – як скорпіони в банці. Навіть добрі, інтелігентні люди ховали всі свої добрі почуття під кору крижаної байдужості. Страх за життя, за кусень хліба скував душі і серця. Лише відчайдушні не боялися висловити співчуття “отверженному”, та й то таємно, наодинці. Як я його пережив – той час! Страшний і ганебний період нашої історії. І всюди і в усьому – Сталін, Сталін, Сталін... Прокляте ім'я!»⁸¹⁹

Завдяки щільній мережі інформаторів чекісти добре знали, як живе й чим дихає українська інтелігенція. ДПУ УСРР особливо ретельно збирало компромат на провідних учасників національної революції, які залишилися в Україні, вчених-гуманітаріїв із ВУАН. Передчуваючи подальші події, віце-президент ВУАН С. Єфремов записав у своєму щоденнику 5 грудня 1926 р.: «ДПУ, очевидно, одержує від своїх “сексотів” (секретних сотрудників) якусь кашу дрібниць і спліток, в якій не добреб тями й хоче її корегувати допитами наших співробітників. Теж система! Нема чого людям робити, то вигадують собі роботу, щоб своє існування виправдати. Так робили колишні охранки, так роблять теперішні охранки, тільки що масштаб ширший і нахабство та безсоромність куди більшого розмаху. Поступ очевидний, хоча ледве чи на честь комуністичній державі»⁸²⁰.

Незабаром, однак, академік переконався, що чекісти добре знали свою справу. У липні 1929 р. його заарештували й почали організовувати навколо нього фантомну «контрреволюційну організацію» під назвою «Спілка визволення України» (СВУ), яка нібито діяла у підпіллі з 1926 р. За півроку слідчі В. Балицького добре «попрацювали» над своїми жертвами, щоб здобути доказовий матеріал у вигляді зізнань про їх антирадянську діяльність для відкритого показового

⁸¹⁹ Малик Володимир. Синя книга// Бахмутський шлях. – 2010, №3–4. – С. 51.

⁸²⁰ Єфремов Сергій. Щоденники. 1923–1929. – С. 438.

процесу в Харкові. 2 січня 1930 р. до справи СВУ долучився Й. Сталін адресованою С. Косіору і В. Чубарю шифрограмою такого змісту: «Коли передбачається суд над Єфремовим та іншими? Ми тут думаємо, що на суді треба розгорнути не тільки повстанські і терористичні справи звинувачуваних, але й медичні фокуси, які мали своєю метою вбивство відповідальних працівників»⁸²¹.

Процес СВУ проходив у березні–квітні 1930 р. На лаві підсудних сиділо 45 осіб – академіки ВУАН С. Єфремов і М. Слабченко, колишній прем'єр-міністр УНР В. Чехівський, колишній міністр закордонних справ УНР А. Ніковський, письменниця Л. Старицька-Черняхівська, професори Київського інституту народної освіти В. Ганцов, Й. Гермайзе, Г. Іваниця та ін. Обвинувальний висновок у справі зайняв кілька номерів столичної газети «Вісті ВУЦВК». У ньому вказувалося, що СВУ – це ретельно законспірована підривна націоналістична організація, метою якої була підготовка антирадянського заколоту. Насправді наукову і творчу інтелігенцію судили за її антирадянське минуле, зокрема, за участь у діяльності політичних партій, які утворювали Центральну Раду, за відмінний від офіційного спосіб мислення.

Наступним було «викриття» ще однієї фантомної організації – «Українського національного центру» (УНЦ). До УНЦ чекісти включили багатьох представників української інтелігенції, заарештованих у Харкові, Києві, Дніпропетровську та інших містах. Слідчі навіть перестаралися, зібравши до купи людей, між якими були неможливі не тільки політичні, але й товариські стосунки (наприклад, академіків М. Грушевського і М. Яворського). Керівництво УНЦ спочатку приписали М. Грушевському. У 1931 р. вченого заарештували, і він під тиском слідчих ДПУ змушений був визнати свою приналежність до контрреволюційної організації. Проте через деякий час Грушевський відмовився від свідчень, і справа розсипалася⁸²².

Злочинницькі методи, які використовував Сталін, змушуючи вдаватися до них і весь компартійно-радянський апарат, не додали йому популярності ні в суспільстві, ні серед політичної еліти. Якщо події в Україні на початку 30-х років вивчати за радянськими газетами, ми не побачимо нічого, крім повідомлень про дострокове введення в дію нових заводів, електростанцій і шахт, переможних рапортів передовиків соціалістичного змагання міста і села, свідчень про успіхи культурної революції тощо. Тижневі зведення ДПУ УСРР виявляють іншу картину. Читаючи ці зведення, *Сталін не міг не відчувати загрозу своїй невпинно зростаючій владі.*

⁸²¹ Пристайко Володимир, Шаповал Юрій. Справа «Спілки визволення України». Невідомі документи і факти. – К., 1995. – С. 236.

⁸²² Пристайко Володимир, Шаповал Юрій. Михайло Грушевський. Справа «УНЦ» і останні роки (1931–1934). – К., 1999.

За агентурними даними, майстер депо «Жовтень» у Харкові Сидоренко давав у грудні 1932 р. таку характеристику генеральній лінії партії: «Політика Сталіна надто брутальна й загадкова. Низові партійці тільки погоджуються на рішення ЦК, а на ділі ніхто не має права нічого сказати. Всюди назріває незадоволення. Диктатура Сталіна веде до розбіжностей серед членів партії»⁸²³.

Помічник редактора багатотиражки на Київській взуттєвій фабриці Й. Гутник у квітні 1933 р. заявив колишньому троцькісту, який виявився агентом ДПУ: «Якби ми висунули гасло “Геть уряд голоду!”, то переважна більшість пішла б за нами. Проте є небезпека, що можна перехльоснути і народ піде не тільки проти сучасного парткерівництва, але й проти радянської влади взагалі»⁸²⁴.

Можна наводити багато таких висловлювань, які походили з різних верств тогочасного суспільства. Одні навіть у протестах не могли звільнитися від стереотипів радянської пропаганди. Інші спрямовували вістря критики проти конкретних осіб, залишаючи поза критикою комуністичну доктрину, ВКП(б) і радянську владу. Переважній більшості здавалося, що вади радянської влади не мають органічного характеру. Критика спрямовувалася тільки проти Сталіна.

Поширеність протестних настроїв у лавах ВКП(б) особливо тривожила партійну олігархію. Наприкінці 1932 р. ОДПУ дістала завдання виявити характер, зміст і масштаби поширення опозиційності серед партійців. Одна з папок, у якій були зосереджені дані про настрої членів КП(б)У, зібрані Транспортним відділом ДПУ УСРР, потрапила до С. Косіора. Вражений прочитаним, той прямо на папці занотував: «Необхідно обговорити засоби реагування на подібні виступи. Треба прямо і негайно виключати за окремі виступи. Цікаво перевірити кілька фактів і як реагували в осередках і районах на ці виступи»⁸²⁵.

Початок третьої «генеральної чистки» партійних лав був пов'язаний з постановою, розробленою В. Молотовим і схваленою Й. Сталіним, але оформленою як документ ЦК КП(б)У за підписом С. Косіора – «Про заходи до посилення хлібозаготівель» від 18 листопада 1932 р. Однак формально чистка почалася з постанови, яку політбюро ЦК ВКП(б) прийняло кількома тижнями пізніше – 10 грудня.

«Генеральна чистка» здійснювалася в Україні в дві черги: від червня до грудня 1933 р. – в Київській, Вінницькій, Донецькій і Одеській областях, а з травня 1934 до січня 1935 р. – у Харківській, Чернігівській, Дніпропетровській областях і в Молдавській АСРР. На чолі обласних комісій, які керували «чисткою», Й. Сталін поставив людей, яким довіряв особисто. Зокрема, Київською комісією керував

⁸²³ Кульчицький С. В. Україна між двома війнами (1921–1939). – С. 234.

⁸²⁴ Там само.

⁸²⁵ Там само.

секретар виконкому Комінтерну Д. Мануїльський, Харківською – секретар ЦКК ВКП(б) О. Ярославський, Донецькою – секретар ВЦРПС М. Шверник, спочатку Вінницькою, а потім Дніпропетровською – голова ВУРПС М. Чувирін, Одеською – голова ЦКК КП(б)У К. Сухомлин.

Результати «чистки» в областях першої черги були оголошені на XII з'їзді КП(б)У в січні 1934 р. «Чистку» пройшли 267 907 осіб, було виключено з партії 51 713 осіб, що становило 19,3%. Якщо кількість виключених прийняти за 100%, то 18% з них були виключені «як ворожі класові елементи», 21% – «за порушення партійної і державної дисципліни», 23,1% – «за пасивне перебування в партії»⁸²⁶.

Керівники обласних комісій з «чистки» в першу чергу цікавилися, як секретар і члени партійних комітетів поводити себе на хлібозаготівлях у 1932 р. Мова йшла не тільки про тих, хто відповідав за стан справ у сільському господарстві. Тоді майже вся партійна вертикаль республіканської влади була пересунута в сільську місцевість. Наприклад, секретар ЦК КП(б)У П. Любченко, який відповідав за питання культури, перебував у Харкові в 1932 р. тільки 72 дні, а в районах республіки – 283 дні⁸²⁷. Провал хлібозаготівель Сталін пов'язував з фактичною підтримкою селянського саботажу з боку українських комуністів. На січневому (1933 р.) об'єднаному пленумі ЦК і ЦКК ВКП(б) він заявив: «Не в селянах треба шукати причину утруднень у хлібозаготівлях, а в нас самих, у наших власних рядах»⁸²⁸.

Коли керівники Донецького обкому КП(б)У рапортували секретаріату ЦК ВКП(б) про результати «генеральної чистки», вони одержали таку телеграму за підписами Сталіна, Молотова і Кагановича (її зачитав на XII з'їзді КП(б)У делегат від Донецької області К. Коваль): «Лист Косіора і повідомлення обкому про репресії проти вільних і невільних саботажників одержані. Нарешті от ви починаєте братися за справу по-більшовицькому, ламаючи опір комуністичних і некомуністичних чиновників. До нас дійшли чутки, що вжиті заходи вважаються у вас цілком достатніми. Якщо це вірно, то така політика може погубити всю справу. По суті справи проведені вами заходи – тільки перший крок, який не можна вважати достатнім. Щоб перемогти, треба зробити дальший крок, розгорнути на всю потужність самокритику і перевірку виконання на всіх рудоуправліннях і шахтоуправліннях без винятку, перевірити людей на місці і безумовно покарати всіх тих, від яких тхне хоч би віддаленим душком саботажу»⁸²⁹.

⁸²⁶ XII з'їзд КП(б)У. 18–23 січня 1934 р. Стенографічний звіт. – Харків, 1934. – С. 238.

⁸²⁷ ЦК РКП(б)-ВКП(б) и национальный вопрос. – Кн.1. – 1918–1933 гг. – М., 2005. – С. 712.

⁸²⁸ Сталін Й. Твори. – Т.13. – С. 232.

⁸²⁹ XII з'їзд КП(б)У. 18–23 січня 1934 р. Стенографічний звіт. – С. 401.

Ця сталінська (за лексикою і стилем) телеграма з усією очевидністю показує, що керівництво партії, не задовольняючись «генеральною чисткою» компартійної вертикалі, брало курс на вилучення вертикалі державної безпеки з підпорядкування партійним комітетам і перетворення її в самостійну вертикаль, покликану здійснювати нагляд за «комуністичними чиновниками» (некомуністичних чиновників, згаданих у цій телеграмі, в Радянському Союзі, як відомо, не існувало). Незабаром цей курс був підкріплений організаційними змінами в структурі органів державної безпеки.

10 липня 1934 р. ЦВК СРСР утворив на базі ОДПУ Народний комісаріат внутрішніх справ СРСР, який очолив Г. Ягода. НКВС УСРР очолив В. Балицький. Загальносоюзний і республіканські наркомати внутрішніх справ увібрали в себе різноманітні структури (робітничо-селянську міліцію, прикордонні і внутрішні війська, архівну службу, службу реєстрації актів громадянського стану, пожежну службу і т. н.), але в них причаїлася головна структура – управління державної безпеки з відділами оперативним, економічним, секретно-політичним, окремим, транспортним, закордонним, обліково-статистичним, спеціальним⁸³⁰. За чисельністю своїх працівників (без позаштатних сексотів) Управління державної безпеки (УДБ) багатократно перевищувало решту структур НКВС, а також усі інші загальносоюзні й республіканські наркомати та відомства. Очолювалося воно безпосередньо наркомом внутрішніх справ. На зміну зловісній аббревіатурі – ДПУ – з'явилася нова, не менш зловісна – НКВС.

Радянське суспільство спочатку не помітило всієї небезпеки реорганізації каральних органів. Одночасно з реорганізацією, 10 липня 1934 р. була прийнята постанова ЦК ВКП(б) «Про роботу судів і прокуратури». НКВС позбавлявся значної частини судових функцій. Справи про злочини, які розслідувалися в ньому, після завершення слідства повинні були передаватися в судові органи. Судова колегія НКВС ліквідовувалася. Повноваження створеної при наркоматі Особливої (рос.: Особой) наради істотно зменшувалися порівняно з повноваженнями ліквідованої Судової колегії. Створювалися спеціальні колегії при верховних республіканських, крайових і обласних судах для розгляду справ про державні злочини і злочини проти порядку управління. Розгляд справ про зраду батьківщини, шпигунство, терор і диверсії покладалася на військові трибунали і Військову колегію Верховного суду СРСР. Усі інші справи, як вказувалося у постанові ЦК ВКП(б), «підлягали розгляду в народних судах на загальних підставах»⁸³¹.

⁸³⁰ Шаповал Ю. І. Переддень і апогей Великого терору // Політичний терор і тероризм в Україні. XIX–XX ст. Історичні нариси. – С. 442.

⁸³¹ Хлевнюк О. В. Политбюро. Механизмы политической власти в 1930-е годы. – М., 1996. – С. 109–110.

Газета «Известия ВЦИК», яку редагував М. Бухарін, так коментувала прийняття 10 липня рішення: «Уряд Союзу ухвалив організувати Наркомвнудсправ СРСР, вливши в нього ОДПУ і вилучивши судові справи. Це означає, що вороги всередині країни в основному розгромлені і розбиті; це означає, що боротьба, яка ще зовсім не закінчена, буде тривати, але значною мірою вже іншими методами; це означає, що величезною мірою зростає роль революційної законності, точних, фіксованих законом правил; це означає, що зростає роль судових установ, які розглядають справи відповідно з визначеними нормами судовиробництва»⁸³². Судячи з усього, не підписана стаття центрального органу радянської вертикалі влади (передовиці не підписуються) належала перу головного редактора. Можна побачити, як М. Бухарін оцінював методи «революційної законності» до прийняття партійно-радянських рішень від 10 липня 1934 р. Подолання кризи 1932–1933 рр. супроводжувалося не тільки спрямованими проти селянського саботажу хлібозаготівель каральними заходами за принципом «хто не працює, той не їсть», але й різкою активізацією боротьби з інакомисленням, особливо в середовищі інтелігенції. Середньовічні каральні дії проти селянства були обмежені в часі хоча б такою об'єктивною обставиною, як необхідність забезпечити весняну сівбу і врожай 1933 р. Тим часом дії проти інтелігенції і «комуністичних чиновників» набирали обертів, особливо в Україні. Й. Сталін потурбувався підвести теоретичне підґрунтя для політики посилення державного терору, пов'язавши успіхи в побудові соціалізму з неминучим загостренням класової боротьби у країні. Одночасно він поклав край суперечкам про те, який ухил становить головну небезпеку – в бік великоруського чи в бік місцевого націоналізму. «Головну небезпеку, – підкреслив він на XVII з'їзді ВКП(б) у січні 1934 р., – становить той ухил, проти якого перестали боротися і якому дали, таким чином, розростися до державної небезпеки»⁸³³. Як приклад такої небезпеки він наводив «гріхопадіння Скрипника і його групи на Україні». Після того, як зацькований Постишевим М. Скрипник покінчив життя самогубством, в Україні розгорнулася масштабна боротьба з «націонал-ухильниками» в партії, що велася переважно під час «генеральної чистки» КП(б)У, і з «українським буржуазним націоналізмом», яку проводили органи державної безпеки.

Ця боротьба проводилася без дотримання навіть тих куцих правил, які були встановлені гумовою «революційною законністю». Проте органи державної безпеки повинні були діяти в строго окреслених рамках, які задавалися безпосередньо Сталіним. Кожна новація в «революційній законності» виростала з конкретних вказівок вождя.

⁸³² Известия ВЦИК, 1934. – 11 июля.

⁸³³ XVII съезд ВКП(б). Стенографический отчет. – М., 1934. – С. 31–32.

Російськомовні аббревіатури ЧСИР («член семьи изменника родины») и ЖИР («жена изменника родины») з'явилися в добу Великого терору і пов'язані з наказом НКВС СРСР № 00486 від 15 серпня 1937 р. Т. Вронська у своєму дослідженні показала, однак, що репресії за сімейною ознакою почалися ще в 1934 р., коли до кримінальних кодексів РСФРР і союзних республік було включена стаття про відповідальність «членів сімей зрадників батьківщини»⁸³⁴. А першовитоки цієї статті можна знайти в написаній олівцем короткій записці сталінського сатрапа П. Постишева, яка датована 28 березня 1934 р. Записка зберігається в окремому конверті, прошитому в пухлій справі, що була сформована в УДБ НКВС УРСР з різноманітних документів, знайдених у службовому кабінеті В. Балицького після його арешту (наводимо мовою оригіналу):

«Всевол. Аппол.!

Надо обязательно семьи арестованных контрреволюционеров националистов выгнать из квартир и обязательно выселить их из пределов Украины на Север. С работы членов семей арестованных надо немедленно снять, с учебы – тоже.

Повторяю: надо как можно скорее выслать семьи из Украины, а также и всех тех, кто с ними жил в одних “гнездах”. Хотя, может быть, на последних пока фактического материала и не имеется, но все равно – это несомненно одна шайка-лейка.

Это не мое только личное мнение»⁸³⁵.

Вказівка «вигнати з квартир» виявилася для керівника ДПУ УСРР дуже корисною. Йому в цей час доводилося розв'язувати важке питання – перетягувати в нову столицю республіки колосальний апарат державної безпеки. Створювала-ся можливість, діючи в рамках встановлених правил, у найкращий спосіб вирішити свої побутові питання. 27 серпня 1934 р. В. Балицький скликав нараду вищих керівників відомства (з липня – вже НКВС), на якій обговорювалася діяльність Київського обласного управління. Більша частина апарату, як самокритично визнавав керівник управління О. Розанов, у першій половині 1934 р. самоусунулася «від безпосередньої агентурної роботи», бо у зв'язку з переїздом уряду з Харкова була задіяна на роботі «з очистки м. Києва від контрреволюційного елементу». Всього було вислано з Києва 25 тис., а з 50-кілометрової зони навколо Києва – 18 тис. осіб⁸³⁶.

Добре поінформований польський консул у Києві Станіслав Сосницький 7 червня 1934 р. доповідав своєму послу в Москву: «Сотні представників

⁸³⁴ Вронська Тамара. Упокорення страхом: сімейне заручництво в каральній практиці радянської влади (1917–1953 рр.). – К., 2013. – С. 54.

⁸³⁵ Галузовий державний архів СБ України. – Фонд друкованих видань. Архівна справа 408. – Т. 3. – Арк. 576 (конверт).

⁸³⁶ Там само. – Ф. 16. – Оп. 27. – Спр. 5. – Арк. 10.

інтелігенції вислані в Казахстан і в Північний край без заведення справи і без виroku, лише на підставі заяви органів державної безпеки про те, що дана особа підозрюється в антирадянській діяльності. Квартири репресованих негайно конфіскуються. Нерідко таким шляхом чекісти розв'язують свої житлові проблеми»⁸³⁷.

Масові репресії в Україні мали свою логіку розвитку, але розвивалися на загальному тлі. Голодомор 1932–1933 рр. шокував багатьох представників партійно-радянського апарату, які займали керівні посади в усіх ланках управління. Вони почали шукати засобів для виправлення становища. Проба сил відбулася в січні 1934 р. на XVII з'їзді ВКП(б).

Цей партійний з'їзд повинен був підбити підсумки «великого перелому» і затвердити основні показники другого п'ятирічного плану. Сталін бажав, щоб з'їзд підтвердив безпомилковість його керівництва. З цією метою було організовано виступи керівних діячів опозиції – М. Бухаріна, О. Рикова, М. Томського, Г. Зінов'єва, Л. Каменєва. Політично зломлені, ці люди каялися в тому, що раніше протистояли генеральній лінії партії, і проголошували дифірамби Сталіну. Услесливими компліментами на адресу організатора геноциду були наповнені виступи керівників радянської України.

Безпосередньо проти Сталіна на з'їзді не виступив ніхто. Безпечну можливість висловити своє негативне ставлення до генсека давала тільки процедура виборів до Центрального комітету, яка залишалася таємною. Сталін дістав менше голосів під час цих виборів, ніж багато інших кандидатів. Найбільшу підтримку кандидатів здобув С. Кіров.

1 грудня 1934 р. Кірова спіткала смерть від кулі вбивці. Причетність Сталіна до цієї акції не доведена документально. Є безсумнівним, що вбивство сталося на побутовій основі. Однак не можна сумніватися в тому, що ця основа була майстерно підготовлена чекістами. Загибель тих, хто був причетний до вбивства, а також тих, хто розслідував цю трагічну подію, виявляючи причетних до неї, не могли бути збігом обставин. Суть справи полягала зовсім не в тому, що Сталін усував потенційно небезпечного суперника. Усією своєю поведінкою С. Кіров доводив, що не збирався конкурувати з вождем, який міцно тримав у руках всі три вертикалі радянської влади. Вбивство функціонера такого масштабу мало бути обґрунтуванням для розв'язання терору в середовищі «комуністичних чиновників», який розгортався в країні, спочатку у вигляді «генеральної чистки» партійних лав від тих, хто підтримував селянський саботаж хлібозаготівель.

5 грудня в газеті «Правда» з'явилася датована днем смерті Кірова постановва ВЦВК про внесення змін у чинні кримінально-процесуальні кодекси союзних

⁸³⁷ Holodomor 1932–1933. Wielki głód na Ukrainie w dokumentach polskiej dyplomacji i wywiadu. Wybór i opracowanie Jan Jacek Bruski. – Warszawa, 2008. – S. 586.

республік. Тепер справи про терористичні організації та акти терору проти представників радянської влади розслідувалися у термін не більше 10 днів. Слухали ці справи без участі сторін, вирок про найвищу міру покарання виконувався негайно. Клопотання про помилування і касаційний розгляд справ нове судочинство не передбачало⁸³⁸.

С. Кірова вбили 1 грудня, а буквально через півтора-два тижні у Ленінграді, Москві, Мінську та Києві були організовані процеси над «терористичними групами». Зокрема, чекісти створили справу «Білогвардійського терористичного центру», до якого залучили 37 осіб. 13–15 грудня в Києві засідала Військова колегія Верховного суду СРСР, яка розправилася з підібраними жертвами. Відомого письменника А. Крушельницького, який у 1920-х роках приїхав в УСРР з Галичини, заслали з донькою на Соловки, а його синів стратили. На Соловки потрапив й інший галичанин, учений і громадський діяч Ю. Бачинський. Серед розстріляних представників національної інтелігенції, яких цинічно звинуватили у приналежності до білогвардійського терористичного центру, були драматург К. Буревій, поети О. Влизько, Д. Фальківський, новеліст Г. Косинка та ін. Серед політичних діячів однією з перших жертв нової кампанії став Ю. Коцюбинський. На момент арешту в лютому 1935 р. він працював головою Укрдержплану і заступником голови Раднаркому УСРР.

ЦК ВКП(б) звернувся 18 січня 1935 р. до партійних організацій із закритим листом «Уроки подій, пов'язаних із злодійським вбивством тов. Кірова». Лист закликав комуністів до викриття «антипартійних елементів усередині партії». Кожний член партії зобов'язувався надавати органам державної безпеки необхідне сприяння для своєчасного виявлення в її лавах «дворушників». Підкреслювалося, що «стосовно дворушника не можна обмежуватися виключенням з партії, – його потрібно ще заарештовувати й ізолювати, щоб завадити йому підривати міць держави пролетарської диктатури»⁸³⁹.

«Генеральна чистка» партії переросла в 1935 р. в перевірку партійних документів, а в 1936 р. – в кампанію з обміну документів. Під час цих кампаній теж були виключені з партії десятки тисяч осіб. Зважаючи на припинення прийому в партію під час «чистки», перевірки і обміну документів, її чисельність також істотно скоротилася й за рахунок природної смертності. Прийом відновився тільки з листопада 1936 р., але відбувався повільними темпами. У квітні 1937 р. чисельність КП(б)У дорівнювала 296 643 особам проти 550 433 на початок 1933 р.⁸⁴⁰

⁸³⁸ Реабилитация. Политические процессы 30–50-х годов. – М., 1991. – С. 31.

⁸³⁹ Известия ЦК КПСС. – 1989, №8. – С. 99.

⁸⁴⁰ Бабко Ю. В. Партійне будівництво на Україні у 1933–1937 рр. – Львів, 1971. – С. 124.

Згадаємо ще раз лист Й. Сталіна Л. Кагановичу від 11 серпня 1932 р.: «В Украинской компартии (500 тысяч членов, хе-хе) обретаются не мало (да, не мало!) гнилых элементов, сознательных и бессознательных петлюровцев, наконец – прямых агентов Пилсудского. Как только дела станут хуже, эти элементы не замедлят открыть фронт внутри (и вне) партии, *против* партии»⁸⁴¹. «Генеральна чистка» істотно вплинула на чисельність партії, але не менш масштабна боротьба на винищення «комуністичних чиновників» і «свідомих та несвідомих петлюрівців» була ще попереду. Попереду був Великий терор.

У 1982 р. у Франції вийшла збірка статей «Сталін у Парижі». У статті Стефана Куртуа, в майбутньому головного упорядника «Чорної книги комунізму», була зроблена спроба упорядкувати різновиди терору в комуністичній Росії. У рамках двох десятиліть, коли формувався радянський лад, автор виділив три види *масовидного* (за неологізмом, запровадженням В. Леніним) терору: а) проти явних ворогів режиму; б) проти селянства під час колективізації; в) починаючи від грудня 1934 р. – проти більшовицької партії⁸⁴².

Форми та різновиди терору, застосованого більшовицьким керівництвом під час побудови держави-комуні, були настільки різноманітними, що важко піддаються класифікації. Та все ж, у грубому наближенні класифікація С. Куртуа є вартою уваги. Якщо він датує початок тієї форми, яку Роберт Конквест назвав Великим терором, убивством С. Кірова, а не лютнево-березневим (1937 р.) пленумом ЦК ВКП(б), то тільки тому, що першовитоки третього виду терору визначилися пробою сил на XVII партійному з'їзді. Це засвідчує хоча б трагічна доля більшості делегатів з'їзду, всіх тих, в особистій відданості яких Сталін сумнівався. Особливу стурбованість вождя станом справ у КП(б)У, появу якої можна датувати зловісним «хе-хе» в довірчому листі Л. Кагановичу від 11 серпня 1932 р., слід вважати проявом регіональної (української) специфіки загальносоюзної політичної лінії.

З Куртуа можна сперечатися тільки щодо визначення цілей, яких Й. Сталін добивався, здійснюючи Великий терор. Вождь своїх розрахунків не обнародував. Він не мав потреби розкривати потаємні плани навіть перед найближчими співробітниками. Згаданий вище лист Кагановичу був досить відвертим тільки для того, щоб той спромігся зрозуміти, чого від нього хочуть. Скликаючи гостей на застілля, які були частими, Хазяїн не соромився накачувати їх алкоголем, аби почути відверті розмови, але сам ніколи не йшов на відвертість. Тому історики самотійно формулюють цілі, які він ставив перед собою, і нерідко дискутують з цього приводу в своєму колі.

⁸⁴¹ Сталин и Каганович. Переписка 1931–1936 гг. – С. 274.

⁸⁴² Куртуа Стефан. Більшовизм а la française. – К., 2012. – С. 335–336.

С. Куртуа вважає, що Великий терор мав три мети. По-перше, вождь домагався абсолютної влади шляхом перетворення ВКП(б) у цілком сталінську партію. По-друге, він прагнув трансформувати радянське суспільство за моделлю, визначеною марксистсько-ленінською ідеологією. По-третє, він силоміць накладав радянському народу «реальність» уявленого суспільства, «правдивість» його. Щоб точніше пояснити третю мету, Куртуа взяв на допомогу думку свого старшого колеги, члена Французької академії Алена Безансона: «Сталін змушував ідеологію тріумфувати над нескінченно відроджуваною реальністю громадянського суспільства»⁸⁴³.

Перша мета цілком очевидна і підтверджується всім масивом фактів, що перебували на поверхні від початку або були опубліковані після відкриття доступу до радянських архівів у десятках документальних збірників. Друга мета теж не викликає дискусії, хіба що треба було б звузити модель, визначаючи її не як всю марксистсько-ленінську ідеологію, а як сформовану програмою РКП(б) 1919 р. комуністичну доктрину. При такому уточненні, однак, ця мета – «тріумфувати над нескінченно відроджуваною реальністю» – перестає бути метою Великого терору і стає однією з цілей комуністичного будівництва, тобто поширюється на всі два десятиріччя побудови радянського ладу.

Третя мета, на мою думку, є невіддільною від другої. Взята у формулюванні С. Куртуа, вона стає, по суті, не метою, а методом досягнення мети. Тут можна провести аналогію зі статтею Й. Сталіна «Рік великого перелому. До XII річниці Жовтня», опублікованою газетою «Правда» 7 листопада 1929 р., тобто напередодні листопадового (1929 р.) пленуму ЦК ВКП(б). Видаючи бажане за дійсне, Сталін заявляв у цій статті, що в колгоспи пішов середняк, і цю «дійсність» пленум ЦК затвердив як політичну лінію, відмовляючись від досить-таки повільних темпів колективізації, затверджених XV партійним з'їздом. Узятя у формулюванні А. Безансона, третя мета теж поширюється на весь період створення радянського ладу. В процесі його створення суспільство перетворилося на атомізовану спільноту, в якій були знищені всі горизонтальні зв'язки між людьми. Специфічність створеного ладу, як показано в цій книзі, полягала у вертикалізації суспільних зв'язків і проникненні контрольованих радянською олігархією організаційних структур в усі пори суспільства.

Безпосередній початок Великого терору датується телеграмою Й. Сталіна й А. Жданова, які перебували в Сочі на відпочинку, Л. Кагановичу, В. Молотову та іншим членам політбюро ЦК ВКП(б) у Москві. У телеграмі, надісланій 25 вересня 1936 р., говорилося: «Вважаємо абсолютно необхідною і терміновою справою призначення тов. Єжова на посаду наркомвнусправ. Ягода явним чином виявився

⁸⁴³ Там само. – С. 336.

не на висоті свого завдання у справі розкриття троцькістсько-зінов'євського блоку. ОДПУ запізнилося в цій справі на 4 роки»⁸⁴⁴.

М. Єжов закінчив один клас початкового училища, брав участь у Світовій війні, потім перебував на військово-політичній роботі в Червоній армії. З 1922 р. перейшов на партійну роботу, через п'ять років почав працювати інструктором у центральному партійному апараті по роботі з кадрами. Оскільки Сталін вважав, що «кадри вирішують все», Єжов став одним з його технічних співробітників. У 1934 р. він 17 разів побував в кабінеті Сталіна (загальний час – 23 год. 40 хв.), у 1935 р. – 32 рази (загальний час – 88 годин 15 хв.)⁸⁴⁵. Не дивно, що в 1935 р. він піднявся у кар'єрному зростанні до секретаря ЦК ВКП(б) і голови Комісії партійного контролю при ЦК ВКП(б). Ці посади залишилися за ним і після 26 вересня 1936 р., коли він був призначений наркомом внутрішніх справ.

Великий терор на всіх етапах спрямовувався з Кремля і був наслідком рішень, які приймалися у найвищих компартійно-радянських інстанціях, зокрема, Й. Сталіним. Кремль застосовував відому техніку розверстки, тобто визначення обов'язкових завдань для місцевих властей. Так розверстувалися хлібозаготівельні плани в 1919–1920 і в 1930–1932 рр., завдання на розкуркулення селянських господарств під час колективізації сільського господарства. Таким же шляхом регулювалися тематична спрямованість та інтенсивність репресій у 1937–1938 рр.

Репресії стали масовими після пленуму ЦК ВКП(б) у лютому–березні 1937 р. Під час пленуму заарештували М. Бухаріна і О. Рикова. Сталін заявив, що країна опинилася в надзвичайно небезпечному становищі через підступну діяльність саботажників, шпигунів і диверсантів. Він обвинувачував «безтурботних, добросердних і наївних керівних товаришів», які нібито втратили здатність розпізнати ворога. Їм протиставлялися рядові члени партії, які могли підказати «правильне рішення». Тобто це був майже відвертий заклик до «бунту» проти керівників, старих партійців.

Щоб створити сприятливі умови для реалізації цього задуму, на березень–квітень 1937 р. ЦК ВКП(б) призначив перевибори місцевих комітетів партії. Однак вони не дали очікуваних результатів. Після цього ініціативу щодо чистки партійних органів взяв на себе Наркомат внутрішніх справ СРСР на чолі з М. Єжовим.

З липня 1937 р. секретарі обкомів, крайкомів і ЦК національних компартій одержали підписану Сталіним телеграму з текстом цілком секретної постанови політбюро ЦК ВКП(б). У постанові ЦК від 2 липня вимагалось впродовж п'яти днів узяти на облік усіх, хто повернувся після заслання на батьківщину, негайно заарештувати і розстріляти, пропустивши через «трійки», «найбільш ворожих»,

⁸⁴⁴ Реабилитация. Политические процессы 30–50-х годов. – С. 221.

⁸⁴⁵ Хлевнюк О. В. Политбюро. Механизмы политической власти в 1930-е годы. – С. 290.

а решта ж, менш активні, але все ж ворожі елементи, мали бути переписані й вислані за вказівкою НКВС. «Трійкою», яка розпоряджалася життям або смертю радянських громадян, став позасудовий орган, який складався з трьох осіб – першого секретаря партійного комітету, голови управління НКВС і обласного, крайового або республіканського (в союзних республіках) прокурора. Пропонувалося, теж у п'ятиденний строк, надати ЦК ВКП(б) відомості про склад «трійок», кількість осіб, які підлягали розстрілу, і кількість тих, хто мав бути виселений⁸⁴⁶.

Коли відповіді були одержані (як правило, такі дані знаходилися в картотеках місцевих управлінь державної безпеки), НКВС СРСР підготував проект оперативного наказу за № 00447 (два нулі перед рештою цифр означали найвищий рівень секретності). 31 липня наказ був затверджений політбюро ЦК ВКП(б). Згідно з ним у найближчі чотири місяці підлягало викриттю і репресуванню 259,5 тис. осіб (з них за вищою мірою – 25,9 тис.). Місцеві керівники мали право звертатися в центр з проханнями збільшити ліміт. Квота України становила 28 800 «осіб, що підлягали репресії» (з них 8 000 – першої категорії)⁸⁴⁷.

Згодом термін дії репресивних операцій за наказом № 00447 («куркульська лінія», як його називали) був подовжений до 15 березня 1938 р. Виявляючи пильність, місцеві керівники постійно просили дозволу збільшити ліміт, особливо для «осіб першої категорії», бо тюрми були переповнені, а створення нових таборів вимагало часу. Сталін завжди задовольняв такі прохання. У квітні 1938 р. він виділив найбільший ліміт, який коли-небудь надавався одній республіці або області: 30 000 по першій категорії для України⁸⁴⁸. У республіці вже три місяці порядкував М. Хрущов. У своїх спогадах він описував сюжет з репресіями відсторонено: «Почали ми знайомитися зі справами. По Україні нібито Мамай пройшов. Не було, як я уже говорив, ні секретарів обкомів партії в республіці, ні голів обласвиконкомів... На Україні була знищена тоді вся верхівка керівних працівників у декілька поверхів. Кілька разів змінювалися кадри, і знову арештовувалися і знищувалися»⁸⁴⁹.

Не варто звинувачувати М. Хрущова в розкручуванні маховика репресій. В Україні він змінив С. Косіора, про якого у довідці комісії П. Поспелова про причини репресій проти членів і кандидатів в члени ЦК ВКП(б), обраних на XVII з'їзді партії, говорилося так: «3 травня 1938 р. тов. Косіор С. В. був заарештований і 26 лютого 1939 року Військовою Колегією засуджений до розстрілу за те, що він нібито ще в 1922 році увійшов у контрреволюційну організацію "ПОВ"»

⁸⁴⁶ Верт Никола. Террор и беспорядок. Сталинизм как система. – С. 240–241.

⁸⁴⁷ Великий терор в Україні. «Куркульська операція» 1937–1938 рр. – Частина I. – К., 2010. – С. 103.

⁸⁴⁸ Верт Никола. Террор и беспорядок. Сталинизм как система. – С. 249.

⁸⁴⁹ Хрущев Н. С. Время, люди, власть. – Т. 1. – М., 1999. – С.147, 151.

(Польська організація військова), зайняв у ній керівне становище і був емісаром Пілсудського на Україні, а в 1934 р. створив і очолив “контрреволюційний змовницький терористичний центр на Україні”. Документально доведено, що заарештовували товариша Косіора без будь-яких на це підстав і приводів. З перших днів утримування його в Лефортовській тюрмі до нього застосовувалися найбільш варварські, звірячі тортури, чинилися допити понад 14 годин безперервно, в нічний час, позбавляючи його сну і мінімального відпочинку. Досить сказати, що він допитувався 54 рази, хоч у справі є лише 4 протоколи допиту. Позбавленням сну, жорстокими тортурами і катуваннями товариша Косіора змусили підписати протоколи, написані свавільно слідчими за відсутності звинуваченого»⁸⁵⁰.

Вражає не тільки абсолютна в своїй зухвалості безсенсовність звинувачень, завжди практикувана в сталінські часи. Вражає цілком серйозна, хоча й на рівні гротеску, готовність відповідальних працівників центрального компартійного апарату, які готували цю довідку для XX з'їзду КПРС, заперечувати подібні звинувачення: мовляв, документально не доведено, що один з найвищих сановників Радянського Союзу був насправді агентом Ю. Пілсудського. М. Хрущов, який займав рівновелику з С. Косіором посаду, чітко розумів, що піде слідом за ним, якщо не буде виконувати з готовністю і навіть з ентузіазмом волю вождя. Він спокутував свою провину організацією XX з'їзду КПРС, але суть справи не в цій провині. **Концентрація влади в державі-комуні була такою, що від волі, намірів, моральності та інших якостей однієї людини починала залежати партія, держава, країна. Зовнішньо принадна комуністична доктрина втягувала радянське суспільство у Спотворений світ.**

Операція за наказом № 00447 тривала замість чотирьох 15 місяців. Первинні ліміти «другої категорії» були подвоєні, а «першої категорії» – збільшені в п'ять (!) разів⁸⁵¹. Ця акція виявилася найбільш масштабною, але лише однією з багатьох. На засіданні політбюро ЦК 20 липня 1937 р. Сталін дав таке доручення чекістам: «Усіх німців на наших військових, напіввійськових і хімічних заводах, на електростанціях і будівництвах у всіх областях всіх заарештувати»⁸⁵². Ця сталінська записка була оформлена наказом за № 00439, який М. Єжов розіслав 25 липня місцевим управлінням НКВС. За рішенням політбюро ЦК від 9 серпня 1937 р. Єжов підготував наказ № 00485, який передбачав здійснити «цілковиту ліквідацію шпигунсько-терористичних мереж Польської організації військової». Далі за наказом № 00593 від 20 вересня 1937 р. були репресовані так звані «харбінці», тобто колишні службовці і робітники

⁸⁵⁰ Реабилитация: как это было. – Т. 1. – Март 1953 – февраль 1956. Документы. – М., 2000. – С. 326.

⁸⁵¹ Верт Николая. Террор и беспорядок. Сталинизм как система. – С. 243.

⁸⁵² Охотин Н., Рогинский А. Из истории немецкой операции НКВД. 1937–1938// Наказанный народ. – М., 1999. – С. 35.

Китайсько-Східної залізниці, які після її продажу Японії повернулися в СРСР. У жовтні й листопаді 1937 р. НКВС за вказівкою політбюро ЦК ВКП(б) почав здійснювати латиську, фінську, грецьку, румунську, естонську та інші операції. Переважна більшість жертв національних операцій була віднесена до «першої категорії».

Поряд з В. Молотовим і Л. Кагановичем М. Єжов став найбільш частим гостем у кабінеті вождя⁸⁵³:

	1937 рік		1938 рік	
	кількість відвідувань	Години і хвилини	кількість відвідувань	Години і хвилини
В. Молотов	213	601,20	170	470,25
Л. Каганович	128	406,10	74	200,45
М. Єжов	174	527,55	104	305,50

Кількісні результати спільної діяльності Сталіна і Єжова над розгортанням репресій підраховувалися кілька разів в офіційних інстанціях, і щоразу наводилися близькі цифри, які все-таки різнилися одна від одної. Зокрема, комісія президії ЦК КПРС, яку очолював М. Шверник, на початку 1963 р. встановила, що в 1937–1938 рр. було заарештовано 1372 тис. осіб, з них розстріляно 682 тис.⁸⁵⁴ У посмертно опублікованій статті В. Данилова склад заарештованих по семи національностям на всій території Радянського Союзу за час з 1 жовтня 1936 р. по 1 липня 1938 р. виявився таким⁸⁵⁵:

Національні групи	Загальна кількість заарештованих	Питома вага у відсотках
Росіяни	657 799	46,3
Українці	189 410	13,3
Поляки	105 485	7,4
Німці	75 331	5,3
Білоруси	58 702	4,1
Євреї	30 542	2,1
Греки	6 565	0,4
Всього	1 420 711	100,0

⁸⁵³ Хлевнюк О. В. Политбюро. Механизмы политической власти в 1930-е годы. – С. 290–291.

⁸⁵⁴ Источник. – 1995, №1. – С. 120.

⁸⁵⁵ Данилов В. П. Советская деревня в 1938–1939 годах// Трагедия советской деревни. – Т. 5. – Кн. 2. – С. 18.

За даними українсько-російсько-німецької дослідницької групи, яка тривалий час вивчала масові репресії на території України, кількість арештованих органами НКВС УРСР за час з 1 жовтня 1936 р. до 1 липня 1938 р. становила 253 051 особу. Соціальний склад арештованих за класифікацією НКВС був таким⁸⁵⁶:

Колишніх людей (поміщиків, дворян, торговців, жандармів та ін.)	109 380
Колишніх куркулів	95 395
Служителів культу	6 556
Декласованого елементу	18 685
Колишніх членів ВКП(б)	10 995
Колишніх членів ВЛКСМ	1 417
Кустарів	2 606
Домашніх господарок, пенсіонерів	4 306
Службовців	5 030
Одноосібників	3 310
Колгоспників	2 079
Робітників	1 168
Червоноармійців і молодший нацсклад РСЧА, НКВС	1 367
Комсклад РСЧА, НКВС	2 111
Співробітників НКВС	1 058

Ці дані засвідчують два обличчя Великого терору. Перше з них – терор проти куркулів, священнослужителів, а також образно названих чекістами «колишніх людей». Отже, терор у першу чергу був «зачисткою»: з суспільства вилучалися небажані елементи, аби воно відповідало вимогам держави-комуни. Кількість осіб, які відносилися до «правильних» соціальних груп, у середовищі заарештованих була мінімальною. «Правильними» вважалися навіть одноосібники, які могли перетворитися завтра на колгоспників або робітників.

Друге обличчя терору – це *винищення еліт*. Само собою зрозуміло, що до колишніх членів партії і комсомолу треба приплюсувати, як мінімум, командний склад РСЧА. Виходить не так мало заарештованих цієї категорії, адже мова йде про еліту.

Класифікація арештованих за характером злочину не становить особливого інтересу, бо тут усе залежало від вказівок «зверху» і фантазії слідчих. За доказовий матеріал правили зізнання звинувачуваних, отримані під тортурами, а також по-

⁸⁵⁶ Великий терор в Україні. – Частина II. – С. 122.

казання свідків. Найбільше арештовані звинувачувалися в повстанській діяльності (115 788 осіб), на другому місці фігурувала контрреволюційна агітація (30 854 особи), на третьому – диверсії (18 752 особи)⁸⁵⁷.

По «національній лінії» звинувачувалося 94 659 осіб. Серед найбільш численних були такі «лінії»: польська (54 011 осіб), німецька (23 036 осіб), румунська (6 188 осіб), грецька (5 642 особи)⁸⁵⁸.

За національним складом арештовані в Україні (253 051 особа) розподілялися таким чином⁸⁵⁹:

українці – 133 376
 поляки – 45 286
 німці – 25 752
 росіяни – 19 861
 євреї – 8 258
 білоруси – 2 276

Професор Донецького університету В. Нікольський розрахував кількість заарештованих за два повні роки – 1937 і 1938. У межах цих років НКВС УРСР розглянув справи 199 тис. осіб із 266 тис. заарештованих. З них 123 тис. осіб (62%) були розстріляні, 69 тис. (34,7%) заслані в ГУЛАГ. В Україні національні групи серед репресованих представлені такими числами⁸⁶⁰:

Національні групи	Питома вага груп	
	за переписом 1937 р., %	в репресіях 1937–1938 рр., %
Українці	78,2	53,2
Росіяни	11,3	7,7
Євреї	5,2	2,6
Поляки	1,5	18,9
Німці	1,4	10,2
Білоруси	0,4	0,8
Греки	0,4	2,3

Є дуже показовою невідповідність структури репресованих за національною ознакою їхній питомій вазі у населенні. Частка репресованих поляків у 12,6 разів

⁸⁵⁷ Там само. – С. 123.

⁸⁵⁸ Там само.

⁸⁵⁹ Там само. – С. 124.

⁸⁶⁰ Нікольський В. М. Репресивна діяльність органів державної безпеки СРСР в Україні (кінець 1920-х рр. – 1930-ті рр.). Історико-статистичне дослідження. – Донецьк, 2003. – С. 340, 624.

перевищувала їхню питому вагу в населенні. Серед репресованих греків різниця була шестикратною, щодо німців – семикратною. Вістря репресій спрямовувалося передусім на керівні кадри. Кількість росіян та євреїв на командних посадах була незіставно вищою порівняно з їх питомою вагою в населенні, а кількість українців – незіставно нижчою⁸⁶¹.

У листопаді 1938 р. Великий терор пішов на спад, знову-таки – з волі Сталіна. 15 листопада розгляд справ «трійками» був заборонений директивою РНК СРСР і ЦК ВКП(б). 17 листопада Сталін секретним циркуляром поклав край «масовим репресивним операціям» і в цьому контексті засудив «найбільші недоліки і перекозачення» в роботі НКВС. Циркуляру була надана форма постанови РНК СРСР і ЦК ВКП(б). 24 листопада М. Єжова перевели з посади наркома внутрішніх справ на посаду наркома водного транспорту СРСР. У квітні 1939 р. його арештували, а в лютому 1940 р. розстріляли. Мавр зробив свою справу і став непотрібним.

Доля «мавра» Єжова є досить показовою. Сталін дбав про чистоту мундира від 1930 р., коли написав статтю «Запаморочення від успіхів», і до заключного акорду з «їжаківими рукавичками», які він зняв на радість усім з одіозного наркомвнусправ. У цьому контексті варто зупинити увагу на долі тих, хто організував Голодомор. Тобто тих, хто не обтяжував себе розмовами про хлібозаготівлі або навіть про покарання колгоспників за саботаж згідно зі зрозумілою для всіх сентенцією «хто не працює, той не їсть». Мова йде про тих, хто здійснив акцію з трьох дій: конфіскації всього їстівного, фізичної та інформаційної блокади покараних таким середньовічним способом селян, щоб звести до нуля повстанський потенціал у голодуючих регіонах. Після кількох тижнів витримки в Кремлі організували галасливу пропагандистську кампанію: ось, мовляв, держава не тримає зла на несвідомих селян і подає їм продовольчу допомогу. Людей, які організували Голодомор, – якщо їх можна назвати людьми, – було лише шестеро: Сталін, Каганович, Молотов, Постишев і два керівники регіональних органів державної безпеки – Балицький (Україна) і Євдокимов (Північний Кавказ). Решту високопосадовців використовували «втемну».

Сталіну ця акція допомогла зберігати свій статус до біологічного кінця. Каганович і Молотов теж прожили довге життя, зберігаючи ідейний і психічний зв'язок з вождем до самої смерті. Це Сталін бачив, і тому вони залишилися при житті. Інші троє загинули у вогні Великого терору, вождь намагався не залишати слідів.

⁸⁶¹ Литвин В. М. Україна у війнах і революціях ХХ століття. 1914–1945. Закономірності національного державотворчого процесу. – К., 2012. – С. 323.

Доля В. Балицького, якого називали «гілйотиною України», добре ілюструється матеріалами справи, сформованої після його арешту. Я бачив цю справу в середині 90-х років, вона вражає тваринним страхом людини, яка надто добре знала, що чекає на неї та її сім'ю. Доля двох інших людей описана в матеріалах комісії П. Поспелова (тоді, в лютому 1956 р. вони вважалися несправедливо закатованими сталінським режимом представниками ленінської гвардії більшовиків):

«21 лютого 1938 року товариш Постишев був арештований і звинувачений у тому, що він – учасник право-троцькістської змови, спрямованої на повалення радянського ладу. Крім того, був японським, польським і німецьким шпигуном. Військова Колегія Верховного Суду СРСР у складі Ульріха, Дмитрієва і Сусліна винесла вирок тов. Постишеву – розстріл. У той же день вирок був виконаний. Тепер беззаперечно доведено, що над тов. Постишевим була вчинена ганебна розправа. Ще в ході слідства у справі Постишева один зі слідчих писав Єжову, що до Постишева застосовуються незаконні методи слідства, “показання” Постишева про його “шпигунську” та іншу антирадянську діяльність написані слідчими за відсутності Постишева»⁸⁶².

Ю. Євдокимов, як указувалося в матеріалах комісії П. Поспелова, один із активних учасників громадянської війни і боротьби з контрреволюцією, був нагороджений орденом Леніна і п'ятьма орденами Червоного Прапора. Тривалий час працював на керівних посадах в органах ОДПУ-НКВС, а в 1933 р. був обраний першим секретарем Північно-Кавказького крайкому партії. У лютому 1940 р. Євдокимов сказав в останньому слові на засіданні Військової колегії Верховного Суду СРСР: «Я скоро загину, але я хочу сказати суду, що і при новому керівництві (мав на увазі Л. Берію. – С. К.) апарат НКВС СРСР працює так само, як працював при Єжові, а звідси виникають к.-р. організації, представником яких зроблений я та інші. Про це я переконливо прошу донести Сталіну»⁸⁶³.

Мабуть, слід оцінити ці передсмертні слова, які адресувалися Сталіну одним з найвищих керівників органів державної безпеки. Сталін умів працювати не тільки з народом, але й з компартійно-радянською номенклатурою.

Великий терор став останнім епізодом у багатому на трагічні події десятилітті сталінського штурму. На відміну від ленінського, штурм завершився успішно. Нема причин говорити про половинчастість успіху, адже в повному обсязі комуністичну утопію не можна реалізувати навіть терором будь-якого масштабу. Вождь подолав опір одноосібній диктатурі в суспільстві і в партії, зосередив у своїх руках усі ресурси велетенської країни, створив

⁸⁶² Реабилитация: как это было. – Т. 1. – Март 1953 – февраль 1956. Документы. – С. 325.

⁸⁶³ Там само. – С. 329, 331.

міцну економічну основу для нарощування виробництва сучасних озброєнь, сформував потужну кадрову армію і був готовий втрутитися у боротьбу за панування на європейському континенті.

Якраз тут виникає питання про мотиви, якими керувався Сталін, розв'язуючи терор безпрецедентних масштабів у становищі тріумфатора. Всі попередні форми державного терору були превентивними, тобто попереджували небезпеки, прогнозовані чудово поінформованим режимом. Великий терор превентивним не був. Тому цілком природно звучить запитання, поставлене видатним московським істориком-дисидентом М. Гефтером: «Я історик, та хіба я можу зрозуміти, чому в 1937 році трапилося те, що трапилося? Я не знаходжу у світовій історії жодного випадку, щоб у момент найвищих успіхів могутньої країни знищувалися мільйони абсолютно лояльних людей! Ні, не разом з супротивниками і лояльні, – а тільки лояльні! Що це було?»⁸⁶⁴

До таємниці 1937 р. слід підходити концептуально. Під цим кутом зору слід вважати найбільш плідною думку М. Гефтера: страхітливих репресій зазнавали маси абсолютно лояльних людей. Якщо це так, – а в цьому не можуть сумніватися ті, хто прожив хоча б частину життя в умовах сталінщини, – то немає підстав знаходити факти, які «провокували» генсека на репресії, або відшукувати в його поведінці ознаки параної. З порога треба відкинути й твердження про безглуздість терору. Завдання полягає в тому, щоб знайти приховану залежність між відомими, але розглядуваними ізольовано фактами.

Надзвичайний VIII з'їзд рад СРСР 5 грудня 1936 р. затвердив нову Конституцію. У ній проголошувалося, що в Радянському Союзі побудовано соціалістичне суспільство. Багатоступеневі вибори до органів влади замінювалися прямими. Депутати обиралися таємним голосуванням. Конституція не допускала дискримінації за соціальним станом або походженням. Селяни одержували рівні з робітниками права обирати і бути обраними в усі органи влади. Категорія «позбавленців» ліквідувалася. Виборчі округи в містах мали формуватися не за виробничими одиницями (завод, фабрика, установа, інститут), а за місцем проживання виборців. Система функціонування влади також ставала іншою: з'їзди рад різного рівня замінювалися інститутом сесійних засідань місцевих і Верховних (республіки та Союзу) рад. Нові ради набули чимало рис звичайної парламентської влади.

Конституції союзних республік було розроблено за зразком союзної. Проект нової Конституції УРСР було опубліковано 1 січня 1937 р. Наприкінці січня Надзвичайний XVI з'їзд рад України її затвердив.

⁸⁶⁴ Век XX и мир (Москва). – 1990, №9. – С. 21.

Чому Сталін не перешкоджав, а найбільш активно (як голова конституційної комісії) сприяв політичним діячам і вченим (серед яких перебував його політичний противник М. Бухарін) розробляти і приймати найбільш демократичну за всіма світовими стандартами нову Конституцію СРСР?

Принципові зміни у конституційних нормах аніскільки не позначалися на системі реальної влади. Ради не були самостійною владою у своїй традиційній формі. Вони не могли стати самостійною владою і в своїй парламентській формі. Контроль над державою і суспільством здійснював підвладний генсеку партійний апарат, про який у «конституції соціалізму, що переміг», навіть не згадувалося. Формально, за буквою Конституції, владою були тільки ради. Скасування колишньої, цілком контрольованої партапаратом системи виборів означало появу теоретичної можливості для перетворення влади формальної на справжню – достатньо було виборцям обрати в парламент тих, кого вони бажали, а не запропонованих партійними комітетами перевірених і слухняних людей.

Така небезпека враховувалася ініціаторами розробки нової Конституції СРСР. Щоб звести її нанівець, запроваджувався цілий арсенал «удосконалених» виборчих процедур. Було покладено край усіляким розмовам про висування альтернативних кандидатур, які провадилися під час обговорення проекту. Виборчі комісії повинні були реєструвати тільки одного кандидата на кожне депутатське місце, а саме: кандидата від так званого «блоку комуністів і безпартійних». Сама думка про висування незалежного від влади кандидата оголошувалася антирадянською, що підпадало під відповідну статтю Кримінального кодексу.

У виборчому бюлетені, як того вимагала світова практика, повинні друкуватися варіанти рішень. Виборцю пропонувалося проявити свою волю активно, тобто залишенням у бюлетені тільки одного невикресленого прізвища кандидата в депутати. Організатори виборів на основі сталінської Конституції не виступили прямо проти рутинної практики. У примітці на бюлетені містилася така рекомендація: «залишіть прізвище одного кандидата, за якого ви голосуєте, решту викресліть».

У разі вільних виборів, навіть коли в бюлетені містилося тільки одне прізвище, голосуючий був би зобов'язаний визначити своє ставлення до кандидата у письмовій формі, тобто викреслити одне слово в альтернативній парі слів (наприклад: «згодний» і «незгодний»). Однак організатори здійснили підступне спрощення тексту бюлетеню: на ньому друкувалося *тільки одне прізвище кандидата від «блоку комуністів і безпартійних» та назва колективу, який його висунув*. Позитивне ставлення до кандидатури виключало необхідність викреслювати прізвище у бюлетені. Тобто *потреба будь-якої позначки виборця на бюлетені відпадала*. Виходило так, що візит до кабінки для таємного голосування був

потрібний тільки тим, хто мав намір викреслити кандидата в депутати. Кабінка ставала своєрідною перевіркою на лояльність.

Організатори виборчої кампанії потурбувалися про забезпечення належної явки на вибори. Виборці надходили у розпорядження величезної армії агітаторів, які рекрутувалися за виробничою ознакою з їхнього ж середовища. Виробничий підхід до формування агітаторських колективів дисциплінував їх. Слід взяти до уваги й те, що виборець став залежним від держави не тільки в місті (де він працював на державних підприємствах або в державних установах), але й на селі (в державних радгоспах або в одержавлених колгоспах). Агітатор відповідав за те, щоб усі його виборці проголосували.

Прийняття нової, цілком демократичної виборчої системи стало критичною точкою у становленні сталінської системи влади. Адже за певних умов виборці могли проігнорувати «маленькі хитрощі» організаторів виборчої кампанії, висунути власних кандидатів і вирвати владу у партапарату конституційним шляхом. Підводні камені у процедурі таємного голосування Сталін відчув на XVII з'їзді ВКП(б) під час виборів складу Центрального комітету.

Найбільш імовірно, хоча документально підтвердити це неможливо, що причиною небачених за масштабами пошуків «ворогів народу» саме в 1937 р. стала потреба зміцнити сталінську диктатуру в умовах нових виборчих процедур. Вибори до Верховної Ради СРСР були намічені в день прийняття Конституції на «найближчий час». Однак вони були відкладені більше ніж на рік, до 12 грудня 1937 р.

У лютому–березні 1937 р. замість виборів відбувся пленум ЦК ВКП(б), який поклав початок Великому терору. Сотні тисяч людей були знищені фізично. Мільйони були знищені морально, шляхом примушування до співробітництва з органами державної безпеки, публічного засудження «ворогів народу», вимушеної подачі неправедних свідчень на своїх співробітників, знайомих і навіть рідних. **Виборчий бюлетень народу довірили тільки тоді, коли довели його терором до певної кондиції.**

У виборах до Верховної Ради СРСР в Україні взяли участь 97% зареєстрованих виборців. За «блок комуністів і безпартійних» було подано понад 99% голосів у Раду Союзу і 98% – у Раду Національностей. В обстановці репресій майже не виявилось сміливців, які наважилися скористатися кабінкою для таємного голосування, щоб викреслити прізвище кандидата від «блоку комуністів і безпартійних».

Вибори до Верховної Ради УРСР відбулися 26 червня 1938 р. Було обрано 304 депутати, серед них – 153 робітники, 76 селян, 75 службовців; за партійним складом – 222 комуністи, 36 комсомольців, 46 безпартійних; за національним

складом – 186 українців, 111 росіян і 7 представників інших національностей. Соціальний, національний, партійний і демографічний склад депутатів ретельно дозувався на етапі висування кандидатур. Серед депутатів надзвичайно високою була частка службовців (24,7%) і росіян (36,5%). Це свідчило, що у формуванні депутатського корпусу привілейоване становище посіла компартійно-радянська номенклатура.

8.16

«Культурна революція»

У Радянському Союзі час між Першою і Другою світовими війнами вважався періодом побудови соціалізму. Соціалістичне будівництво розглядалося передусім як здійснення індустріалізації країни, колективізації сільського господарства і культурної революції. Аналізуючи більшовицьку «революцію згори», здійснену в міжвоєнний період, не варто відмовлятися від трьох напрямків перетворень, обумовлених галузевими особливостями. Виникає тільки запитання, чи варто вкладати у словосполучення «культурна революція» той зміст, який був звичним у радянську епоху. Ще раз необхідно застерегти: культурна революція передбачає духовний злет суспільства. Чи може він бути пов'язаний із середньовічними репресіями, спрямованими насамперед на духовне поневолення громадян? Запитання риторичне...

Компартійно-радянський режим потребував підтримки населення, яка досягалася засобами пропаганди і виховання. Щоб вони досягали потрібного ефекту, функціонерам режиму слід було не тільки боротися з «ворогами народу», а й постійно виконувати роль «слуг народу». Тому міцно пов'язана з функціями пропаганди і виховання сфера культури перебувала в центрі уваги керівників державної партії.

Одним з головних напрямів культурного будівництва вважалася кампанія ліквідації неписьменності. Пропаганда і виховання ставали по-справжньому успішними тільки тоді, коли громадяни як об'єкт впливу могли читати і писати. Громадяни, своєю чергою, розуміли, що ліквідація неписьменності є найпершою умовою подолання віковичної відсталості. У боротьбі з неписьменністю між державою і суспільством склався консенсус.

Зусилля держави і громадськості щодо ліквідації неписьменності не дали сто відсоткового результату через відсутність бажання вчитися у багатьох людей похилого віку. Однак досягнуті результати були вагомими. Перепис населення 1897 р. засвідчив, що в українських губерніях налічувалося 72% неписьменних.

А в 1939 р. перепис зареєстрував таку кількість письменних у віці від 9 років і старших (у відсотках)⁸⁶⁵:

Області	Міське населення	Сільське населення
Вінницька	88,5	78,9
Ворошиловградська	87,3	81,1
Дніпропетровська	90,8	85,7
Житомирська	87,6	78,0
Запорізька	92,8	88,8
Кам'янець-Подільська	87,9	78,0
Київська	92,7	81,6
Кіровоградська	89,6	83,5
Миколаївська	92,0	86,2
Одеська	93,4	84,3
Полтавська	91,4	84,5
Сталінська	88,8	85,7
Сумська	91,1	82,3
Харківська	91,8	81,9
Чернігівська	90,3	81,7
Молдавська АРСР	86,7	79,6

Щоб кількість неписьменних не зростала, треба було охопити навчанням усіх дітей шкільного віку. ЦВК і РНК СРСР 14 серпня 1930 р. ухвалили постанову про запровадження в країні обов'язкового початкового навчання. У першій п'ятирічці істотна частка початкових шкіл була перетворена на семирічки. Деякі семирічки, особливо у великих містах, переходили на десятирічне навчання. В другій п'ятирічці кількість шкіл-десятирічок збільшилась майже вдасятеро, в них навчалось до третини учнів⁸⁶⁶.

Учительські кадри були найбільш масовим загоном української інтелігенції. За переписом 1939 р. налічувалося 216,5 тис. учителів, у тому числі 87,7 тис. (40,5%) – у містах і 128,8 тис. (59,5%) – у селах⁸⁶⁷. Вони й постраждали найбільше від масового терору, особливо при його найвищих сплесках у 1933 і 1937 р. Після М. Скрипника Наркомат освіти очолив В. Затонський. Перестраховуючись на цій

⁸⁶⁵ Всесоюзная перепись населения 1939 г. Основные итоги. – М., 1992. – С. 45.

⁸⁶⁶ Литвин Володимир. Україна: міжвоєнна доба (1921–1938). – К., 2003. – С. 320.

⁸⁶⁷ Касьянов Г. Українська інтелігенція 1920-х – 30-х років: соціальний портрет та історична доля. – С. 166.

небезпечній посаді, він з особливою енергією боровся зі «скрипниківщиною». У серпні 1933 р. новий нарком виступив на пленумі Ради національних меншин, де бідкався з приводу того, що «навколо залишилося ще чимало куркулів, махновських, петлюрівських і денікінських послідовників». Через кілька місяців, виступаючи на пленумі профспілки працівників освіти, він визначив питому вагу цих «ворогів народу» в загальній масі учительства – до 10% і зробив такий висновок: «З системи НКО ще не вичищена вся ця контрреволюційна наволоч. Чистка повинна продовжуватися далі»⁸⁶⁸. У 30-ті роки були репресовані або звільнені найбільш досвідчені вчителі з великим досвідом роботи. Їх замінила молодь – випускники вищих навчальних закладів, у яких підготовка фахівців здійснювалася ударними темпами з явною шкодою для якості. Відповідно знизився рівень навчання в загальноосвітній школі.

Найголовнішим завданням у культурному будівництві вважалася підготовка у вищих навчальних закладах фахівців з робітничого середовища. Від робітників-комуністів, комсомольців і членів профспілок, які потрапляли до ВНЗ за відповідними путівками, не вимагали свідоцтво про закінчення середньої школи, вони не складали вступних іспитів. Проте полегшені правила прийому не розв'язували проблеми «оробітничення» вищої школи: від студентів вимагалися знання. Тому при ВНЗ почали працювати робітничі факультети, на яких майбутні першокурсники у прискореному темпі оволодівали програмою середньої школи за профільними дисциплінами.

У 1920 р. в УСРР були ліквідовані університети (в Росії вони залишилися), щоб створити на їх базі інститути народної освіти і прискореними темпами розв'язати проблему підготовки учительських кадрів з вищою освітою. Однак вища школа в цілому зберігала до початку першої п'ятирічки дореволюційну структуру. З 1929/30 навчального року багатопрофільні вузи (Харківський і Київський політехнічні, Сталінський гірничий та ін.) були ліквідовані і на їхній матеріальній базі створені галузеві інститути. На підприємствах з кадрами досвідчених інженерів у 1930 р. з'явилися вищі навчальні заклади технічного профілю, які безпосередньо пов'язувалися з виробництвом (Харківський електромеханічний завод, Штерівська ДРЕС, Кадіївська шахта №1 та ін.). Одночасно почала створюватися система ВНЗ для підготовки керівних кадрів – академії. У Харкові виникла Агроіндустріальна академія, де здобували вищу освіту директори радгоспів і машинно-тракторних станцій. Там же почала працювати промислова академія з вечірніми відділеннями в Києві, Дніпропетровську, Одесі.

Досвід показав, що підготовка фахівців в інститутах вузького профілю виявилася незадовільною. З 1933 р. була відновлена університетська освіта, а з 1934 р. –

⁸⁶⁸ Там само. – С. 154.

політехнічна. Однак після всіх реорганізацій чисельність ВНЗ залишилася великою. Кількість їх в Україні відповідно збільшилася з 19 в 1914/15 навчальному році до 129 в 1938/39, а чисельність студентів – з 27 до 124 тис. Радянська Україна за чисельністю студентів випередила Велику Британію (50 тис.), Німеччину (70 тис.) і Францію (72 тис.). Вища школа уперше з'явилася в 28 містах республіки. Серед цих міст по чотири інститути мали Вінниця, Полтава, Сталіно, по три – Ворошиловград, Запоріжжя, Кривий Ріг, Житомир, Миколаїв, Херсон. У роки першої п'ятирічки вищі навчальні заклади і технікуми підготували 110 тис., а в роки другої – 196 тис. фахівців⁸⁶⁹. Значна частина фахівців робітничо-селянського походження розділила сумну долю репресованих фахівців з дореволюційними дипломами.

У національній політиці Кремля після 1933 р. відбулися істотні зміни. Вважаючи радянську владу цілком укоріненою в національних республіках, Й. Сталін змінив акценти у затвердженій XII з'їздом РКП(б) політиці коренізації. Визначення радянської культури як національної за формою та соціалістичної за змістом не переглядалося, бо державний лад ґрунтувався на принципі політизації етнічності. Однак *проголошення націоналізму головною небезпекою* в партії та державі відкрило шлях до посилення завжди існуючого в радянському суспільстві великодержавного шовінізму. Політика українізації безпосередньо в Україні не припинялася, але її поділ на «більшовицьку», що підтримувалася, і «петлюрівську», яка нещадно переслідувалася, полегшив повзучу русифікацію всіх складових елементів національної культури.

Русифікація торкнулася передусім освітньої галузі. Підготовлений М. Хрущовим з'їзд республіканської партійної організації у червні 1938 р. занотував: «XIV з'їзд КП(б)У з особливою силою підкреслює необхідність ліквідувати наслідки ворожого шкідництва у викладанні російської мови в неповних середніх і середніх школах, а також у вузах. Буржуазні націоналісти, троцькісти і бухарінці йшли на всякі мерзоти й підлості, щоб вигнати велику російську мову з наших шкіл і вузів. Зусилля троцькістів, бухарінців і буржуазних націоналістів були спрямовані на відрив українського народу від братерської дружби з великим російським народом, на відрив Радянської України від Союзу Радянських Соціалістичних Республік і відновлення капіталістичного рабства»⁸⁷⁰. У цих твердженнях, супроводжуваних незвичною для документів державної партії лайкою, відчувався смертельний страх місцевих функціонерів, яких могли звинуватити в чому завгодно тільки через те, що вони були українцями.

⁸⁶⁹ Кульчицький С. В. Україна між двома війнами (1921–1939 рр.). – К., 1999. – С. 258.

⁸⁷⁰ Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК. – Т. 1 – С. 893–894.

Подібно до того, як держава-комуна виконувала свої підприємницькі функції за допомогою обов'язкових для всіх працівників стандартів і нормативів, так само вона мусила користуватися у справі комуністичного виховання і пропаганди канонізованими текстами. *Особливого значення набувала препарована відповідним чином історія країни.* Й. Сталін присвятив у березні 1934 р. два засідання політбюро ЦК ВКП(б) обговоренню підручників і програм з вітчизняної історії для загальноосвітньої школи. Репресований пізніше видатний російський історик С. Піонтковський, який був присутній на другому засіданні, залишив запис про зміст дискусії у щоденнику, що зберігся у фонді Центрального архіву ФСБ РФ. За його свідченням, нарком освіти А. Бубнов запропонував створити підручник з історії народів СРСР. Він розглядав країну за конституцією – як співдружність союзних республік, кожна з яких має право на власну історичну пам'ять. Натомість Сталін заявив: нам потрібний підручник з історії СРСР, російський народ у минулому збирав інші народи, до такого збирання він приступив і тепер⁸⁷¹. У свідомості вождя поняття «Росія» і «СРСР» збігалися!

15 травня 1934 р. з'явилася постанова РНК СРСР і ЦК ВКП(б) «Про викладання громадянської історії в школах СРСР». Услід за нею була створена комісія політбюро ЦК у складі Й. Сталіна, А. Жданова, О. Стецького, А. Бубнова, Л. Кагановича і В. Куйбишева, яка повинна була відібрати найкращі підручники з елементарного курсу історії СРСР для початкової школи. Переможцем конкурсу став підручник, створений «за допомогою» комісії колективом під керівництвом А. Шестакова. Він вийшов у світ у 1937 р. і став еталонним. *Відтоді вітчизняною історією в Україні була визнана більше ніж на півстоліття історія Росії, закамфльована під історію СРСР.* Тисячолітня історія України була або проігнорована, або привласнена. Перелицьовуючи історію України на історію Росії, автори шкільних підручників не винаходили пороку. Цю роботу здійснили ще російські історики XVIII–XIX ст.

Майже одночасно з цією консервативною революцією в зображенні минулого була створена канонізована історія російського революційного руху після скасування кріпосного права, яка плавно переростала в історію партії більшовиків і здійснених нею перетворень у перші два десятиліття після захоплення влади. Спеціальна комісія підготувала текст книжки «Історія ВКП(б). Короткий курс», для якої Й. Сталін особисто написав підрозділ про діалектичний та історичний матеріалізм. Коли завідувач організаційного відділу ЦК ВКП(б) Г. Маленков представив вождю відомості про освітній ценз периферійного керівництва вже сталінської після

⁸⁷¹ Брандербергер Д. А. Национал-большевизм. Сталинская массовая культура и формирование русского национального самосознания (1931–1956). – Санкт-Петербург, 2009. – С. 47.

«генеральної чистки» партії, той розпорядився максимально спростити текст «Короткого курсу». Справді, мінімальний і максимальний освітній рівень секретарів партійних комітетів різних ланок були такими (у відсотках)⁸⁷²:

Парткоми	Початкова освіта	Вища освіта
міськпарткоми	60,6	9,7
облпарткоми	70,4	15,7
райпарткоми	80,3	12,1

Книга «Історія ВКП(б). Короткий курс» була надрукована у 1938 р. величезним накладом. Щоб вона стала цілком доступною, газета «Правда» передруковувала всю її – розділ за розділом. Текст «сталінської Біблії» передрукували й деякі обласні газети.

Радянській владі в Україні дісталася у спадщину створена гетьманом П. Скоропадським Всеукраїнська академія наук. Упродовж десяти років ЦК КП(б)У робив малоуспішні спроби радянізувати її. Цьому заважала процедура нового поповнення: обрання наявним складом академіків при *таємному голосуванні*.

Поворотним у житті ВУАН став 1929 рік. Політбюро ЦК КП(б)У вирішило «приборкати» академічну громаду шляхом одномоментного вливання до її складу великої кількості нових членів, обраних *відкритим голосуванням* із залученням до висування кандидатур не тільки наукової громадськості республіки, але й «робітничо-селянських мас». Н. Полонська-Василенко розповідала, як це відбувалося: «На підприємствах читали доповіді про завдання, працю та досягнення ВУАН. Закликали робітників та селян відвідувати Академію і на місці переконуватися в її праці... Передвиборний ажіотаж вийшов за стіни ВУАН: по всіх місцевках, на заводах, фабриках, у всіх установах обговорювали кандидатури академіків і вирішували питання про гідність їх. Преса України щодня вміщала списки кандидатів і слідом за тим – детальну характеристику кожного з кандидатів, з доносами, папюженням, виявленням соціального походження кандидата та його дружини. Це була злива доносів та наклепів, яка для багатьох висуванців закінчувалася в НКВД і концтаборах. Чимало поважних учених, чиї імена було оголошено в пресі (до речі, без відома і дозволу зацікавлених осіб), спішно зняли свої кандидатури, і тим врятували себе від дальшого “роз’яснення”»⁸⁷³.

⁸⁷² И. В. Сталин в работе над «Кратким курсом истории ВКП(б)» // Вопросы истории. – 2002, № 11. – С. 4.

⁸⁷³ Полонська-Василенко Н. Українська академія наук. Нарис історії. – Част. 2. – Мюнхен, 1955. – С. 60.

У червні 1929 р. відбулися єдині за всю історію Академії вибори з процедурою відкритого голосування. Кількість дійсних членів ВУАН поповнилася в цьому році одразу на 33 особи, тоді як поповнення за попередні шість виборів у 1923–1928 рр. становило тільки 30 осіб. Переважна більшість кандидатур, відфільтрованих у ЦК КП(б)У, складалася зі вчених світового рівня: О. Богомолець, М. Вавилов, М. Кравчук, О. Палладін, Є. Патон, М. Слабченко, Д. Яворницький та ін. Проте не відмовили собі у бажанні стати академіками й деякі партійні діячі, зокрема Г. Кржижановський і О. Шліхтер (економічні науки), В. Затонський (хімічні науки), М. Скрипник (філософія, соціологія, право).

Одразу після виборів у Києві почалися арешти у зв'язку з процесом «Спілки визволення України». На процесі СБУ в Харкові були засуджені 24 співробітники ВУАН, у тому числі два академіки – С. Єфремов і М. Слабченко.

Від липня 1930 р. посаду президента ВУАН займав О. Богомолець. На початок 1931 р. у складі Академії налічувалося 164 науково-дослідні установи, де працювали 242 наукових працівники, серед них 79 академіків⁸⁷⁴. Упродовж 30-х років ВУАН значно розширилася за рахунок передачі їй ряду інститутів з системи Наркомосу (фізики, ботаніки, мікробіології, геології, хімії, біології, фізичної хімії, водного господарства). Кафедри, кабінети і лабораторії були об'єднані в науково-дослідні інститути, які стали основою структури АН УРСР.

Від початку 30-х років основними осередками науково-дослідної роботи стали інститути. Академія почала працювати за планом. Держава фінансувала ВУАН і вимагала виконання планових завдань. Після затвердження нового статуту в 1936 р. ВУАН була перейменована на Академію наук УРСР.

Якщо в 20-х роках у ВУАН розвивалися передусім гуманітарні науки, то в 30-х завдяки виділенню значних бюджетних коштів на створення лабораторно-експериментальної бази були зроблені вагомі кроки в розвитку природознавчих і технічних наук. Було розроблено технологію кисневого дуття для інтенсифікації процесу виплавки чавуну і сталі (М. Мозговий), отримано важку воду (О. Бродський), створено зварювальну головку для автоматичного зварювання відкритою дугою (Є. Патон). М. Кравчук і С. Бернштейн одержали важливі результати в галузі математики, М. Крилов і М. Боголюбов створили теорію нелінійних коливань.

Утворений у Харкові в 1928 р. Український фізико-технічний інститут (до складу АН УРСР увійшов в 1938 р.) перетворився в один з найбільших центрів теоретичної фізики в Європі. Тут провадилися дослідження атомного ядра, фізики металів, фізики молекулярних кристалів. В інституті став до ладу прискорювач елементарних частинок, на якому було одержано ядерну реакцію шляхом розщеплення ядра

⁸⁷⁴ Національна академія наук України. 1918–2008. – К., 2008. – С. 39.

атома літію (О. Вальтер, О. Лейпунський, К. Синельников та ін.). Великий внесок у розвиток теоретичної фізики зробили Л. Ландау, Є. Ліфшиць та інші вчені.

У 20-ті роки академічні кафедри та комісії, очолювані Д. Багалієм, М. Василенком, М. Грушевським, М. Слабченком, плідно розробляли проблеми історії України. У лінгвістиці і літературознавстві вагомі здобутки були одержані М. Возняком, С. Єфремовим, М. Зеровим, А. Кримським. Однак українознавчі дослідження часто інтерпретувалися як націоналістичні. З вульгаризаторських позицій шельмувалися навіть праці першого історика-марксиста М. Яворського.

У 1931 р. в Харкові було створено Всеукраїнську асоціацію марксистсько-ленінських інститутів (ВУАМЛІН), президентом якої став О. Шліхтер. Влада розраховувала на те, що таке об'єднання наукових установ успішніше розроблятиме проблеми суспільних наук, ніж «буржуазна» ВУАН. У 1934 р. установи ВУАМЛІН переїхали до Києва, але більшість працівників залишилася в Харкові, тому що для них не знайшлося житла у новій столиці. Більша частина тих, хто переїхав, зазнала репресій, і тільки одиниці в 1936 р. почали працювати у новостворених академічних інститутах гуманітарного профілю, з якими ВУАМЛІН формально злився – економіки, історії України, українського фольклору, української літератури.

Літературний процес в Україні набув широкого розвитку під впливом революційних подій, а згодом українізації. Виникли численні центри літературної творчості, створювалися об'єднання, гуртки і студії, в яких літератори шукали своє місце в громадсько-політичному та художньому житті.

У Києві сформувалася група неокласиків, які прагнули привнести в українську літературу здобутки європейського красного письменства. Неокласики М. Зеров, О. Буртгард (Ю. Клен), М. Драй-Хмара, М. Рильський та ін. не визнавали низькопробної революційно-масової літератури, створеної для потреб моменту. У середині 20-х років М. Хвильовий і М. Яловий заснували «Вільну академію пролетарської літератури» (ВАПЛІТЕ), яка об'єднала видатних письменників і поетів – М. Бажана, О. Довженка, М. Куліша, Ю. Смолича, В. Сосюру, П. Тичину, Ю. Яновського та ін.

На переламі 20-х і 30-х років компартійні чиновники вирішили організувати похід робітників у літературу. На заклик профспілок у 1931 р. близько 2 тис. робітників-ударників улилися до літературних гуртків. Для них утворювалися консультативні бюро при редакціях літературних журналів, видавалися посібники, як писати романи, повісті, поеми, публіцистичні есе.

У квітні 1932 р. ЦК ВКП(б) ухвалив постанову «Про перебудову літературно-художніх організацій», яка круто змінила життя творчих працівників. Під керівництвом ЦК КП(б)У відбулася підготовка I з'їзду письменників України. З'їзд роз-

почався в червні 1934 р. в Харкові, а після перенесення столиці продовжив роботу в Києві. На ньому було створено Спілку радянських письменників України. Услід за літераторами в творчі спілки об'єдналися театральні діячі, художники, композитори. *За допомогою спілок ідеологічні відділи партійних комітетів могли легко придушити в зародку будь-які відхилення від регламентованого мислення та лінії поведінки.* Утвердилася жорстка система контролю над духовною творчістю. Одноразово держава через спілки забезпечувала творчій інтелігенції високі стандарти повсякденного життя (житло, продовольство, медичне обслуговування тощо).

Контроль і регламентація згубно впливали на творчу долю видатних і талановитих особистостей. Такий блискучий поет, як П. Тичина, «вписався» в сталінську добу, завоював становище офіційно визнаного метра поезії, але його яскравий талант потьмянів. М. Рильському довелося відсидіти півроку у в'язниці за звинуваченням в «українському буржуазному націоналізмі». Та його поетична муза регламентації не піддалася. Збірки «Київ», «Літо», «Збір винограду» були вершинами української поезії міжвоєнного періоду.

Читачів захоплювали дотепні й гострі гуморески Остапа Вишні (П. Губенка). У 1933 р. письменника звинуватили у причетності до вигаданої чекістами «Української військової організації» (УВО) й засудили на 10 років концтаборів. Тоді ж за приналежність до УВО був засланий на Соловки М. Ірчан. Покінчив життя самогубством зацькований М. Хвильовий.

«Кіровські» експрес-процеси започаткували довгу смугу репресій. Усього протягом 1934–1938 рр. за безпідставними звинуваченнями було репресовано 97 членів і кандидатів у члени Спілки. Це становило більше половини складу Спілки письменників радянської України, затвердженого під час першого письменницького з'їзду.

Незважаючи на репресії, музичне життя України було цікавим і різноманітним. Плідно працювали композитори М. Вериківський, Г. Верьовка, П. Козицький, В. Косенко, Б. Лятошинський, Л. Ревуцький та ін. У 1922 р. утворилося музично-творче об'єднання – Товариство ім. Леонтовича. Тривало творче життя прославленої капели «ДУМКА» («Державна українська мандрівна капела»), хору ім. К. Стеценка, яким керував М. Вериківський, капели-студії ім. М. Леонтовича під керівництвом Г. Верьовки.

Яскравим здобутком українського театального мистецтва став театр «Березіль», створений видатним режисером Л. Курбасом. Театр прославився постановками західноєвропейських і українських класиків. Чільне місце в його репертуарі посіли п'єси талановитого українського драматурга М. Куліша. У 1926 р. театр «Березіль» перевели в Харків. Натомість із Харкова в Київ тоді ж був переведений Український драматичний театр ім. І. Франка. У його трупі працювали

такі видатні майстри старшого і молодшого покоління, як Г. Юра, Г. Борисоглібська, Ю. Шумський, Н. Ужвій, А. Бучма, Д. Мілютенко, П. Сергієнко та ін.

З 1926 р. почала працювати Київська державна філармонія. Тоді ж театр ім. К. Лібкнехта був перетворений у Київську академічну українську оперу. Тут ставилися класичні українські опери М. Лисенка і С. Гулака-Артемовського, а також опери і балети радянських композиторів – Б. Яновського, Б. Лятошинського, В. Фемеліди та ін. Зарубіжні класичні опери звучали на київській сцені українською мовою. Велику роботу з перекладу оперних лібрето проробили українські поети, у тому числі М. Рильський і П. Тичина.

Популярним серед киян був заснований у 1934 р. театр музичної комедії. На його сцені ставили шедеври І. Кальмана, Ж. Оффенбаха, Ф. Легара.

Народний театр, який з 1918 р. працював у Києві в приміщенні Троїцького народного дому, був перетворений у театр ім. М. Заньковецької. На чолі колективу стали його засновники Б. Романицький, В. Яременко та ін. У творчій діяльності колективу брав безпосередню участь колишній керівник Народного театру П. Саксаганський. Театр ім. М. Заньковецької створювався як пересувний, його трупа роз'їжджала містами і селами України, знайомлячи глядачів з п'єсами класичної і радянської драматургії.

Від 1926 р. в Києві розпочав діяльність Російський драматичний театр (з квітня 1941 р. – ім. Лесі Українки). Тут ставилися здебільшого твори радянської драматургії – «Розлом» Б. Лавреньова, «Бронепоезд 14-69» В. Іванова, «Оптимістична трагедія» В. Вишневського, меншою мірою – дореволюційна російська класика.

У 1922 р. у Харкові було утворено Всеукраїнське фотокіноуправління (ВУФКУ) з метою налагодження виробництва фільмів і організації кінопрокату. Тоді ж у Києві стало працювати регіональне відділення ВУФКУ, яке відкрило Художню майстерню екранної творчості, де здійснювалася підготовка кіноакторів. Кінолабораторія ВУФКУ в Києві створювала хронікальні кінострічки.

Наприкінці 1926 р. правління ВУФКУ переїхало до Києва. Незабаром у місті розгорнулося будівництво найбільшої в СРСР кінофабрики. З 1927 р. почав виходити друкований орган ВУФКУ – газета «Кінотиждень» (з 1928 р. – «Кіногазета»). У 1930 р. на базі теакінофакультету Київського художнього інституту й Одеського технікуму був утворений Київський інститут кінематографії.

На фабриці «Українфільм» (з 1936 р. – Київська кіностудія художніх фільмів) у 30-х роках було створено 114 ігрових фільмів, з них 60 німих, 2 кольорових, а також велику кількість хронікальних і культурфільмів. У 1929 р. відкрився спеціалізований кінотеатр культурфільму, який пропагував наукові знання. Цього ж року на кінофабриці почав працювати Олександр Довженко. Тут він створив свої кінофільми «Земля», «Іван», «Щорс». І. Савченко створив фільм «Вершники»

за мотивами однойменного роману Ю. Яновського та історичний фільм «Богдан Хмельницький» за сценарієм О. Корнійчука. І. Кавалерідзе поставив фільм «Прометей» і здійснив екранізацію двох класичних українських опер – «Наталка Полтавка» М. Лисенка і «Запорожець за Дунаєм» С. Гулака-Артемовського. За мотивами повістей М. Гоголя були створені перші кольорові стрічки – «Сорочинський ярмарок» М. Екка і «Майська ніч» М. Садковича.

Фільми О. Довженка «Арсенал» (1929 р.) і «Земля» (1930 р.) були визнані шедеврами світового кіномистецтва. У 1958 р. на міжнародному кінофестивалі в Брюсселі «Земля» була визначена як один із 12 найкращих фільмів усіх часів і народів.

За успіхами українського кіновиробництва і кіномистецтва стояла незрима фігура Й. Сталіна. У привітанні працівникам радянської кінематографії у зв'язку з її 15-річчям вождь наголошував у січні 1935 р.: «Кіно в руках Радянської влади являє собою величезну, неоціненну силу. Володіючи винятковими можливостями духовного впливу на маси, кіно допомагає робітничому класу і його партії виховувати трудящих у дусі соціалізму, організовувати маси на боротьбу за соціалізм, підвищувати їх культурну і політичну боездатність»⁸⁷⁵.

Сталін одразу оцінив геній О. Довженка і зробив усе можливе, щоб використати його в інтересах комуністичної пропаганди. У 1932 р. у Довженка склалися напружені відносини зі М. Скрипником, який звинуватив режисера у фашизмі після перегляду фільму «Іван». Довженко виїхав у Москву шукати захисту в Сталіна і знайшов його. Під час нагородження орденом Леніна у приміщенні ЦВК СРСР Довженко почув слова вождя на його адресу: «За ним борг – “Український Чапаєв”»⁸⁷⁶. Повертаючи «борг», Довженко впродовж чотирьох років працював над кінострічкою про «українського Чапаєва» – червоного командира Миколу Щорса. Фільм мав великий успіх, Сталін був задоволений і нагородив режисера своєю премією з великим грошовим еквівалентом – 100 тис. рублів.

В Україні розвивалися всі види образотворчого мистецтва, представленого художниками старшого покоління – М. Бойчуком, І. Їжакевичем, Ф. Кричевським, К. Трохименком, а також молодшими митцями – В. Касіяном, А. Петрицьким та ін. Художники організувалися в Товариство ім. К. Костанді, Асоціацію художників Червоної України (АХЧУ). У 1936 р. за сфабрикованими звинуваченнями органи державної безпеки заарештували М. Бойчука і деяких його учнів. Незабаром усіх розстріляли.

⁸⁷⁵ Власть и художественная интеллигенция. Документы ЦК РКП(б)-ВКП(б), ВЧК-ОГПУ-НКВД о культурной политике. 1917–1953. – М., 2002. – С. 251–252.

⁸⁷⁶ Марьянов Г. Кремлевский цензор. – М., 1992. – С. 52–53.

Незважаючи на те, що інтелігенція, у тому числі робітничо-селянського походження, завжди перебувала в центрі уваги каральних органів, чисельність її в республіці зростала. Між переписами 1926 і 1939 рр. вона збільшилася на селі у 5,5 раза, а в місті – в 6,4 раза. Високі темпи зростання спостерігалися по групі технічних спеціалістів (індустріальні та аграрно-технічні кадри) – у 8,2 раза. За темпами зростання до цієї групи наближалася наукова і науково-викладацька інтелігенція (у 6,2 раза). Кількість лікарів зросла в 2,2 раза, вчителів – у 3,5 раза, працівників мистецтв – у 4,2 раза, юридичних працівників – у 1,3 раза. Найбільших темпів зростання досяг керівний персонал державних установ – у 14 разів⁸⁷⁷. Ця тенденція засвідчила бюрократизацію суспільства, зумовлену одержавленням усіх сфер життя.

Національний склад інтелігенції за переписом 1939 р. мав такий вигляд (подаються три найчисленніші національності у відсотках до загальної чисельності фахівців відповідного профілю)⁸⁷⁸:

Галузі	українці	росіяни	євреї
Культура, наука, освіта	71,3	12,7	10,8
Мистецтво	46,8	25,3	21,3
Медицина	58,4	16,1	20,8
Суд, прокуратура, адвокатура	47,8	15,9	31,6
Технічні спеціалісти	60,4	23,3	11,7
Керівний персонал	69,6	15,5	20,6

Порівняно з серединою 20-х років національний склад інтелігенції істотно змінився. Майже в усіх видах розумової праці переважала частка українців, у цілому серед інтелігенції вона наблизилася до питомої ваги у складі населення. Істотне переважання українців серед керівного персоналу свідчило про те, що радянська влада цілком укоренилася.

Незмінним елементом більшовицької «культурної революції» була антирелігійна пропаганда, супроводжувана переслідуванням діячів церкви. Під гаслом боротьби з неписьменністю масово закривалися церкви і в них розміщувалися пункти лікнепу, «червоні кутки», клуби. Собор Св. Софії і Києво-Печерську лавру було перетворено на антирелігійні музеї. Чимало церков використовувалися як господарські приміщення. Деякі церкви, які мали значення історичних і архітектурних пам'яток, безжально руйнувалися. Після переведення столиці в Київ

⁸⁷⁷ Касьянов Г. Українська інтелігенція 1920-х років: соціальний портрет та історична доля. – С. 167.

⁸⁷⁸ Там само. – С. 168–169.

почалася забудова центральної урядової площі над дніпровськими схилами. Зачищаючи площу, будівельники у серпні 1937 р. зруйнували Михайлівський Золотоверхий собор, побудований київським князем Святополком Ізяславичем у 1108–1113 рр. (відновлений у 1998–1999 рр.).

У 1930 р. відбувся організований чекістами собор Української автокефальної православної церкви, щоб вирішити питання про стан церкви «у зв'язку з викриттям контрреволюційної діяльності автокефалії». Собор УАПЦ визнав, що церква була «націоналістичною» організацією – складовою частиною «Спілки визволення України», а тому її подальше існування недоцільне.

Перед початком суцільної колективізації в Україні функціонувало до 10 тис. церков. За станом на травень 1937 р. їх залишилося близько 850, в основному сільських. У Києві функціонувало 8 церков, у Харкові – 5, Херсоні – 4, Дніпропетровську й Одесі – по 3, Вінниці, Миколаєві, Житомирі, Полтаві, Запоріжжі, Чернігові – по 2, у Маріуполі – 1. Чекісти доповідали, що створюються підпільні групи віруючих, які переважно моляться ночами, переховуючись⁸⁷⁹.

Здавалося, що за два десятиліття безперервної боротьби держави-комуни з відділеною від неї церквою кількість віруючих мусила радикально скоротитися. Щоб продемонструвати всьому світові, що Країна рад стає атеїстичною, радянський уряд закрив в анкету Всесоюзного перепису населення 1937 р. запитання, яке було відсутнє у попередніх переписах – про ставлення до релігії. Однак результати перепису шокували можновладців Кремля. У травні 1937 р. Управління народногосподарського обліку УСРР зробило п'ятивідсоткову вибірку за матеріалами перепису по Україні. Виявилося, що з 876,4 тис. дорослого (понад 16 років) населення віруючими було 442,1 тис., тобто 50,4%. По сільському населенню було опрацьовано 575,3 тис. карток і враховано 330,1 тис. віруючих, тобто 57,5%⁸⁸⁰.

Безсумнівно, що громадяни, особливо в містах, часто не зізнавалися у своїх релігійних почуттях людям, які проводили перепис, аби не наразитися на яку-небудь неприємність. Після вторгнення гітлерівської Німеччини на Радянський Союз це підтвердив спалах релігійних почуттів, і владі довелося з цим рахуватися.

⁸⁷⁹ ГДА СБ України. – Ф. 16. – Оп. 30. – Спр. 68. – Арк. 134, 135.

⁸⁸⁰ Там само. – Арк. 148.

ІМЕННИЙ ПОКАЖЧИК

- Абдулатипов, Р. 87
 Абрамович, Р. 147, 150
 Адамець, С. 511
 Азеф, Є. 579
 Акулов, І. 259–260
 Александров, І. 69–70
 Амменде, Е. 479
 Ангеліна, П. 547
 Андерсон, Б. 511
 Андреев, А. 254, 257
 Андреев, Є. 511
 Андропов, Ю. 6
 Аністрат, І. 404
 Антонов-Овсієнко, В. 116, 487, 488
 Анцелович, Н. 193
 Араловець, Н. 482
 Артем (Сергеев, Ф.) 39, 106, 155, 212
 Асаткін, О. 545
 Аттоліко, Б. 380
 Ауссем, В. 20, 24

 Бабичев 390
 Бабій, Б. М. 67
 Бабко, Ю. 343, 591
 Бабьонішев, О. (Максудов С.) 428, 440, 484, 486, 487, 496–501, 506–507, 511, 514, 548
 Багалій, Д. 612
 Бадаєв, О. 251–252
 Бажан, Микола 213, 612
 Бажан, О. 422
 Балицький, В. 128–129, 258–259, 261–262, 321, 373, 409–410, 413, 415–416, 454–455, 481, 483–484, 548, 579, 583, 587, 589, 600–601
 Балтузевич, І. Н. 566
 Барнс, Ральф 479
 Баррес, Морис 229
 Барсов, О. 291–292
 Бартошек Карел 234
 Бауман, К. 328
 Бачинський, Ю. 78, 591
 Безансон, Ален 65, 593
 Безворітня (Таран), В. 474
 Белый, П. 57–58

 Берія, Л. 252, 601
 Бернштейн, Е. 186
 Бернштейн, С. 611
 Бесараб, О. В. 398
 Беда, Петро 473
 Бібік, С. 473
 Білоусова, М. 475
 Бірабен, Ж. 498
 Біркін 390
 Бірюков, В. 511
 Блонський, П. 455
 Блюм, А. 511
 Блюхер, В. 9
 Богданов, П. 163
 Боголепов, М. И. 283
 Боголюбов, М. 611
 Богомолець, О. 611
 Боєчко, В. 459–461
 Бойчук, М. 214, 615
 Бокань, М. 438
 Болоховець 422
 Болтенгаген, А. К. 569
 Бондаренко, В. В. 338, 521
 Бондарев, В. 475
 Борисенко, В. 529
 Борисенко, Елена 92
 Борисоглібська, Г. 614
 Бортничук, М. 343
 Бош, Є. 116
 Брандербергер, Д. А. 609
 Братусь 389
 Браун, У. 60
 Бріан, А. 238–239
 Бродський, О. 611
 Бубнов, А. 253, 609
 Будьонний, С. 117, 251, 483
 Булагаков, М. 176, 280, 428
 Бунін, Я. 577
 Бурггард, О. (Ю. Клен) 612
 Буревій, К. 591
 Бурмистенко, М. 252, 261
 Бур'ян, Л. 478, 527, 529–530
 Бутова, Т. 473

- Бухарін, М. 26–28, 47–48, 57, 79, 108, 111, 119, 134, 188, 191–192, 200–201, 204–205, 211, 219, 223, 248, 251, 254, 265, 323, 337, 382, 385, 588, 590, 594, 603
 Буценко, О. 461
 Бучма, А. 214, 614
 Вавилов, М. 611
 Вайнштейн, А. 291–292
 Вальтер, О. 612
 Варейкіс, І. 312
 Василевський, П. 482–484
 Василенко, М. 212–213, 612
 Васильєв, В. 364, 442, 528
 Ватуля, С. 214
 Вахрушев, В. 251
 Венедиктов, А. В. 226, 297
 Веременичев, І. 491, 502, 513
 Вериківський, М. 613
 Вернадський, Володимир 212
 Верстюк, В. 27, 541
 Верт, Ніколя 228, 234, 381, 387, 595–596
 Верьовка, Г. 613
 Веселова, О. 530
 Винниченко В. 16
 Вишинський, А. 252
 Вишневський, А. 511–512
 Вишневський, В. 614
 Вишня, Остап (Губенко, П.) 613
 Віола, Лінн 327
 Віткрофт (Уйткрофт), С. 331, 456, 495, 499–500, 506, 511, 514–515, 532
 Владіміров, М. 57–59, 61, 153–154, 156, 162–163
 Владімірський, М. 68, 197
 Власенко, С. 422
 Власенко, Стефан 475
 Влазью О. 591
 Вовкодав, І. 386
 Вознесенський, М. 222, 290
 Возняк, М. 612
 Войков, П. 17
 Войченко, А. 474
 Волков, А. 511
 Волковинський В. М. 12, 75, 90
 Вологонов, Д. 110
 Воловина, О. 517
 Волошко 388
 Воровський, В. 23
 Воронін, С. 266
 Ворошилов, К. 112, 251, 254, 322, 376, 569
 Восленський, М. 98–100, 104
 Вронська, Т. 589
 Выцан, М. А. 556
 Гак, Д. В. 573
 Галаган, П. 130
 Гамарник, Я. 251, 394, 442
 Ганжа, І. Х. 522–523
 Ганжа, Оксана 459–461
 Ганцов, В. 584
 Гендерсон, А. 239
 Гермайзе, Й. 584
 Герц, В. 573
 Гефтер, М. 602
 Гікало, М. 261
 Гітлер, Адольф 14, 238, 242, 244, 378, 480–481
 Гміря, Б. 214
 Гоголь, М. 615
 Гойченко, Д. 355
 Головін, В. 403–404
 Голошюкін Ф. 319
 Голубович, В. 148
 Горбачов, М. С. 6–8
 Гордієнко, В. 474
 Городовенко, Нестор 214
 Горький, М. 95, 207, 577
 Граціозі, А. 380, 437
 Григоренко, П. 340, 380
 Гриневецький, В. 265
 Гриневич, А. 351–352
 Гриневич, Л. 451, 530
 Гринько, Г. 105, 222
 Гришко, В. 537
 Гришко, М. 214
 Грушевський, М. 16, 94, 393, 584, 612
 Гувер, Г. 60
 Гузенко, П. П. 71
 Гулак-Артемовський, С. 614–615
 Гуревич, М. 104
 Гутник, Й. 585
 Давиденко 352
 Давтян 24
 Дальрімпл, Дана 478
 Даниленко В. М., 529
 Данилов, В. П. 219, 228, 434–435, 453, 500, 522–523, 534, 536, 541–542, 597
 Данилов, С. 117
 Данильченко, О. П. 209
 Дарський, А. 511

- Дашковський, І. 266
 Двойнікова, Є. 474
 Девіс, Р. 331, 372, 456, 511, 514, 532
 Демченко, М. 258–259, 261
 Денисенко 390
 Денисенко, В. 393
 Денисенко, Марфа 473
 Джонс, Гарет 477
 Джонсон, Р. 503, 511
 Дзержинський, Фелікс 29–30, 40, 122, 128–129, 196, 204, 270, 569
 Дзюба, О. М. 541
 Диманштейн, Я. 265–266
 Дмитренко, В. 5
 Дмитрієв 601
 Добровольський, В. 214
 Довженко, О. 213–214, 612, 614–615
 Драй-Хмара, М. 214, 612
 Драч, Іван 413
 Дробніс, Я. 28, 116, 123–124
 Дубовий, І. 29
 Дубовик 390
 Дудник, Я. М. 566
 Дуракуівський, В. 131–132
 Дюранті, В. 478–479
 Дьшлевої, П. 57–58
- Ейсмонт, М. 393, 459
 Екк, М. 615
 Енгельс, Фрідріх 217, 233, 252
 Ентеліс, Д. 281
 Епштейн, Я. – *див. Яковлев, Я.*
 Ерріо, Е. 15–16
- Євдокимов, Ю. 600–601
 Єгоров, О. 50
 Єжов, М. 442, 593–594, 596–597, 600–601
 Єльченко, Ю. 524
 Єнукідзе, А. 228, 436
 Єрмак, 389
 Єрманський, О. 150
 Єфіменко, Г. 462, 464, 515, 516
 Єфремов, О. 251
 Єфремов, С. 94–95, 130, 132, 583–584, 611–612
- Жданов, А. 254, 257, 593, 609
 Живанов, М. 382–384
 Жиromская, В. Б. 487, 488, 514, 534
 Жулинський, М. 495
- Заболотний, Д. 213
 Заборенко, В. 128
 Задіюнченко, С. 252
 Заковський, А. 128
 Западний, С. 128
 Затонський, В. 67–68, 104, 148, 258, 260–261, 348, 397–398, 417, 461, 606, 611
 Захарчук, Б. 459–461
 Зеленин, І. Е. (Зеленін, І.) 228, 427, 431, 434–436, 442, 527, 534, 536, 541–542, 547, 551
 Землячка, Р. 252
 Зеров, М. 213–214, 612
 Зінов'єв, Г. 15, 18, 101, 108–112, 115, 119, 143, 161, 171, 191, 195, 200–201, 219, 249, 254, 384–386, 590
 Золотарьов, В. 129, 415, 483, 484
 Зоря, Євфрозина 425, 439
- Іванов, Г. М. 577
 Івницький, Н. А. 319, 368, 402, 427, 432, 447, 522, 527
 Ігнатенко 389
 Ігнатов, І. 274
 Ізмозик, В. С. 122, 130
- Іванець, Г. 130
 Іваниця, Г. 584
 Іванов, В. 614
 Іванов, М. 542
 Івашко, В. 524
 Івницький, М. – *див. Івницький, Н. А.*
 Івонін, П. 128
 Ізотов, М. 303
 Ілляшенко, Й. 438
 Ільф, І. 173
 Інніцер, Т. 478–479
 Ірчан, М. 613
- Їжакевич, І. 214, 615
- Йіоффе, А. 21
- Кабаков, І. 255
 Кабалкін, А. 304
 Кавалерідзе І. 615
 Каганович, А. 91–93, 96–97, 107, 119, 127, 143–144, 201, 214, 217, 254, 256–257, 263, 323, 334, 355–356, 361–362, 364–365, 367–370, 372–377, 381, 394, 397, 402, 406, 408–411, 413, 415–416, 441–442, 444, 460, 462, 464,

- 466–468, 470–472, 475, 522, 528, 586, 592–593, 597, 600, 609
- Каганович М. 252
- Калінін, М. 70, 77, 79, 102, 108, 193, 243, 251, 254–255, 311–312, 322, 329, 556
- Калманович, М. 394, 396
- Калугін, М. 473
- Кальман, І. 614
- Каменев, А. 38, 40, 50–51, 66, 77, 108, 110–111, 115, 119, 123, 143, 161, 164, 171, 191, 195, 200–201, 249, 254, 384–386, 590
- Каменев С. 218
- Камінський В. 229
- Камінський, Г. 193, 319
- Канторович, С. 455
- Капуста, Д. 474
- Капуста, Ф. 420
- Картвелішвілі, А. 258–259, 263
- Карлсон, К. 128, 316, 323, 437
- Карр Едварда (Карр Э. Х.) 10, 19, 39, 532
- Каршо-Шедлевські, Ю. 380
- Касаткін, В. 220
- Касименко, О. 523
- Касіян, В. 214, 615
- Касьянов, Г. В. 211–212, 606, 616
- Квірінг, Е. 21–22, 89, 91, 106, 113, 117, 119, 144, 180, 263–264, 459
- Кейс, О. 433, 581
- Келлог, Ф. 238–239
- Кентій, А. 422, 524
- Керзон, Дж. 14
- Киселев, І. Н. 487–488, 514
- Кикоть, 388
- Кисельов, О. 162, 483
- Кірккіж, К. 107
- Кіпер, 430
- Кіров, С. 590–592
- Кірсенко, М. В. 24, 25
- Клименко, І. 56, 144, 197
- Кобеляцький 386
- Коваленко, А. 482
- Коваленко, Ф., 439
- Коваль, К. 586
- Ковальов 352
- Кодацький, І. 251
- Козицький, П. 613
- Кокін, С. А. 146, 150, 529
- Коломацький, К. 130
- Коломієць, О. 473
- Колотілов, М. 459
- Колчак, О. 27
- Комаров, М. 251
- Комарова, І. 524
- Кон, Ф. 21, 42, 112–114
- Кондратьєв, М. 169
- Кондрашин, В. В. 329, 347, 391, 404, 424, 426–428, 518–520, 527, 533–536
- Конквест, Р. 429, 431, 436, 441, 501, 512–513, 551
- Коновалов, М. А. 296, 299
- Конт Ф. 25, 53
- Кордан, Б. 479
- Корнієнко, Дмитро 420, 433
- Корнієць, А. 251, 253, 262
- Корнійчук, О. 615
- Коробцова, О. І. 131
- Короленко, В. 27, 30
- Коротченко, А. 251, 253, 261
- Корочев, І. Е. 469
- Корчак-Чепурківський, Ю. 502
- Корчин, Н. 474
- Корчина, Н. 474
- Косарев, О. 252, 394
- Косенко, В. 613
- Косинка, Г. 214, 591
- Косих, Є. 556
- Косіор, І. 251
- Косіор, С. (Коссиор) 30, 201, 252, 254, 256–258, 260–264, 309–310, 312–313, 315, 318–319, 334–335, 339–341, 343, 346–347, 353–354, 356–357, 360–361, 366–369, 372, 375, 382–383, 385, 390, 393, 395, 397, 405–411, 414, 422, 424, 443–444, 451, 458, 483, 543, 547, 549–551, 584–586, 595–596
- Костанді, К. 214, 615
- Костирко, М. 580
- Костюк, Г. 261, 262, 389
- Косунбек 358
- Котов, М. 471–472
- Котовський, Г. 29
- Коцюбинський, Ю. 20, 22, 410–411, 591
- Кочеров 386
- Кошелева, А. 372
- Коэн, С. 28
- Краваль, І. 487–488, 490, 514
- Кравченко, Б. 92, 232, 498, 537
- Кравчук, А. 527
- Кравчук, М. 611
- Крамаренко, О. 515–516
- Красін, А. 14, 55, 102

- Крестинський, М. 108–109, 153
 Кржижановський, Г. 54, 204, 611
 Кривицький, В. 487
 Крилов, М. 611
 Кримський, А. 130, 612
 Кричевський, Ф. 214, 615
 Крупська, Надія 184, 249, 253
 Крупський, Олександр 130, 132
 Крушельницький, А. 591
 Кубійович, В. 496
 Кубяк, М. 253
 Кудрявцев, С. 261
 Кузнецов, М. 251
 Куйбишев, В. 74–76, 103, 113, 161, 204–205, 226, 251, 254, 256, 269, 556, 609
 Кулик, Г. 251
 Куліш, М. 214, 612–613
 Кульчицький, Станіслав 12, 21, 24–25, 28, 31, 39, 42, 44, 50, 53, 56–58, 62–63, 69, 71, 73, 75, 90–93, 96, 105, 110, 112, 115–117, 124–125, 127, 132, 136–137, 141, 143, 147–149, 152, 155–156, 160, 163, 168, 170, 177, 180, 182, 187, 193, 196, 203, 224, 233, 254–255, 258, 266, 268, 270–271, 273, 276, 281–282, 287–288, 292, 299, 301, 303, 306, 309, 325, 331, 336–337, 343, 346, 362, 375, 395, 397, 403, 407, 409–410, 416, 423, 455, 462, 464, 483, 491, 493, 502–503, 505, 509, 510–515, 517, 524, 543, 547–548, 550, 553, 557, 561–562, 564–565, 579, 585, 608
 Курас, І. Ф. 151, 528
 Курбас, А. 214, 613
 Курилянд, Є. 279
 Курман 514
 Курносенко, О. 553
 Курський, Д. 68, 123, 149, 173
 Куртуа, Стефан 234, 592–593
 Кустолян, Е. 487
 Кучер, О. О. 28
 Кушнеж, Р. 478
- Лавренцов, Б. 614
 Ландау, Л. 612
 Ларіонов 550–551
 Лебедь, Д. 28, 58, 90–92, 112–113, 116, 156, 182, 253
 Левицький, М. 25
 Левицький, Д. 96
 Левицький, О. 213
 Левчук, Н. 517
- Легар, Ф. 614
 Лейпунський, О. 612
 Ленін (Ульянов), В. 6–9, 11, 13–15, 19–20, 22–23, 28–40, 42–54, 56–62, 65, 67–68, 70, 72–82, 87, 99, 102, 105, 107–114, 118, 121, 123–126, 133–134, 139, 141, 145, 147, 149, 152, 153, 155, 156, 158, 161, 164–166, 172–181, 183–188, 190, 192–194, 198, 202–204, 207–208, 210, 213, 216–221, 224, 226, 233, 245, 247–249, 252, 255–257, 265–267, 275, 293, 308, 316, 364, 381, 412, 427, 438, 448, 451, 480, 487, 523, 531, 592, 601, 615
 Леонтьєв, В. 169
 Леплевський, І. 128
 Лещинський, І. Г. 277
 Лизанівський, І. 148
 Липківський, Володимир 215
 Липський, В. 213
 Лисенко, М. 614–615
 Лисяк-Рудницький, І. 374, 457
 Литвин, В. 600, 606
 Литвиненко, М. 214
 Литвиненко-Вольгемут, М. 214
 Литвинов, І. 355–356
 Литвинов, М. 24–25, 243, 252
 Лівицький, А. 16
 Ліви-Баччі, М. 511
 Лівшиць, Я. 129
 Лінде, Е. 128
 Ліфшиць, Є. 612
 Ллойд Джордж, Д. 12, 125, 477
 Лобов, С. 251
 Лозицький, В. 258, 261, 263, 422, 524
 Ломов, Г. 107, 251
 Лоример, Ф. 495–496, 498
 Лукашев, К. 469
 Луначарський, А. 27, 148, 211, 463
 Лупета, А. 475
 Луценко, І. 404
 Луцук, А. 479
 Любавін, П. 252
 Любченко, П. 260–261, 322, 330, 344, 547, 586
 Людвіг, Е. 227, 228, 312
 Люшков, Г. 579–580
 Лятошинський, Б. 613–614
 Лях, В. 20
- Маггерідж, Малкольм 477
 Магідов, Б. 104
 Магочі, П. 503

- Мазепа, І. 16
 Маймескулов, А. Н. 64
 Майоров, М. 343, 345–346, 361, 395
 Макдональд, Р. 15, 239
 Максимов, К. 169
 Максудов С. – *див.* Бабьонишев, О.
 Маленков, Г. 609
 Малий, В. 581
 Малик, В. 583
 Малиновський, Р. 579
 Мануїльський, Д. 40, 74–76, 113, 124, 141, 151, 243, 252, 586
 Манцев, В. 121, 125, 128
 Маняк, В. 482
 Марголен, Жан-Луї 234
 Маркевич, О. 394, 442
 Маркс, Карл 99, 217, 233, 252, 297, 381, 531
 Маркус, В. 496
 Марочко, В. 529
 Мартинов, О. 150
 Мартов, А. 147
 Марьянов, Г. 615
 Масленко 343
 Масленков 323
 Мау, В. 174
 Махно, Нестор 64, 430
 Медведєв, В. 524
 Медведєв, О. 106–107
 Медведєв, Рой 498
 Межлаук, І. 70–71
 Мейс, Дж. 231–232, 420–421, 433, 436, 478, 480, 510, 520–522, 524, 528–530, 537–538
 Менжинський, В. 241, 579
 Меркело, О. 582
 Меркулов, В. 252
 Мерль, Штефан 436
 Мисько, А. 473
 Митрофанова, А. 5
 Мехліс, Л. 252
 Михайличенко, Ганна 523
 Михайлов, М. 252
 Мищик, Ю. 528, 530, 537
 Мишустин, Д. А. 277, 301–302
 Мікоян, А. 129, 254, 257, 306, 322, 347–348, 365, 394, 459, 471
 Мілютенко, Д. 614
 Мілютін, В. 179
 Мінаєв, С. О. 574
 Мірошніченко, Є. 385
 Мітін, М. 252
 Міхеєнко, Д. 348–349, 351
 Міхневич, В. 430
 Мовчан, О. М. 56–58, 146, 150, 529
 Мозговий, М. 611
 Молотов, В. 14, 39–40, 57, 76, 108–109, 112–113, 193, 202, 217, 227, 236, 240–241, 246, 251, 254–256, 319, 322, 328, 341, 347–351, 353, 359–360, 362, 365–370, 375–376, 394–399, 401–403, 405–406, 413, 419, 424, 426–427, 431, 448, 488, 490, 522, 528, 533–534, 539–540, 542, 549, 585–586, 593, 597, 600
 де Монзі, А. 16
 Мороз, Григорій 421
 Мукосій, Ф. 351
 Муралов, М. 38
 Мургін, І. 316
 Мусієнко, Олекс 413
 Мусульбас, І. 104, 346
 Нансен, Ф. 60, 63
 Невежин, В. А. 245
 Немчинов, В. 202
 Неповинних, В. 474
 Нетяга, Г. 386
 Низькоусов 390
 Ніковський, А. 584
 Ніколаєва, К. 252
 Ніколаєнко, І. 117
 Ніколенко, машиніст 386
 Ніколенко, гол. колгоспу 443
 Нікольський, В. М. 509, 599
 Новиченко, Л. М. 209
 Ноув, Алек 441
 Нурінов, О. 311
 Оболенський, В. – *див.* Осинський, Н.
 Одинець 131
 Одинцов, О. 451
 Окіпнюк, В. Т. 129, 579
 Олександр II 579
 Олійник, Б. 516
 Онищенко, П. 128
 Орахелашвілі, І. 249
 Ордельян, Ф. 404
 Оражонкідзе, Г. 74, 225, 254, 256–257, 278, 305, 321, 376
 Орехов, С. 556
 Оруелл, Дж. 583
 Осинський, Н. (Оболенський, В.) 37–38, 43, 45, 179

- Осколков, Євген 347, 427, 472, 475–476, 527
Осокіна, Елена (Осокіна, О.) 278, 279, 280
Островський 316
Осьмачка, Т. 214
Оффенбах, Ж. 614
Охотин, Н. 596
- Павлушков, М. 132
Павлюк, О. В. 21, 24–25
Пайпс, Річард 10
Паламарчук, М. 403–404
Палладін, О. 611
Панне, Жан-Луї 234
Панфилова, А. М. 270
Патон, Є. 611
Паторжинський, І. 214
Пачковский, Анджей 234
Пашин, В. П. 103
Певньов, Т. 475
Пелєхов, І. 474
Перевозников, М. 469
Передерій 390
Перешивайло 470
Перковський, А. 511
Петлюра С. 11, 16, 374
Петренко, Н. 148
Петрицький, А. 214, 615
Петров, Є. 173
Петров, К. Г. 303
Петровський, Г. 38–40, 57–59, 62, 74–76, 78, 102, 106–107, 110, 113, 124, 141, 143–144, 147, 155, 179, 201, 208, 214, 252–253, 257–259, 261–262, 322, 335, 338, 348, 350, 360, 365–367, 370
Петрусенко, О. 214
Петух, В. 473
Пиріг, Руслан 524, 528
Пирогов 386
Пирожков, С. 511–513, 515
Писарєв, І. 491
Піджарий, Ф. Д. 318
Підмогильний, В. 214
Під'яблонський, С. 385
Піلسудський, Ю. 11, 13, 34, 97, 372–374, 592, 596
Піонтковський, С. 609
Плотников, К. Н. 199, 266, 283, 286
Плужник, Є. 214
Подболотов, П. 148
Полоз (Полозов), Михайло 22
Полонська-Василенко, Н. 610
- Поляков, Ю. А. 482, 487–488, 511, 514
Попов, М. 261
Попов, О. 488
Попов, П. 38
Попов, П. І., статистик 169
Постишев, П. 107, 203, 231, 252, 259–262, 330, 394, 405, 408, 410, 413, 442, 444–445, 450, 454–455, 483, 505, 535, 542–545, 547–550, 552–553, 556, 588–589, 600–601
Постнов 390
Прамнек, Е. 261–262, 264
Преображенський, Є. 109, 179–180
Пригода, І. 404
Примаков, В. 29
Пристайко, В. 129, 132, 584
Пристанда, Девід 6, 218
Приходько, робітниця 316
Приходько, голова райколгоспспілки 388
Прокопєць, Г. 473
Проценко, П. 355
Проценко, голова райвиконкому 388
Пуанкаре, Р. 16
Путін, В. 88
П'ятаков, Юрій (Георгій) 72–73, 77, 116, 149, 163, 165–166, 199
- Радченко, А. 107, 197
Радченко, О. 438
Раковський, Х. 12–16, 19–20, 22–25, 29, 39–40, 42, 53, 55–57, 62–63, 65, 67, 69–77, 79, 90–92, 105–107, 113–116, 119, 121, 124, 141, 143, 147, 154–157, 167, 177, 180, 182–183, 252, 263–264, 333
Рамзін, А. 241
Рафаїл (Фарбман, Р.) 106, 116
Рева, М. 438
Ревуцький, А. 613
Реденс, С. 372, 388, 393, 404, 409–410
Редченко 388
Рекіс, О. 283
Репринцев, В. Ф. 541
Рибачук, В. М. 573
Риков, Олексій (Рыков, А. И.) 44, 108, 119, 161, 164, 166, 175, 188–189, 191, 194, 200–201, 248, 255–256, 306, 322–323, 382, 590, 594
Рильський, М. 612–614
Рис, Е. 372
Рискулов, Т. 319–320
Ріббентроп, Й. 14
Рікун (Рикун) І. 478, 527, 529–530

- Рогачевская, Л. С. 270
Рогинский, А. 596
Рогов, І. 251
Рогова, Л. 372
Родовко, М. 475
Розанов, О. 589
Розфілд, Стівен 499–500
Романицький, Б. 614
Романів, О. 482
Романови 84
Романюк, А. 511
Рубинштейн, Я. 271, 274
Рудий, Ю. 104
Рудзутак, Я. 254, 256–257, 368
Рудницький, О. П. 486, 517
Рузвельт, Ф. 243, 480
Рухимович, М. 106–107
Рюриковичі 84–85
Рютін, М. 384, 386
Рябченко, О. 211
Рязанов, Д. 43
- Савенко 470
Савінков, Б. 132, 579
Саврич, К. (Максимович) 97
Савченко, І. 614
Савчук, А. 517
Садкович, М. 615
Садовський, В. 461
Садовський, М. 214
Саква, Річард 119
Саксаганський, П. 214, 614
Саллет, Р. 478
Сапронов, Т. 116
Саркісов, С. 259–262, 264, 394, 542
Сахаров, Андрій, академік 484
Сахаров Андрій, чл.-кор. РАН 577, 578
Свириденко, Ю. П. 103
Свідерський, О. 193
Семенко, М. 214
Семенов, Б. 259
Семковський, С. 150
Сенявський, О. (Сенявский, А. С.) 8–9
Сербин, Р. 232, 498, 537
Сергєєв, Ф. – див. Артем
Сергієнко, П. 614
Серебряков, Л. 109
Сидоренко, С. 473
Сидоров, А. А. 265
Симонов, Н. С. 242
- Синельников, К. 612
Сирцов, С. 253, 322
Сільвер, Б. 511
Сіркана, Л. 406
Скальський 388
Скоропадський, Павло 24, 208, 212, 610
Скрипник, М. 25, 62, 68, 73, 94, 97, 107, 116, 25,
259–260, 383, 408, 442, 462–466, 480–481,
588, 606, 611, 615
Слабченко, М. 584, 611–612
Слепков, О. 384
Слинько, І. І. 340, 342, 521–522
Слинько, І., заст. наркома юстиції 542
Сліпанський, А. 344
Слісаренко, О. 95
Слободчиков, П. 267
Смирнов, І. 109
Смирнов, Г. 6
Смирнов, О. 393, 525
Смолич, Ю. 213, 612
Смолій, В. 234, 429, 528
Сокольников, Г. 74, 153
Соловей, Д. 494
Солодов 385
Соломон, С. 511
Солопун, К. 351
Солопун, П. 351
Соникул, О. 421
Сорока, Теодора (Трипняк) 421
Сосницький, Ст. 589
Сосновий, Т. 493–495, 502–503, 513
Сосновський 393
Сосюра, В. 213, 612
Спирин, Л. 148
Сталін, Й. 9, 14, 17–19, 25, 49–50, 65–68, 74–77,
79, 81–84, 87–93, 96–97, 99, 102–103, 108–
116, 118–119, 123, 127, 129, 143–144, 149,
171, 190–195, 198, 200–206, 214, 216–221,
223–224, 226–229, 231–233, 235–236, 238,
240–242, 244–248, 252, 254–260, 262, 275,
285, 306–308, 312–314, 317, 319–320, 322–
326, 328, 333–334, 339, 341–342, 344, 347,
349–352, 354–357, 359–379, 381, 384–386,
389, 392–396, 398, 400–402, 404–409, 412–
419, 422–424, 429–431, 434–436, 438, 441,
445–453, 457–460, 464–467, 470, 475, 478,
480–488, 490, 492, 503, 520, 522–523, 525–
526, 531, 533–534, 536–537, 539–342, 548–
549, 551–552, 558, 560, 576–578, 583–586,
588, 590, 592–597, 600–604, 608–609, 615

- Старицька-Черняхівська, Л. 584
 Стасова, О. 108
 Стасюк, О. 529
 Стаханов, О. 302–303
 Стецький, О. 223, 226, 609
 Стрельцов, Г. 567
 Стриєвський, К. 253
 Строганов, В. 259–260, 396, 404, 408
 Струмилін, С. 172, 198, 199, 205, 283
 Суварін, Б. 481, 487
 Суслін 601
 Сухомлин, К. 259, 261, 586
- Талалаєв, Б. Н. 290
 Тарасюк, І. 357
 Таугер, М. 278
 Тельман, Е. 238, 242
 Терехов, Р. 259–260, 268, 405, 410
 Тилішак, В. 516
 Тихон, патріарх 215
 Тичина, П. 612–614
 Ткач, Н. І. 551
 Ткачева, Л. І. 557
 Ткаченко, Г. 353, 357, 385
 Тодал, Адам 480–481
 Толмачов, В. 393
 Тольц, Марк 484, 511
 Томський, М. 108, 119, 200–201, 248, 251, 254, 382, 590
 Тотла, Д. 481
 Триліський, О. 344
 Трохименко, К. 214, 615
 Троцький, Лев (Троцький, Л. Д.) 23, 31, 36, 53, 101–102, 105, 107–111, 115–117, 119, 129, 133–135, 168, 191, 199–201, 204, 219, 254, 385
 Троян, М. 502
 Труш, М. І. 12
 Тухачевський, М. 50
- Угланов, М. 384
 Ужанський, С. 338
 Ужвій, Н. 214, 614
 Уиткрофт, С. – див. Віткрофт
 Ульріх 601
 Уншліхт, Й. 117
 Уразова, М. 475
 Уркарт, Л. 275
 Урланіс, Б. 497–498
 Успенський, О. 261–263
 Уханов, К. 251
- Фаворський, І. 281
 Фадєєв, О. 252
 Фальківський, Д. 591
 Фарбман, Р. – див. Рафаїл
 Феденко, П. 16
 Федотов, К. 105
 Фемеліді, В. 614
 Фішер, Луї 480
 Франко, Ф. 244
 Фролов, М. О. 93
 Фрумкін, М. 121
 Фрунзе, М. 22, 29, 31, 57, 90, 106, 114, 117, 124, 180, 252, 568–569
- Харечко, Т. 116
 Харкова, Т. 511
 Хатаєвич, М. 252, 259, 261, 263, 319, 375, 395–396, 407–411, 418, 424, 426, 430, 432, 444, 450, 455, 533, 547
 Хвилювий, М. 211, 213–214, 612–613
 Хвиля, А. 213
 Херст, В. Р. 480
 Хлевнюк, О. 372, 587, 594, 597
 Ховелл, Н. 511
 Хромов, П. 170, 570
 Хрущов, М. (Хрущев, Н. С.) 252, 254, 257, 261–263, 595–596, 608
 Хунке, Андор 538–539
- Цаплін, В. 488, 503
 Царинник, М. 479, 488
 Ципко, О. 6
 Цішківський 131
 Цюрупа, О. 38, 164
- Часник, І. 148
 Чемберлен, Н. 244
 Чемберлен, О. 15
 Чемберлін, В. 479
 Черв'яков О. 459
 Черенков, А. 386
 Чернов, М. 394, 410
 Черняхівський, Є. 131
 Черчилль, Вінстон 238, 481–482
 Чехівський, В. 584
 Чирко, В. А. 20, 68
 Чичерін, Г. 12–14, 19–21, 24, 55, 60, 67, 77, 386
 Чубар В. 17, 39–40, 71–72, 97, 106–107, 115, 124, 152, 155, 158–159, 195, 197, 201, 214, 252–253, 257, 259–262, 334, 341, 346, 360,

- 365–367, 370, 372, 396, 408–410, 432, 464, 545, 584
 Чубар'ян, О. 528
 Чуvirin, М. 252–253, 259, 261, 586
 Чужин, Я. 24
- Шавинський, І. 386
 Шанін, Теодор 380
 Шаповал, М. 16
 Шаповал, Ю. 129, 132, 364, 389, 415, 483, 484, 528–529, 584, 587
 Шарапов В. 447
 Шаталіна, Є. П. 71, 523
 Шварцбард, С. 16
 Шверник, М. 252, 586, 597
 Швецов, С. В. 199
 Шеболаєв, Б. 226, 432
 Шевченко, А. Ю. 300
 Шевчук, Г. М. 209–210, 212
 Шевчук, П. 517
 Шелехес, І. 261, 263
 Шептицький, А. 478
 Шестаков, А. 609
 Шидловський 316
 Шиллер, Отто 538–539
 Шкабара, О. 578
 Шкірятов, М. 252, 394, 472
 Шліхтер, О. 96, 318, 611–612
 Шмідт, В. 256
 Шовкопляс, С. 390
 Шолохов, М. 381, 447–450
 Шостак, П. 522
 Шпакович, П. І. 573
 Шпилюк, В. А. 509
 Штерн, Г. 251
- Штукін, І. 281
 Шумський, О. 21–22, 94, 96–97
 Шумський, Ю. 214, 614
 Шутко, Василь 407
- Щаденко, Є. 251
 Щербаков, О. 261, 263
 Щербицький, В. 438–439, 524
 Щорс, М. 615
- Юденич, М. 27
 Юра, Г. 214, 614
 Юркін, Т. 322, 328, 339–340, 346, 394
 Юхновський, І. 516
 Юхновський, М. 308, 310
- Яворницький, Д. 611
 Яворський, М. 584, 612
 Ягода, Г. 394, 578–580, 587, 593
 Якір, Й. 93, 253, 259, 261–263
 Яковлев, Т. 573
 Яковлев В. (заст. наркома закорд. справ України) 25
 Яковлев, Я. 147, 193, 313, 318–319, 322, 328, 339–340, 351–352, 354, 365, 442, 453
 Якубовская, С. Н. 23, 69–70, 156
 Яловий, М. 213, 612
 Яновський, Б. 614
 Яновський, Ю. 213, 612, 615
 Яременко 385
 Яременко, В. 614
 Ярослав, Ю. 148
 Ярославський, О. 215, 252, 586
 Яснопольский, Л. Н. 572
 Эскин, М. 299
- Bruski, Jan Jacek 590
 Chamberlin, W. – див. Чемберлін, В.
 Davies, R.W. – див. Девіс, Р.
 Dalrymple, D. – див. Дальрімпл, Дана
 Ellman, M. 6
 Jasny, N. 205
 Kontorovich, V. 6
 Krawchenko, Bogdan – див. Кравченко, Б.
 Kusnierz, R. 478
 Lorimer, F. – див. Лоример, Ф.
- Mace, James E. – див. Мейс, Дж.
 Maksudov, M. – див. Максудов С.
 Nove, Alec – див. Ноув, Алек
 Sakwa Richard – див. Саква, Річард
 Serbyn, Roman – див. Сербин, Р.
 Shanin, T. – див. Шанін, Теодор
 Souvarine, B. – див. Суварін, Б.
 Terry, Martin 465, 471
 Viola, Lynne – див. Віола, Лінн
 Wheatcroft, Stephen – див. Віткрофт, С.

Наукове видання

Станіслав Кульчицький

Червоний виклик.
Історія комунізму в Україні
від його народження до загибелі

Книга 2

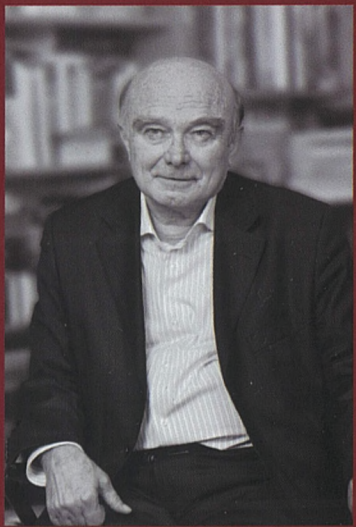
Редактор: Юлія Олійник
Коректор: Ірина Давидко
Верстка та дизайн: Микола Койдан

Підписано до друку 07.11.2013. Формат 60х90/16
Папір офсетний. Друк офсетний. Гарнітура Арно Про
Умовн. друк. арк. 50,88. Облік.-видавн. арк. 37,35
Замовлення № 13-293.

ТОВ «Темпора»
01030, м. Київ, вул. Б. Хмельницького, 32, оф. 4
Тел./факс: (044) 234-46-40
www.tempora.com.ua

Свідоцтво про внесення до державного реєстру:
ДК № 2406 від 13.01.2006

Віддруковано в ТОВ «Друкарня “Бізнесполіграф”»
02094, м. Київ, вул. Віскозна, 8
Тел./факс: (044) 503-00-45
Свідоцтво про внесення до державного реєстру:
ДК № 2715 від 07.12.2006

Станіслав Кульчицький народився в Одесі (1937), закінчив історичний факультет Одеського університету ім. Мечнікова (1959). У 1960–1971 рр. працював в Інституті економіки АН УРСР. Від 1972 р. працює в Інституті історії України НАН України. Кандидат економічних наук (1963), доктор історичних наук (1976), професор (1988), лауреат Державної премії України (2001). У науковому доробку має понад дві тисячі друкованих праць з історії України XIX–XX ст. (монографії, розділи в колективних працях, підручники і посібники для вищої та середньої школи довідкові видання, статті тощо). Наукова школа – 29 кандидатів і 24 доктори наук.

Станіслав Кульчицький
ЧЕРВОНИЙ ВИКЛИК
Книга 2

TEMP
PORA

Станіслав Кульчицький
ЧЕРВОНИЙ ВИКЛИК
Книга 2

